

INDIANA UNIVERSITY LIBRARIES

INDIANA UNIVERSITY LIBRARIES

INDIANA UNIVERSITY LIBRARIES

INDIANA UNIVERSITY LIBRARIES

INDIANA UNIVERSITY LIBRARIES

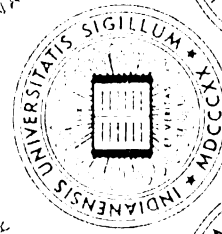
INDIANA UNIVERSITY LIBRARIES

INDIANA UNIVERSITY LIBRARIES

INDIANA UNIVERSITY LIBRARIES

INDIANA UNIVERSITY LIBRARIES

INDIANA UNIVERSITY LIBRARIES

110
136
У. С. Р. Р.
НАРОДНІЙ КОМІСАРІЯТ ОСВІТИ
УПРАВЛІННЯ НАУКОВИМИ УСТАНОВАМИ

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

НАУКОВО-ДОСЛІДЧОЇ КАТЕДРИ
ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

№ 6

ПРИСВЯЧУЄТЬСЯ КЕРОВНИКОВІ КАТЕДРИ
АКАД. Д. І. БАГАЛІЄВІ З НАГОДИ
50-РІЧЧЯ ЙОГО НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

U. S. S. R.
THE PEOPLES COMMISSARIATE OF PUBLIC INSTRUCTION
DEPARTMENT OF THE SCIENTIFIC ESTABLISHMENTS

SCIENTIFIC MAGAZINE
OF THE SCIENTIFIC CHAIR
OF UKRAINIAN HISTORY

№ 6

*DEDICATED TO ACADEMIC D. BAGALEY
FOR THE 50 YEARS OF HIS SCIENTIFIC WORK*

UKRAINIAN STATE EDITION
1927

У. С. Р. Р.
НАРОДНІЙ КОМІСАРІЯТ ОСВІТИ
УПРАВЛІННЯ НАУКОВИМИ УСТАНОВАМИ

---

*Kharkov-- Naukovo-doslidcha katedra
= istorii ukrainskoi kultury
Naukovi zapysky*

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

НАУКОВО-ДОСЛІДЧОЇ КАТЕДРИ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

№ 6

*ПРИСВЯЧУЄТЬСЯ КЕРОВНИКОВІ КАТЕДРИ
АКАД. Д. І. БАГАЛІЄВІ З НАГОДИ 50-РІЧЧЯ
ЙОГО НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ*

no. 6

Woodburn

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

1927

153

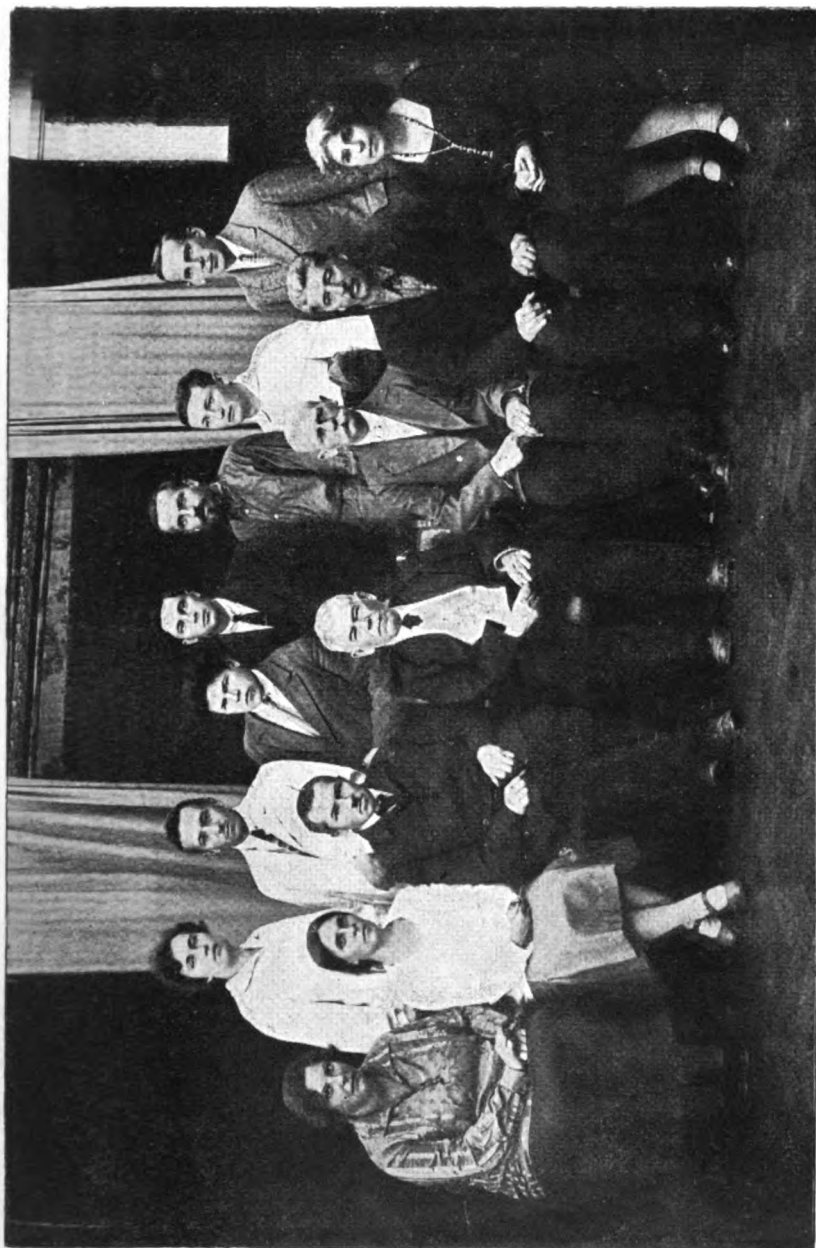
DK 508.4

K 45

no. 6

INDIANA UNIVERSITY LIBRARY

КАТЕДРА ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Сидять: кер. катедри акад. **Д. І. Багалій** (в центрі), праворуч від нього кер. секції російської історії проф. **В. І. Веретенників**, далі кер. етнологічно-краєзнавчої секції проф. **О. В. Ветухів** і науковий співробітник **О. Д. Багалій-Татаринова**; ліворуч — дійсний член **В. О. Барнінський**, наук. співробітник **О. Г. Водолажченко** й дійсний член **Н. Ю. Мірза-Авакянц**.

Стоять: аспірантка **Н. В. Суворцова**, наук. співробітник **А. П. Ковалівський**, аспірант **А. І. Козаченко**, аспірант **О. Назаренко**, науковий співробітник **М. В. Горбань**, аспірант **М. М. Тіхонов**.

Відсутні: кер. секції історії українського права проф. **М. О. Максимейко**, дійсний член **Є. М. Іванов**, науковий співробітник: **В. О. Романовський**, **Є. І. Шмакєвич**, **П. Г. Ковалівський**, **Р. С. Данковська**, **Г. Ф. Єрофєєв**, аспіранти: **Д. Соловей**, **М. Сіак**, **Левіцький** і **М. Редін**.

Вельмишановний

Дмитре Івановичу!

Харківська кафедра історії української культури присвячує цього збірника праць Вам на знак своєї великої пошани та подяки за Ваше повсякчасне керівництво.

Від початку організації кафедри Ви, вельмишановний Дмитре Івановичу, твердою, вмілою рукою вели її. Ви всіх сил докладали, щоб улюбому Вам Харкові, теперішній столиці Радянської України, що вивченню її історії Ви віддали стільки часу та сил, створити ще одне вогнище української культури.

Вашими заходами, Вашою енергією кафедра стала на певний шлях розвитку й поширення своєї діяльності.

У знаменний для Вас день, на 50-річчя Вашої невтомної наукової діяльності, кафедра вітає Вас—свого організатора й керівника, дякує Вам за Вашу працю та сподівається, що ще довгі й довгі роки під Вашим проводом члени кафедри працюватимуть на користь української науки, що Ваші нові праці впишуть нові видатні сторінки в українській історіографії.

У цьому збірнику, крім членів кафедри історії української культури, взяли участь на знак своєї пошани до Вас і наукові робітники інших споріднених кафедр, і робітники, що раніш працювали при нашій кафедрі.

Из истории Харьковского университета второй половины 70-х годов прошлого века

(личное воспоминание)

Многим известно, что Дмитрий Иванович Багалея — питомец Киевского университета, ученик В. Б. Антоновича, но, вероятно, лишь немногие знают, что он, будучи на первом курсе и вынужденный на время покинуть Киев, в весеннем полугодии 1877 года состоял студентом Харьковского университета.

Тогда, пятьдесят лет тому назад, я, в то время студент-первокурсник, впервые с ним встретился. Вместе, помнится, подходили мы экзаменоваться у А. А. Потемни и у профессора философии Ф. А. Зеленогорского... По окончании экзаменов с первого курса на второй, Дмитрий Иванович возвратился в Киев. В феврале 1883 года он был избран доцентом русской истории в Харьковском университете, и с тех пор его имя стало неразрывно связанным с этим университетом и с общественной жизнью гор. Харькова.

Здесь я хотел бы поделиться своими воспоминаниями о Харьковском университете того времени, когда мы были студентами и когда Дмитрий Иванович вступил в среду харьковских профессоров¹⁾.

Своим внешним видом Харьковский университет того времени далеко не походил на „храм науки“. За исключением акушерской клиники, имевшей наемное помещение в другой части города, весь он, со своими остальными клиниками, кабинетами, аудиториями, библиотекой, канцеляриями, ютился в старых, невзрачных зданиях, на небольшом пространстве, по обе стороны Университетской улицы, между двумя площадями: бывш. Соборной и Павловской. Прежде всего бросалась в глаза чрезвычайная в нем теснота. Один знатный путешественник, проездом через Харьков осматривавший университет через несколько лет после его основания, высказывал предположение, что „университет помещен в генерал-губернаторском доме, чаятельно на время, потому что он не довольно для сей цели обширен“²⁾. И действительно, университет находился во „временном помещении“, но это временное помещение превратилось для него в постоянное. В. А. Жуковский, видевший Харьковский университет в 1837 г., в своем дневнике так формулирует свое впечатление: „в университете — бедность и теснота“. Бедность и теснота — это был хронический недуг нашего университета. В его распоряжении „не находилось ни одного угла, на счет которого он мог бы расширить хотя бы и одну аудиторию“. Лучшее в нем помещение

¹⁾ Ср. мою статью „Образы прошлого“ в „Анналах“. II (1923), стр. 235.

²⁾ Д. И. Багалея. Опыт истории Харьковского Университета, I, 477.

занято было квартирой попечителя учебного округа. Долго,— и до самого 1906 года тщетно,— хлопотал университет о предоставлении ему для его нужд этого помещения. Один попечитель (генерал Максимовский) в начале 80-х годов в ответ на такие хлопоты предлагал совету перенести музей изящных искусств частью в актовъ зал, а большею частью в сарай и на чердак, на что совет, конечно, не согласился.

Но теснота и это сосредоточие университета в одном месте имели и свою хорошую сторону. Чтение всех лекций, кроме клинических, происходило в одном и том же старом корпусе, где расположены были аудитории. В коридоре теснились студенты всех факультетов; в профессорской сходились представители разнообразных специальностей. Как между студентами разных факультетов, так и между профессорами было больше общения, нежели впоследствии; слушателям одного факультета легче и удобнее было посещать лекции других факультетов. А из тесных аудиторий и клиник Харьковского университета нередко выходили хорошие специалисты и крупные ученые. В виде примера можно назвать имена Остроградского, Н. И. Костомарова, И. И. Мечникова, В. В. Заленского, Максима Ковалевского. Из среды же студентов Харьковского университета вышли такие его профессора, как В. А. Стеклов на физико-математическом факультете (впоследствии академик и вице-президент Академии Наук СССР), профессор международного права Д. И. Каченовский на юридическом, имевший связи с крупными представителями ученого и политического мира Западной Европы, являвшийся в университете главою либерального западничества, непримиримый враг милитаризма; как И. И. Срезневский и А. А. Потебня на нашем, Л. Л. Гиршман на медицинском факультете. О двух последних именах едва ли надо распространяться: они еще памяты современному поколению.

О профессорах не историках, бывших на нашем факультете в мои студенческие годы, в том числе и о А. А. Потебне, я уже говорил в другом месте¹⁾ и теперь не буду повторять сказанного. Я останавлюсь здесь преимущественно на историках или представителях научных дисциплин, близких к истории.

Профессора-специалиста по русской истории в Харьковском университете в мои студенческие годы не было; кафедра оставалась вакантной в течение почти восьми лет, после перехода в 1875 г. проф. Н. Я. Аристова в Нежинский историко-филологический институт и до избрания в доценты Д. И. Багалея в 1883 г. Факт странный, и я объяснить его в точности не умею. Знаю, что готовившийся к профессуре по русской истории Ильинский умер как раз в то время, когда уже готов был к магистерскому экзамену; что велось, кажется, переговоры с Н. И. Костомаровым и В. И. Семевским, ни к чему не приведшие; что ждали, пока подготовится оставленный при университете П. Н. Буцинский, потом и занявший кафедру вместе с Д. И. Багалеем. В течение же восьми лет русскую историю преподавали историки всеобщие: до моего поступления в университет М. Н. Петров читал специальный курс о Петре Великом; при нас русскую историю читал Василий Карлович Надлер, бывший деканом нашего факультета.

Медленной походкой в аудиторию входит профессор, на вид лет под сорок, среднего роста, коренастый, с красноватым лицом, носящим,

¹⁾ „Анналы“, II (1923), стр. 239 сл.

повидимому, следы рожистого воспаления, с бородой, со взглядом несколько исподлобья. Это был В. К. Надлер. Он начинает лекцию и скоро увлекает нас своею легкою, свободною, плавною речью, без записок или каких-либо конспектов. Известно, какое значение внешней стороны изложения придают студенты-новички. Кончилась лекция, и мы между собою говорим: „Хорошо подготовился профессор Надлер к своей первой лекции; послушаем, как он будет читать дальше, вероятно — по запискам“. Но мы ошиблись: и последующие свои лекции В. К. Надлер читал так же, как и первую. Он обладал огромною памятью; никаких записок или конспектов не составлял, никаких выписок не делал даже тогда, когда писал какую-нибудь большую работу. Обыкновенно он прочитывал материалы, которыми ему приходилось пользоваться, и затем принимался по памяти писать, изредка наводя справки в книгах, которыми бывал обложен. Он являлся полным хозяином своего материала. С удивительной памятью В. К. Надлер соединял редкий дар слова. Речь его была всегда проста, свободна и плавна; он облакал свою мысль в легкую, доступную форму.

Это был историк-повествователь по преимуществу, — по преимуществу, но не исключительно: В. К. Надлер останавливался и на различных теориях или спорных в науке вопросах, на разборе их. В мое время на нашем факультете исторических семинаров еще не было, практические занятия не велись. Такие занятия — по Monumenta Germaniae — В. К. Надлер стал вести потом, по окончании нами курса, и я знаю, что участвовавшие в них студенты проявляли большой интерес к ним; шли эти занятия весьма оживленно, и между участниками возникали горячие прения по поводу того или другого вопроса. Для нас же лекции В. К. Надлера, в особенности специальные курсы, которые он читал по всеобщей истории, до некоторой степени заменяли практические занятия. Разбирая различные мнения, приводя доказательства pro и contra, делая выводы из приводимых данных, В. К. Надлер знакомил нас с приемами, методами исследования.

Русскую историю он читал подробно, обстоятельно и в первый год успел довести изложение только до татарского ига. Второй год был посвящен главным образом возвышению Москвы. Всеобщую историю у В. К. Надлера я слушал на третьем и четвертом курсе, на третьем — историю Византии, на четвертом — историю крестовых походов. Тот и другой курс был большой, подробный: „История крестовых походов“ занимала, например, около 1200 литографированных страниц (оба курса литографировались; мы в числе трех или четырех человек записывали за Надлером по очереди; записывать за ним было легко). Но вследствие легкости изложения лекции эти усваивались без особого труда, и экзамен у В. К. Надлера не был страшен; Надлер экзаменовал добродушно. Историю Византии он довел лишь до XIII столетия, подробно останавливаясь на внешней политической стороне ее: культуре, за недостатком времени, посвятил лишь заключительный краткий очерк. Вообще в лекциях В. К. Надлера преобладало изложение событий, войн, фактов внешней политической истории. Кроме названных курсов, им в другие годы читались начало средних веков, история арабов, иногда римская история, география, но преимущественно — история Германской империи (большею частью до XIII стол.), при чем курс этот разделялся на несколько лет и главным пособием для Надлера здесь служил, конечно, В. Гизебрехт — „Geschichte der deutschen Kaiserzeit“, которую он иногда приносил с собой и на лекции.

В. К. Надлер был специалистом преимущественно по истории средних веков. Лучший его труд — диссертация на степень доктора об Адальберте Бременском — правителе Германии в молодые годы Генриха IV (1867). Перед тем Надлер в Харькове встречал противодействие. Магистерскую диссертацию: „Причины и первые проявления оппозиции католицизму в Чехии и Западной Европе в конце XIV и начале XV в.“, вышедшую года за три до докторской, он защитил в Петербургском университете. Выборы его в доценты сопровождались ожесточенной борьбой в совете между двумя противниками — Каченовским, представителем либерального западничества, и Петром Лавровским, настроенным консервативно и отчасти склонявшимся к славянофильству. Первый упрекал своих противников в nepотизме (В. К. Надлер в первый раз был женат на родственнице Лавровских). Но потом, в особенности после защиты докторской диссертации, положение В. К. Надлера в Харькове упрочилось, и он в течение целых 15 лет был бессменным деканом нашего факультета, до самого перехода в Одессу, сначала по избранию, а потом, с введением устава 1884 г., по назначению. Впоследствии, уже по окончании мною университетского курса, В. К. Надлер стал все более и более переходить от средних веков к истории новейшей и от курсов специальных к курсам общим, кратким. Поводом к его занятиям новейшей историей послужило между прочим появление мемуаров Меттерниха, на основании которых В. К. Надлер написал книгу: „Меттерних и европейская реакция“ (1882). Для политических его взглядов весьма характерно предисловие к этой книге¹⁾. За „Меттернихом“ вскоре последовал большой пяти-томный труд: „Александр I и идея Священного Союза“, очень нравившийся читателям из круга так называемых „любителей истории“. Труду этому вредила тенденциозная точка зрения, ясно и резко проводимый в нем провиденциализм. Публичные лекции, которые В. К. Надлер читал довольно часто и при том целыми сериями, посвящались им обыкновенно истории XIX стол. В одной из таких серий он, помнится, отвел много места моменту, который мало знаком нашей публике, — истории междоусобной борьбы северных и южных Американских Штатов из-за отмены невольничества негров.

Уроженец Харькова, питомец Харьковского университета, много лет бывший в нем профессором и деканом историко-филологического факультета, В. К. Надлер в 1891 г. покинул родной город вследствие тяжелых личных переживаний и семейных обстоятельств и перешел в Одессу, где тоже получил не только профессуру, но и место декана. Прожил он там недолго: несмотря на видимо крепкое сложение, он умер в 1894 г., всего 54 лет от роду, после долгой, тяжелой болезни легких.

Одним из нас лекции В. К. Надлера чрезвычайно нравились, другие находили отсутствие в них историко-философской стороны „обобщений“, которыми обыкновенно особенно увлекаются молодые студенты, недостаточное внимание к учреждениям, идеям, состоянию общества, не говоря уже о социально-экономической стороне, которая вообще тогда еще редко выдвигалась, находили слишком большое

¹⁾ Уже он главнейшую, стоящую на очереди задачу времени видел в решении социального вопроса. По его мнению, только государство, сильная государственная власть может осуществить это решение; „бумажные конституции“ не упрочили действительной свободы, не исцелили и сотой доли социальных недугов; „либерализм тождествен для массы с социальным гнетом и экономической эксплуатацией“; его обаяние исчезло „с тех пор, как обнаружилась его неразрывная связь с господством капитала“.

преобладание внешних фактов, внешней истории, элемента повествовательного и отдавали предпочтение лекциям проф. М. Н. Петрова.

От прежних студентов я не раз слышал, каким блестящим лектором был Михаил Назарович Петров, какие художественные картины прошлого рисовал он в своих лекциях. В мое время М. Н. Петров был уже не тот: это был пожилой человек, лет 50 — 55, лишившийся одного глаза и плохо видевший другим. Читал он нам большей частью на память, стараясь придерживаться буквально текста своих записок, которые он выдавал нам для литографирования, и если какое-либо слово пропускал, то затем, заметив это, вновь повторял всю фразу, но уже со вставкой пропущенного им сначала слова. Иногда же читал он прямо по тетрадке, прибегая к помощи лупы. Тем не менее, лекции М. Н. Петрова нравились и нам своим сжатым языком, прекрасной литературной формой, а главное тем, что он выдвигал не столько самые факты, сколько их смысл и связь, причины и следствия, стараясь представить, употребляя его выражение, „механизм исторического движения“. М. Н. Петров был историк-художник. На историю он смотрел, по его собственным словам, как „на научное и вместе с тем художественное изложение прошедшей жизни человеческого рода“, ее задачу он видел „в художественно верном воспроизведении прошлого“, а практическую пользу в том, что „она учит нас жить на свете сознательно“, т.-е. понимать, откуда и как произошли явления окружающей нас общественной жизни и отчего эта жизнь именно такая, какую мы ее видим теперь. „Долг историка“, по его мнению, „в конце концов все-таки состоит в том, чтобы не столько судить и осуждать, сколько уразумевать явления былой общественной жизни“. Воззрения М. Н. Петрова на историю особенно обнаруживаются в чрезвычайно живо написанной им статье „Историческая подготовка“, появившейся в только что возникшей тогда в Харькове газете „Южный Край“ (1880 г.). В ней Петров говорит об отсутствии в обществе политического воспитания, исторической подготовки; да такой подготовки массе не откуда и приобрести; ее не могут дать существующие исторические учебники, и Петров остроумно критикует в насмешливой форме самый тогда распространенный учебник Иловайского, показывая, как не следует излагать историю, и затем, в виде примера, дает конспект настоящей истории Англии и Пруссии, какую она должна быть по его мнению. Художественный талант М. Н. Петрова обнаруживается главным образом в его „Очерках из всемирной истории“, которые в свое время являлись одною из любимых книг в кругу преподавателей и учеников старших классов гимназии и выдержали несколько изданий. И у других он любил мастерское изложение, яркие характеристики. Помню, в какой восторг привела его пробная лекция будущего историка Запорожья Д. И. Эварницкого (на звание учителя гимназии), сумевшего живо и ярко обрисовать личность Федора Ивановича. Книга М. Н. Петрова „Новейшая национальная историография Германии, Англии и Франции“, вышедшая еще в начале 60-х годов и послужившая ему докторскою диссертациею, которую он защищал в Москве, явилась, и до сих пор остается, единственным в своем роде на русском языке обзором главнейших исторических литератур Западной Европы, дающим характеристику историков и движения исторической науки до конца 50-х годов прошлого века. В литературе, особенно в исторической, М. Н. Петров видит выражение господствующих настроений века и наций, ибо, по его словам, „дух, творящий историю и объясняющий ею созданные явления один и тот же: во взглядах на эти явления и в их оценке

более, чем где-нибудь, заметны направления общества, его желания, цели и идеалы⁴.

В пору своего расцвета М. Н. Петров читал большею частью среднюю и новую историю. Под конец своей жизни он стал особенно интересоваться историей древнего Востока, — областью, в которой совершались такие поразительные открытия. Нам М. Н. Петров читал всю всеобщую историю во всех ее отделах. На первом курсе мы слушали у М. Н. Петрова древнюю историю, которой он предпосылал „Пропедевтику“ — короткий очерк развития исторической науки и взглядов на ее, ее предмет и задачи. На втором курсе он читал нам, вместе с юристами, среднюю историю (всю), а на третьем и четвертом, тоже совместно с юристами, — новую: один год реформационную эпоху, другой — век Людовика XIV и XVIII стол. Лекции эти по смерти М. Н. Петрова были изданы, на основании литографированного текста и собственноручных записок профессора, и снабжены библиографическими указаниями, при чем обработку древней истории взял на себя А. Н. Деревницкий, в то время приват-доцент Харьковского университета, средней, равно, как и главную редакцию, — В. К. Надлер, а я — новой. Лекции имели успех и несколько раз переиздавались, были в большом ходу не только в нашем университете, но и в некоторых других высших учебных заведениях и на основании отзыва академика В. Г. Васильевского удостоены полной премии Петра Великого „в виду неоспоримых важных достоинств этих лекций“, как гласит определение Ученого Комитета. Надо заметить, что лекции Петрова в нашей обработке были представлены на соискание премии не нами и не дочерью покойного профессора, а В. Г. Васильевским, без нашего согласия и даже ведома, в чем и повинился он в письме к В. К. Надлеру, говоря, что сделал он это, не предупредив нас, будучи заранее уверен в успехе. Самой слабой в них частью была история средних веков, и я при обсуждении вопроса об их издании высказывался против напечатания древней и средней истории и стоял за опубликование лишь новой. Обработывая курс М. Н. Петрова для печати, разбирая его бумаги, я нередко дивился тому, как при скудости находившегося в его распоряжении материала он умел угадывать истину...

К М. Н. Петрову мы относились с большим уважением. Он держал себя с нами всегда ровно, но с достоинством, с тактом и никогда не популярничал; экзаменовал обстоятельно, ответов требовал вдумчивых, и у него по общему, сравнительно небольшому курсу, труднее было выдержать экзамен, нежели по обширному специальному курсу у В. К. Надлера.

М. Н. Петров был человек даровитый и широко образованный¹⁾. Но он не дал всего того, что мог дать при своей даровитости; в молодости, красавец собою, он, говорят, много времени уделял обществу; в пожилом возрасте слабость зрения мешала ему усиленно работать.

¹⁾ Даровитость его бросалась в глаза, когда он еще был студентом. Блестяще окончив курс, он стал готовиться к магистерскому экзамену. На полях бумаги, полученной от министра с выражением согласия его на оставление Петрова при университете, находится любопытная заметка карандашом, сделанная рукою Кокоскина, тогдашнего харьковского генерал-губернатора и вместе с тем попечителя учебного округа: „Кажется, Петров имеет большое состояние (ежели не ошибаюсь). Спросить г. инспектора, тот ли это Петров, который имеет конский завод и торгует в Харькове лошадьми“. Но оказалось, что М. Н. Петров лошадьми не торговал, а Кокоскин смешал его со студентом первого курса Петровским, отец которого имел конский завод.

В 1887 г. М. Н. Петров вышел в отставку, а в январе следующего года скоропостижно скончался.

Славяноведение, в частности историю славян, нам преподавал Марин Степанович Дринов. Болгарин родом, питомец Московского университета, член всех славянских академий и член-корреспондент Петербургской Академии Наук, М. С. Дринов, по верному замечанию своего соотечественника проф. Златарского¹⁾, представлял собою целую энциклопедию по славяноведению, являясь выдающимся специалистом в одно и то же время как в области славянских языков, так и в области истории славян,— редкое сочетание языковеда и историка. Особенно, однако, выдаются его исторические труды, например, его „Очерк истории Болгарской церкви“, произведение его молодости на болгарском языке, и докторская диссертация: „Южные славяне и Византия в X в.“ (1876), о которой тот же Златарский говорит, что она составила эпоху в научной разработке истории южных славян и вообще в славянской истории, внеся новое освещение и новое объяснение фактов... А. Н. Пыпин еще в 70-х годах назвал М. С. Дринова „важнейшим и уже вполне по-европейски ученым историком болгарским“. У Дринова была большая библиотека и собрание рукописей. К нему обращались за справками славянства из других городов и стран. В его доме нередко можно было встретить его соотечественников, ищущих или указаний, советов в научных вопросах или вообще какого-либо содействия. Лица, которые прикомандировывались к Харьковскому университету и занимались под руководством А. А. Потемни, пользовались и руководством М. С. Дринова.

Особенно ценили М. С. Дринова на родине его, в Болгарии. Он — деятель болгарского национального возрождения. Еще в молодости он явился основателем Болгарского научно-литературного общества („Болгарско Книжевно Дружество“). Во время русско-турецкой войны и освобождения Болгарии перед ним открывалось широкое поприще. В 1877 г. он на время покинул Харьковский университет и занял пост управляющего Отделом Народного Просвещения, т.-е. фактически министра, в Болгарии. Он принимал деятельное участие в выработке болгарской конституции и по его именно указанию и настоянию столицей Болгарии избрана София, а не Тырнов. После оккупации в 1879 г. Дринову предложен был пост министра и даже президента совета министров, а в 1881 году, после произведенного Александром Баттенбергским переворота,— пост председателя Государственного Совета. От первого предложения М. С. Дринов отказался, возвратился в Харьков, по его выражению, в „тихую пристань науки“, на профессорскую кафедру и поселился в приобретенном им скромном домике на окраине города, в „уезде“, как он шутиливо говорил, на так называемой „Холодной горе“, с которой он, большой домосед, особенно в последние годы своей жизни, не любил „спускаться“. На другое предложение Дринов согласился было, составил даже проект Государственного Совета, но когда увидел, как нарушаются правила при выборах, отказался²⁾ и остался до конца жизни скромным провинциальным профессором. Тридцатилетний юбилей М. С. Дринова был с большой торжественностью отпразднован как в Харькове, так и в Болгарии. Там в честь его издан юбилейный сборник, учреждена стипендия

¹⁾ См. „Историко-филологический факультет Харьковского университета за 100 лет его существования“. Биографический словарь (Юбилейное издание), 1908, стр. 134 сл.

²⁾ Там же, стр. 135.

его имени для тех, кто отправляется за границу, чтобы усовершенствоваться в науке; одна из улиц в Софии, та, на которой построен университет, названа его именем. А когда в 1906 году Дринов скончался, то на похороны его из Болгарии прибыла депутация, состоявшая из тогдашнего министра народного просвещения Шишманова, как представителя болгарского князя и правительства, и профессора Софийского университета Агурь, Златарского и Милетича. В 1909 г. Златарский и поэт болгарский Пенчо Славейков, прибывшие в Харьков на пути из Москвы, где они присутствовали на открытии памятника Гоголю, перевезли прах М. С. Дринова на родину.

С обширными знаниями и эрудицией М. С. Дринов соединял обаятельную простоту и доступность, скромность и добродушный юмор. Эти качества делали Дринова превосходным председателем Историко-Филологического Общества. После Потебни он внес непринужденность и оживление в заседания, и время его председательства было порой расцвета в жизни нашего общества. Вообще это был один из самых уважаемых и любимых профессоров, и, когда кто-либо из бывших студентов нашего факультета потом писал в Харьков и слал привет особенно дорогим ему и памятным профессорам, то в числе таких профессоров обыкновенно значилось и имя М. С. Дринова.

Когда мы слушали Дринова на первом курсе, он был еще довольно молод — ему не было тогда и сорока лет — и только что защитил свою докторскую диссертацию в Москве. Читал он нам курс славяноведения, который состоял из двух частей: первая содержала очерк тогдашнего положения славян, их местожительства, численности и проч., вторая, большая половина, заключала в себе историю, главным образом, внешнюю, политическую, южных славян — болгар и сербов. Но лектором Дринов был далеко неблестящим: он не обладал даром слова, говорил с некоторым акцентом, читал по запискам, текст которых, повидимому, не вполне был обработан, и нередко затруднялся в выражениях, подыскивая слова. Зато он был незаменимым руководителем при более специальных занятиях.

Весною 1877 года Дринов спешил нас проэкзаменовать, чтобы отправиться в Болгарию. В виду его долгого отсутствия, для преподавания славянских языков избран был Петр Алексеевич Безсонов, бывший перед тем библиотекарем Московского университета, ученик Бодянского, Леонтьева, Каткова, доктор honoris causa, приобревший известность изданием сборника русских народных стихов „Калеки перехожие“, объяснением к „Песням“, собранным Киреевским, и находкой произведения Крижанича о русском государстве XVII в. („О промысле“). Безсонов не был историком, и Дмитр. Ив. Багалей не был его слушателем. Но это такая своеобразная личность в среде харьковской профессуры конца 70-х и начала 80-х годов, что я считаю не лишним остановиться на нем. В то время в нашем обществе сильны еще были симпатии к славянам, чувствовался подьем общественного настроения, и вступительная лекция Безсонова о славянстве, следы которого он всюду находил, имела шумный успех. Живо вспоминается самая большая из наших аудиторий, № 1, энтузиазм слушателей, чуть не на руках вынесших Безсонова после его лекции из аудитории. И затем — очень скоро — горькое разочарование... По выражению Потебни, Безсонов в своих взглядах и теориях был „научно невменяем“. На последнем курсе мы слушали у него так называемые „Славянские древности“. Но речь шла не только о славянах, но и о Суммире и Аккаде, Сеннааре, о культе Афродиты и вепре

и т. д. Безсонов везде видел славян: Парис оказывался русским „парнем“ Пилемен (Πηλαμηνς), в Илиаде вождь Пафлагонцев — воеводой Пламенацем; озеро Ван сближалось с Иваном, амазонки — с малжонками, пенаты — с украинскими панятами и т. д. Безсонов излагал нам в сущности теорию Шеллинга. Мы просили его разрешить нам литографировать лекции. „Что вы! — ответил он. — Это наука молодая, новая. Нас заклюют.“ Мы слушали и не понимали; не понимая, не могли и записывать за Безсоновым. Тогда он стал выдавать нам собственноручные записки. Мы списывали их, но и по ним готовиться к экзамену было сверх наших сил и понимания. В среде студентов обнаружилось брожение. Младшие курсы хотели представить записки Безсонова на суд факультета и даже совета. Старшие удержали их от этого. Решено было отправить депутацию, по два человека от курса, к декану, ознакомить его с лекциями Безсонова и заявить, что мы не в состоянии держать экзамен по этому предмету, ибо мы ничего не понимаем. В состав депутации вошел и я. Декан, В. К. Надлёр, выслушал нас, ознакомился с выдержками из лекций Безсонова и обещал переговорить с ним, чтобы как-нибудь уладить дело. Говорят, между ними произошел крупный разговор. В результате в один из пасхальных дней мы были приглашены к П. А. Безсонову, который принял нас в кабинете, заваленном книгами и рукописями, похристосовался с нами и успокоил тем, что нам на экзамене розданы будут каждому вопросы на бумажке, где вместе с тем будет и короткое резюме ответа. Но и это мало помогло: я, по крайней мере, когда мне достался вопрос об Азах, почти ничего не мог ответить, тем не менее я получил пятерку. По окончании курса я бережно хранил лекции моих профессоров, но записки Безсонова, придя с экзамена, порвал в клочки и потом очень жалел, что лишил себя такого в некотором роде любопытного материала.

Характера П. А. Безсонов был тяжелого, неуживчивого и в нравственном отношении стоял невысоко. Получив кафедру в Харьковском университете по избранию созванием экстраординарного профессора, он вскоре, уже в начале 1880 года, обращается к министру с просьбой определить его ординарным профессором „с содержанием из источников по усмотрению его, министра, собственной его властью и по праву, исключительно ему предоставленному“. Министр, однако, предоставил совету решить посредством баллотировки вопрос о введении Безсонова в ординарные профессора. Безсонов от такого баллотирования отказался, и дело на этот раз расстроилось. Но с введением устава 1884 г. Безсонов возобновил свое ходатайство. „Радуясь всей душою введению нового университетского устава“ и принося „искреннейшее поздравление“ министру „с победой истинного просвещения и всеобщего блага“, он напоминал о своем тяжелом материальном положении и, в виду того, что „в настоящее время повышение зависит уже не от произвола выборов, а от представления г. попечителя или усмотрения самого министра“, просил оказать ему справедливость. „Тяжело подумать, — писал Безсонов, — чтобы вынуждены были оставлять университетскую службу или бедствовать на ней именно те лица, которые известны верными слугами науке, просвещению, отечеству и правительству, и в ту именно пору, когда дела университетов приобрели оборот к лучшему с новым уставом“. Теперь Безсонов получил давно желанную ординатуру. В его пользу высказался столь влиятельный тогда А. И. Георгиевский „во внимание к его продолжительной службе, к его ученым трудам и к его несомненно

доброму правительственному и патриотическому направлению¹⁾. Некоторое время донесения или сообщения Безсонова пользовались влиянием в министерстве, он многим и повредил. Например, когда проф. Н. Ф. Сумцов представил в 1885 году свою диссертацию на степень доктора на тему из истории юго-западной литературы половины XVIII в. („Иоанникий Гаятовский и Лазарь Баранович“) и факультет принял ее, то Безсонов обвинил автора в украинофильстве, и министр передал книгу на рассмотрение К. Н. Бестужева-Рюмина и А. Ф. Бычкова, которые „ничего противозаконного“ в ней не нашли; тем не менее диспут не состоялся, и Н. Ф. Сумцову пришлось писать другую диссертацию. На диспуте Э. М. Диллена, ныне известного английского журналиста и знаменитого корреспондента, а в середине 80-х годов — скромного доцента Харьковского университета по сравнительному языковедению, Безсонов выступил ярким оппонентом, утверждая между прочим, что в самом заглавии диссертации: „Армянские этюды“, есть орфографическая ошибка (по Безсонову надо писать „Армянския этюды“, ибо по-французски *étude* женского рода); по окончании диспута, впрочем, облобызался с Дилленом. Но лобзание это оказалось Иудиным: под влиянием донесения Безсонова министр не утвердил Диллена в звании экстраординарного профессора. Безсонов противодействовал также принятию магистерской диссертации М. Г. Халанского: „Великорусские былины Киевского цикла“, и тот перенес ее в Петербургский университет на суд А. Н. Веселовского.

Безсонов был избран профессором Харьковского университета по представлению Потебни, и тот впоследствии называл это главным своим грехом.

Кафедру философии занимал Федор Александрович Зеленогорский. На первом курсе он читал нам психологию, и его лекции сначала нам нравились, так что когда нас, новичков, кто-либо спрашивал, какой профессор нам более всех нравится, то некоторые называли Ф. А. Зеленогорского. Средних лет в ту пору, высокий, плотный, с круглым, бритым лицом, Зеленогорский обладал громким голосом и, видимо, тщательно готовился к лекциям. Он не чувствовал себя свободно на кафедре, несколько волновался; из бокового кармана сюртука вынимал тетрадь почтовой бумаги большого формата, клал ее перед собой; по мере чтения лекции листы переворачивал, но редко заглядывал в них: он воспроизводил написанный текст почти на память, с некоторым подъемом, и это нас привлекало. Позже, на старших курсах, мы стали относиться к нему строже, и он не совсем удовлетворял многих из нас. Говоря о том или другом психологе или философе, Зеленогорский обыкновенно сообщал сначала биографию, а потом излагал учение его, при чем отмечал связь между психологическими и философскими исследованиями и методами с одной стороны, исследованиями и методами естественных наук с другой стороны. Курс его состоял не из теории психологии, а из истории ее. На второй год мы слушали у него курс логики, который представлял собой очерк различных методов доказательств и исследований в новое время. Очерк этот тогда печатался и послужил докторской диссертацией, которую Зеленогорский защищал в Московском университете. Защита прошла не совсем гладко — в особен-

¹⁾ Архив Мин. Нар. Просв. 16979/4368 (1884 г.) См. „Историю Харьковского университета при действии устава 1884 г.“ в моих „Истор. этюдах“.

ности нападал В. И. Герье; в газетах появился неблагоприятный отчет о диспуте, так что по возвращении в Харьков Ф. А. Зеленогорский во время лекции считал нужным как бы оправдаться перед нами. Мы ответили ему, что газетные отзывы не могут поколебать в нас то чувство уважения, которое мы к нему питаем. На третьем и четвертом курсах Зеленогорский читал нам историю философии, сначала новой, потом древней. Он, несомненно, обладал большими сведениями, был добросовестным, полезным преподавателем. Немецкой метафизической философии Ф. А. Зеленогорский не любил и питал симпатию к философии английской. В молодости он проходил духовную школу в Нижнем Новгороде; в семинарии, несмотря на отличные успехи, отнесен был во второй разряд „за то“, как мотивирует отметка в списке, „что при ответе на экзамене по св. писанию говорил ложь и эту ложь подтверждал св. же писанием; вообще видно, что он вольного духа“. С трудом удалось ему поступить в Казанскую Духовную Академию, откуда он перешел в Казанский университет. Зеленогорский был учеником М. М. Троицкого, но, как сам, по крайней мере, заявлял, не разделял его увлечений и односторонности. Его привлекала идея прогресса и теория развития, по собственным его словам¹⁾; особенно же он выдвигал, как упомянуто, зависимость научных психологических исследований и методов от естественно-научных. Человек он был благородный, скромный, несколько застенчивый и конфузливый.

Начиная с третьего курса мы освобождались от слушания предметов филологических и должны были слушать новые для нас предметы — историю церкви, историю литературы русской, а затем и всеобщей. Историю церкви читал нам Амфиан Степанович Лебедев, один год — об отношении церкви к государству в России, а второй год — о положении белого духовенства на Руси. Лекции его отличались особым стилем: метким, выразительным, колоритным языком; А. С. Лебедев любил приводить цитаты из источников, из архивных документов, говорить их словами. Основывались эти лекции нередко на архивном материале, самолично извлеченном профессором, и содержали, в особенности курс о положении белого духовенства, яркие картины нравов и быта прошлого, характерные подробности. Проникнуты они были уважением к человеческой личности, к свободе совести и мысли, отвращением к всяческому гнету и насилию. С годами интерес слушателей к лекциям А. С. Лебедева не уменьшался, а, наоборот, возрастал, и до конца дней своих этот профессор — а умер он в большом возрасте, — сохранил за собой любовь и уважение своей аудитории. В 90-х годах, в течение десяти лет, А. С. Лебедев был деканом историко-филологического факультета. Нервный, легко поддающийся волнению, он тем не менее являлся в нашей коллегии Гомеровским Нестором, „благомыслия полным“, и время его деканства было счастливой порой в жизни факультета.

Историю русской литературы начала XIX века читал нам только что начинавший тогда свою преподавательскую деятельность приват-доцент Николай Федорович Сумцов, впоследствии профессор, член-корреспондент Российской Академии Наук, действительный член Украинской, а историю всеобщей литературы мы слушали у Александра Ивановича Кирпичникова. Многие из нас знали имя

¹⁾ Историко-филологический факультет Харьковского университета „Биографическая словарь“, стр. 44.

А. И. Кирпичникова еще в гимназии по его грамматике русского языка, небольшой и легкой. Он уже раньше был доцентом Харьковского университета, но оставил его на время для работы над своею докторскою диссертациею и вернулся в него профессором после защиты своей диссертации о Св. Георгии и Егории Храбром в 1879 г. Я был тогда уже на четвертом курсе. А. И. Кирпичников читал нам историю немецкой и французской литературы XVIII в., при чем, в виду того, что мы не были подробно знакомы с историей французской революции, он останавливался на этой истории, придерживаясь главным образом Гейссера. О курсе его, легком, популярном, полном биографических подробностей, дают понятие соответствующие отделы „Истории всеобщей литературы“, изданной под редакцией Корша и самого Кирпичникова. А. И. Кирпичников обладал обширными сведениями не только в области западно-европейской литературы, но и русской и в области истории искусства. Для него, воспитанника Московского университета, ученика Ф. И. Буслая, эти предметы являлись тесно связанными между собой. Он не был сторонником узкой специализации и узко-утилитарного направления. „Ужели,— говорил он,— человечество четыре столетия работало для того, чтобы дойти до того же гибельного развития утилитарного, специального обучения, от которого нас спас гуманизм?“ Позже Кирпичников, кроме истории западно-европейской литературы, преподавал и языки: древне-немецкий, провансальский, старо-французский, итальянский и вел практические занятия: у него был первый семинар на нашем факультете. Общительность и доступность, простота и мягкость, участливость чрезвычайно располагали студентов к А. И. Кирпичникову. Это был один из самых популярных профессоров в мое время. О нем справедливо говорили, что для нас он не профессор, не жрец науки, недоступный, а скорее старший товарищ наш. Кирпичников пробыл в Харьковском университете недолго: в 1884 г. он перешел в Одессу, а оттуда в 1897 г.— в родной Московский университет.

Таковы были представители исторических дисциплин на историко-филологическом факультете Харьковского университета в мои студенческие годы¹⁾. При суждении о них надо, конечно, помнить, что с тех пор прошло полвека; в науке обнаружались новые направления, к ней теперь предъявляются во многих отношениях иные требования.

Харьковский университет возник, как известно, по частной инициативе (В. Н. Каразина), при содействии различных общественных слоев. В прошлом он всегда был тесно связан с обществом. Самый город в значительной мере был ему некогда обязан своим ростом: университет служил главной притягательной силой, прежде чем развились харьковские ярмарки, прежде чем Харьков стал торговым и железнодорожным узлом, появились в нем банки и т. д. И харьковские профессора играли прежде видную роль в общественной жизни. Они были, например, инициаторами общества пособия нуждавшимся студентам, общества грамотности с Н. Н. Бекетовым во главе — общества, развившего впоследствии широко свою деятельность, тоже при участии профессоров. Впоследствии Харьковская Общественная Библиотека, с ее „американским ростом“, обширное соединенное Пушкинское училище и т. д. — обязаны профессорам своим развитием или возникновением. Рост Общественной Библиотеки и постройка особого здания для нее неразрывно связаны с именем Дмитрия Ивановича

¹⁾ О профессорах-филологах и лингвистах см. „Анналы“, II (1923).

Багалея, а Пушкинское училище было детищем проф. Н. Ф. Сумцова. Когда в Харькове в декабре 1880 г. основана была газета „Южный Край“, то первыми редакторами ее были профессора А. Н. Стоянов и Л. Е. Владимиров; сотрудничали в ней сначала тоже преимущественно профессора (в „Южном Крае“, между прочим, М. Н. Петров, как я уже говорил, поместил свою „Историческую подготовку“). „Южный Край“ явился у нас первою долговечною частною газетою. В течение своего существования газета бывала разного направления. В начале, при А. Н. Стоянове и Л. Е. Владимирове, это был либеральный орган. Но А. Н. Стоянов и Л. Е. Владимиров вскоре покинули редакторство.

Остается сказать несколько слов о студентах того времени. На историко-филологическом факультете слушателей было немного — на всем факультете человек сто. Люди это были, за редкими исключениями, смиренные, скромные, и на нас студенты других факультетов смотрели свысока: они задавали тон, а не мы. Типичными студентами являлись большей частью медики и естественники. Такой студент носил длинные волосы, бороду, очки, шляпу с широчайшими полями, длинные сапоги-ботфорты, на плечах плаэд, в руках — толстую палку. Юристы к этому типу мало подходили: они отличались франтоватостью. Из книг, по крайней мере историки и юристы, считали обязательным прочесть Бокля, Д. С. Милля, Спенсера. В студенты поступали тогда частью из гимназий, а частью из семинарий. Семинаристы пользовались репутацией трудолюбивых, усидчивых, лучше подготовленных к слушанию философии. Большинство филологов были бедняки, иные уже семейные; жили уроками, которые тогда легче было достать, или на стипендии, которых было немало на нашем факультете; некоторые зарабатывали тем, что пели в церковном хоре или переписывали лекции для литографирования. А были и такие, которые являлись в роли предпринимателей — брали на себя издание литографированных лекций. Но это оказывалось делом хлопотливым, неприятным, иногда даже убыточным: собирать взносы с подписчиков было нелегко; часто возникали нарекания то из-за дорогой цены, то из-за неаккуратного выхода записок; бывали даже обвинения прямо в недобросовестности издателей; иногда предприятие расстраивалось, издание не доводилось до конца, и студенты оставались без записок.

Устраивались, конечно, студенческие вечера. Сбор шел в пользу общества пособия нуждающимся студентам; исполнителями выступали не только студенты, но и посторонние „любители“, артисты. Особенным многолюдством отличались вечера в годовщину основания университета, 17 января, сопровождавшиеся, разумеется, речами профессоров и студентов; любимых профессоров приветствовали, качали и т. д. Были, конечно, и попойки, существовала и „мертвецкая“... Словом, было то, что бывало и в других университетах.

Время моего студенчества — уже время студенческих волнений. Еще когда я был на первом курсе, осенью 1876 г. вспыхнуло волнение по незначительному поводу: одного студента — юриста, перешедшего в Харьковский университет из Ярославского Юридического Лицея, обвинили в шпионстве и доносах. Начались довольно бурные сходки в „сборном зале“ — раздевальной, она же и курилка. У обвиняемого нашлись защитники, и прошло немало времени, прежде чем волнение улеглось. Гораздо серьезнее были „беспорядки“ конца 1878 г. Они связаны с общим настроением тогдашнего общества, с его разочарованием и недовольством после русско-турецкой войны и Берлинского конгресса.

с усилением революционного движения и террористических актов. Волнения в Харьковском университете вызваны были событиями в Петербургском и Московском университетах, с которыми харьковские студенты имели сношения, и в местном Ветеринарном Институте, где произошло столкновение между одним из профессоров (Журавским) и слушателями из-за вечерних репетиций и требований профессора, которые студенты находили придирчивыми. Профессор был освистан и изгнан из аудитории. По этому поводу сходки в университете для поддержки ветеринаров принимали все более и более бурный характер, все большие и большие размеры. Ни увещания любимого студентами инспектора Ф. Ф. Рогожина, ни меры, принятые ректором А. С. Питрой, ни появление на сходках попечителя Жерве, — ничего не помогало. Попечителю кто-то крикнул из толпы: „Разве вы не понимаете?.. Или у вас голова сеном набита?“ Попечитель счел за лучшее удалиться. Чтение лекций, впрочем, кое-как продолжалось. Утром 14 декабря 1878 г. я пошел в университет на лекции. Подойдя к зданию, где аудитории, я увидел толпу студентов, стоящую на улице. Оказалось, что двери в аудитории заперты, и лекции объявлены прекращенными. Студенты требовали, чтобы их впустили. Толпа не расходилась и росла. Прошло несколько часов. На площади, у угла университетских зданий, расположился отряд казаков. Случилось так, что тогда обязанности губернатора исполнял управляющий казенной палатой Мартенс, уже старик. Он под'ехал на дрожках и обратился к студентам с несколькими словами, предлагая разойтись. Но студенты попрежнему не расходились. Мартенс уехал, а казацкий офицер — не знаю, по собственному ли побуждению или по чьему-либо приказу — скомандовал казакам, и те, верхом на конях, с нагайками в руках, налетели на студентов. Началось избиение... Оказались слегка раненые, которых поместили одних в клиники, других в земскую больницу (на Сабурову дачу). Многих потом арестовали, заключили в арестантские роты... Легко представить себе то впечатление, которое произвело на университетскую среду это избиение студентов нагайками. Совет собрался в экстренное заседание. Он обратился к студентам с успокоительным воззванием, а с другой стороны, составил решительный протест¹⁾, выражая „непреодолимое негодование“ по поводу образа действий военной и гражданской власти в день 14 декабря, прося заступничества министра перед государем, „следствия и суда над всеми безусловно, кто с разных сторон участвовал в этом деле“. Протест попал и на страницы революционной прессы. Но следствия и суда не последовало; несколько студентов было выслано; занятия в университете прерваны на довольно продолжительный срок; попечитель Жерве, вообще мало вмешивавшийся в университетские дела, заменен генералом Максимовским; ректор А. С. Питра, мягкий и в высшей степени корректный, которого совет командировал в Петербург для объяснений, не был там принят и вскоре подал в отставку. Ушел и „отец студентов“, инспектор Федор Филиппович Рогожин²⁾. В университете водворилась тяжелая атмосфера...

¹⁾ Говорили, что составление этого протеста было поручено, между прочим, проф. А. Н. Стоянову.

²⁾ В то время инспекция не имела того значения, какое ей было придано в 80-х годах. В наше время ее роль была скромная и — у нас, при Ф. Ф. Рогожине — благожелательная по отношению к студентам. Не „наблюдением“, не сыском занималась она, а больше оказанием всяческого содействия студентам в их нуждах и затруднениях, в прискании им занятий, уроков и т. под.

В. И. ВЕРЕТЕННИКОВ

К вопросу о построении истории учреждений

(из опыта изучения учреждений России XV — XIX веков)

I

Методология истории — одна из самых молодых отраслей исторического знания. Она не только не может гордиться более или менее общепринятыми и точно установленными, — главнейшими хотя бы, — моментами своего основного содержания, но даже до сей поры остается невыясненным самое понимание того, что должно вообще являться содержанием данной исторической дисциплины. Если вопросы критического обследования исторического материала (в самом широком смысле этих терминов) несомненно признаны входящими в сферу ведения исторической методологии, если вопросы о способах и приемах исторического построения, исторического конструирования являются тоже по общему признанию входящими в область исторической методологии, то третья основная часть этой дисциплины — интерпретация — не только не является общепризнанной в ее таком бытии, но и весьма неоднобразно устанавливается в ее основном содержании различными исследованиями. С другой стороны, если содержание части исторической методологии, трактующей о критике, является в главнейшем относительно прочно установленным, то нельзя того же сказать про ту часть этой науки, которая посвящена вопросам конструирования; содержание этой последней части вообще крайне мало разработано, мало определено даже в своих основных чертах; под понятие об историческом конструировании подводится разное содержание различными специалистами.

Вышеначерченное положение исторической методологии заставляет продолжать делать попытки в направлении дальнейшего выяснения содержания этой науки. Попытки эти можно делать в двух различных направлениях, по двум различным путям, путям прямо противоположным.

Можно, с одной стороны, идти от общих теоретико-познавательных построений, относящихся к области общей теории знания, откуда перейти в область частной теории собственно исторического знания во всей ее широте, затем, расчленив эту последнюю на ее составные части, переходить последовательно к все более и более специальным вопросам, далее углубляясь в изучение все более частных и детальных вопросов исторической методологии.

С другой стороны, можно идти обратно: от самых специальных и детальных вопросов конкретного характера, вопросов методологических, прямо и непосредственно связанных с практикой в области ученой исторической работы, к вопросам более общего характера, доходить

затем до вопросов общей теории исторического знания и, наконец, до общих теоретико-познавательных построений.

Можно принять то общее положение, что оба вышенамеченных пути имеют свои положительные стороны, почему нет оснований тот или иной из них принципиально отвергать. Такое положение едва ли приходится доказывать, так как ясно, что история науки исторической методологии служит прямым,— в ее даже грубых чертах,— тому подтверждением. Если, действительно, общегносеологические основы исторического знания в их изучении и познании являются тем краеугольным камнем, который лежит в основании исторической методологии в ее построении у очень многих и новых и старых исследователей, много сделавших в области утверждения этой науки (не даром не так давно обычно методология истории входила просто, как подчиненная составная часть, в философию истории), если действительно многие разрабатывали данную дисциплину исключительно по такому направлению, то, однако, с другой стороны, шло развитие и построение той же науки одновременно и по иному пути; несомненно, что наиболее разработанная часть рассматриваемой дисциплины,—отдел исторической критики,—вырос прямо обратным путем: практика исторической работы ставила к непосредственному разрешению ряд отдельных конкретных, специальных вопросов; им давалось то или иное решение, конкретное, как и сами вопросы; и только затем уже шло объединение таких решений, от конкретного совершался переход к более общему; от решений специальных частных задач уже переходили к построению более обобщенных решений, постепенно восходя по лестнице все больших обобщений. Но только в отделе критики и можно наметить ясно и определенно такого рода явление; отдел же методов конструирования совершенно не был разрабатываем таким путем; в сильной мере в стороне от этого пути остался и отдел, посвященный интерпретации.

В дальнейшем изложении мы пробуем сделать попытку в одном частном вопросе идти по вышенамеченному пути от частного и конкретного к общему и отвлеченному, если позволено будет так грубым штрихом охарактеризовать то второе направление в стремлении к построению исторической методологии, о котором мы выше только что говорили. Эта попытка наша будет оправдываться в своем существовании именно всеми вышеизложенными соображениями.

Мы будем рассматривать небольшой, конкретный по существу вопрос о подходе к изучению государственных и общественных учреждений России XV—XIX веков; однако все главнейшее из выводов, сделанных в этих рамках, возможно к некоторому обобщению; эти выводы могут быть перенесены из области русской истории в область истории Европы средних веков и нового времени по сходству тех фактических моментов, на которых делается построение в примере русского исторического процесса.

Изучение государственных и общественных институтов (в широком смысле этого понятия) входит определенным моментом в историческое изучение вообще, составляя его неотъемлемую и неоспоримую составную часть; поэтому изучение исторического процесса в России XV—XIX веков неизбежно включает в себя изучение государственных и общественных установлений эпохи в их эволюции.

Всякое же русское государственное и общественное учреждение рассматриваемой эпохи оставляло (дошедший или недошедший до нас—это уже вопрос иной) след своего существования и своей деятельности в виде некоторого скопления письменных памятников. Техника

государственного быта России московской и императорской выработала вполне определенные в их основании внешние приемы действия каждого учреждения. Эти приемы требовали письменного, запечатленного на бумаге, ведения всех дел данного учреждения; каждый акт, каждое, тем более, решение учреждения,— словом, по возможности, все, что учреждением делалось,— и в той полноте, в которой разворачивались эти действия— и значительные, и незначительные,— все это должно быть в определенной форме занесено на бумагу. Формы для такого занесения на бумагу различных действий учреждения обычно бывали разные в зависимости, во-первых, от существа самих действий, а, во-вторых, от существа самого учреждения. Осуществляя действие данного характера, определенного конкретного содержания, учреждение обычно привыкало отливать это осуществление,— отражать его,— в более или менее постоянных, медленно только изменяемых, однообразных, часто трафаретных формах. Различие тут формы является обычно внешним признаком различия содержания самого действия, самого факта, который находит свое отражение в той или иной форме. С другой стороны, очень близкие по существу своему факты в различных учреждениях находили себе отражение в различных формах; тут различие форм обуславливалось обычно различными приемами действия разных учреждений при полном иногда сходстве в содержании работы. Несомненно, существовало,— можно точно констатировать,— стремление в каждом отдельном учреждении отливать в одни и те же постоянные внешние формы одни и те же постоянные моменты его деятельности, его работы.

Поскольку деятельность каждого учреждения, однако, имеет различные подразделения, постольку обычно строятся еще более различные формы отражения его работы. Формы эти для каждого отдельного учреждения всегда могут быть подразделены, однако, на две основные группы. К первой группе надо отнести все те формы, которые отражают собой и запечатлевают следы того или иного акта учреждения в целях чисто мемориальных, не имея никакого иного смысла и значения, как только сохранение следа о данном действии учреждения; таковы, например, в канцелярской практике учреждений XVIII—XIX веков были формы, носившие название „журналов“, „протоколов“, „реестров“ и др. Ко второй группе надо отнести все те формы делопроизводства, которые преследуют цель конкретного выполнения того или иного действия, предпринимаемого данным учреждением; все „указы“, „промемории“, большинство отношений, „доношений“ и „рапортов“, циркуляры, „циркулярные ордера“, просто „ордера“— должны быть отнесены к этой группе. Если какое-либо учреждение, делая известное конкретное постановление, заносит его в форму, называемую „протоколом“, „журналом“, то значение этой формы чисто мемориальное: запечатлеть действия учреждения для памяти о нем. Когда же на основании того же конкретного постановления, занесенного в „протокол“, производится исполнение в виде отправления в соответственное место „отношения“, „указа“, то эта последняя форма уже носит, очевидно, иной, чем первая, характер: она не запечатлеывает действие учреждения для памяти (это уже сделано первой формой), а она отражает собой в некоторой части уже конкретное выполнение этого действия. Также мемориальный характер будут иметь „доношения“ и „рапорты“, которые будут присланы в данное учреждение со сведениями о том, каким образом было приведено в действие то или иное постановление учреждения; наоборот, характер

² Збірник на пошану акад. Д. І. Багаліва

конкретного выполнения будут иметь делопроизводственные формы русских канцелярий XVIII в., именуемые „ордерами“ и „промемориями“.

Кроме этих двух групп документов, в делопроизводственный фонд каждого учреждения входит еще одна третья группа документов, хотя и происходящих не из действий данного учреждения, но для данного учреждения являющихся, несомненно, органически составляющими частями именно его делопроизводственного фонда; это те документы, которыми определяются общие нормы действований (в самом широком смысле этого слова) данного учреждения, те „указы“, „регламенты“, „уставы“ „положения“, законодательные акты, в которых включены и развиты основания для деятельности данного учреждения. Эти нормативные акты, несомненно, являются органически связанными со всей деятельностью учреждения, а тем самым — и с его делопроизводственным фондом, как отражением (или точнее — отраженным выражением) его деятельности.

Документы нормативные могут иногда являться отражающими действие не какого-либо иного — выше стоящего, — а именно данного учреждения. Это бывает в том случае, когда данное учреждение обладает правом в какой-либо мере само устанавливать нормы своего действия. В таком случае этот род документов явится разновидностью (но разновидностью, несомненно, очень важной) второй группы из выше нами намеченных двух основных групп документов.

Вся совокупность письменных памятников, представляющих собой по содержанию своему именно все вышеочерченного вида документы, относящиеся к тому или иному учреждению, может быть определена как делопроизводственный фонд этого учреждения. Делопроизводственный фонд данного учреждения, так определяемый в своем целом и так понимаемый в своих главнейших составных частях, является, в силу всего вышеизложенного, основным источником для изучения деятельности данного учреждения. Это отражение может страдать большей условностью — это несомненно. Но где, в каких материалах имеются отражения безусловно точные или, во всяком случае, более точные, а вместе — и полные, запечатлевающие деятельность учреждений? Таковых нет; а следовательно, только что высказанное положение о значении делопроизводственных фондов для изучения деятельности учреждений необходимо принять.

Однако ставится вопрос: если делопроизводственный фонд данного учреждения является основным источником для изучения деятельности этого учреждения, то является ли он в то же время и единственным? Ответ ясен: несомненно не единственным, но, — подчеркиваю, — также несомненно основным и главнейшим. Конечно, существуют еще источники для изучения того или иного учреждения в его истории; это, во-первых, делопроизводственные фонды учреждений, так или иначе связанных с изучаемыми; во-вторых, записки-мемуары современников и, в-третьих, показания современников, выраженные в разнообразных формах и сделанные с разными целями (теоретические рассуждения, деловые записки и т. п.). Эти три рода исторических источников являются если не единственными, то во всяком случае наиболее ценными из всего ряда исторических источников, имеющих для построения истории учреждений. Однако ясно без дальнейших доказательств, что деятельность того или иного учреждения отражена в этих последних источниках в несравненно меньшей степени и менее точной форме, чем в его делопроизводственном фонде. Из этого вывод: история всякого учреждения должна прежде всего строиться

на изучении его делопроизводственного фонда, как основного и наиболее полного источника; все остальные источники могут иметь только дополнительное значение; их роль, как материала,— роль третьестепенная.

II

В теоретическом этюде¹⁾, посвященном вопросу об исторической критике, мы пытались по возможности точно определить это понятие и расчленили его на его составные части, по возможности выявить его содержание. Сообразно с достигнутыми нами в этом отношении результатами, прилагая эти результаты к рассматриваемому случаю, мы и попробуем обратиться к дальнейшему изложению.

В вышеупомянутом этюде мы весь процесс критического рассмотрения документов подразделили на два основных момента; первым из них является характеристика источника. Задача такой характеристики состоит в получении возможно полного, точного и ясного понимания того, что представляет собой данный исторический источник в наивозможно полном охвате всех его определяющих черт.

Только что выше мы останавливались именно на такой общей характеристике делопроизводственных фондов учреждений, как основного источника для построения их истории. В дальнейшем проведении этой характеристики, для ее завершения в ее общей части,— с точки зрения критического рассмотрения исторического источника данного типа,— необходимо разрешить последовательно два вопроса, ответы на которые вместе с вышеизложенными соображениями дадут все основные моменты общей характеристики основного источника для построения истории учреждений России XV—XIX веков.

Первый из этих вопросов может быть сформулирован следующим образом: насколько во всем своем целом или в каких частях своих тот или иной архивный материал может и должен быть признан несомненно образующим делопроизводственный фонд именно данного изучаемого учреждения.

Ведь из констатирования,— только что выше отмеченного,— всей первостепенной важности делопроизводственного фонда, как основного источника для изучения истории данного учреждения, непосредственно явствует, что первой задачей исследователя истории учреждения ставится отыскание среди различных архивных материалов именно делопроизводственного фонда изучаемого учреждения; затем, если какие-либо внешние случайные признаки заставляют предположительно останавливаться с такой точки зрения на тех или иных архивных собраниях документов, то вслед за этим непосредственно ставится тот вопрос, который мы выше только что формулировали. Когда для исследователя будет определено установлено, что на такой вопрос получается положительный ответ, т.-е. когда исследователь убеждается, что в данном архивном фонде,— или в отдельных частях нескольких таких фондов,— он имеет дело с подлинным делопроизводственным фондом изучаемого учреждения, то далее перед ним выступает второй вопрос: является ли то, что он, исследователь, имеет в своих руках, как делопроизводственный фонд изучаемого учреждения, достаточно исчерпывающе собранным из всего того, что могло сохраниться и дойти до исследователя из этого фонда в его первоначальной полноте?

¹⁾ См. мое: Несколько слов об исторической критике (Сборник Харьк. ист.-филолог. общества в честь проф. В. П. Бузескула, X. 1913).

Ясно, когда все вышеизложенное в первой главе нашего эскиза будет установлено конкретно относительно того или иного конкретного изучаемого в его истории учреждения, когда затем исследователь установит делопроизводственный фонд именно изучаемого учреждения, а потом соберет заведомо все, что сохранилось от делопроизводственного фонда именно этого учреждения, историей которого он занят, то тем самым будет выяснен в его общем виде тот основной материал, на котором будет базироваться все исследование; иными словами говоря, будет выявлена общая характеристика материала в ее основной части.

Этим, конечно, не исчерпывается весь процесс характеристики данного материала. Для каждого индивидуального материала того или иного индивидуально учреждения возможна и необходима еще специальная, дополнительная, частная его характеристика, которая уже основывается на индивидуальных данных, имеющихся о фонде именно и только данного учреждения, как такового, почерпнутых: а) из существования общенсторических особенностей обстановки того исторического момента, в который учреждение работало, б) из индивидуальных особенностей, сопровождавших собой появление на свет именно данных тех или иных документов данного делопроизводственного фонда. С такой точки зрения, например, необходимо разобраться в исторической обстановке, имевшей место в России первого десятилетия XVIII века, чтобы выявить характеристику указов Петра Сенату, как источников для истории этого последнего учреждения; здесь нужно узнать силу и предел организующей, так сказать, власти царя вообще, Петра в данное время, в частности, нормы и формы претворения этой власти в действительности, обычные способы ее действия, иными словами говоря, роль и значение царских указов, как действующих моментов в истории тогдашних учреждений России в частности и в ходе развития исторического процесса в России того времени вообще. Это позволит дать определенные черты для характеристики, в частности именно данного исторического материала, т. е. нескольких конкретных указов, относящихся к Петровскому Сенату. Затем, необходимо будет учесть, принять во внимание для характеристики данных указов и ту индивидуальную для них собственно обстановку, в которой они слагались, и которая, несомненно, положила свой особенный отпечаток, — дополнительный, — на их характеристику; надо тут принять во внимание, что указы эти были даны в определенно тяжелой для Петра обстановке Прутского похода, когда ставилась на карту в сильной мере вся государственная институция тогдашней России.

Далее, является необходимость перейти ко второй стадии критического процесса, именно к отнесению полученного материала к фактической истине, к расценке его с точки зрения тех запросов, которые ему предъявляет историк - исследователь. Мы видели, что та фактическая истина, та „действительность“, по отношению которой исследователь при критическом процессе рассматривает изучаемый исторический материал, является, во-первых, строго индивидуальной и в этой своей индивидуальности, определяемой всецело интересом исследователя, его задачей - темой, и, во-вторых, в существе своем всегда строится (точнее — формулируется и формулируется) при посредстве данных, получаемых готовыми из области общей познавательной деятельности человечества данного исторического момента¹⁾.

¹⁾ См. *ibidem*, стр. 6 — 7 отд. оттиска.

Такое общее положение применительно к изучаемому частному вопросу раскрывается в своем более конкретном содержании следующим образом. Если фактическая истина в ее индивидуальном содержании всецело определяется темой - задачей исследователя, то в рассматриваемом случае содержание ее, — этой фактической истины, — следовательно, в общем определяется понятием истории учреждения; но если так наметенная фактическая истина в существе своем строится при посредстве данных, получаемых готовыми из области общей познавательной деятельности нашей, то в применении к разбираемому частному случаю понятие истории учреждения точнее и конкретнее построится на ряде тех юридических и социальных понятий, которые входят непременно составными частями в понятие учреждения, во - первых, и в понимании того, что должно входить в понятие его истории, во - вторых, а из этого всего непосредственно следует, что при осуществлении этой второй стадии критического процесса для исследователя должно быть ясно содержание понятия об учреждении в его общем, а также в его спецификации в отношении именно той эпохи и той обстановки, в которых располагается история изучаемого учреждения; а затем необходимо также исследователю наметить (по возможности определенно), что он понимает под историей в данном случае, т. е. какие стороны жизни и деятельности данного учреждения ему представляются наиболее интересными по тем или иным соображениям, и в каком их взаимоотношении он имеет в виду их рассматривать. Все это надо знать возможно точно при отобрании годного материала и отбрасывании ненужного, первой стадии критической работы в моменте отнесения к фактической истине. Только точное и ясное представление той фактической истины, к которой будет или отнесен, или от которой будет, как ненужный, отброшен тот или иной материал, позволит этот процесс принятия и отбрасывания проделать с достаточной точностью, чем обусловить прежде всего полную использованность имеющегося материала, а затем и возможную безошибочность такой важной классификации материала.

Но при этом всегда следует иметь в виду одно очень существенное обстоятельство; именно, — не всякой фактической истине в любом ее построении может удовлетворить тот или иной материал; если ответить одной фактической истине, построенной исследователем, — одному отсюда определенному комплексу заданий, им даваемому, — полно и точно будет в состоянии данный материал, то тот же самый материал окажется совершенно не в состоянии ответить на иначе построенный комплекс заданий исследователя; и в последнем случае для исследователя возможно невольное искушение: или построить конструкцию на слухком небольшом привлеченном количестве данных, или, — также невольно и бессознательно, — так сказать, притягивать насильно материал к своим запросам, таким образом весь процесс отнесения к фактической истине совершая в корне неправильно.

Последней стадией критического изучения материала (т. е. дело производственного фонда) явится оценка большей или меньшей при годности материала для ответа на запросы, ставимые темой (в ее общем виде сначала). Тут прежде всего возможны некоторые соображения в отношении вообще ко всему комплексу фактов, извлекаемых из делопроизводственных фондов государственных учреждений в целях построения истории этих учреждений. Если данные документы, делопроизводственный фонд в его целом, являются отражениями деятельности данного учреждения, отражениями относительно полными и единственным

в такой полноте, то понятно, что, вообще говоря, точность даваемых ими фактов с точки зрения построения истории деятельности данного учреждения представляется максимально возможной. Эти отражения, несомненно, могут быть искажены вообще, неправильные, но при всей своей неправильности в большинстве случаев, если не всегда, они будут не беспорядочно неправильны и искажены, а только условно; эти неправильности и искажения в отображениях будут более или менее подчинены некоторым моментам, обусловленным и коренящимся в окружающей исторической обстановке; надлежащее выяснение исследователем таких моментов позволит ему в сильной мере внести нужный корректив в искаженное отображение и тем восстановить факты в их более точном виде. Определить эти искажающие моменты, установить, что и насколько в данном отображении данного факта из истории учреждения в данном делопроизводственном фонде является условным, искаженным,— все это уже всецело зависит от конкретной обстановки каждого отдельного конкретного случая. Но остается незыблемым то положение, что все факты, почерпнутые из делопроизводственного фонда изучаемого учреждения,— в их общем и целом,— относительно достоверны для построения истории этого учреждения и могут быть, в большинстве случаев, приведены в достаточную степень достоверности, каждый в отдельности, принятием во внимание надлежащего корректива для исправления неправильности в отображении того или иного документа делопроизводственного фонда.

Что касается каждого отдельного свидетельства, даваемого материалом, то тут является необходимость выяснить с достаточной точностью, на какой именно частный вопрос задачи темы исследователя может дать ответ и в какой именно мере данный факт; иными словами говоря, тут отнесение к фактической истине будет заключаться в том, что каждое конкретное, из материалов извлеченное данное должно быть отнесено к той или другой стороне, к той или иной части фактической истины, выраженной формально в теме-задаче исследователя. В результате этого появится некоторая классификация признанного в предыдущей главе годным материала, распределение его по клеточкам его того или иного отношения к фактической истине.

На этом надо признать оканчивающейся критическую подготовку и рассмотрение материала для построения истории того или иного учреждения.

III

Приемы и методы конструирования по истории общественных и государственных учреждений очень сложны в своей совокупности; к такого рода вопросам, совершенно нетронутым в их разработке, надо подходить с возможной осторожностью, сначала разрабатывать их частично, только в отдельных моментах.

Совершенно несомненно, что при общности оснований историко-конструктивных методов по мере того, как эти методы строятся для разрешения все более и более специальных частных исторических вопросов, все более и более входит в силу их отделенность друг от друга, их спецификация; конструктивные особенности, все большие по количеству и все более специальные по качеству для каждого отдельного вопроса-темы, вырастают пропорционально все большей спецификации этого последнего. Такого рода спецификация обуславливается двумя моментами: первым из них является самая сущность вопроса-темы, а вторым — вид и род материала, на основании которого должна

быть возведена конструкция. Ясно, что тот или иной тип, та или иная разновидность исторического материала требует всякий раз особенностей в тех приемах, которыми является возможным и правильным производить какие-либо построения на его основании, как того же требует и каждая отличная, индивидуальная в своем существе тема-вопрос, ставимая исследователем.

В рассматриваемом случае, следовательно, методы конструирования строятся в их специфичности, во-первых, в зависимости от самого задания-темы — история учреждения, а, во-вторых, в зависимости от материала, от его характера.

Выше мы останавливались на характеристике основного материала для данной темы-задания и видели, что материал этот может быть разбит на две части: первая часть будет вмещать в себе документы нормативные, дающие понятие о тех общих принципах и основаниях, на которых базируется вся деятельность (или точнее — должна базироваться вся деятельность) данного учреждения, а именно: законодательные акты о нем, его уставы, регламенты, указы о его деятельности высших учреждений и проч.; вторая часть будет отображать в себе единичные, конкретные факты деятельности данного учреждения: „входящие“ и „исходящие“ всякого рода бумаги, основная часть „дел“ данного учреждения. Таким образом, спецификация методов конструирования в разбираемом случае будет обуславливаться тремя моментами: 1) учреждение — объект исторического изучения, 2) нормативные, идеологические в их существе документы — одна часть материала для данного исторического изучения, 3) документы, отражающие каждодневную в ее возможной полноте фактическую деятельность данного учреждения — другая часть материалов для того же исторического изучения.

Вопрос о том, каковы именно конструктивные приемы и методы для построения истории учреждений и как они должны применяться, — вопрос особый, в достаточной мере сложный, а потому его рассмотрение должно являться уже темой отдельного, самостоятельного этюда. Укажу только на один основной, наиболее часто применяемый конструктивный метод, едва ли не специфичный для построения именно истории учреждений и который условно можно назвать методом отраженности.

Каждый отдельный, конкретный, частный факт деятельности, жизни учреждения всегда отображает в себе так или иначе (в той или иной мере) общие нормы действия этого учреждения в данный хронологический момент, те действующие пружины его механизма, которые в целом своим выявляют основное существо данного изучаемого учреждения. Таким образом, если есть возможность по этим отображениям восстанавливать то, что является отображающимся, т. е. ту или иную часть существа данного учреждения, то тогда является возможность, далее, выявив эти отдельные части основного существа учреждения в их раздельности и в отдельные моменты времени, затем слить их в нечто целое, соединить отдельные временные моменты в общую временную цепь, и так получить всю главную канву для истории исследуемого учреждения. Вот в кратких чертах обрисовка оснований метода отраженности. Когда мы останавливаемся перед собранием фактов, находящихся в надлежаще препарированном материале, касающемся действия изучаемого учреждения, то каждый отдельный такого рода факт отражает в себе (в той или иной мере) действительную сущность данного учреждения для данного хронологического момента. И по мере того, как во времени эта действительная сущность учреждения видоизменяется, в строгом соответствии с этим изменяются и отображения

ее в отдельных фактах. А отсюда следует, что между единично-отдельными конкретными фактами и действительной сущностью учреждения,— как в перманентной основе ее, так и в эволютивном видоизменении ее,— существует неразрывная прямая связь, позволяющая по существованию единичного проявления делать заключение к существованию общего, постоянно действующего явления.

Таким образом получается возможность из рассмотрения единичных, разрозненных фактов устанавливать не только те моменты, которые лежат в основе действительной сущности изучаемого учреждения, но также подмечать и устанавливать моменты эволютивные в жизни данного учреждения, тем самым, далее, устанавливать его связи и зависимости в отношении окружающей обстановки; все же это в совокупности и дает основные штрихи для конструирования истории изучаемого учреждения. Тут в этом направлении будет произведено исчерпывающее использование материала для данного построения в той части его, которая заключает в себе документы, отражающие каждодневную деятельность учреждения в ряде этой деятельности конкретных фактов.

С точки зрения только что вышесделанного построения элемент возможной случайности в факте именно данного, а не иного действия изучаемого учреждения в каждом данном, конкретном случае должен быть устранен в понимании тут роли этого учреждения. Случайность здесь не может иметь места потому, что каждый факт, связанный с проявлением деятельности того или иного учреждения, как с причиной своей, является поэтому именно всегда и определенно проявлением той или иной стороны деятельности данного учреждения, как чего-то целого, а тем самым, значит, несомненно отнюдь не случайным с точки зрения того или иного участия в его создании действительной сущности самого учреждения. Поэтому-то можно принять, как основную в построении метода отраженности презумпцию, что отображение той или иной стороны, в большей или меньшей степени, данного учреждения всегда и непременно присутствует в каждом факте, связанном с деятельностью этого учреждения; иными словами говоря, не случайно принимает учреждение именно такое, а не иное участие в том или ином факте, который всегда является отображением той или иной стороны действительной сущности (для данного хронологического момента) изучаемого учреждения.

Как непосредственное следствие вышеизложенного, является положение, что в с е перемены (в большей или меньшей степени в зависимости от большей или меньшей устойчивости их), вскрываемые в исследуемых фактах в действовании,— или роли вообще,— изучаемого учреждения, всегда свидетельствуют об изменениях (степень их устойчивости обычно определяется степенью устойчивости соответственных перемен, наблюдаемых в фактах), совершившихся или совершающихся в самом существе учреждения, т.-е. тем самым является возможность судить об эволюционном процессе в истории изучаемого учреждения.

Таким образом, применением метода отраженности к изучению истории государственных учреждений достигнуты могут быть три цели. Во-первых, является возможность путем его применения установить моменты, лежащие в основе изучаемого учреждения и им перманентно руководящие в его деятельности, определяющие сущность его; затем, во-вторых, является возможность установить эволютивные моменты в истории исследуемого учреждения и далее, всю эволюцию данного учреждения (или известную часть ее); наконец, в-третьих, есть возмож-

ность тем же путем установить постоянно действующие связи и зависимости изучаемого учреждения от окружающей его обстановки; это последнее устанавливается постольку, поскольку изменения, совершающиеся в действительной сущности учреждения, определяются воздействиями и влияниями окружающей обстановки и ею именно обусловлены. Несомненно, однако, что достижение этой третьей цели требует рассмотрения изучаемых фактов не только в их отношении к рассматриваемому учреждению, но и в их отношении к другим моментам — фактам окружающей исторической обстановки.

Таков в его общих чертах, в его эскизной обрисовке тот прием конструирования при начертании истории учреждений, который, конечно, не является отнюдь единственным в такого рода конструировании, но в то же время несомненно играет в этом последнем обычно доминирующую роль. Это объясняется тем родом материала, на котором обычно приходится строить историю того или иного учреждения. Прежде всего, эволютивный процесс истории изучаемого учреждения в его основных чертах приходится устанавливать исключительно на основании той части делопроизводственного фонда, которая отражает в себе исключительно конкретные факты ежедневной деятельности учреждения, так как документы нормативного характера (см. выше) в этом направлении могут указать только слишком грубо этапы эволюции, а не самый ход ее. И при таком положении вещей метод отраженности является одним из очень немногих возможных приемов конструирования по теме истории учреждения. Затем, та картина жизни и деятельности учреждения, которую возможно воспроизвести по документам нормативного типа, всегда будет определено не отвечать действительной, реальной жизни и деятельности учреждения, так как норма, — как бы полна она ни была, — не в состоянии точно, неизбежно и целиком охватить самое жизненную деятельность учреждения; а потому, с одной стороны, неизбежное толкование норм при применении их к конкретной действительности, и с другой — недостаток норм и их неизбежное дополнение той же конкретной действительностью, — все это в совокупности неизбежно даст иную, — реальную, — картину жизни и деятельности учреждения, отличную от идеологической такой же картины, которую только и может дать рассмотрение нормативного материала. Затем практически в огромном большинстве случаев нормативный материал является представленным в таком небольшом и в таком общего характера виде, что даже построение идеологической картины жизни и деятельности изучаемого учреждения является затрудненным; и для этой стороны изучения приходится прибегать к материалу конкретного характера; а исследование такого материала, как выше видели, требует непременно метода отраженности, как основного метода в таком случае. Таково значение метода отраженности в конструировании истории того или иного учреждения.

Надлежащая, более детальная разработка вопроса о методе конструирования, который был только что намечен самыми общими и беглыми штрихами, должна явиться темой уже особого, специального, чисто теоретико-методологического этюда, каковой я и думаю дать в ближайшее время.

Закупы Русской Правды

Закупы Р. Правды издавна привлекали особенное внимание научных работников, так что по этому вопросу успела уже накопиться довольно богатая литература. Не так давно было даже высказано мнение, что дальнейшие изыскания о закупах, если они будут базироваться только на тексте Р. Правды, заранее обречены на неудачу и окажутся бесплодными; ничего нового они не откроют, а лишь увеличат число разногласий и произвольных гадательных предположений: оживления в этой области можно ожидать лишь от привлечения к делу нового и свежего материала¹⁾. Это направление нашло свое отражение в работах проф. Ясинского, Яковкина и немецкого ученого Гетца. Ясинский для объяснения Р. Правды пользовался памятниками западно-русского права, а Гетц и Яковкин обращались к древне-норвежскому праву; при чем Гетц ограничивался только аналогиями²⁾, а Яковкин указывал и на прямые заимствования из норвежского законодательства, к числу которых относится между прочим понятие „купы“³⁾.

Мнение о том, что из Р. Правды нельзя уже ничего извлечь по вопросу о закупах, я считаю ошибочным. О закупах действительно много писалось. Но во всех исследованиях, посвященных им, отсутствовало одно необходимое условие, а именно, критическое отношение к тексту Р. Правды. Каждый ученый опирался не на тот список, который действительно ближе всего стоит к оригиналу, а на тот, который более соответствовал его воззрениям. Этим обуславливалось разнообразие мнений, а также спорность и сомнительность отдельных положений. Предлагаемая работа имеет в виду показать, что при критическом отношении к тексту наши выводы должны приобрести больше устойчивости и определенности, что при соблюдении этого требования возможно также и дальнейшее движение вперед, в смысле новых научных достижений даже в том случае, если мы будем оставаться в рамках Р. Правды, обращаясь к сравнениям лишь для иллюстрации выводов, полученных из этого основного источника.

I

Постановления о закупах будут рассматриваться в том самом порядке, как они изложены в Р. Правде, тем более, что этот порядок не случайный, а подчиняется известной логической последовательности:

¹⁾ Проф. М. Н. Ясинский. Закупы Русской Правды и памятников западно-русского права, стр. 11.

²⁾ Goetz. Das Russische Recht, B. III, стр. 263 — 269.

³⁾ И. И. Яковкин. Закупы Р. Правды (Журнал Мин. Нар. Пр., 1913 г., май, стр. 109).

сначала говорится об ответственности закупа за побег и за вред, причиненный им имуществу господина, затем об ответственности хозяина за разные неправомерные действия, направленные против закупа, и, наконец, об ответственности господина и закупа перед третьими лицами за преступления, совершенные закупом.

Отдел о закупках начинается со следующего краткого и вместе с тем очень сурового правила: „аже закуп бѣжитъ отъ господы, то обѣль“. Этот текст дословно повторяется во всех списках, за исключением шести: в Карамзинском сп. закуп заменен закупным, а в остальных пяти списках того же разряда закупным человеком. Такую замену надо объяснять, вероятно, тем обстоятельством, что в той местности и в ту эпоху, к которым принадлежат названные списки, слово закуп употреблялось не в смысле запродавшегося бедняка, а в ином значении. Действительно, Псковская судная грамота упоминает о „закупне“, который ходит по волости и отдает свои вещи на хранение: это не закуп Р. Правды; полагают, что здесь речь идет о странствующем торговце. В таком же смысле этот термин встречается в жалованных грамотах московских государей иностранным купцам от XVI и XVII ст.: „нашимъ людямъ отъ нихъ ихъ товары не торговати и закупни своихъ имъ по городамъ не посылати“¹⁾. В Московском государстве слово закуп употреблялось также и в смысле заклада, — так, в одном духовном завещании от начала XVI в. сказано „внуку моему Михаилу мимо своего дяди Андрея земли своей ни продать, ни промѣнити, ни в закупу не поставити, ни в приданые не дать, ни подушѣ не дати, ни в наймы не дати“²⁾. Считаясь с особенностями этой терминологии, переписчики, чтобы не было недоразумений, сочли нужным пояснить своим современникам и землякам, что под закупом Р. Правды следует разуметь закупленного человека, а не скупщика или закладную сделку. Но выражение закупный человек употреблено только один раз, а именно, в начальной статье; в дальнейшем изложении оно уже не повторяется. Очевидно, переписчики считали, что достаточно одного предупредительного разъяснения, чтобы читатель знал, с кем он имеет дело, встречаясь с закупками в последующих статьях.

В приведенном тексте Р. Правды встречается между прочим слово господа. Академик Соболевский полагает, что здесь имеется множественное число от слова господин³⁾. Действительно, в таком именно смысле этот термин не раз упоминается в договорных грамотах новгородцев со своими князьями: „а холоп или роба почнетъ вадити на господу, тому ти вѣры не яти“. Однако против этого объяснения терминологии Р. Правды говорит то обстоятельство, что в дальнейшем тексте той же статьи, всего через две строки, хозяин закупа назван господином („обиды дѣля своего господина“). Не может быть, чтобы для выражения одного и того же понятия употреблялись два различных термина на протяжении одной и той же статьи

¹⁾ Мулюкин. Очерки по истории юридического положения иностранных купцов в Московском государстве, стр. 104 — 105.

²⁾ М. Н. Ясинский, назв. соч., стр. 16. Попытка проф. Ясинского доказать, что закупни московских памятников были тоже людьми, попавшими за долги в зависимость от кредитора, не может быть признана удавшейся. Документы, им цитируемые, и другие, не названные у него, говорят лишь о том, что закладни, равно как и наймиты, могли быть использованы иностранными купцами в качестве закупней, т. е. для скупки местных товаров. Но отсюда не следует, что закладни и закупни означали одно и то же.

³⁾ Журнал Мин. Нар. Просв., 1886 г., апрель, стр. 376.

Поэтому правильнее будет придавать господе то значение, которое она имеет в украинском языке, т.-е. значение двора или усадьбы. Однако господа не удержалась во всех списках Р. Правды. В списках Карамзинского типа мы имеем след. текст: „оже закупный человек бѣжить от господина (осподаря), то объль“. Таким образом, составители этих списков в толковании слова „господа“ сошлись с акад. Соболевским и тем обезцветили текст Р. Правды, лишив его довольно важной черты, характеризующей закупа, как дворовых людей.

Строгое правило Р. Правды об обращении беглого закупа в рабство не распространялось на следующие случаи: „идеть ли (закуп) искать кун, а явлено ходить, или ко князю или к судьям бѣжить обиды для своего господина, то про то не робять его, но дати ему правду“.

Таким образом, уход закупа не влек за собою рабства в двух случаях: 1) если он шел с намерением достать у кого-нибудь денег; 2) когда он имел в виду подать жалобу на обиды своего господина. В первом случае отлучка закупа должна быть „явленной“. Под этим термином надо разуметь не открытый образ действия, как принято думать, а предварительное уведомление хозяина. Впрочем, одного уведомления, повидимому, было недостаточно. Если бы Р. Правда устанавливала здесь так наз. явочный порядок в современном смысле этого слова, то пришлось бы признать, что закуп в любое время мог оставить своего хозяина и отправиться на поиски денег, напр., во время посева, уборки урожая и т. п. Такой порядок был несовместим с интересами землевладельцев. Очевидно, закуп должен был предварительно заявлять господину о своем намерении не для того, чтобы только осведомить его, а для того, чтобы получить от него отпуск. При чем, так как деньги, по всей вероятности, нужны были за купу не для его личных потребностей, а для расплаты с хозяином за долг, за причиненные ему убытки и т. п., то предполагалось, что последний не будет препятствовать временной его отлучке без достаточно серьезных и веских оснований. Совсем иное дело, когда закуп хотел принести жалобу князю или судьям на обиды своего господина. В этом случае не требовалось предварительного уведомления хозяина, так как не без основания можно было опасаться, что господин не только откажет за купу в отпуске, но и прямо будет противодействовать осуществлению его намерения. Вот почему в этом случае закуп мог самовольно уйти со двора, мог бежать.

Цитированный текст Р. Правды удерживается во всех ее списках, за исключением Карамзинского и других ему подобных. В Карамзинском сп. он подвергся маленькому едва заметному изменению, а именно, был пропущен союз или перед словом к князю, вследствие чего получилась следующая редакция: идет ли (закуп) искать кун, а явлено ходить к князю или к судьям бѣжить обиды дѣля своего господина, то про то не робять его, но дати ему правду“. М. Ф. Владимирский — Буданов дает этому тексту следующее толкование: „но если (закуп) открыто идет к князю с целью пред'явить иск в своих деньгах (на своего хозяина), или к судьям жаловаться на обиду от хозяина, то за это не обращается в рабство; жалоба его должна быть рассмотрена“¹⁾. Таким образом, статья в передаче Карамз. списка сделалась совсем неузнаваемой, сравнительно с первоначальным своим видом. Смысл ее существенно изменился: вместе с союзом или из текста статьи выпало целое представление о за купе, как о лице, ищущем на стороне денег:

¹⁾ Хрестоматия по истории русского права, вып. 1 - й, стр. 59.

для расплаты с своим хозяином. Оказывается, что закуп уходит со двора не для того, чтобы где-нибудь занять денег, а для того, чтобы с помощью судебной власти взыскать их с господина.

Конечно, мы имеем здесь дело с явно испорченным текстом. Испорченность его резко бросается в глаза благодаря тем несообразностям, какие в нем заключаются, а именно: 1) неуплата закупу причитающихся ему денег почему-то выделена от обид, причиненных ему господином, как будто первое действие не есть тоже обида; 2) с денежными претензиями закуп почему-то мог обращаться только к князю, а иск об обидах подавался судьям; 3) в случае обращения к князю требовалось предварительное уведомление хозяина („явлено ходить“), а для принесения жалобы судьям можно было обойтись и без этой формальности („б'ѣжить“).

II

Далее следует статья об ответственности закупа за пропажу коня, плуга и бороны. Первая часть ее читается так: „оже ролейный закуп у господина будеть, а погубить войский конь, то не платити ему“. Закупы назывались ролейными в зависимости от характера тех обязанностей, которые на них лежали; по этому же самому признаку Р. Правда различает тиунов огнищных, старост ратайных и др. Значит, ролейные закупы это были такие закупы, которые по условиям договора должны были выполнять полевые пахотные работы; аналогией им могут служить т. наз. крестьяне-месячники, известные крепостной России. Под войским конем надо разумеать лошадь, которая предназначалась не для земледельческого хозяйства, а для военной службы. Если принять такое толкование терминов, то вполне естественно, что ролейный закуп не мог отвечать за пропажу военного коня: присмотр за ним не входил в круг его обязанностей. В Р. Правде нет прямого запрещения возлагать на ролейного закупа и другие работы, имевшие отношение не к земледелию, а к дворовой службе, наприм., господин мог поручить его попечению и своего воинского коня, но в таком случае он брал на себя риск пропажи этого коня, ибо закуп, отвлекаемый своими прямыми обязанностями, не мог проявить надлежащей заботливости в порученном ему деле.

Цитированная редакция этого постановления повторяется в громадном большинстве списков с тем лишь незначительным отступлением, что в некоторых из них вместо слова *войский* стоит более современное выражение *воинский*. Но списки Карамзинского типа и здесь уклоняются от общепринятого чтения: коня *войского* они превращают в коня *своиского*, что для некоторых ученых послужило одним из оснований видеть в закупе крестьянина, ведущего свое собственное хозяйство.

Мне кажется, что редакция сп. Карамзинского и других представляет собою позднейшее искажение текста, в подтверждение чего можно предоставить следующие соображения. Если бы автор Р. Правды хотел указать на коня, составлявшего собственность закупа, то он присоединил бы к этому существительному притяжательное местоимение „свой“, как во многих других аналогичных случаях: „свой челядин поняти“ (Тр., 26), „свое ему лицом взяти“ (Тр., 28), „сви куны возметь“ (Тр., 32), „розделит дом свой“ (Тр., 87) и т. д. Если же в данном случае употребили столь редкий и необычный термин, как *своиский*, то это объясняется лишь тем, что термин этот не исходил от автора Р. Правды, а принадлежал ее переписчику, который

был связан переписываемым текстом, приспособлялся к нему в своих выражениях и стремился к тому, чтобы держаться по возможности ближе к оригиналу даже в том случае, когда приходилось его изменять. Переписчик заменил войскового коня своим, может быть, потому, что, подобно современным комментаторам Р. Правды, сомневался, чтобы в тот период у богатых бояр рядом с рабочими клячами имелись уже военные лошади¹⁾, а может быть, вследствие того, что он не понимал, почему ролейный закуп не должен был отвечать за пропажу воинского коня. Благодаря такому исправлению текста, статья сделалась для него более понятной, но для современного читателя она утратила свою прежнюю ясность и определенность. В самом деле, не представлялось никакой надобности говорить о том, что закуп, лишившийся своего собственного коня, никому не должен был платить за свою потерю, ибо в этом никто не мог сомневаться даже в период Р. Правды. Если же имелся в виду такой конь, с которым закуп выходил на господские работы и благодаря пропаже которого хозяин терпел убыток, то как объяснить, что закуп освобождался от обязанности возместить ему этот убыток, чем объяснить такое пренебрежение к землевладельческим интересам?

Во второй части рассматриваемой статьи определяется ответственность закупа за целость плуга и бороны, данных ему хозяином в пользование: „но еже дал ему господин плуг и бороны, от него же кову емлеть, то то погубивши платити; еже ли господин отслеть его на свое орудье, а погнеть без него, того ему не платити“. Этот текст взят из Синодального списка. Характерную особенность его составляет слово кова, так как во всех остальных списках кова заменяется или купой, или копой. Таким образом, главное и основное различие сохранившихся текстов сводится к одному только слову: в Синод. сп. стоит кова, в других — купа, а в третьих — копа. Какое же из этих выражений следует считать первоначальным, а какие — производными? Думаю, что кова предшествовала купе и копе как потому, что она находится в древнейшем Синодальном списке, так и потому что купа и копа более доступны пониманию, чем кова; следовательно, они могли появиться в тексте позднее, как результат толкования переписчиками темного и загадочного оригинала. Эти слова казались им подходящими к данному случаю, так как, с одной стороны, в грамматическом отношении они мало отличаются от ковы, а, с другой стороны, самое наименование закуп как бы указывало на то, что своим положением он был обязан купе или копе, полученной от хозяина.

Историки-юристы, писавшие о закупах, основывались главным образом на этих позднейших списках. Они почти совершенно игнорировали непонятную кову и сосредотачивали все усилия на истолковании купы и копы²⁾, не подозревая того, что эти слова являются вторичным образованием текста, что они представляют собою глоссы к оригиналу, поставленные однако не на полях рукописи, а внесенные

¹⁾ Такое сомнение было высказано проф. В. И. Сергеевичем, а вслед за ним подержано и другими. Но никто из них не сомневается в существовании военных людей в служебном штате крупных землевладельцев.

²⁾ Купа, по мнению одних комментаторов, должна обозначать наемную плату закупа, а по мнению других — ту денежную сумму, которую он брал взаймы. Под копой обыкновенно подразумевают известную часть урожая, получаемую закупом и исчисляемую в копах. Но некоторые ученые допускают, что копа выражала то же понятие, что и купа.

в самый текст ее. Но у нас не может быть уверенности в том, что переписчики правильно поняли и передали своими словами ту мысль, которая заключалась в арханческом тексте Синодального списка. Их понимание для нас необязательно. В нашем распоряжении имеются лучшие средства для объяснения текста, чем у московских грамотеев XV—XVII ст., переписывавших киевский кодекс XII в. Мы предпочитаем другое более авторитетное толкование, исходящее от специалиста филологии, а именно академика Соболевского. По его мнению, кова Синодального списка есть не что иное, как хова¹⁾: переход буквы х в букву к представляет собою, как разъясняет он, обычное явление в процессе словообразования. Догадку академика Соболевского я признаю удачной. Это слово встречается в славянских языках и, в частности, в польском, а глагольная форма его ховати известна и памятникам Лит.-Русского государства. Мне кажется только, что он слишком суживает понятие ховы, ограничивая его лишь „средствами пропитания“. Значение этого слова шире.

Хова обозначала понятие содержания вообще, в каких бы формах последнее ни выражалось. Сюда входило не одно питание, но и снабжение обувью, одеждой и т. п. В подтверждение сказанного я позволю себе сослаться на несколько примеров из памятников Зап. Руси и Украины. В Литовском Статуте мы находим след. постановление: за брак в недозволенных степенях родства виновные лишались права распоряжаться своим именем, которое переходило к их детям или родственникам; последние однако обязаны были выдавать им пожизненное содержание, — „а самых мають ховати до смерти их, даючи им одежду и живность пристойную, водлуг стану и можности имения“ (3 ред., V, 22). Из Лит. Статута мы узнаем также, что хозяин обыкновенно кормил и одевал закупа (3 ред., XII, 9 и 11). Ховой мог служить и земельный надел, как показывает грамота великого кн. Сигизмунда мещанам места Высокого от 1523 г. где сказано: „теж писара местского мають у себе у месте своем ховати и тому писару мають они межы себе волоку дати, с чого бы он мял живность себе мети“²⁾. Земельная форма обеспечения продовольствием практиковалась в Лит.-Русском государстве по отношению к холопам: обыкновенно холопам выдавалась месячина в определенном размере; но если они получали от господина т. наз. бонду и полевые участки в пользование, т. е. имели, по выражению памятников, свои приробки или присевки, то размер их месячины уменьшался. Этот способ содержания челяди имел место как в велико-княжеских, так и в шляхетских имениях³⁾. Наймиты в Лит.-Русском государстве тоже иногда получали свою хову в виде присевка, который предоставлялся им на хозяйской земле. В 1540 г. в Гродненском земском суде рассматривалась жалоба человека господарского Шиманца на подданного господарского Наркеля Мацковича. Истец говорил на суде: „штож дей был есьми у него в наймех и робил ему от десяти лет и он дей ми по тыи прошлыи лета присевок давал, а тепер дей на сее лето бочки жита присеяти не хочет“. Ответчик возражал: „правда дей есть, жем ему прошлыи лета присевок давал, а на сее дей лето прошлое от сих мест не хочу ему присевку дати, бо дей не хочу его в себе мети и ховати“. Судья решил, „иж не мает Наркел вжо

1) Журнал Минист. Нар. Просв., 1886 г., апр., стр. 387.

2) Акты Лит.-Русского государства, изд. проф. Довнар-Запольским, стр. 191.

3) Акты Зап. России, т. 2-й, № 159; Литовская Метрика, книги публичных дел, т. 1-й, стр. 834, 845, и др.

ему присевка на сее лето давати, бо теж и ховати его в себе не хочет¹⁾. Наконец, такие присевки встречались и у закупов: нередко им предоставлялись в пользование земельные участки вместо того, чтобы выдавать продовольствие в виде готовых продуктов. О присевках закупов говорит Лит. Статут (1 ред., XI, 7); о них свидетельствует также и судебная практика. Из одного дела, бывшего на рассмотрении Гродненского земского суда в 1540 г., мы узнаем, что подданный господарский Гринец Буйкевич находился в заставе у Гродненского войта в 4-х копах грошей: „а выпусту тому Гринцу, в листе стоит описано, на кождый год по десяти грошей с тых пенязей, а присевку по боце жита, — пана войтово насенье и поле и ку тому по севни гредчины“²⁾.

Таковы разнообразные виды ховы, известные литовско-русским памятникам. Возвращаясь теперь после всего сказанного к Р. Правде, я думаю, что, упоминая мимоходом, в качестве пояснительного замечания, о хове, она имела в виду именно последнюю ее разновидность, т.-е. наделение закупа земель, продукты которой шли на его содержание. Вот почему это упоминание поставлено в связь с тем обстоятельством, что господин давал закупу плуг и борону. Надо было пояснить, зачем эти орудия давались ему: они были необходимы для обработки земли, составлявшей его хову. Только в этих пределах и могло иметь место собственное хозяйство закупа, о котором говорит Р. Правда („свое орудие“), а между тем на этом тексте главным образом базируется теория, видящая в закупах особый разряд крестьянства.

Заключительная часть рассматриваемой статьи, начинающаяся словами — „оже ли господин отслеть его на свое орудие“ и т. д., показывает, что предшествующий текст ее предусматривал тот случай, когда плуг и борона давались закупу не в качестве необходимой принадлежности его работы на господском поле, а в качестве ссуды, необходимой ему для обработки своей собственной нивы; в последующем же тексте говорится о том, что закуп, обработавший свою ниву, мог быть оторван от этой работы и послан на хозяйское дело. Повидимому, некоторые переписчики сомневались в возможности существования у закупа такого обособленного хозяйства, что, вероятно, и побудило их к соответствующим изменениям в тексте. Напр., Пушкинский сп. по этому поводу выражается так: „аще ли господин его отшлет на ино орудье“ и т. д. Выходит, следовательно, что в первом случае так же, как и во втором, закуп работал не на себя, а на хозяина; только работа его имела неодинаковый характер: во втором случае он был послан на иное дело. Мы имеем здесь дело лишь с незначительным изменением текста: слово „свое“ было заменено выражением „ино“. Но благодаря ему фигура закупа лишилась характерной своей черты.

Сохранилось еще два списка — Троицкий II и Строевский, в которых эта часть статьи дошла до нас тоже в измененном виде. Редакция их такова: „но еже дал ему господин плуг и борону, от него же купу емлет, то то погубивше платити свое орудье: а погибнет без него, то того ему не платити“. Таким образом, и в этих списках мысль о том, что у закупа могло быть собственное дело, тоже выпала из текста. Но это выпадение явилось последствием применения иных приемов редакции, а именно, во-1-х, пропущена целая фраза: „оже ли господин отслет его на“; во-2-х, слово орудье понято в современном

¹⁾ Акты Виленской Археогр. комиссии, т. XVII, № 498.

²⁾ Акты Виленской Ком., т. XVII, № 272.

его значении, т. - е. в смысле инструмента; следовательно, это слово в данном тексте не выражало нового понятия, а являлось родовым обозначением тех же плуга и бороны, о которых речь шла раньше.

III

Следующая статья Р. Правды касается вопроса об ответственности закупа в случае покражи господского скота. Первая часть ее читается так: „оже из хлева выведуть, то закупу того не платити“. Это чтение принято большинством списков. Но в списках Пушкинском и Погодинском статья редактирована иначе: „аще из з а б о я выведут, закупу того не платити“¹⁾. Списки же Карамзинского типа объединили в своем тексте оба чтения: „оже из хлева из забоя выведуть, то закупу того не платити“. Компликативность — это отличительная особенность этих списков. В данном случае она оказалась безвредной, но, как увидим дальше, в других статьях она сопровождалась более печальными последствиями, в смысле затемнения первоначального текста.

Вторая часть рассматриваемой статьи содержит в себе следующ. постановление: „но оже погубить на поли и (в друг. сп. — а) в двор не вженеть и и не затворить, гдѣ ему господин велить, или орудія своя дѣя, а того погубить, то то ему платити“.

Здесь прежде всего обращает на себя внимание то обстоятельство, что не всякая пропажа скота в поле влекла за собою ответственность закупа; ответственность его ограничивалась тем случаем, когда скот оставался в поле. между тем как закуп должен был загнать его во двор и затворить там. где господин ему велел; значит, он отвечал за свою небрежность. Такое толкование этого места оправдывается грамматической конструкцией фразы, ибо соединительный союз *и*, а в некоторых списках *а* обозначал не альтернативное сопоставление двух возможностей, а совокупность двух условий, взаимно дополнявших одно другое.

Иначе выглядит это постановление в списках Карамзинского типа: „но еже погубить на поли или в двор не вженеть и не затворить“ и т. д. Отсюда следует, что закуп отвечал за пропажу скота в поле во всяком случае, ибо разделительный союз *или* показывает, что последующее условие имело не дополнительное, а самостоятельное значение. Таким образом, смысл постановления существенно изменился. Конечно, с этим текстом мы можем не считаться, как с несомненным искажением оригинала.

Заслуживает внимания также и другая мысль, заключающаяся в изложенном тексте. Если предшествующая статья давала лишь косвенное указание на то, что у закупа могло быть собственное дело, то здесь дается прямое и определенное засвидетельствование такой возможности: „или орудія своя дѣя, а того погубить“ и т. д. Однако некоторые переписчики и в этой статье так редактировали текст, что эта мысль затерялась и превратилась в совсем другое понятие. Девять списков, к числу которых принадлежат, между прочим, Чудовский 2-й, напечатанный профессором Мрочек-Дроздовским, дают следующее чтение: „а он орудія своя, а то погубил, то

¹⁾ Слово *забой* встречается в одном из документов, собранных М. Н. Ясинским: „кплка ден оного вола у себе за забоем у стайни своей ховал“ (Акты о копных и панских судах, т. 1 - й, стр. 654).

то ему платити“; в списке Царского IV — та же редакция, но без слова „своя“: „а он орудия — то погубил, то то ему платити“; наконец, список Царского III содержит в себе то же самое, но с прибавкой выражения „не внес“: „а он орудия своя не внес и то погубил, то то ему платити“. Таким образом, здесь речь идет уже об ответственности не за пропажу скота, а за потерю орудий, т. е. таких инструментов, как, напр., топор, пила и т. п., причем, один из названных списков пояснял, что закуп отвечал в данном случае за свою небрежность: он не внес этих орудий в то помещение, где они обычно хранились, очевидно, оставив их на месте работы.

Еще одна черта должна быть отмечена в рассматриваемом тексте. Ответственность закупа за пропажу хозяйского скота, как уже сказано, обуславливалась его небрежностью, а именно — она имела место в том случае, когда он не загнал скота в назначенное для него помещение. Но если закуп брал у хозяина скот для своих собственных нужд, то ответственность его увеличивалась. Она выражена в тексте без всяких оговорок, без всяких дополнительных условий: „или орудия своя дея, а того погубить, то то ему платити“. Повидимому, при таких условиях закуп платил не только за свою небрежность, но и за случайную гибель, подобно должнику, потерявшему чужие куны вследствие пожара, войны или кораблекрушения. Судя по аналогии с предшествующей статьей о плуге и бороне, в этом отношении допускалось лишь одно ограничение: закуп освобождался от платежа, если „господин его отслеть на свое орудие, а погибнет без него“. По всей вероятности, такая разница в мере ответственности зависела от того, что в первом случае закуп рассматривался, как работник, а во втором случае, как лицо, получившее ссуду, в которой он нуждался для обработки своей нивы. В качестве работника он должен был заботиться о сохранности хозяйского имущества лишь в той мере и теми способами, какие были указаны ему хозяином, не простирая далее за эти пределы своего усердия и внимания. Но в качестве ссудоприемателя закуп во всяком случае обязан был по окончании надобности возвратить вещь, данную ему во временное пользование; следовательно, риск возможной потери ее всецело падал на него.

IV

Перехожу к постановлениям Р. Правды, определяющим ответственность господина за различные правонарушения, направленные против закупа. Сюда относится след. статья, цитируемая мною по Синодальному списку: „аже господин переобидити закупа, а увѣдити вражду его или отарицу, то то ему воротити, а за обиду ему платити ему 60 кун; паки ли приметъ на нем кун, то опять ему воротити куны, что будетъ приял, а за обиду платити ему 3 гривны продаже; продасть ли господин закупа обель, то наймету свобода во всех куннах, а господину платити за обиду 12 гривнѣ продаже; аже господин бьетъ закупа про дѣло, то без вины есть; бьетъ ли не смысля, пьян, без вины, то якоже и в свободнемъ платежѣ, такоже и в закупѣ“.

Я не буду останавливаться на последней части статьи о карательной власти хозяина, так как во всех списках она редактирована приблизительно одинаково и в литературе не возбуждает каких-либо споров и сомнений. Этого нельзя сказать о других частях цитированного текста: они дают повод к многочисленным разногласиям и представляют большие трудности для объяснения. Здесь речь идет о различного

рода правонарушений. Начнем с важнейшего из них: „продать ли господин закупа обель, то наймету свобода во всех кунах“ и т. д. Из всех постановлений Р. Правды, касающихся закупов, это единственное, где закуп назван наймитом, т.-е. термином, довольно часто встречающимся в памятниках древней Руси и выразившим определенное юридическое понятие. При чем, это наименование дано ему не в процессе переписки Р. Правды, но, повидимому, взято из оригинала, так как оно сохранилось не в более поздних, а в древнейших списках, в числе которых находим мы и Синодальный, а также Троицкий.

Спрашивается теперь, является ли эта квалификация закупа, как наймита, для нас безусловно обязательной, или же мы можем оспаривать ее, как несоответствующую существу дела, несмотря на то, что она исходит от самого автора Р. Правды? Этот вопрос должен быть разрешен в последнем смысле. В самом деле, если можно оспаривать достоверность того или другого факта, сообщаемого Р. Правдой¹⁾, или если позволительно усомниться в действительности той или другой ее нормы²⁾, то тем более допустимы такие сомнения относительно тех частей кодекса, которые представляют собою не что иное, как собственные обобщения его автора, к числу которых относится и характеристика закупа, как наймита. Эти обобщения подлежат такой же критике, как и конструкции современных историков-юристов. Итак, прав ли был автор Р. Правды, назвав закупа наймитом? Уже некоторые из переписчиков ее сомневались в этом: сохранилось 14 списков, которые устранили „наймита“ из своего текста, как термин, не подходящий к существу дела, и возвратили за купу его собственное обычное наименование, под которым он фигурирует и во всех остальных случаях. Действительно, если рассматривать вопрос с юридической точки зрения, то едва ли можно признать удачной терминологию автора. Не касаясь пока прочих статей Р. Правды, достаточно будет констатировать, что даже рассматриваемое сейчас постановление не допускает такого переименования закупа в наймита. По этому постановлению закуп, незаконно проданный в рабство, получал „свободу во всех кунах“. Значит, обязательство его по отношению к господину имело денежный характер, а не личный: он освобождался от возвращения взятых им денег, а не от продолжения своей службы. Какой же это наймит? Ведь, из договора личного найма, при нормальных условиях, возникает обязанность заработать полученную плату, и лишь в случае нарушения договора, если наймит самовольно прекращал свою работу, обязательство его из личного превращается в имущественное. Это не теория, а положительная юридическая норма, известная и Р. Правде. В соответствующей статье ее сказано, что поступивший в услужение обязан „отходить“ условленный срок, и только в случае досрочного оставления работы он должен возвратить хозяину „милость“, т.-е. взятую у него плату (Тр., 105).

Таким образом, юридическая точка зрения не позволяет смешивать закупов с наймитами, но в бытовом, житейском отношении и с экономической стороны они стояли близко друг к другу: и те,

¹⁾ Напр., ее сообщение об отмене мести за убийство при сыновьях Ярослава (см. мой „Опыт критического исследования Р. Правды“, стр. 81 — 83).

²⁾ Статья, назначающая за неуплату долга уголовный штраф (Тр., 43), не отражает действительности, а представляет собою результат неправильного истолкования и искажения ее источника, т.-е. ст. 14-й краткой Правды (см. мой „Опыт“ и т. д., стр. 30 — 32); постановление о смердьем холопе (Тр., 13), взято не из жизни, а сочинено автором (см. мою статью „Смерды Русской Правды“).

и другие одинаково работали на своего хозяина, жили в его дворе, получали от него свое содержание. Такие явления автор Р. Правды мог наблюдать в окружающей его действительности, и надо полагать, что именно эти наблюдения и дали ему повод приравнять закупов к наймитам, тем более, что подобное распространение понятий найма на отношения совсем другой юридической природы, по признаку только внешнего сходства, встречается иногда и в более поздних памятниках Западной Руси и Украины. Напр., в Литовском Статуте мы находим след. постановление: „уствуаем, иж в бояр и в людей простых княжских, панських и земляньских ништо земли за куповати, а ни на лето ку паханью наймовати не маеть без воли пана его“ (3 ред., IX, 27). Значит, залог земли ясно и определенно отличался от аренды. Но так как заложная земля обыкновенно переходила во владение кредитора, который пользовался ею до отдачи долга и, следовательно, с внешней стороны ничем не отличался от арендатора, то не удивительно, что эта земля иногда называлась нанятой землей. Напр., в 1539 г. в Гродненском земском суде разбиралось дело человека господарского Герасима Журковича с рыболовом Сидором Есковичем. Первый говорил: „нанял есми в него в сиж год две нивки попару на жито посеяти за шесть грошей“ и т. д. Второй „поведил: правда есть, иж я ему тыи две нивки попару в шести грошох заставил¹⁾“ и т. д. Такую неточность выражений можно встретить не только в речах простых и необразованных людей, но и в Лит. Статуте, т.-е. в официальном кодексе, составленном учеными юристами. В одном из его артикулов сказано: „так же и самого чужого человека, жоны и детей его не маеть ништо за куповати и наймовати, без воли пана его або врядника, под утраченьем найма“. Под „наймом“, в точном смысле слова, надо разуметь ту плату, которая вперед выдавалась наймиту и которую он должен был погасить своей работой. Но так как заемная сумма, данная за купу, фактически тоже отработывалась, то нашли возможным и ее подвести под понятие „найма“.

Некоторые ученые, напр., А. Пресняков²⁾, а еще более решительно и определенно В. Яковкин³⁾ оправдывают терминологию Р. Правды, доказывая, что слово „наймит“ в древней Руси употреблялось не в привычном для нас смысле, а в ином, более широком значении, охватывая собою и отношения, возникавшие из займа. Основанием для них служит главным образом известный текст из „Вопрошаний Кирика“, памятника от XII в.: „а наим деля рекше лихвы тако веляше учить“ и т. д. По объяснению т. В. Яковкина, автор этого памятника „сопоставил лихву, т.-е. проценты по займу с наймом“; возможность такого сопоставления, очевидно, объясняется тем, что „в среде, для которой предназначались Вопрошания, также была развита практика обезпечивать заем самозакладом должника или, по меньшей мере, допускать работу за рост;... церковная власть ополчалась против обычая эксплуатировать труд должника и называла работу последнего наймом; в таком случае вполне понятно, что и самого должника, работавшего на кредитора, могли называть наймитом“. Это мнение едва ли может быть принято. Во-1-х, о наймитах неоднократно говорят различные древнерусские памятники — летописи, Псковская Судная Грамота и др., но в них отсутствуют какие-либо указания на

¹⁾ Акты Виленской Арх. Ком., т. XVII, №№ 38 и 39.

²⁾ Княжое право в древней Руси, стр. 299.

³⁾ Закупы Русской Правды (Журн. Мин. Нар. Пр., 1913 г., апр., стр. 252, 258 и др.).

связь личного найма с долговыми отношениями: очевидно, эти понятия успели уже дифференцироваться не только по существу, но и в отношении терминологии. Во-2-х, что касается „Вопрошаний“, то текст их не дает оснований для тех далеко идущих выводов, которые делает из него т. Яковкин. Из этого текста можно лишь заключить, что в древности взимание процентов называлось не только лихвой, но и наймом. На и м и л и х в а,— это синонимы, обозначающие одно и то же понятие, подтверждением чего может служить связывающее их выражение „рекше“, что значит „то есть“. Наимать означает брать добавку на деньги, отданные займы; напрасно искать в этом слове каких-то указаний на самозаклад и работу должника.

О другом менее тяжком нарушении прав закупа говорится след.: „пакы ли приймьт на нем кун, то опять ему воротити куны, что будеть приял, а за обиду платити ему 3 гривнѣ продаже“. Обыкновенно это постановление толкуется в смысле запрещения закладывать закупа третьему лицу с принятием от последнего известной денежной суммы. Но, повидимому, здесь речь идет о действии иного характера. Во-1-х, выражение „приимьт на нем кун“ может обозначать получение денег не с третьего лица под залог закупа, а непосредственно с самого закупа. Такое значение предлога на обнаруживается в других статьях Р. Правды, где мы встречаем след. фразы, не возбуждающие никакого сомнения в их смысле: „взыщеть кун на друзе“ (Тр., 44), „емлеть на нем свое“ (Тр., 99) и др. Во-2-х, слово приять или принять иногда употреблялось в смысле взятия лишка, в значении добавки. Напр., в Записях земельных дач короля Казимира отмечено о пожаловании виленскому пану Гаштольду земли, находившейся раньше в держаньи пана Евня, со след. оговоркой: „а што будеть прилучено после небощика пана Евня, а любо што мы придали, а любо што небощик пан Нац принял сам собою, то не даем“¹⁾. В этой цитате слово „принял“ обозначает самовольное увеличение земельной площади путем захвата чужой соседней земли. В том же смысле прибавочной полочки это слово применялось и к деньгам. Напр., в книге Гродненского земского суда от 1540 г. записано след. заявление подданой господарской Барбары Яновой, касающееся господарского подданного Неца Рекгейловича: „што ж дей он напил в мене на пиве три гроши, а потом дей... он в мене к тым трем первым грошем два гроши принял на бочку ячменю“²⁾. В-3-х, Р. Правда обязывает хозяина „воротити куны“. Кому же эти деньги возвращались? Конечно, закупа, а не какому-то мнимому залогопринимателю. Утверждаю так, потому что вся рассматриваемая статья от начала и до конца имеет в виду лишь внутренние отношения между господином и закупом, вовсе не касаясь третьих лиц. Она игнорирует их даже тогда, когда те или другие неправильные действия господина по отношению к закупу затрагивают и интересы этих лиц. Напр., когда Р. Правда говорит о продаже закупа в рабство, то она интересуется только теми последствиями этой незаконной сделки, которые касаются закупа, но не обнаруживает никакой заботливости об интересах покупателя, совершенно умалчивая о том, возвращались ли ему уплаченные им деньги или нет, ибо эта сторона дела к теме статьи не относилась. Вероятно, не больше внимания было бы оказано и залогопринимателю, если бы данное постановление имело его в виду. В-4-х, автор разбираемого постановления не ограничивается словами:

¹⁾ Документы Московского Архива Мин. Юст., т. 1-й, стр. 17.

²⁾ Акты Вил. Археогр. Ком., т. XVII, № 500.

„то опять ему воротити куны“, но прибавляет к ним еще след. фразу: „что будет приял“. Этим дополнительным раз'яснением подчеркивается та мысль, что господин обязан был возвратить не все взятые им деньги, а только часть их, т.-е. то, что он взял сверх должного.

Итак, значит, разобранное постановление, по моему толкованию, предусматривает тот случай, когда господин при окончательном расчете, пользуясь своею властью, возьмет з закупа больше, чем следует с него, т.-е. свыше того, что дано было за купу взаймы или что причитается с него в уплату за причиненные им убытки и т. п.

Особенно много недоумений, споров и всевозможных догадок возбуждает третье наиболее легкое посягательство господина на права закупа, именно благодаря обилию и разнообразию вариантов в сохранившихся списках. Синодальный список и только он один дает этому постановлению след. редакцию: „аже господин переобидит закупа, а увѣдитъ в ражду его или отарицю, то то ему воротити, а за обиду ему платити ему 60 кун“. Четыре списка, к числу которых относится и Троицкий, содержат в себе иное чтение: „аже господин переобидит закупа, а увидитъ купу его или отарицю, то“ и т. д. В пятнадцати списках, в том числе в Чудовском 2-м, изменение текста идет дальше: „аже увередитъ цѣну его или отарицю, то“ и т. д. Есть еще один вариант, встречающийся в списках Пушкинском и Погодинском: „аже господин приобидит закупа, а введетъ копу его или отарицю, то“ и т. д. Эта эволюция текста заканчивается в списках Карамзинского типа, объединивших в себе почти все указанные разночтения: „аже господин приобидит закупа, увѣдетъ вражду и увередитъ цѣну, а введетъ в купу его или отарицю, то“ и т. д. Эта редакция заключает в себе сводку всех разнообразных выражений, разбросанных по отдельным спискам: с одной стороны, в качестве объекта действия здесь названы и вражда, и купа, и цена; с другой стороны, самое действие обозначается глаголами: и „увѣдетъ“, и „увередитъ“, и „введетъ“.

Думаю, что ни один из этих текстов не может быть отнесен к оригиналу. Но есть возможность восстановить его на основании косвенных указаний, а именно,—ключ к открытию его дают слова купа и копа, имеющиеся в приведенных цитатах. Мы уже встречали их один раз, когда речь шла о потере плуга или бороны; при чем было установлено, что там эти слова не принадлежали к оригинальному тексту Р. Правды, а внесены туда переписчиками взамен непонятной ковы Синодального списка, которая, в свою очередь, является видоизмененной ховой. То же самое следует допустить и относительно рассматриваемого постановления. Очевидно, и здесь купа и копа являются вторичными образованиями текста, возникшими из того же корня и на той же первичной основе, что и там, т.-е. они заменили собою первоначальное слово кову или хову.

Правильность этого объяснения подтверждается и с другой стороны. Действительно, если признать то положение, что в подлиннике Р. Правды стояла хова или кова, то становится понятным, как могла возникнуть своеобразная редакция Синодального списка: „увѣдитъ вражду его“ и т. д. Очевидно, составитель ее полагал, что кова это то же самое, что ков или ковы. Последние же два слова по Далю означают вредный замысел, злоумышление. заговор, коварное намерение. При таком понимании ковы вполне естественно, что автор Синод. сп. заменил ее враждой.

Итак, объектом действия в оригинальном тексте данного постановления была хова. Что касается самого действия, то, повидимому, оно

выражалось словом *уведеть*. Это слово употреблялось Р. Правдой в более широком смысле, чем в настоящее время: оно обозначало вообще похищение или отнятие тех или других предметов независимо от того, были ли они одушевленными или неодушевленными, способными к передвижению или неспособными. Напр., в статье о краже, совершенной закупом, слово „уведеть“ применяется к похищению не только коня или вола, но и товара, а также других вещей. В соединении с *ховой* этот термин обозначал лишение закупа его содержания. Но в сохранившихся списках *хова* исчезла, а вместе с тем и слово *уведеть* подверглось искажению. Произошло это оттого, что трудно было сочетать его с такими объектами действия, как *вражда*, *купа* и *копа*. В самом деле, нельзя сказать: похитит *вражду*. Точно так же и по отношению к *купе* и *копе* может быть речь не об отнятии их, а об уменьшении их размера, о недоплате. Переписчики заметили эту несогласованность, и, чтобы смягчить и затушевать ее, они заменили слово *уведеть* другими выражениями, грамматически близкими к оригиналу, но имеющими иной смысл: *увѣдить*, *увидить*, *введеть*.

Таким образом, отправляясь от испорченного текста, мы имеем возможность реставрировать первоначальную редакцию разбираемого постановления. Она имела приблизительно такой вид: „аже господин переобидеть закупа, а *уведеть* *хову* его или *оторицу*, то то ему воротити, а за обиду платити ему 60 кун“.

Под *ховой* надо разуместь все то, что предоставлялось закупу для его содержания; значит, сюда относились сѣстные припасы, обувь, одежда, земельный участок, с которого он сам добывал себе продовольствие и т. д. *Отарица*, как это достаточно уже установлено в литературе, представляет собою перевод латинского слова *residium*: так называлось имущество, предоставленное закупу его хозяином в отдельное пользование. И *хова*, и *отарица* обозначали одно и то же понятие, рассматриваемое лишь с разных сторон. Поскольку то или другое имущество служило целям содержания закупа, оно называлось *ховой*; поскольку же оно выделялось из общей имущественной массы господина и отдавалось в обособленное пользование закупа, его называли *отарицей*.

За отнятие у закупа *ховы* или *отарицы* уплачивался штраф в 60 кун. Следовательно, по степени наказуемости это деяние приравнивалось к мелкой краже (Тр., 38, 73). Но незначительный размер штрафа в данном случае надо объяснять не столько малостью предметов, составлявших *хову* или *отарицу*, сколько тем обстоятельством, что это имущество не было собственностью закупа, а находилось лишь в его пользовании.

Первоначальный текст Р. Правды в процессе переписки подвергся разнообразным изменениям, которые все более и более отдаляли его от оригинала. В этой эволюции текста обнаруживается несколько последовательных этапов. В первой стадии переписчики старались еще держаться по возможности ближе к оригиналу, допуская лишь незначительные отклонения от него, по крайней мере, с внешней грамматической точки зрения: вместо *уведеть* они пишут: *увѣдить*, *увидить*, *введеть*; *кову* они заменяют *купой* или *копой* и т. п. Но на следующей ступени переписчики имели дело уже не с оригиналом, а с вторичными его образованиями; поэтому текст Р. Правды должен был подвергнуться дальнейшим метаморфозам. Так, в списке Троицком и других той же фамилии сказано: „увидеть *купу*“; списки же

Чудовский П и другие ему подобные идут дальше: они заменяют архаическое и редкое слово *купа* более современным и понятным выражением *цена*, а вместо слова *увидеть* употребляют более подходящий к данному случаю термин *увередить*, что уже прямо указывало не на отнятие уплаченных денег, а на недоплату их¹⁾. Наконец, последним фазисом в эволюции текста является компиляция всех указанных вариантов, каковая имеется в списках Карамзинского типа. Составитель их, видя большое разнообразие списков и не зная, какому из них отдать предпочтение, решил использовать все чтения, объединив их в одно целое. Нельзя, конечно, отрицать благожелательных побуждений, руководивших переписчиком: он хотел сохранить для потомства все варианты и таким образом облегчить работу будущих комментаторов Р. Правды. Этой цели можно было достигнуть, отметив варианты на полях рукописи. Но переписчик внес их в текст своего произведения, а потому вместо ожидаемой пользы он причинил большое зло, так как ввел последующих ученых в заблуждение и заставил их потратить много усилий и остроумия на толкование того, что не имеет никакого смысла и что представляет собою механический набор слов и выражений, собранных из разных списков.

V

Остается еще рассмотреть вопрос об ответственности за преступления, совершенные закупом. В этом отношении Р. Правда к холопам более внимательна, чем к закупам. Она довольно обстоятельно определяет последствия не только имущественных, но и личных преступлений, совершенных холопами (Тр., 42, 56, 58, 114, 115). Что же касается закупов, то им посвящена всего только одна статья, и говорится в ней об одной только краже. Статья эта по Синодальному списку редактирована так: „озакупѣ, оже увѣдетъ что, то господин в том; но оже господин индѣ налѣзуть, то заплатитъ переди господин его конь или ино что будетъ взялъ, ему холоп обелъный; пакы ли господин не хотѣти начнетъ платити зань, а продасть и, отдасть же переди или за конь, или за вол, или за товар, что будетъ чужего взял, а прок ему самому взяти собѣ“. Таким образом, автор Р. Правды только поставил общий вопрос об ответственности за кражу, совершенную закупом, но не дал на него никакого ответа: оборвав фразу, он перешел далее к рассмотрению частного случая. Такая уклончивость его вполне естественна, ибо это вопрос сложный и разрешался он неодинаково, в зависимости от фактических обстоятельств, сопровождавших преступление. В этом отношении мыслимы две возможности: 1) закуп, совершив кражу, оставался во дворе своего хозяина; 2) закуп, совершив преступление,

¹⁾ Строго говоря, этот процес не прекратился и после напечатания Р. Правды. Так, авторы Болтинского издания несомненно исправляли и шлифовали свой текст. Попытки такого рода обнаруживаются иногда даже в трудах современных ученых. Например, проф. Н. А. Рожков, комментируя постановления Р. Правды о закупках, имеет в виду след. текст: „аже господин переобидитъ закупа, а увередитъ купу его или отарицу, то“ и т. д. (Русская история, т. 1-й, стр. 185). Этот вариант не встречается ни в одном из списков Р. Правды, а является собственным произведением проф. Рожкова: из одних списков он взял слово *увередить*, а из других — слово *купу*; из соединения их и составила новая редакция. Другой ученый В. Яковкин приводит след. вариант Р. Правды: „аже господин переобидитъ закупа, а введетъ в купу его или отарицу, то“ и т. д. По его мнению, этот вариант можно истолковать удовлетворительно после предварительного небольшого изменения текста: „если заменить, говорит он, союз или союзом и, то можно думать, что тут предусматривался тот случай, когда господин причислял к выкупной сумме стоимость *rescriptum*“ (Журн. Мин. Нар. Просв., 1913 г., май, стр. 111).

уходил от своего господина и скрывался. Во втором случае он нарушал права и интересы не только третьего лица, пострадавшего от преступления, но и своего хозяина, что, конечно, усложняло и его ответственность. Р. Правда совсем не касается первого случая, а предусматривает только вторую возможность. Но и эта последняя комбинация далеко не исчерпана ею вполне, во всех возможных ее проявлениях. В самом деле, Р. Правда определяет последствия кражи лишь на тот случай, когда украденной вещи не окажется налицо, и когда, следовательно, возникла необходимость уплачивать потерпевшему ее стоимость. Но она обходит полным молчанием тот случай, когда потерпевший мог быть удовлетворен простым возвращением похищенной вещи. И это еще не все. Кража, совершенная закупом, являлась действием уголовного характера, нарушавшим интересы не только потерпевшего, но и государства. Значит, по поводу нее могло возникнуть еще одно требование, а именно притязание князя на уплату ему штрафа, что, конечно, должно было отразиться и на интересах потерпевшего от кражи, и на интересах хозяина, ибо по Р. Правде, при конкурсе кредиторов, притязание князя пользовалось привилегией и удовлетворялось в первую очередь (Гр., 51). Между тем эта сторона дела совсем не затронута в статье. Конечно, можно допустить, что закупы, подобно холопам, не платили князю продажи и подлежали владельческому суду. Но в таком случае это обстоятельство надо было оговорить, чтобы у читателя не оставалось никаких сомнений.

Итак, вопрос о последствиях кражи, совершенной закупом, разрешен Р. Правдой далеко не в полном объеме. Многие оставались неясным и смутным, а личные преступления его совсем не предусмотрены. Вероятно, сам автор сознавал недостаточность и незаконченность своих определений. Это сознание побудило его пополнить замеченные пробелы аналогичными постановлениями об ответственности за кражу, совершенную холопом, и за удар, нанесенный им свободному человеку. Названные постановления были вырваны из своей естественной среды, где им надлежало быть, и помещены рядом со статьей о закупе, при чем, повидимому, предполагалось, что читатель найдет в них некоторые руководящие указания и по вопросу о закупках, поскольку он не мог быть разрешен непосредственно¹⁾.

То, что так затрудняло автора Р. Правды, это оказалось делом чрезвычайно легким для некоторых переписчиков этого памятника. В списках Пушкинском и Толстовском III (по номенклатуре Калачова) мы находим след. текст: „аще закуп выведе что, то господину в том не платити“. Выражение не платити принимается многими учеными за чистую монету и за голос практики, и на этом основании они строят свои выводы. Но в действительности это добавление есть произвольная догадка переписчиков, так как поставленный вопрос не допускает единого универсального и всеобъемлющего решения, а, кроме того, он настолько сложен, что ответ на него не может быть исчерпан в одном слове.

Следует отметить еще один вариант, хотя и незначительный, но тем не менее давший проф. Сергеевичу повод для весьма важного вывода. В только что приведенном тексте сказано: „то господин в том“. Такое чтение принято в списках Синодальном, Пушкинском и Царского. Нахождение его в списке Синодальном свидетельствует

¹⁾ Более подробно об этом говорится в моей статье: „Система Руської Правди“ (см. „Праці Комісії для вивчення історії зах.-руського та українського права“, вып. 2-й, стр. 58 — 60).

в пользу его древности и сообщает ему с большей или меньшей вероятностью характер аутентичности. В остальных списках эта фраза читается иначе: „то господин в нем“. Очевидно, текст подлинника не удовлетворял переписчиков. Им хотелось придать постановлению более или менее законченный вид. С этой целью одни из них дополнили его резолюцией собственного измышления: не платить. Другие, не отличаясь такой решительностью и смелостью, надеялись, что они достигнут той же цели, если вместо „в том“ напишут „в нем“. Действительно, эта несколько видоизмененная редакция дала проф. Сергеевичу основание усмотреть в ней вполне определенную и законченную мысль, состоящую в том, что закуп, совершивший кражу, представлялся в полную власть своего хозяина, который мог поступить с ним, как заблагорассудит; по его мнению, последующий текст статьи лишь повторяет это общее положение в применении к конкретным случаям¹⁾. Неизвестно, на что опирался проф. Сергеевич, давая такое объяснение выражению в нем. Во всяком случае мне кажется, что смысл его гораздо проще: выражение в нем значит за него, подобно тому, как выражение в том значит за то. Это толкование подтверждается другими аналогичными местами Р. Правды, где встречается такая же грамматическая форма: „вины ему в том нет“ (Тр., 20), „платити в том 12 гривен“ (Тр., 36), „а в сене и в дровех 9 кун“ (Тр., 78), „а в холопе и в робе виры нетуть“ (Тр., 84), „аже в княжи отроци, или в конюсъ, или в поварѣ, то 40 гривен“ и т. п.

VI

Необходимо остановиться еще на одной статье, которая по господствующему мнению тоже относится к закупам; при чем такого мнения держатся не только те ученые, которые видят в закупах наймитов, но и те, которые считают их заложившимися должниками. Статья эта читается так: „в даче не холоп, ни по хлѣбе роботять, ни по придатѣ, но оже не доходить года, то ворочати ему милость, отходить ли, то не виноват есть“. Приведенный текст следует признать если не аутентичным, то во всяком случае наиболее близким к оригиналу. Он воспроизведен в громадном большинстве списков. Мы находим его и в древнейшем Синодальном списке, но с маленьким дефектом; а именно — пропущен предлог *в* перед словом „даче“. Однако этот пропуск нисколько не порочит текста, так как он произошел вследствие некоторой небрежности и невнимательности переписчика, в чем легко убедиться при осмотре рукописи²⁾: здесь эта статья начинается хотя и с новой строки, но с малой буквы, чего мы не наблюдаем в других аналогичных случаях; ясно, следовательно, что переписчик имел в виду дополнить начало статьи большой буквой В, написав ее киноварью и поместив ее на поле рукописи влево от текста, но по рассеянности забыл это сделать.

Переходя к существу дела, должен сказать, что, на мой взгляд, данная статья не имеет никакого отношения к закупам. Об этом свидетельствует прежде всего ее местонахождение: она помещена в отделе о холопах, в непосредственной связи с постановлением, определяющим участь тех, кто поступил в тиуны или в ключники без договора. Уже одно это обстоятельство позволяет предполагать, что в ней речь идет о найме в услужение. Предположение переходит в уверен-

¹⁾ Древности русского права, т. 1 - й. стр. 223.

²⁾ См. текст Синодального списка, изданный фотолитографским способом под редакцией Н. Маркса 1910 г.

ность после знакомства с содержанием статьи. В содержании ее нет ничего такого, что напоминало бы о закупах. Действительно, закупы работали на своего хозяина бессрочно, очевидно, до уплаты долга; здесь же имеются в виду срочные отношения, ограниченные одним годом¹⁾. Затем закуп, ухोдивший от своего господина, в некоторых случаях рисковал своей свободой, а здесь самовольное оставление работы до истечения срока во всех случаях сопровождается лишь обязательством возратить взятую плату. Попытка проф. Сергеевича дать статье ограничительное толкование в том смысле, будто она имеет в виду только явный уход работника, ни на чем не основана, кроме желания согласовать два противоречивых текста, при недоказанном еще предположении, что они говорят об одних и тех же лицах²⁾. Тем же мотивом продиктовано и другое такое же примирительное соображение его о том, что с течением времени к беглым закупам стали относиться снисходительнее, перестав обращать их в рабство, и что этот последний момент в развитии права нашел свое отражение в разбираемой статье³⁾. Еще одна характерная особенность этой статьи. Закупа связывали с хозяином куны. О них только и говорится в тексте, и это понятно: деньги являлись если не единственным, то во всяком случае преобладающим и самым распространенным предметом займа. Здесь же нет даже намека на деньги. Связь между хозяином и работником имела иной характер; ее создавали дача, хлеб, придаток и милость.

Под дачей надо разуметь заработную плату, все равно в чем бы она ни выражалась, какие бы предметы ни служили платежным средством, ибо денежный характер этой платы составляет явление позднейшей истории. Известно, что поместные надель московских служилых людей назывались дачами, но могли быть и денежные дачи. В памятниках Литовской Руси для выражения этого понятия употреблялся другой термин, а именно, данина⁴⁾. Так вознаграждались служилые люди не только вел. князя, но и частных владельцев. Напр., в Полоцкой ревизии 1552 г., изданной проф. И. Лаппо, мы находим перечень тех боярских слуг, которые „з данины служатъ“ (стр. 83, 87, 119, 120, 125 и др.). Иногда вместо данины употребляли слово даток. Напр., в документах, касающихся поголовной подати 1566 г., упоминаются татары, которые „з датку паном своим служатъ“⁵⁾. От этого корня образовались производные слова: задаток и придаток. Придатком, вероятно, называлась добавка к основной заработной плате. Работа за хлеб или за прокорм тоже представляла собою один из видов личного найма. Она часто упоминается в актах Зап. Руси и при этом определено и отчетливо отличается от закупничества. Напр., в одной жалованной грамоте вел. князя от 1513 г. сказано: „иж давно (два земельных участка) пусты лежать, а службы нет, а отчычы дей розошлися и кормятыся, а иныя в пенезѣх робяты, по людем“; в другой грамоте того же времени говорится: „што ж отчичи тых земель позапродавалися в пенезѣх некоторым людем, а

¹⁾ Некоторые ученые (акад. М. С. Грушевский, В. Яковкин) указывают на то, что слово год могло обозначать не только меру времени, но и понятие срока. В таком же двойственном смысле употребляется слово рок в западно-русских и украинских памятниках.

²⁾ Древности русского права, т. 1-й, стр. 223.

³⁾ Назв. соч., стр. 222 — 223.

⁴⁾ В качестве „данин“ вел. князя, перечисляемых в книгах записей Литовской Метрики 3-й и 4-й, называются земли, деньги, зерновой хлеб, мед, сукна, одежда и т. п.

⁵⁾ Литовская Метрика, книги публичных дел, стр. 828, 833 и др.

иные не в пене зѣх разошлись в покормы¹⁾). Наконец, слово милость обозначало заработную плату точно так же, как и аналогичный термин жалованье: Уложение 1649 г. поместные земли называет жалованьем.

Рассматриваемая статья имеет свои варианты, касающиеся, впрочем, только первой ее фразы: „в даче не холоп“. Это изречение значит: за дачу не делаются холопом. Одному из переписчиков пришлось в голову выразить ту же самую мысль, но в форме личного предложения, имеющего определенное подлежащее. В результате соответствующей переделки текста получилась фраза: „вдачь не холоп“, встречающаяся в шести списках, к числу которых принадлежит и Троицкий. Этот загадочный в дачь, сочиненный самим переписчиком и не известный другим памятникам, причинил много хлопот и затруднений комментаторам Р. Правды: одни видели в нем человека, выданного головой для отработки долга²⁾, другие характеризовали его, как человека, который не только отдавал нанимателю свой труд, но и вдавался ему, т.-е. входил в его семейную организацию и становился в положение, близкое к холопству³⁾, и т. п. Есть еще один вариант, составляющий особенность двух списков Пушкинского и Чудовского I: „вда цѣну не холоп“. Испорченность этого текста очевидна: никто не мог сомневаться в том, что давший наемную плату не делался холопом; сомнение могло быть только относительно лица, принявшего эту плату.

VII

Подведем теперь итоги сказанному. Часть их относится к критике текста, а другая часть к существу дела.

Итоги критики следующие. 1) Из всех статей Р. Правды о закупах больше всего разночтений имеется в тех, которые говорят о потере хозяйского плуга или бороны и об отобрании у закупа его отарицы. Это зависело от того, что оригинальный текст названных статей заключал в себе темное и загадочное слово кова. Переписчики интерполировали текст, чтобы сделать его более понятным. В статье о плуге и бороне эта интерполяция ограничилась лишь двумя вариантами: в одних списках вместо ковы дается купа, а в других копа. Но в статье об отарице интерполирование приняло более широкие размеры и породило большее разнообразие вариантов. Здесь так же, как и в первом случае, одни переписчики превратили кову в купу, а другие — в копу. Но здесь в одном из списков имеется еще и вражда, что, очевидно, вызвано истолкованием ковы в смысле ков, т.-е. козней. На этих новообразованиях не остановилась эволюция текста: последующие переписчики находили слово купа тоже не достаточно понятным, а потому заменили его ценой. 2) Варианты Р. Правды напоминают глоссы средневековых юристов Зап. Европы с тою разницей, что их писали не на полях рукописи и не между строк, а вносили в самый текст памятника, искажая его; поэтому сами по себе они представляют большой интерес и заслуживают внимательного изучения, как первые опыты комментирования Р. Правды, которое, вопреки установившемуся мнению, началось задолго до Татищева. Затем варианты могут

¹⁾ М. Любавский, *Областное деление и местное управление Лит.-Русского государства*, стр. 394.

²⁾ М. Ф. Владимирский-Буданов, *Обзор истории русского права*, стр. 398.

³⁾ В. Яковкин, *Закупы Р. Правды* (Журн. Мин. Нар. Пр., 1913 г., апрель, стр. 265).

быть использованы в целях восстановления первоначального текста Р. Пр., если ни один из списков не сохранил его: такой метод применен мною при толковании статьи об отарице. Но для решения вопроса по существу эти варианты не годятся; в этом отношении с ними можно совершенно не считаться и не останавливаться на выяснении того, что значит купа, копа, вражда и т. п. 3) Статья об ответственности за кражу, совершенную закупом, не закончена, так как не дает ответа на поставленный ею вопрос. Незаконченность ее не есть результат последующей порчи текста, но составляет изначальный и первородный ее недостаток, который сознавался самим автором Р. Правды, что и заставило его пополнить рассматриваемую статью о закупах, присоединив к ней аналогичные постановления о холопах. Переписчики старались придать статье законченный вид, но их попытки оказались неудачными. 4) Карамзинский список столь популярный в литературе и легший в основу многих научных исследований, в действительности очень далек от совершенства: а) он видоизменяет текст Р. Правды еще чаще и в большем количестве, чем другие списки; б) не ограничиваясь собственным творчеством, он старательно собирает и компилирует в своем тексте искажения других списков, создавая из них иногда причудливые коллекции.

Обращаясь к существу дела, надо оттенить два момента — юридический и бытовой.

С юридической точки зрения закуп был должником, а не наймитом¹⁾. В пользу такого определения говорит то обстоятельство, что постановления о закупах непосредственно примыкают к статьям о займах. Это видно также из того, что закуп, незаконно проданный в рабство своим хозяином, освобождался не от работы, а от денежного обязательства по отношению к хозяину. В Р. Правде мы не найдем даже намека на то, что долг закупа погашался его работой. Напротив, в ней имеются если не прямые, то во всяком случае косвенные указания на то, что зависимость закупа прекращалась только уплатой долга: так, одна статья Р. Правды предусматривает временную отлучку его для займа денег, как нормальное и обычное явление; а другая статья показывает, что эти деньги нужны были ему для расплаты с хозяином. Повидимому, закуп погашал своей работой не капитал, а проценты²⁾. Может быть, этим обстоятельством объясняется и порядок удовлетворения хозяина, когда его требование встречалось с притязанием другого лица, обворованного закупом: если закупа продавали в рабство, то из вырученной суммы полностью и в первую очередь удовлетворялся потерпевший от кражи, а то, что оставалось, и если оставалось, шло в пользу хозяина. Этот порядок находится в полном согласии если не с буквой, то, по крайней мере, с общей тенденцией и духом тех правил конкурсного производства, которые установлены Р. Правдой на случай несостоятельности должника: в этом случае кредиторы, бравшие много процентов, совсем ничего не получали из денег, вырученных от продажи несостоятельного должника (Тр., 51).

¹⁾ Я считаю лишним останавливаться здесь на разборе теории закупничества, как личного найма, потому что главные основания этой теории рассмотрены выше: 1) выражение: „от него же купу емель“, поставленное в связь с предоставлением закупу плуга и бороны его хозяином; 2) наименование закупа наймитом и 3) толкование статьи: „в даче не холоп“ и т. д. в том смысле, что она имеет в виду закупов.

²⁾ Этот вид закупничества сохранялся в Лит.- Русском государстве до XVI в.; но рядом с ним здесь развивался и другой порядок, допускавший освобождение закупов путем отработки долга. То была старина, а это новшество. Правильные указания на этот счет можно найти в статье В. Яковкина (Журн. Мин. Нар. Пр., 1913 г., апрель, стр. 281—295).

В бытовом отношении фигура закупа во многом напоминает наймита. Таким представлялся он и автору Р. Правды, который один раз назвал его этим именем. Но закуп более был прикреплен к своему хозяину, чем наймит: 1) он работал не срочно, а до отдачи долга, что фактически могло перейти в пожизненную кабалу; 2) за самовольный уход от хозяина ему угрожало рабство. В литературе пользуется широким распространением взгляд на закупа, как на задолжавшего крестьянина, который вместе с тем арендовал у помещика землю и мог иметь даже свой собственный земельный участок. Однако это представление не оправдывается текстом Р. Правды. Закупы жили во дворе хозяина на его кормах. Они не имели того, что необходимо для отдельного и самостоятельного хозяйства — ни лошадей, ни скота, ни плуга, ни бороны. Отарица закупа не составляла его собственности, а представлялась ему лишь в пользование на время состояния его в закупничестве. Она заключала в себе предметы, необходимые для его содержания или ховы, т.-е. одежду, обувь, съестные припасы и т. п. Иногда отарицей могла быть и земля, которой наделялся закуп, чтобы он сам себе добывал из нее пропитание. Таким образом, у закупа, кроме господских работ, могло быть и „свое дело“¹⁾. Но это обстоятельство не делало его крестьянином в социально-экономическом значении этого слова. Земельная отарица закупа обрабатывалась хозяйским инвентарем. Она не имела ничего общего ни с крестьянской собственностью, ни с крестьянской арендой, а служила лишь своеобразным средством обеспечить закупа его продовольствие вместо того, чтобы кормить его на господской кухне, выдавать мясчину и т. п. Памятники Лит.-Русского государства показывают, как мы видели раньше, что нередко таким же способом обеспечивалось продовольствие и наймитов, и холопов.

Чтобы закончить вопрос о закупничестве, надо было бы рассмотреть еще и социальную сторону этого явления, т.-е. выяснить, какие общественные классы того времени выделяли из своей среды закупов и под влиянием каких экономических условий; что заставляло нуждающихся людей идти в закупы, когда была возможность поступить в наймы; удавалось ли им добиться хозяйственной самостоятельности или же большинство их оставалось в вечной зависимости и т. д. К сожалению, отсутствие источников не позволяет ответить более или менее определенно на все эти вопросы. Больше сведений на этот счет можно почерпнуть в позднейших памятниках Зап. Руси и Украины. Но эта область лежит за пределами моей темы.

¹⁾ Проф. Сергеевич, вопреки прямым указаниям Р. Правды, отрицает возможность „своего дела“ у закупа, превращая его в господское дело, порученное за купу и лишь в этом смысле ставшее для него своим (Древности русского права, т. I -й, стр. 219—220). В этом отрицании „своего дела“ у закупа, вероятно, немалую роль играло опасение, что признание его внесет диссонанс в конструкцию закупничества, как личного найма.

Н. Л. РУБІНШТЕЙН

До історії соціальних відносин у Київській Русі XI—XII ст.

Питання про феодалізм у Київській Русі за останній час ставилося вже не раз і спеціально в марксистській історіографії, але й до теперішнього часу не має належного пророблення.

Причину до цього треба шукати в тій владі над істориком, що до теперішнього часу зберігає традиційна історична схема міської торговельної Русі. Феодалізм, яко певна система господарчого укладу, соціальних та політичних відносин, виключається цією старою схемою; сеньйоріяльні відношення не можуть бути вміщені до її рамок. Несумісність цих двох концепцій, може бути, особливо яскраво виступає в роботі С. В. Юшкова „Феодальные отношения в Киевской Руси“¹⁾, яка нещодавно з'явилася, де є спроба з'єднати те, чого з'єднати неможливо.

Питання про феодалізм у Київській Русі ставить перед істориком двоє основних завдань: завдання критичного перегляду теорії торговельної Русі — питання про характер стародавньої торгівлі та про місто Київської Русі; позитивне завдання вивчення стародавньої сеньйорії, яко основної організації феодального — точніше сеньйоріяльного, за вдалою термінологією Флакка, — укладу.

Сама доба сеньйоріялізації може бути віднесена з доситньою певністю до кінця XI—XII століття²⁾.

Два спеціальні нариси, що надруковано нижче, мають на меті розглянути два соціальні інститути Київської Русі за цей період, переглянути питання про смерда та закупа — двох членів складаючої сеньйорії.

ЗАКУПИ РУСЬКОЇ ПРАВДИ³⁾

Інститут закупництва Руської Правди неодноразово розглядався дослідувачами у нашій історичній і, головним чином, історико-юридичній літературі, як у загальних працях з історії російського права, так і в окремих етапах. І коли, не зважаючи на це, він до теперішнього часу не одержав задовольняючого однозначного вирішення,

¹⁾ Вчені записки Саратов. Державного Університету т. III, вид. 4. Саратов, 1925 р.

²⁾ Це хронологічне відношення доби сеньйоріялізації дано мною в моїй статті „Западные пути торговли Украины — Руси“ — Вісник Одеської Ком. Краєзнавства ч. 2 — 3. Одеса, 1925 р. — До цього ж періоду віднесено процес сеньйоріялізації в загальній роботі С. В. Юшкова.

³⁾ Текст так званої Правди синів Ярослава — другої частини короткої редакції, за Гетцем (II ред.) Руської Правди, цитується за Академічним списком; простора (III ред.) — за Карамзінським списком.

то причину цього треба шукати у неправильному підході дослідувачів до проблеми, у дефектності вживаної ними методи.

До аналізу соціального інституту вони підходили виключно з метою формально-юридичною. Вони давали аналізу терміну, шукаючи його пояснення в сучасних юридичних розуміннях. До цього зовсім випускалося з виду, що в процесі історичного розвитку міняється будова та зміст правовідношень, міняються й наші правні розуміння. Сутність цієї еволюції полягає в тому, що з ускладненням життя диференціюються правовідношення й разом із тим диференціюються наші розуміння, ми навчаємося розчленяти об'єкти та виточити їхнє означення. У початковій добі громадського життя ми, навпаки, маємо діло з комплексними явищами, що посідають в собі елементи різних правовідношень у нерозчлененому вигляді.

Приклади такої нерозчлененості розумінь даються неоднозначністю таких термінів, як „наем“ стародавнього руського права, „пехит“ римського, „Каира“ скандинавського¹⁾).

Такі розуміння з комплексним змістом, підмінюючись розумінням простим, елементарним, тим самим надзвичайно симпліфікувалось і убожіло.

На другий дефект вживаного методу вказав уже в згаданій статті проф. Яковкін. Дослідувач, зупиняючись перед мізерністю та нецілковітністю визначення інституту в пам'ятнику, якого вивчає, шукав надолужування матеріялу, якого бракує в джерелах пізнішої доби, більш багатих та тих, що краще зберіглися, та почерпнуті з них дані переносив у минуле, презюмуючи тотожність інститутів. Так Владімірський-Буданів будував на даних пізнішого московського права, Ясинський на даних права литовсько-руського. Помилковість такої методи видно цілком яскраво на роботі Ясинського²⁾). Адже ж основною підставою вживання такої методи повинно бути твердження стабільності, тотожності інститутів. Проте з даних Ясинського, проти його волі, виступає процес певного перетворювання інституту вже в межах литовсько-руського права у рямках того обмеженого періоду, що розглядається ним в його статті (про це докладніш — нижче). При таких умовах тотожність соціального змісту інституту закупництва в Руській Правді та у пізнішому литовсько-руському праві — навряд чи може бути доведено.

Зазначеному формальному методі ці бігли замітки протиставляють методу соціологічну. Вони виходять із можливо повного визначення соціального змісту закупництва, соціально-економічного положення закупу, оскільки його відновлення припускається мізерними даними Руської Правди. Прогалини джерела вони надолужують не з пам'ятників пізнішої доби, а з загальної системи соціально-економічних відношень, з загального господарського укладу цієї доби.

Визначення стародавнього закупництва в руській історико-юридичній літературі можуть бути зведені, як це робить Ясинський, до двох основних схем. Перша визначає закупництво, як договір п о з и к и; друга — як договір н а й м у. Теорія Владімірського-Буданова та декотрих інших дослідувачів, що бачать в закупництві майновий найом, ускладнений позичкою, по суті повинна бути віднесена до теорії позики, оскільки в основі лежить видача позички, т. б. позики. З другого боку, теорія *Schuldknechtschaft*'а, що обстоє Яковкін, фактично

¹⁾ И. И. Яковкин — Закупы Русской Правды Ж. М. П. Пр. 1916 г.

²⁾ М. Н. Ясинский — Закупы Русской Правды и памятников литовско-русского права. Сб. ст. по истории права, посвящ. Влад. Буданову — 1904 г.

прилучається до теорії найму (ускладненого особистим закладом — Haftung). Однак — і в цьому наочний показчик того явища нерозчлененості правовідношень, на які ми вказали з початку, — обидві схеми не так далекі одна від другої, як це показувалося Ясинському та іншим дослідувачам; ненавмисне, напр., історик Любавський міг заслужити докір у тому, що він ніби і з тими і з іншими. Розходячись у формальному визначенні інституту дослідувачі нарешті дають тотожне визначення його елементів. Вчені — напр., Сергієвич — визначаючи закупництво, яко найом, бачать особливість цього найму в тому, що утримання виплачується вперед. Чи не та ж це позика?

З другого боку, теорія позики закладу каже про позику, що відробляється особистою працею. Таким чином в обох визначеннях наявність обох елементів — найму та позики; різниця лише в тому, на який з них робиться натиск, яка генетична послідовність цих двох моментів, що встановлюється теорією.

В означенні соціально-економічного положення заупу дослідувачі погоджуються. Для них закуп — це чоловік, що продає свою працю; за визначенням Павлова-Сильванського „бесхозяйственный батрак-должник“.

Однак, в джерелі я не знаходжу даних для такого висновку. Перш за все цьому перечить певна вказівка на те, що закуп мав своє, не панське діло. Ст. 71-а просторої редакції Руської Правди передбачає звільнення заупу від відповідальності за втрату господарських річей „аще ли господин его отошлет на свое орудне“ — за своєю справою. Значить, основна частина статті передбачає, як нормальне явище, відлучення заупу по власній справі. Ще більш певно висловлюється в цьому відношенні ст. 72-а, що каже про використання заупок господарської (панської) скотини „орудія своя дѣя“

При цьому надзвичайно важливе посилення саме на цю скотину. Скотина в сільському господарстві Київської Русі кінця XI та XII століття (період, до якого відноситься простора редакція Руської Правди) має підсобне значіння: це сільсько-господарчий живий інвентар (реманент), перш за все робоча скотина, кінь або воли. Використання цієї скотини „орудія своя дѣя“ означає використання його в своєму господарстві задля оброблення своєї ділянки землі.

І так закуп має своє господарство і займається ним поруч із виконанням певних робіт на пана.

Проте, навіть визнаючи доведеність зазначеного факту, дослідувачі висовують твердження наявності двох категорій закупів. Відносячи відповідні вказівки до рилейного заупу, — як його називає ст. 71-а, — т. б. до сидячого на „роле“ — пашні (при чому задля істориків це більшою частиною пашня панська), вони пропонують визнати поруч із цим існування заупу двірного, т. б. що сидить у панському дворі і, значить, виконує тільки панську роботу. За для такого твердження вони мають однак лише згадану вище ст. 72-у, що говорить про заупа, який пасе панську скотину. Але саме наприкінці цієї статті стоїть приведена вище вказівка про вживання заупок цієї скотини „орудія своя дѣя“ у своєму господарстві. Таким чином тут не може бути мови про наймита-пастуха. Навпаки ця остання по всьому своєму побудованні тісно звязана з попередньою статтею про ролейного заупа. Слід зазначити ще один істотний момент. Закуп відповідає за скотину лише поки вона на полі. З того моменту, коли скотина на панському (господському) дворі, закуп за неї більш не відповідає. Це приводить до того висновку, що й цей

закуп не живе у дворі в господина (пана), а живе окремо. Таким чином, відпадає всякий ґрунт для розділу закупів на ролейних та дворових.

Маючи свій двір та своє господарство, закуп має й власне належне майно. Ст. 73-а відзначає це майно терміном отариця; дослідувачі наближають цей термін до латинського терміну *resolium*. *Resolium* римського права — це майно, надане домовладикою для користування синові або для користування рабові, при чому юридично це виділене *resolium* залишається все ж частиною панського майна. Навпаки, майно смерда ст. 73-а виразно виділяє яко особисту власність закупу, що вимагає спеціального захищення від усяких замахів з боку пана. Разом з тим, коли ми станемо на іншу точку зору, то звільнення закупа від відповідальности при втраті борони, сохи, коня чи другої речі з цієї стариці виявиться цілком незрозумілим. Коли це майно дано закупу паном, то воно, очевидно, має певне призначення, воно дається з певною господарчою метою. Втрата його закупом, позбавляючи можливости виконати призначення, наносило би тим самим матеріяльну шкоду панові, який мав би, виходить, право на відшкодування.

З другого боку, зовсім не обґрунтовано вказівку дослідувачів, що як би пам'ятник під „свійським“ конем мав на увазі власного коня закупу, то не треба було б і говорити про те, що закуп за його пропашу панові не платить, бо, саме приймаючи традиційну точку зору на закупу, яко на наймита, що працює на пана, треба визнати, що втрата ним коня (хоча й свого власного) має своїм наслідком поменшення продукційности його праці. З пізнішої практики ми знаємо ту різницю, яка встановилася в оцінці робочого дня чоловіка з конем і без коня. Через це втрата робітником свого коня, без сумніву, наносить матеріяльну шкоду панові, на якого він працює, вносить істотну зміну в той договір найму, який традиційною школою постулюється. І навпаки, таке звільнення від відповідальности може й повинно мати місце при наявності повної майнової відокремлености панського господарства й власного господарства закупу, — й цю роздільність господарства утворює ст. 71-а, що в цьому відношенні підсилює й доповнює ст. 73.

Нарешті, останній логічний висновок із сказаного. Коли закуп має свій дім, своє майно, свій сільсько-господарчий реманент, своє господарство, то, очевидно, це господарство він провадив спершу на власній землі; до вступу до закупництва він повинен був мати й власну земельну ділянку; цілком зрозуміло, що це майно не могло бути придбано підчас закупництва. Людина вступала до закупів при наявності всього цього майна. Питання про майно закупа має вирішуюче значіння задля вирішення питання про натуру закупництва.

Рішуче відхиляється в'явлення про закуп, яко про безхатнього, безгосподарського наймита, і падає теорія закупництва, яко найма бурлацтва.

Так само з майновим становищем закупу важко сполучити й теорію позики-закладу, особистий заклад для відроблення боргу не має достатньої підстави.

За тих-таки мотивів непринятлива теорія Гётця, за якою закупом стає немаєтний (незаможний) винуватець. Поза всім цим тлумачення Гётця перечить ст. ст. 69 та 70 Р. П., що згідно них незаможний винуватець продається, т. б. перетворюється в холопи.

І, нарешті, відпадає й теорія майнового найму, бо ми ж прийшли до того висновку, що закуп приходить до пана із своєю землею, із своїм господарством.

У чому ж суть цього правовідношення?

Я повинен вернутися до тих зауважень, що з них я почав. Ми не зуміємо знайти означення інституту закупництва, коли будемо підходити до його тлумачення з юридичними розуміннями нашого часу, коли будемо будувати його за типом сучасних правничих інститутів, як це роблять традиційні теорії позики, найму й т. інш. Для його розуміння ми повинні підійти до нього з думками його часу, виходячи з соціальних та економічних відношень тієї доби. Тотожний з ним, подібний йому інститут ми можемо шукати лише в умовах тотожних соціально-економічних відношень.

І дійсно, звертаючись до аналогічної доби в історії Західної Європи на початку середніх віків, я знаходжу там інститут, аналогічний дослідному. Цей інститут — середньовічний прекаріят. Що таке прекаріят? Особа, що має свою земельну ділянку, своє господарство, стає в залежність від другої особи, економічно та політично більш дужого; вона віддає йому свою землю та господарство з тим, щоб одержати їх від нього назад уже як „милость“ або „благодення“ (precarium та beneficium вживається в даному випадкові джерелами однаково). До цього становище самого прекаріята робиться становищем чоловіка напіввільного, що стоїть на порозі невільництва. Це символізується виплатою певного sarcinum'а панові. Практика раннього середньовіччя зберегла нам не мало свідочств про заяву сеньйором своїх панських прав на прекаріста.

Цей процес схолопування дрібних землевласників відомий західній історіографії під назвищем сеньйоріялізації.

Розвиток тотожних відношень ми спостерігаємо й в народньому господарстві Київської Русі. Проф. Яковкін шукає пояснення залежного стану закупа „в автократичному ладі стародавньої сім'ї“, в процесі „приватизації“. Це тлумачення навряд чи прийнятливо. Закупництво з'являється лише в III реакції Руської Правди. Остання, як докладно обгрунтував це Гётц, відноситься до кінця XI—XII століття. В цю добу „родинний лад“ відходить у минуле. Це — доба раннього феодалізму, доба сеньйоріялізації. Вже друга редакція, що приходить на кінець X — початок XI століття, проходить під знаком скняження землі; кінець XI та XII століття характеризується її збоєрненням. Цей процес росту великого землеволодіння, що супроводиться сеньйоріялізацією землі та схолопуванням населення, констатований джерелами. Виникнення російського прекаріята закупництва кориниться в цьому процесі сеньйоріялізації.

Для повної характеристики інституту залишається вивчити питання, чи належать відношення закупництва припиненню в нормальному заздальгів завбаченому порядкові. Відношення прекарного тримання — відношення довічні; їх ліквідацію не завбачено.

Дослідувачі виставили низку гіпотез з питання про порядок ліквідації закупництва. Одначе в нашому джерелі ці гіпотези не мають ніякої підстави. Йому відомі лише випадки виключного порядку й, головним чином, ті, які обертають закупа в холопів. Одначе дослідувачі залишають без уваги ст. 122 Руської Правди, що не згадує, правда, терміна „закуп“, але по всьому своєму змістові виразно відноситься до нього. За це каже й її розполіг в групі статей про походження холопства. Закуп, що його характеризовано всіма статтями, яко напівраба (ἡμιδούλος), більш усього потребував відмежування від холопства.

На цій статті зупинився, правда, Яковкін, але він відніс її до найманого робітника (наймита), на мій погляд, одначе, безпідставно.

Перш за все здається суперечним саме ототоження „вдача“ с найманим робітником. Уся стаття відбиває більш складну систему відношень.

Переходжу до аналізу самої статті, виходячи з зазначених вище припущень.

Ст. 122 „Вдаць не холоп и ни по хлебе не роботять, ни по придатце; но оже не доходит года, то ворочати ему милость; отходит ли то ж виноватость“.

„Вдаць“ — людина „що вдалася“, т. б. яка вступила в залежність від другого; таке положення закупу — „вдача“ в чистому вигляді.

„Хлеб“ та „придаток“ — це те, що одержано закупом від пана. „Хлеб“ — очевидно, насінньовий матеріял; „придаток“ — той реманент, (борона, плугітін), що може бути „придан“ закупу. Ця перша частина статті встановлює, що насінньовий матеріял та реманент, що відпускає пан закупові, не має характеру позики. Ми вже знаємо, що невплата позики має своїм наслідком продаж винуватця у холопи. Цей наслідок у даному випадку усувається. Видавання закупові насінньового матеріялу або реманенту не є позика; воно витікає з самого відношення закупництва, по якому закуп передає панові певну вартість — „свою землю та господарство“, за що одержує право на певні послуги, приймаючи на себе одночасно певні повинності.

Друга половина статті торкається умов припинення закупництва. Я перекладаю цю частину таким робом: „коли не допрацює року (т. б. закуп захоче піти від пана ще до кінця року), то він повинен повернути панові свою земельну ділянку („милость — *precagium*) й тоді відійде вільно („без вини“).

„Можливо ще припустити, що при вступі в найми (на службу) той, що наймається, одержував від пана ще деякі необхідні у вжиткові речі і, перш за все, одіж“, говорить Яковкін для пояснення слова „милость“. Ми шукаємо пояснення слова „милость“ в уже наведеному терміні західньо-європейського інституту *precagium*, що його точним перекладом він виявився. Істотність положення маємо таку: закуп може піти, але повинен залишити тоді панові свою землю, своє господарство, що він його тримає зараз вже, як „милость“. Але й це право обмежено річним терміном, що після його закуп, очевидно, це право втрачає. Фактично закупництво стає довічним, як і прекаріят; закуп, як і прекаріст, уже не вільний¹⁾.

Нарешті я хочу додати декілька слів, що відносяться до дальшої історії інституту.

Вже згадана вище стаття Ясінського подає тексти Литовського Статута 1529 р., що відносяться до закупів. Тексти ці:

Розд. IX арт. 6. Жид, татарин, хрестьян в неволи мати не мають. Тем уставуем естли бы который жид або татарин, которого колве стану хрестьянина купил або закупил от того часу заказуем воеводам, старостам и державцам, або того ся доведывали и каждого хрестьянина от жида, або татарина з неволи вызволяли“. І далі встановлюється норма відроблення заплаченої суми.

Аналогічний зміст має стаття:

Розд. XI арт. 8. „Теж уставуем естли бы хто в закупы закупил мужика або жонку, а с ними бы не вmolвил, што маєт присевати, або

¹⁾ Не можна при цьому не зазначити спокусливу логічну близькість термінів „вдаць“ та „закладень“. Чи не маємо ми діла з тотожними інститутами понад ціми ніби близькими термінами закуп — вдаць та закладень? Нетвердість термінів явище досить звичайне для наших стародавніх пам'ятоків.

пенезей випустити таці маєть также с пенезей отручона быти пятнадцать грошей на лето, а жонце десять грошей“.

Ясинський посилається на те, що латинський текст передає термін закупити — *ripnogi assirege*, віддатися до закупів *se impignogate*, а з цього виводить підтвердження своєї теорії закупництва, яко позики-закладу. Такий доказ нам здається мало переконуючим. Перш за все кидається у вічі, що законодавець, вірніше, перекладач, взагалі не знайшов адекватного римського терміну, бо він дає не термін, а описуючий вираз. Римське право XVI століття вже не знає інституту прекарного тримання, то й не дивно, коли воно не має відповідного терміну; а отже, самий переклад міг вносити вже нові, більш пізні розуміння в інститут минулого. Через це необхідно перш за все з'ясувати собі істоту інституту за слов'янським текстом. Тут перш за все необхідно вказати, що законодавець ставить поруч куплю й закупництво: „купить или закупить“ — говорить арт. 6 розд. IX. Очевидно, виникаюча в наслідок залежність розглядається, як тотожна. І дійсно, з арт. 8 розд. XI ми можемо зробити той висновок, що при встановленні закупництва порядок його припинення звичайно не передбачено. Таким чином ще в XVI ст., очевидно, мовчазно приймається, що це відношення довічної залежності. З цим провадить боротьбу законодавець, стараючись ввести примусовий порядок ліквідації заступництва, перешкодити „схлопствованию“ вільного населення. Але це означає, що характер терміновості, характер позики-закладу вводиться штучно, вводиться, як новина, як впровадження нових порядків та розумінь, що мусять замінити ті, що існували до того, та які ми по змозі поновили з мізерних клаптикових матеріалів Руської Правди. Цей процес перетворення інституту дослідувач не доглядив, замкнувшись у системі правних розумінь пізнішої доби.

„СМЕРД“

Для розв'язання питання, ким були смерди, найбільш істотною в'являється 13-я ст. III (т. б., просторної) ред. Руської Правди.

„А за смерд и холоп пять гривен, а за робочу шесть гривен“.

Перша частина цієї статті вміщена вже у другій редакції Руської Правди (ст. 7) — „А в смердѣ и в холопѣ пять гривен“.

Ряд найавторитетніших дослідувачів, з яких назовемо Сергієвича та німецького дослідувача Femisa, автора капітальної чотирьохтомної праці з Руської Правди, відкидає це читання, пропонуючи із свого боку читання, що відповідає деяким іншим спискам (напр., Троїцькому) — „а в смердѣ и в холопѣ пять гривен“.

До цього висовуються міркування подвійного роду. Одне чисто формальне міркування торкається архітектоніки статті: коли в першій частині говориться про смерда та холопа, то чому друга половина говорить тільки про рабу? Друге перечення торкається зрівняння в правх смерда та холопа, до цього зазначається, що за смерда, яко за вільного, належить повна „вира“ у „сорок гривен“.

Деякі дослідувачі, напр., Павлов-Сільванський, дійсно ладні були збачати в цій платі у 5 гривен, що встановлено ст. 13, виру смерда; з цим безумовно згодитись неможливо: за холопа вира не платиться, а стаття говорить про обох. З другого боку, не можна згодитись і з поглядом С. В. Юшкова¹⁾, який відкидає лише терміна вира, але який

¹⁾ „До питання про смердів“ — Ученые Зап. Саратов. Гос. Универ. 1923 г., т. I, вып. 4. Стаття дає зокрема повний звід літератури питання.

вважає, що за смерда (він його вважає за особисто залежного) платиться лише цей скорочений штраф, а вира зовсім не платиться. В'являється безперечним, що за смерда повинна виплачуватися повна вира, яка встановлюється 1-ою ст. Руської Правди. Це в доситній мірі встановлюється 42-ою ст. Руської Правди, що прирівнює смерда до вільного що до виплати продажу, зазначаючи одночасно (ст. 43), що холопів „князь продажею не казнить, занеже соуть несвободни“. У першій ст. Руської Правди до смерда може бути віднесений термін „словечин“, вживання якого викликає думку про аналогію з пізнішим терміном селян - „хрестьянин“. Ні до якої іншої соціальної групи, відомої Руській Правді, цей термін віднесений бути не може, і, з другого боку, жодного іншого терміна, окрім смерд, для загального визначення всієї маси сільського населення історичні джерела цієї доби не дають.

Питання повинно через це ставитися перш за все в царині з'ясування істоти того платіжу, про якого говорить 13-а ст. Руської Правди. Б. А. Романов, що зупинявся на ній¹⁾, вже звернув увагу на ту обставину, що стаття ця поставлена в низку норм, які передбачають спеціально князівські інтереси. Вона виникає взагалі в тій другій редакції Руської Правди, яку, за визначенням Преснякова, можна схарактеризувати, як „княжое право“. Це визначення прийняв і Гётц, який зазначив також, що вже боярське право одержує свій відбиток тільки в третій редакції, як пізнішої інтерполяції. Така ст. 11-а „а в сельском тлуе княже или в потайном двенадцать гривен, а за рядовича — 5 гривен. Тако же и за бояреск“. Не можна не зазначити внутрішнього перечення в висновках Гётца, що визнає пізнішою інтерполяцією 3-ій ред. вказівку на „боярский“ інтерес та в той самий час шукає в другій ред. спеціальний захист „смердъего холопа“.

Але, відзначивши цей момент, Романов прийшов до трохи несподіваних висновків, очевидно, які були йому нав'язані основною тезою його статті. „Князь нуждался в людях, стоявших в личной от него зависимости, для того, чтобы не оказаться одиноким и бессильным в земле, где приходилось сидеть, править и строить свое благополучие. Реальную опору своей власти он находил в дружине... И смерд был, несомненно, нужный князю человек, и потому особенно, что князь не мог выйти в большой поход без смердых лошадей“. Цим смерд наближався ніби до дружини князя, до осіб, які стоять до нього особливо близько. Аджеж за них встановлялась в порядку спеціальної охорони виплата подвійної вири. За смерда ж встановлюється лише невелика спеціальна плата князеві в п'ять гривен, що складає лише одну восьму до повної вири: її, таким чином, не можна розглядати, як введення додаткової гарантії особи смерда.

І, по розміру плати, і по загальному контексту ця стаття об'єднує смерда з другою соціальною групою: сільським тиуном, рядовичем (згідно одного тлумачення, рядович — найманий робітник), ремісником — кваліфікованим робітником і далі які нижче від нього стоять на соціальних східцях холопом та рабом. Інтерес князя що до цієї категорії осіб — інтерес господарчий. Для нього це — робоча сила, джерело прибутку. За холопа, невільного, вира, як публічна кара взагалі не стягається. Виплата за холопа п'яти гривен — це відшкодування господарчої втрати, згубленої майнової вартості. Очевидно, відшкодування аналогічної господарчої втрати передбачає аналізована стаття що до

¹⁾ „Смердий конь и смерд“ (Известия) Вісті відд. російської мови та словесности, т. XIII, кн. 3.

смерда, встановлюючи виплату п'ять гривен при його вбивстві, звичайно, не замість, а поруч з публічною карою.

Стаття, що її розбираємо, ставить перед нами, таким чином, дальше питання про істоту та характер того господарчого зацікавлення хазяїна в особі смерда, що породило цю статтю. Це зацікавлення лежить в особливому характері залежності смерда від князя, і відбиток походження цієї залежності зберіглося в літописові. Воно утворюється в процесі підлягання певної території князеві, що виливається в процес певного скняження земель шляхом встановлення — як каже літопис — „погостов й дани“, „погостов и дани и оброков“. Коли додати до цього свідчення літописи пізнішого Новгородського походження — „Кто смерд, а тот по-тяжетъ в свой погост“, то з'являється певний зв'язок цих трьох елементів: погост, дани та оброки, смерд. Правда, питання про „погост“ до цього часу залишається суперечним у нашій історичній та історико-юридичній літературі. Історики мають нахил розглядати „погости“ як споконвічне явище, продукт земського начала, або релігійний осередок і т. інше. До цього приєднується встановлення зв'язку проміж „погостом“ та розумінням „гость“, „гостьба“ на ґрунті старої теорії торговельної Русі, для якої торг-гостьба так само явище споконвічне на Русі, і погост обертався в місце торгу — в стародавнє „гостинное“ торговельне місце. Така концепція Ключевського, що приймається багатьма іншими дослідувачами. Але, по-перше, щоб не припускати на місці стародавнього „погоста“, то самий інститут погоста за всіма відношеннями, що з нього витекають, текстом літопису цілком означено дається як князівське встановлення (з податковим значенням, що зберігає за погостом і надалі). Що торкається торговельного значіння „погосту“, то при загальному, обопільному зв'язку наведених термінів стара концепція не витримує критики. Уявлення про настільки широке розповсюдження внутрішнього торгу в найстародавнішній період, що лежить у ґрунті цієї концепції, перечить свідченням наших текстів (напр., торговельне законодавство Руської Правди, Статті про „свод“, договори й т. інш.). Термін „гость“ повинно віднести до торгуючої дружини князя (див. зокрема візантійські та арабські свідчення про руських „гостей“, що торгують у Візантії в Ітілі) і самий зв'язок гостя, гостьби та погоста слід розуміти відповідно до відомих оповідань Костянтина Багрянородного про княжий дружинний торг, якому передує полудне — зібрання дани, що постачає дружинникам-гостям речі їх — „внешней“ торгівлі. В погостах збирається дань, за якою відряджаються в об'їзд по погостах князь та його дружина.

Таким чином, система „погостов“ й єсть система скняження, до чого ця форма скняження — в першу чергу форма господарна. Поруч с панським типом господарства, заснованого на рабській праці, дані та оброки стають основною статтею князівського господарства. Погост як би мовити *casa dominicata*, панський двір цього примитивного чиншового князівського господарства. До цього погосту тягне оброком і данню вся прилегла територія (як раз саме територіяльне значіння погосту приймається всіма дослідувачами). До цього дань та чинш збираються з „рала“ або з „дыма“. В тому та й другому випадкові мається, таким чином, на увазі поодинокое господарство, ми скажемо - господарство смерда: „кто смерд, а тот потягнетъ в свой погост“.

Відціля господарче зацікавлення князя що до смерда, це — зацікавлення в його господарстві, як чиншовій одиниці. Вбивство смерда приносить шкоду князівському господарству, позбавляючи його чиншу.

Ця шкода й підлягає відшкодуванню в порядку 13 ст. третьої редакції шляхом виплати 5-ти гривен, що встановлюється цією статтею, і в цьому розумінні цілком з'ясоване зрівняння цієї плати за вбивство смерда з платою за вбивство холопа.

Така, треба гадати, суть й другої статті, що на неї вказують дослідувачі, — 8-ої статті другої ред. Руської Правди: „а за княжь конь, иже той с пятном три гривнѣ; а за смерѣи двѣ гривнѣ“. І тут виникало питання: через що поруч з князівським конем названо тільки коня смерда? Ми знову дамо ту ж таки відповідь. Друга редакція — редакція князівського права. Поруч з князівським конем цікавить її саме смердів кінь через те, що смердове господарство входить до складу господарства князя й нанесена йому втрата, відбиваючись на його платіжоздатності, приносять шкоду господарству князя. Інтереси останнього охороняються цією статтею, як і всіма іншими статтями другої редакції.

Нарешті, вертаюсь до змісту першого перелічення, зазначеного нами спочатку, до складу другої половини 13-ої статті 3-ої редакції „а за робу шесть гривен“. Мова йде тільки про рабу й нічого не каже про дружину смерда. З'ясування цього питання ми знаходимо в міркуваннях, наведених вище. Залежність смерда — це, коли можна так висловитись, залежність його господарства, а не його особи. Через це на особу дружини ця його залежність не розповсюджується. Дружина смерда господарчому обліку з боку пана не підлягає, бо її вбивство не порушує цілковитості господарства смерда, як чиншової одиниці. Що до неї встановлюється тільки вира (ст. 101). Навпаки, рабиня стоїть у положенні особистої залежності від пана. Вона зобов'язана особистою працею; через це підлягає безпосередньому обліку в панському господарстві.

На цьому ж ґрунті має своє вирішення і ст. 103 просторної редакції Руської Правди про спадкування смердів: „оже смерд оумреть без дети, то задница князю; оже боудуть у него дощери дома, то дати честь на ня, аже-ли будуть за мужьями, то не дати части“. В тлумаченні цієї статті ми цілком приймаємо читання В. Буданова, що дає найбільш точне зрозуміння тексту. Стаття зводить певне обмеження у порядок (наслідування) спадкування у смердів, виключаючи з права спадкування дочок. І тут цілком зрозуміла мета забезпечити недоторканість господарства смерда, зберігти його як самостійну господарчу, а разом з тим чиншову одиницю.

Встановлені нами основи зацікавлення князя в особі смерда та в долі його господарства дозволяє нам таким робом характеризувати правне становище смерда: смерд особисто вільний, але економічно, за соціальним своїм становищем залежить від свого пана, до чого ця залежність торкається не стільки особи смерда, скільки його господарства. У відміну від залежності холопа особистої залежності смерда можна означити як поземельну, оскільки її об'єктом є господарство смерда, як певна земельна одиниця¹⁾. Через це ми й кажемо про скняження землі, т. б. про встановлення певного панування над землею. Скняження землі з'являється найбільш ранньою формою землеволодіння; звичайно, формою початковою і через те найбільш вільною, але разом з тим і найбільш всеохоплюючою, що розповсюджується на всю територію землі — княжіння, на все населення, що сидить на ній.

¹⁾ Це право на господарство смерда виступає в найбільш чистому вигляді в положенні „но задница князю“.

В'являється через те штучною уява, що висовується деякими істориками (напр., Романовим, Юшковим), ніби смерди тільки одна спеціальна категорія сільського населення, що стоїть в якихсь особливих відношеннях до князя. Власне кажучи, саме припущення викликано, гадається, в значній мірі тим, що вказані дослідувачі бачили в смердах соціальну категорію особисто невільних і виходили з неможливості визнання невільними всього сільського населення. Для нас здається, що міркування, які висловлені вище, в доситьній мірі спростовують останнє положення. Навпаки, саме виявлений нами характер залежності смерда говорить за те, що вона повинна була розповсюджуватись дійсно на все вільне сільське населення. І всі інші свідчення джерел, що наводилися дослідувачами питання про смердів, знаходять належне тлумачення в даному нами зрозумінні інституту.

Почну з оповідання літописця про Вітічівський з'їзд 1110 р.

Літопис говорить про пред'явлення Ростіславом вимог „а холопы наши и смерды выданта“. Чи могли б князі доправити таким чином смердів врівні з холопами, коли б вони не були особисто залежними від нього? Мені здається, що наведене місце літопису не вносить нічого нового проти розібраної нами статті Руської Правди. Вказаний мотив господарчого зацікавлення в першому та в другому випадкові поставив смерда поруч з холопом. Істота діла в'являється в такому вигляді. Воююча сторона займає смердів, т. б. руйнує землю супротивника, позбавляє супротивника прибутків, і, з другого боку, заселяючи своє князів'я, підіймає прибутковість своєї землі. І відціля природньо виникає, поруч з вимогою повернення холопів власникові-князеві, вимога повернення смердів в „землю“ князя.

Ще більш визначені вказівки на наявність якихось спеціальних відношень sui generis проміж князем та смердами вбачають в оповіданні Літопису під 1071 роком про прихід Яна Вишатича до Білоозера. До Яна доходять скарги за насильства, які чинять два волхви; останній починає із з'ясування, „чья еста смерда“, а після цього подає вимогу про видання їх йому для суду, „яко смерда еста моего князя“. З цього робиться висновок, що Янові потрібне було посилення на смердівство волхвів, яко на їх особисту залежність від свого князя, щоб підсилити свою вимогу про видавання волхвів. Правда, в свій час Сергієвичем було висловлено припущення (в звязку з його загальним поширеним тлумаченням слова смерд), що в даному разі посягання на смердівство означало посягання на підданство князеві. Це тлумачення було спростовано А. Е. Пресняковим, який вказав, що для відношення підданства історичні пам'ятники доби вживають термін „люди“, а не „смерди“.

При формальній правильності цього перечення мені все ж здається, що, коли тільки відкинути термінологічне ототожнення смерда з підданим, Сергієвич стоїть ближче до змісту джерела. Згадаємо конкретні обставини. Білозерська земля в цілому тягнула до Переяслівської землі. Як видно, за часів княжіння Святослава в Чернигові невелика частина цієї землі з'явилась у підлеглих князеві Чернигівському, яким і надісланий був Ян „дань емлющу“. При таких умовах питання про те, „чья еста смерда“, визначав „на чьей земле сидите“ (на землі, що тягне до князя Святослава, або на землі, підлеглий Переяславу) і відціля до якого князя тягнете судом „по земле и воде“, т. б. врешті тут все ж територіяльна ознака підсудности. Я згоден, що термін смерд не має спеціального політичного змісту, але гадаю, що в даному разі просто соціальне значіння терміну збігалось з політичним і його покривало.

Але цим питання в даному епізоді не вичерпується. Наступає догана волхвів Яном і опісля їх протест проти цієї догани: „нам стати пред Святославом, а ты не можеш створити ничтоже“. І ось у цій заяві волхвів знов-таки шукають вказівку на наявність особливих відношень проміж смердів та князем, посилення на особливу привілегію смердів, що витікає з цих відношень — судитися особисто князем. Почну з того, що це останнє припущення знаходиться у справжній суперечності з міркуваннями, що висловлені одночасно з приводу першої частини оповідання. Не можна припустити одночасно, що Ян вимагає до свого суду волхвів, яко смердів свого князя, і що волхви могли бути судженими тільки особисто князем і, значить, не підлягали судові Яна саме через те, що вони були смердами князя. До цього, коли перше положення дається самим джерелом *expressis verbis*, друге виходить лише з дуже сутінно формульованого вислову волхвів.

По суті ми, гадається, маємо діло з простим конкретним фактом. Волхви засуджені Яном; вони вважають вирішення його неправим; нагадаю ще, що сама суперечка носить принциповий характер, це — спречання про віру, і ось, яко вираз протесту, виникає апеляція до влади, що вище стоїть, бажання шукати правосуддя в князя „нама стати пред Святославом“. До цього жодних наслідків ця вимога не має, і ніяких інших аналогічних фактів Літопис не знає. Не можна поодиноким побутовий факт так вільно вводити в правну норму. Для цього необхідно мати доситьні підстави.

Між тим єдине принципове обґрунтування, яке пробують знайти дослідувачі для цього тлумачення, полягає в ст. 89 III ред. Руської Правди — про муку смерда; „оже мучить (смерд) смерда без княжа слова“.

Під „княжим словом“ дослідувач шукає вказівку на особистий суд князя. Зокрема Юшков ставить негайно питання: „Невже не можна „улучити“ на Білоозері нікого без княжа слова — князя. Святослава, що сидів у Чернигові“? Але я в свою чергу питаю, чи можна припустити це й в тому випадкові, коли смерди з'являються тільки часткою населення, до цього далеко не такого привілегірованого, як це видно з даних самого Юшкова. Але помилкове перш за все саме розуміння виразу „княже слово“. Юшков шукає тут протиставлення особистого суду князя, суду осіб, князем на те уповноважених. „Княже слово князя Святослава“ додає він. В цьому розумінні суд Яна не єсть „княже слово“, і навіть виходить, що Ян зробив незаконно. Але задля самого цього протиставлення жодних даних ми не знаходимо, і я не гадаю, щоб такі дані могли бути дослідувачем приставлені. Навпаки, вся концепція суду Руської Правди говорить за те, що всякий суд княжого тиуна чи іншої особи, князем на те уповноваженої, єсть „княжий суд“ і його вирок — „княже слово“. В даному літописному оповіданні таким самим „княжим словом“ був і суд Яна.

Тлумачення „княжого слова“, яко особистого суду князя, з'являється цілком самовільним і приводить до зовсім несталою тлумачення вказання 89-й ст. Руської Правди“. Дійсно, коли під князівським словом розуміється особистий суд князя, то треба вважати, що саму статтю скеровано проти незаконного суду князівських тиунів. Але задля правильного розуміння змісту статті необхідно пам'ятати характер стародавньо-руського права. Роля судді в цьому суді цілком пасивна — він тільки виносить присуд, (вирок) виголошує „княже слово“; сторони самі доводять свою правдивість і самі ж після винесення вироку

приводять його до виконання. Таким чином це виконання вироку — „мука“ — здійснюється особисто стороною. Відціля й зрозуміло, що можливі два випадки вживання насильства — „муки“: за судом і поза судом. „Мучить“ за судом, т. б. „по княжому слову“ — дія закону. „Без княжа слова“ — означає своєвольне насильство, самосуд, самоуправство й, як таке, підлягає карі. До цього ст. ст. 89 та 90 лише диференціює розмір карі в залежності від соціального стану того, хто постраждав¹⁾. З цим характером суду цілком погоджується і закінчення всього епізоду з волхвами. Суд закінчується звертанням Яна до тих, хто постраждали „Мостите своїх“. Це, безумовно, не відмовлення від суду й взаконення самосуду; це єсть вирок, те „княже слово“, що ним узаконяється розправа, яку чинить сторона²⁾.

Гадаю, що нічого іншого в цій статті Руської Правди шукати не можна, і тим самим відпадає й останній доказ, якого виставляють захисники теорії, що розглядає смердів, яко спеціальну категорію „княжеских близьких“.

Наведеними статтями вичерпуються дані Руської Правди про смердів.

Востаннє я повинен обмовитись, що коли я говорив виключно про відношення проміж князем та смердом, про княжого смерда, то пояснюється це тим, що моїм ґрунтовим джерелом була Руська Правда, що відбиває аграрні відношення головним чином того раннього періоду, який я вважав за можливе означити, яко період скняження землі. За цим періодом йде період збоювання землі, коли поруч з князівським землеволодінням виникає землеволодіння боярське. З передачею боярам певних земель проміж сидячих на ній смердів та боярів - землевласників повинні були встановлюватися відношення аналогічні розгляненим вище відношенням смердів до князя. В Руській Правді боярщина мимохідь вказана в зазначеній вище пізнішій інтерполяції в ст. II Руської Правди — „також и за бояреск“. Сама вставка — пізніша інтерполяція — відноситься, звичайно, не до одної II статті, з якою вона не зв'язана тісніше, а, яко позначка на полях, відноситься очевидно, до всієї групи статей, що в'являють одне ціле. Але, як видно, певна вказівка на існування боярських смердів, як зазначив уже й Юшков, ми маємо в тому тексті Літопису, що послужив вихідним пунктом статті Романова. Я маю на увазі сповіщення Літопису під 1103 р. (що повторюється в Іпатському спискові й під 1111 р.) про нараду Володимира та Святополка й їх дружин з приводу походу на половців. Текст наводить слова Володимира: „на мя хотять молвити твоя дружина и моя, рекуще: хочеть погубити смерды и ролью смердом“. Це пеклування про смердів з боку дружини з'являється, очевидно, посереднім пеклуванням про власний господарський інтерес. У всякому разі в більш ранні періоди ми цього пеклування не знаходимо.

Виникає питання, чи існували ріжниці в правному положенні князівських та боярських смердів. Гадаю, що в цій царині ріжниця

¹⁾ В цьому відношенні академ. ред. Руської Правди вносить особливу чіткість формулювання „аще мучить смерду смерда без княжа слова“.

²⁾ Ця стаття, гадаємо, мала своє політичне значіння. З'явившись у II ред. Руської Правди — „княжем праве“, вона скерована проти народнього суду, що являє з себе ще підчас виникнення князівського права нормальну форму суду. В боротьбі з народнім судом князь затверджує монопольне право свого суду, встановлюючи кару вирішення справи народнім судом „без княжа слова“, т. б. без участі законного представника князя. Можна говорити „про княження суду“ за аналогією з розгляненим вище скняженням землі. До цього й тут спершу, на першому місці інтерес господарчий: суд, яко прибуткова стаття.

встановлювати не можна. Без сумніву, що дальший розвиток господарчих форм повинен був відбитися й на соціальних відношеннях. Цей розвиток полягав у феодалізації, точніше сеньйоріялізації господарства, і соціальний лад повинен був перетерпіти серйозні перетворення. (Про одного соціального елемента, що був утворений цим процесом — про закупа — мова була вище). Може бути, саме в цьому процесі зникає й сама назва смерда. Ми могли б вказати на аналогічне зникнення назви колона на Заході. Взагалі мені здається, що з соціальних елементів західнього суспільства періоду досеньйоріяльного й раннього сеньйоріялізму смерд всього ближче стоїть до колона, в їхній історії певна рівнобіжність.

Н. МІРЗА - АВАКЯНЦ

Нариси з історії суду в Лівобережній Україні другої половини XVII століття

II НОРМИ ПРАВА ТА ТИПИ ЗЛОЧИНІВ У СУДОВІЙ ПРАКТИЦІ ¹⁾

Україна в др. пол. XVII ст. переживала переходову добу — від бурхливих часів революції 1648 року, що знесла мало не цілковито попередній економічний і суспільно-політичний лад польсько-шляхетської державности до епохи панування старшини, яка здобула собі класову перевагу, спираючися на відроджене велике землеволодіння. От через це в зазначену епоху в господарському й громадському житті України з'єднувалися різні елементи — і уламки старого, і паростки нового: з одного боку, ще досить міцно трималося дрібне землеволодіння козаків і селян — придбання революції 1648 р., а вкупі з цим не втратила значіння громада, що складалась з дрібних землевласників — „статечного“ козацества та селянства, ще не перетвореного на панських підданих; з другого — невпинно розвивався процес концентрації земель в руках старшини, що поверталася на нових великих землевласників, набуваючи вкупі з цим і класові привілеї та поширюючи їх за рахунок інших груп населення. Ці особливості суспільно-економічного устрою — велике значіння дрібного господарства та перехідний характер епохи — не могли не відбитися на судівництві, спеціально на карній практиці тогочасних судів: вони привели до з'єднання в судовій практиці двох джерел карного права, які дуже часто йшли всупереч одно другому, — звичаєвого права, що цілковито відповідало рівневі юридичного розвитку й правним поглядам громади, та писаного права передреволюційної доби — німецького права в польській обробці й Литовського статуту, — на які орієнтувалася старшина, шукаючи в праві попередньої епохи юридичного обґрунтування й закріплення своєї привілейованості ²⁾. Справді, ні Литовський Статут, ні німецьке право не могли по революції набути в нас значіння обов'язкових правних кодексів, бо не відповідали умовам економічного й суспільно-політичного устрою тогочасної України. Німецьке право, що виросло в обставинах життя привілейованого міста, навіть оброблене і змінене

¹⁾ Перший розділ цієї праці — „Роля громади в судовій практиці“ — було надруковано в Науковому Збірнику Харк. Наук. Досл. Катедри Іст. Укр. Культ. ч. 2-3. Складаючи частки єдиної більшої роботи, кожен з розділів — і перший, і другий — є в той же час закінчена студія на поставлену тему, а через це мають самостійний інтерес.

²⁾ Не спиняюся тут докладно на питанні про значіння Литовського Статуту й німецького права в судовій практиці та взаємовідношенні норм писаного права з правом звичайним, бо це є тема третього розділу моєї праці — „Писані кодекси та звичаєве право в практиці судів др. пол. XVII ст.“

де в чому, як то було в збірниках П. Щербича та Б. Гроїцького¹⁾, що стали в Польщі, а потім і на Україні, за головні джерела німецького права²⁾, залишалося, проте, в нас правом чужим, що не відповідало юридичним звичаям населення. Литовський же Статут третьої редакції 1588 р., поширений у судах і виданий руською й польською мовою, як кодекс шляхетської диктатури, був наскрізь просякнутий інтересами пануючої класи, що намагалася забезпечити свої станові права у всіх галузях життя, в тому числі в галузі карного права. Зрозуміло, що на Україні в перші десятиріччя по революції, коли станові привілеї старої шляхти було фактично скасовано, а новий привілейований стан ще не витворився, коли загалом у житті бракувало станового поділу, Литовський Статут, як кодекс суто шляхетський, ґрунту не мав. От через це основою карної практики др. пол. XVII ст. стали правові норми близькі й добре відомі українській людності — звичаєве право, а „народні уявлення за дозволене та недозволене в дійсності й були правовим кодексом, обов'язковим і для суду“³⁾.

Але, не забувши значіння обов'язкового правового кодексу, німецьке право та Литовський Статут не вийшли, проте, із вжитку судів др. пол. XVII ст.: не маючи власного кодексу, що відповідав би умовам життя, і, не знаходячи часто потрібних норм у звичаєвому праві, козацькі юристи тих часів мусили удаватися до старих правових збірок, шукаючи там вказівок для розв'язання справ. Таким чином в наслідок безпорадного становища судів, що не могли функціонувати, керуючися лише звичайним правом, Литовський Статут і збірки німецького права ввійшли в судову практику й набули в ній великого значіння, ставши джерелом права: до них зверталися, вишукуючи карні норми, їх артикулами обґрунтовували присуди та інш. А в тім, на протязі всієї др. пол. XVII ст. карні норми Литовського Статуту та німецького права не стали в наших судах нормами обов'язковими: кодекси залишалися лише справочниками, в яких судді шукали поради й допомоги, але від норм їх постійно відступали, якщо вони йшли всупереч правовим звичаям населення. „Загальною рисою козацької юстиції“, підкреслював О. Левицький, „є вільне відношення до букви закону й використання його лише в такій мірі, в якій постанови закону не суперечили місцевим юридичним поглядам і звичаям“⁴⁾.

Справді, хоч у судових актах др. пол. XVII ст. на кожному кроці, мало не в кожній постанові суду трапляються згадки за Статут, Порядок або Саксон чи за всі разом, проте це не мало не перешкоджало суддям, навівши відповідну цитату з правового кодексу для обґрунтування присуду, негайно винести постанову, що цілковито суперечила його нормам, але відповідала юридичним поглядам населення. І такі випадки в практиці тогочасних судів були звичайним явищем не лише в перші десятиріччя по революції, коли, опріч усього іншого, судді, як недосвідчені юристи, не завжди вміли відшукати в правових кодексах відповідні артикули, але й пізніше — в кін. XVII та поч. XVIII ст., коли в міру розвитку великої землевласности та старшинського госпо-

¹⁾ Маю на увазі збірник П. Щербича „Saxon sev Prava Polski Maydeburksij nosy vaiace Speculum Saxorum 1581 ч. та Б. Гроїцького“ Porzadek sadov u sprav mieyskich prava maydeburksiego“, вид. 1565, 1567 і 1573 р. р.

²⁾ А. Кістяковский. Очерк исторических сведений о своде законов действующих в Малороссии... стр. 990. Вступна студія у вид. „Права, по которым судится малороссийский народ“.

³⁾ Левицкий. Очерки народной жизни в Малороссии во второй пол. XVII ст. Изд. ред. „Киевская Стар.“ К. 1902 г., стр. 133.

⁴⁾ Там же.

дарства набували реальний ґрунт і норми шляхетського права Литовського Статуту.

Зазначена риса — панування в судівництві др. пол. XVII ст. звичаєвого права — є характерне явище названої доби, що яскраво відбилосся в карній практиці судів Гетьманщини: в наслідок переваги юридичних звичаїв над писаними кодексами в судах Лівобережної України не було певної системи кар, бракувало обов'язкових і остаточно викристалізованих карних норм. Дійсно, переглядаючи судові вироки др. пол. XVII ст., далеко не завжди можна знайти в них певну юридичну норму — й зовсім неможливо підвести їх під певну карну систему: вплив різноманітних обставин — класова приналежність, вік та родинні зв'язки злочинця, рівень його економічного добробуту, більший чи менший вплив громади й інш. — остільки відбивається на характері кари, що шкода шукати будь-якої карної системи. Навіть більше: різниця суспільно-економічних обставин та життя окремих районів Гетьманщини, цеб-то більший чи менший розвиток великого землеволодіння, а вкупі й обсягу старшинських впливів на місцеві справи та місцеве громадянство разом з особливостями місцевих юридичних звичаїв утворили територіальну різницю кар і породили таку різноманітність карних норм судової практики, що часто доводиться говорити не за певний тип кари Гетьманщини в цілому, але за карну практику суду Стародубівського, Бориспільського, Пирятинського, Полтавського й інш.

Не диво, що хоч судові присуди залюбки посилаються на Литовський Статут або німецьке право, проте карну систему цих правних збірок не можна визнати не лише обов'язковою, але й пануючою в судовій практиці наших судів др. пол. XVII ст. Яскравою ілюстрацією до наведених висновків є присуди Пирятинського суду за убивство: із випадків убивства, зареєстрованих у Пирятинських актових книгах на протязі 1683 — 1719 р., жодна не закінчилася карою на смерть, хоч судові вироки й згадували за неї. Так один з присудів зазначав: „подлуг прав Майдебурских в Порадку и в статут Великого Князства Литовського описующих... такихових срокгими муками чвертованем каран бути повинен“, але проте, „на прозбу людей общих... многих будущих... вчинилисмо оного забойцу... волним от смерти“. Повинен був „забойца“ лише виплатити головщину родині забитого й відправити сорокоуст за нього. Опріч, звичайно, виплати „вини врядової“¹⁾.

Те ж було на кожному кроці й в практиці інших судів, навіть у найтяжчих злочинах. Напр., в справі Юх. Різника, що забив свою жінку й підлягав за це, за карними нормами Статуту, лютій карі на смерть, Полтавський суд, зважаючи на малолітніх дітей злочинця, ухвалив р. 1770: „полицаячы сіе забойство праведному судови Божому, даруєть (суд) его душею и отпускаєть на покаянiє, щобъ за еи, небожкы, душу духовного отца за сорокоустъ погодывъ и за свое прегрешенiє старався до кончыны своеи покутоваты“²⁾.

Треба підкреслити, що цей вирок цілком суперечив нормам Литовського Статуту, що вважав убивство подружжя за особливо тяжкий злочин і зобов'язував суд, за власною ініціативою, розпочинати справу навіть у тому випадку, коли кривні не хотіли цього, а винний підлягав обов'язково карі на смерть: „без милосердя має бути покараний на горло“³⁾.

1) Стороженко, т. VI, стр. 180.

2) О. Левицкий Очерки нар. жизни, стр. 70.

3) Левицкий. Очерки, стр. 82.

Те саме траплялося постійно й з нормами права німецького, якщо вони суперечили правовим поглядам людности. Так року 1638 Полтавський суд ухвалив за „Порядком“ присуд для чужоложників П. Панченка та Гап. Панасихи: „абы чужоложниківъ мечемъ бувъ каранъ, а чужоложница у пронка абы быта була и одъ права малженского оддалена“. Але, після заяви Панаса, чоловіка підсудної, що він, „не допускаючы жоны своеи подъ карность“, хоче прийняти „жону за жону“, та жінки підсудного, що вона теж згодна свого чоловіка прийняти „за мужа, пробачившы ему той злый учынокъ вшетеченства“, суд змінив присуд і оголосив: „на жадання ихъ (цеб-то невинного подружжя) извольшы, карностью ганебною оныхъ проступчивъ даруемъ“, обов'язуючи їх виплатити лише вину на уряд¹⁾.

Переходячи до аналізу карної практики судів Лівобережної України др. пол. XVII ст., необхідно в першу чергу підкреслити основну рису нашого тогочасного карного права — приватноправний характер його. „В Гетьманщині“, цілком правдиво зазначав тов. Слабченко в своїй роботі, присвяченій карним нормам України XVII — XVIII ст., „переслідування злочину було й вважалось за справу приватну, що підлягала вільному розглядові сторін“²⁾. Дійсно, погляд і громади, і суду, на злочин, як на приватну шкоду, в поповненні й покаранні якої зацікавлений в першу чергу потерпівший, яскраво виявляється в десятках вироків різних українських судів. На підставі цього погляду, що став одним з основних принципів карної практики, лише й були можливі такі явища тогочасного судівництва, як згода злочинця з потерпівшим і звільнення винного в наслідок цього від кари навіть в справах, що загрожували карою на смерть, заміна однієї кари другою за вимогою „інстигатора“ або „акторської сторони“, як звали тоді позовника, на решті, вибір кари за волею „поводової сторони“.

Надзвичайно характерним зразком такого трактування злочинних дій і суддями, і громадою є справа Лихолапихи, що розглядав р. 1665 Бориспільський суд. Притягнута до „права“ за крадіжку „курти“ Лихолапиха не могла довести своєї невинности, але потерпівша звільнила злодійку від кари, заявивши судові, що не вимагає покарання її. Коли ж суд звернувся за порадою до громади, „мир весь одностайне крикнул: „же той не настоить, кому шкода, а намъ на що?“. До цієї думки приєдналася й судова колегія і Лихолапиху було звільнено від кари — „даровано жадною карностью“, як висловлюється присуд³⁾.

В наслідок подібного розуміння злочину й кари за нього траплялося часто, що навіть найсерйозніші карні справи не доходили до суду, бо закінчувалися згодою сторін: злочинець і потерпівший приходили в суд, заявляли судовій колегії за своє погодження й умови його і суд, не розпочинаючи справи, вносив заяву в актові книги, вважаючи, що цим інцидент вичерпано. В цьому разі судова колегія виступала не в ролі судді, але лише в ролі нотаря, як це постійно траплялося в різноманітних цивільних справах. Характерним прикладом такої угоди злочинця з потерпівшим є справа Мотрі Байрачки з Василем Безотосним та Лев. Куцем, що забили чоловіка Мотрі: не доводячи діла до суду, винні добилися згоди з „поводовою стороною“, з'явилися до уряду, разом „з жалосно плачучою Мотрею Байрачкою“ й оголосили про це. Суд лише занотував цю згоду: „за ведомостю вряду... взявши“

1) Левицкий. Очерки, стр. 82.

2) М. Слабченко. Опыты по истории права Малороссии XVII — XVIII в. ст. „Наказання в жизни и праве Малороссии XVII — XVIII в., стр. 60. Од. 1911 г.

3) Местечко Борисполье в XVII в. Изд. Киев, Ст., стр. 74. К. 1892 г.

обѣ сторонѣ, так жалобливая, яко и обыкновенная сторона вѣчное прощение"... зазначає запис в актових книгах р. 1661 „же не мѣет жона небожчиковская, братя, а нѣ потомки далние и близшие... справ взновляти, кгдиж во всем угодили слушѣне жону небожчиковскую, нагородивши от мала і до велика"... 1). Таким чином тяжкі злочинці, яким загрожувала кара на смерть, звільнилися від жадної кари, „угодивши“ позовника й виплативши відповідні „виклади“ судові.

Воля „інстигатора“ мала величезне значіння й в тому випадкові, коли справу розглядав суд — від „поводової сторони“ залежало часто зменшення кари або навіть обрання тієї чи іншої „карности“. Так, напр., р. 1676 Лубенський „вряд“, розглянувши справу Прокопа Ганджуленка та інш. хорошківчан, яких обвинувачували в убійстві економа Юсківського м-ря, ухвалив Прокопа карати на горло, але „велебные отцы“, що виступали, як „поводовая сторона“, „даровали забойцу горлом“ і в наслідок цього було ухвалено новий присуд — Ганджуленкові в два кія дати добрую хлосту“, а на решту селян „вину військовую положить“ 2).

Вважаючи злочин за приватну справу, суд у час розгляду справи, траплялося, давав змогу потерпівшому не лише впливати на характер присуду, але просто призначати кару. В справі Хоми Кучменка та Ан. Звіраки, яких було притягнуто до суду р. 1667 за крадіжку овечок у К. Марченка, Полтавський суд ухвалив Звіраці „поучение дати“, а Х. Кучменка „здали ведле инстигаторовой волѣ... що Каленик Марченко позволить“. І на це Марченко відповів: „я, панове, на душу не настою, такую ж карность нехай киевую отнесет“ 3).

Або інший приклад у тому ж Полтавському суді — справа Яцка Лемищенка, що підпалив двір Кириченка. За нормами Статуту, злочинця треба було спалити, але суд запитав у потерпівшого, чи вимагає він точного виконання закону, і коли той відповів: „я на тоє не инстыккую“, але вимагав поповнення втрат матеріяльних, суд, вважаючи, що „сторона жалобливая на тоє не инстыкует“, звільнив винного від кари на смерть 4).

І лише надзвичайно рідко траплялися випадки, коли суд не приставав на бажання інстигатора й не погоджувався на звільнення злочинця від кари. Так трапилося в Ніженському суді р. 1657 в справі козаків В. Волошина та М. Татарченка, що згвалтували В. Борисиху: хоч потерпіва заявила, що „даруеть их горломъ“ і вимагала лише „шкодъ нагородження, гвалту и выкладовъ“, проте суд не погодився звільнити злочинців від кари, хоч і зменшив її — замість кари на смерть ухвалено винних, „по уху отризавшы“, вигнати з міста посторонками 5). Треба додати, що інстигатор міг звільнити винного від кари або зменшити її не тільки в час розгляду справи, але й пізніше, навіть безпосереднє перед карою. Напр., року 1696 Полтавський суд ухвалив покарати на смерть Івана Диньку, Ст. Ємченка та Сем.

1) Актовые книги Полтавского городского уряду, изд. Полт. Арх. Ком. под ред. В. Модзалевского. в. 1, стр. — 178 Ч. 1912 г. Див. подібні ж справи Местечко Борисполье, стр. 53 та Острівки из Стародубовской мѣской книги за 1664 — 1673 г. г., стр. 29.

2) А. Лазаревський. Исторические очерки Полтавской Лубенщины, XVII — XVIII в. Чтен. в ист. о - ве Нест. Летоп., кн. XI, стр. 100, К, 1896.

3) Полтав. акт. в. 1, стр. 30.

4) Левицкий Очерки, стр. 195. Протилежне бачимо в справі двох Супрунівців р. 1700, що забили Степана Чамаренка: на суді мати забитого рішуче домоглася „абы забойщи декретомъ конечны были сужены на смерть“ і згідно з її жаданням було ухвалено обох злочинців покарати смертю. Там же, стр. 332.

5) Левицкий. Очерки, стр. 38.

Кіянницю, що покрали різне добро в Ст. Снітки, заховане від татар, але виконання присуду було викладено на 3 д. І коли засуджених хотіли вже вести на страту, „інстигатор“ оголосив: „я не инстыккую на ихъ далій и овшемъ дарую ихъ горломъ“ і вимагав лише поповнення своїх втрат. Суд, не сперечаючися, звільнив підсудних від кари на смерть з умовою виплати „врядову вину“ та нагороди за шкоду потерпівшого ¹⁾.

Трактування злочину, як приватної шкоди, відбилося в значній мірі й на судовому процесі, утворивши деякі особливості його: вважаючи певну злочинну дію, в першу чергу, за матеріальну (убійство, крадіжка) чи моральну („потвара“) втрату потерпівшого, суд ніколи не розпочинав карну справу за власною ініціативою, доки позовник — „актьор“, „інстигатор“ чи „проводовая сторона“ — не кликав до суду злочинця або „обвиненную сторону“. Навіть коли „актьор“ не з'являвся, а факт злочину був, суд не приступав до розгляду справи, очікуючи, доки буде знайдено „поводову сторону“, а злочинець тимчасом перебував у в'язниці. Цікавим прикладом такого підходу суду до карних справ є справа гр. Сморгуненка, якого р. 1691 обвинувачували в убивстві: заарештований селянами Сморгуненко „недѣль килконадцетъ“ просидів у в'язниці, чекаючи „інстигатора“, але „актьор“ не з'являвся, і уряд, „видячи свята близко наступаючи и не видячи жодного на него, Сморгуненка, инстикгатора“, вирішив його „на свята... з секвестру увольнити, до учинення о томъ призвоитое отъ инстикующихъ инквѣзициѣ“ ²⁾. Неможливість розпочати справу без заяви „поводової сторони“ примушувала часом злочинців довгий час перебувати у „секвестрі“ й утворювала скрутні обставини для суду, що, часом, вживав героїчних заходів, щоб здобути „актьора“. Таке трапилося, напр., в Борисполі р. 1686 в справі „молодиків“ — злодіїв, яких обвинувачували в різних дрібних крадіжках; заарештовані урядом, вони сиділи у в'язниці, чекаючи „інстигатора“, що уперто не з'являвся, бо однаково повернути втрату не було з чого: все покрадене злодії встигли давно збути, а тому ніхто з потерпівших „на суд скаръги не уносили“. Даремно уряд робив спроби знайти „інстигатора“, викликаючи потерпівших; даремно виставили злочинців „на торгъ пятничный“, коли до Борисполя приїздило на базар багато люду „до прингеля“, і звелили їм уголос розповідати, в кого вони що покрали; даремно наказували „за всѣ ихъ проступства мѣскому слузѣ волати по мѣсту“ — всі заходи були марні й „поводова сторона“ не з'являлася — „ани еденъ изъ нихъ (потерпівших) не инстикговал и на смерт ихъ и на душу не вотовали“, як характерно зазначає акт. Лише тоді, пересвідчившись, що знайти „актьора“ не пощастить, суд, за вимогою міщан і за допомогою громади, розглянув справу ³⁾. Треба додати, що в тих рідких випадках, коли суд розпочинав справу без „інстигатора“, так би мовити, за власною ініціативою, кару загалом призначали лехчу, навіть у випадках злочинів, що карали на смерть. Як цікавий приклад, можна навести справу циган-конокрадів, що розглядав суд р. 1697 в Пирятині: хоч підсудні не могли виправдатися, „вывод дати“, і їх було визнано за „явнихъ злодѣев“, проте кара обмежувалася в'язницею, і вину і причину цієї лехкої кари судовий вирок пояснював так: „ато тим, же инстикгаторовъ не було, на горло не карали“ ⁴⁾.

¹⁾ О. Левицкий. Очерки... стр. 200.

²⁾ Стародубського магістрата книга справ поточних 1690 — 1722, изд. Д. Миллером и М. Плохинским. Відбиток із Сборн. Харьк. Ист.-Фил. О-ва, кн. VI, стр. 5, X, 1894 г.

³⁾ Местечко Борисполье, стр. 97 — 98.

⁴⁾ Стороженко, т. VI, стр. 115.

„Поводовою стороною“ виступали звичайно або потерпівші, або, у випадках убивства, родичі забитих, що мали право на одержання „головщизни“ за небіжчика. Часом виступали й сторонні, але зацікавлені особи: напр., в справі Ів. Петренка та Пет. Винника, що пограбували Самарський м-рь і забили ченця, „акторською стороною“ був чернець того ж м-рята козак Васько з „товариством“, як представник Запоріжжя, що вважало себе за патрона Самарського монастиря ¹⁾).

Брак обов'язкового правового кодексу, перевага юридичних звичаїв над нормами писаного права, врешті трактування злочини з погляду приватної шкоди—оце ті особливості нашого судівництва др. пол. XVII ст., що цілком пояснюють специфічні риси карної практики судів Лівобережної України зазначеної доби. Наслідком їх з'являлася патріярхальність в розв'язанні справ, відсутність формалізму й точного определения кари, бажання суду не лише покарати злочинця за зроблену шкоду, але й удержати від неї інших; нарешті індивідуалізм присудів, що так вражає в практиці тогочасних судів.

Зазначені особливості пояснюють і той педагогічно-моральний підход судових колегій та громади до злочину й кари, що яскраво виявляється в присудах: кара злочинця, за тогочасним поглядом, була засобом морального впливу на населення, а тому винних карали „на пострахъ инимъ“, „ижбы ся тая злост не мѣножила“, „даючи пострах, жеби ся инший збродень такових не допускали“, „повѣстягаючи того, абы ся та злост и грѣх вшетечный й забойство не мѣножило промежку хрестиян“ ²⁾ та ін. Зрозуміло, що, стоячи на ґрунті подібних принципів, судова колегія та громада часто не вважали за потрібне керуватися певними юридичними нормами, і тому судові вироки залюбки виходили за їх межі, втрачували будь-які підвалини з погляду формального, але були цілком послідовні, коли вважати кару за засіб морального виховання. Прикладів, що потверджують висловлену думку, в присудах др. пол. XVII ст. можна знайти дуже багато, але часом сурові вироки особливо вражали відсутністю формальних підстав. Напр., р. 1668 в Полтаві Хв. Бурлака позивав за крадіжку Грицька Чалого, спираючися на слова шинкарки Марушки, що немов би казала Бурлакові, ніби Чалий є „дѣйца сыру и маслу“. Але на суді шинкарка запевняла, що нічого не казала й не знає; так само відмовилися від обвинувачення й свідки, що немов би чули за вчинки Чалого від її чоловіка— „той мови перед врядом Мерехвянським на Грицька о вибранню комори не було“. Таким чином обвинувачення доведено не було й „сторона поводова и отповѣдная, до згоди промеж себе пришовши, прощение получили“. Що ж до шинкарки, що виступала лише свідком, суд ухвалив: „виразумѣвши мы свѣдка того Марушку, а уважаючи, иж много звикли шинкомѣ бавлячиися и ледащо плести, аже теразъ запрѣлася, слова своѣ в уста беручи, предся хлосту добрую велѣли-смо оной явне пред всѣм миром дат, що и отримала“ ³⁾). Таким чином в ролі покараного несподівано опинилася Марушка, бо тогочасна громада, а разом і судова колегія вважали шинкарок загалом за жінок нестатечних, навіть підозрілих і не шкодували кар для них, хоч би й в тих випадках, коли не можна було ці кари обґрунтувати формально. Загалом підход до кари, як засобу педагогічного впливу й відсутність формалізму козацьких судів, що так ідеалізували дехто дослідників ⁴⁾,

¹⁾ Левіцкий. Очерки... стр. 14.

²⁾ Полтав. акты, в. 1, стр. 214 100 і др., Стороженки, т. VI, стр. 114 й ин.

³⁾ Полт. акт. книги, в. I, стр. 135.

⁴⁾ Див. О. Левіцкий. Очерки народн. жизни.

на практиці приводили часом до повної необґрунтованості кар. Ця риса тогочасної юстиції дуже яскраво виявилася в справі стадника Хвеська та вдови Вуцьки, що розглядав року 1701 Прилуцький суд: бажаючи побратися з Вуцькою, Васько звернувся до попа, але той відмовився їх вінчати, доки пан не посвідчить, що Хвесько нежонатий. Пан написав, що стадник має чотири жінки, а Вуцька має бути п'ятою, і обох наречених було притягнуто до суду. На суді Хвесько заперечував відомості пана й запевняв, що Вуцька мала бути лише другою його жінкою. Суд ухвалив проте Хвеська вигнати, а Вуцьку, невідомо за що, скарати канчуками¹⁾).

Наслідком відсутності твердих правних норм, що приводили б до певних процесуальних форм і закінченої карної системи, являється й неясність формулювання присудів, що дуже часто лише згадують за ту чи іншу кару для злочинця, але не визначають її розмірів. Ця неясність формулювань є характерною рисою всіх тогочасних судів і трапляється постійно. Призначаючи кари за різні провини, суд вживав, напр., такі вирази: „бабу запроступство казали скарат“, „в'язенем слушне карано“, „карність... отримаєт посторонками без жадной фолкги“, „на ринку бит“, „посеред рынку казали карать“, „карність нехай кивуюю отнесет“²⁾), „без фолкги кіями скарати“³⁾), „абы был немилостиво бит“, „б'ючи інструментами катовскими, вигнати“⁴⁾), „казалисмо его березиною пробит“⁵⁾). Як бачимо, часом цілком неясною залишається характер кари, очевидячки, в'яснений додатково усно (напр., „был бит“ без в'яснення, чим саме, або — „казали карат“), або ж, коли спосіб кари виявлено, не визначено розмірів її („карність кивуюю“ без зазначення скільки саме кіїв, „в'язенем карано“ — без зазначення терміну й ін.). Дехто з дослідників вбачає в цій неясності формулювки присудів і невизначеності розмірів і характеру кари певне зловживання уряду: „бажання держави, з одного боку, та судів — з другого в міру змоги повернути на свою користь невизначену санкцію привело між іншим до того, що в санкції зазначалося лише необхідність кари без її визначення“⁶⁾), підкреслює т. Слабченко. Проте з цим погодитися трудно: хоч, звичайно, в окремих випадках старшина й могла використати цю рису судових вироків у своїх інтересах — для одержання хабарів від засуджених, але в умовах активного громадського контролю, що в др. пол. XVII ст. був ще дійсний, а не номінальний, неможливо було робити це постійно. До того ж невизначеність розмірів або неясність характеру кари трапляються постійно не тільки в справах заможного люду, що міг певними внесками добитися від старшини полегчення кари в час її переведення, але й у вирокках, що торкалися кримінальної голоти — овчарів, скотарів та ін. люду, з яких суддям не було чого брати⁷⁾). Тому гадаю, що зазначену рису судової практики др. пол. XVII — поч. XVIII ст. слід пояснити, з одного боку, загальним характером тогочасного судівництва, найголовніші особливості якого вже було визначено, а з другого — низьким рівнем юридичного роз-

¹⁾ М. Слабченко. Опыты по истор. права, стр. 153.

²⁾ Полт. акт., в. I, стр. 13, 105, 83, 23, 28.

³⁾ Слабченко. Опыты, стр. 100.

⁴⁾ Старод. маг. кн. спр. пот., стр. 7 і 10.

⁵⁾ Мест. Борисполье, стр. 65.

⁶⁾ Слабченко. Опыты, стр. 67.

⁷⁾ Напр., у справі вівчарів, яких р. 1665 обвинувачували у пограбуванні Ів. Твердохліба, Полтавськ. суд ухвалив „на ринку бит“ Полт. акты, I, стр. 23, або р. 1667 ухвалено „нероботного“ О. Винника „у принг'бра добре вибити“, там же, стр. 90 і др.

вितку членів судової колегії й, особливо, судового писаря, що не вмів точно й ясно формулювати присуду, як свідчать яскраво численні протоколи судів¹⁾.

Наслідком відсутності карної системи з'явилася в судовій практиці др. пол. XVII ст. ще одна характерна особливість — відсутність градацій кар. Хоч заміна однієї кари другою, чи то з вимоги громади, чи за проханням підсудного й його кривних, або з якої іншої причини, була звичайним явищем у щоденній діяльності суду, проте судова практика не виробила певної послідовності в заміні однієї кари другою, не утворила обов'язкової градації кар. От через це по різних судах і в різних справах бачимо надзвичайну різноманітність і безсистемність у заміні однієї кари другою, хоч загалом кару тяжчу завжди заміняли легчою. Через це й траплялося, напр., що кари на смерть заміняли вигнанням²⁾, урізанням носа та биттям, урізанням носа й вигнанням з міста, просто биттям³⁾, відрізанням уха та вигнанням, відрубленням руки й ноги⁴⁾, киевим боем⁵⁾, „виною п'яною“⁶⁾ та ін. Виявити будь-яку систему в цих замінах неможливо, хоч помітно певну тенденцію: звільненням від кари на смерть за більший злочин призначали взамін кару тяжчу, як звільненням за злочин менший. Так, наприклад, чоловікові, що судився за двоєженство, було ухвалено замість кари на смерть „под час торгу пробити“, а за троєженство — „по м'єсту... водити, бити й носа ур'єзати“⁷⁾. Але поруч з цим часто траплялося, що кару на смерть заміняли іншою карою, однаково і за легчі й за важчі злочини карали урізанням носа й вигнанням, напр. і, троєженців, і двоєженців⁸⁾. Загалом заміна тяжкої кари легкою залежала, як і призначення тієї чи іншої „карности“, від багатьох обставин. Не мале значіння серед них мала й особа полковника та рівень впливу полкової старшини на громаду, а разом і більша чи менша самостійність старшини у розв'язанні судових справ. Так, у судовій практиці часто траплялося, що, коли полковник набував великого впливу та сили серед полочан і був хапун, багатих людей карали за різні злочини, переважно, „значними винами“, які давали полковникові що-разу то ґрунт з хатою, то млин, луг, леваду, худобу та ін. А незаможних злочинців за такі ж провини карали в різний спосіб на тілі⁹⁾.

Переходячи до визначення типів злочинів, характерних для карної практики др. пол. XVII ст., треба перш за все підкреслити, що не маємо до цього часу матеріалів для переведення статистики злочинів зазначеної доби, бодай приблизної. Через це нема змоги виявити точно, які саме злочини траплялися тоді найчастіше в судовій практиці й оскільки був поширений по всій території Лівобережжя той або інший тип злочинних дій. А в тім навряд чи можна погодитись з О. І. Левицьким, що зазначав, немов би „серед тогочасних карних справ, мабуть,

¹⁾ Невміння писаря точно формулювати певні думки помітно не лише у вираках, але й у записках справ, які часто остільки заплутані та неясні, що їх не можна використати. Лише наприкінці XVII ст. записи стають систематичніші й їх точніше формулюється.

²⁾ Ор. Левицький. Очерки... стр. 276.

³⁾ Стороженки, т. VI, стр. 94, 126, 108.

⁴⁾ О. Левицький. Очерки. стр. 39, 25.

⁵⁾ Полт. акты, I, стр. 92.

⁶⁾ Слабченко. Опыты... стр. 211.

⁷⁾ Стороженки, т. VI, стр. 126, 94.

⁸⁾ Там же, стр. 94 та 125.

⁹⁾ Чимало прикладів можна знайти в Пирятинських актах. Стороженки т. VI. Напр., р. 1698 за незаконне співжиття Паценка з наймичкою. Леонтій Свічка „за їх вину“ „зв'язав їх, стоячий на острові под Харковцями“ Стороженки т. VI, стр. 130 та ин.

чи не найзначніший відсоток складають справи за чужоложство¹⁾“. Принаймні той матеріал, що студіювала я,— акти Полтавського, Бориспільського, Пирятинського й Стародубівського судів — не дають підстав для такого висновку. Найчастіше трапляються різні „проступства“ проти полової морали тієї доби в актах Пирятинського суду, але й там вони не складають більшості: із 175 карних справ, що було розглянуто в р.р. 1683—1719, 46 припадало на злочини проти полової морали (незаконне співжиття, згвалтування й ін.), а решта — на інші злочинства. Так само не переважає названий тип злочину і в Полтавських актових книгах, де він далеко відступає супроти інших, в першу чергу проти різноманітних випадків присвоєння чужого майна — крадіжки, грабунки та ін. Взагалі, здається, не буде помилкою сказати, що найчастіше серед злочинних дій тієї доби траплялися в практиці наших судів різноманітні крадіжки, починаючи від випадків обтрушення чужих груш або „згинення гуски“ й закінчуючи добре організованими й систематичними крадіжками худоби, грошей, домовського майна та ін., що провадили злочинські організації з великим числом членів чи „злочинські складки“, як їх називали. „Злочинські складки“ часто траплялися в практиці Полтавського суду, якому доводилося вести невпинну боротьбу проти „неробочого люду“ — овчарів, скотарів, винників, та ін. голоти, що мала постійні стосунки з „злочинцями“ та „прибишами“ й поповнювала їх лави. Але поруч з цим співучасниками складки бував і дехто з більш заможного й „статечного“ люду. Діяльність злочинської складки потребувала значного числа різноманітних помічників, що переховували й збували покрадене та пограбоване добро. Тому злочинські організації мали звичайно „переводню“, що держали, переважно, шинкарі або шинкарки чи хто з членів „складки“, почавши про людське око будь-яку легальну діяльність — торгували рибою, дьогтем і др. Ця близькість шинкарок і шинкарів до кримінального люду й утворювала серед тогочасного громадянства недовір'я до людей, що „бавилися шинком“: їх вважали за непевний елемент, що завжди „конверсовал с прибушами“ або в який інший спосіб порушував тогочасний погляд на дозволене й недозволене. Через це, в разі виявлення злочинської організації, шукали покрадене, в першу чергу, по шинках і часто притягали шинкарів і шинкарок до суду. Треба додати, що злочинці, спійманих „на гарячому учинку“, виводили часом по вулицях, „публікуючи“ в такий спосіб за їх злочин. Напр., в справі Панаса (прізвище не зазначено), що вкрав черес з грошима в запоріжця, товариші потерпівшого, запорізькі козаки, „взявши з шию Панаса рем'яним поясом, провадили презь м'єсто“²⁾).

Поруч з крадіжками, досить поширеним типом злочину, особливо в практиці Полтавського суду, була „потвара“ або наклеп чи „нагана“ на честь. Справи цього типу численні й різноманітні, бо тогочасне громадянство було надзвичайно ущипливе в питаннях чести, а тому члени його, щоб довести свою „цноту“ й не терпіти жадного „зелженя чести“, розпочинали „забуд правний“ в кожному випадку потвари. Хоч дуже часто „ущипливі слова“ завдавали нападитку чи в час сварки, під впливом роздратовання, проте громадська думка вимагала, щоб людина „зацна“ зверталася до суду й доводила свідками безпідставність та облудність наклепу або ж, як тоді казали, давала „виводь о своем цнотливом меш'яканю“³⁾). Справи за „потвару“ виникали з приводу

¹⁾ Левицкий. Очерки... стр. 131.

²⁾ Полт. акты, в. II, стр. 103.

³⁾ Полт. акт, в. II, стр. 87.

різних випадків, що могли компрометувати того чи іншого члена громади, часом дуже дрібних з погляду сучасної людини, але важливих і образливих для громадян зазначеної доби: р. 1665 скаржився, напр., в Полтавський суд Андрій Перехриста на Ів. Лисконового „о зневази своею“, бо Лисконіг, „пришедший предъ дом Андриев“. як виявилось на суді, п'яний, сказав: „се то домъ бесурманский, а не есть то хрестиянский“¹⁾; р. 1671 звернувся до суду полковник Полтавський Хв. Жученко й жалівся на бувшого вйта Семена, що п'яний в присутності гетьманських посланців „опачне вдаваль... якобы винъ. полковник, не зичливий его мл. пну гетьманови“²⁾; р. 1666 скаржився в суд Стародубівський Сава Матвієвич з жінкою Настею на М. Плехотного „иж его, Савину, жону вѣдмою и чаровницею звал“; того ж року жалівся Демид Рюхівський на Микиту, який його „зневажал словами неуцтивыми, а до того теж на купѣ пред всѣми мужами позлодѣял“³⁾ та ін. Оскільки дражливим було в той час питання „о доткливости цноти“, свідчить справа „пнѣ Нахимовой Старой“, що р. 1670 позивала жінку Ів. Перехреста, яка її побила й навіть завдала „кривавую“ рану біля вуха. Але, як підкреслює протокол, „що болша скаржилася пнѣ Нахимовая же тая ж Іваниха там же називала нецнотою самую Нахимиху, яко и сына еи Андрея“⁴⁾. Піклуванням за „зацність“ або „цноту“ примусили й Олексу Чорномірця, що „отримал вкушене уха от Григора и от Максима“, звернутися до Полтавського суду, прохаючи „аби в том члонку жадних укораск и наганъ нѣ от кого не узнал“⁵⁾, бо втрата уха, що траплялася часто, як кара за злочин, компрометувала людину й робила її підозрілою в очах громади.

Значно рідче за крадіжки, потвору та злочини проти полові морали траплялися випадки убійства, хоч загалом число убійств, зареєстрованих в актових книгах, по деяких районах досить значне. Так, у книгах Полтавського городского уряду за час 1664—1671 р. р. зареєстровано 13 випадків убійств і 2 замаху на убійство. Випадки убійств дуже різноманітні—і навмісні, і випадкові, напідпитку, убійства з метою грабунку, в сварці чи в наслідок необережності нарешті убійства старанно підготовані.

Цікаву категорію справ складають випадки чарівництва. Річ у тому, що серед українського населення XVII—XVIII ст. міцно трималася віра в те, що людина може знатися з надприродними силами, в першу чергу нечистими. Засобом зносин з ними є чарівництво. За допомогою цих таємничих істот, набувши нелюдської сили, чарівники та чарівниці можуть „черз чары бѣсовские“ чинити всякі шкоди людям—насилати хоробу, псувать хліб, переводити худобу й ін. От тому до різних „похвал“ або загроз зробити щось зле, наславши яке лихо, щоб „домови злое стало“, ставилися дуже серйозно й звертали до суду, жаліючися на чарівниць. Поруч з цим різні чарівничі дії та обряди були засобом лікування деяких хороб. Так, Марья Микитиха, жаліючися, що її „трясця держить“, прохала Оришку допомогти їй позбавитися хороби в такий спосіб: „як будуть люде на Великѣден паски нести, тоды ты озми вѣдро и в ставка облий мене водою и вѣником жени мене к дому моему, и платя мое ты возми, несучи за мною“⁶⁾.

1) Полт. акт., в. I, стр. 36.

2) Полт. акт., в. II, стр. 100, 96.

3) Одрывки из Стар. мес. книги, стр. 30 -- 31.

4) Полт. акт., в. I, стр. 195.

5) Полт. акт., в. I, стр. 177.

6) Полт. акт., в. I, стр. 152.

Вживали чарівничих заходів і в інших випадках — щоб захистити себе від людського поговору, щоб забезпечити безкарність за злочинні дії, траплялося, що „чарували под шибенецею“ присуджені до кари на смерть та ін.¹⁾ Як зразок чарівничих заходів злочинного елементу, можна навести „визнання“ злодія Паска Андрієнка, який чарував, „щоб мя нїгде не поймаю“, в такий спосіб: „хрести на гробовищах рїзалем и землю бралем... (мабуть, з могил)... и водою тоєю (невідомо якою) кропил мене (співучасник), а я ногою правою на порозї стоял“²⁾.

Розглядаючи ту чи іншу карну справу, тогочасна судова колегія й громада намагалися, в першу чергу, в'яснити дійсні обставини й причини злочину, а також добитися правдивого свідчення злочинця, щоб призначити йому відповідну „карність“. Найкращим засобом для цього в справах люду, що не викликав особливого довір'я, був підозрілим для судової колегії та громади, вважали тоді „муку“ чи „спробу“ або „квестію“.

В залежності від обставин злочину та особи злочинця „спробу“ провадили в різний спосіб: прикладали злочинцеві „до боку“ розпалене залізо — „шину“, брали на тортури, били „поврозами“, „нагаями“, канчуками, кіями. Якщо вживали „поврози“ або нагаї — „спробу“ робили прилюдно, на ринку, коли ж видавали „на муку“ на тортури та прикладали „шину“, „квестію“ провадив у в'язниці кат або „мистр“³⁾. Траплялося, що, бажаючи добитися правди від злочинця, його били так, що він помирав від бою, не дочекавшись судового декрету. Так, стрільця Ваську, що обвинувачували в крадіжці шовку в курського купця під час полтавського ярмарку, було спочатку „дано вь допросъ пидь канчуки“, потім, коли виявилися нові обставини злочину, „знову дано пидь канчуки“, нарешті утретє поклали „пидь киї и, не щадячи оного, пытано“. Наслідком цього нелюдського бою була смерть злочинця, що „животъ свой скончилъ“ раніше, як було розв'язано його справу⁴⁾.

„На спробу“ можна було брати лише людину „підозрілу“; факт „спроби“ приводив до втрати „зацности“ — людину, що була „в руках у мистра“, не вважали за „цнотливу“. Видавали „на квестію“ або на підставі постанови суду, або ж за вимогою „поводової сторони“; в останньому випадку, якщо спроба не давала наслідків, „актьор“ повинен був виплатити злочинцеві „за муку“.

Особливо велике значіння надавали словам злочинця в останній мент його життя — безпосереднє перед стратою, або „на остатном стопню“. Зміст цього виразу О. І. Левицький виводив із техніки повішення: коли засуджений по драбині сховався на шибеницю, він, стоячи на останньому шаблі її, потверджував або спростовував свої попередні свідчення. Але, гадаю, що термін цей мав інший зміст, і його вірніше буде пояснювати, як останній ступінь життя — останню хвилину злочинця перед карою на смерть. В цьому розумінні вживають часом вираз „на остатним стопню“ й протоколи судів: „на остатном стопню живота своего не признал“, зазначав, напр., один з судових вироків 1665 р.⁵⁾ Зрозуміло в такому разі, що вживали названий вираз не лише при повіщенні, але й при інших способах кари на смерть. Так, наприклад, „чарівниця“ Тращикса свідчила, коли „стояла на остатнимъ стопню“ — перед, тим як її спалили⁶⁾.

¹⁾ Слабченко. Опыты... стр. 121.

²⁾ Полт. акты, в. I, стр. 179.

³⁾ Див. Полт. акт., в. I, стр. 33. в. II, стр. 91, Местечко Борисполье, стр. 103, Левицький. Очерки... стр. 213, 214, Слабченко. Опыты... стр. 176.

⁴⁾ Левицький. Очерки... стр. 111 - 113.

⁵⁾ Полт. акт., в. I, стр. 54.

⁶⁾ О. Левицький. Очерки... стр. 269..

Справою „мистра“ було й переведення судових вироків: в разі призначення злочинцеві кари на смерть або мутиляцій— він вішав, рубав голови, відрізував уха чи „лічкував“ носи та ін. Обов'язки ката виконували тяжкі злочинці, яким загрожувала кара на смерть і яких звільняли від неї під умовою „послужити“ мистром. Так, р. 1667 Полтавський суд звільнив від кари на горло „прибиша“ Тимоша, що обіцяв „за своє проступство покаяться“ й „послужить городу ведле розказання и уваги вашой“.

Суд погодився на пропозицію й ухвалив: „мистром дозволяем ему быт на целый рок и цѣну велѣли положить на правом лицу“. Проте обіцянка „прибиша“ була лише засобом уникнути кари на смерть: як свідчить меланхолійна приписка з боку, Тиміш „зрадил город, два дни мистром толко всего был“. На його місце було „пофоре“ залишено катом Гер. Траченка ще на рік¹⁾.

Карали злочинців у Лівобережній Україні в др. пол. XVII— поч. XVIII ст. прилюдно— „публице всего мира“, як зазначав один з присудів. Днем кари вибирали, переважно, дні торгів або свят, коли сходилося багато люду. Так, наприклад, „при зобраню народа под час ярмарковий“ було четвертовано р. 1693 Ів. Тарасова²⁾.

Місцем кари був звичайно ринок: там стояв „стовп“ або „прингел“, до якого прив'язували злочинців, там же провадили й кари, призначені судом. Ринок, як місце кари, дуже часто згадують присуди: „явно и поблѣчне на ринку“ було покорано „посторонками“ року 1666 шинкарку, „посеред ринку“ було побито р. 1665 Василя Коваля, „без жадного милосердя средзе поблѣце на риньку нагайками“ били р. 1671 Василя Вівчара та ин.³⁾.

Присуди виконували в найближчий час по ухвалі, траплялося навіть, що того ж дня. Напр., Полтавський суд ухвалив вівчарів Василя та Грицька „у ден сей на рынку бит“⁴⁾.

Що ж до характеру й типів кар, поширених у практиці судів Лівобережної України др. пол. XVII ст., так розглядові цього питання буде присвячено наступний розділ праці.

¹⁾ Полт. акт., в. I, стр. 102.

²⁾ Местечко Бориспольє, стр. 107, 108.

³⁾ Полт. акт., в. I, стр. 83, 28, в. II, стр.

⁴⁾ Полт. акт., в. I, стр. 23.

Г. ХОТКЕВИЧ

До історії Слобожанщини

(ПРОЦЕС САЛТІВЦІВ З ПАСЕКАМИ)

Діставши ласкаве повідомлення про складання збірника на честь ювілею Вп. академіка Д. І. Багалія, я погадав собі, що, може, найбільше підходящою до такого збірника річчю було би щось з історії Слобожанщини, бо й сам шановний ювілянт — то піонер у царині вивчення історії нашого краю. Трохи й мені доводилося працювати в цій галузі; між іншим, писав я й історію Волчанського повіту¹⁾, а коли писав її, то натрапляв на різні матеріали, на підставі яких вже писав окремі статті. От одна з таких статей — до історії дворянських землеволодінь в нашій країні — пригадав я, могла би добре надатися до цього збірника. Розшукав цю статтю, переглянув. Написано було її тільки й виключно на підставі отих нових і цілком невідомих матеріалів, які я тоді знайшов. Це, очевидно, велика хиба, і варто було би для повноти урозмаїтити статтю екскурсами й до інших, відомих вже, матеріалів. Але що, з одного боку, це затягло би справу, а матеріал т. т. організатори просять дати скоріше, а подруге — стаття навіть в такому виді рисує досить яскраву картину — я наслідуюся подати її до збірника, не міняючи.

* *
*

Слобідська Україна, в так швидкім темпі колонізована, відсунена в глиб степів, що ще так недавно, властиво, нікому не належали, бо рівно далеко були й від татарських, і від московських центрів — ця країна ще й в половині XVIII століття не була органічно зв'язаною з московською державою. Населення ще не вросло в землю, бо це було ще тільки перше покоління колонізаторів, які то кидали ці нові місця й уходили „додому“, то верталися знова, а потім знова уходили. Та й адміністративно тут не було нічого устаткованого: то самоуправління з одвічними отими „козачими вольностями“, то петербурзький централізм, то нарешті мішанина з двох оцих непримиримих форм. А відповідно до того й служба в адміністрації краю непевно кваліфікувалася: чи то неначе висилка „в отдаленную провинцію“, чи то, може, благодать жирного „кормлення“. Впрочім, більшість адміністраторів трактувала

¹⁾ Властиво, це було щось більше, ніж те, що ми стисло розуміємо під назвою „історія“, бо там була історія всього: я написав географічний нарис, орографічний нарис, геологічний нарис, метеорологічний нарис, ботанічний нарис, зоологічний нарис — це була, так би мовити, природнича історія повіту. Далі йшла історія в стилі розуміння того слова, а потім історія земства, доведена до середини 80-х років. Всього того буде, мабуть, не менше, як на двісті друкованих аркушів. Але все те недруковане, і не знаю тепер, де воно. — Г. Х.

свою присутність тут, власне, в оцьому остатньому смислі, й оту „неразбериху“ використовувала просто як мутну водицю, в якій так добре ловиться рибка й мала, і велика. Розумні люди ясно бачили, що хоч сей край так ніби й півчужий, але напевне буде „своїм“, тому зівати нічого.

Головне багатство — земелька, і от розпочинається вакханалія коло неї. Хто має хоч мало-мало яку власть в руках — гребе, скільки не лінь, а маси пасивні, маси ще не знають ні нових умов життя, ні своїх прав на старі. Зрештою вони просто по натурі своїй пасивні, бо, власне, в силу цієї пасивності й опинилися тут на Слобожанщині в той час, коли там, на Волині, Брацлавщині, Галичині, ще точилася кров повстання, і брати цих же новоспечених слобожан гинули в нерівній боротьбі. А Москівщина, не зумівши сама за стільки віків колонізувати краю (хоч і були спроби — згадати Царевборисів), дуже добре вміла використати своє становище начальства в країні, яка щойно була оборонена українськими грудьми від кочівників та сяк-так приведена до стану, про котрий можна вже було казати: „це заселена місцевість“. Кождий чиновник з московського краю та не то що чиновник, а просто всяка тобі приказна крмса, всякий „расейський чалаек“, що має доступ до свого ж расейського начальства — вже пан серед оцих „черкасишек“ і може робити, що йому угодно. І вони робили всі, починаючи від губернаторів і кінчаючи всякою найдрібнішою навіть „мелкой сошкой“. Рвали, що можна й не можна, правдами і неправдами, правет і левет, як сказав би поляк. До бога високо, а до царя далеко, та й вірив тому цареві український селянин якось не дуже, навикнувши до повної безсилости королівської власти в Польщі; отже, зоставалося одно з двох: або терпіти й мовчати, або зіходити геть з цих нових місць і вертати назад, бо до третього виходу — протесту — селянин не додумувався. Ті, що рішали вертати, вертали, а ті, що рішали терпіти, терпіли: відбирав чиновник поле — розорювали друге, видбирав друге — відвойовували третє від лісу, степу і так далі.

Впрочім бували, іноді й проби скарг наївно-певних, що в московській державі є закон. Правда, проби ці майже завжди не давали жадних результатів, але наївних людей ніколи ж не бракувало. От на одній з таких проб і зупинимо увагу читача.

В році 1748 уряд московський рішив обревізувати оті нові свої землі — Слобожанщину, а для тої цілі насамперед зробити перепис. І от, коли почався опрос селян, посипалися безконечним потоком заявки на неправильне заволодіння та захоплення всяким начальством земель. А серед тих заявок почали попадатися й формальні скарги, до яких належить і „доношеніє“, подане 29 мая 1749 року до Правительствующого Сенату „слободского полку салтовской сотни жителей подпрапорнихъ Івана Урсула, Герасима Картавого съ товарищи на білгородського¹⁾ віце-губернатора статського совітника Богдана Пассека. В цім „доношеніі“ чолобитчики показували, „какие імъ Пассекомъ покупки учинены, и крестьяне, також подданные черкасы, поселены“ в давні часи, тоб-то законним шляхом, а окрім того (в 6 пункті) було указано, що він, Пассек, „той же салтовской сотни местечка Волчьихъ Водь²⁾ въ градском округе, которая дана того местечка казакамъ по писцовой дачи из Белгорода писца і столника Івана Тевяшова 203 году — въ 749 году отняли общихъ сених лугов и земли немалое

¹⁾ Столицею Слобожанщини був тоді Білгород.

²⁾ Це теперішній Волчанськ. Салтов — село того району.

число и построилъ себе скотинной хуторъ и, владея черезъ несколько времени, уступил вдове генералши Софьи Матюшкиной, которая - де на том месте населила немало крестьянъ своихъ". Чолобитчики додали потрібні документи (жалованну грамоту, виписи й т. і.) й просили розглянути справу для чого — „въ показанныхъ округахъ завладѣнныхъ означеннымъ пассакомъ казачьихъ земель и протчаго и в населеніи на техъ земляхъ слобод и хуторовъ — послать нарочного ись знатныхъ военныхъ или штатскихъ чиновъ“, при чім додавалася цікава умова — „в белгородской губерніи деревень не имѣющаго“.

Сенат звелів (8-го червня) Вотчинній Колегії — „о покупке и о завладенні объявленнымъ пассакомъ казацкого и протчихъ чиновъ людей крепостною и жалованною землею в силу указовъ рассмотрение и решение учинить, а что учинено будетъ, въ правительствующий сенатъ рапортовать“.

Колегія розпочала слідство. Син Богдана Пассека подпоручик Василь подав проти обжаловання контра-скаргу, додавши кріпості на куплені землі. 16 жовтня Колегія опреділяє „очистя верною справою“ довідатися — „дачи на оное недвижимое имеютца - ль или нетъ“; результат велить дати „Колегії къ слушанію“. Але в силу яких уже причин — невідомо (або, краще сказати, добре відомо) „точно чотья оная (справка) учинена была въ деле не явствуєт“...

За те в сказці чолобитчиків появляються нові деталі, а власне: „салтовской сотни местечка волчьихъ водъ данную для владения земли и протчаго писцомъ и стольникомъ тевяшовымъ сотнику зачепилову с товарищи в 203 году октября въ 9 день за рукою и печатью выпись, которая состояла подъ охраненіемъ того местечка у козаковъ, — в прошломъ 734 году бывшего адмирала графа николая федоровича Головина, стряпчимъ василемъ саржинимъ у техъ козаковъ насилно отнята“. Окрім того Урсул і Картавий подали до Вотчинної Колегії (20 грудня) заяву, в якій „опорочивая оного подпоручика пассака показанія“, прохали, аби „на завладенные имъ и скупленные под видомъ стороннихъ людей местечка волчьихъ водъ и села хотомли сенные полосы и протчия угоды истребовать отъ него пассака крепости и по принятіи оныхъ учинить какъ указъ повелеваетъ“... „А ежели онъ пассакъ отъ владения оной земли и угоды будетъ отрицаться“ — чолобитчики бралися „ево изобличить ясными доводами“.

Колегія „противъ того челобитья“ постановляє: „очистя о всемъ изъ дела верною справою и выписавъ изъ приличныхъ указовъ, дело продолжить“. Але якісь чарівні руки знова уміють зробити так, що „болеія произвождения не имѣлось“... Видимо, місцева влада гасила справу. Але що грабіжемъ займався не один Пассек, а й його шеф-губернатор Салтыков і якийсь полковник Дуров і ще і ще несть їмъ числа, то вже вища влада мусила вплутатися в справу й призначила слідчу комісію, доручивши їй перевести слідство „О губернаторе Салтыкове с товарищи и о протчихъ“. Це вже не були жарти. Справа поверталася круто. І на стільки круто, що 6-го мая 1751 року вийшов указ Правительствующаго Сенату — „дабы штатского советника багдана пассака все ево собственное движимое и недвижимое имение отписать на ее императорское величество“. Промеморію про сей указ Канцелярія Конфіскації (була й така) передала слідчій комісії 29-го серпня, а при тій промеморії „для лутчей и порядочной техъ ево пассака именей описи о являющихся за нимъ пассакомъ недвижимыхъ именій“ канцелярія передала і „ведомость, по которой между протчимъ значить белгородской губерніи в курскомъ деревня селихина, кн. селеватож, в брянскомъ уезде селе“.

печках да в чугуевском уезде хутор. А о протчем ево Пассека недвижимом имени по той ведомости показано, что оно состоит в смоленской губернии“.

Всім тим маєткам слідча комісія поробила „в силе означенного правительствующаго сената указа надлежащие описи“, а окрім того послала промеморію й до Смоленської губернської канцелярії. Здається, вже зовсім круто, але то тільки так здається.

Насамперед можна було справу просто перетягати, бо от ще 24 марта 1754 року іде до Вотчинної Колегії указ — „ежели имеющееся в той коллегии по доношеніи Харковского слободского полку салтовской сотни жителей подпрапорних ивана урсула, герасима картавого ¹⁾ с товарищи на него Пассека о завладеніи земель дело не решено, то оно со всем произвожденіемъ подлинное отослать немедленно“. Колегія 1 вересня передає сей указ слідчій комісії.

А тимчасом трапляється таке: Пассека й полковника Дурова бере Москва „въ сыскной приказъ“. А сенат 4-го жовтня шле другий указ — „какие еще дела имеются и все-ль оные следствием окончены или еще не окончены и зачем продолжаютца — о том с показанием каждого дела порознь прислать въ правительствующий сенат ведомость“. Тепер Колегія вертиться швидше, бо вже 21-го жовтня секретар („кои ныне ассесором“) Подлинев ²⁾ відсилає потрібну відомість.

Здавалося б, от тепер вже круто, але знов, то тільки так здається. Бо от 1-го листопада негмонні чолобитчики подають до комісії заяву, в якій кажуть, що „за невозвращеніем тех завладенных земель, сенных покосов и протчих угодей“ і вони, чолобитчики, й інші обивателі салтовської сотні „пришли во всеконечное къ службе несостояніе і последнее пожитков своих прощеніе“. Окрім того, вказували, що Пассек — „признавая свої неправилныя покупки, не проча (вдержати за собою) полученные им своею неправдою леса (як рівно й) поселенных на жалованных их казачьих землях крепостных крестьян и хотя убегнуть, чтоб те крестьяне в силе указов и межевой инструкцией не были от него отняты — переводит, також імеющійся хлеб перевозит на хуторов, скот и лошадей перегоняет в другие, полученные под таким же подлогом на имя детей своих деревни“. Звертаючи на се увагу власти, чолобитчики просили: „чтоб означенные завладенные им пассаком жалованныя козацкія землі сенные покосы, слободы, хутора и всякия угодья, о коих в правительствующем сенате доношение полано — по имеющимся в том присланном деле грамотах и выписях чрез нарочного освидетельствовать“. А окрім того запобігти „аби Пассек з дітьми „тем владеть и користоватся, и ему, урсулу с товарищи и протчим салтовской сотни казакам, обид чинить не могли“. А для того рекомендували — „пока оно следствіе в настоящее действо приведено и решением окончено будет — в силе 192 и имянного ея імператорского величества 743-го годов указов отписать на ея імператорское величество и отдать под смотрение (мимо салтовской, с которою он к тому отнятію согласіе имеет) чугуевской воеводской канцелярні“. А коли приїде нарочний, то нехай він розпитається про необ’явлені Пассеком акти „делок“ зі згадуваною вище генеральшою Матюшкіною та ще якимсь капітаном Мухіним. От коли все це буде зроблене, то „по описи и истребованні вищеописанного“, треба буде

¹⁾ Якийсь ближчий потомок сього Картавого був сотником Салтовської сотні, а дальній — земельним діячем Волчанського повіту 60-х років.

²⁾ Може, Подліняев — бо таке прізвище й досі є там. — Г. Х.

негайно подумати „об отдаче оных завладенных земель и протчих угодей по прежнему въ казачье владение“.

Заява чолобитчиків не пропадає марно — і 4-го листопада до Салтовської сотні висилається нарочний, якому поручається довідатись — чи справді Пассек побудував на козачих землях слобід та хуторів та позаселював їх; чи справді „завладение земель, сенних покосов и протчих угодей состоить“ і взагалі „явитца-ль заподлинно“ ото все, що написали в скаргах чолобитчики. Нарочному було дано відповідну інструкцію, „а при оной с представленных от помянутых урсула с товарищи з жалованной грамоты и какие есть при деле с выписей сообщены копии“. Оглядати землі велено було нарочному „при тамошних сторонних людех и старожилах“, а по огляненню, „ежели по прописанным в крепостях межам и граням в тех урочищах явитца что в поселенні — описать по признакам“ де то все буде знаходитися і от уже оту опись „за своею и будущих при том сторонних людей за руками“ подати до слідчої комісії.

Це все треба було зробити відносно земель, на право володіння якими Пассек пред'явив документи. Що ж до нових захоплень (в районі містечка Вовчих Вод), то нарочний мусив поперед узяти „от кого надлежит“ потрібні документи, а вже потім „против вишеписанного порятка“ оглянути й ту нову оселю „в каких точно урочищах оное явитца“, а підчас огляду теж „у сторонних людей и старожилов взять скаску кем начато строить сие явлшееся в козачьих дачах поселение, в чем владеніи состояло и ныне находитца“ і т. д. Словом повна ревізія на місці, тоб-то те, що треба було зробити 5 років тому. „О даче тому посланному для оного осмотру сторонних людей и старожилов“ до Салтовської воеводської канцелярії був посланий указ — і нарочний поїхав.

Хто се був, чи довго працював і на чий бік Салтовська канцелярія використала своє право призначити „старожилов и сторонних людей“ — документи нічого не говорять. Знаємо тільки дату початку оглядин — се „ноября 17 на 18 чисел“. В усякім раз післаний маєтків у білгородській губернії мабуть не мав, бо дещо зробив: побрав потрібні „скаски“, а в містечку Вовчих Водах „по объявленіи от новоопределенных в то местечко харковского полку сотника павла иванова сына черилка“ узяв копії „с выписи 203 году октября 9 дня“, проробив загадані йому оглядини й про все те написав офіційно до Комісії. І от у цім власне „доношеніи“ й розкрилася суть отої Салтовської, а скоріше всеукраїнської епопеї грабіжу, захватів і всякого іншого „завладенія“ козаками та й взагалі якими попало землями.

Насамперед показалося, що по межевих та отказних книгах воеводи - Лаврентія Степановича Комова („учиненных по грамоте за приписью дьяка Федора Замятнина 6-го іюля 1705 года“) салтовської сотні села Хотомлі козакам Івану Бордюгу „с товарищи“ була вказана „ко владенію“ помісна земля, сінні покоси „и протчие угодьи от речки Хотомлі до устья, где впала в реку Донец, и вверх по реке Северскому Донцу и вниз по Солонцу-колодезю до реки ж Донца с прочими по признакам урочищами“. На тім місці, між річкою Хотомлею та Солонцем-колодезем знаходилося (знаходиться й тепер) село Хотомля, „где живут харковского полку казаки и их свойственники“. І от зараз під тим селом, „у самых огородов к берегу реки северского донца в вышеписанных урочищах между лесом, где прежде состояла малая построенная полисадником крепостца - показалося — поставлено до десяти изб, в которых живут подданные черкасы владенія статского советника пассака“.

Мало того. „По речки Хотомли, едучи от села Хотомли тою речкою вверхъ, по левую сторону к берегу той речки“ — так само „владения одного ж статского советника пассака состоит хуторной двор с строением, в котором живут подданные черкасы“. По правому боці ріки проти отих Пассековських земель лежали хутори мартовських ¹⁾ козаків Тимофія Жихарева, Василя Чорномордого та Василя Єрмолаєва сина Реброва; а по лівому боці лежали хутори хотомлянських козаків, а власне: не доїздючи Пассекових заселень були хутори Йвана Дьячкова та Миколи Веретихи, а проїхавши — хутори „іакова дробецкого ²⁾“ с товарищи“ — „почему и стал быть оной (Пассековский хутир) в середине владения села хотомли“.

Далі. В році 1660 прийшли „и ізпоселились“ на старім Салтовськім городищі ³⁾ „меж белагорода и чугуева“ українські козаки; в році 1705 лютого 12 дня „по челобитью салтовского сотника Кирилы Цысаренка с товарищи“ було дано тим козакам грамоту на землеволодіння і „в силе той грамоты по выписи салтовских межевых книг салтовского воеводы Лаврентія Степанова сына Комова 706 году межа явствует“. Сю межу присланий ревізор опреділяє так: „на Ногайской (тоб - то лівій) стороне от реки Северского донца до устья Грезного Колодезя и в том устье на дубе насечена грань, подле ево іама, а в іаме каменя и уголья. От тогож дуба с показаніем признаков прямо в степь до стоков яруги и по - над Хотомлею (рекой) до вершины Розрытого Колодезя и вниз по Розрытому Колодезю по левую сторону на Хотомчик (тепер річка Хотомелька) и на Кубоватое озеро, а от Кубоватого озера до дороги и до Борка, а от Борка прямо к Северскому Донцу и чрез Северской донец на устье Кошевого Колодезя — то все были землі салтовських козаків - українців ⁴⁾“.

Се так по закону. А в дійсности — „по разстоянію от того города до слободы Рубежной ⁵⁾“ дву верствъ от реки Северского Донца устье Грезного Колодезя находится противу той слободы Рубежной, и по тому Колодезю помянутыя признаки и урочищи пошли прямо въ степь. А как по округе дошли до Кубоватого озера до дороги и до Борка, то близ того Борка в недалном разстояніи и менее четверти версты — по обе стороны Розрытого Колодезя имеется по Северскому Донцу того ж статского советника пассака поселение прозываемое село Спасское, в котором живут крепостные ево крестьяне, також подданные черкасы, в смежном под самым городом Салтовом — толко между того находится протоком река Северской Донец“. Оце село Спасське стояло проти козацьких дворових усадеб і в сумежности з козацькими ж хуторами, теж поселеними на ногайськім боці. Та й „в округе предписанных урочищ Грезного Колодезя, которой против слободы Рубежной и Розрытого и Кошевого Колодезей, находящихся близ города Салтова, идучи по Розрытому Колодезю от Борка вниз к Северскому Донцу и к предьявленным поселеніям“ теж малася козацька земля, „сѣнные покосы и протчіе угодыя“.

Це все річ ішла по салтовські землі; тепер кілька слів про землі в районі Вовчих Вод. Тут основою був випис 9-го жовтня 1695 року

¹⁾ Село Мартова існує й досі.

²⁾ Чи не „Дрогобицький“? Се був би ще один маленький доказ, що Волчанський повіт заселили виходці з Галичини.

³⁾ Салтовське городище добре відоме в літературі. Систематично над ним працював Бабенко, місцевий учитель.

⁴⁾ „В Салтове живуть на усадебних местах малое число однодворцов, а болшою частью салтовской сотни казаки“.

⁵⁾ Існує й тепер.

писця й стольника Івана Іванового сина Тевяшова та під'ячого Никити Єгорова, котрі межували за указом „Помѣстного Приказа“ та з повеління білгородського воеводи боярина Бориса Петровича Шереметьєва „за приписью“ дяка Любима Судейкіна. Отой випис дав Тевяшов міста Вовчих Вод жителям черкасам — сотникові „Федору Осипову сьну Зачепилову с товарищи“. Межа землям отих черкас пройшла від ріки С. Донця „и от дуба с гранми за селом Гатищем ¹⁾ близ той реки в лошку в водомолне порозив с признаками на два кургана; и от земли Белгородского уезду прямо степью чрез дорогу и вершину Крутого Логу до кургана, а от кургана и от столба степью ж чрез две лощины, которые тянут в реку Нежеголь. И окружена та дача протчими признаками и урочищами, даже за речку Волчьи Воды до устья речки ж плоты и вверх по оной водотоком прямо степью чрез дорогу, что ездят ис Корочи в Цареборисов на Караичеву вершину ²⁾ и березовой куст и чрез Варницкой лог; а от Варницкого логу на Полную вершину и на курган, а потом от тех урочищ таковыми ж признаками ж дошло до реки Северского Донца“.

Отакі були границі по паперах і за обслідування отого ревізора. А про місто Вовчі Води писав ревізор, що воно „и ныне состоит местечко Волчьи Воды в котором живут Харьковского полку казаки и их свойственники; они и владѣют всей землей от Донца вверх по р. Волчьи Воды по обѣ стороны“.

Так от серед усіх цих козачих земель „между предписанными явственными признаками то есть дву лощиной, которая тянут в реку Нежеголь, и Варницкого лесу“ — наче по щучому велінню виріс нараз „на речке Волчьих Водах на берегу госпожи генералши Софьи Дмитриевой дочери Матюшкиной хутор і построено до одинадцати изб, в коих живут крепостные крестьяне“. Закликані оті „сторонні люди“ показали, що сей хутір належав спочатку Пассекові й стояв „на особливом месте“, тоб-то на іншій. А коли ревізор почав допитуватися де ж власне, то ці самі сторонні люди „обіавили“, що се всього на десять сажнів далі, ніж оце тепер. Само собою поселенці отого вдовичого хутора „и землю пашут и сено косят и протчими угоды владѣют, а почему — того они, посторонние люди, не знают“...

Теж саме й зі селом Спасським. 18-го падолиста салтовські пушкарі Михайло Мартинів син Єприщов та Гнат Аксентіїв син Кунін, одноворці села Рубежного Данило Карпів син Марків, Федір Лукьянів син Дристов, Кузьма Петрів син Трухачов, Олексій Єфремів син Марків, а також одноворці села Молодого Тимофій Іванів син Дергоусів, Григорій Ігнатів син Кунєєв, Трифон Євсеїв син Кусков, а окрім іше козак села Мартової Василь Єрмолаїв син Ребров — усі в один голос показали, що „явлшееся де до той описи село Спасское, хутор и под селом Хотомлею ізби — привладени статским советником пассаком и от начали ни в чьем посторонием владении даже и до ныне не сосѣтояли“.

Стільки дав ревізор. Тепер противна сторона починає орудувати документами. Як пам'ятаємо Василь Пассек ще 16-го жовтня 1749 року подав до Вотчинної Колегії чолобитну, в якій просив „данную на купленные имъ в Салтовском уезде земли и всякия угоды от продавца ево крепость и с оной копию, и выданныя ему при той крепости данную оному продавцу ево от продавца ево с выданными ему купчими“ і т. д. і т. д. все це „принять и рассмотрение учинить“. Колегія оте рассмотрение учинила, і зміст отих купчих знайшла таким.

¹⁾ І тепер існує.

²⁾ Тепер є „Караїчний хутір“.

13-го червня 1744 року генерал-маіор Роднов, а по другому іменованню Кондратій Кондратів син барон фон - Вендель продав шурякові своєму прапорщику Білгородського гарнизонного полку Василю Богдановичу Пассеку куплений свій маєток у Салтовському повіті. Сам фон - Вендель той маєток купив у 1741 році 17-го січня у капітана Доброхотова. Заплатив Пассек фон - Венделю за маєток 2.000 карбованців. А сам Доброхотов теж купив ті землі в 38 і 39 р. р. від ріжних людей, позначених у купчій, і взяв з фон - Венделя теж 2.000 рублів. Продаючи Доброхотову землі, оті „разные люди“ видали йому навіть зобов'язання, що коли вони „против той договорной в чем не устоят и в одном месте владеть не дадут, или о переделе учнут бить челом, или на крымскую сторону реки северского донца в лесъ въезжать не дадут и хотья в малом чем не устоят — то ему, капитану, жене и детем ево взять на них по той записні за всякую неустойку денег по двести рублев и убытки по указу, а по взятыю той неустойки и убытков та запись ему, капитану, жене и детем ево впредь в крепость“. Я умисне навів цю догву виписку і звертаю на неї увагу читача.

Зроблено, здається, чисто, папери всі законні, в порядку. Але слідство викрило цілком несподівані й дивовижні речі. Показалося, що Пассек, коли був підполковником й статским совітником Білгородської губернії, „імея в команде своей по комиссиям слободских полков старшину и казаков и прочия чины“, робив усі оті купчі „исподневоли, забирая (людей) в слободу Рубежную чрез салдат (где с комиссиею квартиру имел), умышленно и подложно закрываіа свои поступки и усиленные и противныя запретительныя указом покупки“¹⁾. А кріпосні акти велів Пассек робити отим силоміць приведеним людям на ім'я капітана Доброхотова та сотника Івана Аксентьева, які обоє служили тоді під началом Пассека: Доброхотов при караулах „і у протчих делах“, а сотник Аксентьев „у набору воловъ“. Куплені таким способом Доброхотовим землі Пассек перевів „ни кому иному, но к зятю своему генераль - маіору фон - Венделю, за которым імелась в замужестве родная ево дочь“. А вже від зятя наче купив оті землі сам Пассек.

Довідавшись про це, слідча комісія почала думати — чи не можна би добути свідчень самого Доброхотова. Показалося, що Доброхотов ще живий — і слідча комісія 25 січня 1755 року висилає до нього з нарочним указ, повеліваючи „по самой сущей справедливости, как доброму и чесному офицеру надлежит, прислать в следственную комиссию репорт.

1. В белгородском уезде он испомещен ли.
2. В тех годах при статском советнике Пассеке, которой тогда еще подполковником был, в команде он, Доброхотов, обретался - ль.
3. Буде находился, то с коего времени и по которое число и с письменным ли наставлением.
4. Буде ж по письменному и ныне он, капитан, у себе имеет — с оного при том репорте сообщитъ точную копию.
5. Будучи в ево пассаковой команде, в том салтовском уезде недвижимое імение у прописанных по ерестру разных чинов людей он же, Доброхотов, покупал ли.
6. Каким образом к своему - ль владенію и ко собственныя - ль ево дачи им те покупки учинены“.

Далі ще повелівалося Доброхотову в'яснити непорозуміння — чому це всі салтовські, молодовські й мартовські обивателі в одно показують

¹⁾ Справді існував указ, яким заборонялося вищим служачим купувати землі в районах їх служби.

ніби село Спаське, хутір і хати під с. Хотомлею — все те „завладено“ Пассеком, перед тим ті землі ні в чіім володінню не були — а в купчій же виразно стоїть, що всіма тими землями володів він, Доброхотов, потім фон-Вендель і тільки по ньому вже Пассек. Все це предписувалося Доброхотову „в том репорте изъяснить со обстоятельством без всякой проронки“.

І нарешті останній пункт — „по каким резонам“ Доброхотов дав і з обивателів салтовських узяв 25 серпня 1739 року договорну закладну запись що до володіння „помѣстною землею и протчими угодьями“.

Доброхотов не забарився прислати отого рапорта (23 лютого того ж 1755 року) — і там знайшлися дивовижні речі. На пункти відповідав Доброхотов так. В Білгородському повіті він, Доброхотов, „испомещень был“; в команді згадуваного Пассека „быль же“ саме в 1738 і 1739 роках коли йому доручено було „в слободских і в некоторых в белгородской провинции городех иметь смотрение и предосторожность от оказавшеися тогда (от чего впред боже сохрани) опасной на людях болезни“¹⁾. Так от Доброхотов стояв у с. Печеніги Ізюмського полку і велено було йому бути „в закритій хотомлянского лесу“, а Пассек у той час перебував у білгородській губернській канцелярії „в присудствии губернаторским товарищем“. От саме в сей час „в ево, доброхотова, в команде ево, Пассека, бытность“ і були пороблені ота кріпость та договорна закладна запись на Салтовський маєток, причім усе те було написане „на имя ево, Доброхотова, имъ, Пассеком“. А у яких людей ото усе „купувалося“ він, Доброхотов „знать не может и не по чему, ибо у него не толко подлинных на то імение крепостей и закладной записні не находилось, но и копей не имел и иметь было не для чего, понеже он того іменія к своему владенію не покупал и своих денег не платил и то імение во владеніи ево никогда не бывало“... Отже чи були на тій землі які поміщичі чи селянські двори — „ни о чем он неизвѣстен“...

А в зимі 1741 року „а в котором мсце того за много прошедшим временем и за глубокою ево старостию (что ему отроду боля семидесят летъ) не упомнить — прислал он, Пассек, къ ему написанною отымя ево о продаже того іменія гну генераль-маіору барон фон-венделю, за которым тогда была в замужстве дочъ ево Пассека, запис, чтоб он приложил руку, и каким образом руку приложитъ прислал же онъ, Пассек, записку“. Доброхотов саме в той час був дуже хорий, остільки (чи тільки тому правда... Г. Х.) що „едва к тои записні руку приложитъ могъ; у денег за то імение не толко 2.000 руб., но ни единые копейки у него гна генерал-маіора и ни у кого не получал да и получить было не за что, понеже за то імение он, Доброхотов, своих денег ничего не употреблялъ“ (очевидно за це все щось Доброхотов мав, бо такі услуги дурно не робляться Г. Х.).

Такою була сповідь старого Доброхотова, отакій був обход закона і отакими були первопричини виникнення дворянських лятифундій у Слобідській Україні. Се міг робити всього - на - всього підполковник — а скільки ж гребли ті, що мали чини вищі?

Що ж до місця, купленого у Пассека генеральною Матюшкіною, то хоча ті кріпости „в комисию ко усмотрению и не истребованы, однако (красномовно додає акт) и те состоят в таком же порятке так, как ѝ вышеписанные салтовской сотни крепости ж“...

¹⁾ То була чума

На додаток підчас слідства викрилася ще одна купівля Пассека тільки вже не на ім'я Доброхотова а на ім'я „Белгородского лантмилицкого полку вахмістра Петра Мухина“, котрий теж служив під началом у Пассека. Пророблено це було в такий простий спосіб.

Сотникував колись у Салтівській сотні Степан Григорович Шатравський. Помер, зоставивши жінку Авдотью Михайлівну й дочку. Удова не гуляла довго й скоро вийшла заміж знов таки за сотника Самійла Івановича Урсула, з яким прижила сина (оцього самого чолобитчика), а дочку віддала заміж за козака Олексія, що став згодом попом у с. Мартової. Але спадщини по першій чоловіці (хутір і слобідка коло Хотомлі) Авдотья Михайлівна дочці не віддала, „проча тое іменіе второму своему мужу и с ним прижитому сыну“. Таким чином тим маєтком володіли Урсули.

В 1745 році померла матушка, дочка Авдотї Михайлівни, заставивши дочку Тетяну. Ця Тетяна вийшла заміж за священника того ж села Мартової Василя Хведоровича Хмелевського. Так от оця Тетяна (в тім же 1745 році) „недвижимое іменіе деда своего все без остатку и с насильным владением“ продала вахмістру Мухіну („что ныне лейб кампани гренадеръ“), а вже у Мухіна „купив“ той маєток Пассек. Та навіть і не він сам, а його діти — Федір та Николай, „которые обретаются в службе, а именно: Федор в Нарвском драгунском полку подпоручиком, а Николай Лейб гвардіи в Преображенском полку сержантом“.

Слідча комісія, поперечитавши те все послала (20 марта 1755 року) до Салтовської воеводської канцелярії указ, — проглянути кріпосні книги відносно усіх отих актів. Показалося ще одно — що в Білгородській губернській канцелярії коли панував там Пассек жадних книжок „на записку крепостей“ и не водилося, а була тільки „записная тетрадь надсмотрщика Івана Глазунова“; але й та „ни за скрепою ни за печатю“... Так от у цій самій тетраді й мусили ніби бути „крепости“ попа Василя та вахмістра Мухіна. А Пассек замовляв, уже з усіма формальностями — знімати з тих записів копії — і от оці вже копії ставали йому за справжні юридичні документи.

Словом, ми бачимо, діло Пассека під натиском слідчої комісії було невеселе, грозила конфіскація всього неправо придбаного добра. Але Росія ніколи не переставала бути стороною чудес, трапилося чудо й тепер — Пассек усе діло виграв, не стративши ні одного ступня землі. Як це вийшло — документи не говорять, як вони й ніколи не говорять про дійсні пружини усяких метаморфоз. Але деяке світло кидає „Экстрактъ зъ дела імеющагося въ вотчинной коллегіи капитана Пассека і братьевъ ево съ челобитчикомъ харковского слободцького полку Салтовской сотни жителемъ подарапорнымъ Іваномъ Урсуломъ съ товарищи“. Цей екстракт знайомить нас бодай з контраргументацією самого Пассека, чи попросту дивує своєю безсилістю і... нахабством. Коли документи говорять, що Пассек залякуваннямъ й силою змушував людей підписувати акти — то екстракт устами Пассека каже — ні, не змушував; коли документи доказують, що акти були подложні — Пассек каже: ні, жодного подлогу не було. І так на всі обвинувачення.

Насамперед він нам пояснить, як замість Богдана у справу вплався Василь Пассек. Показується, що „по повестке от Коллегіи“ явився Богдан Пассек, але „ісь поданнымъ челобитьемъ“, в якому показував, що „темъ недвижимимъ іменіемъ, о которомъ онои челобитчик урсул съ товарищи неправо просят, вьладель сынъ ево, бывше и въ белгородскомъ гарнизоне прапорщик, что ныне порутчик, василей

пассекъ і для того по тому делу долженъ былъ отвѣтствовать онъ василей“.

Як пригадуємо, місцевій владі удалося на деякий час (на початку) притушити справу. В „екстракті“ се пояснюється так: „і потом оной просителъ урсул съ товарищи, видя свою неправость, за темъ деломъ въ той Коллегии хождения не имель“... Але навіть слідуєча фраза того ж самого „Екстракта“ показує, що коли Урсул і „не имель хождения“ два роки, то зовсім не тому, що „видѣль свою неправость“, а просто бачив, що місцевої влади йому не подужати, а до Петербургу далеко. Але коли настала слідча комісія Урсул зараз же вніс туди чолобитню, добиваючися „о представленні въ правительствующий сенатъ, дабы то дело повелено было исъ вотчинной коллегии прислать во оную следственную комиссию“. Бо Вотчинна коллегія сама складалася з таких же пассеків у більших чи менших розмірах. А екстракт пише з цього приводу, що от Урсул ніби видає вотум недовір'я Вотчинній коллегії, але „какие въ той вотчинной коллегии происходили обстоятельства означенной урсул съ товарищи утаили і для сущего закрывательства въ той своей челобитной не написали“. Тоб то, другими словами, Вотчинна Коллегія обробляла свої справику добре й шкода, мовляв, що ти не зачепив державної установи...

Далі „Екстрактъ“ нарікає, що Сенат послухався чолобитчиків і взяв діло з Колегії, віддавши його до слідчої комісії. „Егда бъ въ правительствующемъ сенате о томъ что какие въ той коллегии по томъ делу быть имелись обстоятельства было извѣстно, въ таком бы случае того дела, яко точным рассмотрениемъ и решением не окончанного, въ комиссию тогда отсылать бы было невелено“. Тоб-то, іншими словами, справа розглядалася би не спішучи, років так з 50, а може й менше поки не припинилася би „за давностію“.

Сам же „Екстрактъ“ перш за все хоче опорочити саме межування воїводи Лаврентія Комова (1705-го року). „І то межеванье оным воеводою чинемо неправо, о чемъ въ то жъ время бывшія по тому городу дети боярские (что ныне однодворцы) въ силе старыхъ своихъ дачъ спорили и били челомъ въ Киевской губернской канцелярии бывшему тогда въ той губернии губернатором князю Голицыну (ібо белгородская провинція в то время состояла въ ведомстве той киевской губернской канцелярии), представляя, что оной воевода комов то межеванье производитъ неправо, маля козакам, чиня посяшку¹⁾ і сущую обиду рускимъ людям, отводитъ въ ту межу старинные их однадворческие их земли“.

Чи було в дійсности щось подібне — невідомо, але припустім що було. То все ж доводиться думати, що неправими були власне „дѣти боярскіє“, а не межування. Українці заселили цю порожню територію в 60—70 роках XVII століття, коли тут жадних боярських дітей не було; українці поорали землі, полили їх кров'ю, відбороняючися від татарських набігів — і тільки тоді на готове явилися й боярські й усякі інші діти та, маючи заручку в своїх губернаторах, віцегубернаторах і всякому іншому начальстві, почали „пассекувати“ земельку, чинючи насильства над первісним колонізатором. Хто проглядав документи заселення Слобожанщини, той бачив скільки там скарг на всяке насильство великоруських людей. І українці, що тікали від насильства в Польщі, знайшовши його в сугубій мірі тут, не витримували й тікали назад. Оцей самий Салтов, про який тут уся мова, майже спустів від тих причин.

¹⁾ Посяшку.— посягновенне.

Отже жадних таких грамот, та ще „старинних“ однодворці й мати не могли. Таким чином усе оце непотверджене документами посилення на протест однодворців — то тільки маневр для опорочення головного аргумента. Рахунок простий — підуть усякі справки у Київській канцелярії, а там теж можна знайти своїх чоловічків, що не будуть дуже квапитися, а коли вже не можна буде тягти далі пошлють документи та не ті, їх вернуть назад, попросять пошукати краще — й знова почнеться шукання. А нарешті — „за давнопрошедшимъ временемъ“ не найдуть їх зовсім. Та мало ще хіба є на світі усяких способів.

На те все видимо, й рахував Пассек, просючи „о показанномъ поданномъ отъ техъ дегей боярскихъ что ныне однодворцы спорномъ челобитье во изобличение ихъ (тоб - то Урсула с товарищи) неправости съ киевскою губернской канцеляриею справитца“. Але комісія не послухала і, розглянувши справу сама, послала в Сенат своє рішення „въ пользу ему урсулу съ товарищи“. І було би діло пропало, коли б у Петербурзі не знайшлося доброї душі, яка взяла всю справу зі слідчої комісії й направила знова у Вотчинну Коллегію. А там вже свої люди, там можна перемішати чашки на вагах. Коли Урсул с товарищи будуть доказувати, що Пассек силою приводив до себе людей в команду, залякував, нищучи оригінали приказував писати нові купчі на ім'я Доброхотова, то на те все досить буде відповісти: — „и оно ихъ урсула съ товарищи показание во всемъ неправильное, потому что онъ статской советникъ Пассекъ, имея в команде своей слобочкихъ полков старшинъ і казаковъ, крепостей никаких ісподневоли съ принуждения подложно ни у кого никогда не бралъ і для того в квартиру свою въ село рубежное чрез салдат силно никого не забиралъ і техъ крепостей писать і совершать на имя оныхъ капитана доброхотова и протчихъ не приказывалъ“. І так на всі пункти обвинувачення!

Факт „продажи“ Доброхотовим „свого“ маєтку власне зятеві Пассека екстракт освітлює в такий спосіб. „Когда оной капитанъ доброхотовъ вишеписанное свое недвижимое імение в 741 году генваря 17 дня, съ выдачею на то імение отъ продавцовъ разныхъ крепостей, генерал маіору фонъ - венделю продалъ — тогда ево, Пассековой, дочери за нимъ еще не было, о которой на дочери оного пассака после покупки того недвижимого ево, фонъ - венделевои, женидбе явно и в белгородской духовной консистории“. Чи так се чи ні — невідомо, бо так само голословно, як і все в екстракті.

Але указ, незгаслий указ 1744 року, що в 16-тьох українських містах забороняв урядовим особам набувати нерухомість. Здається проти нього вже нічого не скажеш — але для чого ж розум сутяги як не для того, щоби обходити всякі, здавалось би й неодолимі перепони. Всі ж ті махінації обдумувалися в передвидженню, що буде посилення на той закон — і от в екстракті читаємо: „і во время тои продажи в тех годех оной статской советникъ пассекъ въ присудствіи въ белгородской губернской канцелярии за отрешениемъ не обретался, чего для оная покупка стала быть указомъ ничемъ не противная“.

А свідчення Доброхотова, того старого грішника, що кається на порозі в могилу й не боїться вже раскривати й свої гріхи й гріхи свого пожадливого начальства. Тут уже сам чоловік оповідає як йому й папери підсовували для підпису, указуючи в записочці навіть як треба писати; як він клав підписи, фіктивно платив 2000 р., а згодом фіктивно їх діставав за якесь своє нерухоме майно; там десь у когось відбирають землю, може останню, а він, Доброхотов, прикладає до того всього свою руку. Та се „дело прошлое“ тепер Доброхотов

стоячи одною ногою в домовині дає своє останнє на землі свідчення. Чим же його можна опорочити? Здається нічим, але немає границь цинізму людському — от що ми читаємо в екстракті.

І по тому ево, урсула, доношенію на посланнои къ нему, доброхотову, ісь камісії указъ онъ, доброхотовъ, въ ту комисію репорътомъ отъветствовалъ, что - де в 741-мъ году генераль маіору барону фонъ - венделю вышеписанное імение продалъ і купчую далъ за своєю рукою* ...

Коментарії, як то кажуть, зайві.

А між тим результати на лице — Пассек виграв. Виходить, що всі його оті докази набули такої сили, що проти них аргументація салтовських обивателів обернулася в ніщо: купчі були признані справжніми, передсмертне показання Доброхотова було не тільки анульоване, а обернене зовсім у інший бік — і Пассек став володільцем величезних обшарів землі.

А салговські обивателі вже так були певні виграної, що вчинили старопольським звичаєм, *zajazd* — бодай так написано в екстракті, ніби „Урсуль съ товарищи въ нынешнемъ 755 году, не обождавъ по вышеупомяненному своему неправому прошенію разсмотрения и решения — самовольно озарничествомъ своимъ въ показанной поселенной ихъ, пассаковъ, слободке хотомлянскои черкасъ десять дворовъ всехъ безъ остатку изъ домовъ ихъ выгналъ, а на хуторе хотомлянскомъ, сєнные покосы подкося, також и приготовленное сєно забрав, повозилъ неведомо куда и темъ оноє ихъ крепосное недвижимое імение приводить в крайнее разорение и пустоту“.

Що було далі — невідомо, але мабуть Урсул не закінчив на тім і судився далі, але Пассек мав руку — і салтовці ще раз мусіли переконатися, що поговірка „з сильним не борись“ справедлива. І під 1765 рік, коли вийшов (19 вересня) указ „о полюбовныхъ въ земляхъ разводахъ“, салтовці мабуть уже напевне переконалися, що справи їм не виграти і що, хочеш не хочеш, а треба „розвестись“. Всюду в окрузі йшло розмежування — довелось й салтовцям. Але вони ще тягнули — й тільки в 1769 році 25 жовтня відбулося межування і в землях „смежныхъ между села Нитаиловского и слободы Новоспасской и казенного местечка Салтова“. Стомилися салтовці — двадцять же літ! — і „развелись полюбовно, уничтожая и оставляя прежние ихъ о томъ споры и челобитьє“. На межах до приїзду землеміра „учинили признаки“, дали відповідну „скаску“ яку и було тоді-ж (10 грудня) відіслано до Слободської Губернської Канцелярії; звідти „по взятіи допроса“ скаску було одіслано „въ учрежденной при оной губернии вотчинной департамент“.

В цій сказці „выбранные отъ обществъ казенныхъ обывателей города Салтова пушкарей поверенные иванъ скляръ, карпъ курочка, григорей краснянской, данила рудъ, иванъ костенко и тихонъ репинъ“ признали доброхотівський запис за справжній чи, як стоїть в акті — „зделочную запись не нарушили ничемъ, а очистя оную своимъ по ней допросомъ, ствердили“. Що до сервітутів, то про них сказано було так: „прогонъ же иметъ села нитаиловского и слободы новоспасской и оного местечка салтова поселившихся по сю сторону донца по берегу, какъ въ дачахъ ево, пассака, такъ и въ ихъ казенныхъ — по снятти хлебовъ общественно“, прицім салтовці обіцяли, що „о томъ спорить и прекословить не будутъ“.

Так настав спокій, хоча, певно, лише зовнішній, бо от уже від 18 серпня 1773 року маємо чолобитну Василя Пассака до Української

Губернської Канцелярії. Пассек обвинувачує салтовців буцім вони „противъ данной записи“ не хотять ремонтувати Пассекової греблі; обвинувачує „въ недопущеніи въезжать въ лесные угодья на крымской стороне для рубки леса, въ заселеніи самовольно ево дворовыхъ усадебъ, селитерныхъ могиль и горы, и въ завладеніи садами“. За все це хотів Пассек дістати з салтовців 400 крб., та ще за якусь „прошлую неустойку“ 600 крб. — отже, як на ті часи, то складало колосальну суму.

В основу своєї скарги клав Пассек все її ж, оту Доброхотівську папірчину. Казав, що „хотя (ответчики) вознамерились было неправильно ее уничтожить и по своему легкомыслию прозбу делали и дело имелось въ правительствующемъ сенате, но видя ту свою прозбу несправедливу и признавая быть себя виновными, убегая за то от штрафа, сделали съ исцомъ примирение“.

Так от у тій Доброхотівській купчій ніби говорилося, що коло Салтова на Донці був колись млин Липецького сотника Івана Черняка, а через греблю коло того млина „бываль имъ (тоб - то салтівцям) въ поля свои свободной переездъ и переходъ и скотинной перегонъ“ і за це салтівці ніби оту греблю „и все ерки и протоки водяные починяли укрепляли повсѣгодно“. Згодом гребля та зіпсувалася, й салтівці „в переездѣ имели немалую нужду“. Доброхотов неначе - б то полінився той млин поновити, а тому і в договорному запису неначе мається пункт — „ездить имъ (салтівцям) чрезъ ту мельницу и скотину гонятъ по прежнему, а мельничную плотину и все вышеписанное съ надлежащими припасами починятъ повсягодно; и скотинѣ ихъ салтовской быть прогону на ногайскую сторону чрезъ его капитанскую плотину и чрезъ луку черняковскую, которая возле краснянского хутора: такожъ изъ степи для взятья воды в сухой и мокрой розрытых и для напою скотины чрезъ донецъ ниже плотины на бывшемъ перевозѣ, который ныне по договору ихъ въ ево капитанскихъ берегахъ, ездить невозбранно; и въ реке донце рыбу ловить обще“.

Отакою була основа бажання дістати з салтівців 1000 крб. Але це вже було забагато для салтівців: вони кинули судитися, признали за правий запис Доброхотова, відреклися від своєї землі — і в додаток ще з них хотять стягти 1000 карбованців. І салтовці запротестували. Знова підняли питання — „какимъ образомъ та записъ делана“, просили „винестъ справку къ судному делу“ з паперів, які лежать в Петербурзі в Сенаті та в Білгородській канцелярії — але це все в пустий слід, бо у Пассека була броня — договір 1769 року про полюбовний розділ. І повірений Пассека, граючися, говорив, що раз того договору салтівці „в суде не оспариваютъ“, то значить „и о прежнихъ землянихъ ихъ спорахъ въ требуемыхъ ими справкахъ надобности не состоитъ“. І зостається лише — „выправься по делу“ естли справки всѣ собраны, то, учиня выписку, съ приличными законами доложитъ по обряду к слушанию“.

Чим закінчилася ця справа — невідомо, але процеси між салтівцями й Пассеками не припинялися. Особливо багато їх вів брат Василя Петро Богданович (се той, що не цілком чистим шляхом заволодів маєтками братів Василя та Федора). Він то нараз підіймає справу про свої землі, які лежать серед села Хотомлі; то видирає ще якийсь новий документ — а що він був людина дужа (генерал - аншеф і один час був Білоруським намісником), то жартома вигравав процеси. Доданий тут „Реестръ значущимся подъ симъ отправленнымъ въ Курскую межевую кантору съ поверненнымъ владимиромъ калашниковымъ на разныя его высокопревосходительства дачи крепостямъ і выписямъ“

показує той актовий фундамент, на якому базувався генерал-аншеф. Бачимо тут багато старих знайомих: от три кріпости (18 серпня, 30 жовтня й 27 грудня) капітана Доброхотова; от його перепродаж 17-го січня „в зимнее время, а в котором мсце того за многопрошедшим временем не упомнит“... барону фон-Венделю, а того знова Пассекові Василеві Тут і „покупка“— Мухіна з перепродажом „лейбъ гвардіи преображенского полку салдату николаю богданову сыну пассаку“ і т. д. і. т. д. І всі ці акти тепер законні, неувимі непорушні.

Та й салтовці не заспокоювалися. Підросло нове покоління, знайомилося з документами прадідів і бойко бралося за поновлення справи — це, мовляв, старі не зуміли. Але вже нічого не можна було поробити. Коло 100 літ (з перервами) тягся процес; двічі доходив до Височайшої санкції, аж поки нарешті не був рішений цілковито й безапеляційно на користь Пассеків. А що найцікавіше так се те, що в своїй кінцевій остаточній мотивіровці уряд відмовляв салтівцям не через їх неправість, а тому, що справедливе рішення діла дало би імпульс до безконечного числа інших аналогічних процесів по всій Росії... Це офіційне формулювання?.. Ясно, що, чого доброго, довелось би переглянути всю систему дворянського землеволодіння, а це в усякім разі в наміри уряду не входило — і салтівців було роздавлено.

Розбійник Мацапура

(ПОБУТОВО-ІСТОРИЧНИЙ НАРИС)

Між справами, перевезеними в осени минулого 1926 року з Москви на Україну та переданими для переховування Харківському Центральному Історичному Архіву, є чимало справ до історії гайдамачини. Переглядаючи описи нових матеріалів, я натрапив на справу під такою назвою „Дело о разбойнику вору Павлу Маципурѣ с товарищи 1738 году, Августа 3 дня на 308 листах № 17“¹⁾. Через те, що дуже часто між справами про „колодников, воров и разбойников“ трапляються справи гайдамацькі, я вирішив переглянути й цю справу. Але ще більше зацікавився я цією справою, коли згадав про невеличку замітку „Происхождение слова „мацапура“, надруковану в „Киевской Старине“ (1894 рік, кн. I). У тій замітці наведено указ Ніженської полкової канцелярії сотникові Воронізькому Холодовичу про те, що вночі проти 30 листопада 1740 року з Глухова втік розбійник Мацапура, що винен, крім убивств та інших злочинів, і в людожерстві. З цієї замітки видно було, що Мацапура є незвичайний тип розбишаки. І дійсно, перегляд справи, що її назву наведено вище, розгортає перед нас цікаву картину.

Перекажемо спершу зміст цієї справи:

У травні місяці 1740 року сотенне Пирятинське правління²⁾ дістало повідомлення від мешканців сільця Смотриків, що по степах та хуторах блукають якісь „непотребные люди“. Відразу посланий був сотенний осаул Дорош Божко з козаками ловити тих бурлаків, і, дійсно, в селі Журавках загін натрапив на 3-х непевних осіб: Михайла Мищенко, Якіма Півненка та Андрія Пащенка, заарештував їх і приставив до сотенного правління. Тимчасом туди ж, до Пирятини конюший генерального підскарб'я Марковича Іван Кучеровський надіслав затриманого на хуторі Шелеховщині четвертого з того ж гурту Павла Мацапуру.

Що Мацапура з товаришами нарobili великих злочинів, то їх відразу сотенна старшина вирядила до полкового міста — Лубен. І ось у Лубнах на допитах спершу, як говорилося тоді, „добровольних“, а потім „под пристрастием“ Мацапура подав докладні дані про своє життя³⁾. Народився він у селі Колесниках⁴⁾, Прилуцького полку. Батьком його Грицько Шулга помер, коли Мацапура був малий ще, а мати

1) Черніг. Угол. и Гражд. Палата, опис 4-й, в'язка I, справа 13.

2) Пирятинська сотня увходила тоді в склад Лубенського полку.

3) Треба відзначити принагідно, що ми маємо значно повніші біографії різних злочинців 18 віку, ніж видатних громадських та культурних діячів, бо ж злочинці на допитах дуже докладні дані мусили давати про своє життя.

4) Про село Колесники, як і про інші села того ж полку, див. у О. М. Лазаревського „Описание стар. Малороссии“. Том 3. Полк Прилуцкий.

вмерла, говорив Мацапура, років три тому. Як помер батько, Мацапура з матір'ю своєю перейшов в село Сергіївку того ж полку. Мати його там жила „в сусѣдах по разным обывателям“, а він жив спершу в дядька свого років зо три, а потім служив наймитом у різних „обывателей“. Тут, в Сергіївці, як дійшов літ, він і одружився. Потім найнявся він був у ціловальщика Ніженського Івана Мединського „взимѣ волов досмотровать которые содержалися вдубынѣ под селом Сергѣевкою“. Там же зимували й воли значкового товариша Яреми Доморацького. І ось тут Мацапура, умовившись з служником Доморацького Антоном Четвериком та з Мединченком, обікрали двір Доморацького. Та згодом Четверик про цю крадіжку пробалакався жінці Доморацького, отже Мацапуру й Четверика взято в секвестр і бито „плетми“. Але коли Доморацький „свои вещи на Мединченку поискал“, їх обох випущено з секвестру.

Пішов тоді Мацапура, кинувши жінку, спершу в слободу переяславських ченців Лозовий Яр, де косив усе літо, а в-осени молотив. Звідти пішов Мацапура й найнявся до значкового товариша Петра Вакуловича. Та як довідався Вакулович, що Мацапура в степу в якогось невідомого чоловіка вкрав коня, прогнав Мацапуру. Пішов тоді Мацапура в слободу Драбов і жив у хуторі Кантакузинському „без найму“ (хутір цей був Золотоноської сотні полку Переясл. над річкою Золотоношею). Перебуваючи на цьому хуторі, він з кількома товаришами, місцевими жителями їздив аж три роки по різних селах і обкрадав комори та крав коні. Крадені речі вони збували шинкарці Дуднісі, що сиділа в шинку бунчукового товариша Федора Марковича на греблі „прозиваемой Золотоноша“. Коні ж продавали по різних ярмарках.

З Драбова пішов Мацапура в 1738 році в слободу князя Трубецького Михайловщину і жив там на хуторі та разом з кількома „ворами тамо живши ненайманними“ продовжував крадіжки. Потім помандрував у хутір Василя Лизогуба над Оржицею за могилою Романихою, знову ж таки жив без найму, і знову ж таки, мандруючи з різними товаришами, обкрадав людей. Гроші пропивали. Але, як після довгих крадіжок вкрали на хуторі бунчукового товариша Андрія Горленка — Стасовщина під Прилукою — четверо коней, його заарештували служники того пана. Знову привітав його прилуцький секвестр, де Мацапура просидів аж цілий рік. Коли ж Горленко відшукав свої коні, то „онѣ Горленко его Мацапуру зѣ секвестру выпустил“. Пішов тоді знов Мацапура в хутір Романиху, зразу ж туди прибуло до нього три знайомих його з хутора Полуботкового, і перед Успенням ходили вони за село Татаровку до Лосинівки. По дорозі зробили напад на 3-х горіланчиків, забили їх, трупи повкидали в очерет, а горілку з куфи забрали й продали. Гроші давав Мацапура на схованку прикажчикам різних хуторів.

Знову почалися дальші крадіжки, і знову арешт.

І знову Мацапура опинився 1739 року в секвестрі, і взимку перед Пилипівкою 1739 року „учинен был катом“. Треба згадати, з яким призи́рством, ба навіть острахом ставилося тодішнє суспільство до катів, щоб уявити собі¹⁾, що на цю посаду не кожен би згодився. І ось, як говорить Мацапура „в томѣ званіи находилсѣ до великого поста“.

¹⁾ Це видно хоч би з вказівок „Прав, по котрым судитсѣ малороссійській народ“ про те, що серед народу назву кат вважалося за „поносное и ненавистное и обще въ народѣ обносилось мерзостно“ („Права“ гл. XXV, арт. 13 § 1). Див також статтю О. Левницького „Взгляд на ремесло палача в Стар. Малор.“ Киевская Старина 1899, 12.

На першому ж тижні посту Мацапура втік з Прилуки. І ось з того часу починається хоч і коротка, але дуже бучна доба в його житті. З Прилуки мандрує Мацапура до знаного йому хутора Романихи. Пожив він трохи там, та вже на третьому тижні посту прибуло до нього туди шість злодіїв чотирма возами та вісма кіньми. Пожили ці гості на хуторі три дні і, „посовѣтовавшись“, поїхали на Ніженський шлях до криниці Побивайки для розбою. Там, біля тієї криниці з такою страшною назвою застукало товариство десять купців горілчаників, що напували коні. Три втекло, а сім лягло трупом. Мацапура ж з товаришами позакопував трупи в сніг, а гроші, коні й горілку забрали. Після такого радісного початку товариство повернулося до домівок своїх. Мацапура повернувся на хутір Романиху і жив там увесь піст до Великодня (Великдень 1740 року був 6 квітня).

А тоді прийшло до нього четверо: бурлака Іван Чорний, Панас Півень, Іван Кочубей і стадник з хутора Толстих Павло. Помандрували вони всі в хутір Толстих над річкою Переводом, почали дальші крадіжки, підчас яких і таких заходів вживали, що, допитуючись грошей, пекли ноги „скѣпкою запаленою“.

І ось на хутір Толстих до Мацапури прибуло чотири запорожці: Іван Таран, Михайло Макаренко, Денис Гриценко й Мартин Ревницький. З ним був і письменний Василь Ревницький. Приїхали запорожці п'ятьма возами та п'ятьма кіньми. І ось, зговорившись „ити розбыват людей“, поїхали возами під село Мокієвку.

Не доїхавши до Мокієвки стали під могилою Телепнем¹⁾. І ось, ця могила стала штабом усієї ватаги. Сюди прибуло до ватаги ще кілька. І ватага вирушила під село Мокієвку. Наскочили, насамперед, на 5 купців, що розташувалися ночувати, і киями забили трьох, 2 спершу були втекли, та їх нагнали, вони одкупилися, далі розбишаки забрали п'ять возів, 5 куф горілки, різні речі й помандрували до Телепня. Там стояли з місяць, і тільки коли - не - коли йшли на здобич, на крадіжки до сусідніх сіл. Одного разу, як Мацапура з Тараном і Ревницьким під селом Білошапками, ходили „для воровства“, та наскочили на „пасучого товар хлопца“, що добре знав і перед тим Мацапуру, то Мацапура з товаришами задобив його. Потім вирішила вся ватага вирушити до села Згуровки по здобич. По дорозі до Згуровки стрілося їм два погонщики. Забили їх киями, щоб не могли про ватагу „об'явить“. Підїхали до Згуровки, тут і почалися останні найжахливіші виступи ватаги. Перекажемо про них словами самого Мацапури²⁾ на допиті:

„... и поутру о полднѣ зъ Гуровки найшла на нихъ нѣякая жена, которую они запинив перво чинили Богом мерзский блудный грѣх, а послѣ оную киями до смерти убыли, а начал быт перво онъ Мацапура снѣвъ сней свитку, тамже между пашнями закопали в яму, й на другой того день, увидѣвши они другую жену з Гуровки идучую переняли оную і квозамъ привели и той перво чинили Бгомерзский с нею грѣхъ, а послѣ убыли всмерть киями, а вщаль передом быт Таран и снѣвъ соной свиту вземлю зарили, и поехали к Быковщинѣ подъ село Рудку уже позно никого не видѣли, а на другой день увидѣвши двох жен идучих з оного села Рудки в поле, поймали на шляху, и привели к возамъ, где держали до вечера и съ ними чинили блудъ всѣ и

¹⁾ Л. П а д а л к а „Прошлое полтавской территории и ее заселение“ на ст. 139 говорит, що в Пирятинському повіті „по левую сторону р. Сырой Оржицы, севернее с. Лемешовки — две могилы „Телепень“. Здесь же масса могил, беспорядочно разбросанных среди окружающего их вала“.

²⁾ Звичайно, в переказі урядовця канцелярійною мовою з деякими українізмами.

увечеру до смерти киями побыли, авночь поснимавши свитки, тамже вземлю позакоповали"... Звідти поїхали далі й спинилися на степу проти села Андрієвки ночувати. І ось того ж дня в степу переняли вагітну жінку й привели її до возів. Почали знущатися з неї, а потім Таран „сказавши, що он можець познать будеть лих имъ щасте или нѣтъ когда дитя в животѣ оной жены увидить распороль брухо“, витяг дитину і „поднявъ дитинѣ голову сказаль, что всѣ они будут в погибели“. Тіло жінки закопали, одрізавши попереду груди, а дитину, „которая была женска полу“, „вложа в мех“ взяли на віз, бо Таран сказав, що він ще „ворожитиме на дитині“ хто знихъ пойманъ будеть, а хто нѣтъ“.

Поїхала далі ватага на Носівський шлях. По дорозі до слободи Валковки спинилися на півтора дні. Тут теж піймали жінку, згвалтували її, і Мацапура забив її. А далі Ревицький „у мертвой... поотрѣзоваль литки и взяли ввозъ“. Тіло жінки закопали, а сами поїхали до Телепня, своєї штаб-квартири. Тут гуляли довго. „А между тѣмъ прихода квозамъ дитини осматровали и траву зеленую рвучи вводу вмочовали и складивали перемѣняя“. І ось, тут, на Телепні почалося ворожіння. Про це ворожіння на допитах розказали і Мацапура і його товариші, деякі подробиці в них неоднакові, проте в цілому картина була така: Іван Таран „предъ всѣми“ розрізав дитині ножом живота і витяг серце. І ось Таран з Шереметом спершу кидали серце на вогонь, „которое когда з огню вискочило, то Таранъ сказоваль, что всѣ будутъ зловлени“, а далі сказав Таран та Ревицький, „что будемде вгору кидать оное серце и хто его вруки вхопит то того поймано не будет, а хто невхопит тою пймають“. І почали тоді по черзі всі підкидати те серце „сирое, а непеченое“ вгору й ловити. Та піймали його тільки Іван Таран, Василь Ревицький, Рудий, Макаренко й Гриценко, решта ж, і Мацапура теж серця не піймали. Тоді Таран сказав „я де еще поживу на свѣтѣ, а виде брата будете конечно изимани“. А далі Мартин Рудий витяг з дитини внутрішності: кишки, печінку, то-що, а Василь Ревицький з Макаренком порубали на шматки і „вложа в казанокъ всѣ тѣ шматки и серце перво вводѣ обваровали, а послѣ опѣкоковали посоливши и опеки всѣ гуртомъ зъились хлѣбомъ“. Як казали товариші Мацапури, шматки дитини „пекли на шашликах“. Іли, бо Ревицький, Таран і Мартин Рудий „признавали тое, что какъ найдятя то не будутъ в руках и будутъ отважни“. Іло тільки 9 з ватаги, що саме ходили в похід під Згуровку, решта сім, що охороняли здобич на Телепні, їсти не схотіла.

На другий день після ворожіння, Півненко з Пашенком піймали та привели до возів ще якусь жінку. Тут „заразъ Мартинъ Рудий ножемъ поотрѣзоваль ей цицки, а онъ Мацапура замовиль кровъ отпустили“. Жінка „от них побѣгла скоро“ і, одбігши недалеко, впала і вмерла. Потім на другий, або третій день побачили вони з Телепня подорожніх, чоловіків та жінок душ з 7, погналися за ними. Шість втекло, а одна дівка з переляку сіла на траву, де її й піймали. Привели до могили, згвалтували її всі 16 чол., потім випоролі литки й закопали біля могили.

І ось того ж дня Мацапура з товаришами „цицки онія... съ обрѣзанними подъ валками у жени литками обваривъ вводѣ и опеку вказанку“ поїли.

Далі же Мацапура з кількома з ватаги, лишивши на Телепні охорону, поїхали за могилу Стогор до Оржиці і зупинилися в яру, куди в клечалну суботу приходили до них на побачіння злодії з Михайловки.

І ось, перебуваючи тут, Мацапура, як ходив по воду до ставка, побачився з своїм старим товаришем Климом Запорожцем і вдвох поїхали вони до Лубен на ярмарок, де вони спинилися „вподворку протопопском на господѣ“. Але тут сталася несподівана пригода, протопоп затримав їх обох, а далі протопоп наказав Мацапурі їхати з його стелмахом і шукати його пропалі коні. Як коні знайшлися, протопоп відпустив і його, і Клима, вони попродали покрадені коні і зразу же за містом вкрали ще двох коней. Далі Мацапура з товаришами зробив напад за Мокієвкою на шляху Бобровицькому на чотирьох горілчаників і двох з них забили. Вернувся Мацапура з Михайловськими ворами до Телепня, лишив їх стерегти здобич, а сам з попередніми товаришами „приехали под Лубнѣ нарочно для розбѣтя купцовъ или другихъ людей“.

Під Кругликом напали вночі на купців — запорожців. Убили одного, а другий сховався, забрали горілку, одягу, рушницю. Далі розїхалися, а Мацапура після кількох незначних крадіжок був заарештований в слободці Шелеховщині. Заарештував його господар Марковича, власника цієї слободки.

Така була епопея Мацапурина.

Що ж до його товаришів, то з них найстаріший був Михайло Мищенко. Йому в час арешту було щось з 40 років. Родом він був з села Рудовки, Прилуцького полку. Батько його помер, як він ще був малий. Спершу по смерті батьковій жив Мищенко з матір'ю, а як підріс, пішов у найми, служив по різних хазяїнах. Так, приміром, служив у козака Нестора, родича полковника прилуцького Галагана 9 років, потім у грека Парасковія Ніженського 6 років, потім жив у того ж Нестора „за постоя без найму годов с три“. Потім знову нанявся до нього пасти корови. Тут і одружився з дівкою сиротою. Жінка його 1740 року вмерла.

Від Нестора пішов на проводах 1740 року Мищенко по різних слободах та хуторах найматися. Жив був він на хуторі Густинських ченців Піддубовці тижнів з два „без найму ибо тамо тогда наемщика не потребно было“. Перебуваючи там, вирішив він разом з Андрієм Пашенком, що пас там телята, піти шукати „службы“. Так розказував на допитах Мищенко. По дорозі до них пристав Яким Півненко. Подорожі натрапили на Мацапуру з товаришами, і після недовгих роздумувань „стали с ним Мацапурою в товарищах“, приєдналися до його ватаги, беручи участь у крадіжках та розбійницьких нападах, аж доки, відлучившись від Мацапури, Мищенко був спійманий в Журавці. Деякі подробиці, що їх подає Мищенко, не зовсім відповідають Мацапуриним, та, власне, то дрібниці, що їх не можна відновити. У цілому ж і про напади, і про людожерство Пашенко розповідав теж, що й Мацапура.

Додав він, приміром, таку подробицю, що як неживу дитину, вирізану з живота забитої жінки, принесли до возів, то „Тарань, Головка и Шереметь, ставши на колѣнях, смотрѣли и шептали...“ А далі Таран, Головка й Шеремет „устаѣ на ноги сказали, что всѣ они будутъ сего году в рукахъ“.

Чимало цікавих даних подає він про те, що по сусідніх хуторах, де жили, переважно, панські наймити — здебільшого стадники, дуже радо вітали розбишак. Так, Мацапура з ватагою ходив вечеряти на хутір Толстих, на новий хутір Бирона, ночував на хуторі Скоропадських, полуднував на хуторі Безбородка то-що.

Що ж до двох ближчих товаришів Мищенкових, то вони обидва були ще молоді хлопці: Якимові Півненку було всього років з двадцять.

Народився він у селі Заїзді Прилуцького полку. Батько його був селянин цього села. І батько, і мати померли, як Яким ще малий був. Отже довелось йому з молодих літ за пастуха служити. Саме 1740 року він одслужив свій строк в хуторі Густинських ченців Піддубовці, жив спершу там без найму, а далі в другому чернечому хуторі Лозовому Ярі. І з того хутора він з Пащенком та Мищенком помандрував „искать службы“, по дорозі під могилою Телепнем зустрілися з Мацапурою і той умовив їх „не ходя наниматис быт сними черезъ лѣто сказуя на зиму де можем вмѣстѣ пойти внайми“. Півненко згодився на це. Далі розповідає Півненко теж саме майже, що й Мацапура й Мищенко. Тільки дуже цікаву подробицю подає він про те, що „един зних грамотній імени он Пѣвненко не знаетъ (як знаємо з свідчення Мацапуринога, єдиний письменний був Ревицький) написавши там же край Телепня пашпортъ на паперѣ який папѣръ и чернило оный грамотній при себѣ имѣлъ и другий старий имѣвшійся у него ж грамотного пашпортъ давши Тарану самъ зъ нимъ и другихъ еще товарищей ихъ три члвѣкъ“ пішли продавати горілку. Додав і таку подробицю, що серце дитини обварювали в „салѣ свинячом“.

Що до третього товариша Мацапуринога, то він на допиті на запитання „какъ тебе зовуть и прозываютъ, чий синъ, где родился, сколько тебѣ отъ роду лѣтъ, отецъ твой и мати где живутъ и живи ль и какого званія“ дав вичерпну відповідь, що малює нам його коротку біографію: „Зовуть его Андрѣй, а прозываютъ Пащенко, отецъ его Паско по имени, прозванія не имѣетъ, родился он Пирятинской сотнѣ в хуторѣ вдови Троцкой судѣной Лубенской, прозывается Ангелювшина, лѣтъ ему отъ роду пятьнадцать, отецъ его живъ ли или нѣтъ не знаетъ, а мати его родная Горпина давно уже умерла, отецъ его стадникомъ былъ помянутой Троцкой“. Спершу жив він при батькові своєму, але три роки тому (тоб-то, як йому було років 12) пішов від батька: „одойшол же зъ тоей причини, что отецъ его пянствовалъ и нѣчимъ об немъ не дбалъ и онъ Пащенко хотѣлъ самъ себѣ для препитаня и науки искатъ службы в постороннихъ“. Почав молодий хлопець по наймах тинятися по хуторах ріжних панів, аж кінець-кінцем опинився з Мищенком (який і друге прізвище мав — Великий) та з Півненком у ватазі Мацапуриній, і разом з Мищенком та Півненком і заарештований був у селі Журавках.

Ото таких 4 гостей привітав Лубенський секвестр. Що злочини їхні були великі, то полковий Лубенський суд почав пильні допити. Вживалося підчас цих допитів і розпеченої шини, щоб правди дізнатися. У наслідок допитів 24 липня 1740 року Полковий Лубенський суд склав „екстрактъ зъ дѣла нижеписанныхъ колодниковъ содержащихся в секвестрѣ полковомъ Лубенскомъ за какою вину и когда оному секвестру предани, съ выписаніемъ приличныхъ преступленія ихъ правнихъ артикуловъ изприложеніемъ мнѣнія которой казни достойни“.

Полковий суд, розглянувши злочини всіх чотирьох підсудних, ухвалив таку постанову: „Право же сему дѣлу приличествующее имѣющеєсь в книгѣ Порадку в части четвертой на листу СХХХІІІ под словомъ мужобойство есть троякое, первое забіетъ ли кто кого чтоб имѣніе его отнять и посѣсти или бы много позабывалъ, таковой конемъ около ринку имѣетъ быть волочень потомъ вкѣло плетен. Там же в порадку в правѣ Цесарскомъ въ артикулѣ LXXXII по разности мордерства можетъ тако жъ быть и вказни разньъ захована, тотъ который зъ умислу нарочно члвка замордує мѣетъ быть вкѣло вплетенъ а где бы кто забылъ знатную якую особу или гдна своего замордовалъ или

близкого якого свого приятеля, или кривного свого таковому имѣть быть придана мука торганемъ клѣцями розпаленими или волоченемъ конемъ, дабы строгостию такой казни не смели на таковые зле речи важиться. И по силѣ вишеположенных прав показаний Павло Мацапура и товарищи его Михайло Мищенко, Якимъ Пѣвненко и Андрѣй Пашенко, яко многие воровства насилия Бгомержскимъ грѣхомъ и смертніе убійства пополнившие, зверхъ же того исти члвчское тѣло отважившиися подлежатъ непремѣнно изображенной втих правахъ окрутной казни то есть торганю розженними клѣцями реберъ ихъ волоченя конми и въплетеню в колеса“.

Липня 26 цього екстракта надіслано до Генерального Військового Суду. Надсилаючи екстракта, Полк. Лубенська Канцелярія прохала дати „скорую резолюцію“. З цього прохання дізнаємося, що перебування Мацапури з товаришами в секвестрі полковому Лубенському багато клопіт завдало полковій владі. „Ибо при секвестрѣ полковомъ Лубенскомъ, за немѣниемъ доволного числа сторожей для береженія оних колодников, з околичных селъ сотн Лубенской обывателѣ для береженія многимъ числомъ вимаються, и дабы черезъ то под ннѣшное лѣтнее время оные обывателѣ настоящихъ своихъ работъ лишитись напрасно не могли“.

Зрозуміла річ, що таких злочинців, як Мацапура і три його товариші, наказано було надіслати до центру — до Глухова.

3-го серпня тодішній правитель України генерал-майор Шипов з членами Військової Генеральної Канцелярії ухвалили Мацапуру й його товаришів „под карауломъ отослать из оной войсковой Генеральной канцелярії в Глуховскую гарнизонную канцелярію при указѣ, а въ оной гарнизонной канцелярії по приводѣ ихъ Мацапуру с товарищи, принявъ въ особое ведомство той гарнизонной канцелярії ведомство, содержать под крѣпкимъ карауломъ же въ оковахъ железныхъ рукъ і ногъ і на работы не посылать, и въ мирѣ не пускатъ отнюд, дабы чрезъ то побѣгъ ихъ возможно предупредить ибо оны за вишеобъявленніе воровства разбой и смертніе убійства подлежатъ к великимъ казнямъ, а когда судъ войсковій Генеральный будетъ требовать присилки . . . то ихъ посылать в оной Генеральной судъ съ крепкимъ же карауломъ и от побѣгу береженіемъ неотмѣнно“.

Одночасно наказувалося Генеральн. Військ. Судові розглянути справу „всамоу кратчайшомъ времени“, вирішити її відповідно до указів та прав малоросійських і надіслати це „мнѣніе“ на конфірмацію Військ. Генеральн. Канцелярії. Суд Військ. Генеральный взявся досліджувати справу: насамперед ухвалив „оных колодниковъ питатъ въ застѣнку кнутомъ и спрашиваетъ накрѣпко и в чомъ разнь давать очные ставки“. Генеральный суд дізнавався навіть дрібниць - подробиць дрібних крадіжок.

9-го серпня в застінку взято на допит Мацапуру. Йому дано 40 ударів. 11 серпня допитувано Мищенко — дано йому 27 ударів. Допитано „под боем“ і Пашенка, і Півненко. Відбувалися й „очные ставки“. Та проте, ці свідчення мало додали до відомостей, поданих раніше. Іхні нові свідчення мало що додають до попередніх свідчень.

Генеральный Військовий Суд, заслухавши „пѣточнихъ речей“ вирішив, що треба надіслати укази про розшук „оговоренныхъ“ Мацапурою з товаришами осіб, між ними й кількох старост хуторів. Генеральный Військовий Суд ухвалив прохати про надсилку указів про розшук Генеральну Військ. Канцелярію „ибо по послилки зъ Генеральной Войсковой Канцелярії скорѣйшее можетъ послѣдовать исполненіе нежели з суда войскового генерального“.

Складені були й реєстри з „показаніємъ примѣтъ“ товаришів Мацапуриних: Тарана, Ревицького та інших, по всіх полках розіслані були укази ловити розбишак з ватаги Мацапуриної. Полкові канцелярії від себе порозсилали по всіх сотнях ордери про виконання цих указів. Та проте розшуки не дали жодних наслідків. Полкові канцелярії одна за одною рапортували, що в їхніх полках товаришів Мацапуриних не розшукано. Аж три рази надсилав Генеральний Військовий Суд укази про розшук „оговоренних“ Мацапурою осіб, та проте не всі полкові канцелярії навіть відгукнулись на ці укази, і ось до тих полкових канцелярій послані були надворної корогви компанійці з указами про дальші розшуки. Компанійцям видані були спеціальні інструкції, що в них, між іншим, відзначалося „будучи же тебѣ в сей посилки обидѣ и озлобленій никому не чинить и сверх инструкторіи ничего не вчинять под опасеніем за то отвѣта“.

Прилуцька полк. канц. надіслала відомості про дві старі справи Мацапурині: першу 1735 року, коли він обікрав Доморацького, був заарештований і втік, як ходив з сторожем по милостинню, а так само другу 1738 року, коли Мацапура був заарештований і знову, як писала канцелярія, втік... Надіслане було й діловодство в тих справах. Навіть колишнього давнього товариша Мацапуриного, першого його спільника в крадіжці 1735 року Антона Четверика надіслано до Глухова. Хоч і давня була та справа, та Суд Генеральний ухвалив „означенного Четверика наказавъ публѣчно кіями освободит зобикновенимъ свѣдѣтелствомъ, что ему прямо ити къ хозяину своему Доморацкому и служитъ вѣрно и постоянно в чомъ взятъ в него подписку...“ А якщо спіймається ще на крадіжці „то б учинена би ему, по указамъ і правамъ малоросійськимъ, смертная казнь“.

А поки провадилося ці розшуки, Мацапура з товаришами своїми сидів у секвестрі. 30 вересня 1740 року Суд військовий Генеральний, розглянувши справу Мацапурину, ухвалив відповідно до прав малоросійських, посилаючися на Статут (розділ 14, артикул 7, пункт 1-й; розділ II, артикул 17, пункт 1; розділ II, артикул 32, пункт 3; розділ II, артикул 12, пункт 1; розділ II, артикул 15, пункт 2) та книгу Порядок Право цесарське (артикул 82) пункт 1 та пункт 2 такий присуд:

„Насамперед Мацапуру та його товаришів висповідати та причастити „святихъ тайнъ ежели по разсужденію духовного отца будутъ достойни“, а далі за всі їхні провини також і „за яденіе челоувѣческаго мяса, чего и нечестивіе варвари не чиняють, по силѣ показанныхъ правъ малоросійскихъ учинить жестокою смертною казнью на той же могилѣ Телепнѣ около которой чинили разбой, а именно Мацапурѣ, который тѣмъ разбоямъ былъ предводитель, и себе будучи за прежніе свои воровства освободженъ отъ смерти и опредѣленъ въ Прилуцкомъ полку заплѣчнимъ майстеромъ не исправивъ впушое пришлое злодѣяніе, отрубя ему ручніе и ножніе перста и обрѣзавъ уши и носъ посадить живого на колъ, а товарищей его Мищенко, Пѣвненка и Пашенка, которіе къ тѣмъ его злимъ дѣламъ послѣдовали, четвертовавъ отсѣчь голови и около его ихъ положитъ на колесахъ, и части ихъ на коля потикатъ встрахъ другихъ таковыхъ“...

Але Суд Військовий Генеральний відзначив, що Мацапура та Мищенко можуть бути ще потрібні, бо провадиться розшук „оговоренних“ ними. Що ж до молодиків, то нема „никакова препятствія чобъ ихъ удерживатъ и не казнить“.

Одночасно з цим Суд Військ. Генер. ухвалив прохати, щоб Генер. Військ. Канцелярія наказала всім власникамъ маєтностей і хуторів, щоб

ті своїм господарям та старостам наказали всіх, хто з'явиться на хуторі чи в маєтності, без вірного паспорта, забивати в колодки та заарештовувати, а також, щоб по всіх „опаснихъ местахъ били бѣ частіе разезди“, щоб заарештовувати безпашпортних.

Генеральна Військова Канцелярія 4-го жовтня 1740 року на чолі з Кейтом, генералом та гвардії підполковником „апробувала мнѣніе суда генерального войскового“, ствердила його присуд. Отже Пашенко та Півненко мали бути покарані негайно. Суд військовий генеральний пропонував був скарати їх на могилі Телепні, що була штаб-квартирою ватаги Мацапуриної, але Генер. Військ. Канц., вважаючи на те, що „въ ономъ мѣстѣ, яко пустомъ ихъ всѣхъ казнить незаспособно“, ухвалила так: скарати Пашенка на Телепні, а Півненка в Прилуці під час Дмитрівського ярмарку, коли там буває великий „сезд и собранія“. Що ж до Мацапури й Мищенка, то їх доки-що не карати, а провадити далше слідство. Далі Генер. Військ. Канц. ухвалила в полкові канцелярії надіслати укази, щоб про кару Півненка та Пашенка сповістили по всіх селах і хуторах. Що ж до Мацапури й Мищенка, то про кару для них не об'являти доки що, щоб вони, бува, чого собі не заподіяли, або ж не втекли як-небудь.

Отже, Півненко та Пашенко мусили готуватись в останню свою дорогу. Але через те, що, як повідомив Військ. Генер. Суд „оніе колодники весма наги, никакова не имущіе одѣянія и боси, подъ нинѣшную осѣнную стужу не имѣють и препитанія имъ въ томъ пути получит ѣтокудова“ і відповідних коштів в Суді Військ. Генер. не було, Суд звернувся до Генер. Військ. Канц. по вказівку, де дістати кошти та як тих двох „колодников“ з Глухова до місця страти перевезти.

Генер. Військ. Канц. вжила потрібних заходів. Призначений був для перевозу колодників та догляду під час екзекуції поручик Сукуров з командою і 26 жовтня у місті Прилуці, де саме був ярмарок „при народном собраніи“ був покараний на смерть Півненко, а 27 жовтня на могилі Телепні покараний Андрій Пашенко, бо Телепень від Прилук є на віддаленні 40 верстов, отже за один день вправитися було не можна.

А кара їм була така: „отрубавъ первіе руки и ноги отсѣченни головы, и трупы ихъ втихже мѣстахъ гдѣ имъ и тая казнь была положенни на колеса а руки и ноги порознь на коля потиканни“. Так скінчили своє життя два товариші Мацапурини. Поручик Сукуров подав про те, як відбулася кара, Військ. Генер. Суд. „доездное доношеніе“ і повернув „данніе имъ для одѣянія въ пути шуби також и бывшіе на них кандали“.

А тимчасом Мацапура й Мищенко сиділи в острозі, зазнавали нових допитів з усіма їх деталями. Їх, звичайна річ, стерегли добре, та проте Мацапура 30 листопада втік був з тюрми. Незабаром був він спійманий, і на допиті 12 грудня, на якому його „за неимѣніемъ въ ономъ суде палача по обнаженной спинѣ нещадно плетми разискиван“, його допитували, як йому пощастило втекти та за чією допомогою. І тут Мацапура розповів, що минулого 30 листопада, як почали дзвонити до утрени, „а світла не стало и изгасло, а часовой седя злігши на столъ заснулъ“, то він вийшов з тюремної хати в двір, а з двору пішов Кролевецькою дорогою просто в поле. Ішов далі сам, по дорозі розбив на носі кандали кісткою кінською, а з рук „зачепивши за дубину скинул“. Дійшов так до долини під селом Обложками, просидів там день, а ввечері—пішов у село і вліз „в овин“. Але, коли туди прийшов господар „тую овину топит, то онъ (тоб - то Мацапура) сказал

постой не топи вилѣзу и какъ вилѣзь и побѣгъ“, то його наздогнали мешканці того села і привели до Глухова. Отже спроба врятуватися не вдалася. „Оговоренных“ Мацапурою розшукано не було, отже й слідство закінчилося. Генер. Військ. Канцел. ухвалила 18 грудня надіслати Генер. Військ. Судові указа, щоб Мацапурі й Мищенкові, висповідавши їх та запричастивши, „учинить екзекуцію“ в Глухові, отже, нема рації везти їх на Телепень, бо „подъ нынѣшное зѣмное время люди коимъ би потребно оное видѣть были неуповательно“ та до того Мацапура після всіх тих допитів був „слаб очень“, отже, невідомо було, чи зможе він доїхати до Телепня, чи не вмере часом по дорозі. Через це наказано було і Мацапуру і його товариша скарати в Глухові¹⁾.

22 грудня відбулася сама кара:

Мацапурі одрубані були спершу „ножніє і ручніє перста“, далі одрізані вуха й ніс, а далі він посаджений був на палю. Мищенко же був четвертований, труп його положено на колесі, „а части (руки й ноги) около трупа на коллях повтикани“. Кара відбулася на двох головних проїзних дорогах — трактах: Мацапуру скарано на Київському тракті, а Мищенка на Путивльському.

Про кару цю видані були „во всенародное извѣстіє“ повідомлення.

Вчинки Мацапуриної ватаги, його арешт, нарешті страшна страта стоустими чутками по всьому Лівобережжі пронеслася.

Генеральний підскарбій Яков Маркович у своїх відомих „Дневных записках“ пише під 22 грудня 1740 року:

„Глухов. Вори и разбойники три человек казнены: Мацапуръ который тирански надъ людьми паствился и мясо человекъче фль, пальцы ножные и ручные, носъ и уши отрѣзаны, а послѣ живаго на палъ посажено, другой четвертованъ, а третій спаленъ“. Про Мацапуру, як колись пізніше про Гаркушу, сотні чуток і переказів пішли по Україні. Відгуки цих переказів видко хоч би у тому, що І. Котляревський в Енеїді, вміщаючи в пеклі Парпуру, добрав до нього рими мацапура

Якусь особу Мацапуру
„Там жарили на шашлику“.

Бачимо це також і з спогадів Єгора Федор. Тимковського (Києвск. Старина, 1894 р., 3): „Но что вам сказать о том таинственном ужасе, с которым я вступил в густой сосновый бор, на тридцать верст простирающийся под самым Киевом...“

Мне казалось, что в каждой песчаной долине мы найдем гроб свой, как в песках ливийских, и за каждым деревом стоит с предлинным ножом разбойник, готовый поразить нас, а в то время было там разбойников, или, по крайней мере, рассказов о них, например о силаче Гаркуше, о кровожадном Мацапуре и проч. и проч.“

Отже, перекази про „кровожадного Мацапуру“ пережили його на кілька десятків років. Автор замітки „Происхождение слова — мацапура“ навіть до тієї думки схиляється, що слово мацапура²⁾ пішло від прізвища цього розбишаки. Але з цим погодитися не можна, бо справжнє прізвище Мацапурине було Шулженко (від прізвища його батька Шулги), а Мацапурою його названо підчас його розбишацьких пригод. Це ж давній звичай запорозький давати інші прізвища всім,

¹⁾ Ще довго після карі Мацапуриної і його товаришів в Генер. Суді провадилося слідство над „оговоренными“ Мацапурою. Це видко з протокольних книг Генер. Суду, нещодавно перевезених із Москви.

²⁾ Це слово в народній мові значить неповоротку, велику, кремезну людину.

хто вступив до війська запорозького. Що запорожці брали участь у гайдамацьких ватагах, то цей звичай маємо і по гайдамацьких ватагах, а також само і по розбишацьких. Так само і в Михайла Мищенка було друге прізвище — Великий.

Що ж дає в цілому справа Мацапурина? Не звертаючися до будь-яких інших джерел, ми можемо тільки на підставі справи Мацапуриної, вказати на те, що за першої половини XVIII віку місця, де мандрував Мацапура спершу в наймах, а далі з ватагою — Прилуцький полк, північна частина Лубенського полку, північно-східна частина полку Переяславського ще переживають добу заселення — саме в цей час бачимо в цій місцевості утворення низки хуторів. Отже заселення хуторами, що належать здебільшого великим землевласникам та монастирям, провадиться в першу половину XVIII віку, в цій частині, що пізніше становила північну частину Полтавщини (Полтавської губернії). Хутори ці садять великі землевласники, населення хуторів цих невелике, на чолі кожного хутора стоїть господар, або староста, решта — наймити. Велику вагу має в господарстві цих хуторів не хліборобство, але скотарство. Стадники, пастухи — це головна частина населення хуторів. Саме скотарство найбільше потребує найманої праці.

Одночасно треба відзначити, що процес первісної акумуляції капіталу на Лівобережжі в першу половину XVIII віку вже призвів до пролетаризації певних груп села. Цей процес чудово змальовано в роботах Мякотина, Барвинського, Лазаревського, Слабченка та інш. Як бачимо з справи Мацапуриної, перехідним ступнем до цілковитої пролетаризації було перебування в підсусідках. Батько — обезземлений селянин, підсусідок, а син уже справжній сільсько-господарський пролетар, найміт.

Отже, перша половина XVIII віку знає вже досить значні кадри таких пролетарів. Варт відзначити й те, що знайти працю такому пролетареві не легко було. Це призводило до характерного явища, що по хуторах живуть люди „без найму“, іноді роками, задовольняючися тільки прохарчуванням. Оця відсутність роботи гнала робочі руки на Запоріжжя, ба навіть далі до Криму. Ця ж відсутність роботи спричинювалася й до організації розбишацьких ватаг. Справа ж Мацапурина малює нам, що в організації розбишацьких ватаг велику вагу відігравали хутори, що за ними важко було владі встановити догляд.

Хутори, як малюють дані справи, були як-не-як притулком для безробітного наймитства, місцем організації ватаг з бурлак. Населення хуторів — наймити; стадники, пастухи тісний зв'язок тримали з ватагою Мацапури. Стадники приймали в Мацапури крадені коні й речі, повідомляли про різні новини. Мацапура з ватагою часто і снідав, і обідав, і вечеряв по хуторах. Треба тільки навести паралель, що польське панство теж у розвитку гайдамацького руху великої ролі надавало хуторам, як притулком для гайдамацьких ватаг.

Друге, що дає справа Мацапурина, це те, що ми бачимо, що розбишацька ватага організована цілком за зразком гайдамацької ватаги. На чолі стоїть отаман Мацапура, у ватазі є й молодики і старші. У важливих випадках вся ватага радиться, що робити, як бути.

Але, що є найцікавіше в цій справі — це згадка про ворожіння та людодержство.

З Мацапуриної ватаги йшло людське м'ясо, і їло його „чтоб смелими бить к разбою“, отже маємо людодержство з магичною метою. Про людодержство з магичною метою чимало говориться в працях

учених етнологів¹⁾, рештки та пережитки цього людоджерства, що колись поширене було по всій Європі²⁾, спостерігається тепер тільки в диких народів.

Але пережитки людоджерства, як виключне явище, існували і в пізніші часи і в Європі³⁾ і в Росії зокрема⁴⁾. Та проте згадок цих дуже мало, і кожна згадка, як от і в справі Мацапуриній, про людоджерство з магичною метою, вказують на пережитки, що тісною ниткою зв'язані з первісним життям суспільства, тими пережитками, що від них тільки нікчемні рештки загнані глибоко лишилися і тільки коли-не-коли виявлялися.

Що ж до ворожіння над серцем дитини, вирізаной з живота вагітної жінки, то Штрак у своїй роботі наводить велику літературу про те, що серед злочинного світу є вірування, що палець дитини, що ще не явилася на світ, має властивість усипляти мешканців дому, що з внутрішностей ненародженої дитини можна зробити чудодійну свічку: доки ця свічка горить, доти в домі ніхто не прокинеться. Зокрема низка дослідників⁵⁾ відзначає існування вірування в різних народів, що серце ненародженої дитини має чудодійні властивості. І подається цілу низку відомостей про факти вирізування з черева матери дитини розбишаками. Таке ж з'явище маємо і в нашій справі. Серце дитини, вирізаной з черева матери, є предметом, що над ним ворожать різними способами. Ворожіння над внутрішностями тварин є давнього походження, і в цьому ворожінні над серцем дитини маємо теж пережиток з життя первісного суспільства, пережиток, що зберігся тільки серед одних кіл населення — серед злочинців.

Отже, згадки в справі Мацапуриній про людоджерство й ворожіння над серцем дитини дають цікавий і дуже рідкий (бо таких звісток в українській етнологічній літературі дуже мало) матеріал для етнолога, що досліджує пізніші пережитки первісного життя.

Нарешті, треба відзначити, що у ватазі Мацапуриній були запорожці, які саме й на ворожіння, й на людоджерство навчали інших учасників ватаги. Треба згадати тільки, що в XVIII віці, не кажучи про раніші часи, на Запоріжжі існував тип запорожця - химородника, характерника, ворожця⁶⁾. Не тільки селянство, ба навіть панство польське, тієї думки держалось, що керовники гайдамацьких ватаг — характерники. Погляд цей на запорожців тримався міцно, отже й перенесений був цілком і на гайдамацьких ватажків — переважно запорожців, а також і на розбишацьких ватажків. І деякі підстави були, бо серед цих ватажків, очевидячки, не один такий траплявся, як Таран, Ревницький,

¹⁾ Див. Frazer „Le rameau d'or“ tom II 1908. Paris, стор. 115 і далі, пояснення цього явища і його походження. „Le sauvage croit qu'en mangeant la chair d'un animal ou d'un homme, il acquiert les qualités physiques, morales et intellectuelles, qui distinguent cet animal ou cet homme“.

²⁾ „Art. Haberlandt“ Die volkstümliche Kultur Europas in ihrer geschichtlichen Entwicklung“ (Stuirierte Völkerkunde. Stuttgart, 1926, t. II) — „Kannibalismus und Schädeljagel (Kopftrophäen) treffen wir in alten Europa“... .

³⁾ Г. Л. Штрак. Кровь в верованиях и суевориях человечества. Переклад з німецької. Петербург, 1911.

⁴⁾ Левенстим. Суеверие и уголовн. право. Опыт исследований. влияния народных воззрений на преступность. 1897 року вийшов переклад німецькою мовою цієї книжки. Книжки цієї в Харкові знайти не можна.

1926 року в Катеринославі вийшла оригінальна праця проф. Франка „Людоедство“ з історичним вступом та багатою бібліографією.

⁵⁾ Див. згадану працю Штрака, стор. 95 і далі.

⁶⁾ Эварницкий. Запорожье. П. Куліш. Записки о Южной Руси. I. Корж. Устное повествование. Одесса, 1842 р.

що знав, як ворожити. Природна річ, постать такого ватажка оточувалася пошаною, рядові члени ватаги ставилися тоді до нього навіть із побоюванням, та й сам він вірив у силу ворожіння. І Мацапура теж, як видно з справи, замовляв кров. Віра в силу ворожіння була така, що й сидючи в тюрмі, Мацапура з товаришами вірив у те, що вони „тому поймани, что не вхватали сердца“.

Як кожна судова справа, так і ця має дані, що здадуться дослідникові історії судівництва на Україні. Насамперед, що присуд над Мацапурою ухвалено відповідно до „малоросійських прав“.

Треба відзначити ще й те, що новіший дослідник проф. Слабченко відзначає, що „четвертование в Малороссии практиковалось редко“¹⁾). Він посилається при тому на те, що в „справой книге“ Прилуцького полку про четвертування говориться тільки раз під 1708 роком. Усі інші приклади, наведені Слабченком, стосуються теж до початку XVIII віку.

Так само проф. Слабченко говорить „весьма редко встречаем мы в гетьманщине и колесование“²⁾). У справі Мацапуриній всі його три товариші спершу були четвертовані, а потім колесовані.

Самого Мацапуру посаджено на палю.

Як відзначає Слабченко, „последний случай когда употребили в гетьманщине палю, имел место в 1738 году“. Отже, можемо подати ще один, трохи пізніший випадок посадження на палю.

¹⁾ М. Є. Слабченко. Опыты по истории права Малор. XVII и XVIII веков. Одесса. 1911 р., стр. 83.

²⁾ *ibid.*, стр. 86.

З історії Харківського Колегіуму в XVIII віці

В 1921 р., під час праці в Архівній Секції Харківського Губкопису, я дістала від голови секції акад. Д. І. Багалія завдання — розшукати в помешканні булої Харківської Духовної Семінарії архів Харківського Колегіуму й перевезти його до архівосховища секції. В помешканні семінарії в той час містилася лікарня для червоноармійців, хорих на тиф. По всіх коридорах, сходах, куточках лежали хорі. Все зайве для лікарні було винесено, і після довгих розшуків я дізналась, що архівні матеріяли було винесено на горище. Розшукавши ключа від горища, я пішла туди. Там було покидано поламані меблі, царські портрети, цілі купи якогось ганчір'я, а в одному закутку, коло маленького віконця з побитими шибками на підлозі лежали в страшенному безладді архівні документи. Видно було, що їх нашвидку хапали й кидали, не звертаючи уваги як і куди вони попадуть. Зв'язавши документи в пакунки, я перевезла їх до Історичного Архіву. Тут, розбираючи їх, я побачила, що це був не весь архів колегіуму. Деяких років зовсім не було, від перших років початку XIX в. залишилося тільки кілька паперів. Після 40 років і зовсім нічого не залишилося. Нікуди в інше місце архівних матеріялів не переносили, і можна думати, що решта загинула під час, коли їх виносили з помешкання семінарії.

Але й та частина, що була в моєму розпорядженні, надзвичайно цінна, і перечитавши її я інакше стала уявляти собі історію Харківського колегіуму, ніж раніш, прочитавши друквані роботи про нього.

Про Харківський колегіум згадує Філарет в „Історико - стат. описании Харьковской епархии“. Були замітки про колегіум в „Харьк. Губ. Ведомостях“ за 1855 р. В розділі XII „Истории города Харькова“ акад. Багалія багато сказано про колегіум. Окремо вийшло чотири книжки: „Очерк истории Харьковского духовного коллегіума“ свящ. Федоровського, „Очерк истории Харьковского коллегіума“ свящ. Солнцева, „Харьковский коллегіум, как просветительный центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета“ проф. Лебедева, і „Харьковский коллегіум до преобразования его в 1817г.“ свящ. Стеллецкого. Крім того є згадки про колегіум по загальних творах, напр., у Знаменського в його „Духовные школы в России до реформы 1808 г.“

Федоровський, Солнцев, Лебедев, Стелецький дуже вихваляють колегіум, перебільшуючи його розміри, вплив на країну й багатство. Архівні документи малюють трохи не таку картину. Не могли не знати цих документів і згадані автори, а тому у них дуже часто трапляються протиріччя.

Колегіум під назвою словено-латинських шкіл було засновано при архієрейському домі в Білгороді в 1722 р. Імператор Петро I примушував засновувати при архієрейських домах та кращих монастирях

школи, щоб підготовлювати письмнене духовництво. Вище духовництво розуміло користь цього й гаряче проводило в життя це розпорядження. Але середнє й нижче духовництво — попи, дякони, паламарі вважали за зайве вчити дітей, коли їх можна було поставити на ці посади і без вчення. Тому починається довга і вперта боротьба поміж архієреями, що розшукували учнів для своїх шкіл, і духовництвом, що ховало своїх дітей від цих шкіл. Чим упертішим і енергійнішим бував архієрей, тим повнішою була його школа. Як тільки архієрей був зайнятий чим іншим, школа занепадала. Тільки наприкінці XVIII віку, коли не можна було знайти посади без посвідчення з школи, духовництво стало само примушувати своїх дітей вчитися.

Сини України, про яких каже в своїй книжці Солнцев, що вони відомі були своєю любов'ю до освіти, а тому словено-латинська школа не могла не наповнитись учнями, віддавали перевагу іншим способам учення, аби не йти в школу, на яку вони дивились, як на каторгу.

Школа, яку заснував Епифаній Білгородський в 1722 р., мала в 1726 році вже 6 класів. В цьому році її, за розпорядженням князя М. Голіцина, було перенесено до Харкова. Як збирали учнів до неї видно з цілої низки розпоряджень Синоду і архієреїв — взяти на облік дітей духовництва й примусити його привозити їх своєчасно до школи, загрожуючи в противному разі штрафом. Але ці загрози мало допомагали. Указ з канцелярії Епифанія від 30/XI 1727 р. жаліється, що хоч з канцелярії по всіх містах до духовних управлінь розіслано укази про висилку дітей в словено-латинські школи, тільки „малая часть выслана“. Від 18/III 1727 р. указ з тої ж канцелярії говорить, що за відомостями, поданими вчителем іподіяконом Петром „объявленной школы студенты, которые содержались во училище под ево дирекцією многие разбежались“, і наказує вислати втікачів до школи „за провожатыми в колодках“. При таких заходах іноді щастило збирати багато учнів. Так Епифаній в 1727 р. повідомляє Синод, що в Харківських школах було 420 учнів, які розподілялись на 8 шкіл або класів. Але ця цифра дуже сумнівна, бо в той же час в указах зазначається, що „їх малая часть выслана“. Мабуть Епифаній вмістив у список всіх, хто мусив бути, забуваючи викреслити тих, хто зовсім не з'явився, або втік. Епифаній мріяв організувати в Харкові школу „против прочих Московского и Киевского училищ“, а тому в своїх повідомленнях іноді перебільшує розмір своєї школи, щоб викликати до неї увагу Синоду й високих осіб.

Батьки вживали всіх заходів, щоб не дати своїх дітей до школи. Коли духовні правління запитували їх про кількість синів і їхній вік, вони показували не всіх синів, перебільшували або зменшували їхній вік, іноді женили їх 16 років, або ставили за паламаря; іноді давали відомості, що сини їх втекли з дому невідомо куди або вмерли. Але канцелярія, або як пізніш вона звалася, консисторія, знала про всі ці вигадки і вживала своїх заходів, щоб такі одібрати дітей. По селах їздили спеціальні нарочні, що не тільки питали попа про його синів, а розпитували сусідів і служників про них. Коли виявлялося, що піп бреше, його штрафували в 10 карбованців, а дітей везли до школи. Хто не платив штрафу, того брали в казенний приказ під караул, або відсилали до колегіуму на чорну роботу на місяць, а іноді й більш. Так само примушували батьків розшукувати синів-втікачів, штрафуючи їх, а іноді беручи на чорну роботу, поки діти не з'являться. Але нарочні іноді не могли сами забрати попівських синів, а прохали дати їм допомогу з дітей боярських, щоб везти учнів під караулом, а іноді навіть скованих, щоб не втекли дорогою. Переписувати дітей

духівництва й стежити за їхньою висилкою до школи було доручено по духовних правліннях протопопам. Протопопи, співчуючи батькам, бо й сами були в такому ж становищі, допомагали батькам, подаючи неправильні відомості про їхніх дітей. З батьків брали підписку, що вони привезуть своїх дітей, що дають правдиві відомості про них, але це мало допомагало. Почали штрафувати й протопопів. Так чугуєвський протопіп в 40-х роках допомагав ховати дітей духівництва, а одного з них переховував навіть у себе, примушуючи в цей час пасти „єво протопопа животиное стадо“. В 1745 році Карповський протопіп пише в консисторію, що в місті Карпові й Карповському повіті з дітей духівництва для висилки в колегіум „один, а именно Карповского уезду села Покровского Покровской церкви дячка Алексея сын ево Андрей, которого никак не можно яко за глазною болезнею выслать“. Тому цілком зрозуміло, чому ректор Гедеон Антонський пише в 40-х роках архієрею „и за такою невысылкою во учение первые школы Харьковского училища стоят без учеников едва не праздны. В Белгородской епархии уповательно, что может годных учеников отыскаться тысячи человек, а с прибытия моего в училище из священно и церковнослужительских детей явилось только 19“. Він прохає вжити заходів, щоб „во обучении не происходило остановки“. В 60 роках канцелярія колегіуму жаліється, що з Ізюмського правління треба було вислати 35 душ в колегіум, а з'явилося тільки 5. Ректор обинувачує в цьому духовне правління: „но в том духовное правление повидимому никакова старания никогда не имело и не имеет...“

Коли, не вважаючи на всі заходи батьків, дітей все-таки забірали до школи, починалися нові вигадки, щоб як небудь звільнити дітей відтіля. Батьки подавали заяви, що вони не можуть знайти для своєї парафії дячків або паламарів і прохали пустити на цю посаду своїх дітей, виставляючи їх нездатними до науки. Хоч і дійсно відчувалася недостача в нижчому духівництві, архієреї хотіли мати освічених людей, а тому дуже рідко дозволяли кидати школу і йти на ці посади. Тоді хлопці починали удавати з себе дурнів, щоб їх за нездатність вигнали з школи. Цей спосіб був дуже поширений.

Про нього згадує указ Синодський від 1721 року: „а чтоб который не притворял себе тупости, желая отпуску в дом, как то другие притворяют телесную немочь от солдатства, искушению ума его целый год положить; и может умный учитель примыслить способы искушения таковыя, яковых он познать и ухитрять не дознается“. За 30—40—50 роки ми маємо силу заяв від учнів з проханням звільнити від школи „за крайнею ума моего тупостю“. А далі в таких заявах написано, що йому відомо — в такому й такому селі є вільна посада дячка або дякона, і тому він просить призначити його на цю посаду. Поки учнів важко було набрати, такі прохання рідко задовольнялись, а пізніш від кожного кандидата на посаду стали вимагати іспиту, бо бувало, що такі кандидати, удаючи з себе дурнів, не виучувались навіть читати до ладу. Часто подавались заяви з зазначенням, що учень хорий на „головную ушную, ручную, животную, ломовую болезнь“ і прохає звільнити від школи і одночасно призначити на яку-небудь посаду. Хорим іноді давали відпустку „до излечения“. Свідками в тому, чи хорий учень, бували самі учні, його товариші, по двоє, які давали підпис в тому, що він дійсно хорий, або учитель, або протопіп того правління, де проживав учень, коли він хорів дома і через це спізнався після канікул в школу. Навіть в 80-х роках ми маємо заяви

про звільнення через хворобу, щоб знайти посаду. В 1782 р. на одній з таких заяв є резолюція „как проситель рекомендован в учении надежным и находился как и ныне находится на казенном содержании предполагается ж болезнь один только подлог, ибо в медицине учится или в штатской службе быть по собственному его показанию никак не мешает...“ — і не звільнили. В 1784 році під Гриневич пише „по приключившейся сыну во оных училищах параличной болезни им взят в дом для излечения... совершенного здравия син ево не получил, почему и признал себя к учению славено-латинского языка неспособным, а дабы не находится праздным, то в прошлом 782 г. Азовской губ. определился в штатскую службу“. Але в ці роки такі випадки були порівнююче рідко і пояснювались головним чином бажанням вийти з духовного стану.

Коли й заяви не допомагали, тим, хто ніяк не хотів вчитися, залишалося тільки тікати. Іноді тікали за допомогою батьків, іноді сами. Тікали на січ, в інші міста; просто в степ, іноді приписувались в селяни, аби не вчитись.

Щоб впіймати втікачів вживалося різних заходів.

Штрафували їхніх батьків, примушували їх працювати на чорній роботі, поки не знайдуться діти, розсилалися за втікачами нарочні, які їздили по селах та дорогах і розшукували їх. Списки втікачів розсилалися по духовних правліннях, щоб там стежили, чи не заявиться втікач додому. Впіймавши втікача, везли його до школи, там допитували, як він втік і де був, примушували підписатись, а потім на це ректор ставив резолюцію „с вышепоказанными беглецами поступить как регулы академические повелевают“, а це значило побити лозами перед всею школою.

Частіш за все втікачі, щоб вигадати час, не тікали безпосередньо з школи, а поїхавши додому на канікули, не повертались після них. Дехто писав, що не повертається через хворобу, а дехто просто зникав, не повідомляючи іноді навіть своїх батьків. Тому консисторія наказала не пускати нікого на канікули без дозволу її, а дозволяла вона мало кому, та й то беручи підписки, що батьки своєчасно повернуть синів до школи. З архівних документів видно, що в 1758 році ректору попало від консисторії за те, що він без її дозволу пускає учнів додому. На це він репортує 2/IV 1758 р. „я нижайший как на вакации так и на свята учеников никого не отпускал, а отпускал всегда своим самовлаством и самовольством також и принимал в коллегіум вышеозначенный префект иеромонах Феофан Федоровский“. Коли було впіймано одного такого учня, що втік, уїхавши додому на канікули, і коли його спитали, як він поїхав на канікули, виявилось, що він „отпуск себе купил у бывшего добросовестного префекта за три рубли“. Цей „добросовестный“ профект Федоровский той самий, що про нього каже Стелецький „по преданию, строгий блюститель иноческой жизни“, був потім архімандритом Святогорського монастиря. Цікаве спостереження консисторії, що тікають „наипаче великороссийских учеников“.

Щоб припинити ці втечі, указ консисторії від 12/III 1751 року пропонує такі заходи: „для надзирания, дабы они впредь не чинили побегов от школ, поручить находящимся чрез несколько лет студентам одному по два и по три человека, которым приказать, чтоб они над ними смотрение имели неослабое и в заправлении и во всем ко учению надлежащего были послушны и никуда ни на малое время без ведома тех надзирателей не отлучались и до своевольства не допускали,

но содержались во всяком страхе и учении без наималейшего пристрастия, а ежели оные ученики учнут чинить продерзостные непослушания и своевольства или без ведома оных надзирателей станут отлучаться хотя на малое время, за то таковых своевольников к прекращению побега смирить кованием в железа друг з другом с ногою, а протчих наказывать розгами“.

Сам ректор був увесь час під загрозою „неповинного штрафа“ за те, що школа була майже порожня. За відомостями, що подано в 1749 році до консисторії, видно, що в колегіумі було в ті часи в школі богословія 9, в філософії 17, в риторичі, — 28, в піїтиці — 6, в синтаксими — 10, в граматичі — 10, інфімі — 17, аналогії — 31 (потім це закреслено і поставлено 18) — разом 128 учнів, або, якщо вірити вправленому — 115. Відомостей про кількість учнів між 1727 роком, коли Елифаній показав, що в колегіумі 420 учнів, і 1749 роком, коли їх стало 115, немає. Але беручи на увагу всі вищезгадані факти — розшуки учнів, нагадування, щоб їх висилали своєчасно, втечі і т. п., навряд щоб їх було більш, як 115, а скоріш їх було менш. З січня 1749 року до лютого 1750 року за реєстром зібрано учнів — в січні 2, в квітні 1, в вересні 6, в листопаді 2, в січні 1750 р. — 7, а разом 18. З них двоє заявили, що вони хорі, і їх відпущено додому, а троє втекло. Щоб збільшити кількість учнів колегіуму, консисторія вислала до колегіуму 59 учнів з Курської школи. Невідомо, чи всі вони доїхали до Харкова.

Всі суворі заходи що до поповнення колегіуму спричинилися до того, що в 1759 році ми маємо в ньому 446 учнів, які розподіляються так: в богословії 25, філософії 28, риторичі — 39, піїтиці — 39, синтаксими — 59, граматичі — 43, інфімі — 85, аналогії — 128. Але в 1764 році читаємо повідомлення — не з'явилося і втекло 148 учнів, а в 1765 р. — втікачів 215. В 1769 році маємо разом 297 учнів: в богословії 26, філософії 43, риторичі — 80, піїтиці — 28, синтаксими — 30, граматичі — 28, інфімі — 13, аналогії — 49. На жаль, повних каталогів учнів за дальші роки нема. Є по окремих класах, і з них видно, що кількість учнів збільшилась. В кінці XVIII століття батьки зрозуміли, що без школи нічого з їхніх синів не буде, вони не зможуть заробити собі на життя, і цей економічний підхід до питання об'єднав їх інтереси з інтересами начальства. Втечі майже припиняються, тікати не було куди та й важко було довго переховуватись.

Що до навчання в колегіумі, то воно обмежувалось звичайним програмом духовних шкіл. Починалося навчання з російської грамоти. Це був підготовчий клас. Далі, в другій половині XVIII віку, коли колегіум мав більше учнів, батьки мусили навчати грамоти своїх дітей дома, щоб не перевантажувати колегіуму учнями, але видно, що з цього нічого не вийшло, бо наприкінці XVIII віку ми знов бачимо підготовчу школу, де вивчали російської грамоти і дальшу школу — первий клас — де вивчали латинської грамоти. Як виняток дозволялося батькам навчати синів російської й латинської грамоти дома, але вони давали підписку в тому, що дійсно діти будуть вчитися, а потім їх своєчасно буде привезено до колегіуму; крім того вони мусили давати звіти — що пройдено з програми. Інакше ці дві школи російської та латинської грамоти звалися елементами. Далі починався справжній курс — школа аналогії, потім інфімі, граматичі, синтаксими, піїтиці, риторичі, філософії, богословія. Яка саме була програма в цих школах на початку існування колегіуму — точно не можна сказати. Звіти про те, що пройшли в школах, ми маємо тільки з 1779 року. Перші такі звіти зазначають тільки від якої й до

якої сторінки з підручника учні вивчили. Але пізніші звіти, з 90-х років, дуже докладні. У всякому разі видно, що в першій половині віку вивчали тільки предмети, зазначені в назвах шкіл і вивчали їх головним чином латинською мовою. Є відомості, що Епифаній послав за кордон в Німеччину кількох студентів, думаючи мабуть підготувати вчителів для інших предметів, але з цього нічого не вийшло. В 1754 році прислано від архієрея до ректора указ такого змісту „по совету всех учителей о позволении находящимся во оном коллегіум разных школ ученикам обучатись для лучшего успеха и порядка кроме латинского, еврейского, греческого, немецкого, французского языков и арифметике, а именно инфимы и граматики арифметике; пиитики и риторики перволетним немецкого, и французского риторики дволетним и трилетним, философии — греческого, богословии еврейского языков“. Але це було тільки побажаннями. Здійснено було до деякої міри цю програму тільки коли з'явилися додаткові (прибавочні) класи, цеб-то з 1768 року.

Таким чином в коллегіумі було 8 шкіл і дев'ята підготовча. Але учні вчилися по 2—3 роки в одній школі, а іноді й більше. Школу богословія треба було вивчати 4 роки, але рідко хто так довго сидів у ній. Навіть ті студенти, що їх потім призначалося на вчителів молодших класів, сиділи 1—2 роки. Не було певного порядку що до переходу в старші школи. Іноді сиділи по 6 років в одній школі. В січні 1791 року за пропозицією префекта Ієракса переведено з школи філософії в школу богословія 36 учнів через те, що в цій школі мало учнів та й ті збираються її кидати. Архієрей ствердив цей перевід, тільки зазначив, щоб вони не кидали філософських предметів, яких ще не скінчили, і щоб не примушували переходити тих, хто не хоче. В тому ж році в квітні архієрей розпорядився „по причине малого числа в философском классе учеников, выбрав из риторического класса несколько, оных перевесть в класс философский“. Деякі учні, навіть просидівши кілька років в одній школі, нічого не знали, а головне, не знали якраз того, що мусили найкраще знати. Вони виучували на пам'ять латинською мовою підручники риторики та філософії, а не вміли російської грамоти. В 1759 році коли архієрей Іосаф Міткевич був у Мерефі, вияснилося, що поставлений на попа учень богословія „не токмо в чтении книжном не искусен, но и катихизиса и других церковных догматов ничего не знает и не разумеет“, а через це довелося віддати його до школи філософії трохи повчитись. Часто, просидівши рік-два в школі богословія або філософії, учні подавали заяву про призначення їх за попа. В 1771 році консисторія надіслала наказа, за яким, звільняючи нездатних до вчення учнів, треба було робити їм іспит з читання, писання й співів при коллегіумі. З цього наказу видно, що перед ним був наказ—привозити таких учнів для іспиту в Білгород, але це було дуже важко, і відбирало багато часу. В „абшитах“ (посвідченнях), що видавалися цим учням, зазначалися наслідки іспиту.

Беручи на увагу, що коллегіум був єдиною школою на Слобожанщині, яка давала хоч яку-небудь освіту й підготовлювала не тільки духівництво, а й урядовців і вчителів, вищі слобожанські урядовці почали клопотатися про поширення програми коллегіуму й внесення до нього необхідних предметів для урядовців. Наслідком цього клопотання було розпорядження цариці в 1765 році про відкриття додаткових (прибавочних) класів, в яких треба було викладати французьку, німецьку мови, математику, геометрію, малювання, інженіrstvo, артилерію й геодезію. Ці класи були в віданні губерніяльної канцелярії і мали

окремі кошти, але спочатку містилися в одному з будинків колегіуму. Між начальством колегіуму й додаткових класів весь час були непорозуміння і в справах помешкання і в справах предметів.

Для учнів колегіуму, за розпорядженням архієрея, було зроблено такий розклад, щоб вони могли відвідувати лекції додаткових класів. Крім предметів додаткових класів, як необов'язковий предмет, почали викладати грецьку мову.

Але учні колегіуму не дуже відвідували додаткові класи. Наприклад, у 1770 році з 42 учнів школи піітики грецької мови вивчали 5, французької — 10, німецької — 2, арифметики — 3, малювання — 1; історію, географію, російську елоквенцію слухали всі. Очевидно, це були обов'язкові предмети. В 1772 році з 58 учнів школи риторики грецької мови вивчають 7, французької — 17, німецької — 5, арифметики — 9, російської елоквенції, історії і географії — всі.

В 1771 році учень школи риторики Карпинський подав прохання в колегіум, зазначаючи, що він 6 років вивчав риторики, „а понеже по природной его непонятной натуре малой успех получил и к высшему понятию одного латинского языка видит себя неспособна, а природа ему открыла несколько знать немецкого языка, арифметику, и просил уволить его от одного латинского языка, а дозволить разных искусств обучаться в Харьковских новоприбавочных классах и выдать ему аттестат“. Але йому не дозволили вийти з духовної команди, а дозволили за свій кошт вивчати чого хоче в додаткових класах під віданням ректора колегіуму.

В 1779 році з 122 учнів школи піітики грецької мови вивчали 3, німецької — 1, французької — 1, арифметики — 3, історії і географії — всі. В 1782 році в колегіумі було 529 учнів. З них грецької мови вивчали — 46, німецької — 21, французької — 18, арифметики — 15, геометрії — 9; історії і географії — 241, цеб-то всі, що мали ці предмети в програмі своєї школи. Видаючи учням посвідчення, зазначали в них, чого він вивчав в своїй школі, а „сверх того в новоприбавочных классах обучался арифметике и геометрии“, або чому іншому.

В 1789 році додаткові класи було приєднано до „Главного Народного Училища“. Таким чином і той невеликий зв'язок, що був між додатковими класами і колегіумом, було розірвано. Але учні й далі відвідують класи, вивчаючи предметів, що їм подобаються. В 1792 році префект Ієракс у розпорядженні вчителям пише, що багато учнів, „особливо не хотящие учиться греческому языку“, за дозволом тільки своїх вчителів, вступають до народніх класів вивчати мов, знань і мистецтву. Треба вяснити, хто саме з учнів і чого вивчає, і не дозволяти цього без дозволу Семінарського правління.

Із звітів учителів цього часу ми бачимо, що в програму колегіуму увійшло багато предметів, які викладалися в додаткових класах. Наприклад, із списків учнів школи богословія 1792 року видно, що раніш вони вивчали філософії, фізики, книжки про обов'язки людини й громадянина; вивчають богословії, книжки про обов'язки пресвітерів, Дамаскіна, поширеного катехізису. В 1795 р. учні піітичного класу вивчили граматики російської і латинської і арифметики І частини; вивчають поезії, географії, історії і другої частини арифметики.

З „репорта“ учителя піітики Федоровського видно, що в його класі з 17/III до 1/V 99 року „прочитано, изъяснено и учениками выучено: 1) из просодии Бантыш-Каменского..., 2) из латинской риторики..., 3) из российской поэзии..., 4) из краткой свящ. истории..., 5) из математической географии — о употреблении шара и о небесных

телах; 6) из арифметики — о квадратных и кубических числах, о содержаниях и пропорциях, 7) из краткого землеописания о обитателях государства и о внутреннем устройении государства, 8) из пространного катехизиса..., 9) из Катона 2 книги, 10) из Горация кн. 2-й оду 9-ю. При том ученики упражнялись в сочинении стихов". Таких „репортов“ кінця XVIII в. є багато. Ми бачимо, що тут панувала класна, а не предметова система: кожний учитель мав цілий клас и викладав у ньому всі предмети.

Префект Іеракс (1790—94 р.), що наводив порядки в колегіумі й нагадує трохи пізніших інспекторів класичних гімназій своїми розпорядженнями, в 1790 р. 11/XI видав наказ: „каждый учитель имеет долг описать надлежащую для класса своего статью и расположить дни, что в который день делать должно, представить в семинарское правление для подписания; которое расписание должно быть в каждом классе прибито на стене, дабы и ученики знали, чем им в какой день заниматься должно по утру и после обеда“.

В 1798 році Синод розпорядився, щоб по всіх семінаріях було розіслано програму Київської Академії: „для образования по тому и прочих семинарий“, цеб-то щоб ввести по всіх семінаріях однакову програму. У програму входили й нові мови.

Цікаво, яких заходів вживала консисторія, щоб ввести грамотність серед учнів колегіуму. Указ 23/III 1771 року говорить: „приложенные при сем российской орфографии правила, собранные из разных новейших российских грамматик, отослать в контору Харьковского училищного коллегиума и велеть оные правила списать каждому учителю для себя порознь самым исправнейшим образом, а по учинении списков таковых выдиктировать в каждой школе порознь ученикам, не обходя и богословии обучающихся, и найстрожайше подтвердить, дабы как сами учителя, так и все ученики оные правила в письме всегда с точностью наблюдали, а в латинской и российской грамматиках приказать учителям оные правила по надлежащему из'яснять ученикам“.

Дуже мало учнів проходило весь колегіумський курс. Ще менше закінчувало освіту де-небудь в іншому місці. В 1759 році стали викликати учнів усіх семінарій у медичні школи. З Харківського колегіуму ніхто не пішов. Тоді звернулися ще раз, і на указі з консисторії про це є резолюція ректора — прочитати указ всім учням і запропонувати тим, хто хоче, їхати. Таких знайшлося тільки 6 душ. В 1774 році ректорові наказано вислати до Московського університету двох учнів. В 1791 році 14 студентів колегіуму подало заяву до архієрея, прохаючи відпустити їх в медико-хірургічну науку. Таких не затримували, тільки вимагали від них, щоб була письмова згода батьків. З указу 1799 р. 2/VI видно, що на пропозицію йти в медичні школи ніхто з учнів не відгукнувся. Тоді консисторія запропонувала колегіуму знов повторити пропозицію „с убедительным наклоением их к тому“.

Не маючи права примушувати йти в цю науку тих учнів, що платили гроші, колегіумське начальство, за пропозицією консисторії, робило „убедительное склонение“ „особливо учеников, на казенном коште состоящих“. Але, відпускаючи учнів у медичну науку, духовне начальство стежило, щоб вони не йшли куди-небудь в інше місце, скористувавшись з медичної науки, як з відмовки, щоб утекти з духовного стану. Видаючи такому учневі посвідчення, вони зазначали в ньому, що його відпущено для вступу до медичної школи, а коли

він не вступить, то „никто нигде его держать не должен, и в другие кроме медико-хирургической науки не вступать и явиться ему в сей Харьковский Семинарий“.

В 1783 році 2 учні одержали паспорти на 5 років для подорожі в чужі краї, щоб вивчати різних наук. В тому ж році 14 студентів поїхало до Петербургу готуватися на вчителів народніх шкіл. Взагалі це були окремі випадки. Учні колегіуму більш турбувались про те, щоб здобути собі посаду, ніж про те, щоб здобути освіту. Ще з перших класів вони починали підшукувати собі посаду, щоб потім, забезпечивши згоду парафіян, подати заяву про звільнення з колегіуму й призначення на цю посаду. В цьому їм допомагали батьки. В першій половині XVIII віку, поки письмального духовництва було мало, консисторія легко відпускала учнів на посади, але в другій половині вона рідко згоджувалась на це, а прихильно ставилась до випадків, коли учень забезпечував за собою посаду, одержував з неї гроші, а, поки він закінчував школу, його на посаді хто-небудь заступав.

Після 1776 року було відкрито багато всяких консисторій, куди треба було письменних людей, хоч у ті часи переходити з одного стану до другого було не легко; ця потреба примусила сенат видати указа, щоб тих із учнів семінарій, які побажають, відпускати на ці посади. В 1779 році консисторія наказала скласти список учнів не вище за риторичний клас і нездатних до наук і запропонувати їм піти на ці посади. Охочих піти на канцелярську службу знайшлося багато. Але пускали не всіх. Щоб затруднити цей перехід, вимагали, щоб установи, яким треба службовців, додавали списки із зазначенням прізвищ тих учнів, кого вони прохають відпустити, і подавали не просто до колегіуму, а до консисторії. Таким чином ті учні, що мали протекцію, легко могли вийти з колегіуму і дістати собі посаду.

Запитували також батьків, чи дозволяють вони синам іти на посади. Відомостей про те, щоб батьки відмовляли, нема. В 1782 році 7 учнів, які не могли легально дістати канцелярських посад, втекли з колегіуму, і дехто з них, змінивши прізвища, а дехто й так вступили на посади по інших містах. Але їх було знайдено й наказано привезти до колегіуму, „где по пристойном при общем собрании в страх другим наказании определить попрежнему в училище“. Поки консисторський пристав їх віз, один з них, вже коло самого Харкова, вискочив з підводи, вдарив пристава й зник у якомусь садку. Але не всі так бажали мати посаду. Дехто, подавши заявку, щоб його звільнили з школи на канцелярську посаду, не вважаючи на те, що з нього брали підписку, що він дійсно їде до канцелярії, замість цього їхав додому.

Учні старших класів, залишаючись офіційно учнями колегіуму, брали посади домашніх учителів у поміщиків, купців, міщан, попів — куди запрохували. Відомості про це ми маємо з 1774 року, коли ректор колегіуму звернувся в цьому питанні до архієрея, говорячи, що можна відпускати учнів філософії та богословія, але не більш як на рік і з тим, щоб ці учні мали з собою потрібні книжки й могли сами працювати. Архієрей дозволив. Але їздили на кондиції часто не на один рік, а на кілька. Іноді це робилось з дозволу архієрея, до якого звертався поміщик з проханням залишити вчителя ще на деякий час, а іноді без усякого дозволу, і тоді починалось листування колегіуму з поміщиком і учителем з вимогою негайно повернутися.

Цікаво, що відомості про ці кондиції починаються з того часу, коли учні колегіуму вже кілька років вивчали різні предмети в додаткових класах, і вимоги наймачів якраз були до цих предметів;

значить, мати кондиції могли тільки ті учні колегіуму, що відвідували додаткові класи. Іноді кілька попів або селян запрохували до себе на кондиції учня колегіуму. Тоді він жив по черзі у кожного з батьків з усіма своїми учнями. Ці кондиції бували дуже вигідні для колегіумістів. Вони іноді діставали великі для тих часів гроші, переходили на спокійне й сите життя в поміщицькому домі після голодування й знуцання колегіуму, а тому не дивно, що їм дуже не хотілось повертатися з тих кондицій знов до колегіуму. Так, у 1817 році, коли колегіум звернувся до Богучарського духовного правління з наказом вислати до колегіуму студента, що був у тому районі на кондиції, правління повідомило колегіум, що кілька разів і сам протопіп наказував йому повернутися до колегіуму і дячка посилав, щоб узяв з нього підписку, що він негайно повернеться до колегіуму, але студент „надлежащей подписки не дал, изъясняя притом, что он, студент, дать от себя подписку немедленно явится в коллегиум почитает для себя не иначе, как одною разве глупостью“.

Як жилося студентам на кондиціях, видно з контракту прапорщика Венецького з студентом Мамоновим 16/VI 1774 р. За те, що він буде вчити троїх синів поміщика німецької мови, латинської мови, арифметики й геометрії, „жить в доме целый год, а за труды 170 р. кушать за одним столом, иметь особую квартиру в его доме, чай пить вместе, а водку в случае гостей требовать от хозяина. Притом не возбраняю ему иметь со стороны одного ученика, а более того не позволяю“. Правда, не всі умови були такі гарні, але у всякому разі на кондиціях жити було краще, ніж у колегіумі. Коли траплялись які-небудь непорозуміння між студентом і наймачем, колегіум підтримував студента. Так, один студент жалівся, що він поїхав до кількох учнів за 100 карб. Один із батьків, піп, забрав свого сина й відмовився виплатити свою частину. Тоді колегіум звернувся до відповідного духовного правління, прохаючи, щоб воно викликало попа й примусило його виплатити гроші.

В журналі вихідних паперів за 1777 р. від 18/I записано: „Дан билет студенту философии Андрею Прокоповичу, отпущенному для обучения детей в город Зенков бунчукового товарища Росчаховского до 20 сентября сего 1777 р.“. Це той Прокопович, що пізніше був більш як 20 років ректором колегіуму. Іноді на кондиції їхали тільки на літо, на 3—4 місяці.

Крім того, деяких студентів старших класів призначалося на інспекторів. Вони мали доглядати учнів менших класів, які жили по приватних квартирах. За цей догляд і за те, що вони їм допомагали в ученні, батьки платили гроші й годували інспектора. З якого часу виникла ця інституція—невідомо. Мабуть, з виникнення колегіуму, коли виникла потреба, за браком місця в самому колегіумі, розміщати учнів по приватних квартирах. Відомості про інспекторів маємо з 1751 р. (див. вищезгаданий документ).

Від 1781 року ми маємо відомості, що сумське духовне правління стягає з дячка 3 карб. 50 коп., щоб виплатити інспекторові його сина. Інспектори мусили повідомляти колегіумське правління про успіхи й поведінку своїх учнів. Було складено спеціальну інструкцію для інспекторів, де зазначено й те, як вони сами мусять поводитись і в чому полягають їхні обов'язки. З тих пунктів, де заборонено що-небудь робити, можна уявити собі, що робилось у дійсності. Напр., п. 15 — „Денег харчевых на свои собственные надобности ни под каким видом не потреблять, а употреблять оные на содержание в пищу

и другие необходимые нужды, и то с запискою верной...“; п. 18 — „Не давать ученикам прозваний в насмешку никаких, не бранить неблагопристойно, не называть каналами, бестиями, сукиными сынами и другими язвительными словами, того ж самого чтоб и от них не было, наблюдать прилежно“; п. 12 — „Учеников никогда не бить по щекам, за волосы не рвать, не бить по спине, не штрикать ничем в глаза, в зубы и в груди, также по рукам палкою или толстою палею так, чтобы паля от удара разбилась, как делают запальчивые“.

З цього видно, як жилося учням на приватних квартирах. Ще добре було, як батьки були заможні й прислалали багато всякого припасу. А як батьки були бідні, припасу й грошей мало, та й тими розпоряджався інспектор, забираючи собі більшу частину, то й зовсім було погано. Є ціла низка справ, де жаліються, що інспектори п'ячать, недоглядають дітей, б'ють їх. Так, у грудні 1793 року вчитель у класі помітив, що учень Волошинов прийшов побитий. Вияснилося, що побив його інспектор. Інспектор спочатку пояснив, що побив його, бо характер у нього запалистий, а потім заявив, що Волошинов щось украв у нього. Семінарське правління вирішило — інспектор мусить в церкві перед іконою вдарити 50 поклонів, переписати на своєму папері інструкцію для інспекторів, і його було попереджено, що, коли він знов поб'є свого учня, його буде оштрафовано. Ось пояснення одного з інспекторів, коли його учні обвинувачували, що він завжди п'яний і б'ється: „п'ян был редко... высек же один только раз за ослушность, когда я пришел поздно домой и приказал светить им свечу, то они не похотели...“

Так жила більшість учнів, бо при колегіумі не було помешкання для всіх. Багато батьків подавали заяви, щоб їхніх синів прийняли до бурси на казенний кошт. Але колегіум мав дуже мало коштів, а тому ми бачимо, що на казеннім коştі було 30 — 40 душ, не більш. Консистерія наказала перевірити, чи дійсно їхні батьки бідні й як ці казеннокоштні учні вчать. Але заяви подавали й не дуже бідні, а такі, що не хотіли віддавати дітей на приватні квартири. Тоді в 1782 році консистерія наказала „принять меры о помещении сверх комплекта на казенной кошт просителей, но не иначе, как с платежем в казну толикого числа денег, во что становится коллегии на казенном содержании находящийся ученик...“

В реєстрі учнів, що були на казенному коştі, помічено 29/IX 1774 р. 34. В кінці реєстру написано: „Вышеписанные ученики разных школ были и прежде сего расположенные в бурсе на казенном коште. Богословии и философии ученики в начале учения сентября месяца, до распределения их на кондиции, бывают в бурсе по десяти и более человек“. З цього видно, що учні, які не мали грошей і квартири, приїздили після канікул до бурси, а колегіум, щоб розвантажити бурсу, підшукував для таких кондиції. Начальство стежило, щоб вони там не засиджувались. Згадуваний вже префект Ієракс звернувся до студента богословії Черняковського, господина Сеніора, якому, очевидно, доручено було доглядати бурси, з запитанням — в бурсі є три учні, „один не был доволен кондицией, другой по упрямости, а третий по незнанию порядка... почему они находятся, где им от начальства не приказано?“

В другому реєстрі того ж 1774 р. сказано: „Итого всех учеников, кои живут в сиропитательном каменном доме, а за свои деньги покупать должны свечи, дрова и все харчевое содержание — 24 человека“. В 1780 р. був наказ, щоби в бурсі мати 120 душ. Але для такої

кількості не вистачало помешкання, і їх було 60 — 80 душ. В 92 році казеннокоштных було 40 душ. Колегіум просив скоротити їх до 25 — 30.

Про життя бурсаків кінця XVIII й початку XIX в. є спогади. Навряд щоб раніш їм жилося краще. В чотирьох кімнатах, де жили бурсаки, коло стін були лави, на яких спали старші учні, а молодші спали просто на підлозі. В кімнатах було холодно, бо палива не вистачало. Носили вони свій одяг, начальство рідко коли купувало його. Їжа була погана, і давали її мало. В 1774 р. на вересневу третину року на казеннокоштных семінаристів видано 83 карб. 64^{1/2} коп. Навіть при тих цінах, які були тоді, це дуже мало. Не дивно, що при такому житті учні попадалися іноді в крадіжках. На жаль, в колегіумських документах немає відомостей, чи ходили учні „міркувати“ — співати під вікнами, щоб дістати гроші й їжу.

Вчитись учням доводилось у дуже важких умовах. В класах було холодно. Учення починалось дуже рано. В розкладі лекцій 1769 року помічено, що перша лекція була в 7 годин ранку. Той же префет Іеракс дає розпорядження вчителям, щоб вони доглядали, чи не спізняються учні, а учням нагадує, що вони повинні слухати манастирського дзвону або дзвону поліцейського й тоді вставали б з ліжок, бо до грецького класу треба збиратися о шостій годині. Помітив Іеракс, що дехто з учителів спізняється, а учні, чекаючи їх, пустують в класі; він пропонує їм або приходити своєчасно, або дати відповідь за це семінарському правлінні.

Важко було працювати учням без книжок. На початку XVIII віку підручники були рукописні. В другій половині були й друковані, але їх було мало й за них треба було платити гроші, а тому аж до XIX в. поширені були рукописні підручники. Книжки одержували з Москви, з друкарської контори через Білгород. За ці книжки платив колегіум, а потім стягав гроші з учнів. Коли в 1777 році майор Щербінін подарував на колегіум 100 карб., архіерей і колегіумське начальство довго радились, що найпотрібніше для учнів-бурсаків: чи купити їм одяг, чи книжки. Нарешті вирішили купити підручників.

Була при колегіумі бібліотека, що складалася з бібліотеки Стефана Яворського й ще деяких дарованих книжок. Але учням з неї було мало користи, бо книжками могли користуватись тільки вчителі та учні школи богословія. Взагалі учням не було чого читати, а тому не дивно, що в 1771 р. архіерей зібрав старі російські й латинські газети за 1770 рік, наказав оправити їх за кошт бурси і „читать ученикам в воскресные, праздничные и другие от ученья свободные дни и часы“. Правда, були серед учнів діти заможних батьків, що привозили з дому або купували різні книжки, але таких було дуже мало. В Харкові до XIX в. навіть книжкової крамниці не було. Коли студент богословія Прокопович в 1770 р. жаліється на другого студента, що той взяв у нього на 10 карб. книжок, а серед книжок згадує кілька французьких книжок, напр. Вольтера, можна думати, що ці книжки випадково попали до нього з якої-небудь поміщицької бібліотеки. Працювали учні з ранку до обіду — годин до 12, а потім по обіді годин до 7 вечора. Під свята й на свята, а також у неділю їх примушували ходити до церкви, а після того слухати промови й тлумачення катехізису. Іеракс, звертаючись до „почтенных г. учителей“, каже, що „каждого класса учитель долг имеет приставить верного и неподозрительного смотрителя, могущего пресечь всякие имеющие случиться от учеников шалости и неблагопристройства“, нагадуючи, що „духовник прошение представил о бывших прежде сего в церкви непорядках“. Коли навіть

в церкві бували „непорядки“, можна собі уявити, що бувало в класі або в перервах. На жаль, в архіві колегіуму й консисторії мало відомостей про цей бік колегіумського життя. Мабуть, колегіум, оскільки можливо, вів цю боротьбу з „непорядками“, не доводячи про них до відому консисторії і ніде не зановуючи. Іноді трапляється справа — зайшов син подпрапорного Ольшанського в бурсу, бурсаки його побити. Батько пожалівся — довелося це записати. Так само, коли колегіумські учні брали участь у бійках з сторонніми особами в місті, доводилося й це записувати. Колегіумське начальство тільки стежило, щоб винних учнів віддавали в духовний суд, а не загальний. Дуже рідко трапляються такі документи — „за непорядочные ево и неоднократные шалости“ звільнили учня риторики в 1771 році. В 1790 році учень філософії дає підписку, „что от нижеподписанного числа, забыв свою леность, упрямство и развратность, должен ходить каждого дня в философический класс всенепременно“, при чому підписуються й 6 свідків — його товаришів.

В списках учнів ми бачимо коло прізвищ і одмітки про їхні успіхи й поведінку. Ці одмітки ставились і в посвідчення, коли учень виходив з школи. Напр., 1739 р. — „в понятии наук безнадежен“; 1784 р. — „понятия не худого, но нравов развратных“; 1793 р. — „кроток“, „честен“, „скудных дарований“, „превосходных дарований“; 1796 р. — „остер, но ленив и потому мало надежен“, „за природной тупостью успеваает посредственно“, „не худо успеваает“, „к наукам ревностен, нравами честен“, „хотя от природы туп, но прилежанием старается заменить природную тупость“ і т. д.

Ускладняло роботу вчителя в класі й те, що учні були неоднакового віку. Напр., у школі граматики 1761 р. було 65 учнів від 10 до 20 років. В школі синтаксими 62 р. 87 учнів від 11 до 18 років, 1787 р. нижчий граматичний клас — 103 учня від 9 до 19 років.

Що до походження учнів, то ми бачимо, що, хоч тут і були світські люди, їх було дуже мало. В 1760 р. на 68 учнів школи інфіми було 2 сини канцеляриста, 2 козаків, 1 невідомо чий, 1 служника архієрейського дому, 2 сини управителя маєтками Розумовського, 1 син осавула, цеб-то 9 вільних, або 13⁰/₁₀₀. В 62 році в школі інфіми на 52 учнів було 2 мужичих сини, 1 син козака, 3 сотника і 1 полковника, цеб-то 7 вільних, або 13⁰/₁₀₀. В 1792 р. у всьому колегіумі було 459 учнів, з них 70 вільних — 15⁰/₁₀₀. Таким чином, вільних було від 10 до 15⁰/₁₀₀, при чому в молодших класах їх було трохи більше, а в школі богословія їх або зовсім не було, або було 1—2. Серед цих вільних дворянських дітей було зовсім небагато, і якби можна було підрахувати, який відсоток усіх дворянських дітей Слобожанщини вчився в колегіумі, ми побачили б, що він був дуже незначний. А тому не можна дивитись на колегіум, як на місце, де дворянство Слобожанщини діставало освіту. Харківський колегіум був у віданні архієреїв Білгородських. Архієрейська консисторія втручалась в найдрібніші справи колегіуму. Без дозволу консисторії не можна було навіть відпустити учнів на канікули додому. Вона ж призначала вчителів колегіуму.

Заснувателю колегіуму Епифаній турбувався про те, щоб забезпечити його вчителями. Він звернувся до Синоду з проханням дозволити приймати на вчителів тих, хто побажає, з Києва людей духовного чину, а також „о постриженни в монашество приходящих в епархию его студентов, годных во учительство“. Синод дозволив, і Епифаній викликав кількох людей з Києва й настановив їх на учителів у колегіумі, але Київський архієпископ протестував проти цього,

бо Епифаній запрохав їх без його дозволу, і Синод наказав Епифанію повернути всіх і приймати тільки тих, хто має від своєї єпархії дозвіл. З цього факту видно, як важко було тоді дістати освічених людей, гідних до викладання в колегіумі.

14/VI 1727 р. Епифаній пише до Синоду, що в колегіумі такі вчителі: „філософії учитель - префект ієромонах Митрофан Слотвинський, в риторике учитель ієромонах Иларион Григорович, в поэтике учитель ієродиакон Гавриил Краснопольский, в синтаксисе и грамматике учитель ієромонах Авксентий Кивачинский, в инфиме учитель ієромонах Варфоломей Тишчинский, в фаре учитель ієродиакон Петр Вениович, в славенской учитель иподиакон Петр Анцов“. Але 24/VII того ж року було розпорядження від Синоду — „а буде такогого позволения не будет, то возвратить всех“. Невідомо, хто з цих учителів залишився, а хто мусив повернутися до Київської єпархії, крім Слотвинського, який з 1730 р. став ректором колегіуму.

Указ з консисторії 29/X 1742 р. наказує прийняти за вчителя філософії в колегіумі ієромонаха Амвросія Попеля, „а между тем, какового он будет в житии, состоянии и во обучении студентов прилежании, тебе, ректору, с прочими учителями незабвенно наблюдать и репортовать его Преосвященству через каждую треть года“. Цей Амвросій був кілька років префектом колегіуму. Система „наблюдать и репортовать“ була дуже поширена в колегіумі як серед вчителів, так і серед учнів. Учителі були цілком у розпорядженні ректора і без його дозволу не мали права нікуди виходити. Мінялися вони майже що-року. Перші вчителі були ченці. Але важко було знайти вченого ченця, що згодився би піти вчителювати в колегіум на важкі умови. Тому спочатку в менших, а потім і в старших класах зустрічаються вчителі з білого духівництва, а наприкінці XVIII в. вже й світські люди. Учителів не було де знайти, тому брали учнів школи богословія й настановляли їх на учителів молодших класів, а далі протягом часу вони переходили й у старші класи. В 1792 році були такі вчителі: „в низшем грамматическом классе ученик богословия Александр Бируков, в высшем грамматическом классе ученик богословия Николай Кременецкий, в классах пиитическом ученик богословия Михаил Рыжанский, риторическом — ученик богословия Иван Двигубский, в философском — протоиерей Андрей Прокопович, в греческом аналогическом — ученик богословия Антон Навалетский, в греческом грамматическом — ученик богословия Иван Томаров, в богословском и греческом синтаксическом — префект Иеракс“. Як бачимо, більшість учителів була з учнів богословія, що навіть не скінчили свого класу. Так, Кременецький був тільки півроку в богословському класі. Коли консисторія не прислала своїх учителів, колегіум подавав своїх кандидатів на затвердження. Навіть коли на початку нового навчального року не передбачалось ніяких змін у складі вчителів, колегіум надсилав до архієрея список старих учителів з запитанням, чи дозволить він тим самим вчителям провадити й в цьому році навчання. Матеріальне становище вчителів було неоднакове. Найкраще жилося ченцям - вчителям. В 40-х роках учителі одержували таку платню на рік: ректор — 100 карб., учитель богословія — 60 карб., філософії — 40 карб., риторики — 25 карб., піітики — 20 карб., а решта — по 15 карб. В 1765 році ректор діставав 157 карб. 50 к., префект і філософії учитель — 112 карб. 50 к., учитель риторики — 74 карб., російської елоквенції — 54 карб., піітики і грецької мови — 84 карб., латинської граматики — 42 карб., російської граматики — 42 карб. Платню видавали що-третини року, але часто запізнювались, особливо до кінця XVIII в.,

і в старих паперах багато заяв учителів на те, що вони „претерпевають крайнюю нужду“ і прохають архієрея виплатити їм гроші. В 1749 році ректор пише до консисторії: „в отдаче учителям жалованья и неимущим ученикам на пропитание в деньгах обстоит самая крайняя нужда“. В заяві 1753 р. учителі пишуть: „должности свои по силе тщательно исполняем, точию как в пище, так и в жалованьи, которую немалую часть на пищу издержуем, крайний претерпеваем недостаток, что видя, и другие достойные студенты от коллегіума удаляются...“

Учителі колегіуму, крім жонатих, жили в колегіумі. До 1765 року вони мали майже весь час їжу від колегіуму. А з 1765 р. їжу стали одержувати тільки вчителі-ченці, за наказом архієрея. Зберігся один документ, де описується їжа вчителів. Документ від 1769 р. „В праздник кушаний 4: жаркое, борщ, сладкое, каша, а в простые дни обыкновенно три кушания: жаркое, борщ, каша... по вторникам, четвергам, неделям и праздникам приходят в келию ректорскую на водку, где всегда не менее двоих чарок им подносится, в протчие дни к столу иногда водка посылается; в праздники большие, а иногда и в недели выдается им к столу мед и вишневка. Сверх того, к большим праздникам порознь всякому учителю выдается по штофу двойной водки и простой по две кварта...“ Коли порівняти таке сите та п'яне життя з голодним та холодним життям учнів колегіуму, зрозумілим стає, чому там було два ворожих табори: з одного боку ситі ченці з своїми „науками“ — латинською граматиною, віршами, проповідями, солодкими словами про користь науки — і різками, а з другого — голодні, обідрані хлопці, яким силоміць вбивали в голову цю науку, які де можна бешкетували і ненавиділи і школу і вчителів.

Вчителі з білого духівництва мали, крім платні за лекції, ще прибутки з своїх церков і жили теж не погано. Гірш жилося молодим учителям з студентів богословія, а тому вони, як тільки траплялась добра парафія, кидали вчителювання й робились попами. А найгірше жилося світським, хоч би з тих же учнів богословія, що не йшли ні в попи, ні в ченці. Вони підшукували якої-небудь іншої посади й часто теж кидали вчителювання, а тому в 1792 році консисторія дала розпорядження: з світськими вчителями умовлятися про термін їхньої праці, щоб в молодших класах вони залишались не менш як 2 роки, а в старших — 4. Ми маємо від 1798 року заяву учителя філософії Татарського. Він жаліється, що живе на одну колегіумську платню, мусить купувати їжу, посуд, паливо для 4 кімнат і утримувати хлопців, що при ньому для послуг. В ченці він не хоче йти через хворість, а так жити йому важко.

Ми не маємо відомостей про те, чи перевірялося знання тих, кого призначали на вчителів, у перші часи існування колегіуму, чи досить було мати посвідчення того ж колегіуму або Київської академії, що кандидат прослухав ту чи іншу школу. Але пізніш траплялися випадки перевірки. Так, в 1795 р. семінарське правління репортує архієрею про те, що вчителя риторики треба усунути, „понеже обучавший риторике иеродиакон, что ныне иеромонах, Андрей Вошинин в преподавании и знании учебных предметов, до класса риторического надлежащих, усмотрен семинарским правлением крайне слаб и малоспособен“. Коли в 1799 році семінарське правління прохало призначити попа Людикорвина для пояснення учням нижчих класів у церкві катехізису, архієрей зазначив у своїй резолюції на це прохання: „в сем доношении не означено, что прописанный священник свидетельствован в тонком и обстоятельном знании катехизиса“.

Нема нічого дивного в тому, що така людина, як славетний український філософ Григорій Сковорода, не міг довго залишатись вчителем колегіуму при тих умовах життя й серед тих людей, що там панували.

Багато лихого зробив „училищный Покровский монастырь“ колегіуму. Він забрав собі землі, що було подаровано на школу, прибутки, що йшли з Каплунівської ікони й що було призначено на утримання колегіуму, і доводилось пильно стежити за тим, щоб і прибутки з грошей, подарованих князями Голіциними, не захопив цей ненажерливий монастир.

Але про економічне становище колегіуму, його прибутки та витрати буде в іншій статті.

Відгуки декабристського руху на Слобожанщині

Петербурзькі події 14 грудня 1825 року та виступ Чернігівського полку надзвичайно велике вражіння справили на всі чисто кола тодішнього суспільства. Декабристський рух знайшов відгуки геть по всіх кутках тодішньої Російської імперії¹⁾ чи то в формі поширення різних чуток, чи у відповідних розпорядженнях урядових осіб, чи в дописах урядові на неблагонадійних осіб, чи у виявах вірнопідданчого почуття то-що. Адже є навіть цілком певна назва для однієї групи чуток — Костянтинівська легенда так звана.

У цій замітці подаємо документи про відгуки декабристського руху на Слобідській Україні, тоді Слоб.-Українській губернії. У фонді Слоб. Укр. Гражд. Губернатора, що переховується тепер у Харк. Центр. Істор. Архіві, є ціла низка справ, що малюють відгуки декабристського руху на Слобожанщині. З цих справ беремо кільки, що подають переважно дані про чулки, що ширилися на Слобожанщині, і тільки перша справа стосується до розпоряджень влади губербської. Оголошуючи ці документи, не вичерпуємо всіх справ, що є в тому фонді та стосуються до цього питання²⁾.

Між справами фонду Слоб. Укр. Гражд. Губ., ч. 366 за 1826 рік (№ 14/18) є справа: „О Муравьевъ по случаю мятежа, бывшего в Киевской Губерніи 7 генваря 1826, на 10 листахъ“.

Перший документ цієї справи — то є повідомлення від Малор. Воєн. Губернатора кн. Репніна Слоб. Укр. Гражд. Губернаторові, що ним тоді був В. Муратов³⁾.

От Малороссійскаго
Воєннаго Губернатора
въ Полтавѣ.

Генваря 6 дня 1825.
№ 34 - й.

Получено съ нарочнымъ

Генваря 7 дня 1826 года.

Господину Слободско - Украинскому
Гражданскому Губернатору.

По возможности, чтобы слухъ о происшедшемъ въ Киевской Губерніи, со стороны Черниговскаго пѣхотнаго полка,

¹⁾ Див. „Красный Архив“, 1926 р., том 16 - й, 17 - й — „Отголоски декабрьского восстания 1825 г.“ В. Ганцова - Берникова.

Рік 1926 приніс цілу низку статей та матеріалів до питання про відгуки декабристського руху і в Росії, і на Україні.

²⁾ Найцікавіші з тих справ, що їх ми не подаємо в цій замітці, це справа з подробицями про арешт А. Борисова (по опису № 243), про розшуки студента Беренса (ч. 15 секр. справа від 8 січня 1826), про донос дворянина Прибильського на Івана Козловського, причетного до „шайки мятежнической“, то-що.

³⁾ Характеристику цього губернатора див. у книзі акад. Д. І. Багалія і Д. П. Міллера „История города Харькова“, том 2 - й, розділ 5 - й.

возмущені достигъ до Харькова и при чрезвычайном нынѣ стеченіи въ ономъ городѣ народа¹⁾, не произвелъ какихъ либо толковъ,—я нужнымъ почитаю сообщить Вашему Превосходительству съ нарочнымъ курьеромъ свѣденія, доставленныя ко мнѣ командиромъ 4 пѣхотнаго корпуса Г. Генераломъ отъ инфантеріи Княземъ Щербатовымъ, какъ о началѣ сего мятежа, такъ и о прекращеніи онаго.

Генераль-Адъютантъ Князь Репнинъ.

До повідомлення цього додано копію „рапорта командира 3 пѣхотнаго корпуса Генераль-Лейтенанта Рота, къ командиру 4-го пѣхотнаго корпуса Генералу отъ инфантеріи князю Щербатову отъ 3 генваря 1826 года за № 3“ та копію „съ отношенія командира 4 пѣхотнаго корпуса Генерала отъ инфантеріи князя Щербатова къ Малороссійскому Военному Губернатору отъ 2 генваря 1826-го года за № 27-мъ“.

Відразу ж губерська влада взялася до боротьби проти можливости будь-якихъ розрухів на Слобожанщині, поставила на ноги повітову владу, і з наказівъ губернаторовихъ найцікавіший є Богодухівському земському справникові.

Чернетка
Генваря 1826
№ 1.

Секретнѣйше.

Г. Богодуховскому Земскому Исправнику.

Извѣстившись, что Черниговскаго пѣхотнаго полка подполковникъ Муравьевъ-Апостоль, оказавши буйство противу полковаго командира и приведши въ неповиненіе офицеровъ и нижнихъ чиновъ онаго полка, прекращенное принятыми военнымъ начальствомъ мѣрами, между прочими мятежными дѣйствіями своими разослалъ въ нѣкоторыя места... и наполненныя развратомъ, общему спокойствію вреднымъ, воззванія;—я по поводу того, что таковыя зловредныя письма по сопредѣльности Полтавской Губерніи, гдѣ состоятъ имѣнія Муравьева, могутъ иногда быть подброшены гдѣ либо и въ сопредѣльныхъ мѣстахъ Богодуховскаго уѣзда, строжайше предписываю²⁾ Г. Земскій Исправникъ, упо[тре]бить всевозможныя набл[юдения] не будутъ ли куда либо по[сы]лаемы отъ Муравьева и его сообщниковъ люди,... какія либо мятежныя... бумаги, и в случаѣ с он[ыми] кто либо могъ быть пойм[ан] такового тотчасъ достави[ть] ко мнѣ прямо. Таковое наблюдение между прочаго обратитъ со стороны людей владѣнія помѣщика Хрущова, гдѣ могутъ быть знакомые съ людьми Муравьева по родству помѣщиковъ Хрущовыхъ съ фамилією Муравьевыхъ

Съ симъ вмѣстѣ предписываю вамъ истребовавъ отъ предмѣстника вашего все дѣло, относящееся к безвыѣздному пребыванію в Крючикѣ Статскаго Совѣтника Каразина³⁾, въ точности исполнить все то, что въ разсужденіи его предписано, строжайше наблюдая, дабы никуда изъ онаго не отлу-

¹⁾ Саме ж у цей час у Харкові відбувався великий Хрещенський ярмарок.

²⁾ Край аркуша обгнив, отже закінченъ кількох слів та речень прочитати не можна. Місця безсумнівні відновлюємо і відновлений текст ставимо в дужках.

³⁾ В. Н. Каразин у цей час пробував у засланні в свойому маєткові Крючикові в звязку з відомою Семенівською історією 1820 року.

чался и ни съ кѣмъ не имѣлъ переписки мимо меня; о всѣхъ же, съ кѣмъ онъ будетъ имѣть сношеніе, доносить мнѣ всякой раз.

Така є перша справа, що малює нам, якої великої ваги надавали представники місцевої адміністрації заходам проти поширення відозв Муравйова.

II

Друга справа — то є „Секретное дѣло по перепискѣ Комисіи Военнаго Суда, учрежденной при Пензенскомъ Гарнизонномъ Баталіонѣ. 12 июня 1826 г. на 17 листахъ (№ 19/24)“.

Зміст справи цієї такий.

Комісія військового суду судила рядового Пензенської інвалідної команди Івана Івановича Гусьова, „за разглашеніе имъ безумныхъ и нелѣпныхъ слуховъ блаженной памяти о Государѣ Императорѣ Павлѣ 1-м, который въ отвѣтахъ своихъ показалъ, что онъ прошлаго 1825 г., въ декабрѣ мѣсяцѣ выключенъ 20 артиллерійской бригады, батарейной 1-го роты изъ фурмановъ за неспособностью къ армейской службѣ въ Пензенскую инвалідную команду. Слѣдуя по тракту отъ Таврической губерніи, т. е. гдѣ расположена рота на квартирахъ, во время прохода черезъ Харьковскую губернію, онъ Гусевъ слышалъ въ народѣ, а отъ кого имянно: и гдѣ они жительство имѣють не знаетъ, что блаженныя памяти Государь Императоръ Павелъ Первый живъ, и что Великій Князь Константинъ Павловичъ пошелъ съ солдатами вынимать его изъ каменной тюрьмы“.

Увесь час комісія домагалася від Харківського Гражданського Губернатора, щоб провадилося „дознание по высочайше ввѣренной вашему превосходительству губерніи отъ жителей, не говорилъ ли кто изъ нихъ нелѣпныя слова или не имѣется ли въ подобныхъ сему въ производствѣ по гражданскимъ присутственнымъ мѣстамъ надъ кѣмъ либо дѣлъ“, але повідомлень таких довго не було, і тільки згодом гражд. губернатор повідомляв, що поширення таких чуток на Харківщині не було. Чим закінчилася справа, невідомо, але тут (незалежно від того, чи правду говорив Гусьов, чи сам вигидав) цікаве є поєднання Павлівської й Костянтинівської легенди.

III

Третя справа того ж фонду під назвою „Переписка по жалобѣ Генералъ - Лейтенантши Глазенапъ на Богодуховскаго земскаго исправника Быковского 23 февраля 1826 г. (Ч. 17/21)“ малює нам цікаву картину сутички генеральші Глазенап, представниці вищих кіл суспільства, з Богодухівським земським справником.

19 лютого 1826 року В. Муратов одержав такого листа:

Милостивый Государь мой,
Василій Гаврильевичъ!

Среди моихъ благоговѣйныхъ и вѣрноподданническихъ чувствъ, когда я въ мирномъ уединеніи съ моими сиротами приносила Господу Богу моленіе о благоденствіи и счастливомъ царствованіи Богомъ дарованнаго намъ Государя Императора Николая I-го,

въ то самое время приѣхалъ въ домъ мой исправникъ Быковскій и объявилъ мнѣ что онъ имѣеть повелѣніе сдѣлать обыскъ моей перепискѣ; въ первомъ энтузіазмѣ моего глубочайшаго повиновенія къ верховной власти, я отдала ему всѣ ключи и требовала, чтобы онъ показалъ повелѣніе, почему я, бывши столь невинна, могла подпасть такому обидному для меня подозрѣнію! — Исправникъ мнѣ отвѣчалъ, что ваше Превосходительство приказали ему сдѣлать сей обыскъ единственно для того, не найдетъ ли онъ писемъ Графа Булгари¹⁾, и что насчетъ только сего, он имѣеть письменное отъ васъ повелѣніе, коего он мнѣ показать не можетъ, потому что это секретъ, и что въ этомъ самомъ секретномъ предписаніи есть еще другія лица, и подтверждалъ, что никогда не осмѣлился бы ко мнѣ такъ приѣхать, есть ли бы не было ему на сіе предписаніе отъ васъ — въ сей чувствуемой мною обидѣ, къ вамъ же обращаюсь, прося покорно вашего Превосходительства, увѣдомить меня, по какимъ замѣчаніямъ вы предписали исправнику Быковскому дѣлать обыскъ въ домѣ моемъ и почему я имѣла несчастіе подпасть сумнѣнію чрезъ Графа Булгари, который в 1824 еще году былъ в моемъ домѣ, по случаю тогда пребыванія у меня статсъ дамы Графини Чернышевой, коея делами онъ завѣдалъ, и съ коимъ я до того и послѣ того, не имѣла никакого знакомства.

В ожиданіи получить на сіе вашъ почтенной отзывъ имѣю честь быть съ истиннымъ почтеніемъ

Милостивый Государь
Вашего Превосходительства,
покорная ко услугамъ
Марья Глазенапъ

Февраля дня
1826 года.

Зрозуміла річ, що губернатор, не минуло й чотирьох днів, звернувся до справника секретно:

„Препровождая при семъ въ подлинникѣ письмо ко мнѣ Г- жи Генерал-Лейтенантши Глазенапъ, съ жалобою на васъ въ нанесеніи ей обиды произведеніемъ обыска относительно ея переписки я поручаю вамъ Г. Исправникъ на содержаніе сего письма, съ возвращеніемъ онаго, доставить мне подробные сведения, нимало не медля“.

Відповідь справникова малювала зовсім іншу картину, як лист генеральші:

Секретно.

„Его Превосходительству
Господину дѣйствительному статскому совѣтнику Слободско-украинскому Гражданскому Губернатору и Кавалеру Василю Гавриловичу Муратову.

Богодуховскаго Земскаго Исправника.

На предписаніе вашего превосходительства отъ 23 февраля за № 75 пущенное и мною сего марта 2-го числа полученное,

¹⁾ Тут мова йде про графа Якова Николаевича Булгарі. Про нього див. в „Алфавите декабристів“. Восстание декабристов, т. VIII. Видання Центрархіву РСФРР. Крім того, див. „Рух декабристів на Україні“. Ювіл. видання Укрцентрархіву, Харк., 1926. Стаття акад. Д. І. Багалія „З історії декабр. руху на Слоб. Україні“.

съ приложеніємъ в подлѣнникѣ письма госпожи генераль - лейтенантши Глазенапъ съ жалобою на меня (которое при семъ обратнo кѣ вашему превосходительству препровождается) якобы въ нанесеніи ей обиды произведеніємъ обыска относительно ея переписки. Симъ честь имѣю донести, что я при объѣздѣ и обзорѣни върненнаго мнѣ уѣзда ѣздилъ и кѣ г. Глазенапъ, гдѣ, послѣ обыкновеннаго съ должнымъ уваженіємъ кѣ званію ея здѣланнаго отъ меня привѣтствія, разговаривали въ двоихъ обыкновеннымъ образомъ и между прочимъ: я началъ ея просить о исправленіи ея участка на почтовой дорогѣ, которая какъ и вашему превосходительству извѣстно неотделинна и деревья не посажены, такимъ образомъ: я над[ѣюсь, что] вы уваживъ мою просьбу прикажите при наступленіи слѣдующей весны заняться какъ посадкою деревьевъ такъ равно и отдѣлкою по плану почтовой дороги; мнѣ довольно извѣстно, что предместникъ мой [нѣско]лько разъ относился кѣ вамъ о семъ письменно, но его требованія остались безъ выполненія, а какъ вамъ... извѣстна моя отвѣтственность по сему предмету прошу васъ въ такомъ случаи меня не винить, я представляю о семъ Его превосходительству господ... натору; да еще просилъ ея сказать мнѣ кто у ея проживаетъ изъ сторонныхъ ибо я зналъ, о семъ издо[несенія] тамошняго волостнаго головы, и имѣютъ ли они...ные для свободнаго прожитія виды безъ которыхъ теперь да и въ предѣ приказать изволили бы своей экономіи недержать; въ продолженіе сего разговора... далѣе замѣтилъ я что госп. Глазенап отклоняя оной нѣсколько разъ начинала спрашивать о новостяхъ, о слухахъ, о графѣ болгари какъ равно и овзятіи его; и что она по сему предмету нарочно ѣздила в бѣлгородъ кѣ графинѣ Чернишовой, говорила о намѣреніи ея ехать в С. Петербургъ гдѣ она надѣется имѣть свиданіе с граф. болгари, поручала мнѣ за отъездомъ ея въ покровительство живущаго въ домѣ ея маіора васильева, выговаривала мнѣ что я к ней неоткровененъ, изъявляла желаніе предстательствовать обо мнѣ у начальства, просила наконецъ меня чтобы ей показать секретные мои предписанія, увѣряла притомъ что это останется между нами, и что она взаимно также сообщитъ мнѣ нѣсколько такихъ переписокъ, которые навѣрное удивятъ меня, также говорила что она обовсѣхъ новостяхъ и произшествіяхъ знаетъ больше меня и прежде меня; чемъ далѣе продолжался разговоръ таковой сколько могу припомнить и сему подобной въ разныхъ измѣненіяхъ, тѣмъ болѣе заставлялъ меня думать о цѣли одного которой постигнуть я никакъ не могъ авзялъ терпѣніе до самаго отъѣзда отвѣчать на ея вопросы коротко и осторожно; бумагъ ея никакихъ не только не осматривалъ или требовалъ но даже и мысленно намѣренія осем я не имѣлъ; а скакого поводу Г - жа Глазенапъ приносила о семъ жалобу вашему превосходительству, и теперь не постигаю, развѣ только; какъ могу заключить! за то что неудовлетворилъ ея нескромнаго любопытства, да за отношеніе мое к ней о дорогѣ и опроживающихъ уея стороннихъ людяхъ; ибо она тогда же мне сказала, что еще не было въ богодуховскомъ уездѣ такого исправника который лишь при вступленіи въ должность такъ отзывался бы кѣ ней вдругъ и строго и настоятельно о подобныхъ Предметахъ; за отъездомъ же от ея г - жи Глазенапъ въ обязанность себѣ поставилъ имѣть...ное нащотъ ея стороною наблюденіе; а какъ въ послѣдствіи

времени не заметил я... [ни]чего касательно имѣющихся отъ вашего превосходительства предписаній то и не нашел нужным... вашему превосходительству доносить; при(сем до)кладываю что Г-жа генераль-лейтенантша Глазенапъ 17-го числа прошлаго февраля мѣсяца выехала в С. Петербургъ.

Земский Исправникъ Быковский“.

№ 9-й, 5-го дня
марта 1826 года.

Так і невідомо, хто ж був правий — чи справник, чи генеральша, та в усякому разі це листування малює велику зацікавленість подіями вищих кіл суспільства.

IV

Найцікавіша справа — то є під такою назвою: „Секретныя бумаги касательно однихъ слуховъ пронесшихся въ Богодуховскомъ уѣздѣ 1826 года“.

25 січня 1826 р. гражданський губернатор „секретнѣйше“ наказував Богодухівському городничому майорові Гусаківському ось що:

„Ко мнѣ дошли слухи, что одинъ изъ чиновниковъ въ Богодуховѣ живущихъ, и именно секретарь уѣзднаго суда Дискій имѣетъ письмо, неизвѣстно мнѣ, откуда имѣ полученное, въ которомъ сообщено ему за новость, якобы въ запискахъ покойнаго Государя Императора найдено предположеніе касающееся помѣщичьихъ крестьянъ.“

Сколь ни ложны и нелѣпы подобныя новости, и не заслуживающія никакого вниманія, но мнѣ нужно знать, от кого именно могло быть сообщено вышеизъясненное, и потому поручаю вашему Высокоблагородію, самымъ секретнѣйшимъ образомъ дознать о семъ и если точно есть подобное письмо, то отъ кого и откуда оное сообщено, причемъ достать и самое то письмо, но безъ малѣйшей огласки и доставить ко мнѣ, или лично, или же при донесеніи въ собственные мои руки, съ тѣмъ вмѣстѣ возвратите и самое сіе предписаніе, содержаніе котораго сохраните в глубочайшей тайнѣ.

На будущее ж время рекомендую имѣть бдительное вниманіе, дабы нелѣпыя новости, но могущія имѣть вредныя послѣдствія для общаго спокойствія не были разпускаемы“.

Вже через 5 днів, 30 січня 1826 року, городничий Богодухівський повідомив губернатора, що його наказ виконано:

... „Мною дознано и то письмо оказавшееся писаннымъ к нему Дислому декабря 23 дня 1825 года от Юсифа Смырнитскаго безъ малѣйшей огласки я достигъ“.

Цього листа городничий надіслав губернаторові. Текст його такий: На конверті:

„Его Благородію
Милостивому Государю
Ивану Николаевичу
Дыскому въ Г. Богодуховѣ“.

„Почтеннїйшій Кумъ
Иванъ Николаевич!

Слава Богу что вамъ лутше прошу васъ неумерать ибо вы мнѣ нужны крайнѣ. — Новости здѣсь тѣ что сегодня въ 10-ть часовъ присягали опять новому Императору Николаю Павловичу — отъ котораго по манифесту узнаете что Константинъ еще въ 1822-мъ году отказался отъ престола и таковыя Акты найдены запечатаны въ разныхъ вышшихъ присудственныхъ мѣстахъ а как ето здѣлано не успѣваю вамъ доставить печатных писемъ или переписки Высочайшей двухъ братьевъ то е: Александра и Константина. Источника же сей причины никто не постигаеть, Императрица Елисавета будетъ жить в Харьковѣ непрѣменно.

Я завтра пушаюсь в дорогу домой и буду непрѣменно 4-го декабря, а тѣло Императора будетъ в Харьковѣ 5-го или 6-го числа. Сам всю вамъ раскажу тогда жаль что Аракчеевъ опять въ силѣ, есть чудеса и будутъ. Здѣлалось извѣстнымъ что покойной императоръ говорилъ такъ „хотя бы стоило дому фамилии моей но я отъ помѣщиковъ людей отберу“ вот какіе неслышаные чудеса слышутся. — Прощайте нѣкогда ташуть ехать до Кузина, — кланяйтесь отъ меня всѣмъ а кумушки особливо съ дѣтками низенько кланяюсь и остаюсь

От 1825 года
декабря 23 дня.

вам покорнѣйшій слуга
Юсифъ Смирнитскій

На полях „отпускаю писаревского хохла скорѣ“.

Унизу дуже нерозбірливим іншим почерком написано (очевидячки, Муратовим).

„Сему Смирнитскому сдѣланъ мною строжайшій выговор и подтверждено, чтобы онъ подобныхъ глупостей писать и впредь не осмѣливался“. 12 февраля 1826 года.

Так закінчилася справа з цим листом, що, справді, дуже добре малює нам чутки, що ширилися в колах дрібних урядовців тогочасних. Очевидна річ, що по архівних фондах відбилася тільки дуже невеличка частина отих-о різноманітних чуток, що ширилися по всій Росії й Україні в звязку з декабристським рухом та незвичайними обставинами вступу Миколи I-го на престол. Особливо цінні в цьому листі згадки про Аракчєєва та про визволення селян.

Нариси з історії військових поселень на Україні

1. ПРОЄКТ ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕНЬ АРАКЧЕЄВА 1817 року

Коли ми чуємо слово „військові поселення“, відразу постає в уяві страшна тінь всемогутнього царського фаворита XIX віку графа Аракчеєва, цього „неуценого истинно - русского дворянина“, грізного хазяїна - адміністратора всіх військових поселень, що кров'ю та насильством втихомирював повстання по них.

Так само постає відразу в уяві ще й досі трохи загадкова тінь його високого добродія та друга Олександра І, цього ліберала - мрійника на престолі, цього містика й запеклого реакціонера.

І одночасно постають перед нас постаті багатьох замордованих графом селян та салдатів — військових поселенців з примусу, а також згадуються затуркані, залякані на смерть жінки та діти тих поселенців.

Навіть побутові картини поміщицького життя немов би не такі страшні стають, як згадати про військові поселення — цей новий вид кріпосницько - поліцейського режиму.

Записки офіцерів, інженерів та лікарів, що служили по військових поселеннях, а також і погляди самих військових поселенців теж стверджують, що ці асоціації та образи, як їх подає наша історична література, теж відповідають дійсності. Але на цих загальних місцях не може спинитися думка теперішнього історика, що вивчає XIX вік, бо вже зовсім зрозуміло є, що таку своерідну державну установу, як військове поселення, що так дорого коштувало державі й так довго існувало, треба вивчити в усій її історичній складності, в усьому її обсязі та еволюції.

У теперішній час уже є передумови для такого вивчення: ми маємо в своєму розпорядженні величезний діловодний фонд колишнього департаменту військових поселень у Москві, маємо так званий „аракчеєвський фонд“ канцелярії військового міністерства в Ленінграді, маємо чимало матеріалів і по українських історичних архівах. Отже ми маємо повну змогу не тільки переховувати та описувати ці документи, як це було до революції, але й вивчати цю багату спадщину.

Як же ми можемо та повинні її вивчати?

Думаю, що доки - що ми повинні йти аналітичним шляхом, вивчати окремі групи документів, що стосуються до певного місця, часу або питання: не треба, на мою думку, доводити, що поселення піхоти в бідній, вкритій болотами Білорусі або Новгородській губернії зовсім не те, що поселення кінноти по родючих степах Новоросії або Слобожанщини.

Можна цілком певно й те сказати, що історики соціальних взаємин та рухів I пол. XIX в. і в Росії й на Україні вивчення складних соціальних взаємин цих військових поселень з їхнім перистим складом населення, з їхньою нещадною боротьбою проти уряду дасть багато нових фактів та рис. Історик військової справи вивчатиме їх із свого специфічного погляду.

І ось, доки всі ці основні питання не будуть освітлені, доки не увійдуть у наш історичний обіг найважливіші документи, не можна буде, так я думаю, написати загальну роботу про військові поселення синтетичного характеру.

Ця невелика стаття — то є частка моєї роботи про історію військових поселень на території України, почавши від її перших найцікавіших моментів: треба ж згадати, що саме в 1817—1818 р., коли організовано два великі військові поселення кінноти — слободсько-українське й бузьке на Херсонщині, — остаточно ліквідовано козацький устрій України, покріпачено вільні категорії українського селянства.

У кількох нарисах я зробила спробу на підставі цілком нових даних змалювати рух бузьких та чугуївських козаків, рух казенних обивателів (тоб-то нащадків козаків) Слобідської України (1817—1819 р.р.) в усіх його деталях, тактику Аракчеєва та його помічників-втихомирювачів.

Природна є річ, що від цих перших історичних моментів організації військових поселень на Україні, багатих на яскраві деталі, думка мимоволі йде від практики до теорії, до загальних принципів влаштування військових поселень.

Мимоволі постає питання про походження та зміст думок і планів, що стосуються військових поселень взагалі, про ті зразки, що могли стати, та й стали за підставу цієї організації, про ті завдання й мету, що їх ставив уряд. Хочеться знати про дієвих осіб цієї великої ваги справи, про її ініціаторів, законодавців і перших організаторів. Ці всі питання до цього часу дуже мало з'ясувала наша історична література.

Щоб відповісти на всі ці питання, потрібна є велика попередня робота по архівах, потрібне є велике знання цієї доби, велика сума спеціального знання: не легко, приміром, простежити без допомоги військового фахівця ідею військових поселень у російській військовій організації.

Питання про зразки, що стали за підставу нашого проекту військових поселень, теж є досить складне; треба вивчити й проаналізувати цілу низку закордонних зразків, що могли оформити думки про організацію поселених військ (австрійські „граничаре“, шведські „індельти“, пруська ландверна система й т. д.).

Вивчення багатьох паперів імператора Олександра I, його листування може з'ясувати урядову ідеологію тих років, освітлити боротьбу осіб та поглядів, походження окремих проектів, ролю окремих осіб, з них насамперед Аракчеєва.

Ця ж стаття має завдання значно вужче та менше: мені хочеться встановити на підставі матеріалу, що є в мене, головні принципи та завдання організації військових поселень за проектом 1817 року.

За вихідний пункт я беру саме 1817 рік, коли різні попередні міркування й проекти, а також невдалий досвід 1810 року оформлено в певну систему, що її виклад надруковано. Я говорю про „Проект положення о военном поселении кавалерии“ і „Проект положення о военном поселении пехоты“, що надруковані окремими книжками

в 1817 році. Ці книжки, що їх розподілено на низку параграфів, де вміщено загальні положення та законодавчі постанови, надіслано військовому начальству Новгородської губернії та України, як головні підсобники для їхньої організаційної роботи¹⁾).

У першій частині своєї роботи я подам дані про ті головні принципи, що стали за основу цього урядового проекту поселення військ. Я буду базуватися переважно на проекті поселення кінноти, бо ж він має непосредний зв'язок із історією військових поселень на Україні, де як відомо, піхотних поселень зовсім не було.

Я зроблю спробу подати картину військового поселення в її ідеальному вигляді так, як малює її нам, як норму, перо законодавця. Далі, я хочу розповісти про спробу вищого військового командування того часу в особі Барклай-де-Толі та такого великого військового фахівця, як барон Дибич, протестувати проти системи військового поселення. Я подам виклад основних положень їхніх записок у вигляді донесень, що гостро критикують увесь план поселення 'війська Аракчєєва.

Треба відзначити, що уряд Олександра I-го ще задовго перед війною 1812 року взявся за розв'язання проблеми утримання війська. 1804 року генерал Русанов подав свій проект поселення військ урядові, 1810 року склав свого проекта гр. Мордвинів — отже уряд чимало замислювався, як би найкраще розв'язати цю складну фінансову проблему.

Саме до 1810 року стосуються проекти будинків, рисунків то-що графа Аракчєєва, що зумів захопити ініціативу що до організацій поселень у свої руки. Втративши в цей час свій вплив на центральне військово управління, він накреслює сміливий план утворення військового стану, цілком незалежного від військового відомства, що підлягав би тільки йому, як начальникові всіх військових поселень. В 1810—1812 роках за допомогою генерала Лаврова він від планів та рисунків переходить до діла: на початку 1812 року переселено більше 4 тисяч могилівських селян з їхніми сім'ями та кіньми до Новоросії, а на їхньому місці оселено поселенний батальйон.

Ця спроба була дуже невдала, і її припинила війна 1812 року. Від Білоруси Аракчєєв із імператором вирішили перейти, щоб дальші спроби пророблювати, до Новгородської губернії — ближче до Петербургу та до родючих степів Новоросії й багатих хуторів Слобідської України.

Аракчєєв провадив роботу келейно; ці нові державні заходи зовсім не обмірковувалося в законодавчому порядку, але видавано в цій справі укази окремим особам, або ж вони проходили в формі доповідей. Одночасно з цим Аракчєєв проробив і велику законодавчу роботу. Наслідки її надруковано на початку 1817 р. — це були проекти поселення кінноти й піхоти двома окремими книжками. Їх дано для керівництва начальникам та комітетам військових поселень²⁾).

¹⁾ Цікаво, однак, відзначити, що ані проект поселення піхоти, ані проект поселення кінноти, так само й усі численні законодавчі акти про влаштування військових поселень майже не відбилися в Повній Всезбірці Законів. Там є тільки окремі укази та грамоти окремим поселенським полкам. Загальний характер мають тільки „Высочайше утвержденные правила для поселяемого батальона“ (П.С.З. за 1817 р. № 26843). Це ще більше певніше мене, що особа Аракчєєва, його особиста мета відограли в цій справі велику роль.

²⁾ Мені не вдалося доки - що простежити історію складання та надрукування цих проектів. Їх написано точною, юридичною мовою; Аракчєєв за своїх часів відомий був тим, що надзвичайно великого значіння надавав регламентації — чи він сам складав ці проекти, чи за чиеюсь допомогою мені не вдалося ще встановити.

В обох проєктах і для кінноти, і для піхоти параграфи загального змісту є цілком однакові, між обома проєктами різниця дуже невелика, полягає вона в тому, що в першому проєкті поселення кінноти йде мова про ескадрони та кінські заводи, у другому ж — про батальйони. Розгляньмо ж ближче проєкт поселення кінноти.

У проєкті тому є 2 частини: 1 частина має назву „Устройство военного поселения кавалерии“; в цій частині є 9-ть розділів на 102 ст., де йде мова про загальні права поселення, мету його влаштування, права й обов'язки військових поселенців, різні фінансові й економічні встанови в ньому.

У другій частині під назвою „Особенные постановления к устройству военного поселения“ є 3 розділи на 96 ст.: про інвалідів полку та про кантоністів, про їхнє виховування та муштру.

Кожна книжка має оглав, кожен розділ має кілька підрозділів, що з них кожен розподілено на низку параграфів. Не можна не відзначити, що багато параграфів має загальний невизначений характер, це пояснюється тим, що проєкт мав дати немов би тільки загальний напрямок, бо ж що до окремих моментів мали бути укази, накази, особисті вказівки, спеціальні положення.

Що ж нам говорить проєкт про те, якої мети хотів досягти уряд, організовуючи військові поселення?

Про це нам говорять §§ 20—27 під підзаголовком „Цель военного поселения“. Вони малюють рожеву картину поліпшення становища салдатів, якщо будуть організовані військові поселення.

Поселення мають стати батьківщиною вояків, де вони, виконуючи свої військові обов'язки, житимуть у своїх сім'ях у цілковитій взаємній згоді. Якщо вояки вирушать у похід, їхні сем'ї не будуть залишені на призволяще, їх і доглядатимуть, і охоронятимуть, майно їхнє збережене буде. Якщо вояка втратить на якийсь час працездатність, він матиме змогу відпочити та відновити сили. Діти їхні, вступаючи на службу в полки, де й їхні батьки служать, легше звикнуть до військової служби. Ось яку користь мають дати військові поселення салдатам.

Крім того, проєкт указує й на те, що через організацію кінських заводів по поселеннях поліпшиться й служба кінноти. Держава матиме користь від того, що сіно для заводів заготовлятимуть військові поселення.

У § 20, у розділі про кінські заводи законодавець немов випадково відкриває нам свою остаточну мету, свою фіскальну ставку на військові поселення: він висловлює свою цілковиту певність, що згодом військові поселення утримуватимуть цілком військово й кінські заводи, отже уряд поверне витрати на влаштування військових поселень.

Отже військові поселення поліпшать становище салдатів та велику користь дадуть державному господарству — так резюмує законодавець свою мету в тому таки § 20.

„Для поселения регулярного кавалерійского полка назначается известный округ земли со всеми его коренными жителями“ — говорить § 1. Далі проєкт пояснює, що „коренные жители“, то є ті, що ввійдуть до складу поселення, будучи осілими жителями даної округи землі. Ця округа негайно має перейти з відання цивільного відомства в військовоє управління. Мешканців цієї округи звільнюється від усіх державних податків та земських повинностей й відання земської поліції.

З цього тексту ясно стає, що мова йде про державних селян, хоч їх і не названо цим іменем непосредне в проєкті.

У цій окрузі розташовується по хатах жителів 6 ескадронів кінного полку на чолі з командиром.

Жителів притягається до роботи в справі збудування військових поселень. Плата за цю роботу йде в рахунок тих повинностей, що їх вони виконували раніше. Отже в розпорядженні нового начальства мала бути велика робоча сила для всіляких робіт.

Усе місцеве населення та салдатів поселеного полку після того, як узято на облік їхнє майно, мали розподілити на 3 групи: найзаслуженіші салдати доброї поведінки та найдостойніші високого звання хазяїна корінні жителі мали дістати це звання. Вони стають і вояками одночасно. Менш заслужені салдати та „корінні“ жителі нежонаті або ті, що не мають свого господарства, мали йти до них у „помічники“ — допомагати їм у всіх їхніх роботах та становити з ними одну сім'ю. Бувши одночасно і „нижніми чинами“, вони мали скласти три резервних ескадрони. Решта мала ввійти до складу 6-ти дієвих ескадронів. Вони розташовуються за мирних часів у військових поселен-господарів, по два салдати „постояльці“, з їхніми кіньми. Мали взяти на облік усіх синів „корінних“ мешканців поселення, бо ж вони мали стати базою для вкомплектування поселеного полку.

Проект віддає багато місця та уваги справі виховання та навчання цих майбутніх вояків. До найдрібніших деталей розроблено в проект права та обов'язки хазяїнів, бо ж законодавець усі свої надії покладає на використання їхньої трудової енергії. Про дві інші категорії — помічників та постояльців — згадується тільки побіжно.

Як повинно жити та працювати військове поселення, що мають одержати поселенці від держави та що вони повинні дати державі? Ми довідуємося з проекту, що звання військ. пос.-хазяїна не дається на все життя. Військовий поселенин втрачає своє звання в таких 4-х випадках: 1) старість, 2) смерть, 3) нездатність провадити господарство і 4) злочин. Військовий поселенин може обрати сам собі наслідника, коли бачить, що наближається старість або смерть. Що ж до двох останніх випадків, то полкове управління само на власний погляд на його місце становить іншого. Звідци стає цілком зрозуміло, що уряд збирався й цю господарчу групу поселенців поставити в цілковиту від себе залежність, не вважати їх за повних власників свого господарства. Хазяїн, що через старі літа стає інвалідом, повинен передати своєму заступникові-спадкоємцеві „все то, что получил он от казны для своего домообзаводства“. Коли ж він утратить деякі речі, то полковий комітет має поповнити цю втрату з власного майна того хазяїна. Непрацездатних інвалідів забирається до інвалідного будинку, що ж до працездатних, то вони можуть найматися до господарів або провадити якийсь промисел. Крім того, казна може допомогти йому набути будинок. Військових поселених хазяїнів не можна карати на тілі без дозволу полкового комітету. Такі-о є „права“ хазяїнів. Вони дістають від казни: 1) платню, мундирні та амуніційні речі, так само, як і їхні помічники; 2) збудовані казною дома, спільні стайні та землю для городу, вигону, сіножати та для рільництва під окремим номером на стовпі; 3) худобу та зброю; 4) хліборобське знаряддя та зерно для засіву хліба (перший рік). „Военные поселяне суть полные хозяева всего от казны им получаемого. Все приобретенное трудами их от хлебопашества и скотоводства обращается в единственную их пользу и составляет их собственность“ (§ 77). Ми бачимо, однак, з інших місць цього ж проекту, що уряд не забезпечує прав хазяїнів ані особистих маєткових, ані що до одержання спадщини, вважаючи їх тільки

за тимчасових власників. Про те, скільки дається орної землі для трудового господарства, в проєкті нічого не говориться, є тільки посилання на якийсь окремий розрахунок. У кожній окрузі має бути 573 хазяїни, стільки ж помічників їх, стільки ж ділянок орної землі. Ніде в проєкті не визначено, які мають бути взаємини такої складної штучної трудової одиниці, як сім'я хазяїна, сім'я помічника та два постояльці.

Що до обов'язків хазяїнів, то цьому присвячено 7 розділ проєкту. Обов'язки хазяїнів, насамперед, полягають у тому, що вони повинні дбати та не марнотратити одержані від казни речі, худобу та будівлю. Начальство своїми похвалами заохочує „добрих“ господарів, що поліпшують своє господарство. „Дурних“, „нерадивих“ хазяїнів мали карати: їх мали позбавляти майна, брати майно в опіку та до того таки хазяїни можуть бути призначені до дієвих частин.

Другий головний обов'язок хазяїнів є утримувати двох постояльців з їхніми родинами, а також постачати сіно кінському заводові¹⁾, що мав бути організований в поселенні.

Перший час уряд допомагає утримувати постояльців, надалі він висловлює свою цілковиту надію, що хазяїни без великих труднощів зможуть годувати й одягати постояльців з їхніми кінськими та ще й до того постачати кінському заводові не тільки сіно, але й овес. Ото таку віднагороду мала дістати держава в майбутньому за свої витрати під час організації війського поселення.

„Об обязанностях в отношении воинской полиции“ говорить четверта група повинностей поселян. Там дуже докладно говориться про те, яка має бути дисципліна та лад військового поселення. Під час усіх своїх праць на муштри члени військового поселення повинні мати вигляд, що личить салдатів. Навіть їхня власна робоча одежа мала бути одного зразку (куртка, штани, кожух або козушок). Поселенці повинні дбати про те, щоб і по хатах, і в стайні, і в дворі, і на вулицях було чисто та прибрано. Де треба мали збудувати канали та містки, поселенці повинні були чистити труби, доглядати, щоб печі були як слід і т. д. Ціла низка параграфів говорить про зовнішній вигляд поселення, про дороги, містки, різні господарчі будівлі, боротьбу з пожежами то - що. Встановлюється також порядок угноєння полів, участь у нарядах для посилок, для будування та поладження містків, дежурства на випадок пожежі біля пожежного приладдя, дежурства по стайнях, вартова служба. Навіть важко звести до одного цілого цю довгу низку всіляких повинностей жителів: у кожному розділі говориться про нові й нові найрізноманітніші повинності. Осілі товариші мають доглядати та дбати про сім'ї та майно тих, що йдуть у похід, вони мають цілу низку обов'язків що до своїх дітей, на них покладено турботи про казенні коні й т. д. до безкраю. Восьмий розділ присвячено виключно викладові обов'язків військових поселян, як вояків. Ми дізнаємося, що їхнє непосредне завдання „служить примером молодым воинам и образовывать для службы как их, так и своих помощников“. Отже з цього й виходить найголовніше завдання, що його мають здійснити військові поселення, а саме військову муштру поєднати та сполучити з роботою в своєму господарстві. Уряд вважає, що таке щасливе поєднання можливе є, бо ж військові поселяни на муштру можуть віддати 3 дні на тиждень, тоб - то той час, що працюють кріпаки - селяни на поміщика, тим паче, що в цілковитому розпорядженні військових

¹⁾ Завод потребував біля 34½ тисяч пуд. сіна на рік для утримання 27 жеребців та 345 кобил. В інших своїх нарисах я говорила про те, як оця надмірно важка повинність заготовляти та звозити сіно стала за непосредній привід до повстання.

поселян буде робоча сила їхніх жінок та дітей. Взимку військове навчання мало відбуватися тричі на тиждень; влітку — двічі на тиждень. Підчас же найголовніших польових робіт (засів, косовиця, жнива) з дозволу полкового командира можна й не провадити військового навчання. На весні та в-осени протягом 2-х тижнів відбуваються табірні збори дієвих частин. Хазяїни повинні постачати їм фураж та провіант. Далі хоч і говориться, що підчас хліборобських робіт господарі не виконують інших повинностей, проте ми дізнаємося трошки вище, що вони і в цей час виконують вартову службу, повинні лагодити дороги та містки, а також виконувати й різні інші наряди. Я думаю, що один тільки побіжний перелік усіх натуральних повинностей та обов'язків військового поселенця, як вояка й хлібороба, що має годувати армію, досить яскраво характеризують велику утопічність цих вимог.

Мені лишається сказати ще кілька слів про дві фінансово-економічні організації, що їх мали заснувати по поселеннях: я маю на увазі так званий „запасний хлебний магазин“ і „денежний капітал“. Фондом для цієї гамазей мав бути хліб з запасних сільських гамазей; крім того, з кожного врожаю хазяїни мають давати певний відсоток, для всіх однаковий. Що до капіталу, то його мали скласти з штрафних сум та з відраховувань з платні (3 крб. на рік), з різних штрафів, від умерщени й т. д. Цими обома установами мали відати полкові комітети, що від них залежить видавати позики та допомоги. Крім того, у проекті багато місця віддано змалюванню становища інвалідів. Переводити в інваліди мали один раз на рік після цілої низки медичних оглядів. Цілком непрацездатних мали брати на цілковите утримання, решту ж мали розподіляти залежно від їхнього добробуту та послуг відповідно до їхнього соціального стану у військовому поселенні: якщо їх зарохувалося до категорії хазяїнів, то замість військового навчання вони мали відбувати інші спеціальні повинності, крім того, вони могли найматися до хазяїнів, або ж бути якимось майстрами. Хорих та калік мали утримувати по інвалідних будинках. Отже ми з першої частини проекту детально ознайомилися з трудовими обов'язками жителів військових поселень, ознайомились і з тим, що їх чекало на старості, ми побачили й їхній правовий та маєтковий стан. Погляньмо тепер, як мали виховувати молоде покоління, переважно майбутніх військових, по цих колоніях. З другої книги проекту (стор. 96) ми дізнаємося про те, як мало бути організоване виховання та навчання по військових поселеннях — тут цій справі віддано 69 сторінок тексту. З першого ж року життя дитини, що народилася в поселенні, держава починає в тій або іншій формі брати участь у житті цієї дитини та її вихованні. Звичайно, особливу увагу звертається на хлопців, як майбутніх військових.

Підчас організації військового поселення, коли провадиться перепис усього населення, всіх синів військових поселень залічується до рубрики „военных кантонистов“ та розподіляється на 3 групи відповідно до їхнього віку: „малий“ до 7-ми років, середній між 7 та 12, великий між 12—18 р. р. Проект передбачає, що в полку буде приблизно 800 кантоністів (320 малого віку, 280 середнього та 200 великого). Командир повинен провадити пильну реєстрацію зменшення чи збільшення кількості кантоністів. Бідніші батьки можуть одержувати в перший час від держави, як матеріальну допомогу, пайок: коли дитині стає 2 роки, їм видається по четвертику борошна (тоб-то 1 пуд. 10 фун.) та $\frac{3}{4}$ гарнця крупы на місяць (4 фунти). Видавання такого великого пайка мотивовано в проекті тим, що батьки повинні одягати дитину відповідно до її віку. Кантоністи середнього віку дістають у два

рази більший пайок, а також військоове обмундирування. Вихователям сиріт, удовам та вдовцям, що мають діти, держава видає окрему допомогу в розмірі 1 крб. на місяць. Що ж до кантоністів старших років, то їх цілком утримує держава, з них утворюється окремий учбовий ескадрон, вони дістають провіант, обмундирування та утримання (7 крб. 50 к.), що, однак, має цілком іти на їхній приварок. Вони живуть по казармах і тільки влітку за добру поведінку їх відпускають до батьків. Нездатних до служби віддають у навчання до майстрів. Закінчивши навчання, вони живуть тільки на власний заробіток. Розділ про виховання та навчання то є цілий трактат із практичними вказівками. Тут говориться про мету виховання, методи його, встановлюється точний розклад занять. Думаю, що в цьому розділі добре відбито педагогічні ідеї першої чверти XIX століття. Треба розрізняти виховання фізичне — їжа, одяг, мешкання, лікування і т. д. — та виховання моральне, що „образует к добродетели и благочестию, печется о душе... и отвращая от зла наклоняет к добру и поселяет чувства содействующие их полезными обществу“. Засоби для цього є такі: „благочестие, примерное учение, порядок, подчинение, похвальное честолюбие, соревнование, награждение, наказание и надзор“. Загальний догляд провадить ескадронний командир. Законодавець ставить до нього чималі вимоги: він повинен бути доброї поведінки, несуворий, лагідний, чесний та діяльний. Він повинен знати не тільки військову службу, але й розумітися на господарчих справах. Він повинен подавати своїм підлеглим приклад лагідної, доброї та людяної поведінки. Вищий контроль над ним — то є полковий командир. За непосредних учителів та доглядачів кантоністів мають стати унтер-офіцери з своїми помічниками. Кантоністів мають виховувати, додержуючи правил гігієни повітря, мешкання, одягу та чистоти, казарми мають добре опалюватися, при них неодмінно мають бути лазня, садок та город. „Телодвижению“, або як ми тепер говоримо фізкультурі, проект віддає немало уваги. Кантоністи мають провадити життя правильне, діяльне та просте¹⁾. З раннього віку в кантоністах треба виховати „благоговение закону божию, безпредельную приверженность государю и отчеству“. Перед нами відома формула „за веру, царя и отечество“. Треба всіляко культивувати в них моральність та добротність, благочестя, пошану до старшого та призвичаювати до доброго ладу, бо „дисциплина есть душа военной службы“. За добру поведінку учні дістають похвалу та подарунки; кари встановлено такі: не дається відпустку, забороняється брати участь у розвагах, висловлюється догану, а в крайньому разі вживається й тілесної кари. День кантоніста розподілюється так: 7—9 год. наукові заняття, з 9 до 12 год. військові вправи, спочинок до 2 год., з 2 до 4-ої наукові заняття, з 4—5 гімнастика, з 5 до 9 навчання ремесла. Влітку навчання починається з 5 год. ранку. Отже, встановлено для кантоністів 12-тигодинний робочий день згідно з афоризмом проекту, що „безпрерывное занятие есть лучшее средство для предохранения от пороков и истребления оных“. Які ж науки має засвоїти кантоніст? На першому місці стоїть навчання закону божого, з заучуванням текстів. На другому місці має стояти читання та писання, вивчення „отечественного языка“ в такій мірі, щоб кантоністи могли викладати свої думки на письмі, користуючись правилами граматики. Крім того, їх треба навчити писати рапорти та звіти — треба, щоб вони засвоїли

¹⁾ „Ничто так не служит к сохранению телесного и душевного здравия, не предохраняет от пагубных пороков и не питает веселый нрав юноши, как деятельность“ — говорить § 428.

основи діловодства, як це б ми сказали тепер. Крім того, їх мають навчати чистописання, арифметики, початкової геометрії, рисування та малювання з природи. Подається порада при цьому користуватися таблицями Песталоці та рахівницями для усного підрахунку. До програми навчання увіходить також хоровий спів та музика, надто церковна. Казна дає деяку суму на придбання інструментів та матеріалів для майстерень, що по них кантоністи мають навчатися кравецтва, бондарства, теслярства то-що. У кожному ескадроні має бути збудовано спеціальну школу, що нею відатиме окремий комітет та де працюватиме постійний учитель. Учитель повинен бути людина чесна, сталого характеру та з добрим знанням. Він повинен бути знайомий з системою навчання за методом Ланкастера. На допомогу собі він обирає помічників старших кантоністів. Кантоністи середнього віку мають бувати в школі 5 год., з 7 год. ранку до 12-ї дня. Решту ж часу вони під керівництвом своїх батьків віддають на різні хатні господарчі справи та хліборобство.

У багатьох місцях проекту трапляються зауваження методичного характеру, треба думати, що ці розділи писала особа, добре знайома з педагогікою свого часу: у кількох місцях згадується імена Ланкастера, Песталоці та Гербарта, проєкт вимагає вживати метод наочного навчання, подає низку загальних методичних вказівок. Щоб скласти потрібний список книжок, щоб видавати таблиці, інструкції та методичні вказівки, мали організувати згідно з проєктом окрему комісію учбових підсобників у центрі, тоб-то в Петербурзі. На випадок потреби перекладати книжки з чужих мов, до цієї комісії прикомандировувалося двох урядовців міністерства народньої освіти, що знають мови.

Беручи на облік усе населення військових поселень, не тільки чоловіків, але й жінок та дітей, як робочу силу, держава виявляє деяку дбайливість і про майбутніх господинь. Вона вважає за потрібне підготувати їх до їхньої праці. У своїй сім'ї з перших років свого життя дівчинка повинна була призвичаюватися до праці: „делать холст, прясть и красить шерсть, готовитъ пищу, мыть бельё, упражняться в земледельческих работах и смотреть за скотом и птицами“. Офіцерські або унтер-офіцерські жінки повинні були стежити за вихованням дівчини та інформувати про хід навчання командира, а той повинен вживати різних примусових заходів проти недбайливих батьків. Читати, писати та рахувати дівчата вчать по школах. Тут же їх і навчають і різної ручної роботи, і на те й на друге по школах дається по дві години щоденно. Доглядачка дістає при школі квартиру та утримання, вона обирає собі на помічниць старших дівчат із розрахунку на 20 дітей одну. Проєкт дає право дочкам військових поселенців виходити заміж і не за поселенців. Однак, в цьому разі жених повинен дати полковому комітетові певну суму грошей, як віднагороду за витрати держави на утримання та навчання його нареченої.

Отже, перед нами постав у головних рисах устрій військових поселень в його соціально-економічній структурі, з його побутовими рисами. Ми бачимо, скільки ото великих та важливих обов'язків, згідно з проєктом, покладено на військових поселенців-хазяїнів, що, можна сказати, мали вирішити проблему вічного руху, що мали стати за економічну базу всього поселеного полку. Проєкт складено дуже оптимістично: у проєкті висловлюється цілковиту надію на те, що, усвідомивши свої обов'язки, поселенці стануть зразковими салдатами, чудовими господарями, добрими друзями своїх утриманців — салдатів, ідеальними чоловіками та батьками. Виховані відповідно державою юні воїни внутрі

поселення будуть перейняті цілковитою відданістю та широю любов'ю до свого царя та батьківщини, виховання дасть їм усі потрібні елементи науки, мистецтва та ремесла. Верхній шар над цією групою сільських хазяїнів - виробників та групою салдатів споживачів, тоб - то офіцерство матиме не тільки військовий хист, але й буде талановитими організаторами, керівниками, інструкторами та агрономами. Даремне почали б ми шукати у проєкті будь - яких економічних розрахунків та передумов. Для читача так і лишається незрозумілою загадкою, як ото може прогнати цілий полк сільсько - господарча праця такої ж кількості хліборобів, що на них покладено й додатковий тягар — військове навчання. У проєкті дуже вміло та й просто не згадується про найважчі та найвідповідальніші моменти що до організації військових поселень, які стосуються до цілковитої зміни побуту селян. Так, шуткуючи, ніби по дорозі, проєкт відбирає в державних селян їхню власність, особисті та маєткові права, передає їх цілком у руки військового начальства. Немов би кажучи про щось для всіх ясне та зрозуміле, проєкт встановлює новий тип трудової, штучної, колективної сім'ї з спільним майном під певним номером, з певною відповідальністю. Ми дізнаємося з проєкту, що хлопці військових поселень повинні стати салдатами, до цього їх готують із дитинства з 7 - ми років, усе мирне сільсько - господарче життя сіл, що по них організовується військове поселення, має перейти на суворий казармений режим, на життя за годинником. Усі сільсько - господарчі роботи теж мають не виходити за рямці цього режиму, і над ними встановлено контроль офіцерів.

Рожевими, ідеальними сподіваннями перейнято весь проєкт — військові поселення мають дати стільки радощів та щастя змореним від довгих воєн салдатам, що в колі своєї сім'ї та товаришів відбуватимуть свою військову службу, сидячи на землі, маючи казенні будинки, худобу та хліборобське знаряддя. Військові поселення також чималу користь дадуть державному господарству за таємничими передбаченнями законодавця.

Такі головні положення проєкту 1817 року, такі головні риси устрою та життя цих невеличких утопічних держав - колоній, як його намалювало сантиментально - ідилічне перо законодавця.

2. СТАВЛЕННЯ ДО ПРОЄКТУ ВІЙСЬКОВИХ ФАХІВЦІВ ТОГО ЧАСУ

Як же зустріли цей проєкт Аракчєєва інші представники уряду та його суперники? Як поставилися до проєкту поселення військ військові спеціалісти — авторитети, що стояли на чолі руської армії. Нам відомі є доки - що такі факти. Проєкт військового поселення піхоти розіслано цілій низці осіб на початку 1817 р. На це вказує ціла низка листів до Аракчєєва, що їх опублікував Н. Дубровін¹⁾. В деяких із них висловлюється формальну подяку за надсилку проєкту з побажанням успіху, але навіть і тут є фрази, що в них відбивається скептицизм їхніх авторів: М. В. Храповицький висловлює, приміром, побажання, щоб керівники поселень не дбали тільки про власні інтереси, граф Н. П. Румянцев, що називає себе „почитателем“ Аракчєєва, пише, однак, що треба приготуватися „ко всяким рассуждениям и толкам, даже к нареканию и недоверчивости“, граф Виктор Кочубей з Неа-

¹⁾ Див. „Письма главнейших деятелей в царствование имп. Александра I“. Петерб., 1837 р., ч. 2, ч. 171, ч. 172, ч. 175, ч. 178 та інші.

поля пише, що боїться зловживань по поселеннях та непевний того, на скільки життєві будуть поселення. Найцікавіший для нас є погляд головного командувача Барклай-де-Толі, бо він виступає серйозним принциповим ворогом проекту Аракчеєва¹⁾. Вивчивши проект, граф надсилає на ім'я імператора донесіння, що в ньому по пунктах заперечує всю теорію військових поселень. На початку свого донесіння від 29 квітня 1817 року з Могильова Білоруського Барклай-де-Толі пише, що, одержавши 4 квітня проекта, він дуже уважно та з „безпредельным усердием“ простудіював його та що в своїх зауваженнях та передбаченнях він вважає тільки на користь державі. Усе донесіння сам автор його за змістом розподіляє на 3 частини: загальні міркування, уваги до деяких параграфів та низка власних думок та передбачень. Граф аналізує проект поселення з погляду двох завдань, що їх воно ставить: 1) поліпшити побут салдатів, давши їм осілість, та 2) зменшити витрати держави на утримання війська. Він висловлює те загальне положення, що вояки-хлібороби можуть поліпшити свій добробут тільки маючи змогу вільно розпоряджати своїм часом та коли будуть певні в непохитності своїх прав маєткових то-що. Цих передумов, на погляд графа, нема в проекті, навпаки, „военные поселяне отнюдь не пользуются свободою ни в хозяйстве, ни в распоряжении временем для своих занятий и полевых работ и даже отнимается у них лишняя надежда в том, что оседлость их неотъемлемая“— пише він. Він визнає, що проект дає дуже велику владу начальникам військових поселень, що цілком даремне їм поставлено за обов'язок втручатися в господарче та внутрішнє життя військових поселень—це неминуче спричиниться до „самовластия“ офіцерів та до різних зловживань. У наслідок цього всього військові поселенці неминуче обернуться на „рабочих мужиков“ офіцерів, що вони неминуче „впадут в состояние уныния“, бо ж поселенці не матимуть навіть „мечтательного утешения“ на старість, аджеж кожної першої-ліпшої хвилини кожного з них можуть виключити з стану військових поселян під тією причіпкою, що він нездатний до господарства. Дуже песимістичні думки висловлює граф і про другу категорію військових поселян—помічників, він думає, що вони не зможуть добре допомагати в господарстві аж доти, доки занепаде їхній військовий дух. Перейшовши до третьої соціальної категорії—селян, що на їхніх землях мають розташовувати полк, граф правильно зауважує, що їхнє становище дуже погіршиться, бо ж їм доведеться виконувати силу різних повинностей. „Кто и чем докажет, что вместо чаемого благоденствия не подпадет отягощению в несколько раз большему и неспособнейшему, чем самый беднейший помещичий крестьянин“. Далі Барклай-де-Толі доводить, що хоч і організовані будуть військові поселення, проте витрати на утримання війська не зменшаться ні на трохи, навпаки, якщо взяти до уваги який потрібний є капітал з відсотками, що його треба витратити на організацію військових поселень, якщо підрахувати ті податки, що їх виплачували казенні селяни, якщо зважити й те, що неминуче збільшаться казенні недоїмки в казенних селян, що не увійдуть до складу військових поселень, то стане зрозуміло, що державні фінанси нічого не виграють від організації військових поселень. Державі все одно доведеться утримувати салдатів бо ж воєнні поселення не зможуть своєю

¹⁾ Повний текст цього протесту у вигляді донесіння на ім'я імператора опубліковано в „Военном Сборнике“ за 1861 р. № 6. Барклай-де-Толі був відомий у свій час, як людина досить самостійна та енергійна. З 1810 року він стає замість Аракчеєва військовим міністром. Вмер 14. V. 1818 року.

землею та при наявності маси сторонніх обов'язків їх прогнати. Далі граф полемізує з тим поглядом, що організація військових поселень є корисна для держави. Він висловлює ту думку, що по великих державах поселення військ ніякої користі не дають (Швеція, наприклад). Поселення можна організувати тільки на кордоні, крім того, він вважає, що аж ніяк не можна сполучити хліборобську працю з військовим навчанням: „Что военный поселянин приобретет в дни учения, на службе, то в день работы совершенно испортит“ — пише він. Офіцери утратять свій військовий дух та честолюбність, обернувшись на сільських економів. Висновок, що його робить Барклай-де-Толі, вивчивши проект, є виразний, точний і логічний: військові поселення не дадуть користі ані державі, ані казні, ані старим салдатам, навпаки, безправний важкий стан спричиниться до зuboжіння казенних та військових поселення, до незадоволення їхнього.

Але це ще не все: Барклай-де-Толі передбачає, як ото вороже поставиться місцеве населення, тоб-то селянство, до цієї нової класи людей і не цивільних громадян, і не справжніх салдатів. Він вважає, що між ними неминуче розпочнуться суперечки, сварки, сутички; він указує й на те, що і дінське військо, поселення в Австрії мають земсько-військове управління, що треба дати цілковиту волю всередині військових поселень. „Я с ужасом об'ємлюсь от одного воображения, какие от всего могут быть со временем последствия“ — говорить граф. У другій частині свого донесіння граф висловлює цілу низку практичних зауважень про окремі пункти організації військового поселення та робить спроби пом'якшити проект. Кілька разів він підкреслює, що населення військових поселень потребує загальногромадянських господарчих підстав свого життя, що не можна вилучити його цілком із відання земської поліції та іншої цивільної влади. „Тягость свыше меры“ — зауважує граф, читаючи, що військовий поселянин має утримувати дві салдатські сім'ї. Він часто підкреслює, що інтереси хлібороба неминуче зазнають шкоди, коли хліборобові треба буде ходити на муштру та навчання¹⁾. Він пропонує не вимагати від корінних жителів, щоб вони носили форму, гостро протестує проти контролю командира полку над грошовими сумами салдатів. Такий короткий зміст донесіння Барклай-де-Толі, його спроби протесту проти системи військових поселень. Барклай-де-Толі побачив замасковане в проекті сантиментальними міркуваннями та безпідставними надіями військово-поселення в справжньому його вигляді: не можна не визнати за цілком слушно його тверезу оцінку цього плану, його знання дійсності. Тепер ми знаємо, які то правильні були висновки графа, як правильно він звернув увагу на хиби проекту, на його економічну необґрунтованість. Так само цікаві й зауваження й другого великого військового фахівця барона Дибича²⁾, прикладені до донесіння графа: „При сем дерзаю также представить в особой записке мысли в отношении поселенных войск генерал лейтенанта Дибича, который по военным его талантам и знаниям мог обнять план сей“ — пише Барклай-де-Толі. Так само, як і Барклай-де-Толі, він аналізує систему військових поселень з трьох

¹⁾ „Учение кончится, но погода переменится и хлеб или сено несобранное сгниет на полях. Скажут, что господские крестьяне работают в то же время для своего господина. Но тут ответ сам собою рождается: помещичий крестьянин есть его собственность, личная корысть принудит его располагать временем так, что и для себя и для крестьянина не потеряна была удобность, ибо нищета крестьянина есть его разорение... а поселянин военный для начальника своего совершенно чужд...“ — пише він.

²⁾ Ів. Ів. Дибич народився р. 1737, служив у німців. Року 1798 поступив на російську військову службу. Надрукував чимало праць як військовий фахівець.

поглядів: військового, економічного й політичного. Він згадує систему ополчення стародавнього Риму, що скидається на поселення, відзначає, що вона корисна була тільки в невеликій державі, а далі той таки Рим позинен був перейти й на систему постійного війська. Коли дух військових легіонів занепав, імперію зруйновано. Постійна армія, з її вождями, що дають приклад, з її військовим духом співстарання, армія готова кожної-ліпшої хвилини до походу має багато переваг проти військових поселень. Осілість військ не дасть ані добрих салдатів, ані досвідчених офіцерів. Офіцер „позабудет о высших занятиях“, почне вивчати сільське господарство та лісництво, хлібороби ж ставитимуться до салдатів як до людей, що заважають їм працювати та господарювати. Дибич, як і Толі, відзначає, що витрати на військові поселення будуть дуже великі, а будь-якої користі від поселення не буде, бо ж поселяни не зможуть прогодувати своїх постояльців. Дибич робить такий точнісінько висновок, як і Толі. Він визнає, що організація військових поселень у Росії для держави жодної користі не дасть. Він боїться, що салдати можуть стати зряддям у руках укритого славою полководця. Чи не буде це серйозною політичною небезпекою для монархії?— запитує барон. На оригіналі документу написано рукою Аракчєєва: „Получено от государя 7 мая 1817 года“. Звідци ми можемо зробити висновок, що і імператор, і Аракчєєв прочитали це донесіння. На жаль, у мене нема жодних вказівок про те, яке ж вражіння справило на них читання цього гостро написаного протесту. Ясно одне, що переміг Аракчєєв, бо ж у травні місяці та в дальших місяцях того ж 1817 р. розпочинається організація військових поселень на Україні і в Новгородській губернії. Отже від теорії перейшли до практики, але про це я говорю в інших нарисах своєї праці.

Олізар і його відношення до декабристів

I

„Року божого 1798, дня 3 мая,— голосить метрика кс. Годлевського, каноника Київського, пробоща Коростишівського,— було охрещено графа Густава Генриха - Атаназія Олізара, сина Філіпа - Нер'юша й Людвіки з Щитів, Олізарів, сина підчасшого великого князівства Литовського“¹⁾.

„Не вірячи віщуванням давно забутої астрології, трудно мені однак противитися думці, що день і місяць, коли я з'явився на світ, мусили мати певний вплив на дальший шлях мого життя. Ця пристрасна любов до батьківщини, що вже не існувала... постійне страждання за неї, ці умислові змагання з зовнішніми та внутрішніми її ворогами, ці втіхи надіями та гіркий хліб дійсності... Чи ж це все не стоїть вповні в згоді з тим, чого могли бажати діячі 3 мая й що нащадкам своїм переказали“²⁾.

Так починає граф Олізар свої спогади, спогади про довге, багате, барвисте життя, що відбиває на собі в повній мірі дух часу й оточення польського великомаєтного пана з України, що прожив це життя, зазнавши може більше од середнього шляхтича, віддавши повну данину духу доби й не зумівши, кінець - кінцем, цілком присвятити себе тій любові до батьківщини, що її вважав за пророцтво до своєї долі.

Олізар народився в Коростишеві на Волині, в родинному маєтку свого батька. Матери він не пам'ятав, бо вона вмерла, коли йому було лишень три роки; пам'ять її в домі овіяна була пієтетом; в цьому пієтеті ріс Олізар.

Батько жив звичайно в маєтку, але підтримував товариське поміщицьке життя, був заприятельований з рядом видатних діячів недавнього польського минулого та сучасного життя і, не беручи безпосередньої активної участі в житті політичному, завжди гойною магнатською рукою вділяв допомогу справі „ojczyzny“ та тим, що на ній потерпіли; так, наприклад, був у нього на поруках підчас війни 1812 р. „неблагонадійний“, очевидно, маршалок слонімський, Войцех Пустовський³⁾. Спокійна вдача й великі маєтки надавали поваги батькові Олізара в очах російського уряду.

Вдома в Олізарів панувала питома патріотично - революційна, типова поміщицько-польська атмосфера: патріархальний лад, друзі батька — славні йменнями й маєтками родичі — як граф Дунін - Борковський⁴⁾,

¹⁾ Пам., ст. 1.

²⁾ Пам., ст. 3.

³⁾ Пам., 53.

⁴⁾ Пам., 79.

як дядько Олізара — Каетан Олізар, стольник коронний ¹⁾, як, нарешті, другий дядько Густава, Юзеф Олізар, посол волинський, патріот - поляк, що за допомогу легіонерам по „заборі краю“ був засуджений до Сибіру (що - правда, за грошову нагороду за нього туди поїхав інший, шляхтич Соколовський, взявши вину на себе ²⁾), нарешті найбільш яскрава по-стать того часу, візитатор зоснованого ним у 1805 р. Кременецького ліцею, Чацький ³⁾). Таке було коло, що в ньому обертався змолу Олізар. Він згадує розмови батька з Чацьким, їх „плач і смуток“; разом з ними, мабуть, молодий Олізар дитиною ще чув багато про сучасну долю Польщі, і це вже тоді поклато на нього певне тавро ⁴⁾).

З глибокою пошаною згадує Олізар і свого першого домашнього вчителя, Скарбека Рудзького — революціонера, (що стратив у 1829 р. в революції маєток та дітей ⁵⁾). Знав він і молодого Плятера, що по смерті Чацького став візитатором Кременецького ліцею, де вчився пізніше Густав Олізар. В цьому ж ліцеї працювали тоді славні європейські вчені сили, як Лелевель, нумізматик Бессер, поет Фелінський, і взагалі Кременець був визначним культурним осередком польського „домініону“ на правобережжі. Вишуканий, рафінований закуток сходу Європи, оаза серед хлопської „Руси“ та барбарів московської адміністрації.

Недовго повчився в Кременці Олізар — незабаром хвороба батька змушує його покинути студії фізики та виїхати разом із батьком за кордон до Італії, де останній сподівався вилікуватися. На цьому, властиво, і скінчилася формальна наука графа — відтепер він опинився в іншій школі, школі життя, що широко розкривала свої обійми молодому насліднику батьківських дібр. Він одразу попадає до двора в князя Тосканського до Пізи та Флоренції ⁶⁾, а потім випадок зводить його близько з княжною Боргезе, сестрою Наполеона. Юнак до безтями закохується в таємничій полонянці. Романтика становища однак не перешкоджає йому рішуче одмовитися віддати княжні свій та батьківський паспорт, що по них підприємчива Боргезе мала тікати до Генуї.

Битва під Ватерлоо мала до певної міри безпосередній вплив на родинні справи Олізарів — завдяки ній небезпечна історія з паспортами відпала сама собою, проте двері княжни назавжди зачинилися для Густава, що не відважився на лицарський вчинок для дами свого серця.

Перше кохання швидко минулося, і того ж року Олізар закохується знов і одружується з француженкою, графинею Моло, фрейліною кн. Боргезе ⁷⁾).

Сімнадцятилітній хлопець попадає у вир життя. Він старається підтримувати відповідні його становищу звязки: так, він зустрічається в Римі з князем Станіславом Понятовським, бароном du Tuilè ⁸⁾), обертається в найвищих колах, а одночасно починає заплутуватись як фінансово, так і в особистому родинному житті. Смерть батька, швидка розлука з жінкою і ряд досить значних матеріальних утрат примушують його повернутися до батьківщини. Однак маєтковий стан Олізара дозволяє йому з честю вийти зі становища, сплатити закордонні борги, виплатити навіть 30.000 злотих польських по умові д - ру Кос-

¹⁾ Пам., 80.

²⁾ Пам., 11.

³⁾ Пам., 39.

⁴⁾ Пам., 52.

⁵⁾ Пам., 19.

⁶⁾ П., 68.

⁷⁾ П., 76.

⁸⁾ П., 82.

совичу, що нечувано визискував родину Олізарів, використовуючи виключне довір'я хворого¹⁾); Густав сплачує з батьківського спадку посаг сестрі — 1.500.000 злотих польських, не рахуючи реманенту та дорогоцінностей²⁾).

Все це, а також даліше життя Олізара дозволяє робити висновок, що, не зважаючи на тимчасову кризу, граф залишився й надалі дуже маєтним чоловіком. Опинившись знов на батьківщині, Олізар враз попадає в кола польської еліти в Варшаві, знайомиться з літераторами³⁾ Міцкевичем, Красінським, Фелінським і дуже рано сам починає писати.

Перші літературні спроби — це патріотичні вірші. Олізар оспівує героїзм колишніх поляків. Вірш до Фелінського:

„Umiał Polak ojczyzny nie przezywać zgonu;
umiał ciernista droga w swem życiu obierać,
lże upuścić, krew wylać, lecz wolnym umierać!“⁴⁾.

(„Поляк умів не пережити загину батьківщини; вмів обирати у своєму житті тернистий шлях, заплакати, пролити кров, але вмерти вільним!“⁴⁾).

Під різними псевдонімами — Л. Філіповича, Ірідіоновія, Атаназія, під власним прізвищем — він із дилетантським завзяттям береться за найрізноманітніші теми, пише філологічну розвідку⁵⁾, друкує в гумористичному варшавському журналі „Подорож на Парнас“ і інші, ряд ліричних віршів під впливом Міцкевича⁶⁾, друкує у Вільні два томи віршів „Spomnienia“ („Спогади“) і далі протягом десятиліть пише такі різні твори, як юридичні розвідки, гумористичні коментарі до поеми Марцінковського „Rzeki Polski“ („Ріки польські“) (листопадове повстання перешкодило друку останньої⁷⁾), сатиричну поему на Бібікова і поляків „Pielgrzymki“, друковану в Athenaeum⁸⁾, твір по геометрії⁹⁾, релігійно-філософічний переклад св. Августина „Duch wyznań s-go Augustyna“, 1848 року підчас франкфуртського союму пише французьку брошуру „Лист до німецького народу“, німецькі переклади, нарешті лібрето опери¹⁰⁾, співробітничав в бельгійській газеті „Le Nord“¹¹⁾, друкує в Парижі, Липську „Псалми“ в 1857 р., Gawędy pana Jacka в „Tygodniku Petersburskim“ по селянській справі під псевдонімом Філіповича¹²⁾ і нарешті пише в Дрездені свій останній, найцікавіший для нас твір, спогади „Pamiętniki“, що їх перебила йому смерть. (Надруковано 1892 року у Львові).

На основі головним чином цих спогадів зробимо спробу простежити життя автора, уяснити собі його суспільні та політичні погляди, ту роль, яку він грав у сучасному йому громадському житті, і нарешті — наше безпосереднє завдання — освітити степінь участі графа Олізара в справі декабристів, та його відношення до них.

„Pamiętniki“ написано майстерною рукою — відчувається літературний хист та не аби-який письменницький досвід автора. Перед очима

1) П., 60.

2) П., 10.

3) П., 104.

4) Пам. Передм. VI.

5) Пам., XI.

6) П., XIX.

7) П., XXV.

8) П., XXIX.

9) П., 1831 р., XXX.

10) П., XXXV.

11) П., XXXVII.

12) Пам., XXXVII.

читача виступає вся доба з живими яскравими постатями дієвих осіб; все, що міг спостерегти син свого часу, все зауважив Олізар і відбив у своїм творі. Тонкий, граціозний дотеп, часом іскри поміщицького гумору, певна патетична поза польського „середняка“ - патріота, глибоке призи́рство до „москаля“, самовпевнене почуття власної національної вишости й переваги, постійні мрійливі сентиментальні репліки в бік страченої „ojczyzny“, а разом з тим усю дрібну комашинну, вперту роботу поляків над суспільним життям — розуміється, обмежуючи поняття суспільства лише на тонких шарах шляхти — все це ми маємо у спогадах Олізара. З них дивиться на нас польський поміщик-граф з міцними „устоями“ святости приватної власности, з певними елегантними планами поліпшення долі хлопа, з до нічого не обов'язуючими сентиментальними натяками у віршованій формі на його обов'язки супроти „люду“, а разом з тим бачимо палкого польського революціонера шляхетного лицаря, співзвучного усьому, що йде супроти царату, який знищив його Польщу. Але ентузіазм швидко гасне, спалахує лишень зрідка й уступає місце спокійному розрахунку безпечних, маленьких діл, що не наражують обережного Олізара на надто великі прикrostі і все ж дають йому змогу прибрати на схилі своїх днів позу польського патріота, що виконав свій обов'язок супроти батьківщини.

Спогади пише Олізар, живучи за кордоном в Дрездені¹⁾, безпечний від репресій російського уряду. Він оповідає пережиті події спокійно, з легкою іронією й певністю. Коли порівняти другий писаний його „твір“, зізнання на допиті петербурзького комітету, то, розуміється, різниця не лише в інтерпретації цілої низки фактів, але і, так би мовити, певного тембру оповідання досить значна. І коли в зізнаннях багато треба віднести на рахунок загалом грізної атмосфери навкруги справи декабристів, то в „Ramiętnikach“ ми, мабуть, маємо до діла з певною позою людини, що з безпечного захисту безпечно повчає нащадків про пережите, що не завжди видавалося автору таким, як він його тепер змальовує у спогадах. Не зважаючи, однак, на все, Олізар не згадує у своїх спогадах про ряд своїх політичних стосунків із людьми, що відігравали визначну роль в польських таємних товариствах та загальному революційному рухові. Очевидно, робить він це з міркувань політичного характеру, уважаючи за передчасне писати про ще надто актуальні справи.

Як мемуарист, цінний Олізар головним чином тим, що надзвичайно образно відбиває дух доби, однак на фактичну сторону його оповідання не завжди можна покластися й то якраз по основній темі події — арештів та допитів, — так чи інакше звязаної зі справою декабристів.

Щасливий збіг обставин дає нам змогу побачити два твори однієї й тієї ж людини, написаних у діаметрально протилежних умовах. І коли це не дає повної і, головне, цілковито певної відповіді для освітлення відношення Олізара до декабристів, то все ж, завдяки існуванню двох документів, ми маємо змогу критично поставитися до першого, тоб - то „Ramiętników“, і внести в закордонну романтику польського дідича кілька ноток суворой миколаївської дійсности, що знайшла свій відбиток саме в тих невеличких нюансах інтерпретації подій офіційними протоколами та спогадами на дозвіллі.

Олізар рано почав свою громадську діяльність. Незабаром по поверті з Італії його вибирають на волинського губерніяльного маршалка.

¹⁾ 1855 р. П., 172.

Що правда, в цьому він грає пасивну роллю, він є просто зряддям особистих інтриг волинської шляхти, зряддья, що своїм походженням і маєтком надається до цієї ролі. Йому наспіх продають маєток у Житомирському повіті, напередодні виборів купують село в Овручському¹⁾; вся справа іде на марно, бо роздратований шляхтою губернатор Гжицький не затверджує вибору Олізара, однак ця пригода дає йому певну репутацію свого чоловіка, і, кінець-кінцем, його таки вибрано 1821 року²⁾ заочно на київського губерніяльного маршалка. Таким чином 23 літ молодий граф опинився на визначному й відповідальному становищі керівника польської шляхти Київщини. І вже перший час урядування приносить Олізару терня. Широке товариське життя, великі знайомства з київськими, не лише польськими, а й російськими вищими колами примушують його бути дуже на сторожі. Весь час Олізар межи двох огнів: лояльність до московського уряду, патріотичні обов'язки, заплутане до того нове кохання — Густав знов закохується, і тим разом глибоко, в дочці генерала Раєвського, М. Раєвській — це все спадає на нього непосильним тягарем. Польське суспільство шанує Олізара, воно відзначило його, як свого обранця; однак у колах таємних революційних польських організацій він все ж не має великого довір'я; очевидно, його звязки з москалями, а надто голосна подія кохання з москвою, дуже підривали його авторитет. Довіреном у справі активного виступу був не Олізар, а Атаназій Гродецький, депутат київського суду, про віщо граф дещо гірко згадує³⁾, кажучи, що любов до Раєвської перешкодила йому стати на чолі патріотичного т-ва, бо його боялися, не довіряли⁴⁾. Безперечно, він все ж досить в курсі подій, звязаний з поляками і провадить певну патріотичну роботу. Це одразу звертає увагу його особистих ворогів, і незабаром на нього робить донос до Петербургу генерал Ертель, надісланий для шпіонажу до армії Сакена. Перед тим у Ертеля був дрібний конфлікт з Олізаром з приводу того, кому першому складати візиту, і от тепер Ертель⁵⁾ доносить, ніби-то Олізар підчас виборів говорив патріотичну промову, що загрожує публічному спокою⁶⁾. Аракчєєв запитує в Києві з цього приводу секретар-губернатора Ковальова. Жандр реабілітує Олізара, кажучи, що зміст виборчої промови був за російським урядом, а єдиним, що могло викликати хибне вражіння, було те, що промовляв Олізар польською, а не іншою мовою та закликав шляхту до збірок на костел. Але на костел, мовляв, додавав ніби то Жандр, як на „пам'ятник ласки царської“⁷⁾. Оскільки й правда тому, то заступництво не пособило багато: Олізар іде до Петербургу давати пояснення, цар через Петра Волконського одмовляє йому авдієнції⁸⁾, а коли завзятий маршалок пише листа до самого царя, то одержує від графа Мілорадовича, петербурзького генерал-губернатора, наказ негайно за 24 год. виїхати з Петербургу⁹⁾. Протягом короткого часу свого урядування Олізар має ще конфлікт із-за торгів на почту з віце-губернатором Києва Катериничем, і вже 1823 року, довідавшись про шлюб Раєвської з Волконським, по петербурзькій неласці, навіть не продовживши

1) П., 99.

2) П., 121.

3) П., 163.

4) П., 164.

5) По транскрипції Олізара, Гертель.

6) П., 144 — 145.

7) П., 151.

8) П., 145.

9) П., 148.

відпустки, їде до Криму, де купує собі маєток Артек¹⁾, гору Аюдаг, докуповуючи потім до 200 десятин, і залишається там два роки, віддаючись цілковито думкам про нещасне кохання. Пише вірші, блукає по диким горам, а все ж не цурається й товариства, само собою, перебуваючи в тих самих високо аристократичних колах. Він гостює в маєтку графа Воронцова, між іншими, знайомиться в Гурзуфі з Олександром Потоцьким²⁾ (сином славетної Софії Потоцької з Умани), що брав участь у революції 1830 р., отже тим самим не пориває звязків із революційними елементами польської шляхти. Там же, в Криму, йому трапляється пригода, що пізніше інкримінувалася йому петербурзькою слідчою комісією. На обіді в Нарішкіних присутний полковник Годейн, адъютант великого князя Миколи, записує у своєму щоденнику „*Mot remarquable du C - te Olizar*“ („Цікава увага графа Олізара“). Розмова йшла про загальний настрій, про неспокійні новини і зречення Костянтина від престолу. „Щоб сказати що-небудь відповідне до загального настрою, я обізвася на свою біду...“ пише Олізар³⁾. „*Hier cette nouvelle n'était qu'affligeante, aujourd'hui elle devient encore allarmante*“ („Вчора ця новина була трохи неспокійною, сьогодні вона стає загрожуючою“). Через кілька місяців слідча комісія наводила ці слова, закидаючи, що необережний маршалок мусив знати про змову таємного товариства.

Незабаром Олізар вертається до свого маєтку й тут одразу попадає у вир подій. Раніш ніж перейти до фактичних даних, що їх подає Олізар, цікаво спинитися на невеличких уривках у „*Pamiętnikach*“ — певних ниток для правильного освітлення його участі взагалі та степені поінформованості про революційні т-ва.

Знав чи не знав Олізар про існування таємних товариств? Був він їх активним членом? І в якій мірі? Ці питання повинні стати перед нами.

Побіжна характеристика атмосфери, що в ній виріс і обертався Олізар, дає деякі підстави гадати, що він не міг стояти цілковито осторонь подій і, що - найменше, мусив бути в курсі біжучої політичної роботи.

Даючи в „*Pamiętnikach*“ загальну характеристику кінця панування Олександра, Олізар зазначає, що тоді існувало два таємних політично - патріотичних т-ва — одне в Польщі, друге в Росії. „Не зважаючи на ще велике з обох сторін недовір'я“, біля 1822 року ці т-ва почали порозуміватися, „чи не могли б вони спільно ужити силу й допомогу для певнішої й відважнішої акції“⁴⁾. Далі він оповідає, що російські змовці ділилися на два комітета, — північний у Петербурзі на чолі з Рилевим, Краснокуцьким та князем Трубецьким і західний⁵⁾ в Тульчині під проводом Пестеля, князя Сергія Волконського й Муравйових-Апостолів; з тим західнім комітетом і вирішило було звязатися польське т-во⁶⁾.

Воно мало єдину центральну управу в Варшаві. Першими делегатами на з'їзді підчас київських контрактів 1823 року з боку поляків були князь Антоній Яблоновський та полковник Кшижановський, від „західнього комітету“ — Пестель, Муравйов та Бестужев - Рюмін. Польські делегати відкинули пропозицію росіян убити великого князя Костянтина, виробили „загальні принципи майбутніх кордонів і відносини обох

1) П., 173.

2) П., 171.

3) П., 189.

4) Пам., 161.

5) Очевидно мається на думці південне т-во.

6) П., 162.

держав (однак західній комітет залишив собі право остаточного порозуміння з комітетом північним), стало на тому, що польські делегати зобов'язалися на випадок російської революції затримати великого князя в Варшаві, позбавивши його всякої можливості відіграти роль претендента¹⁾.

„Я, на своє щастя,— пише далі Олізар,— про це зовсім нічого не знав... хоч мою господу, як урядовця, і часто відвідували“²⁾.

Навряд чи можна йняти віри цій заяві. Брак особистої симпатії Яблоновського до нього, близький зв'язок із російською родиною Раєвських, нарешті нещасливе суперництво з Волконським, що одружився з Раєвською,— все це були заслабі аргументи для людини, що займала таке відповідальне становище й мала віддавна патріотичну марку. Ще 21 червня 1820 року до зібрання приятелів покійного Фелінського Олізар має прилюдно промову. В ній він складає урочисту присягу: „кожний молодий воляник не забуде, чим має потішити тінь друга“. І коли б навіть дійсно задля цих причин головною довіреною особою було обрано Атаназія Гродецького, депутата головного київського суду, то Олізар мусив бути про всю справу поінформованим. Тим більше, що зараз же Олізар згадує про те, що Гродецькому було доручено йому „все одкрити“, переконавшись, що це не загрожувало б т-ву³⁾.

Пізніше, вже коли Олізар оповідає про допит петербурзької слідчої комісії, в нього виривається фраза „... wiedziałem że żadnych dowodów rzeczywistych zez nań złożyć mi nie potrafią, gdyż mój secret zostawał tylko w duszy Atanasego Grodeckiego, a ta dusza niezłamna!...“⁴⁾ („...знав, що жадних доказів дати не зможуть, бо моя таємниця залишалася тільки в душі Атаназія Гродецького, а та душа була непохитною...“). Очевидно, таким чином, що межі Гродецьким та Олізаром існували глибокі зв'язки, ясно, що ці зв'язки були політичні, однак точно про їх характер ми так і не довідуємося. Можливо, Олізаром керують мотиви обережності, проте він все-таки відважується на запальну тираду на адресу вже померлого спільника: „i róki iskra miłości kraju w sercach polskich tleje, hołd czci i, poszanowania należeć mu się od najodleglejszych pokoleń naszej Ukrainy będzie!...“⁵⁾ („і доки іскра любови до краю тліє в серцях польських, доти належитиметься йому від найдальших поколінь нашої України честь та пошана“). Ця фраза, як і ряд інших подібних реплік, свідчать про певну патріотично-революційну фразеологію Олізара, що, як не як, а відбивала його ество.

Отже з Криму Олізар повертається просто до свого маєтку Коростишова. Патріархальний обід дідича з домовим лікарем, баварцем Кляйном, та шановним ксьондзом пробощем Тафітовським переривається несподіванкою, що має ряд довгих і складних наслідків. А саме: з поштових санок з'являється до ідальні „без замельдовання“ (докладу) Рюмін-Бестужев. Переконавшись, що його не буде зраджено, він на швидку оповідає про події в Петербурзі, стан речей у Василькові, проте, що він заїздив повідомити про все Швейковського⁶⁾, і що тепер поспішає до Сергія Муравйова, щоб разом піднімати повстання Чернігівського полку, яким той командує. На це повстання Бестужев покладав останні надії. Скінчивши коротке повідомлення, він прохає в Олізара коней для дальшої подорожи.

¹⁾ П., 163.

²⁾ П., 163.

³⁾ П., 164.

⁴⁾ П., 240.

⁵⁾ П., 166.

⁶⁾ П., 192.

Ця невеличка пригода стала однак приводом для усіх дальших подій в житті останнього. Одночасно вона ж уже одразу освітлює те характерне відношення Олізара до декабристського повстання та його ватажків, що ми потім бачимо на протязі усіх „Рamiętników“. Зовнішньо справа виглядала так: аби як-найскорше позбутися небезпечною гостя, „nie rad go byłem dla niego i dla siebie dłużej zatrzymuwać...“¹⁾ („не хочючи його довше за для нього й себе затримувати“), не маючи ще власної стайні, він посилає в містечко по фурмана й за годину виряджає вже його „w dalszą niefortunną podróż“²⁾ („в дальшу неfortunну подорож“). Оповідаючи про це, про ті надії, що їх покладав Бестужев на одверте повстання, Олізар у властивій йому резонерській манері сентиментально-лицемірно зауважує, що Бестужев робив це: „zapominając niestety o biedny, szlachetny zagorzalcze, że domowa wojna jest pierwszym największym krajowem nieszczęściem“³⁾. . . („забуваючи, о бідний, шляхетний мрійнику, що домова війна є першим, найбільшим краєвим нещастям...“)

Тут промовляє не лише сумний досвід поляка, але й і сама суть істоти дідича Олізара, що стоїть на варті спокою й ладу. Це якраз те характерне у вдачі Олізара, що втримало його в межах лояльності, завдяки чому він не опинився „на лінії“ революційного фронту, як це сталося з багатьома з його сучасників-компатріотів. Він дуже дешевим коштом позбувається своїх „обов'язків“, і лишень неприємний випадок силоміць заплутує його в небезпечну історію, з котрої він однак щасливо визволяється. Олізар щиро ненавидить московський уряд, так само він „ширий“ патріот. Але погляньмо лишень, в якій спокійній, фаталістичній формі висловлює він ці свої почуття! Класичні, спокійні репліки доброго католика! „Як попустив бог, що Наполеон не переміг, а російський цар увійшов до Парижу“⁴⁾, „Може мучеництво під москалями має бути гартом духовим, що ним „пан світу“ веде до майбутнього відродження“⁵⁾; і більше: „Lecz musi to być potrzebne dla naszej poprawy lub zbawienia, kiedy się Bogu podobało taką na nas klęskę w XIX wieku zestac!“⁶⁾. („Мусило це проте бути потрібне для нашого рятунку, коли сподобалося богові в XIX віці наслати на нас таку кару...“)

Правда, все це типове для цілої доби, ця віра в „предопределение боже“ — це ж підвалина польського месіянзму, це з певними відмінами та сама „Towiańszczyzna“ але які зручні життєві висновки робить собі з неї в порівнянні з іншими сучасниками граф Олізар!

Тієї ж ночі по тім, як Олізар виправив Бестужева, його будить жандар, що приїхав арештувати Рюміна, а, довідавшись, що останній вже виїхав, вимагає коней, щоб їхати навздогін. Підчас цієї візити Олізар знов забиває двох зайців одним махом: недбало кинутим зауваженням: „czas dopiero pokaże, kto sprzyja a, kto prozeciwny rzadom cesarza Konstantego!“⁷⁾. . . час доперва покаже, хто сприяє, а хто проти уряду царя Костянтина“), він викликає офіцера на довгу розмову, що в ній встигає виявити, що в Криму присягали Костянтину, а не Николаю, що Олізар нічого не знає про події в Петербурзі й одночасно

1) П., 193.

2) Р., 193.

3) П., 193.

4) П., 55.

5) П., 124.

6) П., 24.

7) П., 195.

затримати на кілька часу „niezycznego Riumina od niebezpieczeństwa“¹⁾ („нешасного Рюміна від небезпеки“.) Це вже дипломат — таким Олізар залишається й надалі в своїх непосредних стосунках з декабристами та їх справою.

Він посилає в містечко по коні, і через 1½ години (приставляє жандару „budkę z trzema chromemi żydowskiemi końmi“ („балагулу з трьома хромими жидівськими кіньми“). Інтересне зауваження! Революційність графа маніфестується „хромими жидівськими кіньми“ в „Pamiętnikach“.

А в своїх зізнаннях слідчій комісії він цими ж кіньми доводить свою лояльність супроти російського уряду.

„Ayant donné à ce dernier²⁾, tous les renseignements ci-dessus mentionés, il est allé sur ses traces, avec les chevaux que je lui ai aussi loué en ville“³⁾ („зробивши останньому усі згадані вказівки, і він подався його слідами з кіньми, що я найняв також для нього в місті“).

Для більшої певності зараз же після цього інциденту Олізар вирішає виїхати до Києва, щоб там залишатися на очах вищої влади⁴⁾ по версії „Pamiętników“ а по протоколу зізнання) — до Радомислю, щоб одержати від повітового маршалка циркуляри що до присяги новому імператору. Як побачимо, до Радомислю Олізар дійсно заїздив, але в іншій справі й не в тому порядку, що його зазначив. Гадаю що більш ймовірним в даному випадку є варіант „Pamiętników“. Виїхавши після неспокійної ночі аж після обіда, Олізар спиняється переночувати під Радомислем в своєму останньому селі Мінінах, що було в державі у його приятеля, Прота Чайковського. І тут йому трапляється знов неприємність: на світанку туди з'являється Бестужев, благаючи коней, чого-небудь теплого й бараниці, бо інакше, мовляв, загине від холоду раніш, ніж доїде. „Dzisiaj z uczuciem poboznej wdzięczności rozpamiętam, że mój Anioł Stół widocznie się mną opiekował w ojej podróży“⁵⁾ („Зараз з почуттям побожної вдячності пригадую, що мій ангел хранитель очевидно дбав про мене в цій подорожі“). Ця ангельська опіка виявилась в досить водевільній формі: Олізар замкнувся на ключ і ні за що не хотів бачити Бестужева, щоб, як він казав, мати змогу присягтися потім, що він його не бачив. Через двері він дає Бестужеву раду вимагати „tego wszystkiego (коней, їжі і т. і.) z gatunkiem gwałtu“ („того всього вимагати силою“) і потім гордо зауважує: „te roztropnością tego się to pochwalić“⁶⁾... („можу тут похвалитися цією розторопністю“). Не можна, розуміється, сказати, щоб за наших часів ця „пасивна резистенція“ викликала сподіваний Олізаром ефект, але в свій час це дало йому змогу на допиті пустити шпильку: „c'est ici le cas de dire qu'en province les militaires (et surtout les subalternes) abusent très souvent des privilèges de leur uniforme — vexent nos paysans sans les payer le plus souvent, et ne rendent compte de ces actes arbitraires à qui que ce soit — Mr. Bestoucheff repassant par mes villages, en a usé de même“⁷⁾. („Тут буде своєчасним згадати, що на провінції військові дуже часто зловживають привілеями своєї форми, використовуючи наших селян, найчастіш не

1) П., 196

2) Жандарському офіцеру.

3) Аор. ф. XXI, Особ. отд., д. № 71, л. 14, вілп. 16.

4) П., 196.

5) П., 197.

6) П., 198.

7) Аор 16.

платячи, не здаючи нікому справоздання у своїх вчинках — так Бестужев, пройждаючи через мої села, скористав з цього також“).

Отже далі збіг обставин стає надто складним, і Олізар не хоче ризикувати, не порадившись з якоюсь дуже авторитетною людиною що до дальшої лінії своєї поведінки, коли її вже так мимо його волі заплутано Бестужевим. Такою авторитетною людиною для Олізара був діяч „нещасливої Тарговицької конфедерації, останній польський комендант фортеці Кам'янець - Подільської, генерал Антоній Злотницький із Радомислю¹⁾.

Через півгодини по від'їзді з Мінін Бестужева Олізар виїздить до Радомислю шукати поради бувалого в політичних справах Злотницького.

Останній дає йому раду зараз же їхати до справника, що лежав хворий і не мав в той час при собі жадних помічників, та жадати від нього зараз же погоні за Бестужевим, посилаючись на свідка, генерала-лейтенанта Злотницького. Олізар виконує цю раду точно й пізніше посилається у своїх дізнаннях на те, що він, мовляв, повідомляв у свій час справника й виконав тим самим свої обов'язки супроти уряду²⁾. Безпосередньо по цім Олізар іде до Києву. Тимчасом в Києві йдуть арешти. З дня на день знайомі поляки зустрічаються запитом: „Ще тут ?“³⁾.

Арештовують князя Антонія Яблоновського, полковника графа Мартина Тарновського, бувшого волинського маршалка, Петра Мошинського; Гродецького з Києва вже вивезли, як і „росіян Давидова, Поджія, Капніста...“⁴⁾. Нарешті арештовують і Олізара. Цей арешт відбувається досить оригінально: передчуваючи арешти Олізар уряджує 15 січня бенкет, як він каже, „rouge faire bonpemeine à mauvais jeu“. Сніданок було призначено на 1-шу годину, о 12-й коло дверей Олізара вже стоїть варта київського поліцмайстера, полковника Дурова. Гості урочисто під'їздили під ганок, зауважували варту і... як-найшвидше давали тяги. І тільки один сенатор Бороздін (швагром якого був заарештований Давидов) мав горожанську мужність з усіма орденами поминути багнети варті. І тут юмористична вдача шляхтича прокидається в Олізарі: він запрошує замість гостей Дурова, і в'язень та поліцей бенкетують, перед від'їздом випивши навіть у передпокої „на дорогу“ останню пляшку шампанського“.

Над ранок третьої доби Олізар приїхав до Петербургу, і тут справа стає поважнішою. Увечері того ж дня з наказом одягти фрак Олізара покликано до царських покоїв.

Великий багатий кабінет, кілька вкритих темнозеленим сукном столів, золочені шовкові крісла й генерал-ад'ютант граф Левашов. А коло каміна темна порт'єра, що закривала двері до царського покою.

При вході Олізара Левашов іде немов по інструкції до сусідньої кімнати, потім, вернувшись, сідає й починає задавати питання Олізару, що стоїть перед ним.

На це Олізар зараз же робить йому гостру увагу — вони зустрічалися свого часу в товаристві, — і після цієї уваги Левашов міняє тон, і запрошує його сісти⁵⁾. Коротка розмова загального характеру, кілька запитів про заарештованих Яблоновського, Мошинського, Кшижановського та про їх звязки з Муравйовим і Пестелем — і допит закін-

¹⁾ П., 202.

²⁾ Аор., 16.

³⁾ П., 203.

⁴⁾ Пам., 212.

⁵⁾ П., 219.

чено, а Олізара надіслано ще того ж дня до Петропавлівської фортеці, щоб, як відповів Левашов, Олізару „було легше заперечити зізнання свідків, що зовсім інакше говорять про його невинність“.

Для Олізара починаються дійсно тяжкі дні. Він опинився в XII камері казематів Нікольської куртени; один із сусідів, Булатов, хворий на запалення мозгу „немилосердно верещить“, другий — поруч — Андреев ¹⁾, співає, не вгаваючи, італійські та французькі пісеньки, що врешті оказались розмовами, які варта толерувала, може, як гадає Олізар, щоб краще підслухувати в'язнів ²⁾.

Напроти камери Олізара містилася камера Бестужева-Рюміна. Випадок востаннє звів ще їх тут. Це сусідство вказувало, що на Олізара мали поважні підозріння.

Починається звичайний тюремний побут: дрібні, а разом з тим такі важливі суперечки за їжу, скарги до коменданта на „підлого злодія“ плац-майора Петропавлівської твердині Подушкіна за вкрадений добрий французький тютюн, а потім довгі, безконечні дні очікування. В'язня неначе б забуто. Двадцять із лишком днів сидить Олізар. Нудьга, непевність турботи за дітей і дикий жах перед „тим монгольським урядом, що від нього усього можна було сподіватися“ ³⁾, доводять Олізара до розпачу.

Він тратить рівновагу, і його переслідує страшна примара — уряд, хочаби позбутися усіх в'язнів, лишень чекає на весняну повідь Неви, яка щорічно заливає каземати фортеці, щоб потопити в'язнів. Олізар плаче, молиться, нарешті складає вірші, потім потроху звикає, дещо заспокоюється й починає навіязувати звязки з своїми сусідами. В спогадах своїх він наводить кілька розмов Бестужева. Прислухається, як той „качкватим голосом“ ⁴⁾ співає до свого сусіда, правдоподібно Муравйова, про свої заходи, щоб обернути тюремного попа проти царського деспотизму, і повідомляє щораз про свої успіхи. Під кінець ув'язнення, в одну з тяжких годин, вже передчуваючи свій сумний кінець, Бестужев передає через Олізара людству свій останній заповіт, і Олізар його з пієтетом занотовує дослівно: „Le règne sera cruel et bien long! Vous echapperez à la mort, vous serez même libre, a moi, on me destine une mort ignominieuse“. „C'est triste, — car des générations passeront avant que nous soyons vengés — pauvre Russie! Une fois que vous serez libre, tâchez de decouvrir mes restes, et faites les inhumer sous le tertre d'Ascold à Kiev! c'est là que j'ai medité, cevé si souvent le bonheur de ma patrie!“ ⁵⁾. („Царство буде жорстоке й довге. Ви уникните смерті, будете навіть вільними, мене ж чекає ганебна смерть“. „Сумно, бо минуть покоління, раніш ніж за нас помстяться — бідна Росія! Коли будете звільнені, постарайтеся викрити мої останки й поховайте їх на Аскольдовій могилі в Києві! Я так часто там роздумував над щастям моєї батьківщини!“)

Останній заповіт декабриста, „відспіваний“ французькою мовою у вогких мурах Петропавлівських казематів!

Про інших декабристів підчас свого побуту у в'язниці Олізар не гадує, якщо не рахувати коротенької зустрічі з Давидовим та Поджія, коли його перевели до їхньої бувшої камери ⁶⁾, та ще розмови з тюремним

¹⁾ Андреевич.

²⁾ П., 223.

³⁾ П., 225.

⁴⁾ П., 228.

⁵⁾ П., 229.

⁶⁾ П., 216.

попом, коли Олізар прохав його заступництва для Волконського, чоловіка М. Раєвської, в яку він був закоханий¹⁾).

Нарешті одного дня (9-го лютого 1826 р.), а властиво ночі, о 12-й годині, Олізара будять, одягають знов у традиційний фрак і з завязаними очима ведуть, а потім везуть до якогось будинку фортеці, де відбувалися тепер засідання слідчої комісії. Два фельдегери попід руки проводять його до яскраво освітленої залі й там раптом знімають хустку з очей. Свічки, жалібні відзнаки, урочистий мовчазний вигляд нічного трибуналу справляє вражіння середньовічного таємного „Tehmgericht'u“²⁾. На чолі комісії стояв президент її, генерал фельдцейгмайстер Татишев, поза ним великий князь Михайло, царський брат, князь Микола Голіцин, член державної ради, петербурзький губернатор Голенищев-Кутузов, Бенкендорф, пізніше шеф жандармерії, Левашов, Потапов. Урядово обвинувачував граф, згодом — князь Чернишов. Був присутній і полковник Адлерберг, пізніше міністр двора. Розпочинається допит.

„Наперед забелькотав щось по-російськи до мене Чернишов“³⁾. На це Олізар демонстративно звернувся до великого князя, прохаючи дозволу відповідати по-французки, а по одержанні останнього кілька разів уїдливо дошкуляє Чернишову за погане знання французької мови.

Взагалі разом із скинутою з очей хусткою Олізара покидає паничний жах його казематних настроїв, і ми бачимо знов самовпевнену, знану нам раніш постать. Таке саме майже вражіння лишається й від протокольних зізнань, не кажучи вже про опис допиту по „Pamiętnikach“. Олізар зручно відповідає на запити комісії і, властиво, оскільки можна покладатись на „Pamiętniki“, обертає допит на „світську розмову людей з доброго товариства“, що викликає роздратовання в Чернишова, а решті, Кутузову, Левашову, Бенкендорфу та особливо великому князю Михайлу, подобається. Вказівкою, що в цій частині Олізар передає характер сцени допита досить точно, може служити таке: після допиту комісії, що тривав дві години, Олізару було дано на 16 аркушах питання слідчої комісії. В споминах, що їх пише Олізар через 35—40 літ, вже в Дрездені, не маючи текста своїх відповідей, він наводить на пам'ять деякі пункти своїх зізнань. І от, порівнюючи деякі з них, видно, що автор додержується близько офіційного свого тексту, писаного у вязниці, що його тепер маємо до розпорядимости. Наприклад, ось відповідь на питання: „Який моральний чи грошевий вплив могла мати Англія на польські патріотичні товариства?“ В „Pamiętnikach“ Олізар зазначає відповідь: „Si je dois énoncer mon opinion privée, il me semble; que cette nation, ne prête son argent que sur bonne hypotheque“⁴⁾. („Коли я мушу висловити свою приватну думку, то мені здається, що ця нація позичає свої гроші тільки під добру заставу“).

Текст зізнання: „Je l'ignore complètement; mais, si je dois énoncer ici, mon opinion personnelle, j'avouerais, que je doute tres fort, que le gouvernement et même les individus d'Angleterre aient eu des relations avec les polonais. Les exemples de tout les jours nous apperennent, que ce pays là, ne place point ses fonds sur mauvaise hypotheque!“⁵⁾. („Не знаю, але коли висловити мою особисту думку, то я признаюся, що дуже сумніваюся, щоб уряд, а навіть і окремі особи в Англії мали

1) П., 232.

2) П., 234.

3) П., 236.

4) П., 243.

5) Аор., 11.

стосунки з поляками. Приклади всіх днів нас вчать, що ця країна не містить своєї фонди під погану заставу!“).

В кількох інших місцях, дозволяючи собі трохи покрити навіть з комісії, Олізар теж подає у споминах деталі, близькі до контексту протоколу.

Тепер простежмо крок за кроком усе зізнання Олізара, цей новий, ще незнаний документ, паралельно користуючи з його вже відомих мемуарів, хоч і мало порівнюючи використаних в історичній літературі. Як відомо, донос на Олізара було зроблено „находящимся в Києве для общего наблюдения старшего адъютанта гл. штаба I армии капитаном Сотниковым“¹⁾.

Тиняючись в прийомній губернатора, ретельний Сотников підслуховує розмову „панів“ — графа Олізара та ще другого — повітового маршала Подвисоцького; розмову про те, що присягу новому імператору треба було б одкласти до контрактів, бо тяжко скликати зараз шляхту. Це викликає в нього підозріння, і він через графа Сакена 3 січня 1826 р. повідомляє начальника головного штабу його імператорської величності про підслухану ним, правдоподібно, зовсім невинну розмову.

Наслідком цього доносу, очевидно, з'явилися окремі зізнання про Олізара — Пестеля, а до них прилучилися й рюмінські, бо візит Бестужева мав такий широкий розголос, що не міг, розуміється, пройти непомітним для уряду. Пестель показує: 1. „Что южное общество находилось в сношениях с польским через Сергея Муравьева и Бестужева, а сей последний был в сношении с гр. Олизаром, Хоткевичем и Гродецким. 2. Что в 1824 Бестужев - Рюмин сносился преимущественно с Гродецким; имел разговоры с гр. Хоткевичем и гр. Олизаром. Условий никаких заключено не было, а происходили одни переговоры, ничего решительно в себе не заключавшие. Об уступке завоеванных губерний упоминаемо не было, но о независимости Польши говорено было глухо.

3. Что в числе неизвестных ему членов польского общества почитает и графа Олизара, о коем сказывал ему Бестужев - Рюмин“²⁾“.

Ці зізнання Пестеля в основних своїх рисах погоджуються з даними самого Олізара в його спогадах, як видно вже з раніш наведених цитат. Не улягає сумніву, що Олізар і Гродецький — це люди, зв'язані далеко більшим, аніж звичайними товариськими відносинами, а Хоткевич, коли і стояв від Олізара дещо далі од Гродецького, то все ж належав до близьких по роботі людей. Розмови про майбутні взаємовідносини Польщі до „нової“ Росії Олізар теж згадує в „Рамієтніках“, отже тут Пестель не дає нічого, що протирічило б словам самого Олізара, словам, сказаним тоді, коли він уже не боявся царського уряду. Правда, треба зазначити, що в „Рамієтніках“ Олізар оповідає про це ніби-то *post factum*, але є всі підстави думати, що він знав про переговори польського таємного товариства, а також, по всій імовірності, був його членом.

Це говорив Пестелю Бестужев, а він мав нагоду довідатись про особу Олізара докладніше. Не спроста ж приїздить і так одверто оповідає Бестужев Олізару свої плани підчас повстання, не безпідставно провадить з ним зворушливі розмови в стінах Петропавлівської кріпости. Одначе, що Олізар не був як раз видатною особою в товаристві,

¹⁾ Аор., д. 71, л. 2.

²⁾ Аор., д. № 71, л. 3.

про це свідчать всі раніш згадані обставини цієї доби його життя, не кажучи вже про саму істоту його вдачі, далекої від героїчних змагань „мрійників - революціонерів“.

Бестужев - Рюмін показав: „Что политические сношения он имел с Крыжановским и Гродецким, с графом же Олизаром таковых сношений у него не было.

Что в деревне у Олизара был он, едуци уведомить Муравьевых о ищущих их жандармах. Заезжал к нему потому, что это было ему по дороге. От Олизара узнал он, Бестужев, что и его ищут жандармы, и, сказав ему, Олизару, о намерении своем скрыться, он скорее от него уехал. Ехавши же к славянам, он опять проезжал через деревню Олизара, остановился у жида, который ему также говорил о ищущих жандармах. Олизара дома не было, он был в другой деревне верст за пять Бестужев поехал узнать подробно, когда были жандармы и в какую сторону поехали. Разузнав сие, он немедленно возвратился в Трилесь“¹⁾.

В цих зізнаннях видно, що їх не погоджено з Олизаром — Бестужев не хоче останнього заплутувати, але говорить дещо інакше. Ясно, що аргументація „заїхав, бо це було по дорозі“ не видержує жадної критики. Чей же при всьому своєму ентузіязмі Бестужев мусив мати довір'я до людини, до якої він заїздив у такий час.

Протокол комісії подає докладні свої запити у французькій мові разом з відповідями Олизара. Перший запит, так би мовити, пролог до допиту, хоче спровокувати вянця і згучить так: „В начальных ответах вы отрицаетесь и от принадлежности тайному обществу и от самого знания об оном, сознаваясь только, что находились в коротких связях з Тарновским и князем Яблоновским и были знакомы с подполковником Муравьевым - Апостолом, полковником Пестелем и князем Волконским.

Все сии лица суть известные члены злоумышленных тайных обществ, и из них Пестель, князь Волконский, подполковники Сергей и Матвей Муравьевы - Апостолы, полковник Давидов и подпоручик Бестужев - Рюмин почитают вас принадлежащим польскому обществу, чего положительно не отрицают и сознавшиися уже князь Яблоновский и граф Мошинский. При том сношения, кои имели вы с Бестужевым перед самым возмущением Черниговского полка, служат сугубым доводом участия вашего в упомянутом обществе“²⁾.

Олизар на провокацію не йде. Він відкидає свою приналежність до якої-будь політичної та (додає сам) окультної організації³⁾. Він не одмовляється лише від приязни — надто вже очевидної — з графом Хоткевичем та Гродецьким, а решті закидів комісії заперечує. „Я ніколи не був і не казав, що був у близькому звязку з князем Яблоновським та Тарновським. Я знаю їх, але здалека, бо рідко відвідував волинські дома“⁴⁾.

А проте в спогадах, згадуючи про перший допит, Олизар передає таку картину розмови з Левашовим: „Першим його (Левашова) запитом було, чи знаю князя Яблоновського. — Котрого, — відповів, — бо ж їх багато. — Перерахувавши князя Кароля з Острогу, князя Максиміліяна з Кжевїна, про котрих знав, що не могли бути скомпромітовані, додаю: „Чи не маєте ви на думці молодого князя Яблоновського, що з наказу покійного імператора був надісланий до Швайцарії привезти

¹⁾ Аор., л. 3.

²⁾ Аор., л. 8.

³⁾ Аор., л. 14.

⁴⁾ Аор., л. 14.

рештки генерала Костюшка й поховати їх в склепінні королів Польщі у Кракові. Це був би князь Антоній Яблоновський з Аннополю...“¹⁾).

На запит Левашова, якого ж роду було з ним його знайомство, Олізар відповідає: „Czapkowej, jak to mówią znajomość. Był raz lub dwa, razy u mnie, a ja u niego; bliższych stosunków między nami nie było, gdyż mnie tego rozum zastraszał i upokarzał“²⁾. („Так би мовити, знайомости шапочної. Був раз або двічі в мене, а я в нього; ближчих відносин межи нами не було, бо його розум мене лякав і упокорював“). Здавалося б, знайомство далеке. Але зараз же вже на запит, чи згаданий князь Яблоновський мав у нього в домі наради з Муравйовим і Пестелем, Олізар якось несподівано непослідовно відповідає, що з Пестелем, мовляв, нарад не було, а з Муравйовим може коли й траплялося „проводити важнішу розмову при столі, коли їх пару разів запрошував“³⁾).

Таким чином Олізар криється із знайомством з Яблоновським, що цілком зрозуміле, коли прийняти під увагу, що якраз завдяки йому була арештована дуже значна кількість, бо Яблоновський свого часу дав Пестелю на пам'ять зроблений спис осіб, що належали до польського патріотичного товариства⁴⁾).

Що до Пестеля й Муравйова, то знайомство з ними дійсно, мабуть, і було, як каже в зізнанні Олізар, виключно товариського характеру; ну а князь Волконський, майбутній чоловік М. Раєвської, що мріяв з нею одружитися Олізар, був для нього далеким, хоч у в'язниці Олізар і дбав за нею з любови до його дружини. Давидов був дядьком Раєвської, і Олізар констатує це у зізнанні⁵⁾).

Олізар висловлює своє здивування з приводу того, що згадані особи уважали його членом польського таємного г-ва. „Можливо,— каже він,— що вони, бажачучи підтримати свій вплив та збільшити кількість прозелітів, назвали своєю людиною, що займала тоді досить видатний у провінції пост, мала маєток і була не зовсім позбавлена освіти; й що, будучи батьком родини, не зважилася б ніколи легко-важно на справу, не передбачивши і не разраховувавши наперед усі наслідки та консеквенції“⁶⁾).

Такі міркування Олізара; але, виходячи з першої частини їх, тяжко повірити, щоб якраз на таку людину не звернули уваги й не затягли її до участі в товаристві.

Заперечуючи свою участь в таємних товариствах, Олізар дає цікаву власну характеристику, як також і типового погляду для певної категорії польських магнатів.

Це одна з тих характеристик якраз, що дають безсердечно щирі оцінку, не зважаючи, а часом і всупереч бажанню того, хто ці думки висловлює.

Говорить Олізар про польські товариства та несправедливість припущення, ніби він до них належав. „Де ж би я,— каже він— шляхтич, поміщик, при здоровому розумі бажав зміни уряду, що дає шляхті більше привілеїв, аніж вона мала коли-будь в іншій країні“. В цьому криється, може, якраз ключ, чому Олізар був таким „пасивним революціонером“⁷⁾ у відношенні до декабристів. Саме тому, що передбачав,

¹⁾ Пам., 221.

²⁾ П., 221.

³⁾ П., 221.

⁴⁾ П., 240, 241.

⁵⁾ Аор., л. 14.

⁶⁾ Аор., л. 14.

⁷⁾ Аор., I.

що новий уряд був би небезпечним польській шляхті, може, гірше од царського, бо зміцняв би цілу класу російського дрібного дворянства, що стала б поперек горла польським магнатам.

Коли слідча комісія намагається встановити звязок між польськими 7-вами та „Малоросійським обществом“, тоб-то між графом Хоткевичем та Лукасевичем¹⁾, то Олізар цілковито заперечує своєму знайомству з останнім. І дійсно, ніде на протязі усіх „Pamiętników“ не зустрічається прізвище Лукашевича.

Що до решти осіб, то Олізар свідчить, що знав їх, але ніколи не провадив з ними жадних політичних розмов; цьому, розуміється, тяжко повірити, бо інакше звідки була б у Олізара політична поінформованість, що про неї згадувано раніш.

„Pamiętniki“ не дають позитивного матеріялу, але невеличкі деталі дають право припускати, що свідчення не відповідали дійсності. Так, на запит про полковника Швейковського Олізар викручується, що нічого не знає, тоді як в споминах пише, що Бестужев підчас приїзду оповідав, що він попередив Швейковського, що „все пропало“²⁾.

Велику увагу присвячує Олізар справі присяги, де докладно доводить свою лояльність. Через кілька днів по допиті Олізара звільнили, і на цьому, властиво, кінчається який-будь його звязок з декабристами; вертається він знов на кон завдяки дивовижному випадкові.

По звільненні з Петропавловської фортеці Олізар через великого князя Михайла прохає авдієнції в царя. Авдієнція відбулася³⁾, і його таким чином було реабілітовано.

Олізар виїздить весело з Петербургу й хоче по дорозі відвідати Москву, куди, як він каже, „з доброї волі ніколи б, мабуть, не вибрався“⁴⁾. По дорозі він везе пакунок із своїми паперами, що їх йому повернула слідча комісія. І от тут трапляється анекдотична пригода: між Тулою й Орлом прив'язаний пакунок із паперами одривається і губиться. Олізар безпечно повідомляє „станционного смотрителя“ в Орлі, щоб той заховав пакунок, коли б його знайшов почтальйон, і їде далі. А пакунок знаходить, як пише Олізар, „якийсь простий мужик“; шукаючи за грошима, знаходить блискучі масонські відзнаки і, уважаючи їх за „казьонну власність“, відносить до справника, а цей з рапортом відсилає до губернатора. Губернатор вичитує в масонських патентах ім'я Олізара, знаходить ще там же печатку слідчої комісії й пересилає усе, як *corpus delicti*, знов до Петербургу. Тимчасом слідчу комісію в Петербурзі закрито, залишається тільки комісія Варшавська, і справа попадає туди. Ледве пробувши два тижні вдома, Олізар знов мусить з'явитися на заклик київського губернатора Ковальова, що арештує його в Києві разом із князем Петром Потоцьким (б. посол Річи Посполитої в Стамбулі, б. київський губерніяльний маршалок), Станіславом Федоровичем та іншими⁵⁾. Знов в'язниця, знов слідча комісія в Варшаві. В склад її входили: як голова, граф Станіслав Замойський, члени Валентін і Ігнатій Соболевський та „нікчемні генерали“ Ружнецький та Раутенштраух. Беруть участь і Чернишов з Новосільцевим. Олізар певний себе на слідстві. Ще в Києві вигадково він довідується про петербурзьку езекуцію, і тоді у Варшаві

1) Лукашевич.

2) Пам., 1902.

3) П., 247, 252.

4) П., 263.

5) П., 270, 271.

домагається конфронтації з Муравйовим, Бестужевим та Пестелем¹⁾. Цим разом справа скінчилася гаразд. Олізару запропонували лишень підписати обіцянку нікому не казати, про що його допитувала комісія, обіцяти одночасно доносити урядові, якщо хто буде проти нього заміряти, одним словом, як каже Олізар, „бути почесним шпигуном“²⁾. Олізар одмовляється, але генерал Раутенштраух каже, що інакше його не звільнять, і він підписує папірця.

На цьому подія остаточно кінчається. Олізар одержує два пакети на адресу київського губернатора, а в них, як потім показалося, в однім: графа Олізара і його папери одержано, а в другім: графа Олізара і його папери, як непотрібні, відсилається³⁾.

Ще сім літ таємного догляду, і граф Олізар стає зовсім легальним членом суспільства⁴⁾.

Він займається й далі польськими справами й навіть дещо „ліберальнічає“.

У 1836 році Олізар представляє генерал-губернатору Гур'єву меморіал у справі релігійних та національних переслідувань поляків, особливо у шкільній справі⁵⁾; в 60 роках подає другий меморіал за Крем'янецький лицей і польську культуру міністру Норову⁶⁾. Одним словом, по короткій бурі знов наступила тиша.

Навіть більше: Олізар виходить поза межі справ культурних, і він намагається стати соціальним реформатором.

Цікаво, що давнє „народолобство“ Олізара, міркування про очиншований селян не кидає його, і невгамовний Олізар через Орлова в 1852 році представляє Миколі I проект очиншования селян і селянського банку. Проект обговорювався в міністерстві, але кримська війна перешкодила. Пізніше міністр Норов приїздив обговорювати його⁷⁾. В 1858 році на засіданні київського комітету в селянській справі Олізар говорить промову⁸⁾, а того ж року під псевдонімом А. Filipowicza пише по селянській справі в „Tygodniku Petersburskim“—Gawędy pana Jacka.

Але, очевидно, що ці реформаторські нахили в Олізара дуже другорядні. Соціально він належить до найвищих шарів магнатської аристократії. Власник, свідомий до глибини принципу, „святощів“ власности, Олізар все є й лишається лояльним до принципу, так би мовити, верховної влади. Вона, ця влада, і її основи лишаються для нього непорушними стовпами, і цим пояснюється заздалегідь його відношення до декабристів, що порушували ці основи, виставляючи натомість інші чинники, чинники класово-ворожі магнатству на Україні.

Національна проблема, цей основний імпульс польської революційної акції у шляхти типу Олізар, вкладалася міцно в рамки охорони пануючого ладу й упокорювалася перед небезпекою стратити в ньому своє привілейоване становище, бо навіть тоді, коли воно походило формально, так би мовити, з ласки чужого володаря, „норманско-монгольско-славянская дичь“⁹⁾ все-таки була певніша од „мрійників“, що несли з собою щось нове, і це та відповідь, що її дає на основне питання теми—відношення графа Олізара до декабристів—усе його життя.

1) П., 281.

2) П., 286.

3) П., 288.

4) П., 275.

5) П., XXVIII.

6) П., XXXVI.

7) П., XXXVI.

8) П., XXXVII.

9) П., 248.

Поміщиця Марфа Лукашевич

(ІСТОРИКО - ПОБУТОВИЙ ЕСКІЗ)

Між справами про опіку над поміщицькими маєтками, яку встановлювано за часів Миколи 1-го над тими поміщиками, що своєю поведінкою могли викликати селянське зворушення або ж до занепаду призвести своє господарство, особливо значна є справа 1836 р. про надзвичайні вчинки поміщиці Борзенського повіту Марфи Лукашевич¹⁾. Вже у 1823 р. з окремого розпорядження малоросійського ген. - губ. Репніна її маєток узяли в опіку. Але в тому ж році, коли її виправдали по карному процесу, а сусіди засвідчили, що вона добре поводитьсь з своїми кріпаками, опіку змінили тільки на догляд. Коли ж вона виплатила всі борги, що були на маєтку, то у 1828 р. Лукашевичці його повернули в повне розпорядження.

Але ж 19/III 1836 р. чоловік її, що розійшовся з нею й жив разом з дітьми в Лохвицькому повіті, подав на неї скаргу, обвинувачуючи її в руйнації маєтку через жорстоке ставлення до селян і грабіжництво їх майна і навіть в убивстві дворової дівчинки. Це було правдоподібне, бо селяни так ненавиділи її, що у 1835 р. дві її дворові жінки, Калмицковца і Мотоляковна, намагалися отруїти її, але нещасливо, і суд присудив їх до Сибіру. Але в. о. повітового маршалка суддя Білозерський, що був її родич, не дав цьому віри, подавши прихильну до М. Лукашевич характеристику, що вона, „ведя жизнь уединенную и скромную по причине тяжести тела, выезжает из дому только в церковь и весьма редко и на малое время к ближайшим соседям... управление крестьянами ее есть порядочное“... Білозерський ухилився від того, щоб розпочати судове слідство з приводу цього обвинувачення. Губерське дворянське зібрання, без згоди якого не можна було порушити прав власності й авторитету будь-якого дворянина - поміщика, теж не погодилося на встановлення вдруге опіки над нею, вважаючи, що слідство, яке перевів жанд. полк. Долинський, не підтверджує обвинувачення про жорстоке поводження з селянами. Що дворянське зібрання провадило цим певну класову лінію, захищаючи свого члена, видно хоч би з того, що в 1837 р. Чернігівське Губерське Правління, розглянувши цю справу, визнало, що М. Лукашевич „как подтвердилось присяжными показаниями сторонних людей, ведет себя позорно, упражняется с сторонними людьми и даже с крестьянами своими почти ежедневно в пьянстве, занимается прелюбодеянием, не кормит крестьян, находящихся у нее на работе, отчего они, ходя по дворам, испрашивают милостивого

¹⁾ Чернігів. Краєвий Істор. Архів; архів Черн. Губ. предв. дворянства Кат. № 451. шахва № 2, полиця 8; на 310 арк. Цю справу експонував я в 1923 р. на виставці з історії класової боротьби і реформу на Чернігівщині, влаштовану Чернігівським істпартом.

подавання, причиняет им побои и допускает их к разным воровствам и что при личном осмотре имущества и быта крестьян ее найдены они в совершенной бедности и нищете, до чего, по показанию соседних людей, доведены Лукашевичевою“.

Подивімося, що кажуть про М. Лукашевич слідчі матеріяли. Селянин Микиф. Капленко свідчить, що Лукашевич поводить ся з кріпаками дуже жорстоко, особливо коли вона буває нетвереза. Його жінку Євд. Капленко вона приревнувала до свого полюбовника Григора Школяренка. Тому, закликавши до себе Капленкову ніби-то мити підлогу, вона за допомогою своєї служниці Федорченкової роздягла її і, зачинивши двері, били Капленкову ломакою доти, доки остання не впала в розріз з водою, що стояв у кімнаті, „отколы вытянувши, причиняли ей удары до изнеможения сил, и она, Капленкова, свалилась на землю, не могши на ногах стоять, сидела, но и тут Лукашевич велела бить девченке Наталии по щекам“, а потім знову, відпочивши, лупцювала її сама ломакою. Потім Капленкова ледве виповзла в сінці, відкіля дві жінки відвели її до річки. Після цієї езекуції Капленкова лежала хвора два тижні. Свідки кажуть, що у неї посиніли рамена від побоїв. Чоловік її звертався до поліції і прохав від діловода Сілича командирувати лікаря оглянути побиту дружину. Але Сілич від цього ухилився. Він був у приятельських стосунках з М. Лукашевич, від якої років за чотири тому він одержав в подарунок дівчину — дочку селянина Ів. Демусенка. Капленко звернувся було до стряпчого, але той почав його умовляти не подавати на свою поміщицю скарги, бо вона може помститися. Річ зрозуміла: на другий день після катування Капленкової М. Лукашевич подарувала стряпчому дівку — дочку кріпака Капленка-Топчія. Але все ж таки лікар послав свого учня, і той „осматривал те знаки, кои имелись начиная сг плеч до седалки, на обоих руках, как сине-багровые, так и кровавые и руки были распухшие“.

Перша жінка Капленка, Оксінья, у 1828 р. „не от чего более, как от тиранского наказания, которое, по приказанию владелицы его Лукашевичевой был бита руками повара Павла Мотоляки по голове до того, что серьги из ушей выпали и оная жена его с того самого времени заболела и через три недели умерла“. Самовидці, що бачили Оксінью вже хвору, кажуть, що у неї „голова была распухшая, лицо все сине-багровое, так что оная не могла говорить“, а „от опухлости более недели ничего не могла видеть“.

Покоївка Лукашевичевої Федорцова, що прожила при ній 14 років і чимало лиха від неї зазнала, спершу таїлася, а потім по щирості оповіла про те, як Лукашевич зійшлася років з дев'ять тому з Григором Школяренком, селянином поміщика Костенецького, як цей Григор почав розпоряджатися в маєтку Лукашевички, як дійсний господар, як він поров Федорцову у клуні різками за те, що вона сказала йому, що до Лукашевички приходив ночувати якийсь майор. Але це була правда. „Когда сей Григор Школяренко куда отлучался из дому Лукашевичевой, то оная владелица ее нередко посылала ее, показательку, искать кого-либо из хороших офицеров или других лиц, почему показателька ходила и просила под видом, что барыня просит пить чаю. Когда же оные приходили, то Лукашевичева, угостивши, оставляла на ночь, а на другой день награждала таковых ночевавших иных вещами, иных деньгами, а других с'естными припасами“. Про ці романтичні вчинки поміщиці знали багато хто з борзенських міщан. Крім того, за словами тієї ж Федорцової, Лукашевич „обращается ежечасно в пьянстве и, в таком положении будучи, доходила до такого беспут-

ства, що посылала на воровство ее, показательку, и девку, сосланную в Сибирь, Матрону Калницкую, воровать, где могут, по улице курей, гусей, а на базаре свечи и другие вещи; ежели же бывало нигде ничего не уворуют, то за сие причиняла побои, от чего часто случалось так, что она, Федорчиха, или девка Калницкая, уворуя у нее же, Лукашевичевой, денег, покупали что-нибудь и, принося в дом купленное или же у нее, Лукашевичевой взятое, отдавали ей, говоря, что уворовано, за что были ласкаемы Лукашевичевою и поощряемы на дальнейшие воровства*.

Коли діти М. Лукашевич, Єфім Волохов-Демусенко (від її лакея Дмитра Волохова) і Наталка Княжніна (від капітана Княжніна), підросли, то вони втекли від своєї жорстокої матки-володарки (бо вони були записані її кріпаками), що примушувала їх красти те-що, до Лукашевича. Ця Наталка розказувала, що М. Лукашевич наказувала їм „под час бываемых в г. Борзне ярмарок стать в лавки воровать с оных разные товары и свечи, и что если кто с них чего-либо не уворует и не принесет к ней, то сечет плетьюми и розгами; кроме того, велит загонять в двор ее разных борзенских жителей свиней, оные режут тайным образом і употребляют в пищу, что и исполняется... При том же приказывает воровать по чуждым дворам и садам и чуждые куры приносят ей“...

Одна з тих, що втекли від М. Лукашевич, Віра Гріщенкова, оповідала, як Лукашевичка продала її борзенському дворянину Кривошию за 90 карб. за те, що Гріщенкова не таїла чуток про „блудную жизнь“ Лукашевички. Гріщенкова голодувала там і мерзла, бо одягали її тільки в одну сорочку. Нарешті вона втекла. Але суддя Білозерський розшукав її і повернув, за що він одержав від Лукашевички масла і трохи грошей. Гріщенкову випорили на з'їжджій, а потім Кривошия за допомогою квартального Плюща ще раз поров її розгами, а Лукашевичка радила йому поводити Гріщенкову по вулицях Борзни з надітим на голову мішком для сорому. Гріщенкова знову втекла. Тоді Лукашевичка подарувала Кривошию другу дівку.

Свою матерню любов до Єфіма Волохова Лукашевичка виявила в тому, що 6 день тримала його в ланцюгах, збираючися заслати його в Сибір на поселення. Доньку ж свою Княжніну вона збиралася просто продати.

Одного разу Лукашевичка послала селянку Федосію Топчієву, що була вагітна на останніх днях, продавати полотно в Ромни. В наслідок цього Топчієва породила мертву дитину.

У свого селянина Мотоляки Лукашевичка відібрала 6 волів, 2 коней, 3 корови, 5 назимків, 30 овець, 5 свиней, власної його землі велику полосу („6 дней“). Причепившись одного разу до нього за те, що пропала телиця, вона примусила сплатити 36 карб. У його жінки вона потай забрала корову з телям.

Взявши в селянина Дмитра Халоменинка пару коней, вона їх загнала до смерті, примусивши свого повара з'їздити до Чернігова й назад за два дні (цеб-то проїхати 200 верстов).

Захоплюючи в селян худобу, вона здебільшого її продавала, залишаючи гроші собі. А то й так, що доручала кому-небудь з них що-небудь купити, не додаючи йому грошей проти базарної ціни — селянин примушений був доплачувати. Коли ж річ їй не подобалася, то вона стягала з нього повну її ціну.

М. Лукашевич широко жилава продаж вроздріб селянських дітей, особливо дівок. Вона їх розпродувала не тільки по сусідах, але й у

Київ і інші дальні місцевості, назавжди одриваючи їх від їх родини. Були селянські родини, що залишалися через це зовсім без жіночої робочої сили, і це підірвало їх господарчий добробут. Також багацько віддавала вона в найми кріпаків, збираючи повністю їх заробітки собі.

Економічне становище селян Лукашевички було надзвичайно важке. Дмитро Кучеренко в березні 1836 р. скаржився в Борзенській поліції, що вона „с крестьянами своими обращается худо, отягощает непомерно работами, притесняет и захватывает собственность каждого, так что в пропитании он, показатель, имеет нужду, ибо получил только от нее, Лукашевичевой, скопщины ржаного хлеба полторы копы, земель же никаких не имеет“. Чоловік її, О. Лукашевич, писав слідчому, що селяни його жінки „перетерпевают голод и нужду в жизненности, томятся непомерными работами, так что недель по три и более не отпускаются на свободную свою по домовству работу и во все время на господской работе кормятся своим хлебом, не думая уже о какой приварке; хлеб для себя испрашивают старчески, ибо за строгим исследованием оказаться может, что во всякого крестьянина по семейству получает в заработок от нее определенной с 3-й и 4-й копы так, что в 6 душах заключающихся полторы и две копы жита протчаго другого хлеба не имеют; поле она раздает в чуждые руки орать с половины, людям же своим поля вовсе не дает, привела людей в совершенную крайность, бедность и отчаянное положение“.

У селян вона забирала і продавала худобу. На сто душ залишилося, за свідченням О. Лукашевича, тільки 3 коняки і 1 корова. Для виплати державного податку вона збирала з селян грошей більше, ніж слід було. Злидні селян Лукашевички підтвердив і слідчий Долинський. На питання, що, може, ці злидні виникли від п'яцтва й лінощів самих селян, всі сусіди „единодушно отвечали, что, пока не владела ими Лукашевичка, они жили в довольстве, имели все нужное к хозяйству и что ею только доведены до теперешнего состояния“.

Сама Лукашевичка не заперечувала у своїх свідченнях бідности своїх 200 селян, але пояснювала це їх „праздностью“, тим, що вони „совершенно отстали от трудолюбия и работ“, займаються лише скаргами на неї, бо їх до цього, мовляв, підбивав О. Лукашевич. Вона запевняла, що у неї нема й робіт стільки в господарстві, щоб обтяжувати селян (хліба ореться на 400 кіп з 3-го і 4-го снопа; сіна — 100 возів накошується; полотна з коноплі виробляється 400 арш.), що тому вона відправляє чоловіків і жінок у найми і через це більшість з них майстри, що селяни поховали худобу від слідчих, щоб удавати з себе бідних, що у селян досить хліба, а коли його нема, то можуть заробити, тим більш, що недохватка хлібу — це звичайне явище у всіх поміщиків. Нарешті, вона виставляла себе за надзвичайну добродійку, на яку брешуть невдячні її селяни: „казенные подати она и по ее об них попечению большею частью собственными деньгами выплачивает; неблагодарные крестьяне, по заговору с Лукашевичем, в надежде на его обещания вольностей и наград слепо предались в заблуждение, бросая работы, предались праздности, занимаются с Лукашевичем против своей владелицы доносами и лжею и сами себя разстроили, научены клеветать, что они не имеют хлеба и терпят голод — это ложь, свойственная лживому, не хотящему работать тунеядцу“...

Подарунки місцевим урядовцям з метою їх підкупу Лукашевичка робила систематично: поліцейському надзирателеві Соханському, щоб він не забороняв арештованому селянинові Пришуленкові приходити до неї за порадами, вона дала 5 пуд. борошна й паску, діловодові поліції

Сіличу і Кривошеєві — по 5 пуд. пшениці. Свідків у справах Лукашевички вона частувала в трактирі Голованя.

Навпаки, дворові її, звичайно, голодували. Одарка Козаченкова наприклад, скаржилася, що вона по два дні підряд не мала хліба. Бували дні, коли на кухні зовсім не було хліба, і дворові від голодухи розходилися по сусідах випрохувати милостині — хліба. Кучер Ковальчук признавався, що він не раз збирався втратити собі життя, щоб тільки далі не терпіти такого мордування.

Гостюючи в генерала Костенецького на протязі довгого часу в с. Віровці Конопіпського повіту, Лукашевичка випрохала у нього дозволу користуватися послугами його прикажчика Юхима Школяренка для своїх господарських справ. З сином його Григором, як відомо, вона кохалася. Школяренки незабаром почали керувати багатою поміщицею: випрохували в неї гроші, примусили заборгуватися казні на 6.500 крб., віддати у заклад Борзенській питейній конторі 60 душ кріпаків, „допомагали“ їй писати скарги на свого чоловіка. Нарешті все це так стало впадати у вічі, що навіть продажні урядовці примушені були заборонити Школяренкам жити в Лукашевички. Але вони тоді оселилися неподалеку в її приятельки — приживалки Ромашкевичевої, що „в изнеможених бідности содружилася с Лукашевичевою до высшей степени“.

Абшитований повітовий суддя, Як. Забіла, оповідав, що якось був на Лукашевичку донос, що в її домі убито двох немовлят. Слідство, звичайно, нічого не викрило. Проте загальновідомий був такий факт, що Лукашевичка, породивши дитину, віддала її селянину Каплі, добре знаючи, що у того не було нічого, щоб годувати цю дитину. Капля через деякий час приніс немовля назад, і його оддали на кухню „для содержания на господском продовольствии“, а яке це було „продовольствие“, ми вже бачили.

Найгірший вчинок М. Лукашевич було вбивство нею своєї дворової дівчинки 12 років Лукери Єрмоленкової, що сталося біля 14/XI 1830 р. Є підозріння, що і в цій справі заплуталися ревності підстаркуватої поміщиці (що в цей час вже справляла собі вставні зуби у „німця“), бо казали, що полюбовник Лукашевички Дмитро Проценко-Волохов звалтував цю дівчинку. Так чи інакше, але Лукашевичка її переслідувала. Одного разу вона наказала покоївці Федорчиси і Лукери піймати білку. Їм не пощастило це зробити. Тоді Лукашевичка поперше власноручно побила до крові Федорчиху, а потім наказала їм і Калницьковні бити березовою ломакою Лукеру. Ті били, а Лукашевичка дивилась і підмовляла: „Лупи, лупи її!“

Скривавлена дівчинка з криком і сльозами вирвалася й вибігла на двір, але Калницьковна, піймавши її за волосся, знову втягла в хату. Мордування продовжувалося з ще більшою жорстокістю. А, щоб не було чути стогону жертви, Федорчукова держала її, затуливши їй рота полою. Нарешті, у Лукери полилася з рота й носа кров, заливаючи долівку, і вона перестала кричати.

Шинкар Степан Капленко, що був в сусідній кімнаті, не витримав і, кинувши свою справу, зайшов до кімнати, де катували дівчинку, і сказав Лукашевичці:

„Бійтеся бога! Ви дівчинку вбили!“

„Роби своє, сукин син!“ — коротко відповіла Лукашевичка і далі біла дівчинку своїми ногами.

Коли ж Лукера лежала вже зовсім непритомна і, як здавалося Ст. Капленкові, була вже мертва, Федорчиха, схопивши її за волосся, потягла й кинула за піч. Там труп убитої пролежав до вечора без всякої уваги до неї.

Коли надійшла ніч, Федорчиха покликала селянина Март. Прищуленка й наказала йому вирити в клуні з лівого боку ямку, ніби - то щоб вилити туди менструації Лукашевички. При свічці Прищуленко викопав ямку, одержав у нагороду горілки і 2 карб. грошей і пішов додому. Хто переносив і закопував труп невідомо. Народня поголоска вказувала на Школяренків.

Вранці на другий день Лукашевичка та її покоївки почали ширити чутку, що Лукера невідомо куди втекла. Лукашевичка навіть викликала батька покійної і вимагала від нього повернути дівчину, що ніби - то втекла. Той виправдувався своїм незнанням. Тоді Лукашевичка відпустила його, подарувавши йому 40 коп. і паски. Пізніше, коли вже загрожував карний процес, Лукашевичка умовляла свого прикажчика Ничипора Кременного свідчити, що це він копав у клуні ямку, щоб підставити під дах сохи, але помилився й перекопував ямку в другому місці клуні. Прищуленкові ж Лукашевичка дала 2 карб. і строго йому заборонила казати, що він колись копав ямку в клуні для невідомої мети.

В цей час — у березні 1836 р. — вже розпочалося судове слідство в цій справі по доносу 19/III 1836 р. чоловіка Лукашевички. Засідатель повітового суду Мишура не дуже ретельно ставився до цієї справи: він до вечора 21/III не взяв навіть під охорону клуні, щоб не дати можливості злочинцям замести сліди свого злочину, бо чутки про майбутній карний процес облетіли вже всю Борзну, мабуть, дійшли й до Лукашевички. Звичайно, переховати кістки Лукери Лукашевичка мала досить часу — 5 років, але ж чоловік її вказує якраз на цей час як на момент переховання.

Лукашевичка в ці дні надзвичайно хвилювалася. Вона казала:

„Моєї вини нема ніякої, хоч і знайдуть. А може, Дмитро (цеб-то Волохів—В. Д.) її знасильничав, а де дів, то я не виновата“.

Вранці ж, коли урядовці прийшли оглядати клуню, вона передала Топчієвій три пучки паперів, кажучи:

„Оце, коли мене візьмуть і мене не буде, то попали їх чи у воду кинь!“

Топчієва сховала їх на даху. Коли слідство не розшукало кісток, Лукашевичка забрала їх назад. Слідчий вів справу дуже недбало. Одержавши доноса 19/III, він тільки 20/III о четвертій годині дня приїхав до клуні Лукашевички: було вже запізно, крім того, треба було винести сіно й хліб. Три дні виносили це. Тільки увечері 21/III приставили до клуні караул „из частных людей“. Лукашевич писав, що його жінка, „пользуясь нарочитою медленностью и преждевременным оглашением действий по сему предмету, имела всю возможность при содействии ей других лиц перепрятать кости убитой ею девченки“. Мишура виправдувався, що кістки Лукашевичка могла переховати раніш, бо чутки про вбивство ширилися давно, і що не могло бути, щоб так швидко, за одну-дві ночі, переховали кістки з гумна, що було заповнено сіном. Між тим переховання все ж таки було (неважливо коли — в березні чи раніш): у протоколі слідчого про розкопку в клуні засвідчено, що в клуні „в двух местах заметны были впадины, из коих при ископании одной найден твердый и ненарушимый грунт земли, а в другой поверхность земли хотя и не имела никаких признаков, чтобы она была рушена¹⁾, но, когда прокопали заступом вершков 5 или 6 вглубь, оказалась на пространстве в длину и ширину одного аршина

¹⁾ Це, мабуть, тік, що роблять з старанно перемішаної грязюки, а потім утрамбовують. В. Д.

с четвертью рыхлою, без обыкновенных слоев, как есть вообще в земле непокопаной, но перемешанной с черною и желтым глеем, и два куска было между его перегоревшаго навозу, которую землю выкидали более лопатою, чем заступом, глубиною в 2 аршина 10 вершков, затем кряж земли оказался кругом крепкий, никогда не рытый, определить точно времени того, в которое земля сия была рыта невозможно; во всей описанной яме, равно при взрытии всей левой половины гумна, ни костей, ни признаков о которых бы можно предполагать, что там погребено мертвое тело не явилось“.

Треба також згадати, що Лукашевич повідомляв за певними даними, що підчас переведення слідства Мишура приїздив уночі до Лукашевички для якихсь умовлень, а квартальні надзирателі Плющ і Соханський 23/IV провели вечір з нею ж „в питиї пуншов и прочаго“. Услід за тим 29/IV Лукашевичка передає листа в цій справі секретареві нижнього земського суду Гордієнкові через Дм. Волохова-Прощенка. Ці дві останні особи домагалися, щоб унтер-офіцер, доглядач острогу, відпустив до них Федорчику, щоб інспірувати її у своїх інтересах. Той на це не згодився, але був у Лукашевички і про щось з нею „имел немалое время разговор“, передавши потім Гр. Школяренкові, що сидів у острозі, харчів. Цей Гр. Школяренко якось все ж таки побачився з Пришуленком і при цій нагоді наказував йому, щоб не признавався — той згодився.

Що, дійсно, задовго до початку слідства Лукашевичка могла знати про народні чутки, що ширилися про цю справу, можна бачити з таких обставин. Федося Топчієва, коли її питали про смерть її падчерки Лукери, казала:

„Да, тут як виявиться, то багацько люду пропаде!“

Павло Мотоляка чув, що Лукеру вбили й закопали в землю. Коли кучер Ничипор Топчієнко бив свою жінку, що доводилася сестрою Мартину Пришуленкові, то приказував:

— „Ось і я тебе так закопаю в землю, як брат твій Лукеру“.

Коли Лукашевичка біла Фросиню Федорчику, то ця жінка, лаючи її у вічі „блядью и другими непотребными словами“, казала: „я правду кажу, що ви били Ярмолину, а я рот держала, щоб вона не кричала“.

Коли ж покликали на слідство Коношовну, що це чула, то Лукашевичка умовляла її нічого не казати про це. Тому Коношовна потаїлася на допиті.

Через те, що речових доказів не знайшлося, Лукашевичка залишилася під „позодзрением“. Докази свідчень селян не вважали за достатній матеріал. Проте маєток Лукашевички знову віддали під опіку.

Судове слідство й загроза кари, мабуть, не поліпшили характеру М. Лукашевички. Вже 1837 р. її чоловік доносив, що „несмотря на принятыя правительством меры к прекращению порочных ее действий, предается попрежнему пьянству и в недавнем времени (14/VII. 1837 р. В. Д.), избив все лицо бывшей при ней в услугах женщине, пробила ей ножом руку“.

Э. П. ВЕЛИЧКО - ГОНЧАРОВА

„Земледельческий Журнал“

(ИЗ ИСТОРИИ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ИДЕОЛОГИИ РУССКИХ ДВОРЯН — ЗЕМЛЕВЛАДЕЛЬЦЕВ 20 И 30 Г.Г. XIX СТОЛЕТИЯ)

Тема предлагаемого этюда — отметить некоторые интересные моменты экономической идеологии дворян-землевладельцев великорусских губерний 20 и 30 г. г. XIX ст., как она отразилась в распространенном периодическом печатном органе того времени, — „Земледельческом Журнале“, издаваемом с 1821 года Московским Сельско-Хозяйственным Обществом. В наше рассмотрение войдут только те вопросы экономики, которые, непосредственно затрагивая помещичье-землевладельческий класс, видимо, особенно его интересовали; это — вопрос о технической организации сельского хозяйства, вопрос об организации крепостного труда и вопрос об установлении взаимоотношений с крестьянством. Нельзя не заметить, что эти вопросы являлись основными, наиболее жгучими вопросами в построении помещичьей экономической идеологии того времени.

Я избираю именно 20 и 30 годы XIX в., т. к. этот период чрезвычайно мало подвергался разработке хотя бы по сравнению с 40 и 50 г. г. того же столетия. Из работ, специально посвященных дворянской идеологии этого периода, мне известна статья Бочкарева („Великая реформа“, т. III) „Дворянские проекты по крестьянскому вопросу при Николае I“. 30 годам в этой статье посвящено несколько строк, в которых этот период характеризуется, как яркокрепостнический, затем автор переходит к 40 годам; интересуется этим вопросом только с точки зрения борьбы за раскрепощение. Вопросы о взаимоотношениях крестьян и помещиков и о различных системах эксплуатации крепостного труда остаются в тени. Истории агрономических идей и помещичьим проектам организации сельского хозяйства посвящено несколько обстоятельных глав (47 стр.) в книге В. Бажаева „Крестьянское травопольное хозяйство в нечерноземной полосе Европейской России“, М. 1900. Здесь впервые 20 и 30 г. г. подвергаются в этом отношении сравнительно детальному исследованию, для чего использован основной печатный материал — орган МОСХ, „Земледельческий Журнал“. Но крестьянскому вопросу и вопросу организации крепостного труда в этой книге не уделено места.

Бажаев и без того значительно расширяет рамки книги сравнительно с тем, что обещает заглавие. В самое последнее время появилась статья А. Шебунина „Из истории дворянских настроений 20 г. г. XIX века („Борьба классов“, 1924, Лгрд), в которой исследуется материал, даваемый петербургской „Коммерческой Газетой“ (изд. с 1825 г.), запиской предводителей дворянства от „13 великороссийских губерний“,

поданной в 1826 г. (Архив Мин. Внутр. Дел). и записки декабристов. Наконец в 1826 г. вышла монография А. Насонова (в „Известиях Академии Наук СССР“ № 7 и 8) „Из истории крепостной вотчины XIX в. в России“, где разработан вотчинный архив Юсуповых, Бориса Ник. и его сына. Полутно затрагивали вопросы об агрономических помещичьих идеях и об организации крепостного труда в своих работах Струве („Крепостное хозяйство“), Рожков („Русская история“ т. X), Лященко („Очерки аграрной эволюции“), Огановский („Закономерность аграрной эволюции“), Пичета, но основной печатный материал для 20 и 30 г. г. — „Земледельческий Журнал“ — в этих трудах почти не использован, хотя и признается за ним большое значение, как за первоисточником для истории экономических и социальных отношений. Рожков признает „Земледельческий Журнал“ „чрезвычайно ценным первоисточником для изучения сельского хозяйства“ и „весьма интересным именно для 20 годов“¹⁾. Лященко считает, что „центр всех прогрессивных начинаний в русском сельском хозяйстве, вокруг которого группировались все наиболее передовые элементы русского помещичьего класса, — Московское Общество Сельского Хозяйства с его „Земледельческим Журналом“²⁾.

„Земледельческий Журнал“, регулярно выходивший с 21 г. XIX ст. — периодический печатный орган Московского Общества Сельского Хозяйства. Этот журнал является центром обмена мнений между „благонамеренными и просвещенными хозяевами“, как они себя называют. Это единственный организованный проводник дворянских настроений великорусского центра, единственный журнал 20 и 30 г. г., посвященный исключительно вопросам экономики, — поскольку они интересовали дворянский класс, — а именно — сельскому хозяйству, положению продуктов русского сельского хозяйства на внутреннем и международном рынках, связанному тесно с сельским хозяйством крестьянскому вопросу, а также экономическому положению дворян-землевладельцев. Для этого времени (20 и 30 г. г.) нет другого печатного органа, так организовано и полно отражающего все колебания, которым подвергалась экономическая идеология помещичьего класса великорусского центра. С 21 года, как раз года выхода в свет первого номера „Земледельческого Журнала“, начинается перерыв в издании Трудового Вольного Экономического Общества. Наряду с „Земледельческим Журналом“, выходящие „Журнал Мануфактуры и Торговли“, „Коммерческая Газета“, „Указатель Открытий“ ставят своей целью главным образом ознакомление русского читателя с новейшими открытиями в Европе. Нигде нет такого количества оригинальных статей русских помещиков, как в „Земледельческом Журнале“. Позднее, с конца 20 г. г., появляются отделы, посвященные сельскому хозяйству в журнале „Атеней“ (с 28 г.), „Новости и Руководства“, „Горный Журнал“, „Журнал Путей Сообщений“, „Северный Муравей“. Но тут имеются лишь отдельные очень немногочисленные статьи³⁾. „Журнал Овцеводства“ и „Записки Комитета Сахароваров“ издаются в Москве с 33 — 34 г. г. не без содействия Московского Общества Сельского Хозяйства, с 1841 г. сливаются с „Земледельческим Журналом“ в один орган.

В нашем этюде придется однако неизбежно говорить еще о книге Тэера, вышедшей в 1830 г. в русском переводе, или, вернее, о предисловии и примечаниях к этой книге, составленных для русских помещиков действительным членом Моск. О-ва Сель. Хоз., Н. Н. Муравьевым

¹⁾ Рожков. Русская история, т. X, 21 стр.

²⁾ Лященко. Очерк аграрной эволюции, 119 стр.

³⁾ Изредка попадались статейки того же характера в „Отечественных Записках“.

(помещиком Московской губ.). Эта книга, становясь настольной книгой русского помещика, упоминается постоянно во всех следующих за изданием этой книги номерах „Земледельческого Журнала“: в статьях помещиков, в примечаниях редактора и в особенностях в годичных отчетах М. О - ва С. Х. Этой книгой открываются новые пути и задачи М. О - ва С. Х., ознаменовывается новое, второе десятилетие издания „Земледельческого Журнала“. Многие из статей „Земл. Журн.“ остались бы непонятным без этих примечаний Муравьева, статьи которого печатались также и в „Земледельческом Журнале“.

Из материала, предоставляемого „Земледельческим Журналом“, я выделяю статьи, записки, письма, отчеты, присылаемые из великороссийских губерний, т. е. этот материал превалирует количественно над всем остальным. Материал из других частей России случаен и немногочислен. „Земледельческий Журнал“, по мысли организаторов, должен был привлечь и побудить к обмену мыслей дворян - помещиков со всей России. В действительности их журнал составлялся в подавляющем большинстве из статей помещиков великороссийских губерний. Московское Общество Сельского Хозяйства, издающее этот журнал, составилось на первых порах наполовину из помещиков Московской губернии и наполовину из помещиков других губерний. К сожалению, в списке членов общества не указывается, из каких именно других губерний, а все члены не из Московской губернии помещаются под общим названием „провинциальных“. Но происхождение (из какой губернии и уезда), а также принадлежность к обществу авторов заметок и статей можно почти всегда обнаружить; частью это прямо указывается самим автором рядом с подписью или в тексте статьи; анонимы зачастую раскрываются редактором в годичных отчетах деятельности общества. Основная масса статей присылается от помещиков Московской, Тверской, Калужской, Владимирской, Псковской, Ярославской, Рязанской, Орловской, Тамбовской, Пензенской и Саратовской губерний. Присылаются также статьи из местностей, на которые М. О. С. Х. сумело распространить свое влияние. Так есть статьи из Сибири, из Белоруссии, из Оренбурга. Помещики Слободской Украины обнаруживают (после великороссийских) наибольшую заинтересованность в деятельности общества.

I

Общество, издававшее „Земледельческий Журнал“, имело чисто сословно - классовый характер. Оно составляется почти исключительно из помещиков. Избранные в почетные члены, государственные деятели и министры (в большинстве случаев тоже землевладельцы) не принимают активного участия, а только поддерживают общество денежными вкладами. Также избрано в члены несколько лиц из ученого мира: проф. Павлов, Бунге, Двигубский, Денисов, Рейс, Геблер. В составлении журнала принимают участие только несколько лиц, не могущих быть причисленными к помещичьему классу, это, главным образом, профессор Московского Университета агроном М. Павлов и еще 2—3 ученых. В первых номерах журнала имеем многочисленные статьи М. Павлова, не идущие в разрез с общим настроением, а, наоборот, его обосновывающие.

В „предуведомлении“ от редакции в первом номере журнала имеется обращение ко всем помещикам России, побуждающее их принять участие в журнале. Напоминается им, что дворянский класс, как

единственное просвещенное сословие в России, должен взять на себя задачу поднятия сельско-хозяйственной культуры и таким образом способствовать обогащению государства, как страны, главным образом, землевладельческой. Это удел высшего сословия — дворян, т. к. только оно способно приобретать необходимые для этого познания и нужную подготовку¹⁾. Застой в нашем сельском хозяйстве объясняется тем, что до сих пор дворянство, отправляя военную и судебную службу, доверяло управление имениями приказчикам, малограмотным людям из крестьянской среды. На первом же собрании после окончательной организации общества 1820 г. решено было издавать для распространения нужных сведений к улучшению сельского хозяйства и для доставления возможности всем желающим обнародовать свой опыт и достижения журнал. Ядро общества деятельно старалось привлечь весь помещичий класс к участию в журнале и способствовать его широкому распространению. Для утверждения сношения с хозяйствами помещиками избраны были все дворянские предводители всех губерний и уездов действительными членами общества²⁾. Предводителям дворянства предлагалось давать интересные для них сведения, предлагалось собрать и оповестить всех местных дворян о создании и целях общества и побудить их завязать с обществом сношения. Предводителям высылались номера журнала с тем, чтобы они ознакомили дворянское общество с их содержанием (очевидно, с тем, чтобы впоследствии сами помещики выписывали „Земледельческий Журнал“). Нужно отметить, что хотя многие предводители дворянства со всех углов России (из Таврической губ., Оренбургской, Херсонской, Екатеринославской, Архангельской, Симбирской губ., из Белоруссии, кроме центральных губерний) откликнулись на приглашение и заявили о готовности содействовать всячески начинаниям общества.

„Земледельческий Журнал“ издается под этим названием с 1821 года по 1840, сначала по 3 книжки в год, потом с 31 по 32 по 4 книги и с 33 по 40 по 6 книг. Выходит регулярно, не меняя объема даже, скорее, увеличивая его. С 1833 г. наряду с этим журналом и не без участия Моск. О-ва Сельск. Хоз. начинают выходить „Журнал для Овцеводов“ и „Записки Комитета Сахароваров“, которые с 41 г. сливаются с „Земледельческим Журналом“, а этот последний с этого года выходит уже под новым названием „Журнала Сельского Хозяйства“ и Овцеводства с 41 по 50 г.г.; затем под названием „Журнала Сельского Хозяйства“ с 51 по 59 г.г. и еще три года под названием „Сельское Хозяйство“ (1860—62). В течение первого десятилетия журнал имеет 5 отделов: 1) земледелие, в котором печатаются статьи общего содержания; 2) опыты и наблюдения, где помещаются статьи и заметки о частных технических усовершенствованиях земледельческих орудий, сельско-хозяйственных сооружений, об успехах в различных отраслях сельского хозяйства — овцеводства, сахароварения, пчеловодства, табаководства, конноводства; 3) отдел выписок из журналов, где помещаются переводы из иностранных журналов, которые редакция считает интересными и нужными для русских помещиков; 4) переписка — письма в редакцию от членов и нечленов; 5) годовые отчеты (не в каждом номере) и списки членов общества.

Интересные для нашей темы статьи находим в отделе первом, где помещаются в первые годы главным образом статьи теоретиче-

1) „Земл. Журн.“, 1821, № 3, стр. 362.

2) „Земл. Журн.“, 1826, № XVII, стр. 177.

ского характера. Отчеты дают интересный материал (главным образом отчеты редактора С. Маслова, а также и начальников других отделений общества, опытного хутора и земледельческой школы); в них подытоживаются успехи общества в деле проведения намеченных задач, намечаются новые пути для деятельности, отмечаются изменения в направлениях и целях. Также дается фактическая история общества и журнала. Интересен и отдел переписки. С 30 года, в зависимости от изменений в характере присылаемого материала для напечатания, изменяется состав журнала: в первом отделе печатаются статьи по земледелию, скотоводству, овцеводству, сахароварению, пчеловодству, табаководству и т. п., а также по усовершенствованию сельско-хозяйственных орудий и строений; совсем исчезает отдел выписок из журналов, небольшие сообщения печатаются в общем отделе, и, кроме того, редакция решает прибавить новый отдел — хозяйственных ошибок, „в коем предлагается помещать наблюдения русских хозяев о настоящем положении имений оброчных и издельных в отношении к сельскому хозяйству, также рассмотрение общих и частных причин, препятствующих улучшению оною, и показанию ошибок, сделанных в хозяйстве от неопытности, незнания и безрасчетности в употреблении капиталов“¹⁾. Отдел этот, по отзыву читателей журнала, как свидетельствует редактор в отчете за 29, 30 и 31 г.г., „сделался самым занимательным и весьма полезным“. Здесь появляются статьи, обсуждающие вопросы о причинах застоя и критического положения помещичьих и крестьянских хозяйств, о причинах, приводивших благие намерения постановки рационального хозяйства и повышения доходности к неудачам. В конце по-прежнему помещаются отчеты и иногда переписка. В таком виде журнал выходит до 41 года.

К сожалению, ни на одной книжке нет указаний на тираж издания. Мы знаем, что первые три номера выпущены были в 800 экземплярах²⁾, но они были переизданы в первое же десятилетие по просьбе читателей и все разошлись, также переиздавались и №№ за 22 и 23 годы. Общество гордится успехом своего журнала; в отчетах пишут, что журнал с каждым годом все больше расходуется, что количество издаваемых экземпляров увеличивается, что помещики охотно принимают в нем участие, даже и не будучи членами общества, помещики — члены общества — ежегодно присылают свои записки³⁾. И, действительно, он был центром сношений между передовыми помещиками но не нужно забывать, что наряду с этой кучкой мыслящих, желающих сознательно подойти к своей роли землевладельцев и душевладельцев помещиков, существовал многочисленный класс, для которого эти вопросы еще не существовали. Книги и журналы по сельскому хозяйству расходились чрезвычайно мало, хотя бы по сравнению, напр., с „Московскими Ведомостями“ за то же время. Мы не знаем, насколько увеличивался тираж „Земледельческого Журнала“ с годами, но мы имеем случайное свидетельство редактора Маслова в примечаниях к одной из статей в „Земледельческом Журнале“ за 1834 год, что журнал расходуется по подписке и раздается обществом до 700 экземпляров в год. Но, с другой стороны, „Земледельческий Журнал“ был вне конкуренции, так как ничего равноценного ему в Москве не издавалось за промежуток времени с 20 — 40 г.г.

1) „Земл. Журн.“, 1831, № 4, стр. 633, из отчета за 29, 30 и 31 г.г.

2) В отчетах.

3) „Земл. Журн.“, 1831, № 1, стр. 28, отчет о - ва за 1829, 30, 31 г.г.; „Земл. Журн.“, 1832, № 6, стр. 27, 28.

II

Первые 5 лет первого десятилетия издания журнала еще находим в нем отзвуки старого увлечения английским хозяйством, но уже с более трезвым подходом к технической рационализации земледелия. Заверяется, что со старыми „феоритическими умствованиями“ покончено. Теперь нет места ни для энтузиастов, доходящих до крайности в своем заимствовании, ни для ярых противников, как свидетельствует видный член Московск. О-ва Сельск. Хоз. и московский помещик Милютин. Он пишет в своем „отчете самому себе“¹⁾: новшество порождает сначала энтузиастов, с одной стороны, а с другой — противников. Но и те и другие обыкновенно заблуждаются. В конце XVIII ст. энтузиасты у нас начали вводить английское плодопеременное хозяйство, не входя в существо дела, перенимали внешнее: английские орудия, красивых лошадей для обработки земли и иностранных приказчиков. Все повело к издержкам и неудачам. Теперь прошло время слепого подражания. Необходимо поставить задачу экономического развития России на научную базу и на базу точного познания местных условий — вот в чем состоит задача Московского О-ва Сельск. Хоз. В представлении Александру I об учреждении общества помещики в сжатой форме так выражают свои намерения и они просят позволения составить общество, в котором, „отлагая привязанность к закоснелым обыкновениям и предрассудкам и не увлекаясь слепым пристрастием ко всему иноземному, мы будем стараться, подкрепляя теорию достоверными и долговременными опытами, применять полезные изобретения государств, прославившихся в хлебопашестве, к нашему климату и кряжу земли; делать собственные, усовершенствовать сделанные и предлагать их публике' помощью журналов и земледельческой школы“²⁾. Об этих намерениях говорится и в уставе общества почти в тех же выражениях: „общество будет пользоваться всеми сделанными изобретениями, не следуя старинным обычаям и предрассудкам, но и не подражая слепо всему новому, оно будет „открытия других земель“ проверять на опыте и применять их к нашему климату и кряжу земли“. Также делать собственные открытия и усовершенствования. Для всеобщего благоденствия, для насаждения богатства в стране необходимо поднять сельско-хозяйственную культуру, т. к. главным образом богатство России состоит в земледелии, усовершенствование которого обещает „неисчерпаемые сокровища“ как для каждого особо, так и для государства.

Это всеобщее благоденствие может быть достигнуто только улучшением земледелия через введение плодопеременной системы не сразу вдруг, а через улучшение трехпольной, ныне существующей, системы, введение травосеяния, улучшение скота, унавоживание и углубление почвенного слоя, а затем уже, как конечный результат, через введение многопольной системы со сложным севооборотом хлебов, трав, корнеплодов и стручковых растений. Только при такой системе земледелия достигается не ухудшение и истощение земли (как то было до сих пор), а утучнение и увеличение урожайности (с урожаем сам-3 при трехпольной системе к урожаю сам-12 при плодопеременной). Телехов, один из ревностных распространителей плодопеременного земледелия, пишет: „Оно (плодопеременное земледелие — З. Г.) есть признак ума созревающего, народной образованности и,

¹⁾ „Земл. Журн.“, 1825, № XV, стр. 712, 13 и 14.

²⁾ „Земл. Журн.“, 1821, № 1, 18 стр.

следовательно, возможной славы и благоденствия человеческого на земле“. Тот, кто учреждает у себя плодопеременение, действует не в силу закоренелых предрассудков, а в силу размышления, вследствие познания сил природы. В созданном им „изящном хозяйстве“ отразится не гордость и тщеславие, „не своекорыстие и угнетение человечества“— в этих плодоносных нивах, тучных пажитях, дебелых стадах,— „но изобразятся печати просвещения, познания природы, соединенные неразрывными узами с пользою и благоденствием всех и каждого“¹⁾.

На первых порах эти ревностные агитаторы плодопеременной системы как бы закрывают глаза на существование крепостного права, не считая, что оно может быть в какой-либо мере помехой для проведения улучшенных систем—введения плодопеременного хозяйства достаточного для всеобщего благоденствия. При исчислении расходов по организации хозяйства говорится неопределенно о количестве рабочих рук и лошадей; употребляется неопределенное выражение—земледелец вместо крестьянин. Нет и отзвука каких либо столкновений с крестьянской средой и не упоминается о способах эксплуатации крестьянского труда. Все эти отчеты имеют характер не учета положения дела в действительно существующих хозяйствах, а программы, предположительные сметы, „построенные на основе теоретических рассуждений“.

Обнаруживаются явные следы иностранных источников, даже прямо упоминается о прочитанных книгах, которые следует читать всем хозяевам. Наряду с этими расчетами уделяется много места и чисто теоретическим научным статьям (напр., проф. М. Павлова, Моск. ун-та), имеющим целью доказать рациональность плодопеременной системы. Отдел выписок из журналов (иностранных) за этот период занимает, пожалуй, $\frac{1}{3}$ всего журнала.

Но уже с первых же годов некоторые из помещиков, зараженные идеей проведения плодопеременения в русском хозяйстве, находят для этого препятствия в наших условиях, хотя они еще не кажутся им непреодолимыми. Для организации хозяйства по европейскому типу необходимо иметь собственные срудия и собственных людей: крестьянские сохи не годятся для глубокой запашки, а крестьянским лошадям не под силу новые тяжелые орудия²⁾.

Но для этого необходимы денежные затраты, наши же помещики не обладают денежным капиталом.³⁾ Есть и еще препятствие не менее важное—чрезполосное владение или система переделов в крестьянском хозяйстве. Крестьянин, обрабатывая свою полосу, не уверен, что он будет обрабатывать ее же и в будущем, а потому у него нет импульса ее удобрять и улучшать ее качество. Отдаленность иной раз крестьянской пашни от жилья, в особенности в больших селениях, как следствие системы переделов, не способствует тоже хорошей обработке земли. Наконец, отмечается и еще одно препятствие к проведению интенсификации—это само крепостное крестьянство, оно не совсем подходит для участия в новом „изящном“ хозяйстве. Крестьяне невежественны, а потому упрямы, и для того, чтобы иметь положительный результат, чтобы довести дело до конца, нужно применить

1) „Земл. Журн.“, 1825 г., № XV, стр. 377.

2) „Записка о хозяйстве, устроенном в одной подмосковной по новому способу земледельства“ Неизвестного, „З. Ж.“, 1821, № 1 и калужский помещик, „З. Ж.“, 1822, № IV.

3) Калужский помещик, „З. Ж.“, 1822, № IV.

строгий и бдительный надзор¹⁾. Они портят новые усовершенствованные орудия и хороших лошадей.

Однако проповедь плодопеременения была не только плодом подражательности, но и результатом осознанной необходимости интенсификации земледельческой культуры в центральных губерниях вследствие достаточной плотности населения и истощенности почвенного слоя. Отмечается невозможность для крестьянства центральных губерний выработать со своего участка земли необходимое для своего пропитания с семьей и для уплаты государственных и помещичьих повинностей. Калужский помещик Н. В-ский пишет о крайней необходимости улучшения хлебопашества в виду истощенности почвы, о ложности старинного предрассудка, что будто бы и при худом хлебопашестве неистощимы в России хлебные запасы. „Прошли у нас те времена, когда и самые легкие труды земледельца вознаграждались с избытком“²⁾. Даже в местах, вновь завоеванных при Екатерине II, (губернии Екатеринославская, Воронежская и Курская, которые теперь уже заселены), бывают уже неурожаи, и недалеко то время, когда и там понадобятся старания возвратить отнятое у почвы плодородие. В Калужской губернии, не смотря на изобилие земли и достаточное количество рабочих рук, не хватает своего хлеба, и она вынуждена прикупать в Орловской и Тульской³⁾. Тверской помещик Д. Телеков на плодопеременение смотрит, как на орудие против скудости и тягостного голода. Ныне — пишет он — при трехпольном земледелии земледелец там, где земля без удобрения неплодоносна, не в состоянии прожить с доходов от нее⁴⁾. Самарин, ярославский помещик, говорит о нищенском положении крестьян, о недостатке лошадей и скота из-за недостатка естественных лугов и сенокосов. Крестьяне при нынешнем ведении хозяйства не могут уплативать оброки⁵⁾. Такие указания во многочисленности рассыпаны всюду.

Перелом в настроении на этом не останавливается; он идет дальше и глубже.

Если в конце XVIII и в начале XIX ст. общее повышение цен на сельско-хозяйственные продукты сыграло роль в появлении эмансипаторских идей, а также давало надежды на большие барыши от вложения капиталов в сельское хозяйство для его интенсификации, то с начала второй четверти XIX в. эти идеи и надежды почти окончательно оставлены. Наступает охлаждение к заграничным сельско-хозяйственным системам, настроение меняется; начинают жаловаться на низкие цены, на невозможность продать с какой-нибудь выгодой хлеб, на усиливающуюся убыточность имений, на понижение и даже приостановку хлебного экспорта. Лященко пишет: „Техническое подражание западно-европейским образцам плодосменной системы — по крайней мере поскольку это было простым подражанием — быстро прошло: уже в 30-х годах XIX ст. замечается разочарование и падение интереса к плодосменному хозяйству и реабилитация более подходящего к русским условиям зернового хозяйства“⁶⁾. К этому нужно сделать поправку: не уже в 30-х годах, а уже со второй поло-

1) „Отчет самому себе“ моск. помещ. Милютин, действ. чл. М. О. С. Х., „З. Ж.“, 1825, № XV, стр. 417.

2) „З. Ж.“, 1822, № IV, стр. 187.

3) „З. Ж.“, 1822, № IV.

4) „З. Ж.“, 1825, № XV, стр. 375.

5) „З. Ж.“, 1826, № XVI.

6) Очерки аграрной эволюции, т. I., 1923 г., стр. 120.

вины 20-х г.г. не только наступает охлаждение к подражаниям западно-европейским системам, но и значительно понижается охота к каким-либо улучшениям и вложению капиталов в хлебное производство. С 1826 года начинают подумывать о несвоевременности и невозможности интенсификации в России в данное время, хотя плодосмен и продолжает считаться идеалом. Большое впечатление произвела протекционная система на Западе, в особенности английское законодательство о хлебном импорте, по которому иностранный хлеб впускали только в случае, если английский хлеб стоял не ниже определенной цены; если цены на хлеб в Англии падали, ввоз запрещался. В „Земледельческом Журнале“ даются обзоры положения дел на Западе: в Англии принялись за сушку и обработку земель, еще совсем не подвергавшихся эксплуатации; употреблены были на это большие капиталы, но все это не оправдало ожиданий, т.к. цены на хлеб сильно понизились. Затратившие большие капиталы для поднятия новых земель под пашню остались ни при чем; доходило даже до того, что крупным землевладельцам выгоднее было отдавать за бесценно свои земли арендаторам, чем эксплуатировать ее самим или оставлять впусе, т.к. тяжелым бременем ложится поземельный налог на бедных. По Лященко, современный (перв. четв. XIX ст.) вывоз хлеба за границу, несмотря на большое — относительно прошлого столетия — увеличение (в 20 и более раз: с 70 тыс. четверт. в 1760 г. до 2 мил. в 1802) абсолютно был так ничтожен, что не мог повлиять на изменение цен, т.-е. эти 2 миллиона экспортируемого хлеба ничего не значили по сравнению хотя бы с производством 20 мил. четв. только Тамбовской и Пензенской губернии¹⁾. Но с конца XVIII ст. Англия становится крупным потребительским рынком²⁾, и русский вывоз хлеба в Англию сильно увеличивается. А потому, нам кажется, такой факт, как почти полное временное запрещение ввоза иностранного хлеба в Англию во второй половине 20-х г.г., сильно мог повлиять на настроение помещиков, несмотря на абсолютно ничтожное количество импортируемого хлеба, как уничтожение заманчивой перспективы на широкий сбыт, на завоевание рынка. В это время уменьшение вывоза и понижение цен помещиками полагается равноценными причинами, заставившими помещиков отказаться от прогресса³⁾. В отчете М. О.-ва С. Х. за 1826 и 27 г.г. отмечается этот перелом в настроении хлебопромышленников, а также и в самом обществе; цены на хлеб понизились и у нас, и в Европе; в России вывоз хлеба уменьшился благодаря протекционизму в других странах, так что теперь „помещики едва находят выгоды заниматься земледелием“, а потому внимание теперь обращено более на другие отрасли сельского хозяйства — овцеводство, сахароварение, винокурение, разведение красильных и фабричных растений, пчеловодство.

С 1830 года становится общим мнение, что улучшать свое хозяйство, вкладывать денежный капитал, покупать орудия, делать новые хозяйственные сооружения (а также, между прочим, и отдавать своих крестьян на обучение в земледельческую школу при Моск. О.-ве С. Х. для подготовки из них ученых приказчиков) — это только терпеть расстройство и запутываться в долгах. Начинает приобретать значение хозяин-практик в М. О. С. Х., класс мелкопоместных дворян. Они точно знают, чем они владеют (в отличие от крупных владельцев, как, напр., Н. Бор. Юсупов, которые иной раз и не знают точно,

¹⁾ Лященко, 115 стр.

²⁾ Там же, стр. 117.

³⁾ „Земл. Журн.“, 1828, № XXII, стр. 10 и 11.

З. П. Величко - Гончарова

в каких губерниях разбросаны их многочисленные деревни), качество и свойство их земли, местные обычаи, своих крестьян с их семействами и хозяйствами, условия сбыта и в зависимости от тех возможностей, которые дает тот или иной земледельческий район, проводят мелиорацию постепенно, с большой оглядкой и осторожностью и налаживают и организуют свои отношения с крестьянством. Они вводят новшества, зная наверняка, что они принесут непосредственную выгоду, они все учитывают, входят во всякую мелочь, ничто не ускользает от их хозяйского взгляда, они знают, что и как растет у них на каждой десятине, приобретают ежегодно хотя небольшую, но верную прибыль, и по прошествии ряда лет обстраиваются, прикупают земли и начинают „вкушать плоды трудов своих“. Вот что пишут помещики Минины из Псковской губернии, отдавая отчет себе и обществу в том, что они сделали на своей земле, глинистой и болотистой, в течение 30 лет владения ею. Они начинают с улучшения сенных покосов, на чересчур мокрых покосах они проводят каналы, это улучшает качество травы и уменьшает затрату труда при косьбе. Улучшив санные покосы, умножают скот и получают больше навозу, что дает возможность унавоживать большую часть поля. До плодоперемения тут очень далеко. Улучшение сенных покосов и увеличение унавоживания — это все, что сделано для приобретения верных доходов и для приведения всех отраслей хозяйства „в порядочное состояние“, для увеличения в 7 раз доходности хозяйства. „Все доставляет нам приятнейшее удовольствие“ — пишут они и заканчивают статью такими словами: „труд и забота пустыню дикую обратят в страну плодоносную“¹⁾. А это выдвинуло непосредственно новую, очень важную проблему о взаимоотношениях с крепостной средой; пришлось считаться с тем, что помещичья земля не пустыня и что помещичье хозяйство в России и его успешность зависит главным образом от состояния крестьянских хозяйств, от материального благосостояния крестьян, связанных с землею, которую помещик считает своею, т. к. только при этом условии помещик может иметь сильного, умелого работника, крепкую лошадь и исправное земледельческое орудие, ибо денежных средств для покупки всего этого помещики не имеют. Помещики Минины к этой проблеме подходят просто и прямо. Они ставят вопрос: что можно сделать для поднятия бездоходного имения, не имея денежного капитала? И отвечают — содействовать обогащению своих крестьян. Главное основание для хорошего хозяйства — это приведение крестьян в хорошее состояние. Бедность крестьян есть такой предмет, на который „прежде всего должно обратить внимание“²⁾. Приобретя разоренное имение в Псковской губ., Минины начали свою деятельность с поднятия крестьянских хозяйств. Первые их шаги были: 1) раздача хлеба крестьянам на зиму и на обсев, 2) сена для их скота, 3) сокращение барщины с трех дней до двух в неделю, 4) отпуск безлошадных на промыслы, снимая их с оброка с тем, чтобы каждый из них к лету приобрел лошадь. Им не пришлось дальше помогать своим крепостным: не встречая со стороны помещиков притеснений и помех в своем хозяйстве и работая на помещиков только 2 дня, крестьяне настолько обжились, что через четыре года считались в своем уезде зажиточными. И помещики получили от этого явную выгоду, по словам Мининых, их крестьяне были исправными плательщиками оброков и свои уроки

1) Минины, „З. Ж.“, 1826 г., № XVI, стр. 64.

2) Минины, „З. Ж.“, 1826, № XVI, стр. 34.

на барском поле исправляли хорошо. „У кого крестьяне бедны, — пишут Минины, — то нельзя поверить, чтоб земледелие его было в хорошем состоянии; бедный крестьянин с худой лошадыю не может хорошо вспахать определенного ему участка. Присмотр управителя и приказчиков не сделают их сытыми, не прибавят им сил. Сии блюстители хозяйства, наскуча смотреть на движущиеся тени, обыкновенно приказывают — работай как-нибудь, а потому и хлеб родится как-нибудь“¹⁾. И еще в другом месте пишут: „можно ли с выгодой заниматься хозяйством, когда на работу явится тощий работник с голодной лошадыю; когда две нужные силы, т.-е. работник и лошадь, едва движутся?“ Работа идет худо; урожая нет. Некоторые помещики приходят к выводу, что эксплуатация и вымогание последнего у крестьян не может быть выгодным для самого помещика, по крайней мере перестает быть выгодным очень скоро, как только крестьяне обеднеют и разорятся. Этот вывод послужит потом основанием (в 50 г.г.) для вопроса о том, не выгоднее ли вообще вместо затрат на поднятие крестьянских хозяйств нанимать хороших работников со стороны.

Вопрос о бедности крестьян, о необходимости со стороны помещиков помогать им как в случаях каких-либо несчастий, пожаров, неурожая, так и вообще с целью поднятия и обогащения крестьянства занимает, повидимому, все общество. Статьи, в которых затрогивают этот вопрос, считаются полезными и достойными широкого распространения. Если в статьях говорится о фактах обеднения крестьян, о тяжелой необходимости для помещиков больших ежегодных затрат на крепостных крестьян, то издательство отмечает, что факты эти чрезвычайно важны, и выражает желание иметь побольше указаний на такие факты²⁾. Действительный член общества Шубин пишет, что „желая распространить способы к улучшению состояния крестьян“, он побуждает помещика Ярославской губ. Самарина доставить описание способа, употребленного им для введения травосеяния между крестьянами. Самарин пишет, что его крестьяне бедны, не имеют достаточного количества лошадей и скота и не могут уплачивать оброки. Получая много выгод от травосеяния в своем имении, он, помимо воли крестьян, встречая с их стороны противодействие, вводит в крестьянском хозяйстве травосеяние. Сам разбивает их поля, раздаст семена, следит постоянно за тем, чтобы травосеяние производилось правильно. Крестьяне из беднейшего состояния, в котором они находились, когда помещик купил имение, пришли в самое цветущее и стали приносить помещику верный доход. Таким образом, выгоды своего хозяйства помещик основал на благосостоянии крестьян³⁾. Очень любопытно, что при этом идет своеобразная ставка на середняка. Калужский помещик И. В-ский⁴⁾ сравнивает богача-крестьянина с огромным дубом, подавляющим, отнимающим соки у мелких деревьев, его окружающих. Богач самовластвует на мирской сходке; участь бедняка совершенно от него зависит. А. М. Афросимов, владелец двух небольших имений в Орловской и Саратовской губерниях, пишет, что ни бедняков, ни богачей не должно быть в хорошем управлении. Бедняки в деревнях часто страдают благодаря притеснениям и хитрости богатых, которые стараются поротых крестьян довести до нищеты; они платят подати, исправляют подводную повинность, снабжают семенами, за что

1) Минины, „З. Ж.“, 1826, № XVI, стр. 33, 34, 35.

2) „Зем. Жур.“, 1831 г., № 4, стр. 535.

3) „Зем. Жур.“, 1826 г., № 16 (статья Самарина).

4) „З. Ж.“, 1822, № IV.

пользуются их участками земли, которые те же бедняки и обрабатывают в пользу богача. „Начальник, проезжая крестьянским полем при уборке, увидит, что всякий на своей земле убирает хлеб, но когда придет время с осени просят у богатых хлеба, закладывают им свои тяговые участки земли, всю зиму на них работают или ходят за них на барщину. Богачи сии, как пиявки, сосут кровь из бедных, а приказчиков спаивают и научают всем злоупотреблениям“¹⁾.

Из изложенного видно, как переносился центр внимания дворянско-помещичьей идеологии. Соответственно этому таких панегириков плодотворной системы, какие писались в начале 20-х годов, мы уже не встретим в конце 20-х. Не только забыто стремление интенсифицировать земледельческую культуру, но начинают поговаривать о том, что „помещики едва находят выгоды заниматься земледелием“²⁾. Стараются вести зерновое хозяйство так, чтобы оно не требовало никаких денежных затрат, влекущих за собой повышение себестоимости сельско-хозяйственных продуктов. Полагается, что хлеб настолько дешев, что даже небольшие затраты поведут только к убыткам. Наряду с этим появляется интерес к различным отраслям сельскохозяйственной промышленности — винокурению, овцеводству, шелководству, конноводству, свекло-сахарному производству, разведению красильных растений. „Земледельческий Журнал“ в эти годы изобилует статьями по этим отраслям сельского хозяйства, в особенности по овцеводству и свекло-сахарному производству.

На общем заседании общества в 1826 году подчеркивается перелом в настроении помещиков. Один из действительных членов общества на этом заседании в речи своей о присоединении к обществу с. х. предполагаемых обществом поощрения мануфактур и овцеводства говорит, что хотя и неоспоримо, что земледелие — основание народного благосостояния, но ни одна нация не приобрела только от него богатство. Богатство дает промышленность и торговля: „народ до тех пор не может быть истинно благодетельствующим, пока не будет в силах сам собою удовлетворить всем нуждам своим и потребностям просвещенной роскоши“³⁾.

Все последующие номера в большей мере заполнены статьями по этим отраслям сельскохозяйственной промышленности, в особенности по овцеводству и сахароварению.

III

В следующее десятилетие вышеизложенные мысли дворянско-помещичьего класса находят дальнейшее окончательное свое оформление и логическое дополнение.

В 1830 г. выходит русское издание книги А. Тэера „Основание рационального сельского хозяйства“ (книга Тэера, знаменитого прусского агронома, переведена была на все европейские языки), считающееся основным трудом по этому вопросу, с предисловием и примечаниями московского помещика (Можайского уезда) и активного члена

1) „З. Ж.“, 1834, № 20, стр. 898, 899, 900.

2) Отчет М. О. С. Х. за 1826 и 27 г. г. „З. Ж.“, 1828, № XXII, стр. 10 и 11.

3) „З. Ж.“, 1826, № XVII, стр. 202.

М. О - ва С. Х. Н. Н. Муравьева, которые занимают $\frac{1}{2}$ книги. Эта книга становится настольной для русских хозяев. К ней отсылают авторы многих статей во всех спорных случаях, как к книге, разрешающей все вопросы. Считается постыдным для помещиков - землевладельцев не знать книги Тэера с примечаниями Муравьева. Основной мыслью Муравьева являлось положение, что русское „сельское хозяйство едва ли не последнее потребует приложения искусства, будучи у нас почти единственным занятием всего рабочего и промышленного класса, от чего, как оно ни худо, но слишком обильно произведениями сравнительно с потребителем“ (пред., стр. XIV).

Главные мысли, изложенные в примечаниях Муравьева к книге Тэера на тему о невозможности безусловного следования советам западно - европейских агрономов в русском хозяйстве, т. к. этого не позволяют наши „коренные обычаи“ (т. - е. крепостные отношения), а изменению этих отношений не пришло еще время, подчеркиваются в отчете за 1829, 30 и 31 г. г., как новая программа деятельности общества на новое десятилетие. Н. Н. Муравьев, „делая примечания на Тэера, показал различие расчетов сего отца науки сельского хозяйства с расчетами рационального русского хозяина, находящегося в Московской или одной из ближайших к ней нечерноземных губерний. Примечания сии проложили другим путь к критическому разбору и применению к России правил отличнейших иностранных писателей о сельском хозяйстве, каков Тэер и ему подобные, а не безусловному верованию всем правилам. А дабы воспользоваться таким рациональным рассмотрением причин, препятствующих или могущих препятствовать успехам сельского хозяйства в России, и применению теории на практике, дана новая форма „Земл. Журн.“ и назначено в оном особое отделение для хозяйственных ошибок“¹⁾).

В чем же разница между нашим и иностранным хозяйством, почему то, что на заводе приносит пользу, а у нас бесполезно? В иностранном хозяйстве имеют действие два капитала: 1) капитал орудий, строений и домашнего скота и 2) капитал денежный. У наших помещиков, собственно, нет ни того, ни другого, оба эти капитала заменяют нам наши крестьяне; отсюда все неудобства ведения русского хозяйства: 1) нельзя по мере надобности уменьшать или увеличивать число работников; 2) наш капитал трудно сберечь — он подвержен болезням и „нравственной порче“ (стр. XVIII); 3) мы должны довольствоваться крестьянскими лошадьми и орудиями и на этих основаниях рассчитывать свои хозяйственные предприятия, от этого основания, от состояния крестьянских хозяйств, зависит и доход от помещичьих имений. В силу этих обстоятельств в Европе очень удобно управлять хозяйством, у нас же неудобно и затруднительно (стр. XVIII). Несмотря на все осознанные неудобства крепостного права, Муравьев считает, что выгоднее вести хозяйство по - старому крепостными крестьянами, не вкладывая денежного капитала на улучшения и организационные усовершенствования сельского хозяйства: „Работа крестьянами, т. - е. барщина, обходится гораздо дешевле, чем работа наемными работниками, хозяйскими лошадьми и орудиями“ (стр. XIV). Изменять же это положение для организации рационального хозяйства, сопряженного с большими первоначальными расходами на заведение собственных орудий, лошадей, на наем рабочих в настоящее время невозможно, так как

¹⁾ „З. Ж.“, 1832, № 8, стр. 552 (отчет о - ва за 1829, 30, 31 г. г.). Все наиболее интересные для нас статьи за это время помещены в этом разделе.

прибыли нельзя ждать и в отдаленном будущем благодаря дешевизне хлеба (стр. XIV). Теперь никакой урожай не окупит этих расходов. Основная мысль Муравьева, видимо, та, что интенсификация сельского хозяйства тормозится крепостным правом, изменение же этого положения еще преждевременно благодаря дешевизне хлеба, благодаря перепроизводству. В силу вышеизложенных причин помещики должны вести свое хозяйство совершенно иначе, чем это делается в Европе и как об этом пишут передовые европейские агрономы. Чтение иностранных хозяйственных книг бесполезно и даже вредно, если не иметь к ним ключа. Этот ключ предлагает Муравьев в своих примечаниях к наиболее ценному и подходящему для русских хозяев труду Тэера. Этот ключ состоит в том, что нужно постоянно иметь в виду наши русские специфические особенности в управлении сельским хозяйством (крепостной строй, отсутствие денежного капитала, невыгодность вложения капитала в хлебное производство при низких ценах на хлеб, истощенную, неглубоко распаханную почву в средней полосе России) и на этом основании учитывать, что из предполагаемых улучшений можно ввести у нас с выгодой и без больших затрат, а чего нельзя. То, что у нас в настоящий момент стоит на очереди и без чего всякое хозяйство будет только разорительным, это заведение совершенной отчетности. Муравьев считает себя едва ли не первым, заговорившим о необходимости и возможности вести русское помещичье хозяйство на коммерческом расчете. Несмотря на различие тех капиталов, которые вкладываются в хозяйство русское и иностранное, „то, что у иностранцев исчисляется израсходованными деньгами, мы должны исчислять количеством работы, крестьянами произведенной“ (стр. XVIII). Однако Муравьев находит все же возможным и выгодным (иначе — своевременным) некоторые улучшения и при наших обстоятельствах, а именно: потребление некоторых улучшенных орудий, которые под силу крестьянской лошади (плуг вместо сохи); употребление молотильных и веяльных машин при условии коллективного пользования ими в больших хозяйствах и др.

Вопрос о заведении коммерческой отчетности в сельском хозяйстве вначале 30-х г. г. был поводом для большой дискуссии. Он обсуждался очень горячо. Одни полагали, что отсутствие отчетности — это большое зло и почти единственная причина застоя в хозяйстве, захудания и обеднения дворянских фамилий, их неплатных долгов, потери имущества, продажи с молотка дворянских имений и перехода их в руки разночинцев. Вопрос выносится на такую плоскость, где он граничит с вопросом вообще о судьбе дворянского сословия, о его экономическом положении в данное время и о возможном будущем. Главный зачинщик этой дискуссии действительный член М. О. С. Х. и рязанский помещик П. А. Кикин предупреждает о возможной гибели всего дворянского сословия и окончательной потери прежнего значения и материального благосостояния из-за его ошибок в деле управления введенными им землями. Другие же встают на защиту дворянского сословия и, не отвергая правильности обрисовки настоящего шаткого положения дворян-землевладельцев, полагают, что вина лежит не исключительно на дворянстве, а также, и главным образом, зависит от исторических условий, подрывавших его положение. Этот спор явно обнаружил, что среди так называемых „просвещенных и благонамеренных“ помещиков (каковыми были лица, участвующие в деятельности М. О. С. Х.) средней полосы России не было уже твердой веры в свое положение владельцев населенными землями. Они считали это положение поколебленным,

но восстановление его полагали возможным путем крупного поворота в отношении к своей собственности; для этого необходимо перестать рассматривать свои владения, как ренту, ежегодно получаемую от приказчиков, а заняться самостоятельно хозяйством, построив его на точном коммерческом расчете так, чтобы знать точно, чем владеешь, какой получаешь доход, что можешь ежегодно прожить и что должен оставить для поддержания предприятия. Дальнейшее же закладывание имений приведет только к окончательной потере капитала, т. е. земли.

Прежде всего Кикин выражает свое порицание распространенному среди (крупных) помещиков, как современных, так и прошлого XVIII ст. в особенности, отношению к своим земельным владениям, как к капиталу, представляющему им неизменную ренту и не требующему к себе ни внимания, ни забот со стороны владельцев. Большие помещики даже и не знают точно, чем они владеют и где находятся их имения, расположенные в разных губерниях, не знают достоинства своей земли и хотя бы приблизительную ее стоимость. Есть имения, не выдавшие своих владельцев целыми поколениями. Редко кто из больших помещиков, даже и наезжая в свои поместья или живя в одном из них, входят в хозяйство и тем более не занимаются организацией его. Положительно никто не знает, сколько дохода может давать его имение. Большая часть дворян проживает доходы вперед, закладывая свои имения в надежде на получение предположенных доходов; доходы не оправдывают ожиданий, и потому почти все помещики живут у нас на счет основного своего капитала — проживают свои земли. Долги, лежащие на дворянстве, увеличиваются с каждым годом. Теперь почти все имения дворянские в залоге. Поскольку имения уже заложены, они уже только частью составляют собственность дворянства. Если принять во внимание то, что крестьяне научились уже избывать оброк, полагая, что помещик самовольно накидывает на них эту тяжесть по праву барства, пашенные же крестьяне ведут хозяйство как-нибудь, во всем полагаясь на помещика, что все они истощают помещичьи земли первобытным способом земледелия; если принять во внимание необходимый прожиток для дворян с семьями и бедственные случаи — неурожаи, пожары, падеж скота и т. п., когда помещик по закону должен притти на помощь крестьянству (этой необходимостью нужно объяснить часть лежащего на дворянстве долга), „то не делается ли очевидным, что все достояние дворянства находится на весьма зыбком основании, и опасность общая не должна ли наконец разбудить от сего всеобщего томительного сна“¹⁾. „А смею думать и в состоянии даже доказать арифметически всякому, что и теперь уже в многонаселенных губерниях средней полосы России, признанных лучшими, как-то: в Тульской, Орловской, Рязанской, Нижегородской и подобных, собственно хлебопашенных, по размножению своему существуют уже на счет капиталов (земли, З. Г.) помещичьих, несоразмерно выгодам, от них владельцу доставляемым“²⁾. Губернии же, где нет недостатка в земле, постепенно приближаются к тому же положению. Таким образом, задача управления имениями весьма важна и серьезна, потому что только таким путем может быть обеспечено, благосостояние сего сословия для пользы государственной“, т. к. помещики должны отвечать не только за себя и за свои семейства, но и за подвластных им перед

¹⁾ Кикин, „Взгляд на настоящее положение дворянских достояний“. „З. Ж.“, 1831, № III, стр. 462.

²⁾ Кикин, „З. Ж.“, 1831, № 3, стр. 459 — 60.

отечеством. Обладая населенными землями, дворянство является единственным просвещенным сословием, и задача усовершенствовать и организовать сельское хозяйство лежит всецело на нем, т. к. требует знаний и опыта от устроителей, чего нельзя ждать от крестьян и приказчиков.

Учрежденные ученые общества— Вольное Экономическое, Московское Сельскохозяйственное, Вольное Экономическое Белорусское, Общество Сельского Хозяйства Южной России — не сумели еще распространить идею о важности этой задачи в целом. Их польза, конечно, несомненна, но недостаточна; они способствуют разрешению и распространению отдельных задач улучшения различных отраслей сельского хозяйства в России, тогда как „всеобщее затруднительное, даже бедственное, положение достояний дворянства, совершенное разорение и уничтожение многих богатейших фамилий, равно обременение долгами, можно сказать, почти всех помещиков требует внимательного исследования не частей сельского хозяйства, но целого“¹⁾, или, как бы мы сказали, общих социально экономических условий сельского хозяйства в России. Такие рассуждения, казалось, должны были привести к каким-либо решениям о необходимости серьезных изменений создавшегося положения, но Кикин находит более простой выход, лекарство от всех бед — это постановка помещичьего хозяйства на коммерческом расчете. Каждый помещик должен знать точно, чем он владеет, должен определить стоимость своих владений, знать точно количество способных к работе крестьян, сколько они ему стоят, исходя из положения, что участок земли, которым крестьянин пользуется от владельца, есть плата за его труд²⁾, тогда только можно знать, сколько стоит производимый в помещичьем хозяйстве продукт и, зная цену продукта на рынке, определить, может ли давать доход и какой помещику имение. Тогда исчезнет распространенный у нас предрассудок, что то, что дома сделано, это ничего не стоит, и помещик будет более им дорожить и не будет продавать его за бесценок. Тогда помещик будет точно знать, сколько он может прожить ежегодно с семьей и сколько он может употребить на улучшения в хозяйстве. Поддержка хозяйственных заведений и траты на улучшения необходимы, иначе все приходит в упадок. Улучшениями мы увеличиваем капитал (капитал строений и орудий), увеличиваем и проценты с него, т. е. прибыль. Сельским хозяйством нужно заниматься так, как и каким-либо промышленным предприятием. Введение отчетности в помещичьем хозяйстве способствовало бы уточнению обязанностей и прав помещиков друг перед другом. Оценив точно всю землю, помещик определил бы, какой участок земли он должен выделить крестьянину на прожиток и уплату повинностей, какую часть капитала он составляет и что обязан за это крестьянин помещику. Это придало бы силу законности требованиям помещиков, дало бы устойчивость в сознании своих обязанностей в крестьянской массе. С своей стороны, и помещики должны точно исполнять свои обязанности за крестьян перед правительством. В заключение он выражает пожелание, чтобы просвещенные, опытные и благонамеренные хозяева... занялись составлением

¹⁾ Кикин, „З. Ж.“, 1831, № 3, стр. 445.

²⁾ Положительно все помещики рассматривали землю крестьянскую, как плату помещика за их труд. Кикин восклицает, что еще неизвестно, кто остается в выигрыше, потому что помещик не всегда получает соразмерную количеству отданной земли выгоду от крестьянина, который может быть неисправным работником или же нетрудоспособным; к тому же помещик еще отвечает за него перед государством и помогает ему в несчастных случаях.

ставлением полного руководства управления русских имений сообразно с законами, обычаями и средствами нашими“¹⁾).

Статья Кикина так же, как и „примечания“ Н. Муравьева, есть попытка разрешить задачу упорядочения и повышения производительности имений при сохранении крепостного труда с полным сознанием того, что эта наша особенность не дает возможности следовать всецело правилам западно-европейской агрономии. Кикин говорит только о введении правильного учета в помещичье хозяйство, видит в нем спасение от всех бед; у Муравьева введение отчетности — один из пунктов, возможных при наших условиях улучшений.

Статья Кикина вызвала к себе большой интерес и возбудила обсуждение и споры в помещичьей среде. В „Земледельческом Журнале“ последовал ряд статей, даже лиц, никак не связанных с М. О. С. Х., или прямо отвечающих на эту статью, или высказывающих свои мысли, толчком для коих явилась эта статья.

В следующем же № 4-м журнала за тот же год появилась статья тамбовского помещика Бунина. Цель статьи — дать взгляд автора на настоящее положение дворянских достояний (под псевдонимом „помещика-коннозаводчика“) с тем, чтобы на основании своего собственного опыта всецело присоединиться к мнению Кикина. „Многие наши хозяйственные заведения не только не доставляют выгод, но способствуют расстройству нашего состояния“²⁾). Причина этому — наша нерасчетливость. Помещики не учитывают, сколько и какая часть хозяйства приносит действительную прибыль. Объяснение этой нерасчетливости находят в образе жизни своих дедов, а именно — в умеренности требований, простоте обычаев и в изобилии припасов продовольствия (или иначе — натуральное хозяйство). Это породило понятие, что то, что дома сделано, ничего не стоит. Наши деды говорили: „Это домашнее, что считать! это дома сделано, а потому ничего не стоит“. Это отношение по наследству передалось и современным помещикам, но образ жизни наш теперь совсем иной. Наши потребности усложнились, промышленность развивается, и фабриканты пользуются нашей простотой, богатеют на наш счет, они покупают у нас произведения сельской промышленности по ценам, какие сами назначают, припоминая нам наши же слова: „У вас это домашнее, вам ничего не стоит“, а потом берут с нас большой барыш, продавая нам свои фабрикаты³⁾).

Главный оппонент Кикина — тверской помещик Вилкин, некрупный владелец и хозяин-практик. Несмотря на свои заверения о том, что он не привык писать и сочинять, что он только хозяин-практик и что написать статью о современном экономическом положении крепостного хозяйства это одно, а расположить умненько весною пашню — совершенно другое, он после своих „замечаний“ на статью Кикина посылает в журнал статью за статьей. В 1832 году в № 5 „Земледельческого Журнала“ появляются его „Замечания на статью Кикина о настоящем положении дворянских достояний“; затем в следующих №№ высказывает в четырех письмах свои „мысли о возможности рационального хозяйства в России“, возбужденные кикинской статьей. Вилкин отмечает, что он берется за перо, побуждаемый соседями, желающими услышать от него, как от хозяина-практика, его суждения по поводу всех заинтересовавшей статьи Кикина. Вилкин прежде всего отмечает значение статьи Кикина для осознания своего положения дворянской

1) „З. Ж.“, 1831, № 3, стр. 474.

2) „З. Ж.“, 1831, № 4, стр. 611.

3) *Ibidem*, стр. 613 и др.

средой, он называет ее „чрезвычайно любопытной и занимательной“ и находит, что „каждый русский дворянин обязан в душе своей благодарить почтенного автора за то, что он первый обратил общее внимание на совокупность такого предмета, который до сих пор рассматривали только отдельно и как бы по частям“¹⁾. Он вполне согласен с основной мыслью Кикина, что положение дворянских имений весьма шаткое, что долги на дворянстве возрастают, что поместья не приносят дохода, но не согласен с тем, что в этом виновата одна только беспечность дворян и их неуменье вести хозяйство. Выставленную Кикиным причину разорения дворянских имений — нерасчетливость — считает частью, не имеющей первенствующего значения. Очень немногие помещики потеряли свои имения по небрежности, но тут сыграли роль обстоятельства, вовсе не зависящие от дворянского сословия. Даже самые благоразумные и попечительные владельцы имений не могут теперь получить и половины тех доходов, которые имели прежде, а в то же время самые необходимые издержки по имению увеличиваются с каждым годом. Он сомневается, что „полное руководство для управления дворянских имений остается нам последним и единственным средством к облегчению бремени, нас угнетающего“, Так как внимательное наблюдение хода современных происшествий, очевидно, показывает, что не совсем от нас зависит дать другое направление нравственности работающего класса людей, которые, бесспорно, суть первые производители и главное орудие для частного и общественного хозяйства, следовательно, не одни хозяйственные книги, полагаю, в нынешних обстоятельствах для нас нужны, а что то совсем другое“²⁾.

Затем автор переходит к крестьянскому вопросу. Он уделяет ему 20 слишком страниц под особым заглавием: „Нынешнее положение помещичьих крестьян“³⁾. Одна из причин, почему помещики не получают прежних доходов — это испорченная нравственность крестьян. Правда, он во всем этом винит главным образом французских шпионов, но обрисовку изменившегося быта крестьян дает на основании непосредственных наблюдений и постоянной близости к крестьянской среде со всеми мельчайшими подробностями. Он пишет, что хотя „мудрыми мерами правительства“ и были предупреждены и прекращены крестьянские волнения после войны, „но прежнего трудолюбия и желаня угодить помещику уже нет. Место усердия и опытной верности... заступила хитрость, ложь, обманы и скрытная какая-то ненависть к помещикам“ (317 стр.). Почти нет теперь истинных, добрых и справедливых людей из крестьян. Они перестают даже заботиться о своем собственном хозяйстве, проматывают последнее свое имущество. Продадут свой скот, свой хлеб, не успев его снять осенью (для уплаты повинностей и оброков, нужно было бы прибавить), а зимой и весной приходят к помещику с требованиями хлеба на прожитие и на обсеменение“. Им противно даже и всякое улучшение, самим помещиком заводимое, несмотря на то, хотя бы оно и очевидно клонилось к их пользе. Все силы употребляют, чтобы „особливо молодых и неопытных владельцев отвлечь от всякого нововведения, как бы оно полезно не было“, „знающим же, которых уговорить не имеют надежды, стараются все испортить и сделать навыворот, отзываясь то

1) „Земл. Журн.“, 1832, № 5, стр. 148.

2) „Земл. Журнал“, 1832, № 5, стр. 151.

3) „З. Ж.“ 1832, № 6, „Замечания на ст. Кикина“.

недоразумениями, то непривычкою к новому делу“ (327 стр.). Все увеличивающееся число крестьянской бедноты только в убыток владельцам, потому что бедный крестьянин и барщину исправить как следует не может, „а строго взыскивать по человечеству невозможно: лошадь одна, из хомута не выходит, сбруя худая, а купить не на что“. Когда же хозяйство крестьянина совершенно уничтожается, „помещику не остается иного средства, как взять его во двор и кормить со всем семейством, что уже многие по необходимости делают“ (325 стр.). Увеличение числа дворовых Вилкинс объясняет необходимостью для помещика кормить разорившиеся семьи.

Вместе с тем и домашний быт крестьян сильно изменился и только способствует, — пишет Вилкинс, — окончательному их разорению; охлаждение к религии, неповиновение старшим и властям, водка, раздел между родственниками, прежде составлявшими одну семью с большим хозяйством, отчего хозяйство уже не может приносить прежних доходов: в раздробленных мелких хозяйствах оно запускается, выводятся промыслы, т. к. хозяин-мужик в доме один, остается на зиму в деревне, а на обработки послать некого. Прививается „роскошь, конечно, сообразная с понятиями сего класса людей“, например: за 30 лет крестьяне и не знали, как надевать на ноги сапоги, „а нынче в Тверской губ. и ближайших к Москве редкого уже в лаптях увидишь“ (327 стр.); раньше мужик носил одну шапку всю жизнь, а теперь картузы, фуражки несколько раз в год меняет; 20 лет назад не было в деревне совсем чая, а теперь в Тверской губ. в каждой почти избе самовар, и в многолюдных деревнях появились трактиры; „жена на масленице катается в шелковых ферязях, а лошадь еле ходит, и соли подчас купить не на что. Денег у нынешних крестьян никогда нет ни для выплаты подушных, ни для поправления своего хозяйства“. Тут имеем картинное описание с натуры изменившегося крестьянского быта в больших оброчных селениях в связи с уходом от чисто натуральных форм хозяйства.

Вилкинс спрашивает, могут ли помочь нам после этого одни хозяйственные книги. Он советует дворянству обратить внимание на крестьянское сословие, от которого зависит общественный порядок, и разобраться не только в своих отношениях к государству, но и к управляемым, или крестьянам, тогда только можно узнать, в чем состоит „болезнь“, почему дворянские имения недоходны и как эту болезнь врачевать. Автор не приходит к мысли „о единственно рациональном врачевании“ — об уничтожении крепостной зависимости — и считает еще возможным упорядочить отношения крестьян и душевладельцев, о чем он предлагает подумать всем помещикам. Со своей стороны, в этой статье, кроме неясных фраз, как, напр.: „одною физическою силой без содействия моральной ни в чем к желаемому концу достигнуть не можно“¹⁾, или в другом месте: „при нынешнем духе времени, увлекающем, так сказать, в бездну заблуждений простой наш народ, во власти ли дворянства состоит одним своим частным вниманием дать другое направление умам их и воле?“²⁾ — никаких заключений не делает.

Два помещика — Кикин и Вилкинс — собственно, дополняют друг друга, хотя и настаивают на своих разногласиях по поводу причин разорения помещичьих имений. Кикин в ответной статье³⁾ настаивает на том, что хотя все условия, перечисленные Вилкинсом, и имели свое

1) „З. Ж.“, 1832, № 6, стр. 334.

2) Ibidem.

3) Ibidem.

действие, но основной причиной все-таки является беспечность дворян, чему может служить то обстоятельство, что разоряются не по нужде и не мелкопоместные, а именно богатейшие помещики, владельцы многочисленных деревень и душ. Что касается испорченной нравственности крепостных, то и он признает это одной из главных причин расстройства дворянских имений и обременения их долгами, но как изменения в отношениях не считает в настоящее время возможными (подразумевается уничтожение крепостной зависимости?), то тем более считает себя в праве упрекнуть дворянство за беспечность и недостаточное внимание к своим земельным владениям. Не допускает того, чтобы хозяйство, где надзирает сам помещик и ведет рациональное хозяйство на правильном расчете, не давало дохода.

Вилкинс развивает дальше более определенно проект „врачевания“ крепостного помещичьего хозяйства в своих „Мыслях о возможности рационального хозяйства в России“ (в 4-х письмах). Прежде чем заводить правильную отчетность и вводить какие-либо улучшения, необходимо возвысить благосостояние крестьян; для того, чтобы крестьянин приносил пользу в интенсифицированном помещичьем хозяйстве, нужно, чтобы его собственное хозяйство было в совершенной исправности. „Вот, — пишет он, — по мнению моему, главнейшее основание рационального хозяйства в России, краеугольный камень, на котором утвердиться должно все здание нашей сельской промышленности“¹⁾. Вот главное отличие русского сельского хозяйства от европейского, где хозяин не связан с работником, может его всегда переменить, где он платит ему деньгами, а не землю и где рабочие своего хозяйства, тесно связанного с хозяйством землевладельца, не имеют земли (или попросту не владеют ею); поэтому то науку сельского хозяйства никто из иностранцев нам подать не может²⁾. В отличие от европейских хозяев весь капитал русских помещиков заключается в крепостных крестьянах: „...крестьяне наши действительно представляют собою не что иное, как движущую силу, от которой зависит все сельское хозяйство и которая одна только, собственно, и приносит настоящий доход помещику“³⁾. Чрезвычайно интересны происходящие тут колебания мысли Вилкинса. С одной стороны, Вилкинс барщину считает наиболее выгодной системой утилизации этой „движущей силы“, этого „всего“; он делает такой расчет: в больших оброчных имениях крестьянское тягло платит 25—40 рубл. и употребляет весь доход с земельного надела (по определению Вилкинса, с части помещичьего основного капитала) в свою пользу. Чтобы сравниться с „порядочными издельными“, следовало бы им платить 120 рубл. с тягла. Таким образом, оброчные крестьяне имеют ценность меньшую, чем барщинные. Желая поднятия производительности в земледелии, Вилкинс рекомендует даже месячину, как наиболее интенсивную форму в мелких хозяйствах (в 50—100 душ) с полным уничтожением (очевидно, хотя об этом прямо не говорится) крестьянских наделов, и барщину в средних хозяйствах (в несколько сот душ). С другой стороны, Вилкинс тут же спрашивает: что такое барщина? И отвечает: „барщиной называется теперь всякое медленное и без охоты исполняемое дело“⁴⁾. Даже при условии некоторого материального благосостояния крестьян нельзя ожидать от нее неизменных для себя выгод, так как

1) „З. Ж.“ 1833, № 4, стр. 977 (письмо 4-е).

2) „З. Ж.“ 1833, № 14 (письмо 2-е).

3) „З. Ж.“ 1833, № 14 (письмо 4-ое, стр. 976).

4) „З. Ж.“ 1833, № 13 (письмо 3-е).

„весь успех сельской промышленности зависит не столько от физических сил крестьянина как от его нравственного расположения“¹⁾, от его охоты работать. Вилкинс отмечает в другом месте, что современный крепостной крестьянин даже не радеет о своем собственном хозяйстве, помещику же стремится напорщить во всех его начинаниях (см. 54 стр.). Пожалуй, только боязнь того, что вольность будет понята крестьянами только, как право никому не повиноваться и не работать по своей воле, пить и гулять, сколько душе угодно, удерживает его от окончательного вывода бесполезности крепостных отношений и необходимости их изменения.

И Вилкинс далеко не был одиноким в своих размышлениях о недостаточной выгодности крепостного труда. Тамбовский помещик Бунин²⁾ находит, что крестьяне далеко не вознаграждают издержек, употребленных на них помещиками из собственного капитала. Редактор „Земледельческого Журнала“ С. Маслов в своей статье „О мирских запашках и мирских кассах“ пишет, что обязанность помещика по отношению к крестьянам помогать в годы неурожая и несчастных случаев, которая раньше была не так отягонительна, теперь волнует многих помещиков. Многопоместные в таких случаях доход с одной деревни могут предоставить другой, но откуда возьмут средства на это мелкопоместные? Им приходится закладывать для получения нужных денег свои поместья. Для избавления помещиков от этой тяжести Маслов (а также и Бунин) предлагает учреждение крестьянских банков и мирского хлебного запаса и таким образом желает переложить единственные свои обязанности перед крестьянами на само крестьянство. Денежный банковый фонд должен состояться из крестьянских ежегодных взносов по 2 рубля с тягла, а также из пожертвований помещика (который также будет иметь право пользоваться помощью этих банков). А мирской хлебный запас собирается с мирской пашни, выделенной из крестьянской и помещичьей земель. Мирская касса даст возможность, кроме того, кредитовать крестьянскую кустарную промышленность и торговлю (такие мирские кассы существовали уже в удельных имениях³⁾).

Разногласий у двух помещиков, Вилкинса и Кикина, по существу нет в их проектах проведения рационализации сельского хозяйства; разногласие остается лишь в выяснении причин создавшегося положения; сохраняются только некоторые тонкие различия, напр., в том, что Вилкинс, как помещик северной нечерноземной губернии, более останавливается на необходимости поднятия крестьянских хозяйств. Но и Кикин в дальнейших своих замечаниях на статью Вилкинса признает также аксиомой, что положение крестьян определяет качество хозяйства и на помещичьей земле, что это есть „основание русского хозяйства“. Там, где крестьянину не худо, там помещику хорошо, „из чего и следует, что главное и неусыпное попечение требуется в надзоре за ними, а затруднения сего составляют всю невыгоду в сравнении хозяйств наших с иностранными“.

Едва ли можно сомневаться в том, что Кикин и Вилкинс являлись в данный момент только наиболее сознательными, наиболее передовыми в своих идеологических построениях представителями той широкой передовой части великорусского дворянства, которая сгруппировалась

1) „З. Ж.“, 1833, № 14.

2) По отчету за 1833 г., „З. Ж.“, 1834, № 15, стр. 38.

3) С. Маслов. „О мирских запашках и мирских кассах“, „З. Ж.“, 1834, № 19, стр. 953 и Бунин, отчет за 1834 — 1835 г., № 21, стр. 56.

вокруг „Земледельческого Журнала“. Поэтому едва ли будет большим преувеличением сказать, что эти два помещика в сильной мере отобразили в своих писаниях общие мнения наиболее сознательной части великорусского дворянства 30-х годов из области тех экономических отношений, в которые попадал русский помещик того времени.

Мысли о безусловной экономической необходимости поднятия крестьянского хозяйства, мысль о необходимости установления строго коммерческого расчета в ведении хозяйства помещичьего на основе как бы признания экономической неизбежности (выгодности) крепостной формы хозяйства и отрицательного (в целом) отношения ко всякому техническому усовершенствованию на иностранный манер, а наряду с этим недовольство тем крепостным трудом, на который все опирается, по их же мнению, какие-то смутные зигзаги мысли в сторону неудовлетворенности существующим крепостным строем (в его экономической, конечно, структуре), признание необходимости „чего-то совсем другого“ для коренного врачевания экономических недугов — вот что является характерным для вышеизложенной идеологии передовых великорусских помещиков 30-х годов XIX века.

В последующие годы „Земледельческий Журнал“ начинает отражать уже несколько иные идеологические настроения; заметно уменьшается число статей общего содержания по широким вопросам помещичьей экономики в ее целом; статьи же по различным отраслям сельскохозяйственного знания и техники с узко специальными заданиями в подавляющем количестве заполняют номера журнала; появляются новые попытки и опыты создания „хлебной фабрики“ с привлечением вольнонаемного труда¹⁾; и с этого времени приходится начинать уже новый период в истории развития помещичьей идеологии.

---

¹⁾ „Землед. Журн.“, 1836, № 1, стр. 65.

Розрухи кріпацькі 40—50-х років XIX ст. на Лівобіччі

I. ВСТУПНІ УВАГИ

Небіжчик В. Ів. Семевський ще в 80-х роках XIX століття перед російською науковою думкою поставив питання: „Не пора ли написать историю крестьян в России“. Питання це для російської історіографії ще й досі не втратило свого актуального значіння. Ще й тепер можна надібати розвідки з цієї царини чи то в епіграфі, чи то в тексті, наведеною фразою позначені. Зводжу на очі цікаву розвідку Кашіна, де просто сказано: „Вопрос Семевского, заданный им 45 лет тому назад, можно было бы повторить и ныне“¹⁾. І це в той час, коли селянство Росії мало й має змогу залічити не одно почесне та славнозвісне ймення в колах наукових до своїх істориків. Історії українського села менше пофортунило, вона лежить ще майже незрушеними облогами. Це не здається перебільшеним, коли вдатись до української історіографії за певними даними з будь-якої царини селянського життя першої половини XIX століття. Тут українське село вкрито габою безвістя. Не винятком є на цьому тлі кріпацький побут, що найменше притягав увагу спеціальну дослідника. Отже утворилась прогалина не аби-яка, і черга сьогоднішнього дня заповнити її. Можливості до цього є широкі й необмежені. А повелося якось так, що не скрізь і не завжди використовано їх, коли дослідницька думка натрапляла на неясності. Використовують друковані матеріали чи то попередні праці російських та українських істориків то-що. Фактична сторона по суті не збагачується, лихові навсправжки не зараджують. Подається нові освітлення, побудовання та висновки робляться нові. Але останні не завжди відповідають матеріальній стороні, їх не скрізь угрунтовано фактами. Здобутки історичної науки вчорашнього в царині фактичній адже не скрізь можуть прислужитися дослідникові нині, а тим паче вдовольнити його.

Щоб усунути історикові вади формальної побудови, очевидячки, треба скерувати увагу свою в бік матеріального моменту. Де ж ті джерела та скарби невичерпані, що з них ось тут якраз і мусить зачерпнути наука „води живоущої“, щоб спекатись ото такого дошкульного докору в „узости и бледности, обосновывающего исторического материала“²⁾.

¹⁾ „Жур. Звезда“, 1926. I кв. Экономический быт и социальный расклад крепостной деревни.

²⁾ Ibidem.

Свідчення авторитетні фахівців з цієї царини в минулому й тепер, мої власні спостереження обстоюють за тим, щоб відповіді — архіви колишніх губернь чи - то сучасні краєві архіви. Бюрократичний, трафарет та „всеподданнейший“ фільтр найменш позначив справи, сховані в ньому; шкутильгати „неполнотої сведений“¹⁾, казенним враньем и полицейским подходом“²⁾ їм було менше рації, аніж справам центральних установ³⁾.

Для своєї теми я скористувався з ось таких фондів: канц. губернат., губерськ. правління, губерськ. маршалка та губер. прокурора. Сказати, що ними вичерпано всі найзмістовніші фонди краєвих архівів з цієї доби та що я цілком охопив все, що входило в склад наведених фондів, не можна. Технічні умови тут ще такі, що і співробітники архівів і самі дослідники, вивчавши їх, стоять перед перепонами над їх сили.

Сподіватися від них для розуміння кріпацтва можна багато, бо позначені установи різними сторонами своєї діяльності стикались з життям поміщицької садиби і в різні способи фіксували та відбивали його в своєму діловодстві. Особливо ж, коли випадки були незвичайні, що ставали в противенство всьому ладові кріпацькому. Таким ото й треба вважати селянські реакції. За деякими винятками матеріяли цих фондів не лише в українському, а й в російському масштабі зовсім не використано. Отже не зроблено жадної оцінки вірогідности документального складу справ, що наповнює їх. Установлюючи будь-який факт або, вірніше, елемент за паперами, закладеними чи то маршалками повітовими, чи то справником та приставом, чи то кріпаком або поміщиком, я завжди орієнтувався на принцип юристів — *testius unus, testius nullus*. Коли ж ото набувалось кілька свідчень про одну й ту ж подію, то перевагу давалося розслідуванням урядовців із центру, стороннім спостерігачам різним, кріпацьким зізнанням та дописам урядовців, котрі були в неприязних стосунках з поміщиком. Доводилося вважати на автора відомостей та на емоції, супровідні актові подання їх⁴⁾.

Опрацьовуючи належний до моєї теми матеріял, я орієнтувався на думку Петрушевського: „исследовать сложный процесс, происходивший в феодальном обществе и разрушивший то равнодушие между его элементами, на котором покоился прежний общественный порядок и соответствовавшие ему прежде общественные мировоззрения, иными словами, значит изучить процесс разложения феодального общества“, мовляв проф. Петрушевський⁵⁾. Найбільше виразно захитались „киты“ дореформеної Росії новими силами суспільними 40 та 50-х р.р. Охопити сили ці на одній ділянці життя тогочасного й є завдання безпосереднє цієї статті.

Територіяльно роботу мою обмежено Лівобережжям, колишніми малоросійськими губернями. Таке розрізнення вивчання викликано почасти технічно, але виправдують його й міркування методологічного порядку, а саме — вивчити уважно рухи кріпацтва по історичних районах України, щоб вишукати особливості їх проги інших районів колишньої Російської імперії, встановити разом з тим градацію в їх наявності всередині самої країни.

¹⁾ Игватович.

²⁾ Дубровский и Граве. Крест. движения накануне революц. 1905 г.

³⁾ Варадинов зауважує, що до 50-х рок. губернатор. повідом. центр. з кріпац. реакц. не про „все случаи, а только о важнейших“ (1850 р., 545 стр.). Дивись також Мороховець. Крестьянские движения в Поволожье. Труды Института. Истории.

⁴⁾ Див. у Дьякова. Збір. катіст. укр. культури, № 5.

⁵⁾ Петрушевский. Восстание Уота Тайлора.

II. ПРИВОДИ

„Движение обусловливается либо потребностями, либо внешними раздражениями“¹⁾. За яких умов затамовувались потреби найнагальніші та найпекучіші у прикріпаченому селі, і хотілося мені зараз визначити по змозі.

Користувався я лише тим, що подають безпосередньо справи про реакцію, отже можливості в мене невеликі, бо урядовці, провадивши слідство, переважно ударяли на безпосередній стимул до виступу, на приводи їх. Годі шукати тут широкої картини кріпацького життя як в часові, так і територіяльно. Це шурхи в товщі тодішнього побуту, не завжди широкі, а може й глибокого масштабу, не завжди до речі зроблені, та, оскільки ми не маємо чогось більш достатнього, доводиться обмежитись наявним, бо вважаємо, що воно все ж допоможе натрапити рівнодійну кріпацької економіки XIX стол. Не може вдовольнити нас і кількісна сторона. Імовірність на них створених побудовань можна надавати лише релятивного характеру. Майр про це говорив: „Тут не виконати вичерпаного масового спостереження. Суспільно-наукове дослідження може спостерігати завжди лише порівняльно обмежене коло чинностей, до того ж на цей вибір впливають у великій мірі певні зовнішні умови, що сприяли реєстрації, а не мотиви суспільно-наукового характеру“²⁾.

„Поміщицькі господарства тут, як і всюди, були вже втягнені в коловорот грошового господарства, і поміщики, заради одержати найбільший прибуток, збільшували до жахливих розмірів економічний визиск із своїх селян“ — каже проф. Ігнатович про лівобічну Україну, дослідивши широкий цифровий матеріял та свідчення сучасників. Проблема робочої енергії на „хлібних фабриках“ та фон її інтенсивного використання була найпекучіша. Відомо, що тут вона розв'язувалась переважно в сторону панщини. Полтавщина мала 99,4⁰/₀ кріпаків на панщині, Чернігівщина — 99,8⁰/₀. В цьому вони були перші на території цілої Росії³⁾. Існує думка, що панщина меншим тягарем лягала економічно на плечі кріпака, чиншовик менше був захищений від сваволі поміщика, від „голого хозяйственного факта“. Мої справи свідчать проти цього, зокрема проти думки Ляценка, що панщина була, принаймні, визначеніша, а тому економічно легша.

Ось факти.

Поміщиця Конотопського повіту Ямчевська сповістила про неспокій її маєтку, бо селяни „вышли совершенно из ее владельческого повиновения“. Маршалок повітовий, обслідуючи умови життя кріпаків, здивався з оригінальною формою використовувати робочу силу маєтку.

Поміщиця „учредила порядок так, что крестьяне, вспахивая господское поле в одно и то же время и наделенное им, собирая господский хлеб, собирали и свой, так что работы не прерывали“. Не могло бути й мови про „льготные дни“.

Поміщиця формально йшла у всьому назустріч селянам. Економічно реманент кріпаки вільно використовували для своїх потреб. Те, що нам земляк Стремоухов ставив, як проект дороблений та продуманий в тодішній публіцистиці, окремими елементами існувало серед

¹⁾ Акад. Бехтерев. Коллективная рефлексология, 149 стор.

²⁾ Майр, т. I. Общественная закономерность.

³⁾ Ігнатович. Пом. крестьяне.

наших дідичів і по інших губернях. В наведеному зразку „общественного или соединенного хозяйства“ чи то товариства домо-рослых Ямчевська намагається розв'язати проблему „підвищення продуктивності кріпацької селянсько-господарської праці“¹⁾. Та селяни не лишилися байдужі до нових форм примусити їх більше напружено працювати²⁾.

„Управитель Регільманової в Кременчуцькому повіті, складаючи відповідне загальному господарському прагненню поміщиків, наказав косити траву „кругом“, щоб селяни не гаяли часу, ідучи від кінця ручки на початок дальшої“³⁾.

В інший спосіб підійшла до питання „расширения області прибавочного труда“⁴⁾ поміщиця Шкляревичева Ніженського повіту. Вона визнала за краще виплачувати своїми грішми половину подушного селянського, перевівши маєток на 4-денну панщину. „Иногда при спешной работе летом требовались от них отработки праздников на их днях, выпадающих в господские дни“⁵⁾. Ці „иногда“, очевидно, були настільки постійним явищем в житті економії, що багато селян зовсім зубожіло, давши максимум павперпролетаризації села при загальній матеріальній скруті. Лише „некоторые“, обережно висловлюється документ, мають реманент та робочу худобу, решта ж (другие) самостійного господарства не провадять, бо не мають з чого. Землю віддають з половини, сами ж живуть, „по местному обычаю“, із зазону на економічних ланах. „Закон“ дорівнювався 4 та 5 снопів⁶⁾. Це зародки явища, що буйним цвітом процвіло в часи пізніші. Вже на той час він мав собі аналогію серед козаків. Це була „становка“⁷⁾. Одверто про економічні наслідки „местного обычая“ говорить родич поміщиці Шкляревичевої, полковник Жеребцов, що гостював у неї. Цей самовидця „прискорбных и душепотрясающих варварских поступков“ розповідає в своєму листі про зовнішність кріпаків у таких словах: „Крестьяне с села Переясловка, принадлежащие Шкляревичевой, в ужасных рубищах и, точно тени в „Макбете“, стояли перед местным исправником и становым приставом, умоляя этих чиновников обратить на них христианский взор милосердия и силою власти и обязанности на них возложенных дать им, крестьянам, хоть один день в неделю в собственную пользу“. Цей наслідувач Радіщева в стилі допомагає нам розкрити конкретно „растяжимость мужицкого труда“⁸⁾, оту розтягненість слова урядницького „иногда“. Трьохденна юридична норма маніфесту 5 квітня тут не була фактом життя. „Всех их от малых детей и до всех старых свыше 70 лет сгоняют ежедневно на господскую работу“—не перебільшено подає Жеребцов, як це видно хоч би з того, що й дощові дні кріпаки одробляли на своїх днях. З цього ж листа довідаємося, що поміщиця, крім збіжжя, культивувала тютюнництво. На просушку його, в'язання папуш використовувалася праця дітей. „6—7-летнего возраста их употребляют на обработку табаку, запах коего в шнурах в месте спертом столь зловредно, что действует

1) Лященко. Аграрный вопрос, стор. 113.

2) Справа губерс. маршалка Черніг. № 738, 1857 р.

3) Полтав. губ. прокурор. № 1, 1857 р.

4) Струве. Основн. моменты.

5) Черніг. губ. маршал., 1858 р.

6) У кріпаків Лукашевичевої Соснів. повіт. заробіток від зазону на рік сягав 1¹/₂ — 2 к. пашні, справа Черн. губ. маршалка. № 451, 1836 р.

7) Домонтович. Черя. губ., стор. 190.

8) Салтыков. Пошехонская старина.

на груди юних малюток, що вони отримують страшну грудну хворобу, стають обременені і без того голодного родини». Зріст господарської раціоналізації помістя в сторону прищиплення працездатних та позитивних на ринку культур позначалося, як бачимо, „коLOSSальним іродовским избиением младенцев“¹⁾.

Виявилось, що не в кращому стані й челядники. „Дворовые люди решительно рабочий скот с таким же содержанием. В течение 4-х недель я не видел“, жахається Жеребцов, „чтобы они ели приварок при 2-х фунтах хлеба, о достоинстве которого и говорить нечего“. Злидні та голод обсіли всю кріпацьку масу цього маєтку. І далі своєрідна іронія над історичною долею українського села: „А еще Малороссия Великой Екатериною по плодородию своему российской Италией называлась, каковою же она стала в отношении быта жителей села Переясловки“. Здійснювали оцю систему повного виснаження економічних спроможностей покріпаченого села управителі Рігельмани, що за старістю поміщиці були повними владарями садиби. Треба сказати, що тип управителя-професіонала, переважно чужоземця, на тлі українського кріпацтва дуже дався в тямки народнім масам. Матеріали архівні, мемуари та народня словесність вже зробили певну оцінку їм²⁾. Скажу тільки, що принцип дворянства не визнавати „крестьянина за человека, а за рабочий скот в системе управления“³⁾ найшла в них безоглядних реалізаторів. „Бог — високо, пан — далеко, а підпанки дадуть дранки“, констатувало наше прислів'я місію управителя чи то „оконома“. Ось ще слова відомої пісні про „підпанків“:

Сили ж вони обідати — гіркий наш обіде!
 Оглянуться назад себе, аж оконом іде.
 Приїхав він до ланочка, нагай розпускає;
 О чом же вас, вражих людей, аж троє немає?
 О як же нам, добродію, по троє ходити
 Одно — старе, друге — мале, нікому робити.
 Ой, зачав же оконом ляяти та бити“⁴⁾...

Система Шкляревичевої не була винятком. У поміщика Романовича в Ніжен. повіті селяни „напротив ожидания, чтобы получить от него льготы“ „отбывать ему повинности три дня в неделю, мы не имеем ни одного дня в неделю, не исключая также праздничных и воскресных дней, сверх того отдал нас другим владельцам для употребления в работе, вероятно, с получением части платы в пользу свою“, мовляв селянин в своїй скарзі. Кріпаки зовсім не мали свого наділу, а жили з „зажону“, що дорівнювався 10-му снопові. Звичайно, що таке джерело контетуватись не могло задовольнити кріпаків, і отож вони недаремно побоювались, що можуть „пострадать преждевременно смертью от голода“⁵⁾. Цю невеселу перспективу малюють самі кріпаки в своїй скарзі до губернатора, і вона не є перебільшена, бо рапорт справника говорить, що поміщик визнав за доцільніше сам виплачувати податки, за що селяни мусили на своїх днях відбувати панщину. „В последствии времени очередь между крестьянами в работах от неосновательных распоряжений образовалась ошибочная“, обережно зауважує обачний урядовець⁶⁾. Ось таких „словесных пчелок

¹⁾ Маркс. Капіт., т. I, 596 стор.

²⁾ Водовозова, Васильчиков. Землевл. и землед. т. ін.

³⁾ Із листа Жеребцова, справа Черн. губ. Канц. 1858 р.

⁴⁾ Драгоманов. Нові українські пісні.

⁵⁾ Канц. Черн. губерні. № 2363, 1859 р.

⁶⁾ Ibidem.

шумний рой¹⁾, таких „свободных от средств производства“ селян поміщики сажали на саму місячину, оселивши їх в панських садибах, чи то давали їм окремі місячні садиби та невеличкі городці, чи то примушували їх робити на своїх ланах із-за долі врожаю²⁾. „Развиваясь в направлении сельско-хозяйственного предпринимательства, русское крепостное хозяйство несомненно должно было кульминировать... в создании класса, свободного от средств производства... сельских рабочих“³⁾. Коли ж в поміщицькому маєтку для кріпаків не хватало роботи, то їх наймали на сторону.

Поміщик Савицький Черн. губ. оселився в „имении, которое призывало (меня) с особенным попечением и заботливостью, дабы не допустить оное к продаже, которое оному уже подвергалось“. Рятуючи маєток, Савицький „обременял крестьян домашними своими работами, не давал льготы ни одного дня, нанимая судопромышленникам всех начальников семейств до глубокой осени со дня вскрытия Днепра, а остающиеся семейства без работника, к пропитанию не имеющие никаких средств, изнуряет голодом“⁴⁾. У цього поміщика 87 ревізьких душ — кріпаків, що містяться в 22 дворах. Господарства їх зовсім без робочого скоту, бо поміщик „отбирает для себя в собственность весь крестьянский скот“⁵⁾. Заборгованість маєтків через грошову кризу, що в той час охопила Лівобережжя⁶⁾, відбилась негативно на економічному становищі кріпака. Прагнення „не допустить“ помістя до загибелі робить всі засоби припустимі, то дарма, що нищились економічні спроможності кріпацького двора, що насельники його „с самого почти начала осени не имеют почти собственного зерна хлеба не только для обращения в продажу, но даже для необходимого продовольствия себя“⁷⁾, дворянська маса жила сьогоднішнім і на перспективи майбутнього не вважала. Підрубавши ото сук, на якому сиділи, душевласники кидались на сторону зарятувати лихові. Шляхи були не нові, до них ще уторовані. Перший був широко вживаний — позика в „приказе общественного призрения“. Савицький на ньому вже підсковзнувся. Другий — родинні звязки з грошовитою буржуазією. Савицький взяв шлюб з дочкою багатого „судопромышленника“ „в видах поднять благосостояние поместья через приданное“, за його одвертим признанням маршалкові. (Позолочування герба не було чужим і нашому дворянству). Безоглядне використання робочої сили кріпаків на барках та судах тестя „вольноотпущенника Бойка“ — третій спосіб, що ним врятував Савицький „бедственное положение имения“⁸⁾. „Получение часто платы в пользу свою“ було тим стимулом, із-за якого кріпацька робоча сила викидалась на ринок. Іноді ж поміщики намагалися скористати кріпаків у сусідніх своїх маєтках — чи то бідних на селян, чи то з „коммерческим расчетом“ закладених. Ось, приміром, п. Іваненкова Зіньков. повіту мала на увазі по закінченні работ в економії с. Гусинець послати жати хліб кріпаків у с. Старе за 15 верстов. Кріпакам вона обіцяла панський харч і сніп. Селяни не вірили, бо на підставі минулих років вони переконались, що „там им не дадут

¹⁾ Київськ. стар., 1897 р. Із вірша дідича Горленка

²⁾ Игнатович. Помещичьи крестьяне накануне освобождения.

³⁾ Струве. Основ. моменты.

⁴⁾ Черн. губ. маршал. № 544, 1845 р.

⁵⁾ Це явище не поодинокє. У поміщиці Лукашевичової на 100 душ селян була 1 коняка та 2 воли, справа Чер. губ. маршалка. № 451, 1836.

⁶⁾ Черн. губер. пред. дворян. № 732, 1855 р.

⁷⁾ Ibidem

Черн. губ. пред. двор. № 544. 1845 р.

щанного“. Романович та Савицький, також і п. Іваненкова намагались посісти в першу чергу заробітну платню свого кріпака.

Роботи ж хватало і в маєтку, особливо великих дідичів. Зчинили непорядок кріпаки Арк. Кочубея Новгор.-Сів. повіту через те, що їх „занимают излишними работами экономическими“. У Василя Кочубея на Полтавщині „случай неповиновения“ виник через те, що управитель, намагаючись як-скоріше засіяти яровину, „приказывал наряжать крестьян не на урочное для господской работы трехдневное в неделю время“, і, хоч економія вважала „удобным в будущем“ повернути ці дні в інші пори року, кріпаки „поупрямились“¹⁾. Через обтяженість панщиною неспокій стався і в маєтку Кочубея, в Софіївці на Переяславщині. Софіївку Кочубей оселив „нерадивыми элементами“ з кріпацького населення його маєтку. Жили вони спочатку в землянках. Упертою працею їм пощастило до осені зіп'ясти собі хати. Управитель, звичайно, не забував і про панське поле. Запопадливість господарська його сягала навіть того, що він змушував жінок копати заступами лани. „Селяни в маєтку Кочубея, цілком зубожені, не визнаючи, віддавна ніяких меж, ані своїх повинностей, ані вимог економії до них та працюючи без перерви на свого пана, ледве мають настільки часу, щоб добути для себе й сім'ї необхідний пожиток та що ледве двадцятий із них має потрібну кількість худоби та інших хліборобських знаряддів“, констатує наслідки такої господарської системи Могилянський в своєму листі²⁾. Отже думка Канкріна „русский крепостной мужик находится в несравненно лучшем положении, нежели мелкий голландский арендатор“³⁾, коли відповідає дійсності, то треба уяви не аби-як сміливої, щоб зрозуміти становище останніх.

Доказом того, що в кочубеєвських маєтках не все було гаразд з матеріяльними спроможностями кріпака-селянина, є і подія в с. Чутовці Полтавського повіту. На провесні 1842 р. селяни лишились зовсім без хліба. Відомо, що 1842 р. не можна вважати неврожайним. Отже селяни Кочубеєвської економії, очевидячки, були матеріяльно виснажені. Тож недурно вони натовпом в 200 чоловіка явились перед конторою прохати допомогу. Управитель, не давши певної відповіді, заходився складати списки „по соображениям каждой надобности“. Селяни обурились. Масла підлив у вогонь писар Олександр Чумак словами: „Князь Кочубей распорядился письменно выдать крестьянам наградные по 1 руб. и по пуду чистой муки“. На адресу управителя кинуто докір: „полно тебе мотать, отдай крестьянам, как предписал князь“. Зростові злиднів допомагали ото й управителі через свою методу „мотать“. „Вообще крестьяне обеднели; причин этому много: начну с одного из великих зол для помещиков и даже для государства—управителей... которые думают о себе и натягивают все силы хозяйства, чтобы, не убавя доходов, не дав заметить... положить и в свой карман малую толику...“⁴⁾.

Борсаючись у скрутних економічних умовах, кріпаки сами давалися до рук поміщиків. Дідич Фальковський намагається з усіх сил збільшити кріпацьку працю на себе. Юридично найбільше була припустима система виплачувати податки за селян, щоб вони потім одробляли борг на своїх днях. Деякі селяни, переважно заможні

1) Черн. губ. маршал., 1844 р., № 547.

2) Яворський. Україна в епоху капітал., I т.

3) Канкрин. Бібл. для чтен., 1846 р.

4) Харьковск. губерн. ведом., 1860 р. Топчиев.

шари, мали змогу повернути борг грішми й тому звільнялись від одробітків. Незаможні групи попадали в повну залежність, були в станови невиплатних винуватців. Вони мусили завжди бути готові до роботи в маєтку. Грошова заборгованість поміщика — явище дуже широке на Україні. Савченко, повітовий стряпчий з Поділля, в 40-х роках так писав про це ж саме: „Крестьяне с давних времен по бедности своей оказались несостоятельными к платеж за себя казенных податей, из сего проистекала необходимость платеж таковой возложить на самих помещиков. Сии же последние уплачиваемые деньги налагали на каждого хозяина в отработок, и, таким образом, бедность крестьян, происходящая от самих же помещиков, сделалась для первых источником нового неудобства 1)“.

„Утеснения барщины“ йшло в супроводі строгого режиму. Останній дає себе відчутти особливо в 40-х р. Губер. секретар Фененко в маєтку свого батька в 40-х р. відміною режиму в гірший бік викликав село на „нарушение порядка“. До цього часу маєток був в руках старого діди́ча. Це була людина „незатейливая, даже до слабости“. Селяни не вважали за свого „владельца и господина, а называли и называют просто хозяином“. Інакше поставився до селян його син. Він „требовал точного исполнения нарядов, увеличивая их размер“ і в той же час виплату податків оддав на відповідальність селян. За неточні виконання наказів, „провинности“ „наносил им побои бесчеловечно“. Засилав на Сибір і віддавав у рекрути. Одного кріпака на прізвище Галія забив до смерті 2). „За молодих панів стало трудно на работі: увесь тиждень на панщині, а собі в суботу“, кваліфікує народня пісня нову генерацію поміщика 3). „Новые господа смотрели на них уже исключительно как на средство, как на машины для добывания денег“, засвідчує теж бар. Гакстгаузен. Кріпаки Остроградського на Полтавщині занепокоїлись по лінії взаємин з управителем. Останній, „нашедши беспорядки на гумне от рабочих и не застав клунника... обязанность его смотреть за сим...“, наважився при всьому гурті покарати його конопляним батожком „в пример прочим“. Обтяжено панщиною кріпаків Ріттера на Прилуччині. Земському судові вони об'явили, „что они отягощены от экономических войтов и приказчиков безочередными работами, напрасными побоями и проч.“. Отже і тут „позаекономічний та безпосередній примус“ давав себе в знаки. „Коммерческий расчет“ змушував економічну адміністрацію використовувати належну їй робочу силу, удаватись до „батожка“ в різних формах дуже широко. Потреба в ньому була немала, бо тож недаремно поміщицька верства висунула нашого українського апологета „прелестей кнута“, філолога й етнографа з Переяславщини, Білецького-Носенка. Він був обурений, коли справник закинув йому в жорстокості що до своїх кріпаків: „56 ударов розгами не бесчеловечно и не может даже ребенка изуевчить... Военный суд присуждает за первый побег, по теперешнему счету, к 4.000 ударам. И это никто не осмелится назвать бесчеловечным“ 4).

Але й за супроводом різки продуктивність праці кріпака не завжди зростала відповідно забаганкам поміщика. Приписавши це „огурству“ та „дурной нравственности“, поміщик переводив кріпаків на

1) Игнатович. Помещ. крест. накануне освоб., стор. 195.

2) Черн. губ. марш., 1852 р., справа, № 567

3) Основа, 1862 р., кн. 5 Куліш. Див. також у Волконського 147 стор.

4) Киевская старина, 1900 р.

місяччину, „дабы при исполнении ими господских работ иметь помещикам ближайший надзор“¹⁾. Місяччина на Україні Лівобережній була дуже поширена. Наведу такі цифри: в Полтав. губер. кріпаків-двораків налічувалося щось із 14^{0/0}, в Черн. губ.— понад 11^{0/0} всієї кріпацької маси²⁾. Натрапити на протести в маєтку з місячниками мені пощастило лише один раз, а саме— у поміщика Тарасова. За привод правило „якобы недостаточное со стороны владельца продовольствие их пищею или снабжение одеянием“³⁾. На утримання цих „ртов“, за термінологією Зарайського маршалка, власник хотів якомога менше нести видатків. Тут ми ото надibuемо реалізацію в кріпацькій дійсності принципа що до вирібника: „так как ты представляешь такую-то ценность, то ты должен столько-то выработать и столько-то приносить мне, как процент на заключающийся в тебе, но мне принадлежащий капитал“⁴⁾. В стані місячника цей останній здався найбільш пожиточний.

Забираючи у кріпака максимум роботи, поміщик провадив широкую кампанію експропріації різової землі. Це позначало себе виразно під кінець кріпацтва по цілій Росії. На українському терені, зокрема на Лівобережжі, зганяти кріпака з землі була звичайна річ, бо тож недурно маємо тут рекордні цифри безземелля в кріпацькому селі. Приміром, на Полтавщині всієї землі в маєтку доводилося на кріпаків всього лише 31,37^{0/0}. Забезпечення землею кожного окремого господарства кріпацького була тут нижче за інші губерні. В Полтавщині дорівнювалась 2,04 дес., на Черн.— 3,17 дес. „Земельні розпорядки та наділи землею не відповідали потребам, а помірно засобам виробництва, і живий та мертвий реманент призводили поволі українських селян до злиднів та безземелля“— підсумовує проф. Ігнатович свої досвіди над українською кріпацькою економікою⁵⁾.

Надibuємо на два акти протестів, зменшенням різової землі обумовлених. Князь Павло Голіцин, що порядкував у маєтку своєї матери Новозибков. повіту, переділив наново землі економії. Намір його був зрівняти розмір різової землі в селян двох сусідніх сел. За його словами, виходило, що він керувався інтересами кріпаків, намагаючись усунути приводи до взаємних нарікань— селян Хохловки та Рубіжного. Навіть добавив він своєї землі— 32 дес. ріллі та 180 сінокосу. А проте селяни „не поняли своей выгоды“, зріклися орати нові наділи, бо, на їх думку (а вона, очевидно, менше всього розходилася з дійсністю), різова земля і ґрунтом вийшла гіршою і розміром менша. А тому вони хотіли лише одного, щоб їм залишили старі наділи. Цілком протилежні зізнання скривдженої сторони схиляють нас на те, що благодійність князя була сумнівної корисності⁶⁾. Треба вважати на те, що це був ще 1859 рік, коли поміщицькі кола півдня певно усвідомились, що „капитализированная рента“ і геть то піднесли проти „капитализированной прибыли“⁷⁾, коли реформа була актом сьгоднішнього дня. Спекатись піскуватих земель за рахунок селянських, зменшити розмір різовщини— було спільне завдання

1) Канц. Черн. губ., 1848 р., спр. № 509.

2) Лосницкий. Хозяйст. отношен., 209 стор.

3) Справа № 509. Див. також у Самарина т. II.

4) Бар. Гакстгаузен. Исследов. внутр. отнош., стор. 73.

5) Игнатович. Помещ. крест. накануне освобожд.

6) Канц. Черн. губ., 1859 р., справа № 2408.

7) Маслов. Аграрный вопрос.

поміщицької класи черноземної смуги. „Как только пронеслась по России молва об освобождении крепостных людей, господствующей заботой большинства дворянского сословия сделалось не удержать право на личность крепостных людей и их обязательную службу, а сохранить право собственности если не на всю землю, то по крайней мере на большую часть оной“, писав сучасник про забганки землевласника¹⁾. Отож економічні перспективи реформ змусили панотця, душевласника Грабовського, не погербати ось у такий спосіб зігнати кріпака з різовщини: двох кріпаків, що мали „большие недели земли“, здати в салдати за гроші. Лишилося дві великих сім'ї без „приюта“, скаржились селяни. Грабовський мотивував свій вчинок „строптивостью крестьян“ та тим, що вони „искали все время свободы и не хотели работать“. Кінець справи загублений, але з кінцевої інформації маршалка видно, що вона розвяжеться не на користь селянству²⁾.

Широко використовують для цього ж таки засилання на Сибір. Сучасник один свідчить, що кількість засланих до Сибіру за ці роки виросла разів у кілька проти попередніх 7 років³⁾. Набуло це очевидячки, до того незвичайного розміру, що уряд, дуже толерантний до вчинків „свого брата дворянина“ в інших випадках, тут занепокоївся, ударив на сполох. В справах губ. правління Полтавщини є обіжник до губернаторів, де велено останнім пильнувати цієї справи, бо „помещики использовали во зло предоставленное им право“. Про кожного засланого губернатор повинен був одбирати відомості через справників. Списка міг він конфірмувати лише тоді, як за кожним призвищем числилися серйозні провини⁴⁾.

Поміщик Юрченко свою експропріацію землі кріпацької приховав за гуманний вчинок — видав трьом кріпацьким родинам відпускні. Викликано їх до губерського міста за переведення 10 ревізій в маєтку Юрченка. Побачивши, що здійснилась давно-ждана воля, селяни, не розглянувши уважно документа, підписались, але скоро пошкодували. Виявилось, що їх приписували до міщан без землі, „потомственной земли, от родителей перешедшей“, а тимчасом урядовці, що переводили ревізії, їх зовсім не позначили в списках кріпаків Юрченка. Селяни зрозуміли, що їх ошукано, і кинулись рятувати своє майбутнє в різні способи, хоч справник і робив їм на майдані „внушение“, а „гражданская палата“ визнала їх клопотання „противозаконным“. Скарга їх попала до рук міністра внутрішніх справ Ланського, і він анулював відпускну⁵⁾.

Документи згадані не велеречиві, та дуже показні що до метод передреформеного душевласника поширювати свої земельні фонди за рахунок кріпацької землі, хоч ці останні й вважали її іноді за „потомственную“. Можливості в поміщиків були широкі і по лінії державно-правовій, а також і побутовій. „Загальна тенденція за кріпацтва обезземелювати селян тут мала найбільш сприятливі умови через відсутність общинної організації та з давніх-давен укладених земельних порядків“⁶⁾. Експропріація у виробника-селянина на українському терені не переводилась ось тут у спосіб „пламенеющим языком огня и меча“,

1) Скребицкий, IV, стор. 181.

2) Канц. Черн. губ., 1858 р., справа № 2299.

3) Топчев. Харк. губ. вед., 1860 р.

4) Полтав. губ. правл., 1854 р., спр. № 297.

5) Канц. Черн. губ., 1858 р., № 2345.

6) Игнатович. Помещ. крест. накануне освоб.

але все ж позначалася актами, „движущими пружинами“ яких „являются самые бесстыдные, грязные, отвратительные и мелочные страсти“¹⁾.

Наведені факти нас пересвідчують, що намагання в російській та українській історіографії відшукати десь одне місце в дореформеному господарстві, що біля нього загострювались економічні інтереси феодального суспільства, і звідтіля вивести певну концепцію доби 60-х років у цілому мають свою рацію. Але правильне уявлення цієї доби ото можливе, очевидячки, отдавши кожній з них певне значіння, викривши очерти індексів соціальної чинности на ті часи і проблеми інтенсифікації, проблеми експропріації, грошового голоду й робочої зайвини в маєтку. Всі вони йшли з надр взаємовідносин кріпацького осередку, були чимсь притаманим йому. Загальне ж тло, зовнішні властивості, що створили вони в другій чверті 19 століття, якась надмірна павперизація села, а на ній не аби-яка депресія в усьому господарчому організмі країни відомі всім зараз²⁾. Добре це відчули та зрозуміли й сучасники в особі свідомих представників дворянства та бюрократії й заходилися шукати певного виходу, хоч ще пануючою думкою феодала було: „да не коснется же нас никакой помысел или желание нововедения, могущего нарушить его (кріпака—О. Н.) и наше благоденствие“³⁾. Протидійність розвитку економічних сил тодішньої Росії з боку кріпацтва була вже ясна всякому, хто хотів мати очі на це⁴⁾. Сектор економіки селянської підірвався, захорував тяжко, захитавши разом і добробут інших соціальних інститутів, що жились із нього. Отже, „первой основной экономической причиной отмены крепостного права было противодействие его развитию производительности в крестьянском хозяйстве“⁵⁾.

Селянство тимчасом користувалося з усякої нагоди, щоб порушити „свое благоденствие“. Низка справ подає відомості за перехід маєтку від одного поміщика до другого чи то через спадщину, чи то через продаж. Кріпаки одного села Чернігівщини, закуплені поміщиком Якимакою, не поволяли користатися його управителеві. „Не только не повинуются, но еще делают глупости и дерзости“, свідчить рапорт справника⁶⁾.

Кріпаки Суботіна Пирятинського повіту були продані поміщикові Горбаневському. Вони на це „отказались от должного повиновения“ новому власникові⁷⁾. Продані поміщику Лукашевичу кріпаки поміщика Чудінова на Золотонош. зріклися панщини „по случаю тому, что они переходят в продажу в четвертые руки“⁸⁾. Не визнали „послушенства“ кріпаки Простоквашової по смерті свого пана. „Означенных крестьян возмущение родилось из ложных толков, что как владелец их умер бездетным, то они должны быть вольные“⁹⁾.

Не раз і не два до непокори спричинялись, приводи позасадибного порядку. Чи стає на якомусь висновку „келейный комитет“, чи оголошується „манифест про коронацію“, чи видаються накази про заведення інвентарів або засновання губернських комітетів дворянських „по улучшению быта помещичьих крестьян“ — кріпаки на свій кшталт тлумачать

1) Маркс. Капіт., т. 1, стор. 599.

2) Огановский. Аграр. эвол. т. II.

3) Труды Вольн. Экон. Об.-ва, 1842 р., 3 кн., стат. сов. Дурасова.

4) Рожков. Курс рус. ист., т. X.

5) Канц. Черн. губ., 1858 р., № 2255.

6) Желтухин. Журн. Землев., № 6.

7) Полтав. губ. прокур., 1846 р., № 107.

8) Полтав. губ. прокур., 1852 р., № 32.

9) Черн. губ. маршалок., 1842 р., № 490.

їх, по-своєму реагують. У поміщика Ламберта в Кобеляц. повіті прочули в якийсь спосіб селяни про наслідки діяльності 3-го секретного комітету — указ 2 квітня 1842 року. По „несправедливому толкованию высочайшего указа о вступлении помещиков в договор с крестьянами... оказали непослушание“, а декілька сімей подались геть із маєтку аж на Кавказ¹⁾. Інформація стряпчого про цю подію дуже лаконічна, та із неї вже видно, що слова управителя московської казенної палати: „не понимая настоящего средства узаконения 1842 года, очень естественно, что крестьяне, так сказать, мерили его на свой аршин“, не були безпідставні і для України²⁾. Неспокій розпочався і в маєтку Молчанова на Чернігівщині через те, що кріпаки „имели неправильное понятие о слухе в отношении крестьян“. Справа позначена 1858 р., отже джерело цієї чутки ясне. В секретному відділі Черніг. губернатора є ціла справа, де скупчено листування 1856 р. про чутки „о том, что в день коронации будет дарована свобода“, або про те, що в Новоросії роздають землю. Але ні одного виразного селянського акту з приводу цього ми не знаходимо. Така ж справа побоювань урядовців селянських реакцій є і від 1848 року з нагоди заведення інвентарю. Не без зв'язку, очевидно, з чутками про інвентарі піднялися селяни Великого Самбуру (маєток Розумовського) на тій підставі, „что правительство уже даровало свободу помещичьим крестьянам, но что помещики не допускают их или ставят им преграду воспользоваться ею“³⁾.

Широка кампанія „расширения и упрочения барщинного режима“⁴⁾, щоб збільшити товарні спроможності маєтку, спричинилася відтак до розрухів у маєтках Лівобережжя, експропріяція нарізок земельних — у 3, перехід до нового власника — у 4, чутками та поголосками мотивовано розрухи у 2. Панщина дала найвиразнішу цифру протестів, отож мабуть біля „обязательной ренты“ конденсувалося в головному класове противенство власника та виробника кріпацького осередку. „Можно сказать, что экономическая история быта помещичьих крестьян нашла себе верное и точное отражение в крестьянских волнениях. Крестьяне реагировали почти на все тяжелые стороны экономического быта, и в этом отношении история крестьянских волнений может служить дополнением и яркой иллюстрацией к истории экономического быта крепостного населения и развития помещичьего хозяйства во второй четверти XIX века“⁵⁾. Отже невдоволені потреби економічні правили за приводи здебільшого у колективних виступах кріпака.

III. РЕАКЦІЇ

Отношение крестьян к помещикам в Малороссии хуже, чем в России даже у самого лучшего помещика⁶⁾.

Серед колективних реакцій активного характеру формально треба відзначити дві групи. У одній з них стає особливістю значна удовженість солідаризованості навколо сталого усвідомленого наміру. Селяни знають тут, чого домагатись, і воліють „громадою“ обстоювати свої вироки. Навіть жінки й діти стають до лав єдиною волею та орга-

¹⁾ Канц. Полт. губерні, 1842 р.

²⁾ Семевский. Крестьян. вопр. т. II.

³⁾ Канц. Черн. губ., № 2007, 1856 р.

⁴⁾ Струве.

⁵⁾ Проф. Игнатович. Борьба крестьян за освоб.

⁶⁾ И. Аксаков. III том. Письма.

нізаціїю позначеного колективу. Виступи ці я хотів би вважати за розрухи. Реакції ж, що їм не властиві, ні одностайність в намірах, ні погодженість у формах здійснювати задумане, де взаємодійність масова не показує себе виразно, краще називати за колоти. В розрухах кріпаки в різний спосіб обстоюють свої вимоги. Кріпаки зрікаються виходити на панщину чи то на роботу, коли це пропонується їм на непожитовних умовах, подають скарги, демонструють незадоволення своє, „скопом“ вживають актів насильства. Чисту форму боротьби, ізольовану від інших, ми зустрічаємо рідко; кріпаки починали переважно ото зі страйку, разом з тим шлють скарги до центру, вживають актів насильства.

Між іншим, хочу сказати, що форми, наведені допіру, можна цілком позначити термінами: 1) страйк, 2) петиція, 3) мітинг - демонстрація, 4) терор, 5) експропріяція. Згадаю про це також, що в працях з історії реврухів в колишн. Російськ. Імперії існує погляд, що до 70-х років XIX століття „стачки... одинаково были чужды как русской жизни, так и русской мысли“¹⁾, що „сборище демонстрантов, „слезное моление“— петиція— принесені з Заходу, прищеплені зовні.

Місто, мовляв, виплекало всі наведені форми; промисловий капіталізм привів із собою страйкаря. Думка ця, звичайно, не витримує жадної критики, бо страйк— це колективне зрікання виробника брати участь у чужій роботі, доцільно мотивоване²⁾. Чи використовувалась робоча сила в економії до реформи чи по реформі, в мануфактурі чи фабриці— то все одно. Фрянівські робітники та казанські текстильники 20—30 років у такій же мірі страйкували, як кріпаки Куколь-Яснопольського 1858 року, чи то Хрушова в 1817 році. Формально межі провести неможливо, і спроби в даному напрямку будуть недоцільні. „Часто гуртом оставляют заведения и останавливают работы в самое дорогое время“ (Бутьковський) по суті охоплює їх всі. То дарма, що стає тереном їхнього назрівання „хлібна фабрика“. Сумлінні та уважні дослідники історії тред-юніонів Веббі, шукаючи початку страйків у віках минулих, не наважились визнати за такий навіть єгипетський інцидент із виробниками пичини. Проречиста є їх фраза: „Стачки столь же стары, как и сама история“ (17 стр. 1 кн.). Юридичні та документальні дані говорять за неї і в нашій дійсності. Даремно Балабанов обстоює за „некоторые поправки“ до гіпотези запозичення. Її треба зовсім відкинути. „Само собой разумеется, что они зародились совершенно самопроизвольно, без всяких революционных бацилл и воздействия“, говорит Поссе.

Середовищем, що сприяло їхньому зародженню, школою масових форм боротьби українського виробника за краще майбутнє і був кріпацький осередок.

Кому також не відома урожайність селянської скарги в дореформ. Росії. В інші роки вони цілою зливою сипались в губерню, до Петербургу. Уряд усяко намагався затамувати їх приплив, задаючи тортур подавальникам³⁾. Вони все ж існували, набували собі певного вигляду в формулярі, своєрідности— в стилі, потрібного визнання— юридично. Створювалась ціла група „грамотеев“— фахівців складати їх. Самі удалі з них користуються великою популярністю та повагою⁴⁾. К середині XIX століття ця форма боротьби мала ото традицію, мала своїх виконавців та тих, хто до них удавався, своє певне місце в юридичній

1) Прокопович. К раб. вопросу в России.

2) Тотомин. Формы рабочего движения.

3) Устав Благочиния, 136.

4) Канц. Черн. губ., № 483, 1848 р.

царині. Скарга та страйк колективу обуреного не можуть обійтися звичайно без зборів та гуртових зустріч учасників. „Сходбища позначені як факт тодішнього життя і в уставі Благоч“¹⁾). Часто й густо ці „сходбища“ продовжувались або на майдані, або перед повітовою установою чи просто в тому ж селі перед дворами козаків Безсумнівню тут селяни демонструють перед ближчими представниками соціального оточення свої настрої, свої домагання. Акти насильства, терору, що їх найменш вподобали часи потонні, широко вживаються кріпаком. Менш поширена є експропріяція панського добра та земель економічних. Але подибуємо кілька справ із нею.

Перейду до фактів: вони сами за себе говорять. Послідовности додержуватимусь у часові.

В 1842 році селяни поміщика Простоквашіна за переходу до його жінки не захотіли слухатись нової адміністрації. Навіть більше того, селяни всі гуртом вирушили на панський степ косити траву для себе, „почитая, что они, как и степь, поступают в казну“. Повітові урядовці нічого не змогли подіяти з „непреклонными“ кріпаками. Виїхав губернатор на чолі військової команди. „Личными распоряжениями“ його селян втихомирили, лише кілька душ довго „упорствовали“, але їх було запроваджено до в'язниці²⁾). Коротка інформація стряпчого не означає подробиць, але виразно констатувала ото „неслух'янство“ — страйк, експропріяція панського степу.

В цьому ж році на Полтавщині, в поміщика Ламберта, кріпаки „оказали непослушание“ прикажчикові. Адміністрація економічна, як звичайно, удалась до стану. Приїхавши в село, пристав наказав атаманові покликати „неслух'яних“. Останні атаманом переказали, що вони прийдуть цілою громадою. Заарештувати себе через уповноважених поодиноці селяни не дозволили. О 2-й год. дня вони вийшли на майдан до церкви натовпом у 50 душ. Пристав, обурений таким виступом селян, швидкома до них наблизився, заходився грізно дорікати їх і загрожував суворими карами по закону. Після цього він наказав понятим негайно взяти „бунтовщиков“. Але зчинився галас у натовпі: „в буйном исступлении“ він кинувся на пристава. Щоб схоронити життя ретельному урядовцеві довелося тікати.

Село ж все вирядилося в Конградський повіт до власника шукати захисту. Повітова влада Конграду, одержавши своєчасно пересторогу, зустріла протестантів по дорозі на Конград. Вони, „забыв всякое повинение властям“, тимчасом ото простували до пана. Інвалідна команда за кілька верстов до повіту натовп розпорошила, головних „зачинщиков“ заарештувала. Недобитки цього гурту „вернулись в свои жилища“²⁾). Неслух'янство стоїть на першому місці і в виступах згаданих селян. Ламбертовці зрікаються виробничих функцій, право на це обстоюють „буйным исступлением против пристава“ (терор), скаргою та демонструванням своїх незадоволень перед поміщиком і владою „скопом“.

Кочубієвський маєток, село Чутово на Полтавщині, свої взаємовідносини між садибною адміністрацією та селянами звів на досить складний конфлікт. Але наведені форми в ньому виразно позначені. Розпочався він на „продовольственном“ ґрунті. У селян не вистачило по весні хліба, і от вони залишили роботу й прийшли до контори прохати

1) Устав Благоч., 135 стор.

2) Черн. губ. марш., 1842 р., справа № 490.

3) Черн. губ. марш., 1842 р., справа № 490.

4) Полтав. губер. прокур., 1842 р.

допомоги. За складанням осоружного списку вибранців писар Олександр Чумак „приступил совершить буйство“. Він вийшов на ганок і взявся перекопувати селян, що князь Кочубей звелів всім видати наградних по 1 крб. та по пуду чистого борошна, що на цю допомогу вони мають право і що від них це право заховують. Звернувшись до управителя, він йому голосно порадив: „полно тебе мотать, отдай крестьянам, как предписал князь“. Оконом Матушевич зневажливо поставився до слів Чумака та супровідного йому ремства натовпу. Чумак заходився довести управителеві серйозність своїх зауважень. Спираючись на співчуття обурених селян, Чумак наказав заарештувати управителя та конторщика Бачинського. Заарештованих повели селом до кузні, там їх „заклепали обоих в ножные железы наглухо“. Далі громада урочисто попроварила їх до зборні на висидку. Про ось такий незвичайний похід селом зачув батюшка, вийшов назустріч бунтовщикам і звернувся до них „со словами примирения“. Переможці — парафіяне — лишилися глухі до слів пан отця. Визволити бранців пофортунило землемірові Синицину з синами. Він користувався повагою серед селян, і його умовлення мали позитивні наслідки: „колодников“ звільнено із „рук буйства“ та ординовано до сусіднього дідача Мартинова, маєток якого був за 6 верстов від Чутова. Сусід і родич Матуевича, поручик Моркотун, заходився тушити лихо. Та не знайшов нічого кращого й безпечнішого, як заарештувати старого батька Чумака й запровадити його до тюрми в сусіднє містечко. Чутовці, прочувши про це, надзвичайно обурились. Всією громадою (300 чол.) на чолі з Олек. Чумаком 12 січня вони пішли визволяти батька свого орударя. Біля брами тюрми етапної громада запропонувала вартовій інвалідній команді випустити негайно Якова Чумака. Негативна відповідь із-за брами підлила масла в огонь. Натовп кинувся на стіни етапної тюрми. Зламано віконце у воротах, вихвачено у сторожі кілька рушниць, одну навіть з них зламано, та без певних наслідків. Приклади інвалідної команди врятували справу. Чутовці почали ладнатись до нового наступу, але в цей час нагодився Моркотун. Гнів і обурення натовпу виявилось в його сторону. Зарятовуючи лихові, Моркотун наказав випустити Чумака. Адміністрація тюрми, не менш налякана, ніж Моркотун, негайно пристала на це. І ось під вечір 300 чол. чутовців із визволенням Яковом Чумаком та його сином урочисто прийшли в економію, відперли економічні комори, взяли відтіля по пуду чистого борошна й „возвратились в свои дома“. Повітові дозорці „благочиния“, правда, не губили гарячого часу. Ніччю потай від угамованого сном села батька й сина Чумаків забрано до міста в Полтаву й ув'язнено. Чутовці втихомирились¹⁾. Домагаючись хліба, ото як бачимо, чутовці перестали робити панщину, колективно змагаються за бажану їм допомогу, завдають актів страцання адміністрації, ідуть на все, щоб визволити свого покривдженого земляка, батька проводиря, беруть та розподіляють панський хліб. Формально й тут домінують ось такі форми боротьби: страйк, терор, експропріяція.

Виразно позначено актами виступ терористів — кріпаків поміщика Остроградського Кобеляцького повіту. Скоро конопляний батіжок управителя заходив по спині клунника Кобла, зять його Докополенко „прибежал с азартом к управляющему, схватил его за грудь, повалил на землю“, узявся бити „молотильным цепом“ із словами: „ось так я тобі... дам“. „Видя опасность в смерти“, захищаючись від ударів

¹⁾ Полт. губ. прокур., 1842 р.

ломакою, управител, тимчасом, слізно прохав селян врятувати його. Ці останні „вместо подання помощи проізносли слова: „та бий його... та бий добре“. Дядько Дикополенка, що суди нагодився, визнав за краще припинити самосуд. Покаліченого управителя віднесено до покою. На другий день, звичайно, у селі вже був пристав. Дикополенка заарештовано, селян же, що так співчутливо поставились до розправи з управителем, вирішено покарати „в пример прочим за то, что не защитили управляющего“. Коли розпочато в зборні хлосту, селянин Лаврентій Бігун вийшов обурений на середину хати й закричав: „За що ви так людей нівечите?“ Зчинився гармидер. Почулися поклики: „чого видавати!“ І ось которі тамарівці, лаючись, пішли з хати, а які кинулись до пристава, стягли з нього „виц-мундир“ і намірялись закінчити кару різками на представникові повітової влади. Становий заходився кричати, „пробі“: і кликати понятих. Поняті й соцькі, що в морі народнього обурення забули про свої обов'язки й подалися до воріт, зачувши нелюдське начальникове „караул“, кинулись скрізь натовп рятувати його. „Извлекли его в сени“, яось зуміли заперти знадвору двери хати й ув'язнили в такий спосіб всіх, хто наважувався наложити руку на начальство. Увечері прибув тимчасовий відділ земського суду. До заарештованого Дикополенка прилучено Бігуна та ще декого. Почався допит, за якого виявилось, що тамарівці вже раз, років два тому, ганялися на степу з серпами за управителем, та цей зумів утекти в садибу, „спрятался в дом и устрасил крестьян посредством указания крестьянам в окно собственного ружья“. Стало відомо також, що вони тоді ж таки ходили гуртом із скаргою на управителя до поміщика. Останній не звернув на них жадної уваги і прогнав з двору. Винести своє незадоволення за межі садиби поміщика кріпаки тоді не наважились. Покарані військами, вони й на цей раз скорилися¹⁾. Застрашування (терор) представників садибної адміністрації та повітової чисто-самого становить формальний зміст цього виступу. Звичайно, воно не могло відбутись без припинення роботи в маєтку та „сходбища“, але про них навіть не згадано в справі.

Ось і ще розрух із терором. На Чернігівщині ж таки в поміщиці Солітреникової селяни ще з осені 1852 року „начали оказывать неповиновение“. По весні ж 1853 року вони одмовились орати на гречку. Поміщиця з управителем поїхали в степ переконати їх на цьому. Там їх було оточено селянами, що висипали то з-за кущів, то верхи приїхали з села. Поміщицю не заняли, а прикажчика стягли на землю й заходилися „бесчеловечно“ кілями бити. Солітреникова спершу заступилась за управителя й умовляла селян пошкодувати його, а далі, злякавшись, щоб і їй того не було, подалась до села. З дому вона послала довідатись, чим скінчилась розправа, соцького. Ледве живого привіз той прикажчика в економію. Приїхав пристав і хотів покарати зачинщиків. Селяни не далися йому до рук і „оказали решительное сопротивление“. Пристав поїхав назад. Господарське життя в маєтку завмерло зовсім. „Работы все почти приостановились, и помещица стала бояться за свою жизнь“. Через кілька день прибув в село тимчасовий відділ із поліцейськими чинами та понятими. Фінал був звичайний. Привідців покарано різками, а в центр було донесено: „Спокойствие восстановлено“. На цей раз селян не виправдали цілком справникового допису. Довго ще після того вони не хотіли „упорно“ визнавати старого прикажчика й домагались дозволу обрати собі управителя із свого

¹⁾ Полт. губ. прокур., 1849 р., справа № 107

кола. Із губерні приїхав урядовець особливий доручень; розібравшись добре в справі, він пораяв поміщиці поступитись селянам¹⁾. Вигублення представника садибної адміністрації хоч і було початком, далі маємо страйк і знову опір (терор) проти справника. Відмовившись виконувати будь-які роботи в економії, лихопоевці²⁾ на чолі з прикажчиком Чуприною кількістю 58 чоловіка вирушили до губерського міста шукати волю й подати „словесную жалобу за делаемые им притеснения“. Звичайно, розмова з ними там була коротка. Їх звітлія прогнали. Далі лихопоевці посилають скарги до вищих „правительственных мест“, але й там без певних наслідків. Бажання ж мати волю своєю дійсністю зростало ще й через те, що їх односельчанин Швидкий, засланий давно за керовництво розрухом 1834 р. до Сибіру, листами своїми „поддерживал их на определенном намерении“. Повітові урядовці вирішили покласти кінець баламутству лихопоевців. 15 жовтня 1854 року з понятими (99 чоловік козаків) та поліцейським урядником вони в'їхали в село. Селяни, побачивши це, ударили на гвалт. Жінки, діти, чоловіки, як один висунули на майдан до церкви. Така однастайність села здивувала справника, але не злякала, бо понятих у нього було чимало. Та вийшло, що до гурту обурених селян не зовсім безпечно було останнім не тільки підступитись „через угрожающие жесты“, а навіть стояти на майдані. Козаки, трохи налякані, а, з другого боку, засоромлені докорами селян за свою службу ретельність, кучками почали розходитись. Грізні покрики справника нічого не допомогли. Тимчасовий відділ лишився сам перед обуреним натовпом. Нічого іншого їм не залишалось, як сісти на підводи й негайно виїхати з села. На надіслане „донесение“ з повіту губернатор, закинувши земськ. суду „в ослаб. власти“, виїхав сам на чолі цілої роти полтавської залоги. Селяни віддалися на волю начальника. Ні скарга місцевим органам влади чи то вищим „правительственным местами“, ні однастайність „угрожающих жестов против охранителей порядка“, ні „сходбища“ не різнять згадану розруху від попередніх.

Найяскравіше та найзавершеніше використали форми розрухів з виразною домінантою в сторону терору кріпаки, Ярошевицького на Чернігівщині. Сам власник помер. Маєтком керував його батько. Великий своєум, він створив дуже напружену атмосферу в маєткові. Преддворянства пораяв йому зріктися прав на маєток для дочки. Ярошевицький - батько на це пристав. Маєток було відписано Максимовій. 16 серпня 1859 року Максимова, „по обычаю прежних владельцев“, вирішили влаштувати обід у себе в садібі для всіх селян своїх сел. Їй належало понад 1.200 душ. Поміщицький дім та контора містились у Холмах. Селяни зібрались у великій кількості „мужского и женского пола“. Та замість того, щоб взяти „хлеб-соль, отторгнули приготовленный для них в господском доме сельский обед“³⁾, „пренебрегая угощением, они с азартом стали требовать у помещицы уменьшения барщины и разрешения пользоваться барским лесом для ремонта хозяйственных строений“. Цікавий діалог зафіксовано в скарзі цих кріпаків. Виступав речник незадоволеної громади, селянин Шереметев. На прохання цього останнього вона взяла його за комір нової свитки, що була на ньому і сказала: „что с тебя сотский не може свитки снять, так мне не можна лесу дать“.

1) Черн. губ. марш., 1853 р., справа № 628.

2) Полт., Зінк. повіту. 1854 р.

3) З прохання кріпаків.

„Если не дали нам жесу, то мы не готовы вам служить“, відповідає за селян Шереметев. „Не то вы будете мне работать, а будут ваши жены сажени рубить две недели на меня, а одну на себя“, загрожує поміщиця. „Общество ответило: „сударыня, мы вовсе не пойдем на работу, если вы на нас рассерчали и не пожалели нас, а еще больше прибавляете барщину, то мы поэтому не пойдем на работу“. Найпростіший та безневинніший спосіб добитися свого здався наляканій Максимовичевій прагненням „опровергнуть власть ее и необузданно размышляли не признавать меня владелицей“. Правда, з її слів, кріпаки відчинили горілчані льохи, погромили деякі фабричні „заведения“ цієї ж поміщиці, спорудили облогу панського дому¹⁾. Подавши звістку приставу, Максимова заперлась в будинку й „трепетно ожидала смерти от разъяренных крестьян“. Нагодився пристав вскорості, що користувався серед кріпаків деякою пошаною. Йому пощастило „убедить крестьян оставить двор“. На більше не спромігся навіть сам справник, бо використати „меры строгости“ він боявся, а на слова „увещания“ селяни не звертали жадної уваги. Дальшого дня ні один кріпак не вийшов на роботу. Так пройшов цілий тиждень. Бунтовщики тимчасом склали прохання до губернатора, де висвітлюють свої кривди. Надзвичайно цікава стилем та настроєм сама терміна (чорнетка) їхньої скарги. Щось стародавнє, добре знане в рухах Західньої Європи XIV та XVI століття нагадують вони. Починається ця терміна, всупереч всім формулярам, ось так: „Позвала барыня нас на обед, тому и пошли до ея... и взяли себе хлеб-соль... и стали просить милостыни уменьшить барщину и леса“. Це те, що було кваліфіковано, як азартний крик, що вимусило тремтіти та „ожидать смерти“ власницю. Селяни, очевидячки, хотіли заховати свою провину в більш легальні та невинні форми. 21 серпня виїздить у село повітовий маршалок та командир 4-го резервного батальйону з двома ротами. За участю батюшки „общими силами старались убедить крестьян прекратить неповиновение“. Це не помогло. Приступлено до більш рішучих заходів і наказано салдатам взяти зачинщиків, але й тут без наслідків. Весь натовп „с криком бросился и окружил зачинщиков“. Атакувати натовп військо побоялося за малою кількістю салдат. Село знову лишилося на призволяще. Тимчасом доля його була розв'язана в центрі. 1 вересня сам губернатор з 5-ма ротами, з урядовцями, штаб-офіцерами в'їхав у Холму. Барабанна треля, що розляглася селом, примусила селян висипати з хат назустріч гостям. Губернатор наказав чоловікам зібратись посеред майдану, а жінок відіслав до воріт садиби. Розправа почалась із чоловіків. „Губернатор, подойдя к толпе, спросил, почему они не слушаются“, фіксує початок холмщанської езекуції урядовець губернаторської канцелярії. На запитання губернатора натовп одповідав галасом, серед якого виразно чулись слова: „не будем повиноваться, хоть головы отрубите нам всем“. Відступивши назад, губернатор вирішив використати духовний авторитет пан-отця. „Кроткие убеждения остались безуспешны“: „крестьяне вновь закричали, что повиноваться помещицьеи власти ни за что не станут“. Застерігши селян про „тяжкое наказание за дальнейшее сопротивление“, хазяїн губерні взявся за інструкцію „силою и строгостью положить конец неустойствам“. Викликали зачинщиків на прізвища. „Не выдавать“, відповідали на це кріпаки. Губернатор дав наказа військам атакувати бунтівників. Кільце нижних чинів та жандарів, насунувшись до натовпу, заходилося виривати

¹⁾ Прохання поміщиці.

з натовпу окремих селян і віддавати під різки. Коли протестанти побачили першого з своїх товаришів скривавленим, прийшли „в исступление, сбросив с себя в одно многовение верхнюю одежду и рубахи до пояса, кричали: „когда одного брать, то всех нас берите и секите!“— коротко занотовують акт надмірного обурення безсилою села. Це був кульмінаційний момент сосницької епопії. Кілька десятків скривавлених спин зробили гнітючий вплив на безпорадних селян. Вони стали розходитись по домах. На майдані лишилися лише 6 „упорных“. Це були Андрій Корж, Андрейко, Шевчик, Саврун, Павло Корш та Кириченко. Перший з них навіть перед різками, „положивши пальцы на раны свои“, кричав: „и по приказанию царя не будем повиноваться“. Решта ж не менш була вперта. Навіть і після хлосту вони в один голос повторювали, що „власти над собою не признают“. Домівок своїм цим бунтарям проти державности так і не вдалося більше побачити. Їх забрано до губерської в'язниці. Фінал виступу чоловіків бачила Зіновія Корж—дружина Андрія Коржа. Спершу вона була серед чоловіків, а потім продерлась через військо назад до жіночого натовпу, що покірною чекав на свою долю біля воріт поміщицької садиби і закричала до них: „Ануж, вы чего тут стоите?“. Далі вона гаряче переконувала жіноцтво підтримати виступ чоловіків і вжити активних заходів проти екзекуторів. Та в жінок ще менш знайшлося зважливості щось виразне зробити чи то сказати перед грізним губернатором. Крім сміливої Зіновії, що, ставши перед губернатором, коли той підійшов до жінок, кричала: „то хоть отрежьте голову, а не буду повиноваться!“ Увесь жіночий натовп лишився лойяльний і розійшовся по домах¹⁾. Заарештувавши ще кілька зачинщиків, та лишивши 5 рот салдат на пості „на месте происшествия“, губернатор подався до Чернігова²⁾. Колектив протестантів тут уже не лише заявляє, подаючи скарги, відмовляючись від роботи, влаштовуючи „сборища“, а й діє уперто та настирливо проти представників ворожого соціального середовища.

„Не шевелиться, хотя и мечтает, не показать виду, что думаешь, не показать виду, что не боишься, показать, напротив, что боишься, трепещешь... вот что выработали в эти годы в русской толпе“—писав Глеб Успенський про суспільство дореформеної Росії. Але він на багато явищ соціальних не зважив тогочасних, чи мало дечого не доглядів. З наведених фактів видно, що не завжди „трепетал“ навіть кріпацький колектив, що, як відомо, позначався, „драйной спиной“. Петрашевець Головинський не безпідставно вважав, що кріпаків можна звільнити і „без содействия и воли правительства через восстание их самих“.

Розрухи, що їх досліджено ось щойно і ще кілька не наведених, позначених страцаннями та посіданнями поміщ. добра, треба вважати за чинні чи то діючі з своїх форм та засобів. Всі вони кінчаються вже поза межами „властей помещиков поставленных“. Поміщик тут із рештою ховається, „трепетно ожидает смерти“ чи то відчуває себе „подвергнутым опасности“. Тягар розв'язати та розплутати вузол дальших взаємовідносин вирідника та душевласника доводиться брати державній владі на себе. Спершу виступає пристав, а далі часто й густо губернатор, згідно законам, змушений брати участь у „вразумлении

¹⁾ Мимохіть згадується поруч із вчинком Зіновії Корж „пример исступления крпачки помещика Деприса Вят. губ.“ (тяжко вражена тим, що її чоловік перший повинився губернаторові, вона кинулась у ставок — Семецький, II т.) та жінки в турбацьких подіях 1789 р.

²⁾ Канц. Черн. губ., 1859 р., №. 1421.

заблуждаючихся и усмирении послушных" ¹⁾). Формально наведені акти розчинаються зріканням працювати в економії, демонструванням свого незадоволення, „хождением скопом“, та „ночними сборищами“. Далі селяни готують скарги і в ріжний спосіб подають їх на адресу губерської та центральної влади. Вживають терористичних актів та насильств над помісною адміністрацією, щоб досягти свого, експропріюють панське добро іноді, і в фіналі їх завжди стоять акти опору „вlastям пре-держацим“.

Отже, згадані на початку форми масових рухів тут виразно себе виявили. Правда, вони ще не цілком дороблені, не цілком усвідомлені тими, хто до них удається, не відповідно сприймаються та розуміються об'єктами їх чинности, та в цілому це явище соціяльне того ж порядку, коріння формально відшукати якого десь на заході поквапились історики недавнього минулого. Одхилення в очертах його від звичайного типу масового руху, що дослідили вони, хіба ото можна позначити домінантою по лінії терористичних актів.

Але перейду до більш численної групи, де останні зовсім не відчуваються, де „угнетаемые крестьяне прибежали к мирной, хотя лично опасной для них, форме протеста“ ²⁾).

Занотованих у справах установ їх мені пощастило вишукати лише 20. Не так опуклі та рельєфні вони губилися в нормах взаємин кріпацького села, і на великий відсоток їх обійдено увагою належною. До цього спричинялося намагання поміщиків дрібних, а особливо управителів, заховати їх від ока урядницького ³⁾. Принагідно взяті на облік події цього порядку не можуть бути певно визначені на аналізі всього обсягу поняття. Та для потреб сьогоднішніх вистачить і простого констатування їх властивостей. Останні ж себе і в них виразно показали, бо винагідність підбору самих фактів у великій мірі корегувалась ступенем „преступности намерения“. Вважаючи ж на твердження Міля, що „кожне явище найкраще вивчається там, де воно найсильніше“, не буде зайвою спробою характеристики ось цих явищ і на матеріялі в такий спосіб підбраному.

В 1848 році Пирятинський стряпчий повідомив, що колишні кріпаки в Суботіної за переходу до нового власника, Горбаневського, „отказались от должного повиновения и совершения обязанностей их“. Особливо вперті були селяни Полонський та Ситник. Тимчасовий відділ далеко без зайвих ускладнень заарештував „упорных“ і засадив їх до повітової в'язниці. Другого дня селяни, „увлекаемые своими возмутителями“, прийшли сами „без требовання суда“ до міста. Але досить було справникові вжити „полицейских мер“, як селяни зараз же повернулись додому. (Страйк та демонстрування свого незадоволення постановою суду). Це було 23 жовтня, а 24 жовтня поміщик Горбаневський листом повідомив, що „крестьяне не обращаются к совершенному раскаянию“, чимсь-то обурені „и ожидают только возвращения путеводителей“, щоб продовжити — „начатые беспорядки и явное возмущение“. Ще раз „употребив тщательные старания“ вже — біля самої зборні, в селі, справник утихомирив село. 8 листопаду стряпчий повідомив прокурора, що селяни скорилися й відбувають належну панщину. Лише два „путеводителя“, Полонський та Ситник, через свою

¹⁾ Свод зак. 57 р., II. т. стор. 412.

²⁾ Чтение в истор. общ. Нест. Лет. Ясинского.

³⁾ Полт. губ. прок., справа № 107, 1849 р.

Чернг. губ. марш. 1848 р., справа 610.

Також див. Волконский. Услов. пом. хоз., 148 стор.

„зухвалість“ заарештовані й „содержатся в тюрме“¹⁾. Опір стати урядовцям повіт. селяни не спромоглися. „Долговременное нахождение“ Гаврила Забіли в місті звернуло на себе увагу маршалка повітового. Коли цей запитався його, через що він залишив свій маєток і живе в місті, Забіла відповів, що „в имени его не совсем хорошо“. З села того ж дня нагодився староста Свердел, що, з'ясувавши панові стан маєтку, додав: „Между крестьянами оно в селе Оболоне происходят ночные сборища и самовольные отлучки“. Організатором їх був селянин Марченко. В його ж таки хаті вночі потай відбувались наради, складалось „терміни“ скарг то-що. За писаря на цих зборах правив кріпак Соломка. Щоб довести земському судові небезпечність Соломки, адміністрація надіслала двох селян до нього з проханням написати скаргу на поміщика. Провокація дала позитивні наслідки. Одним із визначних ворохобників в Оболоні треба вважати й відпускнуго салдата Верколоба. Він подав думку, що щасливо розв'язана справа на поміщика, може зробити їх „казенними“. Ото під його впливом серед селян „зародилась мысль о свободе“. „В пьяном виде они стали часто произносить слова в отношении вольности их с похвалками посягнуть на жизнь владельца“. Навіть, за словами одного заарештованого, зовсім перестали вважати себе за панських. На скарги оболонян губерська влада не звертала жадної уваги. Склали скаргу, надіслали до шефа жандарів Орлова. Тут селянам у пригоді став великий урядовець дрібний Морачевський. Він їм і пораду подав, він їм і скаргу написав. Скоро в село приїхала повітова влада. Зробивши „увещание“ та упевнивши селян, „что власть равно печется о благополучии всех сословий“, заарештувала Соломку та Верколоба. Селяни, хоч і були обурені з цього й кричали, що коли брать його, брать їх всіх для одвіту, „что для них все равно, куда ними повернут“, але рішуче обстоювати за своїми односельчанами не спромоглися. Сповнені „духом сопротивления“, вони навіть відбували панщину. Отже, тут селянський виступ можна поділити на два акти формально-виразних: „сборища“ та скарга. Страйк відсутній зовсім, не згадують вже про терор, експропріацію. Лойяльність („мирность“) тут не аби-яка.

Тимчасом скарга на ім'я шефа жандарів дала свої наслідки. Губернатор з наказу Орлова змушений був послати до Оболони урядовця особливих доручень та жандарського офіцера. Губерські урядовці запрохали до зборні ініціаторів скарги та „сборищ“ кількістю 19 чоловіка. Але, крім цих останніх, перед урядовців з'явилося ще 32 чоловіки і сказали: „Хотя из них иные в жалобах на владельца и в совещаниях о деле не участвовали, но объявили свои претензии“. „Що бог дасть, те й буде, а ми ніколи не оставимо свого жалю на пана“. Даючи зізнання, вони домагалися, щоб їх записано у книгу й положено в церкву. Підписів зізнанням своїм вони відмовились давати. Слідство з рештою стало на тому, що йому нема чого робити з селом, де явного „неповиновения“ немає, а тому всю свою увагу скупчило на Верколові, визнавши в тому надзвичайного злочинця та небезпечну людину. Далі ця справа переводиться на „преступления“ відпускнуго салдата Верколоба²⁾. Демонстрація своїх претензій гуртом позначила фінал цієї події.

Самборяни Розумовського, які думали, що вони „вольные люди — казаки“, хотіли добитись свого скаргами та проханнями до центральних урядових установ. У пригоді їм став у великій односельчанин Козловський, що мав „отличительными свойствами своими строптивость,

¹⁾ Полт. губ. прокур., 1856 р., № 107.

²⁾ Чернг. губ. марш., 1848 р., № 610.

неповиновение со злобою и мщением". Він завжди був ладен упорядити комусь прохання чи то „деловую бумагу“, дати пораду якусь. Робив він не все від себе. Йому часто й густо давав наводи Зайцев, пан -отець села сусіднього. Та все ж авторитетність та популярність Козловського були такі визначені, що кріпаки Орловської, Курської губернь йшли та їхали до нього за порадами. Непосидящі самборівці так увірилися, кінець -кінцем, центральним установам своїми проханнями, що губернатор змушений був надіслати до них 24 квітня урядовця особливих доручень. Цьому довелося там бути за самовидцю низки інцидентів цікавих. 4-го травня прийшло до Великого Самбору 5 душ селян і домагалися усунути войта села Малого Самбору. Мотив у них був цілком ґринциповий, бо вони, бач, не хотіли, щоб правив за войта в їхньому селі хтось сторонній (контора перед тим призначила їм зовсім чужу людину), „потому что им это обидно, ибо в их селении есть честные люди“. Прикажчикові заперечення, мотивовані в такий спосіб: „назначение войта из чужих сделано для их же пользы и спокойствия“, не мали впливу на селян жадного. „Люди эти продолжали по-прежнему настаивать с упорством и буйством“. Прикажчик сподівався, що перед авторитетом урядовців з центру схаменяться „упорные“. Закликано отож було їх до покою, де жив представник губерні. „Что вы за люди?“ грізно запитував той. „Общество крестьян малосамборских“ — спокійно й серйозно відповідали селяни. Такий тон відповіді сбурич урядовця, бо він мав це за глузування. Малосамборівці ж і далі обстоювали за представництво, „бо не всім же людям йти сюда“. Коли ж урядовець узнав, що громада надала їм повноважень всього колективу на сході, то не забув запитати: „с чьего позволения, совета или прошения собиралось общество крестьян для совещания“. Питання селянам здалось дивним, і вони резонно відповіли: „Общество... их само по себе и без позволения войта и приказчика собиралось, а их сюда выслало с уполномочием требовать“. І хоч вчинки ці малосамборівців кваліфіковано „противозаконными“, представники стояли на своєму й не залишили контори доти, поки прикажчик не став на слові, що увечері поїде до опікуна клопотатись змістити небажаного войта. Чим закінчивсь неспокій в маєтку Розумовського — невідомо. Є в справі невірзна звістка про те, що потім туди виїхав тимчасовий відділ і заарештував Козловського¹⁾. „Уполномочия требовать“, очевидно, так і не перейшло дозволених меж у взаємовідносинах садибної адміністрації та кріпаків Розумовського. Уповноважені тут не йдуть на все, щоб досягти свого. Противенство їх заховане, релятивне. Селяни, що їх вони репрезентують, не спромили навіть на будь -яке неслух'янство, щоб бажано вплинути на хід переговорів з урядовцями. „Сходбища“, скарги були межею, що за неї не переступило „общество крестьян“ розумовських.

Кріпаки поміщика Лукашевича зріклися своїх обов'язків в двічі поспіль, бо їх у четвертий раз продавалося.

„Дерзость подать жалобу“ поміщиці в Петербург на управителя учинили й кріпаки баронес Черкаських. Бувши надто перейнятою повагою до управителя, баронеси не захотіли оголосити ту скаргу — „клевету, пасквиль“ змістом. Писав її священник Центров, а подав козак Бондаренко, що в своїх справах їздив у той час до Петербургу²⁾. Козельський асесор подав, 1858 року записку, „что крестьяне его в числе

¹⁾ Канц. Черн. губер., 1848 р., справа № 483.

²⁾ Губ. Черн. марш., 1852 р., спр. № 574.

12 душ... с некоторого времени уклоняются под разными предлогами от исполнения обязанностей по занятию господскими работами и от платежа следуемых податей и повинностей“.

Соколовський, продавши кріпаків поміщикові Якимасі, зустрівся з опором мас. Вони не хотіли коритися довіреному Якимасі „в отношении работ по имени, делали грубости и дерзости“. Справник легко ліквідував за допомогою різок цей безпорядок¹⁾. Кріпаки Романовича групою в 30 чоловіка ходили до пана, „приносили словесную жалобу“ йому на свої кривди. Той їх послав до справника. Доступитись до повітового начальника їм не пофортунило — інвалідна команда зустріла їх біля земського суду й заарештувала з них 22 чоловіки, пославши до тюрми. „Не в силах переносить столь жестокие наглости владельца“, селяни удались через представників до губернатора. Та все ж їм і там не могли дарувати того, що вони „толпою пошли вместо того, чтобы без шума, волнений, двум или трем явиться“. „Полицейскими мерами“ їм довелося спокутати свою провину²⁾. Відмова від „исполнения обязанностей в отношении работы“, скарга, „хождение скопом“ — ось, власне, формальні ознаки й цих виступів. Нове тут представництво, так наочно продемонстроване перед владою самборянами. Цей деталь на тлі колективного противенства ще щільнішою робить родинність їхню з рухами часів потонних.

Розмир із кріпацьким ладом тут менш радикальний та безоглядний. Зратившись на деякий час з системою, пануючою в формі зрікання панщини, скарг, демонстрацій групою, зборищ, вони знову заспокоюються, знову терпляче йдуть на панський лан. Противенство кріпацьке тут не набуває того характеру безумовного, що позначає реакції селянські першої групи. Учасники демонструють свої „претензии“, мовляв, заявляють про них, тому не зайвим буде їх залічити до окремої групи заявного характеру.

Скидаються „мирністю“ на згадані виступи ще в низці сіл, та їх обійду за дублетністю, так би мовити, їхньою³⁾.

Варіанти форм, що ними захищали кріпаки свій життєвий мінімум чи то ставили й намагалися перевести програму - максимум, були, як бачимо, різноманітні. Протеж серед них ми, ото певно, пізнаємо ось такі форми: страйк, демонстрацію, скаргу, терористичні акти. Збіг їх, як засобів боротьби, в тих чи інших сполуваннях надає ото процесові реакції колективної вигляду чинного чи то заявного⁴⁾. На юридичній мові установ того часу це звалось бунтом, „волнением“, „неповиновением“, „ослушностью“, „беспорядками“ то-що. І намарно було б намагатися ставити знак рівняння між ними та масовими виступами пізнішої доби. Час і дослід на тлі нових умов надали цим останнім більшої сталості та завершення, а саме: вони стали виразніші формально, розмежованіші та витривало-напруженіші функційно, не згадуючи вже про їхню більшу координованість у часові та територіяльно. Годі буде того ж шукати в реакціях кріпацького села. Вони ще позначені формально не аби-яким синкретизмом, млявістю та малою витривалістю в чинності. Воднораз кріпаки не використовують до кінця кожної форми, не дають інтегруватись енергії змагання в будь-якій з них. В афекті колективного збурення вони удавались до

1) Канц. Черн. губ., 1858 р., № 2255.

2) Канц. Черн. губ., 1859 р., спр. № 2363.

3) Справа № 714. Чер. пр. дв., 1858 г., № 10. 1854, Полт. губ. прок., 1842 р.

4) Тард. Личность и толпа.

всякого засобу — форми, розпорозували цим енергію самого виступу і, відібравши ось так у них певне результативне значіння, надавали їм безпорядного вигляду. Треба також сказати, що революційна стихія кріпацького села, за отой короткий період, досліджена (40 — 50 р.), трансформувала в сторону чинної реакції. На початку 40 років майже самі заявні реакції спостерігаються, а під кінець 50 років місце посідають великі розрухи чинні. Кріпацька маса поволі, але виразно поверталась к 60 рокам в сторону чинно-агресивних форм боротьби, кількісне нагромадження яких до певних розмірів безсумнівно кінчилося б „взрывом“, що його так побоювалось дворянство¹⁾. Отже всякий розрух меншого осягав, ніж на те був спроможний, в меншій мірі звертав на себе увагу ворожого середовища, ніж на те заслуговував. Етикетка „беспорядка“ довго ховала за собою його змістовність у формах, його визначну революційність, потенційну у наслідках. Виявитись останній заважала майже певна відсутність координованости що до явищ одночасних того ж порядку в ділянках споріднених соціального агрегату та в розгортанні в часові динамічних спроможностей, в кожній з них закладених. Ось така „локальність“ всеж не завадила їм справити на сучасників певне вражіння та тропу не аби-яку утворювати для майбуття.

IV. МЕТА РОЗРУХІВ

„В чем состоят мысли крестьян об изменении их состояния? На этот вопрос никто не в силах отвечать, потому что у крестьян есть только желание свободы“, писав сучасник. Все ж відповідь на це питання за нашим матеріалом можна дати більш докладну. Найвиразніше та найрадикальніше перспективи завтрашнього дня — „желание свободы“ — ставали перед тим селянством, що йшло на протест, орієнтуючись на чутки та „поверья“. Спраглість волі відсвічується в кожній фразі їх зізнань. „Они должны быть вольные“, непреклонно виголошують кріпаки поміщиці Простоквашової на Чернігівщині²⁾. „Крестьяне — вольные люди — к а з а к и“, доводять кріпаки Розумовського з Великого Самбору на Чернігівщині. Щоб ствердити та підсилити це юридично, вони ладнаються їхати до Санкт-Петербургу „для ходатайства там по делу об отыскании казачьего звания“. Селяни поміщика Лукашевича на Золотонощині волюють, щоб „их сделали свободными людьми“. Думка та стала провідною в їхньому житті, „главнейшею“, мовляв повітовий стряпчий. Даючись на віру словам того ж таки урядовця, можна думати, що вона „по всей вероятности, поселена между ними кем-либо из неблагонамеренных людей“. Отже, не помилившись, можна сказати, що зовнішні „раздражители“ надавали реакціям, що поставали на економічному ґрунті, характер повної непримиримости сучасним їм політично-соціальним середовищам, Обрії та далині селянських прагнень ясніють тут такими покликаннями: „Мы, все крестьяне, не будем ваши (панські — О. Н.³⁾), мы не господские“. До них, хай то буде, „мнимых“, на думку урядовців, селяни йдуть простцями та йдуть „упорно“. Це акти розмиру безсумнівно та неоглядно з панським ладом. Кріпаки тут не тільки хотять „никогда не оставить своих обид“⁴⁾ на власників, але „освободиться совершенно от власти и не слушать никакого начальства“, мовляв Черн. губернатор. Теж не безпідставно граф. Перовський (міністр внутрішніх справ) писав: „По

¹⁾ Огановский. Законом. аграрн. звор., II т., ст. 385.

²⁾ Черн. губ. марш., 1842 р., справа № 490.

³⁾ Кріпаки поміщика Савилького на Черніг.

⁴⁾ Кріпаки поміщика Забіли на Черніг.

народному поняттю вольность заключається собственно... в совершенном безначалии и неповиновении. Кто будет против этого спорить, у того или намерения нечисты, или он не знает России. Не только в глуши в отдаленных губерниях, а и среди столицы весьма легко убедиться в справедливости сказанного... Вот какие понятия находим мы в народе о вольности или свободе—понятие бессмысленное и страшное¹⁾. Формально ж це „бессмысленное и страшное“ не набирало чогось нового, незнаного. Країні своєї утопії селяни шукають виправдування в „старине, освященной веками“²⁾. Народній свідомості, козак ото, козакування—були в такій же мірі припадні на сконанні кріпацтва, як і за його зачинанні³⁾. Правда, зміст тямки цієї далекий був від стану козака реального, що жив поруч з ними, бо „понятие о казаках соединялось с понятием о полной независимости не только от панов, но и от чиновников“⁴⁾, чого, звичайно, ніколи не мали козаки за всю свою довгу історію. Проте чинність її, як гасла провідного, була безсумнівна, хоч адепти його на Лівобережжі не спромоглись на щось подібне київським рухам 1855—56 років. То була ідеологія, що зовсім поривала з панським ладом. Домагання ті зовсім виходили за межі феодального режиму. Але їх було мало. Переважають виступи проти окремих сторін кріпацтва, реформуючі чи то оборонні наміри. Кріпаки Голіцина визнали, що вони в „своём праве“ зрідкатися зменшених наділів. Домагались вони старих, до того користованих ними⁵⁾. У поміщиці Шкляревичевої селяни обстоювали на трьохденну панщину, що на той час виросла до 5—6 день на тиждень⁶⁾. Про панщину йшла суперечка і в садібі Ярошевицького. Хотіли вони також спекатися „жестоких наказаний“. Крім того, селянські оселі вимагали ремонту. Лісу в них власного не було. Отже кріпаки прохали дозволити „пользоваться экономическим лесом“⁷⁾. У Ямчевської кріпаки повстали теж проти цілотижневої панщини, вимагали „льготных дней, когда бы они могли пойти на сторону и поработать за плату“⁸⁾.

„Будучи слышаны об облегчении участи от правительственной власти августейшего нашего монарха“, кріпаки Копця зважились протестувати проти системи, що в ній вони „не имели ни одного дня в неделю, не исключая даже праздничных и воскресных дней“⁹⁾. Заработать хлеба за Днепром, в Киевской губернии“ домагались кріпаки Іваненкової на Полтавщині¹⁰⁾. Збільшення панщини майже скрізь іде поруч з погіршенням економічного режиму. Крім конопляного батіжка, ми часто й густо натрапляємо на „меры полицейского воздействия, на тюремный замок“. Іноді кріпаки наважуються і проти цього зняти річ, по змозі захищають себе та своїх односельчан від насланих тортур. Знаходимо факти, коли кріпаки йдуть звільняти ув'язнених товаришів, не дають бити „зухвалих“, захищають од рук влади „ворохобників“. Ми вже бачили, як селяни Кочубея хотіли з бою взяти етапну тюрму, щоб звільнити старого Чумака. У Рітера на Полтавщині намагаються „угрозами“ звільнити заарештованих, у Лихопоя навіть жінки вийшли

1) Семевский. Крест. вопрос, II т.

2) Коц. Истор. крест. движений.

3) Грушевський, VII.

4) Игнатович.

5) Канц. Черн. губ., 1859 р., спр. № 2048.

6) Канц. Черн. губ., 1859 р., спр. № 2425.

7) Канц. Черн. губ., 1859 р., спр. № 1425.

8) Черн. губ. марш., 1857 р., спр. № 738.

9) Канц. Черн. губ., 1859 р., спр. № 2363.

10) Полт. губ. прокурор, 1842 р.

захищати чоловіків від „полицейских мер воздействия“. Огже, понад 6 виступів кріпаків можна залічити до групи революційно - н а с т у п н и х. Гаслом своїм вони мають волю, що іноді виливається в намір не коритися жадному начальству, жадній владі — „и по приказанию царя не будем повиноваться“¹⁾,— конкретно ж хочать стати козаками. В своїй же масі ці ідеологічні питання не йдуть дальше захисту того мінімального, що ним селяни жили вчора, проти ненажерливого наступу агентів процесу акумуляції. Це реакції о б о р о н н і.

V. РЕЗУЛЬТАТИВНА СТОРОНА

1. Які ж наслідки мали наведені реакції в тодішньому офіційному суспільстві? Дворянська верства дуже уважно ставилась до них. Кожний виступ селян та його втихомирення не аби-які гроші коштували душеволодільцям. Тут були і загублені дні робочі, і прогонні гроші, і харчування салдат. Не завжди вони були також певні серед обурених селян і за своє життя. Поміщик мав озиратись на те, що робиться в нього перед ганком, в челядницькій, за парканом садиби. „С замирающим от страха сердцем прислушивался он к шороху темной ночью, ожидая грозного мстителя, потому что он знал, что этим людям нечего терять“, влучно характеризує тодішній стан дідича Коц. В моїх справах є деякі факти, які виразно характеризують стан поміщиків на сконанні кріпацтва. Найвиразніше поступився чернігівський поміщик Забіло, що визнав за краще піти геть з маєтку, де „не совсем хорошо“. Але проречисто пережив неспокій в своєму селі князь Павло Голіцин. Акт „великодушия“, що про нього була мова раніше, постав після цілої внутрішньої голгоги, пережитої наляканим магнатом. В справі знаходимо листи його до справника за розруху. Першого листа написано 29 червня на початку робіт. Не давши ради кріпакам при допомозі станового, Голіцин запрошує справника „прекратить это восстание“, а справник, вийшло, не дуже приязно ставився до Голіцина, колись обійдений останнім. Отже, наведений лист стримано-діловий. Мотивуючи необхідність приїзду справника до себе в маєток, новозибковський князь подає: „Ходят слухи, которые опасны не только для Топольской экономии (його маєток — О. Н.) и для меня, но для всего нашего края и дворянства“. Тому він сподівався, що справник негайно прибуде. Але урядовець не дуже поспішав. Лист 30 липня вже роздратовано-услесливий. Втративши надію офіційно заполучити агента „благочиния“, князь наполягає на „добрососедские чувства“. Третій лист, писаний через тиждень, сповнений увесь тривогою та острахом, навіть почерк князя став менш чіткий. Починається він словами: „бога ради, примите как можно скорее самые деятельные меры“. Кількість протестантів на той час вже виросла до тисячі чоловіка. „Еще день или два — и все пропало“, вбачається наляканому „генерал - губернатору в малом виде“²⁾. Запобігти аби лихові — от лейт - мотив його настрою сьогодні. „Забудьте наши личные неприятности и действуйте на пользу общую“. Турбує та лякає його найбільше „заразительность“ селянської реакції, те, що вона почалась в одному селі його володінь, а за цей час вже встигла охопити декілька. „Спешите, иначе все пропало“, приписує він ще. І справник прибув; за рахунок свого гонору, широко зрікшись принципа „непроницаемости помещичьего имени для

¹⁾ Андрій Корж.

²⁾ Каразін.

государственной власти¹⁾, новозибковський магнат знову опанував своєю черню. Щось символічне для всієї історії російського та українського дворянства, що, мовляв Герцен, „продали свое человеческое достоинство за нечеловеческие права над своими ближними“, додається в цьому фактові. Це властиво було в свій час і дворянству Європи. Кавтський, дослідивши низку фактів із історії Німеччини на початку нової доби, писав: „Дворянство продает самостоятельность, чтобы тем прочнее укрепить экспроприацию крестьян“²⁾. Стан переляку був властивий і дворянству Київської губернії. Шляхтичеві Молодецькому здалося там, що „крестьяне его имеют заговор против дворян“. Урядовець, що виїхав у цей масток, констатував: „крестьяне его имени оказались весьма спокойного настроения“. „Паника охватила дворян“, і вона була не лише на Чернігівщині, на Полтавщині та на Київщині, а охоплювала й інші губернії тодішньої України. „Различно понимая причины распространявшихся между крестьянами слухов, дворянство сходится в одном — в чувстве страха восстания крестьян“³⁾. Офіцер генерального штабу Павлович став на такому висновку, вивчивши настрої селянських мас на Катеринославщині: „Это сословие при первом малейшем случае готово произвести беспорядок... против дворян-помещиков, к которым крестьяне питают глубоко затаенную ненависть“⁴⁾. І ось тут якраз, незмірно у великій пригоді став принцип російської влади, висловлений Паніним ще за часів утихомирення пугачовщини — „Умножение над ними более правительства“. Це „умножение“ як в XVIII ст., так і пізніше відбивалось на результаті соціальних реакцій селянських, що все ж створили тло, дуже далеко від „гармонии политического быта“, якою ото так вихизовувались адепти „православия, самодержавия и народности“. Правда, Погодін, хоч трохи й запізно, але все ж визнав одверто: „Мы рабы для нас не страшны, но для нас страшны Емельяк Пугачов. На сторону Мадзіни не пойдет никто, а Стенька Разин лишь кликнет клич... Вот где кроется революция, вот откуда грозит нам опасность“.

2. Не всі, звичайно, дідичі безпорадно почували себе перед збу- реним кріпацьким колективом. Деякі з них наважувалися тушити во- гонь, лякаючи кріпаків „холодною, рекрутчиною, через свою админи- страцію“ завдаючи хлосту то-що. Та, випробувавши всі можливості їм підвладні, і побачивши, що вони без наслідків, „куроцапы оседлые“ вимушені часто й густо удаватись до урядових агентів — „куроцапов, облеченных доверием“ різних рангів⁵⁾. Передягши дворян з військо- вого мундира в цивільний, ще ото в XVIII столітті російський уряд на- жив собі, треба сказати, не дуже стійку „отеческую полицию“ в них⁶⁾. Фактично все лягало на плечі земської поліції. „Во всех случаях, где непослушанство, нарушение благочиния не будет заключать в себе большой разницы, предоставляется полиции людей, состоянию сель- ских обывателей принадлежащих, наказывать по приговору ее до- машним образом или подвергать легким полицейским исправлениям“⁷⁾. Становий пристав, справник, тимчасовий відділ надавав „легкому по- лицейскому исправлению форм увещеваний“ чи то катування, обмеженого

1) Див. так.: „Письма из Риги“ Самарина.

2) Каутский. Предшественники социализму, т. II.

3) Заблоцкий. Десятовский граф. Киселев, т. IV.

4) Материалы для географии и статистики России Ек. г. 59 ст.

5) Салтыков. Письма к тетеньке.

6) Шильдер. Павел I.

7) Свод закон., т. II.

різками. Аджеж мав рацію граф Бобринський скептично кинути в дискусію з Шевєревим ось таку репліку: „На выставку при настоящем положении дел мы могли бы послать разве только драную спину помещичьего крестьянина, чтобы похвалиться перед Европой безмерной выносливостью этой спины“¹⁾. Треба сказати, що „спина“ була лише формально панською, а скородив її часто й густо повітовий урядовець. Розправа з бунтівниками ніколи не кінчалася хлостом. Відшукували „зачинщиків“ і перш за все їх ув'язнювали. Кару цю для привідців селянських розрухів не треба вважати легкою. Коли життя суспільне на припоні йшло урядового гасла: „остановись, плесней и разрушайся“, то тюрма можливості розгортала широкі для цього в буквальному розумінні наведених слів. Микола I, об'їздивши Росію в 1816 р., в своєму денникові вражіння зафіксував такі: „Арестантский острог с госпиталем в таком жалком положении, что грешно не упомянуть о нем: ветхая деревянная изба, состоящая из трех низких чуланов почти без окон и отдушин, в коих посреди 22 человека инвалидов бессменных караульных и 66 арестантов в двух остальных. Без пищи, без одежды, в спертном гнилом воздухе, без различия родов преступления, возраста, одни на других. Старая развалившаяся деревянная караульня, в которой прилипчивыми болезнями одержимы больные арестанты, в одной комнате со стерегущими инвалидами, на одних нарах, без одежды, без лекарств, без суммы на содержание, кроме от милостыни собираемых“²⁾. На поступ будь-який в сторону поліпшення не спромоглась тюрма і за його царювання, бо свідчення подорожника Квакера на початку 70-х років тотожні наведеним³⁾. Найбільше давався в знаки виїзд губернатора. Це було в тому разі, коли повітова влада ставала безсилою щось зробити, і ось тоді губернатор, що мав за свій обов'язок „устремлять все свое внимание на дух и нравственное направление во всех сословиях... сохраняя в непорушности благонравие, порядок, мир и тишину“⁴⁾, ставав „животодателем своих братьев“⁵⁾. За 412 арт. свода законів він збирав відомості про акти порушення порядку „без малейшего упущения времени“, вживав всіх потрібних, на його думку, заходів, як ось — „внушение, объяснение, увещевание, употребляя при сем священников“. Коли ж „ослушные упорствовали в своем заблуждении“, губернатор мав право силою і „строгостью“ покінчити з „неустройством“, віддавши на суд винуватців, „учреждаемый на сей случай“. В непокірному селі після цього завжди лишалася команда війська на постої. Іноді строгість губернатора виходила далеко за межі юридично дозволених норм. В маєтку Ярошевицької селяни добре відчували, що губернатора „видеть даром нельзя“⁶⁾, бо „военно-судная комиссия“ засудила діда Коржа на каторгу, на 70 ударів „плетью с клеймами“, 7 інших „упорных“ і в тому числі Зіновію Корж до трохи меншої кількості „ударів плетью“, але „с клеймами“ і теж на каторгу. Все село мусило сплатити видатки на утихомирення, що складало десь коло 6.500 крб. Виїхавши в маєток, Простоквашіна „личным распоряжением водворила спокойствие“ в такий спосіб: трьох покарано через

1) Барсуков. Погодин, XV т.

2) Цильдер. Николай I.

3) Його слова: „При посещении больших и малых тюрем мы вообще были глупо потрясены: в некоторых из них очень грязно и много насекомых, особенно клопов. Запах нестерпимый“. Русский архив. 1874 р.

4) Свод закон. II т., арт. 302.

5) Слова симбірського дворянства до Паніна після втихомирення пугачовщини.

6) З промови Рязан. губ. на втихомир. голиц. селян.

ката кнутом¹⁾ і заслано на каторгу, двох покарано шпіцрутенами, трьох—різками, діда Камшу заслано до Сибіру. В цих випадках так захопився своєю ролею „животодателя“, що перебільшив всі дозволені норми. Ланському (міністрові внутрішніх справ) на повідомлення про присуд над кріпаками Ярошевицької довелося підписати: „наказание плетьюми ни с законами, ни с обстоятельствами дела не согласно“. Вимагав справу переглянути, зваживши на те, що винуватці військовій команді опір не стали, а шпіцрутени й „плеті“ припустимі були лише в останньому разі. Виплату видатків на втихомирення він дав селянам на рати за 15 років. Але такі випадки стримування губернаторів були явищем рідким. Міністерство або повідомлялося про це, бо конфірмувати присуд військового суду не мав права сам губернатор тільки над численною групою злочинців і ото удавався за цим до міністерства, або само приставало на вирок губер. пол. карного суду.

У такий спосіб розпачувалась за страх дворянська верства. Та пожежі, що слалась низами, не гасилось, акти протичинности, в такі жорстокі та брутальні форми укладені, „во всех хижинах поставили на очередь дня вопрос о нападениях и сопротивлении“²⁾). Свідомість цього певности в настроях поміщиків не творила. Навіть сам шеф апарату розплати, граф Бенкендорф, зазначав: „Причины взрыва, которые во время можно отклонить, не уничтожаются нерешимостью (що до реформи—О.Н.), а лишь укрепляются, и, чем позднее будет этот взрыв, тем сильнее и опаснее“. Дворянство поступове, зацікавлене довготривалости „на-сущного куска хлеба“ в прерогативах економічних, перш за все, в таких умовах ладне вже було поступитись ними в царині юридичній. Уважний спостерігач українського життя, Іван Аксаков, в листах до матери писав: „Отношение помещика к крестьянам с каждым годом расстраивается и надо спешить приводить дело в такое положение, чтобы события не застали врасплох и не лишили помещика насущного куска хлеба“³⁾).

3. У споріднених соціальних групах того часу кріпаки не лишалися самотні. Вони знаходили часто й густо там собі підтримку моральну й практично-матеріальну. Виразну вказівку знаходимо в маєтку поміщика Забіли. Коли там провадилося слідство, то поміщик прохав урядовців повіту не йняти віри зізнанням козаків, бо, „составляя одно неразрывное общество, они вмешиваются между крестьян моих в скоп и заговор“⁴⁾). Відомо, що жалобу на управителя баронес Черкаських одвіз до Петербургу козак Бондаревський, „который имел дерзость подать ее“. Поміщиці добре відчули небезпеку впливів козачого середовища, бо вдаються до справника з клопотанням ізольовати їх, „зная, сколько вредно имеет соседей, которые стараются волновать крестьян“. Черкасови просять „взыскать, примерно, с козака Бондаревского и внушить ему, что интересы крестьян—наши должны быть всегда на будущее время чужды ему“.

Не міг би відбутись без козацького середовища і ось такий оригінальний акт протесту в маєтку Рігельманової на Полтавщині. В козовицю 1857 року, вийшовши на степ з косами, вони, змовившись, полягали на шляхи біля панського сінокосу й роботи не розпочинали. Нагодився прикажчик; не вплинувши грізними словами на неслухняних, він дав волю рукам. Обурені косарі, взявши певний реванш стосунами, звязали його, повели селом і козакам зустрілим гукали: „ось наша воля“.

1) Справа була в 1842 р., а кнут використовувався як кара, до 1845 р.

2) Маркс (18 брюмера) про настрої сел. у Франції.

3) Іван Аксаков, т. III, письма. 1854 р. Лист з Харкова.

4) Канц. Черн. губер., 1845 р.

Годі було також покладатись на представників козацької громади і в ролі понятих. 90 чоловіка заповучив справник козаків, як відомо, на втихомирення лихопоївських селян. Та ні одного з них не лишилося на майдані в момент критичний, коли селяни взялися захищати ба навіть наступати „с угрожающими жестами“. Коли пристав хотів було біля села Жданів спіймати кріпаків-утікачів одного пана, і він уже мав їх наздогнати за селом, то селяни-козаки вибігли з дворів „гвалтовно побежали и отняли у него, Лукьяненка (пристава), лошадей, а санки его бросили среди дороги“. Довелось начальству пішки, чимчикувати до розправи, а утікачі були такі ¹⁾. „Для упрочения власти правительства и общественного спокойствия не соединять, а разобщать должно—divide et impera“—не безпідставно, очевидячки, подавав рецепти урядовій політиці сенатор Меншіков ²⁾.

Не аби в якій пригоді ставали селянам—чи то формуючи протестантський настрій, чи то дававши поради, куди звертатись за допомогою, чи розвозячи різні чутки по селах,—салдати та ратники. Обіжник міністерства внутрішніх справ від 1856 року ім приписує чутки про те, „что в день коронации будет даровано свободу. Особенно эти слухи поддерживают ратники, возвращающиеся в отпуск“, визначає документ далі особливо шкідливу групу військових ³⁾. 12 років кріпаки Забіли не „претендовали на владельца“, а коли заявився туди у відпустку салдат Верколюб, обстава відмінилась. Він заходився „подговаривать крестьян поддержать его извет на Забелу, говоря, если онный извет подтвердится, то они будут казенными“. І от із цього часу серед селян розчалось ворохобництво, „зародилась мысль о свободе“. Відпускний салдат Винниченко спричинився до неспокою в маєтку Фальковського, навіть він стає проводирем певної групи селян і веде їх потай, вночі, до губерського міста із скаргою.

Писарі, зокрема волосні, теж дуже непокоїли владу в своїх сунках із кріпаком, „которые, как грамотеи, пользуются уважением простого народа“ ⁴⁾. Через них по ліквідації Кримської війни ширилися чутки „о том, что в Новороссийском крае дают землю и льготы переселенцам“. Ці чутки були настільки сильні, що „увлекали крестьян на юг“. Відома також з попередніх актів роля економічних писарів. Зводжу на очі Олександра Чумака в селі Чутовці, що став ото за привідця та організатора протесту, або писаря Онучка в Лихопоївськiм маєтку, що разом із селянами до повітового міста пішов по волю. Тож взагалі до цих „рассевателей“ належать слова Олександра II ще в 1845 р. „А если рассеватели сих толков попадут к нам в руки, то поступать с ними по всей строгости законов“ ⁵⁾.

Крім селянської верстви, ми ото надibuємо широку допомогу кріпакам і серед службової інтелігенції різночинців. Що ото мовляв Белінський: „грамоте оно всегда училось на медные гроши“. Кілька вказівок знаходимо на пан-отців. У тих же Черкасових жалобу складав пан-отець Центрович і так вдало та дошкульно, що поміщиці, перейняті повагою до свого управителя, назвали її „клеветою, пасквилом“ і не хотіли показувати її повітовій владі. Цей же Центрович без дозволу поміщиці вінчав селян. Черкасови просили архієрея усунути Центровича з села. Викликано його до владики, та відсутність

¹⁾ Губ. Правл. Полтав., 1856 р., № 772.

²⁾ Семевський, т. II.

³⁾ 1857 р., № 2007. Канц. Черн. губер.

⁴⁾ Канц. Черн. губ., 1856 р., № 2007, секрет. стол.

⁵⁾ Савин. Николай I и цесар. Алек. Ник. Труды инст. ист.

документальних даних у руках влади врятувала його від кари. Причетні були пан-отці до заколоту в маєтку князя Розумовського. Кріпак цього поміщика Козловський, відомий на цілу округу вмінням складати скарги та давати поради в кріпацьких справах¹⁾, „учащав к тамошньому легкомысленному и сомнительного поведения священнику Ивану Зайцеву“. Очевидячки, до „отличительных свойств“ Козловського — „строптивость, неповиновение, злоба, мщение“ — не в малій мірі спричинилося ото „легкомыслие“ Зайцева. „Там, где священник принимает оппозицию против помещика, там большею частью случается, что он становится во главе их“, писав Забл.-Дес., посилаючись на низку розрухів ним обслідуваних губернь. Менша, звичайно, була роля згаданих пан-отців, але все ж показна. Не аби-яким злочинцем вважали й дячка Родковського і в маєтку Лихополя. Клубом, де визріли акти протесту селян цього поміщика, була його хата, бо відомо, що вони часто збирались у ній. Не пасивним господарем лишався, звичайно, і Родковський, бо тож його віднесли „в категорию вредных подстрекателей“. Відоме місце з пісні Рилеева:

Бари з земським судом
І з приходським попом
Нас морочать
І волочать
По дорогам да судам...

очевидячки, не вичерпувало ролі попівства в житті тодішнього села.

Окремі представники дворянства йдуть теж у кріпацьку масу, сполуються з ними чи то обстоюють їхні інтереси. Треба навести прізвища ось тут юнкера Малевича та загадкового Луки Лукича. Малевич звертає на себе увагу влади в справі кріпаків Ященкової. Останні відмовились коритись владі поміщика, покликаючись на „указ сената о вольной“. Виявилось, що указ той склав чи то розказав про нього дворянин Малевич. Правда, справник, що приписував цю провину Малевичу, не мав у себе майже жодного доказу. Але відомості про те, що Малевич був уже причетний до розруху маєтку Апраксіна, за що і відсидів у тюрмі 3 місяці, на зле прислужились Малевичу. Палата карного суду за конфірмацією губернатора ухвалила „лишить всех прав состояния, сослать на поселение в отдаленнейшие места Сибири“. В селі Дем'янівці в поміщика Міклашевського на Стародубщині кріпаки „сделали ослушность“, виконували роботи в економії та ширили чутки між односельчанами про вольність. Справник, беручи від них зізнання, став на висновку: „причиною оных было лицо, в показании крестьян именуемое Лукою Лукичем, с объяснением, что он неоднократно появлялся между ними в присутствии многих лиц“. Речовим доказом кріпаки подали справнику дві пляшки з вина та серветку. На рапорт справника губернатор наказав „разыскать этого вредного преступника“. При всій своїй ретельності, справник виявити сліди „преступника“ не зміг.

Отже кріпацька маса не була ізольована, її реакції визрівали не без впливу „путеводителей“ інших суспільних угруповань. „Пожар, шедши низом“, мовляв Покровський, так ото територіяльно розпоршений, не був без можливості поширитись на всі шари невдоволені соціальної піраміди. Горючого матеріялу вистачало, паліїв у вигляді „неблагоднамеренных людей“ можна було натрапити скрізь. Повітовий стряпчий Зінковського повіту подав на увагу губернському прокурору

¹⁾ Пишет бумаги даже лицам Курс. и Орлов. губ., живущим—за словами урядовця особливих доручень. Справа № 483, 1848 р.

пригоду з козаками Романівки, що хотіли спасти молодий ліс поміщика Черниша, насаджений на спірній землі. Управитель за допомогою групи кріпаків зайняв козацьку худобу й погнав до панської обори. Козаки цілим натовпом перейняли їх коло села. Могла знятись бійка, але десь взялась постать на возі „в коричневом немецкого покроя платъе“, удала з себе якогось урядовця і з воза запевняла кріпаків, „что не сегодня - завтра вам обявят волю“. Управителя ж тому раюно не слухати, худобу козакам повернути. Кріпаки слухали уважно орації цього інкогніто, але повернути худобу ніяк не могли наважитись. Та далі обурення цього удаваного урядовця, що вони не хотять бути вдячні за новину, їм бажану, зробило своє. Худобу козаку врятовано. Справник, прибувши до маєтку на „доношение правителя“, жодних слідів „подстрекателя“ не знайшов¹⁾.

4. Реакції були пересторогою постійною, показником меж, що за них вже не смів шукати безкарно апетит хижакський поміщика - підприємця, „характером фабричної напруженности“²⁾ позначеного. Вони були оборонцем життєвого мінімуму покріпаченого села, виправляли криву експансію первісно акумуляції. Не юридичні норми рятували дрібного виробника - селянина від повного руйнування. Свод законів що до цього обмежувавсь лише побажаннями. Ось хоч би, приміром: „когда виною помещика деревня доведена будет до разорения и крестьяне обременены будут безмерными и непосильными тягостями, также в случаях нетерпимых в управлении жестокостей местному главному начальству предоставляется наложение на имение таковых помещиков опеки“³⁾. Не буду вдаватися до критики формальної послідовности цього артикулу, як законодавчого акту в цілому, відзначу лише одну ваду його, а саме: „черта, переход за которую сопровождался разорением крестьянина, не была обозначена“ — мовляв Романович - Словатінський. Проорати обніжки помітні навколо „денежного хозяйственного клина“ поміщицької економії взяли на себе місію суспільно - історичну розрухи. Рівнодійна загостреного куту кріпацької дійности, де „две России стали враждебные друг против друга... Россия петербургская, дворянская... с другой — Россия черного народа, бедная, хлебопашенная, обезоруженная...“⁴⁾, десь укладалась на перехресті кріпацької реакції та „всяких неукоснительных мер“ що до них з боку командної класи. Форма протестів то була трибуна „угрожающих жестов“, що через неї брав участь, робив познаку не аби - яку селянин, покріпачений у процесі історичному дореформеної Росії. Про ролю кріпацьких мас у реформі 1865 р. небіжчик Рожков писав: „Крестьянство непосредственно прямого участия в проведении реформы не принимало и, однако, оно несомненно, было важной движущей силой, в каком смысле больше всего? Больше всего в том, что без давления крестьянства, без брожения, происшедшего в его среде, не была бы предпринята в правительственных сферах и сама реформа“⁵⁾. Руйнуючи старий лад, кріпацькі розрухи разом із тим правили за підготовчу школу масових виступів потомних, торували шлях останнім. Треба назавжди залишити думку про запозиченість їх із Заходу. Вони зароджувались мимохіть на плідному ґрунті наших економічних суперек, гартувалися та формувалися в горні класових противенств дореформеної Росії.

1) Полт. губ. прокур., 1857 р. Дело о происшествиях.

2) Свод законов, т. IX, 1857 р.

3) Герцен.

4) Рожков, т. XI, стор. 5.

5) Див. так у Забелина. Большой боярин. В. Евр., 1871 р.

Н. ТИХОНОВ

К характеристике дворянской идеологии накануне падения крепостного строя

(ИЗ ИСТОРИИ ХАРЬКОВСКОГО ГУБЕРНСКОГО КОМИТЕТА)

I

Изучение идеологии дворянства предреформенной эпохи имеет большое значение для выяснения целого ряда важных и вместе с тем спорных вопросов, поставленных нашей историографией. Так, например, интересно выяснить, насколько широко среди дворянства было распространено мнение о невыгодности принудительного труда и о преимуществах труда вольнонаемного. Изучение этого вопроса поможет нам определить, в какой мере крепостное хозяйство было экономически нецелесообразным и являлось хозяйственным пережитком накануне своей ликвидации. Вместе с тем станет понятным, какое значение имели аболиционистские стремления дворянской массы среди других причин падения крепостного строя. Изучение идеологии рядового дворянства имеет также большое значение для оценки „Положения 19 февраля“. В результате этого изучения мы можем определить, интересы каких помещичьих групп наиболее полно защищены в „Положении“ и в какой мере последнее удовлетворило стремления широких кругов дворянства. Можно, конечно, указать еще целый ряд очень важных вопросов, для разрешения которых необходимо предварительно выяснить идеологию помещиков.

Многие исследователи потрудились над характеристикой мнений дворянства по вопросу об отмене крепостного права. Целый ряд сочинений знакомит нас с разнообразными оттенками „крепостнических“ и „либеральных“ стремлений, представленными в журнальных статьях, в различных „записках“ и докладах. Эти работы знакомят нас преимущественно с отношением к крепостному праву отдельных, более или менее выдающихся лиц— Кошелева, кн. Черкасского, Унковского и других. Но мы еще очень нетвердо знаем, насколько та или иная точка зрения была распространена среди дворянства. И, следовательно, по мнению отдельных героев крестьянской реформы нельзя составить правильного представления об идеологии широких кругов дворянства. Насколько иногда стремления известных литераторов и государственных деятелей не были популярны в помещичьей массе показывает, например, отношение рядового дворянства к таким лицам, как Юр. Самарин, Кошелев кн. Черкасский. Первый, когда был членом Самарского Губернского Комитета, вынужден был ходить по городу с револьвером и телохранителями, Кошелеву в Рязанском Губернском Комитете устроили

настоящий байкот, а кн. Черкасского Тульское Дворянское Собрание собиралось даже отдать под суд¹⁾).

Для нашей темы имеют наибольшую ценность не те проекты и мнения, которые являлись только наиболее оригинальными или наиболее влиятельными в „общественных“ и правительственных сферах: для нас прежде всего важны источники, отразившие соображения, наиболее популярные в дворянской массе; мнения отдельных лиц для нас имеют тем большую ценность, чем более широкий круг помещиков разделял их.

При выяснении помещичьих интересов нужно иметь в виду также и следующие соображения: громадная империя состояла из столь разнообразных экономических районов, что единство во взглядах дворянства могло быть только по некоторым немногим вопросам; в большинстве же случаев различные хозяйственные условия вынуждали по разному решать одни и те же проблемы. Кроме того, и среди помещиков одного и того же района могли быть отдельные группировки, в зависимости от разнообразных причин. Поэтому следует не только выяснить степень популярности среди дворянства той или другой точки зрения, но и определить, в каких районах и в каких группировках помещичьего класса она была распространена.

Среди источников, имеющих значение для нашей темы, несомненно первое место занимают материалы, касающиеся деятельности Губернских Дворянских Комитетов. Эти Комитеты являлись одной из инстанций в разработке крестьянской реформы. Они должны были составить проекты „Положений об улучшении быта помещичьих крестьян“ в своих губерниях. Эти проекты и послужили основой при составлении „Положения 19 февраля 1861 г.“ Губернские комитеты избирались на общедворянских съездах. Выборы, по замечанию современников, происходили без постороннего давления, и помещики послали в эти комитеты лиц, наиболее правильно и наиболее удачно выражавших их желания. Поэтому, знакомясь с рассуждениями членов комитетов, мы лучше, чем по каким-либо другим источникам, можем узнать об интересах широких помещичьих кругов. Ни один источник не подводит нас так близко к стремлениям дворянской массы, как материалы указанных комитетов.

Правда, Губернские комитеты были стеснены в своей работе определенной программой, но последняя была довольно обща, кроме того, эту программу правительство предложило лишь в качестве примерной, ориентировочной, и потому дворянству предоставлялась широкая возможность обнаружить свои действительные стремления при обсуждении вопросов, связанных с составлением „Проекта положения“.

Деятельность Губернских комитетов изучалась главным образом постольку, поскольку она отразилась в „Материалах Редакционных Комиссий“²⁾. К этому источнику исследователи обращались с целью выяснения общей картины деятельности комитетов; поэтому в их работах общероссийского масштаба естественно игнорировались подробности, интересные и важные для отдельных районов и, самое главное, в этих работах различные мнения членов Губернских комитетов только в самых общих чертах могли быть поставлены в зависимость от экономических своеобразий отдельных районов. Сверх того, материалы Редакционных

¹⁾ „Материалы для истории упразднения крепостного состояния“. Берлин, 1861 г. т. I, гл. V. Об этом более подробно рассказывает кн. О. Трубецкая. „Материалы для биографии кн. Черкасского“, т. I, стр. 130, 143, 186 и след. См. также „Записки А. Кошелева“, стр. 97 — 103.

²⁾ Иванюков. „Падение крепостного права в России“. Изд. 2. СПб 1903. Корнилов. Губернские Комитеты. „Русское Богатство“, 1804 г., №№ 1—5.

Комиссий дают далеко неполную характеристику деятельности Комитетов а в некоторых случаях и неверную — материалы эти составлялись наспех и там имеются более или менее значительные погрешности.

Что же касается других печатных источников, то только в отношении некоторых губерний (Тверской, Ярославской, Оренбургской, Черниговской) мы имеем более полный материал.

Отсюда является настоятельная потребность исправить и дополнить характеристику дворянской мысли, выразившуюся в деятельности Губернских Комитетов, на основании архивных материалов, при чем целесообразнее это делать по отдельным районам; тогда представится возможность глубже проникнуть в рассуждения помещиков, лучше понять причину распространения того или другого мнения, и лишь на основе таких местных обследований можно будет нарисовать достаточно верную общую картину, не прибегая к помощи слишком смелых гипотез. Исходя из таких соображений, автор настоящей статьи приступил к изучению стремлений харьковского дворянства в связи с вопросом об отмене крепостного права и в первую очередь обратился к материалам, касающимся деятельности харьковского Губернского Дворянского Комитета.

К сожалению, теперь уже нельзя представить деятельность этого Комитета с достаточной полнотой, так как погиб наиболее ценный для нашей темы делопроизводственный фонд Комитета. И нам приходится ограничиться документами других фондов, так или иначе отразивших деятельность Комитета. К таким материалам нужно прежде всего отнести „Проект положения“, составленный Комитетом приложения к нему, и записки отдельных членов, а также и отчеты о занятиях Комитета, посланные в Главный Комитет по крестьянскому делу¹⁾. Кроме того, имеются интересные материалы в фамильном архиве Малиновского²⁾. Там мы находим в копиях много записок членов комитета, а также и письма других лиц, посылавшихся или в комитет, или же к полк. Малиновскому, как к члену Комитета. Эти материалы являются очень ценным дополнением к печатным источникам, а также и к материалам Ленинградских Архивов.

II

За недостатком места в настоящей статье автор ограничится короткой характеристикой мнений харьковского дворянства, главным образом лишь по тем вопросам, по которым произошли наиболее серьезные расхождения, — при защите своих точек зрения по этим вопросам противоположные стороны достаточно обнаружили свое отношение по главнейшим вопросам к крестьянской реформе.

В Харьковском Губернском Комитете при составлении проекта „Положения“ образдовались две основные группы. Представителей первой называли „филантропами“, а иногда „либералами“, а сторонников второй группы — „плантаторами“.

Первая группа стремилась к немедленной ликвидации крепостных отношений. „Плантаторы“ же считали более выгодным сохранить на возможно долгий срок принудительный труд, а также и другие основные особенности крепостного строя. За недостатком сведений трудно представить, как развивалась борьба между этими группами. Можно

¹⁾ Ленинградск. Центр. Истор. Архив. По описи б. Архива Госуд. Совета, т. XV, №№ 156, 205 и 206 (фонд Главн. Ком - та по крестьянскому делу).

²⁾ Харьковский Центральный Исторический Архив.

сделать лишь предположение, что первоначально перевес был на стороне „плантаторов“, а впоследствии взяли верх „филантропы“. Такое предположение подсказывается данными о том, как решался вопрос о „срочно-обязанном периоде“. Нужно сказать, что этот вопрос был центральным пунктом расхождения основных групп Комитета. При обсуждении его произошли наиболее горячие споры. Вопросу о срочно-обязанном периоде уделено также большое внимание в различных записках, особых мнениях и т. п.

Напомню коротко о сущности срочно-обязанного периода. По разъяснению министра внутренних дел¹⁾, которым руководствовались в своей деятельности Губернские Комитеты, крепостное право должно быть отменено не сразу, а постепенно; взамен прежних крепостных отношений следовало сначала установить „переходное состояние“ на срок „не свыше 12 лет.“ В течение этого периода крепостной строй в сущности продолжал существовать, так как „основной нерв“ этого строя — обязательный труд — сохранялся. По верному замечанию М. Н. Покровского, „срочно-обязанное состояние“ являлось „замаскированным сохранением крепостного права“, а по мнению представителей харьковского Комитета это „та же барщина“²⁾. После обсуждения в Комитете вопроса о „срочно-обязанном периоде“, II/XII 1855 г. было решено срок переходного состояния определить в 10 лет. За такую резолюцию голосовало 18 членов, а против — 7³⁾.

Это решение, как увидим ниже, выражало главнейшее стремление „плантаторов“. Победой „плантаторов“ „филантропы“ остались недовольны, они повели энергичную агитацию и, в конце концов, добились пересмотра вопроса. На этот раз перевес, хотя и незначительный, оказался на стороне „филантропов“ — 7/III 1859 г. большинством 14 голосов против 10 постановлено: срок переходного состояния сократить до трех лет; в случае же разрешения выкупной операции — до 1 года⁴⁾. Победе „филантропов“, вероятно, способствовала отчасти перемена в составе Комитета. К марту месяцу появились новые члены взамен выбывших. Среди новых членов оказались наиболее выдающиеся представители либерального направления (Хрущов и Шретер). С этого времени перевес либералов явно обнаружился, и весь проект был составлен по предложенным ими резолюциям. Но, тем не менее, оставалось довольно значительное меньшинство, ставшее на точки зрения „плантаторов“. Против либерального проекта наиболее убежденные их противники выступили с двумя особыми докладными записками, отправленными в Главный Комитет. Одну записку подписали 5 членов Комитета а другую 1 — Ильенко⁵⁾. Последняя записка немногим отличается от первой, а в копии первой записки, находящейся среди бумаг Малиновского, в конце имеется приписка, что „впоследствии“ к ней присоединился и Ильенко.

Таким образом все члены Комитета присоединились в конце концов к одной из двух программ. Первая (либеральная) выражена в Харьковском проекте „Положения“ и, в особенности, в комментариях

¹⁾ Отношение Ген. Губернатору Гродненской, Вилинской и Ковенской губ. от 21/XI 1857 г. № 36 (см. „журналы Секретного и Главного Комитетов по крестьянскому делу“, Петроград, 1915 г., т. I, стр. 37).

²⁾ Приложения к трудам Редакционных Комиссий СПб, 1859 г., т. 2, стр. 820.

³⁾ Ленинградский Центральный Исторический Архив. Фонд „Государственного Совета“ по описи, т. XV, № 156, л. 177.

⁴⁾ Там же, л. 270.

⁵⁾ Ленингр. Центр. Истор. Арх. По описи. Арх. „Государств. Совета“, т. XV, № 206 (фонд Гл. Ком-та по крестьянскому делу).

к нему, вторая — в упомянутой записке „плантаторов“. Можно считать, что эти материалы являются самым ценным источником для характеристики наиболее распространенных среди харьковского дворянства мнений. В дальнейшем я буду пользоваться именно этими источниками, к другим же буду обращаться только в некоторых случаях.

К либеральной программе большинства Комитета по основным вопросам даны обстоятельные комментарии депутатами комитета, вызванными в „Редакционные Комиссии“.

Эти депутаты (Хрущов и Шретер) оказались на высоте своего положения. Взгляды своей группы они защищали энергично и убедительно, порою с большим литературным блеском. В их ответах на вопросы „Редакц. комиссий“ программа либеральной части харьковского дворянства набросана резкими и отчетливыми штрихами.

Принудительный труд, как в форме прежней барщины, так и, в особенности, в виде предстоявших „временно-обязанных“ отношений, Хрущов и Шретер считали „ненавистным“ для крестьян, вредным для их благосостояния и невыгодным для помещиков. По этому поводу они написали немало страстных строк. Вот наиболее характерное место: „Переходное состояние с обязательными повинностями срочно-обязанных крестьян обратит дворян-помещиков в бессрочно-обязанных нищих — ибо в чем будет состоять их право на землю? В праве на бесконечные споры и иски с крестьянами, для разбора которых не видно никаких средств.

Где средства помещиков для ведения хозяйства, обработки полей?

В обязательном труде; но обязательный труд, уничтожая свободу крестьян и превращая ее в одну мертвую форму, будет существовать не на деле, а только в наивной доверчивости помещиков в возможности его выполнения.

Время юношеского доверия пройдет; настанет холодная действительность, и роковой стук аукционного молотка возвестит, что не стало родового заветного имени у одного, другого, третьего дворянина.

Но лишиться состояния еще не так тяжело, а вот в чем беда, и беда горькая: где возьмут помещики средства для воспитания детей? Сколько с горя погибнет матерей и как много вступит в общество молодых людей, рожденных в роскоши, но не получивших воспитания.

Что будут это за люди? Нравственные пролетарии, для существования которых нужны силою взятая чужая собственность и чужое счастье.

Вот в какую бездну разорения и горя впадет дворянство, если допущено будет переходное состояние с обязательными повинностями, обеспечение которых невозможно. Если же дворянство отжило свой век; если оно не нужно для нашего отечества, то в таком случае пусть оно отойдет в вечность без продолжительных тяжких страданий. Внезапная смерть лучше медленного, постепенного разрушения; удар ножа в сердце лучше, чем видеть тление частей собственного своего тела¹⁾.

Мы уже знаем, что харьковские „филантропы“ определили срок переходного состояния в 3 г., а в случае организации правительством выкупа земли для крестьян срок этот сокращается до 1 года. Хрущов и Шретер неоднократно и с особенной настойчивостью настаивают на необходимости проведения в жизнь второго варианта. Выкупную операцию они считают мерой, „которая единственно может разрешить

¹⁾ „Приложение к трудам Редакционных Комиссий“. СПб, 1859, т. 2, стр. 820—821.

настоящий вопрос спокойно и плодотворно для обеих сторон, с полным обеспечением собственности дворянства, не только не лишая его средств жизни, но с предоставлением ему возможности начать новое обеспеченное существование, равно полезное как для государства, так и для народа" ¹⁾).

Не менее категорично выражено стремление дворянства к выкупной операции в „Сравнительной записке“, составленной Комитетом. По этому поводу там говорится следующее: „Хотя Комитет и не уничтожил, удовлетворяя программе, а только, по возможности, сократил переходный срок, но твердо надеется, что Отец Отечества, произнесший первое слово освобождения крестьян, в заботливой предусмотрительности их блага, не оставит без милостивого внимания жертв и нужд другого сословия и выкупом земель совершит для обеих сторон благодеяние, свойственное Его милосердию и согласное с видами благоденствия, предначертанными для России Его Самодержавной волей“ ²⁾).

Хрущов и Шретер относятся отрицательно не только к „обязательному“ труду крепостных крестьян, но также и к принудительной службе дворовых. Они решительно протестуют против предположения хозяйственного отделения „Редакционных Комиссий“ оставить дворовых в „обязанных отношениях“ на два года и после этого срока предоставить им помещение еще на один год. „Это, говорят Хрущов и Шретер, не только посягательство на домашнюю жизнь помещиков, но, кроме того, лишает их мест для размещения наемных людей“ ³⁾). Постановление Харьковского Комитета по этому вопросу резко отличается от предположения „Редакционных Комиссий“. Вместо двух лет обязательной службы дворовых, харьковский проект предлагает лишь полгода. После этого срока помещики должны предоставить дворовым помещения еще на полгода или заплатить вместо этого по 6 рублей семейным и по 2 рубля холостым ⁴⁾).

Не менее выразительно выявилось отрицательное отношение наших либералов к принудительному труду при решении вопроса об обученных дворовых. В угоду „плантаторам“ большинство Комитета согласилось на двухлетний срок обязанных отношений для указанной категории дворовых. Сообщая об этом постановлении, Хрущов и Шретер добавляют: „Нет сомнения, что служба этих лично свободных, но обязанных крестьян (?) будет также существовать только в воображении помещиков, но по крайней мере следует их успокоить хотя мнимым ограждением их интересов“ ⁵⁾).

Прямым следствием из предыдущих соображений являются ответы на вопрос об установлении норм обязательных повинностей. На запрос „Редакционных Комиссий“ об отправлении натуральных повинностей Хрущов и Шретер отказались дать объяснения, считая вообще развитие обязательных отношений крестьян к владельцам мертвой теорией, которая на практике нигде неосуществима и породит только борьбу сословий, что может повести к страшным последствиям“ ⁶⁾).

С тою же целью избежать принудительный труд настаивали на том; чтобы крестьянам, а не помещикам, предоставлено было право

¹⁾ Приложение к трудам Редакционных Комиссий, СПб, стр. 1859, т. 2, 821 -- 822.

²⁾ Харьк. Центр. Истор. Арх. Фам. арх. Малиновского. „Приложения к положению об улучшении быта помещичьих крестьян Харьковской губернии“, стр. 25.

³⁾ Там же, 872.

⁴⁾ „Материалы Редакц. Комиссии“. СПб, 1859, т. 1.

⁵⁾ Прилож. к труд. Редакц. Ком., т. 2, стр. 859.

⁶⁾ Прилож. к труд. Ред. Ком., т. 2, стр. 857.

выбирать род повинностей (барщину или оброк), ибо в противном случае труд носил бы более принудительный характер¹⁾.

Отрицательное отношение к принудительному труду у интересующих нас помещиков было непосредственным выводом из их взгляда на развитие аграрного строя.

Крепостное хозяйство, по их мнению, отжило свое время. Будущее принадлежит отчасти крупным экономиям с применением вольнонаемного труда, а главным образом — хозяйству фермерского типа.

„С упразднением крепостного права, писали Хрущов и Шретер, помещичье обветшалое хозяйство должно исчезнуть и замениться фермерским, представляющим, при живительной силе свободного труда, неизмеримо более выгод“²⁾.

При таком отношении к судьбе помещичьего хозяйства понятны их протесты против сохранения сословного дворянского землевладения. По мнению Хрущова и Шретера, для самих дворян выгодно распространить на все сословия право приобретать дворянские имения, так как эта мера возвысит рыночные цены на землю³⁾.

Для того, чтобы помещиков обеспечить нуждающимися работниками и фермерами-арендаторами, необходимо крестьян задержать на месте⁴⁾. Для этого их нужно наделить землей. При этом наделы должны быть небольшого размера, чтобы у крестьян была достаточная нужда в работе на помещичьих полях или в аренде помещичьей земли⁵⁾. Наделы, определенные Харьковским Комитетом, очень малы, меньше даже установленных „Положением 19/II“, которое как известно, предоставляло крестьянам земли меньше, чем они пользовались до реформы. Недаром один из исследователей назвал харьковских помещиков „самыми жадными“ до земли. Нижеследующая таблица является конкретным пояснением к этой характеристике.

У Е З Д Ы	Нормы крестьянских наделов на муж. рев. душу	
	По харьковскому „проекту“ ⁶⁾	По „Положению 19 февраля“
Харьковский	1 ² / ₃ десятины	1 — 3 десятины
Ахтырский		
Валковский		
Богодуховский		
Сумской		
Лебединский	2 десятины	1 ¹ / ₂ — 3 ¹ / ₂ десятины
Волчанский		
Змиевской		
Изюмский	2 десятины	1 ¹ / ₂ — 4 десятины
Купянский		
Старобельский		1,5 — 4,5 десятины

1) Материалы Ред. Ком., т. I.

2) Прилож. к труд. Ред. Ком., т. 2, стр. 825.

3) Там же, стр. 800.

4) „Для поддержания в России земледелия необходимо образование постоянного оседлого земледельческого сословия, которое могло бы или обеспечить сельское хозяйство работниками, или со временем образовать класс фермеров-собственников“.

5) Там же, стр. 825.

6) Прилож. к труд. Редакц. ком., т. II, стр. 863.

При защите своих предложений Хрущов и Шретер ссылаются не только на интересы помещиков — свои доводы они постоянно стремятся подкрепить интересами крестьянства и государства. Часто они указывают на возможность крестьянских волнений, новой „пугачевщины“, на разорение крестьянства и экономический упадок государства, если их предложения не будут приняты. При этом неискренность иногда проскальзывает очень четко. Послушайте. „Что не количество земли, данной крестьянину в пользование, обогащает его, то можно доказать тысячами примеров (курсив мой — Н. Т.) и тем неоспоримым фактом, что чем именье менее земельно, тем благосостояние крестьян выше, ибо помещик, имея мало земли, довольствуется малым количеством труда; крестьяне же за недостатком земли (курсив мой — Н. Т.) занимаются промыслами, приносящими им постоянный доход, независимый от случайностей¹⁾“.

Тысячи примеров, которыми Хрущов и Шретер берутся доказать свой вывод, несомненно так же мало убедительны, как и единственный, приводимый ими „несомненный“ факт. Сами же они говорят, что „за недостатком земли“ крестьяне обращаются к промыслам. Стало быть, если бы земли было достаточно, они предпочли бы обрабатывать ее, а не обращаться к неземледельческим заработкам.

Их же доводами можно опровергнуть, по крайней мере в значительной степени, и другой их аргумент в защиту малых крестьянских наделов. Мы уже знаем, что по их мнению, „обветшалое“ помещичье хозяйство должно быть ликвидировано, тем не менее они грозят правительству, что если крестьяне будут наделены достаточно землей, то они не пойдут на работу в помещичьи экономии и тогда под угрозой окажется продовольствие войск и всех внутренних потребителей, а, кроме того, Россия лишится самой важной статьи заграничной торговли: ввоз заграничных произведений удешевится, и нам придется, вместо обмена произведений на произведения, платить за все звонкой монетой. Не станет для этого не только наших, но и Калифорнийских рудников²⁾“.

Итак, в одном месте помещичье хозяйство после отмены крепостного права, должно ликвидироваться, а в другом месте — от этой формы хозяйства зависит чуть ли не все благосостояние страны. Ясно чувствуется, что на первом месте у них свои, помещичьи, интересы, которые они всемерно защищают, не останавливаясь перед противоречиями в своих доказательствах.

Подведем некоторые итоги. Экономическая программа, которую предложили харьковские „либералы“, является программой передовых радикальных помещичьих кругов, считавших феодально-крепостнический строй уже отжившим, „обветшалым“, а стремились уничтожить его. Об этом свидетельствует их отрицательное отношение к принудительному труду, привилегированному землевладению, вотчинной власти, защита выкупной операции и т. д. В будущем они хотели построить свое хозяйственное благополучие отчасти путем эксплуатации вольнонаемных рабочих, а главным образом — путем сдачи земли фермерам, получая таким образом капиталистическую ренту. В обоих случаях хозяйство должно перейти на буржуазные рельсы. Эту программу можно назвать капиталистической или буржуазной.

Хрущов и Шретер прекрасно понимали, что коренную перестройку социально-экономических отношений нельзя произвести без изменения

¹⁾ Прилож. к труд. Редакт. Ком., стр. 827.

²⁾ Там же стр. 828.

политического строя. Поэтому нас не удивляет, что на с'езде представителей Губернских Комитетов они принадлежали к самой левой группировке. Вместе с представителями Тверского и Ярославского Комитетов они подписали известный адрес, наделавший немало шума в правительственных кругах ¹⁾.

Но в своих ответах Редакционным Комиссиям они вскользь дают отрицательную оценку существующему политическому строю и говорят о необходимости коренных преобразований.

„В России, писали они, доверия к правительству нет никакого, потому что при существующем устройстве администрации, полиции и суда исполнение законов ничем не обеспечено вследствие чего никто не уверен в неприкосновенном обладании своих личных и имущественных прав. В этом - то коренится причина общего недоверия к правительству“ ²⁾.

В другом месте наши либералы говорят об отрицательном влиянии крепостного права и администрации на общественное самоуправление. „Со времени императрицы Екатерины правительство постоянно стремилось введением выборного начала сделать дворянство и другие сословия соучастниками в общем управлении, но крепостное право и необходимое его последствие — произвол — налагало на правительство обязанность ослаблять сословное значение; а потому и выборное начало, разделенное по сословиям, парализованное административными губернскими властями, вместо ожидаемой пользы приносило вред“ ³⁾.

Много внимания Хрущов и Шретер уделяют также и суду, главным образом уголовному. Благодаря письменному делопроизводству, регламентации доказательств и произволу чиновников, суды, по их мнению, „представляют только ненужную формальность, усложняющую и замедляющую производство дел, а исполнение законов совершенно зависит от произвола чиновников“ ⁴⁾. Этому они предлагают положить конец.

В будущем государственном строе, по мнению Хрущова и Шретера, следует провести полное разграничение властей судебной, административной и полицейской ⁵⁾. Все должностные лица должны нести личную ответственность „перед судом и законом“ и в оправдание противозаконных действий не могут ссылаться на предписания начальника ⁶⁾. Суд должен подвергнуться коренному преобразованию в направлении независимости и гласности.

По их мнению, суд должен быть „гласный, словесный и по советам, то - есть суд присяжных“ ⁷⁾.

Не менее радикальные изменения предлагают Хрущов и Шретер внести и в административные органы ⁸⁾. По их проекту, административной единицей является волость; управляется она Волостным Собранием и волостным попечителем. Членами Волостного Собрания являются: а) все потомственные дворяне, владеющие недвижимой собственностью; 2) лица других сословий, кончившие курс в высших учебных заведениях или имеющие в пределах волости не менее пятидесяти десятин земли; 3) гласные, избранные от деревенских обществ.

¹⁾ Иванюков. „Падение крепостного права в России“. СПб. 1903 г., стр. 190 -- 193.

²⁾ Прилож. к Труд. Ред. Ком., т. 2, стр. 804.

³⁾ Там же, стр. 809.

⁴⁾ Там же, стр. 811.

⁵⁾ Там же, стр. 812.

⁶⁾ Там же, стр. 813.

⁷⁾ Там же, стр. 811.

⁸⁾ Там же, стр. 814 -- 819.

На обязанности Волостного Собрания лежит выбор должностных лиц и депутатов, рассмотрение всех приговоров мирских сходов и раскладка рекрутской и казенных повинностей.

Исполнительная власть в волости принадлежит волостному попечителю. Последний избирается из потомственных дворян уезда. Волостной попечитель ведет книги о недоимках, рекрутской очередной повинности, очередные списки присяжных и т. д. На волостном попечителе лежит „вообще исполнительно-распорядительная часть Волостного Управления“. Кроме того, он имеет надзор за действиями деревенских старост и сборщиков. Волостной попечитель не имеет никакой судебной власти и подлежит сам окружному суду присяжных.

Полицейская власть в волости принадлежит земскому приставу и двум его помощникам, назначаемым уездным полицейским начальством. Эти должностные лица не имеют никакой судебной власти и сами подсудны окружному суду присяжных и могут быть отданы под суд без разрешения их начальства.

Первой судебной инстанцией являются мировые судьи. Последними могут быть: 1) потомственные дворяне и 2) лица других сословий, окончившие высшие учебные заведения или имеющие в пределах губернии не менее 50-ти десятин земли.

Скажу еще коротко об Уездном Управлении. Высшим административным учреждением в уезде является Уездное Собрание, которое составляют: 1) все потомственные дворяне, владеющие в городе или уезде недвижимой собственностью; 2) почетные граждане и купцы 1-й и 2-й гильдий соответственного города; 3) уполномоченные от всех других городских сословий по одному от 500 душ и, наконец, 4) уполномоченные от Волостных Собраний.

Я не буду останавливаться на губернских учреждениях. Из предыдущего уже ясно выясняется основное содержание интересующей нас административной и судебной реформы. Действительно, наши либералы хотели суд и администрацию организовать на новых началах. Вотчинная власть помещиков — существенный признак феодальнокрепостнического режима — устраняется почти без следа. В отдельных селениях власть принадлежит мирским сходам. Помещики же участвуют в волостных и более высших учреждениях. Вводятся суд присяжных и сословные учреждения; последние имеют ярко выраженный цензовый характер. Все эти особенности обыкновенно присущи буржуазным учреждениям. Таким образом, в данном случае мы находим несомненное соответствие между проектом преобразования местной администрации, с одной стороны, и охарактеризованной выше капиталистической программой в области экономики, с другой.

Правда, знакомясь с этим буржуазным проектом, несомненно чувствуется, что составили его дворяне. Ряд преимуществ еще сохраняется за лицами привилегированного сословия, почти независимо от их экономического положения. Дворянин в мещанстве (*gentilhomme*) (*bourgeois*) является автором рассмотренного нами проекта.

К осуществлению своей программы „филантропы“, видимо, страстно стремились. Они искренно были рады своему успеху в Комитете. При закрытии последнего „филантропы“, с триумфом отпраздновали победу. Было организовано 2 торжественных обеда и бал в Дворянском Собрании. Речи произносили только „филантропы“, кокетничая при этом своим либерализмом¹⁾.

¹⁾ „Материалы для истории отмены крепостного состояния“.

III

В то время, как „либералы“ добились большинства в Комитете и пропагандировали свои идеи на общероссийском съезде представителей Губернских Комитетов, — „плантаторам“ не повезло — они не только не смогли послать своего представителя в „Редакционные Комиссии“, но, благодаря, очевидно, ошибкам при составлении „Материалов Редакционных Комиссий“, осталось неизвестным более или менее широкой публике даже их существование. В печатном своде проектов положений Губернских Комитетов¹⁾, где должны были отмечаться мнения как большинства, так и меньшинства, не приведено мнений наших „плантаторов“ по ряду главнейших вопросов — например, о срочно-обязанном периоде, о выкупной операции, вотчинной власти. По этим вопросам в „Своде проектов“ помещены только мнения большинства Комитетов без всяких оговорок. И, таким образом, по данному источнику выходит, что мнения „филантропов“ были единственными, тогда как на самом деле эти мнения разделялись сравнительно незначительно большинством.

Благодаря этим погрешностям в литературе мы нигде не встречаем упоминаний о „меньшинстве“ „Харьковского Комитета“. И только по архивным материалам мы можем ознакомиться с доводами плантаторов. Как было сказано выше, самым важным источником для этой цели является „докладная записка“, посланная в Главный Комитет от имени шести членов Комитета. В этой „записке“ „плантаторы“ больше всего внимание уделяют вопросу о срочно-обязанном периоде. Этот вопрос они разбирают в связи с вопросом о выкупной операции. Критикуя своих противников, они, между прочим, писали следующее. „Переходный период, столь необходимый в интересах как частновладельческих, так и общегосударственных, сокращен до срока, отымающего у него всякое значение и делающего выкуп необходимым даже и в случае его невозможности; расторгнуты вековые связи дворян-помещиков с крестьянами; в очертании прав общин над членами, личность последних оставлена без всякой существенной гарантии. Направление это ярко отражалось во всем проекте, где идея выкупа проведена больше с настойчивостью, чем с полным сознанием средств государства“. Немного ниже „плантаторы“ заявляют: „Рассекать общественные гордые узлы — дело революции. Мудрые законодатели тщатся развязывать их, сколько бы труда, забот и времени ни требовалось. Мы считаем необходимым установить переходное состояние на срок не менее 10 лет. Необходимость эту основываем на том, что нужно время правительству для введения новых административных форм, которые потребуют изменения положения 25 миллионов душ обоюбого пола, не менее нужно времени для того, чтобы крестьяне свыклись с новыми условиями жизни и привыкли бы пользоваться без вреда себе и другим свободой, часто смешиваемую ими с произволом. *Столько же, если не более* (курсив мой — Н. Т.) нужно времени в видах предоставления владельцам... возможности сохранить свое хозяйство, через введение в них потребных перемен с постепенностью“.

Ниже мы постараемся показать, что последнее основание, то есть необходимость сохранения принудительного труда в интересах помещичьего хозяйства, было для „плантаторов“ главнейшим. Что же касается их забот о крестьянстве, то вряд ли в этих словах была хоть доля искренности. Это обнаруживается еще в большей степени

¹⁾ „Материалы Редакционных Комиссий“, т. I. СПб., 1859 г.

в отдельной записке одного из членов этой же группы „плантаторов“, тов. председателя Губернского Комитета, помещика Купянского уезда, генерал - майора Розальон - Сашальского: „Можно сказать безошибочно, писал он, что люди эти (крестьяне) находятся в таком обеспеченном положении, гарантирующем сверх физических нужд их часто и сохранение их нравственности, слишком обыкновенно нарушаемой в этом сословии своеволием, что если бы они вполне оценивали его без увлечения воображения их словом свобода, которое представляет им обольстительный горизонт надежды, а немногие из них довольно открыты и рассудительны, чтобы приподнять занавес, за которым скрывается не совсем светлая картина обманутых надежд и собственных излишеств; если бы, говорю, они способны были понять это, то за небольшим числом исключений, основанных или на особенных природных личных преимуществах, или вследствие резкого нарушения владельцами пределов своего права, что теперь уже редко встречается, или других случайностей — они сами не пожелали бы выходить из настоящего своего положения“. Нетрудно, конечно, доказать, что рассуждения Розальон - Сашальского находятся в большом несоответствии со всем тем, что мы знаем о положении крестьян при крепостном праве на основании более объективных источников.

Другой член той же группы „плантаторов“, Ильенко, обнаруживший большую искренность, прямо указывает на то, что в своем выступлении он защищает прежде всего интересы помещиков. В самом начале своей записки он обвиняет большинство Комитета в том, что они слишком увлеклись крестьянскими интересами и забыли помещичьи. „Большинство членов Харьковского Дворянского комитета, писал Ильенко, при решении вопросов по крестьянскому делу, руководясь идеей человеколюбия к крестьянам, не обращало достаточного внимания на интересы дворян - владельцев, хотя только при соблюдении выгод обоих сословий может быть соблюдено благо общее, государственное, на которое укажет Государь - Император“.

В противоположность „либералам“, „плантаторы“ придавали натуральным повинностям большое положительное значение для своего хозяйства, в своей записке определили нормы этой повинности, кстати сказать, довольно обременительные: за крестьянский душевой надел — воловых или конных 14 дней, пеших мужских — 14 и женских — 28. В сравнении с этими повинностями барщина, установленная Положениями 19 февраля, оказалась почти вдвое легче. По Положению 19 февраля, полагалось 40 мужских и 30 женских пеших дней за надел, более чем в два раза превышающий надел, определенный Губернским Комитетом.

При выполнении некоторых натуральных повинностей крестьяне, по мнению „плантаторов“, обязаны выполнить определенные уроки — „орать плугом в день полдесятины распашной земли тремя парами волов с работником и полуработником, целины и твердых паров то же количество четырьмя парами с прибавлением одного полурабочего. Сохами при двух и трех лошадях в день выпахать одну десятину“. С уборкой хлеба с одной десятины обязаны справиться 2 косца и 3 вязательницы в один день. Другие работы должны производиться без определенного урока — „под присмотром“.

„Плантаторы“ — также придерживались особого мнения и по вопросу о сроке временно - обязательной службы дворовых. Вместо полугодового (а для обученных — 2 - х годичного) срока, предложенного либералами, их противники установили значительно больший срок, а именно шестилетний, а для „крестьян на дворовом положении“ — трехлетний. В защиту

этого требования говорится и о затратах, понесенных помещиками на обучение дворовых, и о тех потерях, которые неминуемо понесут помещичьи хозяйства, лишённые дворовых, в числе которых находятся административные по имению лица, а также и различные специалисты. Что же касается вознаграждения за службу дворовых, то установлены такие „ставки“:

Мужского пола	1 разр.	30 р.	сер.	в 1 год.
"	"	2 разр.	25 р.	"
"	"	3 разр.	20 р.	"
Женского пола	1 разр.	20 р.	"	"
"	"	2 разр.	15 р.	"
"	"	3 разр.	10 р.	"

Кроме денежной платы, дворовые должны бесплатно получать помещения с отоплением и „удовлетворительную“ пищу.

„Плантаторы“ не только хотели сохранить на возможно продолжительный срок принудительный труд, но также и другую основу крепостного строя — привилегированное землевладение. При этом они рассуждали так. С упразднением крепостного права значение дворянства не только должно упасть, но напротив — „все утверждает нас в мысли, писали они, что отечество ждет от дворянина новых служб, терпеливого самопожертвования и руководства освобождаемых крестьян по открытой для них стезе гражданской свободы“. Если дворянство должно играть в будущем такую важную роль, то необходимо оставить за ним и право исключительного владения населенными именьями, как учреждения, „служившего вернейшим обеспечением сословного поместного дворянства“.

Не только земли, остающиеся в непосредственном распоряжении помещиков, но также и крестьянские надёлы должны быть ограждены от продажи их лицам, посторонним дворянской деревне. Больше того: „плантаторы“ стремились противодействовать вторжению капиталов извне, но также хотели задержать и внутреннее развитие капитализма в крестьянском хозяйстве. Они предлагали задержать правительственными мерами расслоение деревни. По их мнению, следовало определить *maximum* и *minimum* продаваемых крестьянских участков и чтобы в первом случае не нарушалась идея обеспечения массы населения, во втором, чтобы избежать бессильно дробного фермажа и нищенской собственности, составляющие неисцелимые общественные язвы Ирландии и Франции.

Наконец мы коснемся третьего кита крепостного строя — вотчинной власти. Нетрудно догадаться, что „плантаторы“ не хотели поступиться и этой привилегией — ведь она так необходима для того хозяйственного уклада, защитниками которого они являются. Помните, по проекту „филантропов“ в каждом селении, кроме мирского схода и его должностных лиц, нет никакой власти. „Плантаторам“ это не нравилось. В их рассуждениях по этому поводу мы снова встречаемся со знакомым уже тоном по отношению к крестьянам: „Освобождая личность крестьянина от власти, писали они, не всегда же недобросовестного и часто просвещенного дворянина-помещика, несправедливо отдавать ее в безусловную кабалу всегда к несчастью невежественного, а следовательно, и грубо-корыстного мира“.

„Необычайное влияние гражданской общины на членов своих, усиленное отношениями, возникающими из общинного пользования землей и из общинной ответственности по отбыванию повинностей при

умственной и нравственной неразвитости сельского населения и отсутствии всякого контроля, как то допущено харьковским положением, выразится на деле в ежедневном произволе. Такой произвол, растлевающий массы и губящий личности, может быть устранен оставлением за поместным дворянством попечительства над общинами в такой мере, чтобы угнетенные миром лица могли обращаться к нему за защитой, а община—за разъяснением прав и обязанностей”.

Стремясь, таким образом, лишить крестьянство самостоятельности и прибрать его „к своим рукам“, „плантаторы“ предлагали в каждом селении учредить должность попечителя, которым является самый крупный помещик. Последний имеет значительные права, обеспечивающие вполне интересы помещиков-крепостников. В основном компетенция попечителя сводится к следующему: он имеет право взыскивать через сотского следуемые с крестьян повинности; его разрешение необходимо для открытия сельского схода; сотский к нему является ежедневно с рапортом; в случае наводнения или пожара попечителю предоставляется „право непосредственного распоряжения“. Кроме того, попечитель является покровителем над церковью, школой, больницей и круглыми сиротами.

При такой организации сельской администрации крестьянство действительно оказалось бы в большой зависимости от местного помещика, не „мир“, а помещик управлял бы в деревне. И, таким образом, при наличии вотчинной власти взаимоотношения помещиков и крестьян во многом напоминали бы прежние крепостнические.

Другие административные и судебные органы (приходское правление, мировой судья), о которых говорят „плантаторы“, находятся также почти полностью в руках дворянства. В административных учреждениях „плантаторов“ мы не находим тех буржуазных признаков (суд присяжных, всесловное и цензовое начало), которое мы отмечали при знакомстве с административной реформой либералов.

На этом характеристику стремлений „плантаторов“ мы заканчиваем. Их социально-экономическая программа резко отличается от программы „филантропов“. Последние искренно стремились к разрушению прежних „обветшалых“ устоев хозяйственной жизни и на их месте хотели создать условия, способствующие новому, капиталистическому развитию в деревне. „Плантаторы“, наоборот, считали крепостной строй в общем удовлетворительным для помещичьего хозяйства и добивались возможного сохранения прежнего социально-экономического уклада. Особенно рельефно это выразилось в защите принудительного труда крестьян, привилегированного землевладения и вотчинной власти помещиков, то-есть наиболее характерных и вместе с тем самых важных условий крепостного строя. В противоположность капиталистической (буржуазной) программы „филантропов“, программу „плантаторов“ можно назвать крепостнической или „феодалной“.

IV

Среди каких же групп помещиков были распространены интересующие нас „буржуазное“ и „феодалное“ направления?

Остановимся на группировке по размерам имений. Этот признак в расхождении харьковских помещиков почти не отразился. Правда, в проекте „плантаторов“ мы действительно замечаем некоторое влияние крупных помещиков; это сказывается на их предположениях об административной реформе. Как читатель помнит, попечителями сельскими

и приходскими должны быть самые крупные помещики — им предоставляется руководящая роль в деревне, но, кроме этого, мы нигде в материалах не находим отражения той или иной группы помещиков — крупных или мелких. Об этом свидетельствуют и данные, касающиеся величины имений членов Губернского Комитета.

Филантропы	Число крестьян, наделенных землей при освобожд. ¹⁾	Плантаторы
Нахимов	260	Бантыш 337
Хрущов	282	Малиновский 327
Шретер	265	Залютин 83
Нахимов	260	Ильенко 53
Савич	218	Добромыск 42
Кованько	188	-----
Бахметев	103	Средн. 128
Клепацкий	90	
Гаршин	57	
Лелин	36	
Романов	33	
Дзюбин	17	
Колениченко	7	
Епанчин	6	

Средн.	120	

Число либералов хотя и входят очень мелкие помещики, но все же в большинстве это такие же средние помещики, как и в группе „плантаторов“. Ничтожными различиями в величине имений, конечно, нельзя объяснить столь несходные направления дворянской мысли. Очевидно, споры шли не из-за интересов крупных и мелких помещиков. Нужно искать другие причины. И вот если мы обратим внимание на географический момент, то мы найдем ключ к объяснению споров „филантропов“ и „плантаторов“. Хотя при этом неизбежно придется прибегать к гипотезам — сами помещики очень скупо высказываются по этому поводу, но все же материал имеется, и он позволяет сделать некоторые выводы, правда, приблизительные и предположительные.

Буржуазное („либеральное“) направление преобладало среди депутатов северо-западной части губернии, а „феодалное“ („плантаторы“) — в юго-восточной. Это видно из того, что известная нам записка „плантаторов“ была подписана почти исключительно депутатами от юго-восточных уездов. Эту записку подписали оба члена от Змиевского уезда, оба члена от Изюмского и по одному от Купянского и Лебединского. Таким образом, из шести лиц, подписавшихся под запиской „меньшинства“, пятеро являлись представителями юго-восточных уездов.

Действительно, юго-восточные уезды довольно резко отличаются от прочих уездов в экономическом отношении. Об этом говорится во всех хозяйственно-статистических описаниях, а также и в ряде записок помещиков. Прежде всего в данном случае нужно принять во внимание основной индекс сельскохозяйственной экономики — густоту населения.

¹⁾ По „Списку уставных грамот“, находящемуся в Харьковском Центр. Истор. Архиве.

Вот таблица, характеризующая населенность помещичьих земель в имениях в 100 душ и больше ¹⁾

Всей помещичьей земли на 1 рев. душу (в десят.)			
Сев. - зап. район		Юго - вост. район	
Сумской уезд	5,09	Змиевской уезд	9,52
Харьковский уезд	5,41	Изюмский	12,39
Лебединский	5,48	Старобельский уезд	14,50
Ахтырский	5,58	Купянский	17,36
Богодуховский	6,87		
Волчанский	7,34		
Валковский	7,37		

В сев. - вост. районе население в помещичьих имениях возросло настолько, что при господствовавшей паровой зерновой системе не могли быть использованы в полной мере все крепостные работники.

Некоторыми экономистами установлены приблизительные пределы насыщения сельскохоз. населения при той или другой системе полеводства. Для паровой зерновой системы Шмоллер таким пределом считает 35 душ на 1 кв. километр, по Милюкову — 40 чел. на кв. версту. В некоторых северо-западных уездах этот предел был уже достигнут, в других мы замечаем более или менее близкое приближение к нему.

Уже в 40 г.г. среди помещиков появилась тревога в связи с перенаселением их имений. В этом отношении интересна речь Гордеенко, произнесенная им в Университете в 1847 г.²⁾ Относительно Харьковской губ. Гордеенко указывал, что там „по числу рабочих рук недостает земли 431,508 дес. или, что то же значит, труд 215.754 чел. должно считать непринадлежащим хлебопашеству. В некоторых уездах пропорция между народонаселением и количеством земли еще малозначительнее“. В другом месте Гордеенко говорит: „Одно сельское хозяйство, по крайней мере, при нынешнем его состоянии, не может довольствоваться жителей“. В связи с этим усиленно рекомендуется помещикам устраивать промышленные заведения. „Распространение фабрик, по его словам, может иметь двоякую цель у нас: или как поддержка сельского хозяйства, чтобы облегчить сбыт его продуктов, при невозможности или затруднении отправлять их в дальние мануфактурные губернии, или — как средство занять остающиеся за агрономическими работами свободные руки“. Несомненно, в 40-х и 50-х годах многие помещичьи имения сев. - зап. района переживали кризис на почве аграрного перенаселения. Признаком этого кризиса можно указать много. Мы остановимся на главнейших. Во - первых, мы наблюдаем почти полную остановку в росте крепостного населения. По 8 - ой рев. (1835 г.) крепостных крестьян (мужчин) было 150.229 душ, а по 10 - ой (1858 г.) — 151.971; увеличение произошло только на 1,16 %. Помещики не могли использовать крепостных в сельском хозяйстве; и они пытаются переселить их в другие многоземельные имения или устраивают у себя заводы, в которых можно было применить труд избыточного населения. Особенно показательно в этом отношении развитие такой трудоемкой промышленности, как свеклосахарная. Последняя и получает распространение в густонаселенных уездах. Пассек и указывает,

¹⁾ Таблица составлена по данным „Приложений к Трудам Редакционных Комиссий“, т. 6.

²⁾ Гордеенко. „О фабричной промышленности вообще и о приготовлении спиртных жидкостей в особенности“. X. 1847.

что развитие свеклосахарной промышленности обусловлено тем, что сельское хозяйство в некоторых местах становится убыточным.

Ниже приведенная таблица показывает, что в помещичьих имениях сев.-зап. района фабрики и заводы были распространены в гораздо большей степени, чем в юго-восточных.

Приведу некоторые примеры устранения сельскохозяйственного кризиса. В Сумском у., в имении Рахмановой „из 648 крестьян на пашне состоит 150 душ, на оброке — 29 и уплачивают оброку 378 р. При бумагопрядильной фабрике — 205 душ; на чугунно-литейном заводе — 10 душ. На жительстве в Таврической губ., в Днепровском — 43 души“.

В с. Малый Бибрик „все крестьяне издельные, только 8 человек состоит на оброке и платят 114 руб. сер. Состоящие на дворовом положении находятся при бумагопрядильной фабрике. 6 душ м. п. находятся в другом имении того же владельца в Таврической губ.“¹⁾.

О ЧИСЛЕ ПОМЕЩИЧЬИХ ФАБРИК, ЗАВОДОВ И МЕЛЬНИЦ В ХАРЬКОВСКОЙ ГУБ.

Статист. отч. по Харьк. губ. за 1855 г., № 74. (Стат. Ком-т) Varia № 136

Название уездов	Какие фабрики и уезды	Число	Число мастеровых	Число чернорабочих	Оборотн. капитал	На какую сумму выделяется товаров	Куда более сбываются товары
Харьк.	Бумажн.	2	3	38	8500	11000	В Харькове и Полтаве
	Селитренн.	4	4	78	13500	22430	
	Сахарн.	1	2	16	5200	7500	В Харьковск. г
Валк.	Селитренн.	4	4	28	5400	8720	В Шостку
Богодух.	Суконн.	1	3	142	9400	14000	} В Харькове и Полтаве
	Сахарн.	1	1	16	9800	12000	
	Водочн.	1	1	3	524	680	В уезде
	Селитренн.	17 пом. и 1 гос. кр.	18	122	60700	75064	В Шостку
Ахтырск.	Селитр.	24	30	167	67085	92510	В Шостку
	Сахарн.	4	4	58	156380	205311	В Харькове и Москве
	Холщев.	2	2	12	554	925	} На месте
	Ковров.	1	—	3	10	18	
	Водочн.	1	1	4	860	1113	
	Кирпичн.	2	—	5	140	230	
Лебединск.	Суконн.	5	30	655	64600	90509	С 1 в казну, а с прочих в Харьков и Полтаву
	Селитренн.	32	58	904	80548	121095	В Шостку

¹⁾ „Приложения к Трудам Редакционных Комиссий“, т. VI.

Название уездов	Какие фабрики и уезды	Число	Число мастеровых	Число чернорабочих	Оборотн. капитал	На какую сумму выделяется товаров	Куда более сбываются товары	
Сумск.	Сахарн.	6	10	790	50413	70826	В Харькове Полтаве, Су- мах, Ромны, Москве и Кро- левце	
	Кирпичн.	6	6	33	1495	2010		На месте
	Бумажн.	1	1	15	1150	2400		
	Водочн.	1	1	4	2960	6000	В Харькове, Полтаве, Су- мах и Курске	
	Сахарн.	11	97	1060	115000	209754		
	Селитренн.	22	22	110	65800	101667	В Шостку	
	Сукоянн.	1	2	3	150	180	Поставляется в казну	
	Кирпичн.	11	11	90	4960	8375	На месте	
	Мыловар.	1	1	4	1370	3000		
	Кожев.	1	1	2	100	300		
Известковых	1 пом. 1 госуд. кр - и	2	11	900	1830			
В зашт. гор. Белополье	Салитопен.	3	3	14	2100	4075	В Курскую и Киенскую губ., а частью на месте	
	Свечн.	1	1	2	3250	4767		
	Медовый и во- скобойный	1	2	5	4557	7207		
Изюмск.	—	—	—	—	—	—	—	
Змиевск.	—	—	—	—	—	—	—	
Купянск.	Селитренн.	1	1	5	960	1800	В Шостку	
Волчанск.	Кирпичн.	9	10	22	1800	2474	На месте	
	Селитр.	4	4	28	5200	9617	В Шостку	
Староб.	Сахарн.	3	7	110	8790	18732	В Харькове и Москве	
	Известк.	1	1	2	60	105	На месте	
	Салитопен.	1	4	2	770	1375	На месте	
	Итого	—	—	—	—	1119599		

В с. Буйтер, Лебединского уезда было 1.002 души мужского пола. В пользовании крестьян находилась 1.771 десятина и в распоряжении владельца пахотной земли 708 десятин, сенокосной — 277 и неудобной — 219 десятин. „Подобная незначительная пропорция земли к количеству рабочих сил вызвала потребность устроить в этом имении суконную фабрику, как единственное средство получать от имения за недостат-

ком земли, доход, а вместе с тем, применить избыток рабочих сил к выгодному производству“¹⁾).

Само собой разумеется, переселить крестьян в многонаселенные имения могли только немногие помещики. Также далеко не всякий помещик мог завести завод для использования рабочей силы крепостных. Для этого нужны были знания, энергия, предпринимательская инициатива, а самое главное — довольно значительные капиталы. Ни соответствующими материальными средствами, ни указанными субъективными качествами дворянская масса не обладала. Некоторые имения вследствие этого оказывались в очень тяжелом положении. Вот яркий пример: в одном имении Лебединского уезда, „состоящем из 60 семейств, 27 семейств, то - есть менее половины, занимаются хлебопашеством, а остальные, за исключением 12 душ, состоящих на дворовом положении, занимаются ремеслами или живут в работниках у других крестьян, ибо имение, по малоземельности, не может дать средств к жизни“.

Многие крестьяне сев.- зап. уездов, за отсутствием работы у себя в деревне, отправлялись летом на заработки в многоземельные уезды, а также и в другие губернии. Уход на заработки принимал массовый характер. Об этом говорят почти все авторы предреформенных статистико-экономических описаний. Так, например, в „Хоз. опис. Харьк. губ.“ мы читаем: „Вследствие неравномерного пользования землей, вся губерния может быть разделена на уезды многоземельные и малоземельные. К первым принадлежат Старобельский, Купянский и Изюмский уезды, в которых земли, по числу душ, причитается вдвое более, чем в уездах западной половины губернии, и поэтому местных средств там недостаточно для производства земледельческих работ. Этот недостаток в рабочих руках пополняется из западных уездов, откуда ежегодно во время летних полевых работ стекается по несколько тысяч рабочих. Из числа всех работников - земледельцев, отправляющихся из западной половины губернии на время косовицы и жатвы в степные места, меньшая только часть остается в губернии; все остальные отправляются в землю Войска Донского и отчасти в Екатеринославскую и Таврическую губернии. Таким образом, здешняя губерния не только не нуждается в работниках других губерний, но, напротив того, она имеет излишек в них, который простирается до нескольких тысяч душ обоего пола“²⁾.

Таким образом, несомненно, в густонаселенной части губернии было аграрное перенаселение. Крепостное хозяйство при этом попадало в безвыходное положение. Если даже и в другой, более благоприятной обстановке, ликвидация перенаселения „ни в коем случае не выполняется безболезненно“³⁾, то при крепостном строе кризис должен был чувствоваться с особенной остротой. Все пути изживания кризиса (переселение, переход к другим промыслам, интенсификация сельского хозяйства и т. п.) были затруднены. Благодаря прикреплению к земле, переселение крестьян в многоземельные места могло иметь место лишь в виде редкого исключения. В редких случаях, как мы уже говорили, возможно было использовать крестьян в промышленности или же в сельском хозяйстве при интенсивной системе хозяйства. Избыточное

1) „Приложения к Трудам Редакционных Комиссий“, т. 2, стр. 83).

2) „Журн. Мин - ва Государств. Имущ.“, 1856 г., ч. LVIII, № 1, стр. 300.

3) Sering. Цитиров. по Челинцеву — „Очерки по сельскохозяйственной экономии“.

крепостное население становилось бременем для помещика. Последние, благодаря объективным условиям, не могли использовать труд крепостных, и по отношению к ним у помещиков оставались лишь обязанности. А крестьянство, бедней все больше и больше, угрожало волнениями и всякого рода другими „протестами“. При таких условиях семена „либеральной“ агитации попадали на благоприятную почву. Правда, не сразу, но в конце концов удалось наиболее активным „филантропам“ привлечь на свою сторону всех представителей густонаселенных уездов, за исключением лишь одного. Буржуазная программа давала возможность не только освободиться от тех тягот, которые в условиях крепостного хозяйства налагало на помещиков аграрное перенаселение, но, кроме того, и извлечь пользу из этого перенаселения. Помещики стремились поскорее „освободиться“ от крестьян и, как известно, использовать вольнонаемный труд, всегда дешевый при избытке населения, или же сдавать землю за арендную плату, всегда высокую в густонаселенных, иначе говоря, малоземельных местах.

Совершенно иную хозяйственную картину мы наблюдаем в юго-восточных уездах. Крепостные имения там были населены значительно реже ¹⁾, и никаких признаков аграрного перенаселения мы не встречаем. Рост населения продолжался — за время с 8-ой ревизии до 10-ой количество крепостных увеличилось на 5,5%. Промышленность была развита очень слабо — если не считать небольшого количества винокуренных заводов, одного селитренного и одного салотопенного — в помещичьих имениях не было никаких промышленных заведений. Да в этом и не ощущалось необходимости. Близость к черноморским портам открывала больше возможности для развития сельского хозяйства. Последнее не только поглощало почти все крепостное население, но и требовало гораздо большего количества работников. Помещики постоянно ощущали необходимость в рабочих руках. В то время, как помещики густонаселенных уездов стремились переселить крестьян в другие места, в юго-восточных уездах, наоборот, „по избытку земли и по трудности иметь вольных работников помещики в последнее время увеличивали число крестьян в имениях своих, приобретая на свод без земли и водворяя их в оных“ ²⁾. Тем не менее, крепостных было далеко недостаточно для помещичьего хозяйства, связанного с мировым рынком. По необходимости приходилось обращаться к вольнонаемным работникам, при чем это имело постоянный, систематический характер и практиковалось в широких размерах. „В старобельском, Купянском, а отчасти и в Змиевском уездах не достает рабочих рук“, читаем мы в „Хозяйственном Описании Харьковской губернии“ ³⁾. Там же говорится о том, что „во многих имениях Старобельского и Купянского уездов наемных работников во время полевых работ бывает наполовину с барщинными“. Поэтому понятно, что крестьяне юго-восточных уездов не только не уходили на заработки в другие места, но как раз сюда главным образом и приходили крестьяне из густонаселенных уездов ⁴⁾.

В виду сильного спроса на рабочие руки наемный труд оплачивался сравнительно высоко, во всяком случае значительно выше, чем в густонаселенных уездах. Так, например, „в Старобельском и Купян-

¹⁾ См. выше, стр. 240.

²⁾ Харьк. Центр. Истор. Архив. Фамильн. архив Малиновских, записка А. Розальон - Сошальского.

³⁾ Журн. Мин - ва Государств. Имущ. 1856 г., ч. LVIII № 1.

⁴⁾ См. выше, стр. 241.

ском уездах наем работников обходится вдвое дороже против некоторых западных уездов¹⁾.

Равным образом, в виду большой нужды в рабочих руках, вольно-наемные работники являлись крайне ненадежными — нередко в самое горячее время оставляли одно имение и переходили в другое или выполняли работу нерадиво: помещики против этого были почти бессильны. И потому понятно, что они считали крепостной труд более выгодным. Действительно, в условиях экстенсивной системы хозяйства (частью паровой зерновой, частью залежной²⁾) и сравнительно несложной техники³⁾, при отсутствии резервной армии труда, при отсутствии сильного экономического принуждения к дешевой продаже „вольной“ рабочей силы — принудительный труд был более выгодным для помещиков. Здесь крепостное хозяйство еще не созрело для своей ликвидации.

Правда, в помещичьих имениях степных местностей „капиталистический сектор“ занимал все большее и большее относительное значение. Но это происходило не потому, что крепостническая система оказывалась несостоятельной, а потому, что, в виду недостатка крепостных, невозможно было распространить эту систему на все помещичье сельское хозяйство. К применению вольнонаемного труда помещики обращались не для замены им труда крепостного, а в дополнение к последнему. „Феодальный сектор“ помещичьего хозяйства, хотя и относительно падал, но абсолютно рос. Об этом можно судить по увеличению крепостного населения, на что уже было указано; об этом же свидетельствует большое увеличение числа дворовых перед падением крепостного права. Крепостной труд, как наиболее выгодный, использовался насколько было возможно, и „феодальный сектор“ в глазах помещика имел преимущественное значение перед капиталистическим.

Вот почему большинство представителей степных помещиков стремилось сохранить по возможности феодальную (крепостническую) систему хозяйства. Сами они при защите своей программы исходят из местных хозяйственных условий. При изложении своего мнения по наиболее спорному вопросу о срочно-обязанном периоде авторы известной записки „плантаторов“, между прочим, заявляли, что „срочно-обязанное состояние“ необходимо установить на 10 лет, „если не более“, „в видах предоставления владельцам, преимущественно степных многоземельных имений, возможности сохранить свои хозяйства через введение в них потребных перемен“⁴⁾. Далее они указывают на зависимость помещичьих хозяйств южной полосы Харьковской губернии от мирового хлебного рынка и добавляют, что „эти хозяйства будут поставлены в условия менее выгодные, чем настоящие“, если будет сокращено „переходное состояние, обеспечивающее не вполне удовлетворительным, но верным и постоянным трудом“.

Защищая свое предложение об увеличении срока „временно-обязанной“ службы дворовых, „плантаторы“ говорили, что „хозяйства помещичьи, преимущественно южных уездов, по характеру своему могут существовать только при значительном числе годовых работников, которых вне обязательных рабочих найти, при новых отношениях, будет еще надолго невозможно. Наконец, дворовые в южных уездах состоят

1) Журн. Мин. Гос. Имуш., 1856 г., ч LVIII.

2) Кованько. Описание Харьковской губернии. Харьков, 1857 г.

3) Там же.

4) Ленигр. Центр. Истор. Архив. По описи Архива Госуд. Совета, т. XV № 206 (фонд Главн. Комитета по крестьянскому делу).

преимущественно из лиц, несущих экономические должности; от немедленного лишения их услуг или сокращения срока обязательной службы их неминуемо уменьшится масса производства сельских продуктов, сократится возможность разведения табунов испанских овец, что бедственно отозваться может в общем составе государственного богатства. На вышеприведенных данных отстаивая сохранение обязательной службы дворовых, не из узкого, исключительного предубеждения к пользам одного сословия, а вследствие настоятельной экономической крайности, мы считаем полезным заменить постановление Комитета (Харьковского) о крестьянах на дворовом положении и о дворовых...¹⁾

Таким образом, с достаточной определенностью объясняется, почему „плантаторы“ стояли за сохранение принудительного труда, а вместе с тем становится понятной и популярность „феодальной“ программы в ее целом среди представителей дворянства степных уездов. Право выбирать род повинностей, вотчинная власть и т. п.— все это должно было служить обеспечением обязательного труда и основанного на нем крепостного хозяйства.

В заключение некоторые основные итоги. По вопросу об отмене крепостного права харьковское дворянство разделилось на две основные группы: первая, наиболее многочисленная, стремилась к уничтожению главнейших устоев крепостного строя. Эта группа была представлена преимущественно помещиками густонаселенных уездов, где крепостное хозяйство переживало кризис на почве аграрного перенаселения. Этот кризис в дореформенных условиях не поддавался ликвидации. Крепостные крестьяне в некоторой части становились нежелательным бременем для помещиков. „Либеральная“ программа этой группы предлагала заменить прежние феодальные условия хозяйства новыми капиталистическими, при которых аграрное перенаселение обыкновенно является источником обогащения для землевладельцев.

Другая группа дворян состояла преимущественно из помещиков малонаселенных уездов, где ощущался большой недостаток в рабочих руках. Программу этой группы мы назвали „феодальной“. Там ясно выражены стремления сохранить в несколько измененных и более регламентированных формах прежний крепостной строй. Авторы этой программы исходили из хозяйственных условий своего района, где, в виду редкости населения и экстенсивности хозяйства, крепостной труд являлся наиболее продуктивным для помещичьего класса.

Следовательно, можно предположить, что в Харьковской губернии большая или меньшая густота населения в помещичьих имениях являлась главнейшей причиной разделения харьковского дворянства на сторонников и противников крепостного режима. Короткую сжатую формулировку этого положения мы находим в записке тов. председателя Губернского Комитета Розальон - Сошальского: „Чем населеннее места, писал он, тем менее представляется неудобность в предполагаемом изменении (то - есть при отмене крепостного права — Н. Т.) и что, наконец, в западных губерниях по малоземелью и многолюдству неудобств этих почти вовсе нет“²⁾.

¹⁾ Там же.

²⁾ Харьк. Центр. Истор. Архив, семейный архив Малиновских, записка А. Розальон - Сошальского.

ДМИТРО СОЛОВЕЙ

Загальний історичний огляд вівчарства Полтавщини

(НАРИС З ІСТОРІЇ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА)

Вівчарство Полтавщини має своє коріння десь далеко в глибокій старовині, там, де бере свій початок і вівчарство цілої України. Отже, зародилось воно, безперечно, ще в ті далекі од нас часи первісного скотарства, коли міст на Україні, певно, зовсім ще не було, коли промисловість починала лише зароджуватись, а залюдненість була зовсім незначна ¹⁾).

Що ж до документальних відомостей про вівчарство Полтавщини, то нам пощастило знайти їх лише за другу половину XVII століття. Так, з актових книг Полтавського міського уряду ми довідуємося, що в просторій околиці м. Полтави вівчарство було досить широко розповсюджене в часи наступні за Хмельниччиною, цеб-то в часи переведення останньої за нашої доби колонізації цієї території. Вбачаємо ми це з того факту, що серед справ, записаних до актових книг Полтавського міського уряду, ніщо, здається, так часто не трапляється, як вівчарі та вівці. Принаймні, у випускові першому: „Справи поточныя 1664—1671 годовъ“ ²⁾), з наблизно зробленого нами підрахунку серед 223 справ 31 справа, що становить 14⁰/₁₀₀ всієї кількості, згадує в тій чи іншій формі про вівчарів та овець.

Значно пізніше, а саме: у 80 роках XVIII століття, Аф. Шафонський, роблячи опис „Малої Росії“, цеб-то частини сьогочасної України, каже, що тут, у „Малій Росії“, плодяться „овцы простыя українскія, шлєнскія и крымскія сѣрья“ ³⁾ і що їх у значній кількості вивозять за її межі. „Овцы равнымъ образомъ, — каже він, оповідаючи про торгівлю, — в немаломъ количествѣ въ Великороссію виходять, а шерсть ихъ больше расходуется въ самой землѣ на простыя домашнія и крестьянскія сукна“ ⁴⁾). Отже, ми знаємо, що південну частину тодішньої „Малої Росії“ творила пізніша „Полтавська губернія“, а тому немає ніяких сумнівів, що ці зауваження Шафонського про розповсюдженість овець, про породи їх та їхнє економічне значіння стосуються

¹⁾ За Ліппертом — вівця є одна з найперших свійських тварин. Вона була приручена в найдавніші часи людства, услід за собакою та свинею. (Див. істор. Культури — Ліпперта, вид. „Видавництво Культура“, Нью-Йорк, 1922, стор. 87.

²⁾ Актювыя книги Полтавскаго Городового Уряда XVII вѣка. Выпускъ 1-ый: Справы поточныя 1664 -- 1671 годовъ. Редакція и примѣчанія В. Л. Модзалевскаго. Изд. Полтав. Ученой Архивной Комиссії. Черниговъ, 1912.

³⁾ Аф. Шафонскій—Черниговскаго Намѣстничества Топографическое описание... ст. 18.

⁴⁾ Там же, стор. 20.

й до Полтавщини. Підтвердження цього ми знаходимо на тій же сторінці у самого Шафонського. Але ще більш яскраві, ще більш виразні документальні дані про вівчарство на Полтавщині ми здібуємо в матеріялах Румянцівського перепису, переведеного в межах тодішньої Гетьманщини, за кілька років до написання Шафонським зазначеного топографічного опису, а саме: року 1767 — 69 („Генеральная опись Малороссии“).

Що-правда, матеріяли цього Румянцівського перепису дійшли до нас, на жаль, в дуже неповному обсязі, особливо ж це треба сказати за матеріяли про Полтавщину, але й ті рештки, що ми їх маємо, і які частково вже статистично розроблені в таблицях та надруковані, є для нас дуже цінні.

Так, із опису Вороньківської сотні Переяслівського полку¹⁾ ми довідуємося, що в м. Воронькові при наявності 2.479 душ козачого й посполитого населення було зареєстровано 7.477 штук худоби, а в тому числі 3.223 вівці, що дає на кожні 100 душ всього населення 130 овець. Отже, треба сказати, що козаки, як вищий соціальний шар тодішнього громадянства, мали звичайно значно більше худоби, аніж посполиті — нижча тодішня соціальна верства, а тому, якщо взяти відомості, які стосуються нарізно козаків (виборних та підпомішників), з одного боку, а з другого — посполитих та підсусідків, то матимемо, на 100 душ козачого населення 152 вівці і на 100 душ посполитих та підсусідків 77 овець.

Із опису Золотоніської, Гельмязівської, Піщанської та Ліпльавської сотень Переяслівського полку²⁾ ми так само бачимо, що там на 13.780 душ козачого населення³⁾ припадало 50.753 штуки худоби, а в тому числі 24.328 штук овець, що дає на кожні 100 душ козачого населення 179 овець.

Далі, із матеріялів опису чотирьох сотень Полтавського полку: Полтавської міської (без самої лише Полтави, бо її довелося вилучити через відсутність відомостей про кількість у переписаних господарствах людности), потім Першої полкової сотні, Другої полкової і Велико-Будищанської⁴⁾, ми знов таки довідуємось, що тут на 17.660 душ козачого населення підчас перепису було зареєстровано 62.603 шт. худоби, а з тої кількості 29.312 шт. овець, що дає на кожні 100 душ козачої людности 166 шт. овець.

Нарешті ми маємо ще пізніші трохи відомості про посполитих гадяцького козачого полку, зібрані описом року 1785. З матеріялів цього опису ми довідуємось, що на 12.377 душ посполитих гадяцького полку припадало 12.324 шт. худоби, а в тому числі 4.333 шт. овець⁵⁾, що дає на кожні 100 душ посполитих 35 овець. Отже, ці останні відомості викликають у нас деякий сумнів що до повноти своєї. Підставою ж для цього сумніву є той факт, що на зазначену передніше

¹⁾ П. К. Федоренко — Вороньковская сотня Переяславскаго полка по Румянцевской описи. (Див. таблиці, додані до цієї праці). — Труды Полтав. Учен. Архивн. Комиссии, выпускъ XII, Полтава, 1915.

²⁾ М. В. Рклицкій — Козаки Золотоношскаго уѣзда по даннымъ Румянцевской описи 1767 года. — Статистическій Ежегодникъ Полтав. Губ. Земства на 1909 годъ. Полтава, 1910.

³⁾ Власне, козачого населення було 13.592 душ, а у їх 109 наймитів та 79 найми-чок. Див. зазначену передніше роботу, стор. 122.

⁴⁾ Козаки Полтавскаго полка по матеріаламъ Румянцевской описи, часть II. Изд. Стат. Бюро Полтав. Губ. Земства. Полтава, 1914.

⁵⁾ Труды Полтав. Учен. Архивной Комиссии. Вып. VI, часть II. Полтава, 1910, стр. 160 — 161.

кількість населення (12.377 душ) зареєстровано, між иншим, всього лише 5 корів, що, на наш погляд, є дуже неймовірним. Проте коли й визнати, нарешті, ці останні відомості більш-менш за вичерпуючі й вірні, то все ж таки й тоді треба буде мати на увазі, що вони змальовують, власне, господарчий стан найбіднішої частини тодішнього громадянства — посполитих. А що посполиті значно менше, рівняючи з козаками, були забезпечені так худобою взагалі, як і вівцями, то це ми бачили, між иншим, і з передніше поданих відомостей за Вороньківську сотню Переяслівського полку. Видко це також і із тої цифрової ілюстрації, що ми її подаємо тут у вигляді таблички, звівши докупи всі тільки - но наведені нами числові дані:

Полки та сотні	Людности			Худоби		Припадало худоби на 100 душ			Припадало овець на 100 душ		
	Козаків	Посполитих та підсулків	Разом	Всієї	В тому числі овець	Козаків	Посполитих та підсулків	Всієї людности	Козаків	Посполитих та підсулків	Всієї людности
а	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1. У м. Воронькові, Вороньківської сотні Переяслівського полку . . .	1.763	716	2.479	7.477	3.223	352	178	302	152	77	130
2. У Золотоніській, гельмязівській, Піщанській та Ліпнявській сотнях Переяслівського полку .	13.780	—	—	50.753	24.328	368	—	—	179	—	—
3. У Полтавській (без м. Полтави), Першій полковій, Другій полковій і Велико-Будищанській сотні Полтавського полку	17.660	—	—	62.603	29.312	354	—	—	166	—	—
4. У Галяцькім полку	—	12.377	—	12.324	4.333	—	100	—	—	35	—

Отже, якщо візьмемо Вороньківську норму за середню для тодішньої Полтавщини (а зробити ми це можемо без побоювання перебільшити, бо козаки були там забезпечені найменше як худобою, так і вівцями) — то ми матимемо, що на кожную сотню тодішньої людности всіх станів припадало пересічно щось коло 300 штук худоби, що, безперечно, свідчить про дуже значне розвинення на Полтавщині в ті часи скотарства. Що ж до вівчарства зокрема, то воно так само було дуже розповсюджене, становлючи ледве чи не половину всієї тодішньої свійської чи надвірної худоби, так що на коженні 100 душ людности всіх станів тодішньої Полтавщини припадало в середньому щось коло 130, а то й більш овець, бо хоча поспільство подекуди й незначну

рівняючи кількість овець мало, як це ми бачили в Гадяцькому полку, то багато проте цих овець було по козаках.

Оце значне поширення на Полтавщині скотарства за часів Румянцівського перепису свідчить про те, що воно займало тоді тут ще рівнозначне з хліборобством місце. Та це й зрозуміло, бо плекання нив'яних культур за тих часів ще не мало головного значіння і в першу чергу через дуже примітивні ще системи самого хліборобства, бо навіть до кінця XVIII століття остаточний перехід до трипілля не закінчився був, і поряд з трипіллям зустрічалося також двопілля і навіть однопілля¹⁾). Нарешті присутність в господарствах тодішніх насельників Полтавщини значної кількості овець також підсилює твердження, що скотарство за тих часів на Полтавщині було ще рівнозначне хліборобству.

Треба сказати, що при пануванні екстенсивного скотарства вівці є лютий ворог хліборобства. Не дурно ж селянське прислів'я, записане відомим полтавським статистиком і етнографом В. І. Василенком у Лохвицькому повіті, говорить: „продай воли, купи овець — то й хліборобству буде кінець“. Плуг же, навпаки, є смертельний переслідувач овець. Де він вкоріняється, де він набирає головного значіння в господарстві, розорюючи все більші й більші земельні простори — там вівці зникають з неймовірною швидкістю. Особливо за яскравий приклад цього може бути історія тонкововного вівчарства в нашій Степовій Україні протягом минулого XIX століття.

Але за тих часів, за часів Румянцівського перепису, плуг ще не встиг був вкорінитися не тільки на Полтавщині, а й ніде на Україні в такій мірі, як вкорінився він пізніше. Тоді він не був ще царем у сільському господарстві. Дерев'яний, важкий та незручний, тягнений не одною парою волів, а двома, трьома й чотирма — він лише поволі ще розорював вікові цілинні степові простори.

Даючи дуже цінні відомості про ступінь розповсюженості на Полтавщині овець, Румянцівський перепис, на жаль, нічого не дає для виявлення тодішнього розподілу отари на тонкововних і грубововних овець.

Отже, є підстави гадати, що тонкововні вівці в ті часи становили на Полтавщині дуже незначний відсоток загальної кількості овець губернії, та це й зрозуміло, бо грубововне вівчарство було поширене так на Україні, як і на Полтавщині з давніх-давен, тоді як тонкововне вівчарство з'явилося тут лише на початку XVIII століття, за царювання Петра Великого. Наказами його року 1722, а потім 1724²⁾ на Гетьманщині, а разом із тим і на Полтавщині, для потреб руської вовняної індустрії було примусово заведено тонкововне вівчарство „отъ силезскихъ барановъ, данныхъ отъ Мануфактуръ Коллегіи“, — як кучеряво висловлюється А. В. Богданович.

Проте, не зважаючи на накази Петра й на старання його наступників, розплід тонкововних овець на Гетьманщині протягом цілого століття відбувався дуже мляво і дав зрештою зовсім незначні наслідки³⁾. І лише з початком XIX століття тонкововне вівчарство

¹⁾ Садовський, В. — Нарис економічної географії України. Вид. „Друкар“. Київ, 1920 (1919), стор. 17.

²⁾ Арандаренко, Н. — Записки о Полтавской губернии, составленныя въ 1846 году, въ трехъ частяхъ. Часть I, Полтава, 1848, стр. 75 — 79.

³⁾ Аксаковъ, И. — Изслѣдованіе о торговлѣ на украинскихъ ярмаркахъ. СПб., 1858, стр. 198. Див. також: проф. Пичета — История Народного Хозяйства в России XIX — XX в.в., Москва, 1922, стр. 32.

скрізь, не тільки на Полтавщині, а й у новозаселеній Степовій Україні, починає швидко зростати, але, звичайно, виключно по панських маєтках.

Справа в тім, що з розповсюдженням прядних та ткацьких машин не тільки в бавовняній, а й у вовняній індустрії і з швидким поширенням та збільшенням, в наслідок цього, фабричного виробництва сукон та інших вовняних тканин, попит на вовну в самій лише Англії, протягом перших 40 років XIX століття, збільшився в десять разів¹⁾. Проте, всезростаючий попит на вовну виявляла не тільки Англія, а й інші держави Заходу: Франція, Бельгія, Італія то - що, де вовняна індустрія також швидко зростала й розвивалася.

В наслідок цього, продукція вовни в самій Західній Європі та її пропонування почали відставати від попиту на вовну, що з свого боку викликало буйний розвиток вівчарства в заокеанських країнах: в Австралії, Аргентині, в Північній Африці, в Остіндії і у нас на Україні, особливо ж в степовій частині її, де були тоді ще великі незаселені й невикористані степові простори, які легко можна було повертати під дешеві овечі випаси²⁾.

Оцей тісний зв'язок між розвитком нашого вівчарства та потребами вовняної індустрії заходу, був зазначений і тогочасними економі-

¹⁾ Неболсін Гр. — Статистическое обозрѣніе виѣшней торговли Россіи. Ч. II, СПб, 1850, ст. 71, а також: проф. Кулишер — Очерк истории русской торговли. Изд. „Атеней“, Петербург, 1923, ст. 285 — 86.

²⁾ Проф. М. Е. Слабченко, в своїх „Матеріялах до економічно-соціальної історії України XIX століття“ (т. I, стор. 29), так пояснює швидкий розвиток вівчарства на Україні: „Західня Европа в першій чверті XIX століття переживала велику промислову кризу на вовняному фронті. Еспанія, що постачала для Англії овечу вовну, від часів Великої Французької Революції вибула з строю, і Англія звернулася до Росії, де існували чималі овечі заводи. В той же час південні держави Західньої Європи й почасти Прусія, що ув'язла в непорозуміння, викликані революцією, шукала тієї ж таки вовни в ближчих до себе країнах, звідки можна було б діставати вовну в достатній кількості порівнюючи низькій ціні й при невеликих витратах за транспорт. Для Франції та Італії найзручніше було зайти в стосунки з Україною, де в зв'язку з потребами Заходу стало незвичайно хутко розвиватися вівчарство“...

Промислової кризи в тому розумінні, в якому цей термін вживають звичайно економісти, безперечно тоді не було, навпаки, промисловість розвивалася й Західньо-Європейські держави почали відчувати лише недостачу власної вовни, виявилася криза в постачанні. Очевидячки цей останній момент і підкреслює вираз „промислова криза на вовняному фронті“. Якщо це так, то з цим можна погодитись, але не можна погодитись з дальшими твердженнями.

Так, не можна погодитись з твердженням, що Англія звернулася по вовну до Росії, „де існували чималі овечі заводи“ через те, що „Еспанія, яка постачала для Англії овечу вовну, з часів французької революції вибула з строю“. З цим не можна погодитись через те, що, як ми побачимо далі з таблиці довозу в Англію вовни за період 1800 — 1846 р.р., Еспанія поволі і протягом періода 1819 — 1846 р.р. втрачає для свого збуту Англійський ринок через конкуренцію Німеччини, де в той час розвинулось, як свідчить Неболсін, поліпшене вівчарство (ч. II, стор. 71). Російська ж вовна з'явилася в Англії ще в період 1814 — 1818 р.р., тоді, коли Еспанія була ще головним постачальником вовни Англійському ринкові. Після того вивіз вовни з Росії до Англії поступово зростає. Ясно, звичайно, також і те, що Англія не зверталась до Росії по вовну, бо в загальному Англійському імпорті Росія становила весь час дуже незначну частку, що не перевищила 10% навіть в період 1844 — 1846 р.р. Що ж до овечих заводів, то відома річ, що до того їх на Україні майже не було, а з'явилися вони лише в наслідок все зростаюшого закордонного попиту на вовну.

Не можна також погодитись і з тим твердженням проф. Слабченка, де він говорить, що Прусія шукала вовни в ближчих до себе країнах через те ніби, що „ув'язла в непорозуміння, викликані революцією“. На нашу думку „революційні непорозуміння“ тут нічим не винні, бо кількості овець в Пруссії вони не зменшили. Якщо ж взагалі Прусія почала виявляти значний попит на вовну, то лише через те, що маючи аж 16 мільйонів овець, вона проте продукувала головним чином поліпшену вовну, яку і сама споживала, і іншим її постачала. Отже, простої дешевої вовни у неї самої не вистачало і її то вона й одержувала з сусідніх земель (Див.; Неболсін, ч. II, стор. 76).

стами. Так, наприклад, Гр. Неболсін, у своєму статистичному огляді зовнішньої торгівлі Росії, в кінці 40-их років XIX століття писав: „Быстрое развитие овцеводства въ Россіи далеко опередило потребности ея шерстяной фабрикаці и поставило эту отрасль сельскаго хозяйства въ зависимость отъ внѣшней торговли“¹⁾.

Між иншим, дуже характерну цифрову ілюстрацію оцього зростання попиту на вовну за кордоном дає наступна таблицка ввозу вовни в першій половині XIX століття до Великобританії, що була в той час головним споживачем цієї сировини²⁾:

РОКИ	Пересічний довіз вовни у Великобританію, важений на англійські фунти (36 англійських фунтів = одному руському пудові)					
	з Еспанії	з Німеччини	з Австралії	з Росії	з інших місцевостей	Разом
а	1	2	3	4	5	6
1800 — 12	5.588.560	305.543	—	—	1.454.565	7.345.666
1814 — 18	7.588.899	5.099.044	41.256	203.061	2.741.116	15.674.376
1819 — 23	5.631.076	8.723.901	192.978	221.488	1.807.933	16.577.743
1824 — 28	4.499.869	20.328.621	808.348	468.758	2.235.973	28.341.569
1829 — 33	3.566.554	22.914.895	2.226.504	672.693	1.240.846	30.621.492
1834 — 38	3.520.229	25.888.458	5.498.996	4.486.330	13.952.573	53.346.586
1839 — 43	1.206.414	19.917.030	12.528.511	4.959.139	13.011.288	51.622.382
1844 — 46	1.004.623	19.016.100	21.189.637	6.292.269	21.758.397	69.261.026

Отже, зазначений нами інтензивний попит на вовну закордонних ринків, а також, в деякій мірі, і зростаючий попит на вовну руського ринку, в наслідок безупинного розвитку руської вовняної індустрії, — з одного боку, і з другого — криза, що її переживало поміщицьке господарство на Україні до кінця 40-их років, коли зернова продукція його йшла головним чином на власне споживання³⁾ — почасти через відсутність попиту на внутрішньому ринкові, обмеженому незручністю та дорожчею тодішніх способів пересування й низькими внутрішніми хлібними цінами⁴⁾, а головним чином через нерентабельність хлібного вивозу за межі України, в наслідок митної політики держав Західної Європи, а також і самої Росії — викликали в кінці першої половини XIX століття швидке зростання промислового тонкововного вівчарства на Україні. Процес цього зростання, поскільки ми не маємо відомостей про рух кількості самих овець, може бути характеризований рухом вивозу з Росії вовни.

З відомостей Неболсіна, доповнених нами відомостями, взятими з доповіді, читаної на першому всеросійському з'їзді в справах вівчарства року 1912 в Москві, від імени „совѣта общества суконныхъ фабрикантовъ“, цей рух змальовується такими цифровими даними вивозу з Росії й привозу до неї вовни:

¹⁾ Неболсінъ, Гр. — Стар. обозр., ч. II, ст. 81.

²⁾ Там же, ч. II, ст. 70 і ст. 55.

³⁾ Яворський, М. — Україна в епоху капіталізму. Вип. I, стор. 278, 281.

⁴⁾ Аксаковъ, И. — Ислѣдованіе о торговлѣ на Украинскихъ ярмарках. СПб, 1858 (Труды Импер. Русскаго Географ. Общества), ст. 198. Див. також Неболсін, ч. II, ст. 40.

Роки	Вивезено з Росії вовни (тис. пуд.)	Привезено вовни в Росію (тис. пуд.)
1800 — 14	20	--
1814 — 19	39	5
1819 — 24	34	10
1824 — 29	68	10
1829 — 34	157	8
1834 — 39	320	17
1839 — 44	461	24 ¹⁾
1846 — 50	496	25
1866 — 70	994 (1.072)	134
1871 — 75	1.096 (1.210)	262
1876 — 80	1.329 (1.425)	431
1881 — 85	1.592 (1.769)	379
1886 — 90	1.839 (2.065)	371
1891 — 95	1.018 (1.187)	846
1896 — 900	970	1.011
1900 — 05	837	1.589
1906 — 10	769	2.351 ²⁾

З цих цифр наочно видно, як в наслідок збільшення закордонного попиту на вовну, збільшувався вивіз її з Росії, при чому за перші тридцять років XIX століття вивіз збільшився у 3,4 раза, а за наступні 20 років додатково збільшився аж у 7,3 раза, не зупинившись, проте, на цім у своєму зростанні, що продовжується й далі ще кілька десятків років. Отже, нема чого й говорити, звичайно, що збільшення вивозу вовни йшло рівнобіжно зі збільшенням в полудневій Росії, себ-то на Україні, кількості тонкововних овець.

Оце швидке зростання промислового тонкововного вівчарства разом з іншими районами України виявилось й на Полтавщині, тим паче, що нерентабельність хлібного вивозу з Полтавщини давала відчувати себе в ті часи особливо гостро через віддаленість її території од портів, через відсутність швидких зручних та дешевих шляхів пересування і, нарешті, через зростання конкуренції з боку нових хлібних районів, що утворилися в Степовій Україні. Оцю кризу хлібного збуту, на Полтавщині прекрасно змалював невідомий нам Полтавський поміщик у своєму дописі року 1847 до „Московских Вѣдомостей“; він так писав: „нѣкоторыя внутреннія и полуденныя губерніи Россіи, по отдаленности отъ портовъ Чернаго моря и затруднительности сообщеній, весьма рѣдко получаютъ за свои произведенія земли удовлетворительныя цѣны. При всемъ изобиліи этихъ произведеній, обезпечивающихъ первыя потребности жизни, въ тѣхъ губерніяхъ постоянно ощущается недостатокъ въ денежныхъ оборотахъ, препятствующій развитію ихъ благосостоянія.

До тѣхъ поръ, пока губерніи Херсонская, Екатеринославская, Таврическая и Бессарабская область, по недостатку народонаселенія, занимались болѣе скотоводствомъ, нежели хлѣбопашествомъ, губерніи: Курская, Воронежская, Харьковская, Полтавская и Кіевская, находили постоянный сбытъ для своихъ земледѣльческихъ произведеній; но съ 1819 г., съ умноженіемъ народонаселенія въ южныхъ губерніяхъ и распространіемъ въ нихъ хлѣбопашества, мы лишились прежнихъ

¹⁾ Дані за 1800 — 1844 р.р. взяті нами із Неболсіна (ч. II, ст. 59). Ці числа охоплюють не тільки привіз вовни сирової, а й пряденої, що ж до дальших цифр, то невідомо — чи залучено до цифр ввозу прядену вовну, чи ні.

²⁾ Труды I всероссійскаго сѣзда по овцеводству въ Москвѣ съ 23 по 26 сентября 1912 года. Томъ I. Москва, 1913. (Див. част. II, ст. 103). В томъ разі, коли цифри даної доповіді не збігалися з цифрами другої доповіді, також читаної від імені „Совѣта О-ва суконныхъ фабрикантовъ“, нами в дужках подано варіант (Див. ч. II, ст. 467).

выгодъ, и теперъ необходимо было бы изыскать новый способъ къ продажѣ нашего хлѣба. Изобиліе нашихъ произведеньй превышаетъ значительно мѣстную въ нихъ потребность. Число потребителей несо-размѣрно съ числомъ производителей; и какъ всѣ получаютъ съ земли однѣ и тѣ же продукты, то кому же можетъ быть проданъ излишекъ?¹⁾

Але, крім зазначених тут причин, криза хлїбного збуту почала збільшуватись на Полтавщині ще й через те, що тутешня горільчана промисловість, яка раніше переробляла в спирт значну кількість місцевих хлїбних лишків, у наслідок фінансових заходів уряду і инших близько зв'язаних із цим причин, починаючи від року 1810, поступово занепадає, скорочуючи свій попит на хлїб. Оцей занепад горільчаної промисловости ілюструють такі дані руху кількості горільчаних заводів на Полтавщині²⁾:

Року	Скільки було горільчаних заводів на Полтавщині:	у % до року 1802, взятого за сто:
1802	1086	100
" 1834	675	62
" 1861	331	30

Отже, цілком зрозуміло, чому ті поміщики, що мали в себе значні земельні простори, придатні для овечих випасів, вхопилися за тонкововне вівчарство, як за якір порятунку. Ця галузь сільського господарства була тоді більше прибутковою, більше пожиточною, аніж хлїборобство. І якщо в тридцятих роках ХІХ століття автор рукописного опису Полтавщини свідчив ще про те, що „овцы въ заводахъ рѣдко есть шліонскіе и очень въ маломъ количествѣ, по большей же части смѣшанной породы рѣшетилевскіе“³⁾, то вже року 1845 з відомостей Арандаренка ми довідуємось, що на Полтавщині було овець 1.668.826 штук, а з тої кількості 964.805 штук грубововних і 704.021 шт. тонкововних,⁴⁾ цеб-то тонкововні вівці становлять вже 42% загальної кількості овець губерні. Дальший же рух вівчарства Полтавщини досить яскраво змальовує наступна цифрова ілюстрація: Було на Полтавщині овець⁵⁾:

Року	Грубововних	Тонкововних	Усіх разом
1846	1.026.814	657.364	1.684.178
" 1862	913.207	878.192	1.791.399
" 1867	1.086.922	748.285	1.835.207
" 1870	1.300.100	520.000	1.820.100
" 1875	1.163.951	451.124	1.615.075
" 1882—1889	—	—	1.473.055
" 1893	1.052.057	162.215	1.214.272
" 1900	1.405.097	162.377	1.567.474
" 1910	—	(24.797)	1.090.335
" 1916	—	—	927.354
" 1924	—	—	1.564.500
" 1925	—	—	1.520.639

¹⁾ Неболсинъ, Гр. — Стат. обзор. ч. I, ст. 175—176.

²⁾ Див.: И. Ф. Павловскій — Къ исторіи Полтавскаго дворянства 1802—1902. Очерки по архивнымъ даннымъ. т. I, гл. XI.

³⁾ Слабченко, М. Є. — Матеріали до економічно-соціальної історії України ХІХ століття. Том I, ДВУ, 1925, ст. 31.

⁴⁾ Арандаренко, Н. — Записки о Полтавской губерніи. ч. I, Полтава, 1848, ст. 74.

⁵⁾ Зазначені відомості взяті з таких джерел:

За рік 1846 — Арсеньевъ, К. — Статистическіе очерки Россіи. СПб, 1848.

За рік 1862 — Бодянский, П. — Памятная книжка Полтавской губ. за 1865 г. Полтава, 1865, ст. 72—80, ч. II. (Дивись далі на 255 стор.).

З поданої тут таблички ми бачимо, що з року 1845 вівчарство на Полтавщині поступово зростає, досягаючи року 1870 найбільшої кількості—1.820.100 штук, а після того, навпаки, помітно починає зменшуватися, і, після часткового збільшення року 1900, падає, як це довів перепис року 1916, аж до 927.354 штук, що становить власне половину тої кількості, яку було зареєстровано року 1870. Що - правда, в період післяреволюційний кількість овець знову помітно збільшилася, але тут вплинули вже нові господарчі умови (створені війною та революцією), значно відмінні від тих, що впливали в до-революційний час; мова про це буде ще далі.

Тут варто, між иншим, зазначити, що року 1846, з відомостей Арсенєва, у дев'яти губернях України було 11.501.302 вівці, а з тої кількості 6.243.677 штук грубововних і 5.257.625 шт. тонкововних. Таким чином, вівці Полтавщини становили тоді 15% загальноукраїнської кількості всіх овець. Нарізно ж—грубововні вівці Полтавщини становили 17% загальноукраїнської кількості грубововних і тонкововні вівці Полтавщини—12% всеукраїнської кількості тонкововних овець. Отже, що до кількості грубововних овець, то року 1846 Полтавщина займала перше місце серед инших земель України, стоячи разом із тим на другому за Катеринославщиною місці що до кількості всіх овець.

Рок 1916 співвідношення кількості овець Полтавщини до загальноукраїнської кількості овець певно мало чим різнилося від співвідношення року 1846. На жаль, ми не маємо за цей рік кількості овець на Україні без Криму, як це ми маємо за рік 1846. Якщо ж взяти за 1916 відомості по Україні з Кримом, то тоді вівці Полтавщини складатимуть 13% загальноукраїнської кількості.

Нарешті, року 1925 вівці Полтавщини становили 17% всеукраїнської кількості.

Таким чином, на підставі зазначеного, можна сказати, що загальний кількосний рух вівчарства Полтавщини не виявив був будь-яких особливих тенденцій в порівнянні з загальним кількосним рухом вівчарства України.

Хоча зменшення абсолютної кількості овець почалося на Полтавщині лише з 70-их років минулого століття,—відносне зменшення вівчарства почалося значно раніше й відбувалося поряд з тим, як

За рік 1867 — Сборникъ статистич. свѣдѣній о Полтавской губ., изд. Полт. Стат. Комитетомъ, Полтава, 1869, ст. 349.

За рік 1870 — Излѣдованіе современнаго состоянія овцеводства въ Россіи. Вып. IV. — Южнорусское тонкорунное овцеводство. Изд. Минист. Госуд. Имущ. СПб., 1884, стор. 210 — 11.

За рік 1875 — Богдановичъ, А. В. — Сборникъ свѣдений о Полтавской губ. Полтава, 1877.

За роки 1882 — 1889 — Сводный сборникъ по статистическому описанію Полт. Губ. в 1882 — 1889 годахъ. Вып. 2, Полтава, 1902 г. ст. 171.

За рік 1893 — Ежегодникъ Полтавскаго губ. Земства на 1895 годъ. Полтава, 1895, ст. 56 — 59.

За рік 1900 — Статистическій Ежегодникъ Полтав. губ. Земства на 1906 годъ. Полтава, 1907, ст. 4 - 5.

За рік 1910 — Третья подворно-хозяйственная земская перепись въ Полтав. губ. 1910 года. Сводъ по губерніи. Полтава, 1914, ст. 381.

За рік 1916 — Статистичний справочник по Полтавській губ. на 1918 — 19 р.р. Вид. П.Г.С.Б., Полтава, 1919, ст. 113.

За рік 1924 — Бюлетень Полтавського Губерського Статистичного Бюра, №№ 1 — 6 січень — червень 1924 р., ст. 76

За рік 1925 — Статистика України № 69, ст., 6.

збільшувалася кількість людности¹⁾. Так, ми вже знаємо, що за часів Румянцівського перепису, овець, на кожні 100 душ людности припадало значно більше за 100 (певно щось близько до 130), а вже року 1845, при наявності на Полтавщині всіх овець 1.668.826 штук і всієї людности 1.636.317 душ²⁾, виходить, що на кожні 100 душ людности пересічно припадало овець лише 102 штуки. Далі, року 1862, хоча абсолютна кількість овець на Полтавщині ще збільшилася і їх стало вже 1.791.399 штук, на кожні 100 душ людности припадало проте пересічно щось коло 95 штук, бо на той час наявна кількість всієї людности досягла 1.891.455 душ³⁾ і т. д.

Звідци бачимо, що навіть тоді, коли вівчарство абсолютно ще зростало, відносна вага його в господарстві вже зменшувалась, бо зростання кількості овець відбувалось значно повільніше, а ніж зростання чи-то збільшення числа людности. Після ж 70-их років цей процес відносного зменшення починає відбуватися ще швидшим темпом, бо навіть в абсолютних числах, як ми вже бачили, вівчарство рік за роком зменшується, хоча й з тимчасовими короткими зупинками.

Процес абсолютного зменшення кількості овець на Полтавщині в дореволюційні часи, як свідчать ті ж попередні наведені цифри, відбувався головним чином за рахунок тонкововних овець. Тонкововні вівці збільшувались на Полтавщині лише до 60-их років, а вже починаючи з кінця цих 60-их років помічається рух в напрямку зменшення кількості цих овець, при чому чим далі, тим швидше відбувається процес цього зменшення, так що року 1900 тонкововних овець було зареєстровано на Полтавщині лише 162.377 штук, а року 1910, як свідчить В. Я. Дем'янюк, навіть тільки 24.797 штук⁴⁾, що вже межує з цілковитим занепадом, з цілковитим знищенням на Полтавщині тонкововного вівчарства. Таким чином, тонкововне вівчарство, виявивши в першій половині XIX століття яскраву тенденцію в напрямку швидкого поширення на території Полтавщини, в другій половині цього ж століття так само швидко почало зникати з цієї території і майже цілком зникло на початку XX століття. Останній удар тонкововному вівчарству, як вівчарству панських економій, зробила революція.

Ми вже знаємо, що до швидкого розвитку тонкововного вівчарства спричинився збільшений попит на вовну закордонної та внутрішньої російської вовняної індустрії, тепер же мусимо додати, що до занепаду того вівчарства привело зниження цін на вовну та збільшення купівельних та орендних цін на землю.

Ще в п'ятидесятих роках Неболсін писав, що „мериносовая шерсть, отъ усилившагося совмѣстничества въ ея производствѣ, непрерывно дешевѣеть“⁵⁾. Отже це здешевіння вовни йшло й далі, досягши на грані 70-их років певно особливо низького рівня. Про це свідчать і дослідники⁶⁾ і деякі посередні статистичні відомості. Так, напри-

¹⁾ Нажаль, за відсутністю даних ми не можемо за давніші часи порівняти процес зменшення кількості овець, з процесом збільшення посівплощі, а тому скрізь порівнюємо цей процес лише з процесом збільшення людности.

²⁾ Арандаренко, ч. II, Полт. 1849, ст. 53.

³⁾ Бодяняк П. — Памятная книжка Полтавской губернии, за годъ 1865. Полтава, гл II ст 13.

⁴⁾ Труды I-го всероссійскаго съѣзда по овцеводству въ Москвѣ съ 23 по 26 сентября 1912 г. т. I. Москва, 1913. — Див. ч. II, стор. 10.

⁵⁾ Неболсін, Гр. — Стат. Обзор. ч. II, ст. 47.

⁶⁾ Сухов, О. О. — Економична Географія України. Авторизований переклад. Одесса, ДВУ, 1923, ст. 96. — Порівн. також „Труды I всерос. съѣзда по овцеводству“ ... ч. I. ст. 75, ч. II, ст. 215.

клад, Л. Н. Воронов, роблячи на першому всеросійському з'їзді в справах вівчарства доповідь про завдання вівчарства в Росії навів такі дані що до вивозу вовни за кордон:

Вивезено з Росії вовни		
Роки	Тисяч пудів	На суму тисяч карбов.
1861 — 1865 . . .	1265	16 971
1866 — 1870 . . .	1072	11.340
1871 — 1875 . . .	1210	11.867 ¹⁾

Поділивши вартість вивезеної вовни на кількість пудів ми матимемо пересічну вартість одного пуда вовни:

За роки	Пересічна вартість одного пуда вивезеної вовни у карбов.
1861 — 1865 . . .	13, ⁴¹
1866 — 1870 . . .	10, ⁵⁸
1871 — 1875 . . .	9, ⁸¹

Які б не були грубі ці пересічні цифри, вони все ж таки свідчать про різкий перелом у цінах на вовну у шестидесяті роки ХІХ століття.

Оце зниження цін на вовну сталося не через зменшення попиту на неї, — бо в дійсності попит цей побільшувався, як свідчать цифри споживання вовни, вираховані у світовому обсязі, із розрахунку на одну людину²⁾, — а через появу конкурентів на світовому вовняному ринкові.

Справа в тім, що, як ми вже знаємо, з 40-их років головним постачальником вовни на Європейські ринки виступає Австралія, де вівчарство швидко розвивається. Разом з тим, на тому ж європейському вовняному ринкові, з'являється вовна Аргентинська, Південно-африканська, Остіндська³⁾, бо в тих краях так само буйно зростає промислове вівчарство. Все це разом взяте, та ще при поганому сортуванні та пакуванні нашої вовни⁴⁾, поступово спричинилося до зниження за кордоном цін на неї.

В той час, як Австралійські вівчарники вже з 60-их років, дбаючи про поліпшення якості вовни, почали переводити в себе хороше сортування її, в наслідок чого почали одержувати й добрий зиск від продажу вовни, а за ними пішли й Аргентинські вівчарники, що останні часи досягли в цій справі особливої укинчености, чи досконалости, — наші вівчарники зовсім про це не дбали⁵⁾. Не дбали вони також і про те, щоб пристосувати своє вівчарство до вимог ринку та здешевити вартість виробництва вовни.

1) Труды I всерос. съезда по овцеводству... ч. II, ст. 467.

2) Світове споживання вовни на одну людину:

Року 1850	1, ¹⁹	фунта	
" 1860	2, ⁰	"	
" 1870	2, ²	"	
" 1880	2, ¹	"	
" 1885	2, ⁵	"	
" 1890	2, ⁶	"	Труды I всерос. съезда по овцевод-
" 1909	2, ⁰	"	ству... ч. II, ст. 102.

3) Неболсинъ, Гр. — Стат. Обзор. ч. II, 56.

4) Там же, ч. II, ст. 51, 54.

5) Труды I всерос. съезда по овцеводству... ч. II, ст. 104 — 106.

„Мериносовое овцеводство — казав К. И. Чукаев на першому всеросійському з'їзді в справах вівчарства в Москві, — було, якъ очень удачно охарактеризовали его на съѣздѣ сельскихъ хозяевъ Юга - Россіи в 1894 году, не отраслью сельскаго хозяйства, а спекуляціей на дешевизнѣ земли... Измѣнившіеся экономическія условія поставили вопросъ ребромъ: или дай дешевую шерсть, или убирайся по добру по здорову“¹⁾).

Наші вівчарники визнали за краще для себе останне. І ми бачимо, як наша мериносова вовна швидко поступається перед більш дешевою й добре посортованою заокеанською вовною не тільки на західньо-європейському ринкові, а навіть на внутрішньому російському, не зважаючи на ввозне мито, що все збільшувалось, досягши в пізніші часи 3 карбованців на пуді²⁾).

Отже це є одна група факторів, що впливала на зменшення тонкововного вівчарства на Україні, а разом із тим і на Полтавщині. Друга група факторів, що впливала на зменшення не тільки тонкововного, а й грубововного вівчарства захована в збільшенні кількості людности та р-звиненні зернового господарства.

Наше господарство, що на початку ХІХ століття мало ще цілком натуральний характер, під впливом більш розвинених економічних відносин Західньої Європи, а також під впливом зростання торговельного капіталізму по містах, починаючи з 20-их років поволі, а вже з 40-их років ХІХ століття все більше й більше переходить від задоволення своїх потреб, до задоволення потреб ринку³⁾). Особливо ж сприяла цьому переходові зміна митної політики що до хлібної торгівлі спочатку на Заході, а потім і в самій Росії.

До кінця 40-их років, вивіз хлібних лишків за кордон був дуже морочливим та затрудливим. Велику роль відіграла тут в першу чергу митна політика Англії, а за нею й інших держав: Франції, Португалії, Нідерляндів то-що. Ще року 1791 як свідчить проф. Кулішер, Англія завела в себе високе мито на пшеницю. Року ж 1828 вона встановила так звану перемінну чи-то рухому шкалу, відповідно якій розмір мита мінявся в залежності від рівня цін на пшеницю на внутрішньому англійському ринкові: якщо ціни внутрішнього ринку знижувались — мито підвищувалось і, навпаки, якщо ціни внутрішнього ринку підвищувались — мито знижувалось. Такої ж митної системи додержувались і інші держави. Отже року 1846 Англія скасувала свою митну систему, а за нею пішли й інші держави. Крім того, року 1847 було зупинено чинність навігаційного акту, що вимагав перевантажування в Середземному морі всіх не англійських та не руських кораблів, що везли до Англії з Росії хліб, а року 1849 і зовсім було скасовано його⁴⁾). Нарешті, року 1850 було зменшено, а 1865 і зовсім знищено ввозне мито на хліб та на хлібні продукти встановлено в самій Росії⁵⁾). Все це разом взяте прискорило процес переходу на нові капіталістичні рейки спочатку значної більшості поміщицьких господарств, а по знесенні крпацтва й усієї маси їх, а за ними й селянських господарств⁶⁾). Попит на хліб з боку закордонних ринків, а потім і своїх міських та промислових центрів викликав

¹⁾ Труды 1 всерос. съезда по овцеводству... ч. II, ст. 216 — 217.

²⁾ Там-же, ч. II, ст. 215.

³⁾ Садовський, В. — Нарис Економічної Географії України. Вид. „Друкар“, Київ, 1920, стор. 18 — 19.

⁴⁾ Пр ф. Кулішер — Очерк Истор. Рус. Торговли, ст. 278.

⁵⁾ Там-же, ст. 278.

⁶⁾ Садовський, В. — Нарис. Економ. Географ. України, стор. 18 — 19.

поступове збільшення так званого товарового зерно вого господарства. Вільні степові простори швидко розорюються, а з тим все більше й більше зростають ціни на землю та орендна платня. Овець не стає де випасати і плекання їх в той примітивний спосіб, що вживався у нас, та ще й з ухилом у бік самої лише тонко-вовняности, стає некорисним, непожиточним в порівнянні з плеканням нив'яних культур.

І зернові хліба, що в перші 45 років XIX століття в середньому не переважили 15% вартости всього російського експорту, вже в другу половину 40-их років, а саме в період 1846—50 р.р., становлять 31,3% вартости всього експорту, а в період 1856—60 р.р. — 35,1%¹⁾. В дальшому вага хліба у всеросійському експорті ще дужче збільшується, досягаючи в період 60—64 р.р. вже 63,2% вартости всього вивозу і в період 1865—68 р.р. і того більше — 72,2%²⁾. Хліб на довгий час займає головне місце у всеросійському експорті. Що ж стосується самого вивозу хлібів з Росії, то його ілюструють такі дані:

Р о к и	Вивезено з Росії чотирьох головних хлібів у тисячах пудів
1801 — 05	19.873
1806 — 10	5.120
1811 — 15	9.089
1816 — 20	29.655
1821 — 25	10.071
1826 — 30	23.950
1831 — 35	18.461
1836 — 40	28.831
1841 — 45	27.205
1846 — 50	51.211
1851 — 55	45.396
1856 — 60	69.254 ³⁾

Як бачимо, в період 1846—50-их років, цеб-то з момента скасування митних законів в Англії і інших державах, куди вивозився хліб з Росії (а найбільше звичайно з України) експорт хліба зразу ж збільшується вдвічі, зростаючи потім і далі. Особливо ж почав він зростати після скасування вивозного мита в самій Росії та з побудуванням залізниць, що й видно з таких цифр вивозу:

Р о к и	Вивезено з Росії всього хліба в тисячах пудів:
1861 — 1865	79.886
1866 — 1870	130.056
1871 — 1875	194.113
1876 — 1880	287.005
1881 — 1885	301.735
1886 — 1890	413.746
1891 — 1895	441.139
1896 — 1900	444.166
1901 — 1905	608.934
1906 — 1910	615.307
1911	824.086
1913	650.880 ⁴⁾

¹⁾ Проф. Кулишер — Очерк Истор. Рус. Торговли, ст. 274.

²⁾ Ви аховано на підставі цифрових даних, взятих з книжки „Виды внѣшней торговли Россіи за 1868 г., ч. 1“.

³⁾ Проф. Кулишер — Очерк Истор. Рус. Торговли, ст. 275. Між иншим, тут треба зауважити, що вивіз інших хлібів з Росії закордон був дуже незначний і що головну частину цього експорту становила пшениця, яка йшла з України.

⁴⁾ Энциклопедия Русского экспорта. Изд. Торгпредства СССР в Германии, т. I, Берлинъ, 1924, стр. 115 (пр.ф. Лященко — Хлебная торговля России).

Але крім цих, так би мовити, ринкових умов, що впливали на що більше розорювання земель та на піднесення цін на їх, а разом з тим, звичайно, і на занепад нашого екстензивного тонкововного вівчарства, впливало також ще й збільшення людности. І треба тут визнати, що в полтавських умовах, вплив цього фактора в зазначеному напрямку був головним.

Ми вже зауважували раніше, що відносне зменшення ваги вівчарства в господарстві насельників Полтавщини, почался значно раніше, а ніж абсолютне зменшення того вівчарства, і що відбувалося воно поряд зі збільшенням на Полтавщині людности. І якщо за часів Румянцевського перепису на Полтавщині на кожні 100 душ людности припадало щось близько до 130 овець, то вже року 1845, на ту ж кількість душ, пересічно припадало лише 102 вівці, року 1862—95 овець, року 1900—53 вівці і року 1910—33 вівці. Характерно, між иншим, що абсолютне зменшення кількості овець поступово починає виявлятися з кінця 60-их років, а разом із тим на 60-ті ж роки припадає й той момент, коли малоземелля селян, при екстензивних способах господарювання, мусило було викликати хвилю переселенського руху людности з Полтавщини¹⁾, того руху, що припинився був лише з початком світової війни, а тепер знову відродився.

Висунуте нами твердження підсилюється й доказами Статистичного Бюро Полтавського Губерського Земства. В своєму огляді сільського господарства Полтавщини, на підставі сповіщень дописувачів, за рік 1910, воно пише: „мы должны начать эту главу съ признанія доказаннымъ положенія, что въ настоящее время земельная нужда въ Полтавской губерні достигла той степени, когда при наймѣ и продажѣ земли причины временныя, коренящіяся въ условіях даннаго года, — каковыми являются, напримѣръ, урожай или неурожай хлѣбовъ, высота рыночныхъ цѣнъ на продукты сельскаго хозяйства и т. п., — почти совершенно отступают на задній планъ передъ одною главною и неизмѣнно дѣйствующею причиною, — существующимъ въ губерні малоземельемъ при все увеличивающемся естественномъ приростѣ населенія. Если бы явленіе это не было подтверждено цѣлымъ рядомъ другихъ данныхъ, — въ томъ числѣ и обоснованныхъ точными языкомъ цифръ, — то о существованіи его должны были бы въ данномъ случаѣ непрестанно напоминать сообщенія корреспондентовъ, которые на вопросъ о причинахъ вздорожанія земли — изъ года въ годъ почти въ однихъ и тѣхъ же выраженіяхъ повторяютъ: „дороже — по случаю прироста населенія, а земля — въ одномъ положеніи“, — „потому, что гулевоі земли негдѣ нанять, а народу прибавляется“, — „потому, что народонаселеніе увеличивается, и потребность въ землѣ увеличивается“, — „вслѣдствіе того, что земля отдается мало, а желающихъ арендовать много“, — „по неимѣнію свободныхъ земель для вспашки“, — „по случаю земельной тѣсноты“ и т. д. и т. д.“²⁾.

Оця недостача землі та енергійний попит на неї з боку населення спричинилися так до переселенського руху людности, як і до піднесення наймових та купівельних цін на землю, що й видко з такої цифрової ілюстрації:

¹⁾ Див. „Переселенія изъ Полтавской губерні съ 1861 года по 1 іюля 1900 года. Вып. I і II. Полтава, 1900“ (изд. Полт. Губ. Земства).

²⁾ Обзоръ сельскаго хозяйства въ Полтавской губерні (по сообщеніямъ корреспондентовъ) за 1910 годъ. Издание Стат. Бюро Полтавскаго Губерн. Земства — Полтава, 1910, ст. 86.

Ціна одної десятини зем. і в карбованцях на Полтавщині

Роки	Наймова (орна земля)		Купівельна (без розподілу на вгіддя)
	під ярину	під ози- мину	
1890	7, ⁹⁹	9, ²²	133, ⁰⁰
1900	12, ¹¹	13, ⁰⁸	214, ⁰⁰
1910	17, ²⁹	17, ⁶¹	325, ⁰⁰ ¹⁾

А як вівчарство, при тих способах провадження, що в нас існували (не тільки на Полтавщині, а й по цілій Україні) могло бути корисним і з боку господарчого, як говорилося на з'їзді вівчарників у Москві року 1912, лише при умові тримання орендних цін на землю не вище рівня 6 крб. за десятину²⁾, то ясно, що при таких цінах на землю, які ми тільки що бачили, вівчарство мусило зникати і впершу чергу зникло тонкововне промислове вівчарство панських економій, і лише по селянських господарствах більш консервативних, що й досі остаточно не вийшли ще із стадії натурального самопостачання, це вівчарство, але вже іншого напрямку—грубововне, смушково-молочне,—лишається ще, поволі тільки поступаючи перед наступом нових життєвих умов. При чому відносно грубововного вівчарства Полтавщини можна сміливо говорити лише про відносний занепад його, який видко з поступового зменшення пересічної кількості грубововних овець, що припадає на кожні 100 душ людности, що ж до абсолютного кількостного занепаду грубововного вівчарства, то говорити про його поки що твердих підстав навіть і немає.

Справа в тім, що вівці в селянському господарстві розплоджувались та ще й досі розплоджуються головним чином для власних господарських потреб, що яскраво висловлено, між іншим, і народнім афоризмом, де говориться, що вівця дає селянинові „кожух, свиту і губу ситу“.

Оцей тісний з'язок екстензивного грубововного вівчарства з наслідками натуральних форм господарювання в нашому селі, та споживчими потребами селянства особливо яскраво виявився був останніми часами, коли промисловість, в наслідок довгої внутрішньої класової боротьби занепадала була, і селянство в значній мірі знову повернулося до частково забутих вже форм натурального самопостачання. В ці роки вівчарство на Полтавщині, рівняючи з передвоєнними роками, значно збільшилося. І якщо року 1916 на Полтавщині було зареєстровано овець 927.354 штуки, то вже року 1923 їх було вчислено—1.405.400 штук, року 1924—1.564.500 штук і року 1925—1 520.639 штук. Цеб-то, якщо року 1916 на кожну сотню людности¹⁾ пересічно припадало 33 штуки овець, то вже року 1923 на ту ж кількість людности припадало овець пересічно 43 штуки, року 1924—46 штук і року 1925—44 штуки.

Причиною цього раптового й вельми помірного збільшення овець, і саме овець, а не іншої худоби, було, звичайно, не так існування в той час значної кількості не зораної ще панської землі, де можна

¹⁾ За рік 1890 відомості взяті з книжки „Сводъ данных о состоянии сельскаго хозяйства въ Полтавской губ. за 15 лѣтъ (1886—1900 г.г.)—Полтава, 1904, ст. 128—29, 206. За рік 1900—відомості взяті відти ж за винятком купівельної ціни, що взята з доповіді Дем'янка (див. „Труды 1 всерос. сѣзда по овцеводству“... ч II, ст. 12). За рік 1910 відомості взиті з книжки: „Обзоръ сельскаго хозяйства в Полтав. губ. за 1910 г.“, ст. 155, 158, 172.

²⁾ Див. „Труды 1 всерос. сѣзда по овцеводству“... ч. II, стр. 450.

було випасувати, як отой тісний з'язок нашого грубововного вівчарства з напівнатуральними ще формами селянського господарювання. Наведу характерний приклад. Коли підчас перепису Решетилівського ярмарку 12—14 жовтня року 1923 (на Полтавщині) ми запитали одного старого дядька, чому на ярмаркові зовсім немає місцевих кустарних виробів із вовни та прядива, окрім полотна, що йшло як грошевий еквівалент, та старих жіночих сорочок, — він відповів: „Кожен сам собі робить! Кожен має овечку, стриже, пряде й тче або в'яже от такі“ — і він показав на свою плетену вовняну сорочку. І дійсно, плетену верхню одіж, іноді дуже гарно зроблену з сивої вовни під фабричний фасон часто можна було бачити на чоловіках, жінках та дівчатах, що прибували на ярмарок.

Отже, грубововні смушково-молочні вівці Полтавщини, обслуговуючи господарства, що їх розплоджували, молочними продуктами, м'ясом, вовною, лінтварями і смушками, давали разом і з тим значну кількість цих же продуктів і для збуту на ринок, що ще дужче звичайно, збільшувало вагу вівці в селянському господарстві, робило її більш прибутковою й затримувало її знищення. Ринок же охоче приймає і приймає ці продукти, особливо ж найбільш коштовні, як прирізом, смушки та вовну. При чому особливо коштовні смушки в більш-менш масових розмірах здобуваються на Україні почасти в Молдавській АССР, а головним чином на Полтавщині в так званому решетилівсько-сокільському районі. Чорні „решетилівські“ та сиві „сокільські“ смушки давно вже відомі в торговельному вжиткові далеко за межами України й сюди то, в цей решетилівсько-сокільський смушковий район колишньої Полтавщини, до останнього часу й звертаються з метою заготівлі смушків всі, не тільки українські, а й північно та східно-руські торгово-промислові організації, які потім значну частину заготовлених тут смушків вивозять за кордон.

Що ж до вовни, то треба сказати, що хоча збут простої грубої вовни взагалі завдяки покращанню фабричної виробничої техніки, яка поступово діходила до виробу навіть тонких тканин з більш дешевої грубої вовни, давно вже досяг великих та сталих розмірів і проста груба вовна ще з першої половини XIX століття почала в значній мірі робитися вже конкурентом вовни тонкої, мериносової¹⁾ — збут її на Полтавщині проте був рівняючи не великий, хоча безперечно зростаючий, що й видно з відомостей залізничної статистики за останні роки перед війною. Так:

Року 1911	вивезено з Полтавщини	вовни	20.000 пуд.
1912	„	„	25.100 „
1913	„	„	28.100 „
1914	„	„	28.100 „ ²⁾

Отже, треба сказати, що ця кількість вивезеної вовни становить лише 15—20% всієї здобуваної вовни. Бо якщо на Полтавщині, із відомостей перепису року 1910 було 1.090.335 шт. овець (в роки ж 1911—1914 щось близько до того), а кожна вівця дає коло 5 фунтів,³⁾ то загальний збір вовни на Полтавщині мав був досягати в період 1911—1914 р.р. щось 130—140 тисяч пудів що-року. Звідки виходить, що коло 80—85% збираної вовни споживається головним чином самим сільським населенням для всіляких кустарних вовняних виробів:

¹⁾ Неболсинь, Гр. — Стат. обозр., ч. II, ст. 47.

²⁾ Журн. „Хозяйство Полтавщины“ № 13, за 1923 г. ст. 11.

³⁾ В. Я. Дем'яно рахував в середньому з одної Полтавської вівці 5—7 ф. немптої вовни „Труды I всерос. съезда по овцеводству“ ... ч. II, ст. 19

простих селянських сукон для свиток, плахт, запасок, окрайок, рукавиць і т. инш.¹⁾

Закінчуючи цей огляд, треба сказати, що було б великою помилкою думати, ніби наше вівчарство віджило свій вік і що з дальшим розвитком економічних відносин воно обов'язково має зникнути, ставши непожиточним. Воно зникне лише в тому разі, коли буде лишатися на одному й тому ж ступневі розвитку, коли воно з вимогами часу не змінитиме свого напрямку, коли не пристосовуватиметься до нових ринкових потреб, коли не інтенсифікуватиметься. На першому всеросійському з'їзді в справах вівчарства в Москві року 1912 доповідач Чукаєв так говорить з приводу цього: „Англія ім'єть арендну плату свьше 50 руб. десятина, с'їно тамъ стоить около 65 коп., овсяная солома — 55 коп., жмыхъ она ввозить изъ той же Россіи, почвы — небогаты. зимній періодъ въ с'верной Англии и, въ особенности, в Шотландіи достигаєть 4—6 и даже 7 м'єс.; пошлинъ ни на шерсть, ни на мясо не существуетъ, а между т'ємъ Англія, несмотря на падєніє ц'єнъ на шерсть, несмотря на громаднй ввозъ баранины, ім'єт на 100 жит. 65 головъ овецъ . . . при чемъ количество въ Соединенномъ Королевств'є за посл'єднія 30 — 35 л'єтъ оставалось т'ємъ же самымъ: 31 — 32 млн. штук. Сл'єдовательно, овцеводство тамъ является вполн'є доходной отраслю хозяйства“.²⁾ Отже пояснюється це лише тим, що вівчарство Англії весь час пристосовувалось до ринкових умов, та до нових економічних обставин, чому й не зменшилося в своїй кількості в порівнянні не тільки з восьмидесятими, як каже Чукаєв, роками XIX століття, а додамо ми й з сороковими роками. Принаймні, із відомостей Неболсіна, в ті роки в Англії так само рахували 32 млн. овецъ³⁾.

Все це говорить за те, що й наше сьогочасне вівчарство, пристосувавшись до ринкових потреб та ставши інтензивним, може зробитися дуже пожиточним і зберегтися ще на довгий час. Особливо це треба сказати про вівчарство колишньої Полтавщини, що вирізняється в певних районах продукцією хороших смушків, які добре цінуються й мають збут не лише на внутрішньому ринкові СРСР, а й за кордоном.

¹⁾ Степан Кривецький у своїй книжці „Емкость крестьянского рынка Украины в 1924 — 25 хозяйствен. году“ (див. стор. 29 — 30) приймає, для різних земель України, а разом з тим і для Полтавщини, такі норми: 60% всієї продукції вовни, населення лише для власних потреб і 40% вовни спродує на ринок. На нашу думку ці норми не зовсім відповідають дійсності. Коли взяти здобуття з віви вовни в середньому рівне навіть 4 фунтам (він бере 4—5), то й тоді для зазначеного нами періоду 1911 — 1914 р.р. ми матимемо продукцію вовни на Полтавщині рівну приблизно 109,033 пудам. Таким чином, збут для цих років (20 — 28 тис. пуд.) досягне не більше 18—26% всієї здобуваної вовни. За рік же 1924 — 25 збут вовни в порівнянні з довоєнним часом не тільки не міг був бути більшим, а треба думати, що мусив був бути меншим через більшу натуралізацію сьогочасного селянського господарства в порівнянні з довоєнним часом, та меншу розвиненість, а значить і меншу потребу в сировині сьогочасної всесоюзної вовняної індустрії.

²⁾ Труды I всерос. с'їзда по овцеводству . . . ч. II, ст. 230.

³⁾ Неболсинъ, Гр. — Стат. Обзор. ч. II, ст. 70.

Нариси з історії революції 1905—1907 рр.

2. ДИКАНСЬКИЙ СТРАЙК СІЛЬСЬКО-ГОСПОДАРСЬКИХ РОБІТНИКІВ 1906 РОКУ ¹⁾

Між формами боротьби, що їх вживало селянство в революції 1905—1907 р. взагалі й на Полтавщині—зокрема, страйки сільсько-господарських робітників привертають до себе як-найбільше уваги. І це зрозуміло чому: бо страйки в селянській революції того часу були вищим етапом до виявлення класової боротьби та свідомости на селі; вони були тією формою революційної боротьби, що вже вмшчала в собі елементи, запозичені від міського пролетаріату.

Але на жаль, архівні матеріяли здебільшого давали можливість стверджувати тільки самий факт більш-менш широкого прикладання цієї форми боротьби. Зупинитись же глибше, на підставі документів виявивши внутрішні обставини й хід страйку—до цього часу було майже неможливо з двох причин: по-перше, страйки сільсько-господарських робітників по економіях, то-що, майже скрізь проходили, здебільшого не залишивши по собі ніяких документів (вимог, петицій, умов, то-що) і по-друге, від звичайних архівних джерел (як жандарського управління і т. инш. архівних фондів) не можна сподіватись на особливу повноту, вичерпаність, тому що від таких архівів дійшла до нас лише якась частина.

Працюючи над роботою „Селянство в революції 1905—1907 року на Полтавщині“ ²⁾, я звернув також увагу на архів губерніяльного Полт. Прокурора і, хоча його залишилося декілька в'язок з усього фонду, мені пощастило знайти деякі цінні матеріяли до Диканського страйку сільсько-господарських робітників підчас цієї революції. Доповниши ці матеріяли спогадами одного з проводирів страйку, мені вдалося хоч подекуди дослідити цей цікавий страйк.

На Полтавщині за роки першої революції було чимало страйкових виступів селянства, як от—у Веприкові, Гадяцького повіту, де робітники з цукроварні виявили велику класову (близько до робітничої) свідомість, у Вільшаному, Оржиці, Чевеллі, Березовій Рудці, Великій та Малій Буромці і ще в низці інших сел, але, безперечно, із найцікавіших був Диканський страйк сільсько-господарських робітників.

В вище згаданій моїй роботі про селянські рухи в краї на цей час вже говорилося про ті загальні економічні причини, що штовхнули селянство Полтавщини в революцію 1905—1907 р. Процес капіталізації,

¹⁾ З доповіді зачитаної на засіданні історичних секцій Харк. Науково-дослідчої Катедри історії української культури р. 1926, грудня 17-го дня.

²⁾ див. „Науковий збірник катедри історії укр. культури ч. 5“, 1927.

що розвивався і взавширки, і взавглибшки, в умовах аграрного капіталізму для селянської маси вів за собою особливо важливі наслідки. Не кажучи вже про поглиблення класової диференціації на селі, „вивітрювання“ шару середнього селянства, що здебільшого скочувалося до незаможницьких кол, цей процес позбавлення робітника — сільського господаря — його засобу виробництва (шляхом відокремлення його, як власника, від землі), часто особливо загострювався близьстю, наявністю та ростом такого елемента аграрного капіталізму, як крупне інтесифіковане економічне господарство. Все збільшувана таким господарством запашка, по-перше, призводила до зменшення орендної площі — та віддавання в оренду гірших земель за все вищу плату, по-друге. В такому разі урожаї менші за економічеські, при взагалі дефіцитному середняцькому господарстві (не кажучи вже про незаможницьке), складала легкі умови до того, що селянство збільшувало лави пролетарів в першу чергу — сільсько-господарських, хоч поки що залишаючись ще на своєму злиденному господарстві.

„Наши сельские рабочие еще слышком крепко связаны с крестьянством“ — на цей час констатує В. І. Ленін¹⁾. Але ж близькі до решти селянства, другою ногою вже стаючи на шлях, що веде до класи фабрично-заводських виробничих постійних пролетарів, сільські робітники були ніби передаточним ланком між містом та селом в революції 1905—907 року на селі.

Тоді, коли фабрично-заводський пролетаріят на час цієї революції остільки визрів, що створив власну партію, висунув свою форму державної влади, мав уже випробувані форми боротьби з пануючою класою, середняцько-незаможницьке селянство (а таке якраз головним чином і було в нас революційним у цій революції, а ніяк не зможе селянство) залишалось на старих формах економічної боротьби — лише за поліпшення умов свого існування (праці).

Якщо ми й серед них зустрічали такі форми боротьби, як от — бойкот при оренді землі, страйки, змови, то що, то, безперечно, на цей час елементи таких форм здебільшого було запозичено від революційного міського пролетаріату. Численні документи доводять вплив міста, з його робітничими осередками (депо, фабрика, завод, станція то-що).

Високо-інтенсифіковані економії теж мали в собі досить елементу шумування. Постійні робітники, сезонні — перехожі й нарешті — близькі до робітничого міста при значній кількості робочих рук, зайнятих на роботі в економії, все це складало ґрунт та ховало в собі зарідки шумування.

Взагалі, як казав В. І. Ленін, торкаючись аграрного питання в руській революції, занесення на цей час насіння „классовой борьбы и политического сознания... уже происходит, одно идет тысячами путей, ускользающих от нашего внимания и нашего воздействия“²⁾.

Отож, коли вище я був назвав серед найцікавіших — Диканський страйк, то до цього у мене було досить підстав. Вищенаведені міркування що до стану селянства, участі його та сільсько-господарських робітників у революції — в Диканці на той час здобувають для себе як-найкраще підтвердження. Завданням моєї роботи буде подати (за виявленим матеріалом) ілюстрацію до класової боротьби й свідомости в революцію р. 1905 — 907 в такому типовому селянському с.-г. районі, як Диканський. Гадаємо, що не зайвим буде подати відомості про

1) В. І. Ленін „Собрание сочинений“, т. IX, ст. 266.

2) Ленін, т. IX, стр. 269.

минуле цього району й разом — про економічні передумови страйку в нього.

Диканька — фамільний маєток Кочубеїв. Як судити з даних Кочубеївського архіву¹⁾, на XVIII ст. Диканька була для Кочубеїв тим центром, круг якого вони концентрували своє велике господарство.

Ранні спроби завести інтенсифіковане господарство, звичайно, в першу чергу — шляхом експлоатації селянства, викликають в Диканьці не один раз селянські заворушення. Тут можу спослатись на такі заворушення в районі серед Кочубеївських селян, напр., року 1817²⁾, далі за часів керування Репина Малоросійським генерал-губернаторством то - що і взагалі, низку справ про рухи в Кочубеївських маєтках можна зустріти і в справах таких фондів, як от Полт. Дворянського Архіву, Полтавського Губ. Правління то - що, не кажучи вже про згадуваний фамільний Кочубеївський Архів.

Дальніші спроби інтенсифікації, про які згадує І. Ф. Павловський³⁾, вели вже до заведення культур (напр., тютюнової, придбання машин то - що).

Взагалі, можна сказати, що з кризи, що висіла всі ці десятиліття XIX ст. над поміщицьким господарством, господарство Кочубеїв вишло одним із найкращих і найміцніших. Його господарі, починаючи з Віктора П. Кучебья — відомого діяча епохи Олександра I й Миколи I, буди людьми освіченими й виявляли тенденцію поставити своє господарство на зразок культурного, західньо-європейського. Не без активної участі, напр., сина В. П. (Лев Вікторович) заклалося в Полтаві с.-г. товариство. Цей же Кочубей був його першим головою, на його засіданнях він зачитував доповіді, де прагнув підходити практично в питаннях економіки, хоча би в справі з салітроварінням, коли князь визнав прямо „что селитра, производимая помещиками, не может конкурировать с... чилийской“⁴⁾.

Все зростаюча економічна міць дозволила господарству перенести хитання світового ринку й на кінець XIX — початок XX ст. до господарства, належали тисячі десятин у трьох волостях Полтавського повіту, а його власник був одним із найбагатших землевласників Полтавщини. На початку XX ст. економія Кочубея, маючи добрих керівників-спеціалістів із чужоземців, стає одним із зразкових маєтків на Україні що до постановки справи господарювання. Економія, як побачимо далі, справді являла з себе величезну, поставлену на капіталістичний кшталт хлібну фабрику, що широко використовувала навкруги дешеву робочу селянську силу.

Власні колосальні земельні площі, що лежали круг Диканьки, все більш входили до економічної запашки, при все збільшуваній ціні на землю⁵⁾.

З декількох околиць волостей складався район, що тяжив до Диканьки, як споживача робочої сили, не тільки платної — за гроші, але й за одробітки. Остання система — одробіточна, звичайно, є властива мало інтенсифікованому господарству. Але, по - перше, вона не займала значного місця в господарському житті економії, й по - друге, чи

¹⁾ Фонд Полтавського Історичного Архіву — нині Краєвого.

²⁾ Справа в архіві Полт. Совісного Суду з Полт. Істор. Архіву.

³⁾ І. Ф. Павловский—К истории полт. дворянства, т. 1, стр. 226.

⁴⁾ *ibidem*.

⁵⁾ Ціни на землю загалом по Полтавщині наводилися в згаданій статті про „Селянство в рев. 1905 7 р.р. на Полтавщині“.

не була вона тут одною з визискувальних форм оплати й без того дешевої робочої сили для економії.

Щоб виявити стан селянства та економії району на цей час, матеріял взагалі дуже обмежений, а саме — до цього можна було використати лише дані з подвірного перепису 1900 року. Якраз ці дані є для кожного населеного пункту і, крім того, вони подають зведені відомості за волості та суспільні стани в них. Хоч їх (дані) в цілому не можна визначати за цілком задовольняючі, бо вони не вичерпують поділів на володіння — дають тільки поділ до 50 дес. (і разом) „більш 50 десятин“ на господарство, нам, не маючи кращого матеріялу, доводиться за ними навести декілька цифрових даних до стану хоча би в одній тільки колишній Диканській волості.

У всій цій волості, за переписом року 1900¹⁾, непривілейованих, що мали землі до 50 десятин, було 1729 господарств, з населенням в них 9199 душ. Вони мали всього 5016 дес. удобної землі, з якої біля 15% було під садибами, городами то - що. Орної землі мали лише 1197 господарств (69%); зовсім не мали ні землі взагалі, ні оранки зокрема 532 господарства (30%). Господарств, що мали від — менш як 1 дес. й до 6 дес. на господарство — було з тієї кількості 1059 господарств (60%). Очевидно, що при такому стані доводилося орендувати, знімати землю, а то найматися. І дійсно, з загальної кількості (1729 госп-в) 648 госп. (37%) наймали ще 1422 дес.; скди входила й оренда у своїх же селян — 350 дес. В далекі ж заробітки йшло порівняно небагато (з 33 господарств 41 душа).

З усієї землі — 4539 дес., що обробляла ця група хліборобів (до 50 дес.), чужа земля складала 31%. З цієї землі під посівами було зайнято 3824 дес., а решта — 581 дес. (12%) були під толокою. Це, звичайно, при трьохпіллі не давало відпочити як слід землі. А з тієї групи хліборобів, що мали землі до 6 дес. на господарство (1059 госп-в), 1020 господарств сіяли що-року.

Забезпеченість на великий скот була такою: з 1729 госп-в — 540 (31%) зовсім не мали скоту; взагалі ж мали великий скот лише 948 госп-в (54%). Волів на 1729 госп-в було 191, коней — 714, зате корів було 1239, але ж серед них 1116 були разом і робочою худобою. При такому забезпеченні на скот не могло бути доброго угнокування і, дійсно, лише 144 госп-ва (8%) вивозили гній на поле, до того ж, частково споживаючи його ще й на паливо.

Немає чого казати, що на реманент було ще гірше забезпечення. Залізних плугів однолемішних на всі 1729 госп-в було лише 214, цеб-то один плуг припадав на 8,8 госп-в. Приступними були (і то, мабуть, обмежено) ще дерев'яні плуги — 364 (по одному на 4,7 госп-в.); рал було всього 255; котків — 155; більш було борін: з залізними зубцями — 1025 та, навіть, з дерев'яними — 185. Як бачимо, й по одній бороні не спромоглися мати 1212 господарів з цієї групи, що обробляли землю. Було ще в них дві сохи.

Що до сільсько-господарських машин, то ті, що тут зустрічаються, ми можемо сміливо віднести до групи заможніших власників. Віялок та сортувалок було 56, сіялок — 2, молотарок — 2 (кінна й парова) та одна жатка.

Що могли вони сіяти? Жито — в першу чергу — 36% (1367 дес. з 3697 дес.), потім ярову — 31% (1155 дес.), ячмінь — 22% (829 дес.)

¹⁾ „Матеріали подвірної перепису 1900 г. Полтавської губ. Полтавський уезд“.

і т. д. Неголовні культури — льон, картопля (4 десятини), буряки, трави — сіялися в незначній кількості.

З непривілейованих, що мали більш, як 50 дес. землі на господарство, було лише 4 господарства з 486 дес. землі. Проміж селян дуже заможних було мало; та, мабуть, що й вони не скупчували в своїх руках значної земельної площі, коли, як ось свідчить місцевий мешканець гр. Товкач, К. І., „найбагатчий Михно, Х. Ф., ман, здається, коло 40 десятин. Переважали (тут) бідняки та середняки“ — так свідчить цей сучасник.

У волості було ще 35 привілейованих господарств, що мали 7374 дес. землі; з них на ріллю припадало 5320 дес. (72%). Ці господарства сами обробляли ріллі всього 3557 дес. (66%), а решту — 1785 дес. (34%) здавали в оренду та наймали.

Економія Кочубея в цій волості мала всього 3100(?) дес. З них під ріллею було 2191 дес., в оренду здавалося ріллі 421 дес. (20% до своєї орної землі), а решта 1770 дес. оброблялися економією. Отож — економія сама здавала в оренду 23% всієї землі, що йшла людям в оренду у волості.

З усієї орної землі в волості, що її обробляли всі привілейовані й непривілейовані господарства з понад 50 дес. землі (4007 дес.), Кочубеївське господарство обробляло само 44%. У Диканській економії було біля 100 душ постійного робочого персоналу.

З скоту економія мала — крупного 389 голів, з них — 332 голови робочого. На свої ниви в не вивозила 54.000 возів гною Забезпечення на реманент було таке: багатолемішних плугів — 11, однолемішних — 44 (20% всіх, що мали селяни). Сіялок було 13 — рядові й розкидні; парових дві молотарки, 4 жатки й снопов'язалки. Що до культур, які сіялись в економії, озима пшениця йшла на першому місці — 12% (218 дес.), на другому ячмінь — 10% (169 дес.), ярова пшениця — 7% (138 дес.), далі овес і аж на п'ятому місці — жито. Зате такі культури, як льон, напр., займають 120 дес. Лише 19% всієї землі йшло під толоку.

Щоб порівняти ці дані, звернімося до перепису 1883 року, бо тільки він дає відомості у волосному масштабі. Але, на жаль, цей перепис було переведено ще більш незадовольняюче що до об'єктів обліку й тому порівнювати взагалі дуже важко. Отже все-таки й це порівнювання¹⁾ говорить, що із збільшенням господарств непривілейованих (а тільки їх і є змога порівняти) з 1543 до 1726 госп-в (на 11%). при зростанні населення непривілейованого з 7210 до 9191 душ (на 22%), кількість уходів на далекі заробітки (чи не в зв'язку з інтенсифікацією Кочубеївського маєтку) зменшилася на 1900 рік з 120 до 33 госп-в (на 75%); зросла в волості кількість безземельних — з 58 до 71 госп. (на 40%); зросла кількість тих господарств, що взагалі мали орну землю, — з 1000 до 1201 госп. (на 20%); кількість господарств, що мали менш, як одну десятину, зросла з 167 до 285 (на 41%) і вже коли року 1883 вони склали 12% з усієї кількості непривілейованих господарств, то року 1900 це було вже 17%, тимчасом, як група господарств з 50 і більше дес. землі зросла в 2½ рази (з 2 до 5 госп.), а земля їхня більш, ніж у тричі. Проміжні останні групи господарств якраз відбивали ту долю, що й усі господарства такого дрібносередняцького типу. Збільшилася кількість господарств зйомщиків — з 603 до 649, хоч землі не дуже побільшало — з 1455 до 1542 дес., — але зате кількість безземельних і безпосівних серед них зменшилася майже

¹⁾ Див. додаток до вищезазначених „Матеріалов подворной переписи 1900 года“.

у 1 $\frac{1}{2}$ рази — з 382 до 164 господарств. Очевидно, що від оренди одсіювалася таким чином група спавперизованого та спролетаризованого селянства. Зменшилася також і кількість господарств, що здавали землю — з 279 до 102 господарств.

Як бачимо, наведені цифрові дані за два роки дозволяють помітити динаміку у певному напрямкові. Перш за все у волості була значна кількість господарств, що потребували землі: зросла кількість господарств, населення в них, тимчасом як земельний фонд загалом не те, що не зростав, а, навпаки, виявляв тенденцію до зменшення. Сама економія з року на рік поширювала свою запашку, та й заможні господарства, хоч їх і не багато було, але відносно виявляли теж таку тенденцію. Загалом, Диканська волость була районом середняцько-незаможницького селянства. Засоби до існування селянство здобувало з оренди, наймання землі та наймитування й заробітків, найбільше у своїй волості. Диканська економія була велетнем для волости і економічно цілком тяжила над нею. Економія найбільше потребувала сезонних робітників; постійного персоналу, як уже згадувалося вище, було щось з 100 душ. Сезонів, в масі некваліфіковані робітники, вербувалися в найбільшій мірі з місцевих селян — малозаможних та незаможних господарів. Економія виявляла цілковиту сваволю в експлоатації своєї робочої сили: величезний робочий день від сходу сонця до пізнього вечора, надзвичайно низка заробітна плата (20 — 40 коп.), погана їжа, зле поводження прикажчиків, повна беззахисність робочих мас. Економія (що характерно для неї, як капіталістичної хлібної фабрики) широко використовувала працю підлітків та жінок. Немає чого казати, що їх експлоатація ще в більшій мірі нічим не обмежувалася.

Ось малюнок загальних умов роботи сільсько-господарських робітників на той час (з листа с.-г. робітника): „Ми не наймаємось, а продаємось, і до кінця свого строку не бачимо, не знаємо про рідних, про родину... коли ми їмо глевкий, як глина, хліб, нас їсть за нього очима хазяїн... У нас нема рідних, замість них ми зємо... родиную усякого, хто надіває на нас тяжке ярмо з третьої-четвертої години ранку. Нам так тяжко живеться, як нікому. Люди всякого стану, що небудь чують і бачать. Ми ж бачимо й знаємо тільки роботу. Всіх лютей називають людьми, тільки нам немає инакшого ймення, як „ледащо“, „лежень“, „валюка“, „наймит“¹⁾).

Отож через свою соціальну природу маса сільсько-господарських робітників в своїх виступах повинна була (і це так було, як загальне явище в краї на цей час) висувувати подвійні вимоги: по-перше, то були вимоги, що виходили безпосередньо з їхнього стану, як робітників і, по-друге — вимоги, що зводилися до поліпшення стану маси робітників, але як сільських господарів; цеб-то остання група вимог спрямовувалася хоч до будь-якої ліквідації причин злиденного наймитування, поденщини.

І для того, щоб вибухнути рухові в Диканській волості, були як найкращі умови: порівняно значна одноманітність селянської маси, спорідненість її інтересів, а, значить, і вимог. За об'єкт руху повинна була стати тільки Диканська економія, вона бо була всім на оці: і постійним, остаточно спролетаризованим селянам-наймитам, і середнякам, і незаможникам, яким з року в рік все більш відчувалися інтереси економії.

¹⁾ З Полтавськ. Соц.-демократ. газети „Колокол“, № 102, 1906 р. (див. зб. „Профрух — 1905 рік на Полтавщині“, стор. 125).

І коли пролунали визвольні гасла революції 1905—7 р.р., сюди одразу залетіла революційна іскра й запалила. Літній сезон 1905 року тут був досить зараній для вибуху; тільки з жовтневих днів розкотилася масова хвиля селянських розрух. Але на цей час роботи в економії були на закінченні й тут залишалися лише постійні робітники. Отжеж все-таки і в листопаді місяці цього року в економії був страйк постійних робітників—конюхів, сторожів то-що. Значних результатів цей страйк не дав.

Зате сезон 1906 року нагнав своє: розмаху набув рух тоді, коли в сезоні цього року почалися гарячі польові роботи—оранка, полоття, жнива й т. инш. На цей час на економічеській роботі було зайнято декілька тисяч робочих рук. Урожай цього року і взагалі був непоганий, а на Кочубеївській землі—тим більше, так що з 3 волостей, по яких були землі Кочубея, люди в червні місяці з 10 дня р. 1906 майже одразу припинили роботу—не тільки строкові, дівчата то-що, але й робітники-фахівці, як от муляри, столяри, й т. инш. та навіть службовці.

Всі роботи стали. Ні один робітник, ані службовець не з'явилися на роботу. Одробіточна та орендна система в економії поповнили ряди страйкарів (це ж був якраз початок розрахунків з економією за землю).

Більш як 3000 душ взяло участь у страйкові в самій економії. Рух перекинувся на волості з сусіднього Зіньківського повіту і там уже, як от у Лютенських Будищах, селяни почали псувати машини, нищити хліб, вимагаючи „прекращення уборки машинами, предлагая убрать за пятый сноп“¹⁾.

По інших Кочубеєвих маєтках у Полтавському повіті—у Жуках, Надежди, Дьяково, Василівка—теж ішли заворушення, як і в сусідніх землевласників—у Руновщині то-що. (Для географічної орієнтації в сучасних адміністративних межах додаємо мапу на стор. 272²⁾).

Справді, дивує та єдність, з якою розпочали рух: всі йшли на збори і тут можна було бачити так кваліфікованих робітників у хвартуках, як і поденних дівчат з граблями.

Питання—куди зайшов би цей рух, в які форми він вилився б, коли б його було відічно на самого себе. Можливо, що тут би теж обмежилось економічною боротьбою за старими, напівкречацькими формами, але може хоч виступ носив би рішучіший, бойовий характер, з більш шкідливими для економії наслідками. Отжеж близьість і до міста Полтави (25 верстов, людний шлях на Опішню, постійний рух на цьому шляху) та й місцева сільська інтелігенція з есерівських, навіть ескеківських меншовицьких (К. Ляхович) то-що кіл, допомогли підпасти страйкові під сторонній, чужий йому вплив.

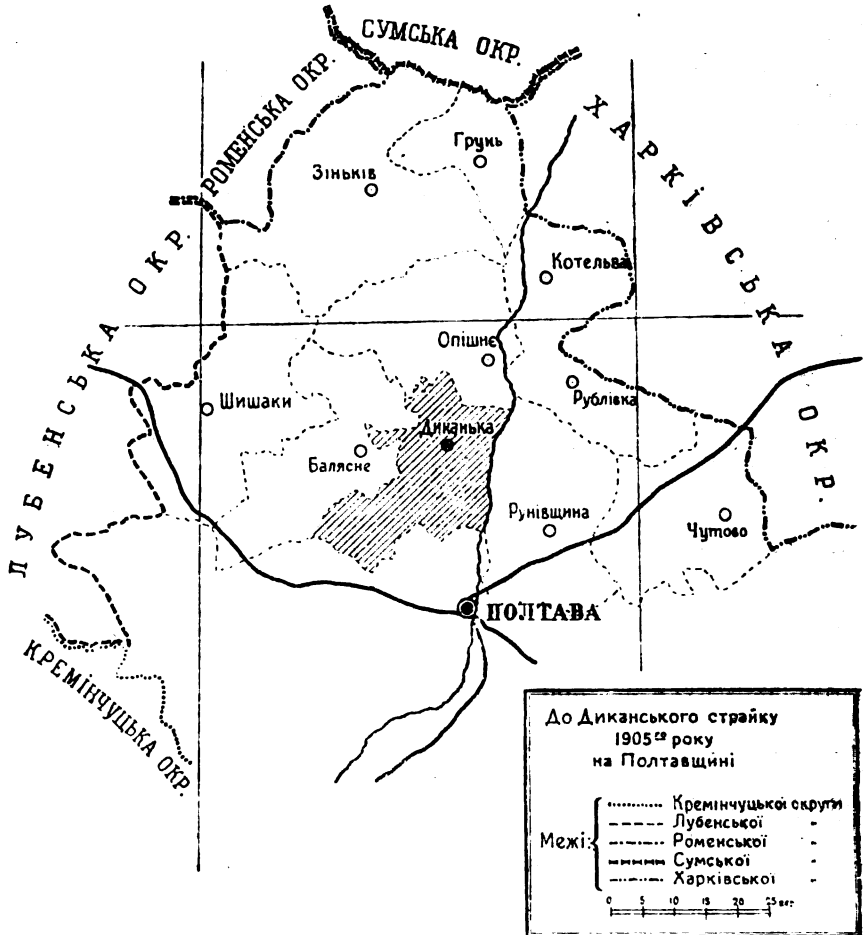
Як визнає один з видатніших провідарів страйку³⁾, в Диканьці „страйк виник цілком несподівано... стихійно“. Починали його без

¹⁾ „Труды Вольно-Эк. Об-ва, т. II—Аграрное движение“, ст. 333.

²⁾ На початку року 1926 в Полтаві Окрістпроф випустив книжку—„Профрух—1905 рік на Полтавщині“. Не кажучи про низку дефектів, помилок в цьому збірникові, варто відмітити, що про Диканський страйк 1906 р., такий видатний на розміри, складачі, з якоїсь причини, якраз не згадують, хоч і розробляли, як пишуть (т. Гавасименко, Х.), „За архівними матеріалами“. В цьому збірникові згадується про порівняно незначний листопадний страйк 1905 р. Взагалі в літературі ми зустріли згадку про цей страйк лише в „Трудах В.Э. Об-ва“ (за віломостями кореспондентів „Общества“).

³⁾ Громадянин Товкач, К. І. в своїх спогадах, що він їх ласкаво згодився надіслати мені у відповідь на моє прохання. Тут-же вважаю за свій обов'язок смласти за це глибоку подяку гр. Товкачеві, К. І.—він бо своїми спогадами в значній мірі допоміг мені обробити цю тему.

усякої участі, впливу якої-небудь організації. Згодом на рух починають впливати окремі особи, що „належали до партій есерів, есдеків та анархистів“. Але яка була та з якої саме причини позиція цих осіб? Можна сказати, що вони одразу ж поставилися негативно до страйку. Коли згодом у Полтаві стало відомо про цей страйк, з міста до Диканьки прибули емісари від міських організацій с. - р. та с. - д. І вже з 20 червня рух набирає організованого характеру. Цього дня „о 5-й годині вечора на площі, в присутності поліції, було обрано Комітета“. До складу

комітету, крім робітників економій, вийшли громадяни Товкач, К. І., Гудзенко, П. З., Кухар та Авраменко, „що ні в яких службових стосунках з економією князя Кочубея не були“. Хто такі були ці особи? Товкач К. І. — місцевий священник, українець, популярний тоді серед селянства, пізніше — того ж таки року 1906, вступив до української радик.-демократичної партії; Гудзенко, П. З., — з „потомствених почетных граждан“, „опрошений інтеллігент“, місцевий оригінал, завідував сільською чайною-читальнею та був членом сільсько-господарського товариства у Диканьці. Про решту членів комітету нам, на жаль, нічого невідомо.

З полтавських організацій наїздили такі особи, як от Бобка Герасимович (с. - р.), Вітя Зеленський (с. - д.), Кость Ляхович (с. - д.), Сергій

Перекрестов — „Віталій“ (с. - д.). З них Кость Ляхович доводився зятем В. Г. Короленкові, Перекрестов був з дрібних поміщиків — зять члена Полтавського Окружного Суду. З поміж селян були окремі члени організації російських анархістів, партій есерів та есдеків; вони брали активну участь у цьому страйкові.

Обраний комітет працював „у повному контакті з згаданими представниками“; очевидно, все - таки, що кількось було забезпечено вплив партії с. - д. Мабуть, що через інформацію місцевих проводирів, і представники згаданих полтавських партійних організацій теж поставилися негативно до страйку. Принаймні, їм страйк здавався невчасним та невідповідним, „і тому цілком широко (підкреслення наше — А. К.) допомагали Комітетові з честю ліквідувати страйк“. Мотиви до невчасности виникнення страйку проводарі висували такі: „яровий хліб та буряки сливе цілком не вродили і для економії було вигідніше пріорати ярину та буряка, ніж платити більшу поденну платню“. Тут ці керівники сами собі протирічили, бо (як визнає гр. Товкач) „за центральне місце у вимогах треба було вважати не так збільшення заробітної плати, як вимогу збільшити площу землі“ орендної для селян. Отож рух у своєму розвитку ніби подвоювався. Його, з одного боку, керівництво справляло на ліквідацію, а з другого боку — класова стихійність страйку та причини, що його викликали, не давали швидко й без наслідків спинити рух.

Позиція ж місцевої інтелігенції в цілому ще до страйку була ясною. Тоді, коли вже скрізь навкруги все клекотіло, палили, руйнували економію, розвозили панське добро то - що, в Диканьці маси довго не піднімались, „дякуючи тому, що інтелігенція зберігала тісний зв'язок з широкими селянськими колами“, категорично стверджує гр. Товкач. Ця інтелігенція бачила, як вдало визнає цей же свідок, учасник подій, що „класові суперечності не зникали: князь був князем і володів силою землі, а селяни були селянами і землі було в них мало“. В таких умовах, — справедливо знов визнає він - же, — „страйк у Диканьці... був за природну віддушину для настрою невдоволеного селянства“.

А раз це було таким зрозумілим для місцевої інтелігенції, то, зрозуміла річ, яку ролю відігравала ця інтелігенція, коли використовувала свої зв'язки з селянськими масами саме на те, щоб у всякий спосіб не дати виникнути страйкові, а коли вже він виник, то вжити засобів, щоб його ліквідувати. Засоби до цього були різні — так через організацію, як і силами окремих учасників страйку, його свідків.

Тільки спочатку страйку, як ми згадували вище, страйкарі виступали без значного стороннього впливу. Отож тоді вони й подали свою першу петицію. Встановити для неї дату дуже важко — у всякому разі, це було до моменту обрання комітету — цеб - то 5 годин ввечора 20 червня. Страйкарі склали петицію - вимоги й для переговорів з управителем економії обрали цілу депутацію. Що на цей час стороннього впливу не було, доводить ще й таке визнання управителя: „Петиция была составлена безграмотно и непонятно... в числе депутатов были несовершеннолетние“. Цих причин вибрав управитель, щоб не прийняти депутацію одразу.

Делегація, як бачимо, успіху не мала, хоч управитель петицію все - таки потім узяв і навіть, як побачимо нижче, де в чому поступився.

Отож мабуть саме на цей час угодовська інтелігенція починає всіма приступними засобами боротися з страйком. За такий засіб тут стала й Диканська організація „Крестьянского Союза“. Зорганізована

ще до початку 1906 року, ця організація об'єднувала й селян (крім дуже заможних, як констатує К. І. Товкач¹⁾) і робітників економії, місцеву інтелігенцію, були тут навіть... управителі з економії, між останніми, правда, був інтелігент Гал-Галія, В. О., що свого часу провадив революційну діяльність серед студентства. Така різноманітна на склад організація, при наявним впливі в ній місцевої інтелігенції, визначила і участь союзу в страйкові. І справді, організацію було використано, як засіб задушити, чи то, принаймні, стримати страйк від ексцесів.

Вже 21-го червня, цеб-то другого дня, коли місцеві угодовці разом із приїжджими взялися за систематичну ліквідацію страйку, в Диканьці було випущено такого наказу страйкарям:

„К Диканьским рабочим.

Установление поденной рабочей платы на время жнив предлагаю поручить избранному третейскому суду. Назначьте единогласно трех судей и разоидитесь по домам. Экономия пусть назначит от себя двух судей. Приговор суда пяти обязателен для обеих сторон. 21 июня Секретарь Диканьского Союза П. Гудзенко“²⁾.

Звичайно, найбільшого інтересу в цьому наказі набирає й самий факт передачі справи якомусь третейському судові та, нарешті, і кінцева мета цього наказу — домагатися від страйкарів: „разоидитесь по домам“³⁾.

Очевидно, що цей наказ не викликав бажаних наслідків, бо страйкарі продовжували настоювати на своїх вимогах, а з суду так таки нічого й не вийшло.

Чого ж домагалися страйкарі, які вимоги ставили вони економії?

В справах із лишків архіву Полтавського губернського прокурора мені пощастило натрапити на дві петиції Диканських страйкарів, цеб-то, той річевий документ, якого, судячи з викритих до цього часу матеріалів до революції 1905—1907 років на Україні, ми так мало маємо для інших страйків.

Обидві петиції без дат. З них двох я вважаю за першу нижченаведену вже через один тон, стиль, трактування вимог; її склали й подали управителеві сами зацікавлені страйкарі. Є підстави вважати саме цю петицію за першу ще й через те, що у другій петиції ми зустрінемо вже посилення на вимоги цієї першої петиції, зокрема — що до заробітної платні. Крім того, у першій петиції є „помета управл.“ з його пропозиціями, а це якраз сталося підчас подавання першої петиції до управителя Муромцева.

Зміст цієї петиції такий:

„Ми все забастовавшие рабочие (поденные, месячные, сровые, заводские, садовники, сторожа, конюхи, мулятники, кучера главной конюшни, служащие контор, мастеровые: каменщики, шорники, плотники, столяра, слесаря, кузнецы, коровники, воловники, доярки, прислуги главного дома, доставщики пива и десятники

¹⁾ Заможні селяни ставилися до страйку, як свідчить той же Товкач, „негативно“. Але через те, що заможних взагалі була незначна кількість, вони не проявляли активно свого ворожого ставлення до руху й поводитися „стримано“.

²⁾ Цього документа, а також і далі інші, ми подаємо за завіреними копіями їх, що є у справі про Диканський страйк серед лишків архіву губ. прокурора з Полтавськ. краевого історичного архіву.

³⁾ Диканська організація „Крестьянского Союза“ також ще раз доводить контр-революційну роль союзу на той час, як і, принаймні, по деяких районах України.

над робочими), а также малоземельные и безземельные крестьяне, обсудив свои нужды постановили: требовать от экономии князя Кочубея:

1) Увеличение заработной платы как поденным, так и сроковым рабочим именно

			помета управл. ¹⁾
поденным рабочим	1 р.	20 коп.	{ 80 коп. }
" женщинам	— "	80 "	{ 60 "
" подросткам	— "	60 "	{ 40 "

Последних, т. - е. подростков, не ставить на работы, которые должны выполняться взрослыми. Сроковым рабочим и дивчатам увеличение заработной платы на 50⁰/₁₀ в месяц (30⁰/₁₀).

Такая плата должна продолжаться 6 летних месяцев (до окончания полевых работ).

2) Рабочий день продолжается от 6 часов (5 часов) утра до 6 часов (7 часов) вечера с 1¹/₂ часа (2 часа) перерывом на обед 1¹/₂ перерывом на завтрак и полдень (полдник 1¹/₂ часа).

3) Безусловно вежливое обращение со всеми рабочими.

4) Улучшение пищи как для поденных, так и для сроковых.

5) Увеличение (по возможности) количества земли, отдаваемой в аренду крестьянам.

6) Плата за десятину арендуемой — 5 руб., если за отработок, то за десятину отработывать только одну десятину без перевозки.

7) Восполнение всех обязательств, данных в Фрябрьскую забастовку (такие требования выставляют рабочие конюхи, заводские, хуторские сторожа).

8) Никто из забастовавших не должен пострадать или быть расчитанным, и за все дни забастовки должны получить остальные сполна.

(Просим беднейшим арендаторам по представлении и удостоверении обществ делать льготы уступки в арендной плате и в отработке до 5 руб. за десятину и отработок десятину за десятину).

Що привертає до себе увагу в цій петиції? Цінна вже сама по собі, вона може бути зразковим документом порівняно достигнутої свідомости у сільсько-господарського робітництва: воно, страйкуючи, веде перед вимогам, воно вже може точно формулувати їх; решта селянства — хлібороби — лише пристали й устами та руками робітників-страйкарів висловили свої бажання.

З документу видно, що в складі страйкарів, які ухвалили цю постанову, ми бачимо рядових робітників — поденних, місячних і т. инш., а поруч маємо й кваліфікованих, таких, як от „рабочие“, „служашіє“, „мастеровые“, „доярки“, „десятники“. Вони сами стверджують свої вимоги і виводять їх (ці вимоги), виходячи із свого стану після того, як „обсудили свои нужды“. Цікавий, безперечно, факт захисту праці підлітків і окремо — дівчат; їхні права відстоюється так що до самої праці, як і її оплачування.

В петиції вимоги переміщуються що до важливости: є специфічні, як от про поліпшення їжі, і є загально-страйкарські на той час, як от вимога „вежливого обращения“.

¹⁾ Скрізь у дужках, крім пакту 8, стоять ті умови та зауваження, що їх поступають висував з свого боку управитель економії.

Цікавий поділ що-до класових вимог: з 8 пактів (за поділом документу) 5 говорять про інтереси сільсько-господарських робітників і 3—про інтереси селян-господарів. Несподівано після всіх вимог наприкінці поставлено речення, що брентить уже в формі прохання, ніби з наївного бажання ще в такій формі підтримати, підсилити свої домагання; це — „просим беднейшим арендаторам по представлении и удостоверении обществ делать льготы уступки в арендной плате и в отработке до 5 р. за десятину и отработок десятину за десятину“.

23-го червня управитель подав свою відповідь. Він дійсно йшов на уступки, але такі, що не відповідали висунутим вимогам: поденним замість 1 крб. 20 коп.—згоджувався дати 80 коп., замість 80 коп.—60 коп., замість 60 коп.—40 коп., і це все лише для поденних; дівчатам надбавка не 50, а 30%; платня така не всі 6 місяців, а лише до закінчення польових робіт; робочий день не 12 годин, а 14 годин; збільшити орендний фонд згоден лише „по возможности“.

Як бачимо, управитель конкретно поступився лише в питанні про заробітну платню, і виходить, що страйкарі вже вигравали хоч в деякій частині своїх вимог. А між тим, як те ми бачили вище, проводирі їм пророкували інше. Виграли, принаймні, постійні, спролетаризовані сільсько-господарські робітники. Вони могли ще торгуватись, принаймні, мали в чому торгуватись. Не так стояло питання з орендним фондом. Тут, як бачимо, Муромцев уникнув конкретної відповіді, поклавшись тільки на „возможность“. Чи виявилось б у цієї економії будь-яке бажання без дальшого примусу з боку страйкарів добровільно піти на таку можливість? Ясна річ, що ні. Економія найбільшче підпікала (в своєму розвитку) страйкарів саме в земельному питанні й саме тут економія не поступалася. Фактом своєї згоди поступитись у питанні про заробітну платню економія повинна була б викрити своїх угодовців—захисників з союзу, комітету то що; принаймні, вони повинні були б побачити, що їхні мотиви до зривання страйку, якщо вони щиро в них вірили, були безпідставні. Таким чином, одразу ж мусив визрівати розрив поміж страйкарями і проводирями. Згодом такий розрив стався, бо основної передумови до поліпшення стану маси страйкарів страйк ще не забезпечив. І страйкарі після таких наслідків від своєї першої петиції не пішли на згоду. Зібралися на другі збори, знову обговорили й підтвердили свої вимоги у другій петиції.

Другу петицію було подано таку:

„Мы, Диканьские сельско-хозяйственные рабочие (крестьяне и казаки), а также и все остальные служащие в экономии князя Кочубея решили на общем собрании продолжать забастовку до тех пор, пока не получим точного определенного ответа на наши следующие требования:

1) Подтверждая, что мы принимаем предложенные нам 23-го июня г. Главноуправляющим уступки со стороны экономии в пользу поденных и сроковых, ставим на вид, что наши товарищи плотники и каменщики, как мастеровые, должны получать плату соответственно высшую, чем чернорабочие поденные, на столько, как это было и раньше.

2) Повышенная плата должна стоять на одном уровне до 1-го сентября, а на дальнейшее время—по соглашению, что же касается вообще поденной платы, то ставим на вид управлению экономии, что на горячую рабочую пору и в годы хороших

урожаев таковая должна быть повышаема управлением экономии, не дожидая угроз забастовкой и самой забастовки.

3) Все рабочие, получавшие от экономии пищевое продовольствие до забастовки должны получать таковое и впредь.

4) Экономия впредь должна обслуживаться только местными людьми (это не касается теперешних пришлых служащих).

5) Количество земли, отдаваемой деканьским крестьянам и казакам в аренду, должно быть повышено так, чтобы на каждого хозяина, желающего обрабатывать землю только силами своей семьи, приходилось не свыше 3 десятин (без права передачи).

6) Арендная плата за десятину должна быть 5 (пять) руб. с обыкновенной рассрочкой платежа.

7) В виду того, что имеются семейства, которые не имеют возможности сами обрабатывать землю, необходимо, чтобы экономия таким давала уборку хлеба за сноп, начиная со следующего года. (Часть, за которую будет производиться уборка хлеба, должна быть соответственна урожаю и устанавливаться по соглашению).

8) Служащему или рабочему, которого увольняют без уважительных причин, уплачивать жалованье за 3 месяца вперед.

9) Никто из бастующих ни в коем случае не должен пострадать или быть уволенным со службы за настоящую забастовку, и плату за дни забастовки все служащие и рабочие должны получить сполна.

10) Всего этого добиться мы решили, твердо, и желая, чтобы разорительная забастовка, как для владельца, так и для всего деканьского населения скорее окончилась и не повторилась, просим г. Главноуправляющего принять все меры к тому, чтобы решительный ответ был получен скорее, для чего послать эти требования по телеграфу.

По уполномочию служащих: годовых, сроковых и поденных, а также членов крестьянского и казачьего общества в числе пятисот двенадцати человек, присутствующих при выяснении г. Главноуправляющего В. А. Муромцеву причин забастовки (по уполномочию).

Подписали почетн. гражданин Петр Гудзенко и священник Константин Товкач“.

Цей документ виразно доводить, що він є другий: в ньому є послання, наприклад, на перші вимоги та уступки управителя.

В цілому, як бачимо, уступки управителя не задовольнили страйкарів, хоч, може, ці уступки мали на меті також зірвати, розкласти страйк, виводячи з їхніх кіл значну масу тимчасових поденних робітників. Притягує увагу порівняно значна кількість фактів з вимогами, не ставлять на цей раз нічого конкретного, а віддають на „урожай“ та на „соглашение“. Цю петицію складав комітет у хаті Гудзенка, при наймні, комітетові належало формулювання вимог.

Взагалі, в цьому документі ніби переплівся первотвір з уст робітників з корективами, із згладжуваннями від тих, хто подавав петицію, розумів значіння гостроти виразів та затушовував їх, де і чим тільки міг — хоч би таким, як от „просим г. Главноуправляющего“ то - що. Після рішучого запевнення — „всего этого добиться мы решили твердо“, береться на увагу, що страйк „разорителен“ и „для владельца“ та підкреслюється відмовлення повторювати страйк надалі.

Як справді розумів при цьому своє завдання сам комітет? Дати якусь точну, вивірену відповідь на це питання ми не можемо. Але все-таки деякі висновки зробити можна. Комітет, розробивши з страйкарських вимог петицію, зачитав її на загальних зборах страйкарів. Принаймні, в особі своїх двох уповноважених для підпису, комітет ніби підкреслював, що він тільки висловлював на письмі бажання м'яси, так, мовляв, написав тільки, чи-що, і недарма дві особи, що підписали петицію, ставлять в дужках „по уполномочию“ й ще більше — при підписах проставляють звання, надане їм від існуючого режиму. Сам гром. Товкач і не відмовляється від цього твердження, говорячи, що своїм підписом він „власне стверджував правдивість вимог страйкарів“. Підписи було подано на вимогу земського начальника, що теж був присутній на цей час на зборах. Згодом, на самому слідстві, ці два уповноважені — члени комітету — доводили свою участь у страйку, як помічну, з метою ліквідувати цей страйк як-найшвидше та без дальших виступів страйкарів, з меншою шкодою для ладу й добробуту в економії.

Але зате, яким протилежним тоном брешуть деякі інші рядки: „ставим на вид“, „не получим точного определенного ответа на наши следующие требования“, звуть свій виступ прямо „забастовкою“ — цим словом, особливо поширеним серед революційного робітництва на той час. Не позбавлені страйкарі логіки, коли вимагають підвищення платні кваліфікованим майстрам, пропорційно до оплати чорноробочих; „наши товарищи плотники и каменщики, как мастеровые, должны получать плату соответственно высшую, чем чернорабочие поденные, настолько, как это было и раньше“. Характерним для рівня класової свідомості страйків тих часів є також вираз „товарищи“.

Робітники розуміють, оскільки сильною зброєю в їх руках являється страйк. Вони від нього не відмовляються й надалі, вимагають здійснення вимог та додержання угоди, „не дожидая угроз забастовкой и самой забастовки“. Цікаві вимоги до виплати компенсації та що до наслідків страйку.

Як лишок справді вузько-селянської ідеології пробивається вимога що до монополізування права на роботи лише за „местными людьми“, хоч тут же оцінюються заслуги учасників страйку з інших волостей, визнанням, що „это не касается теперешних пришлых служащих“.

Безперечно, цікаві й надзвичайно цінні перемішані з основними робітничими вимоги селян-господарів. Такі вимоги на цей раз значно деталізованіші — тут і про орендну ціну є тверда вимога, не забувають і про розстрочку; передбачаються (незрозуміло чому) обмеження „только силами своей семьи... не свыше 3-десятин (без права передачи“. Ці 3 десятини землі страйкарі вимагали не тільки для себе, але й для всього населення Диканьки взагалі, крім, звичайно, куркулів, не виключаючи й козаків. Така вимога (подаємо її за свідченням Товкача, К. І.) ще раз доводить так єдність страйкарів з рештою населення, як і стає та потреби маси цього населення.

Цікавий також факт про одробітничників, за якими, таким чином, закріплюється своєрідне „право на сніп“.

Так у цій, як і в попередній петиції, помітно виразно вплив поширених тоді вимог партії с. - р. Якраз на цей час „Полтавский социал-революционный комитет постановил плату поденным рабочим: мужчинам — 1 р. 20 к., а женщинам — 80 коп., на хозяйском содержании, сроком рабочим плата должна быть увеличена на 50%, вся владель-

ческая земля должна быть роздана в аренду по 5 рублей за десятину местным крестьянам и казакам¹⁾». З цього бачимо, оскільки вимоги ці були поширені серед селянства.

Страйкарі продовжували чекати, поки управитель одерже відповідь від Кочубея з Петербургу, а її якраз довго не було. Стан страйку кінець місяця був такий: (зі слів Глоби — земського начальника Полтавського повіту 30/VI—1906 року). „Забастовка в имени князя Кочубея, а также в соседних именных землевладельцев продолжается, и каждый день район забастовки увеличивается... село Диканька служит центром забастовки, а потому нахожу обратить особенное внимание на нее, так как всюду указывают, что в Диканьке существует забастовочный комитет“. Цей земський робив спроби й сам їздити до Диканьки, щоб умовляти страйкарів та підглядіти що-небудь; отже мусив відмовитися від такого наміру й облишити цю думку, коли побачив, що це не зовсім безпечно для нього.

Князь же тя з відповіддю, а тимчасом телеграфно знісся з Полтавським губернатором по те, щоб було вжито заходів до ліквідації страйку за допомогою військової сили.

Між тим одрив комітету від руху нарешті стався на ділі: не комітетові належала „честь“ ліквідувати страйк. І треба визнати, що коли страйк не дав майже нічого страйкарям, то цьому причиною в значній мірі була діяльність комітету. На 24 червня було досягнуто офіційно згоди, — комітет таки порозумівся з економією. Але це порозуміння все ж не дало того, чого домагалася маса страйкарів, а саме питання про збільшення орендного фонду залишилося нерозв'язане. Це, мовляв, мав розсудити сам Кочубей, з чим, очевидно, погоджувався і сам комітет. 25 червня комітет вважав страйк ліквідованим.

Отже страйкарів це не задовольнило: маса селян та поденні робітники знов продовжували страйкувати, хоч, позбавлені якогось організованого керівництва, страйкарі нічого вже не досягли. В Диканьці стали відчувати присутність влади, почалися репресії, арешти то-що, і на липень місяць страйк було остаточно зліквідовано.

Але, очевидно, насіння не впало на поганий ґрунт: Диканька й надалі продовжувала залишатись своєрідним селянським революційним осередком. Уже другого року (1907) 1 травня в Диканьці було повикидано червоні прапори з написами: „Долой самодержавие“ то-що.

А ще згодом — за Жовтневу революцію на Полтавщині—Диканське революційне селянство збройно стало на захист революції, допомагаючи її перемозі. Досить згадати участь диканців у червоних загонах Сердюка, Матяна й Лісовика і т. инш. та при німцях і Денікіні.

Революцію 1905 року було задушено, море селянства підпало знов під багнети реакції — воно ніби знов зрівнялося в своїй темряві, низькому рівні класової свідомости. Але справді селянство продовжувало рости й на цьому шляху непомітний для 1905 року факт єднання середнячко-незamoжницького селянства з сільсько-господарським робітництвом із своїх кіл, безперечно, говорив і дав дуже багато для того, щоб далі це селянство могло повірити в робітництво, як свого спільника. Спільним, організованим виступом їх, під проводом свого рідного сільського робітництва, на хлібній фабриці ніби накреслювалися, хоч ще в формі економічних вимог, основи майбутньої Жовтневої спілки пролетаріату й селянства.

¹⁾ „1905-й рік. Профрух на Полтавщині“, 1926, ст. 124.

Продовження досліджування так диканського страйку (свідчення очевидців, учасників то-що), як і розшукування дальших слідів від страйків сільсько-господарських робітників — ось що ставить надзвичайно цінну роботу й завдання для історика революційного руху за часу першої революції на Україні¹⁾.

---

¹⁾ Наприкінці вважаю за свій приємний обов'язок висловити подяку зав. Полт. краєвого іст. архіву т. Герасименкові, Х. А., що своїм учасливим ставленням дуже допоміг розшукати матеріяли до цієї роботи в дорученому йому архівосховищі.

Історично-літературні студії акад. Д. І. Багалія

(з нагоди 50 - ліття його наукової діяльності)

В ювілейній промові на свято 30 - ліття своєї наукової діяльності акад. Д. І. Багалій, між иншим, так формулював завдання й методи історичної науки, що він їх додержувався у своїх наукових працях по історії України: „Мои работы по истории края не носили случайного характера: из школы моего высокочтимого учителя, проф. В. Б. Ангоновича, я вынес убеждение в необходимости разработки русской истории по областям; светочем для меня в научных занятиях была мысль о том, что полная история России невозможна без истории отдельных областей. Эта идея одинаково применима и к истории Южной Руси, и к истории России вообще: областной метод разработки уже давно нашел применение и там; но особенное значение она имеет для Юга России. С этой идеей в моих работах была связана другая идея: я считал своею обязанностью сделать нечто для самосознания того народа, из среды которого я вышел. И вот областная история Украины сделалась главным предметом моих занятий. Здесь я следовал заветам своих учителей“.

Перебравшись з Київa до Харкова на запрошення Харківського університету зайняти катедру російської історії, акад. Д. І. Багалій, вірний своїм принципам, зразу ж береться за студіювання історії Слобожанщини, що до того була ще зовсім не розроблена й являла собою „дике поле“ для української історичної науки, коли не брати на увагу спроб Срезневського, Філарета та Головинського.

Таким чином, вивчення минулого Слобожанщини Д. І. довелося на перших же кроках своєї праці ґрунтувати не на готових вже джерелах, а самому спочатку їх розшукувати по різних архівах, переглядаючи тисячі джерел і витрачаючи на це багато часу й енергії.

Розшукуючи по архівах потрібні для своєї праці по історії Слобожанщини матеріали, Д. І. не міг, розуміється, залишити без своєї уваги й матеріалів, що мали безпосереднє відношення до історії української літератури. В наслідок довголітньої праці Д. І. по архівах, ним опубліковано чимало літературного матеріалу, часто з солідними науковими коментаріями („Отрывки из фамильных записок Квиток“, „Харьк. Сб.“ на 1889 г. „Поэтические опыты юных харьковских поэтов в первых годах XIX ст.“, „Х. Г. В.“ 1894, № 2. „Неизданные сочинения Гулака - Артемовского“, „К. Ст. „Литературные труды студентов Харьковского Университета при действии устава 1804 г., „Х. Г. В.“, 1902, № 15, 17. „Материалы по истории харьковской литературы“, „Сборн. Х. И. - Ф. О - ва, т. XVII. „Переписка з П. Г. Данилевским“, „К. Ст.“. Твори Г. С. Сковороди, ювілейне видання, 1894 р. і инш.).

Та, крім архівних матеріалів з української літератури, Д. І. дачимало й цінних наукових розвідок з історії й теорії літератури.

Розглянемо найголовніші з них.

В невеличкій по розміру, але змістовній розвідці „Исторические сюжеты в поетической обработке“ („Харьк. Губ. Вед.“ 1894, № 226, 229, 230) Д. І. зупиняється на питанні про взаємовідношення історичного й художнього елементів у літературних творах з історичним сюжетом у своїй основі.

Свою аналізу художніх творів Д. І. будує на теоретичних передумовах найбільших авторитетів естетики — Аристотеля й Лесінга які в своїх висновках спираються перший — на розборі творів старогрецької літератури, а другий — Шекспіра.

На початку своєї розвідки Д. І. висловлює загальний погляд на взаємовідношення історичного й художнього елементів у літературному творі. Далі, протестивши сприймання й перетворення історичних фактів у художніх творах (народних і окремих письменників), що іноді з надзвичайною правдивістю відтворюють минуле, Д. І. перевіряє свої теоретичні висновки на окремому прикладі: він розглядає відображення особи Мазепи в народній поезії і в творах Пушкіна, Байрона, Словацького й Булгарина. „Верность истории, — пише Д. І., — выражается не в рабском воспроизведении исторического действия, а в верном представлении духа эпохи и характера личностей. У самого Шекспира мы находим поразительные анахронизмы и это не особенно повредило его сочинениям. Размер свободной фантазии у великих писателей не одинаков: Шекспир, вообще говоря, старается близко держаться истории, Гете и Шиллер отступают от нея далеко; тут целая градация, при посредстве которой историческая драма может превратиться в чисто психологическую“.

Історія, пише далі Д. І., може бути наукою, філософією й мистецтвом. Як науку, її не можна примирити з поезією, але, як філософія й особливо мистецтво, вона наближається до останньої. Всяка історія, що йде в глибину, — філософічна. Багато поетичних творів також перейнято філософським духом („Война и мир“ Толстого). Вміння оповідати однаково обов'язкове як істориків, так і поетів, з другого боку, історія перебуває в тісному зв'язку з психологією, що є також підвалиною поезії.

В статті „Эволюция художественного творчества Н. В. Гоголя“, вміщеній у збірникові „Гоголевские дни в Москве“ (1910), на підставі висновків найновіших дослідів Гоголя — проф. Н. Котляревського, Д. Овсянико-Куликовського й Бороздина, Д. І. дає характеристику прийомів творчості Гоголя, його реалізму, як основної риси, і романтизму, як додаткової. Прийоми художньої творчості в Гоголя, зазначає Д. І., не лишалися незмінними, навпаки, в них помічається велика еволюція. Ця еволюція полягає, з одного боку, в переході від романтизму до реалізму, цеб-то, в виборі зовсім нового шляху для творчості, а з другого боку — в поглибленні самого реалізму.

Еволюцію художньої творчості Гоголя Д. І. поділяє на такі три періоди: до першого (до 1834 р.) належать повісті, до другого — „Ревизор“ и „Мертвые души“ (перша частина), до третього — праця над другою й третьою частинами „Мертвых душ“. В першому періоді Гоголь ще не може звільнитися від романтизму, але все ж виявляє й основну рису своєї творчості — реалізм, поєднаний з гумором.

Другий період — це пишний розцвіт його творчості.

Третій період — це час тяжкої внутрішньої боротьби, в основі якої лежало подвоєння в його художній творчості. Рефлексія вбивала

вільну творчість, яку автор пробує убагати в рамці своїх моралістичних теорій.

В розвідці „Историческия повести и статьи Гр. Ф. Квитки“, написаній з нагоди 50-ліття з дня смерті Квітки (1894), Д. І. розглядає історичні твори й статті Квітки, на яких не зупинялися попередні дослідники.

На початку своєї розвідки Д. І. подає простору біографію Квітки, далі переходить до творів, в основу яких положено усні перекази, напр., „Основание г. Харькова“, в якому Квітка опрацював фамільні перекази про свого родоначальника. На думку Д. І., це оповідання не відповідає історичній правді. Квітці хотілось приписати заснування м. Харкова своєму родоначальникові і разом з тим розповісти історію його приходу із Задніпров'я. Але про ці старі часи зберігся лише темний переказ, який Квітці довелося взяти на віру й доповнити власною фантазією. „Одним словом,— пише Д. І.,— даний розказ, на наш взгляд, является самым слабым в историческом и вместе с тем в художественном отношении; и причина заключается, конечно, в том, что здесь затронут давний исторический момент, о котором предание не могло сохранить реальных черт“.

Зовсім инший характер має оповідання „Ганна Сотниковна“. Хоч особа героїні, на думку Д. І., надто ідеалізована, але, не зважаючи на це, подробиці оповідання змальовано цілком правдоподібно. „Очень верно,— пише Д. І.,— очерчены вообще подробности время препровождения и старинного быта слобожан. Из фамильной летописи взяты факты о пострижении Квиткиных в монахи. И это подтверждается... документальными данными“.

Ще більш історичного елементу, на думку Д. І., в повісті Квітки „Татарские набеги“. Її збудовано майже виключно на усних переказах, але автору багато допомогло тут добре ознайомлення з історичним минулим свого краю взагалі і характером татарських нападів зокрема. „Верно об'яснена,— зазначає Д. І.,— история заселения этой местности, визванная, по словам автора, притеснениями православного южнорусского народа в Заднепровье; справедливо сказано, что и раньше когда-то этот край имел население; прекрасно охарактеризовано богатство его естественных произведений. Едва ли только можно признать достоверной ту идиллическую картину отношений между панством и подданными крестьянами, которую рисует нам Квитка“.

Оповідання про подвиги відомого запорозького й чорноморського діяча Антона Головатого, каже Д. І., має всі ознаки правдоподібності й стверджується взагалі історичними даними. Але перекази про Гаркушу вже значно менш перейняті історичним елементом: тут немає ні строгої хронології, ні справжніх імен і прізвищ. „Предания эти от постоянных передач несколько потеряли в своей реальности и приобрели характер литературных легенд. Личность Гаркуши в них получила героический характер, который на самом деле был ей присущ в гораздо меньшей степени“.

Року 1925 Д. І. видав книжку „Т. Г. Шевченко і Кирило-Методіївці“. Автор книжки головним своїм завданням мав— виявити ідеологію й ролі Шевченка в Кирило-Методіївському товаристві на підставі першорядних джерел і розвідок. В своїй розвідці Д. І. використовує величезну літературу питання, понад 60 різних опублікованих джерел і розвідок.

Року 1921 вийшла в світ велика розвідка Д. І. про Сковороду („Г. С. Сковорода — український мандрований філософ“). Це справжня

енциклопедія сквородознавства, підсумок 30-літньої праці автора над Сквородою, якого, можна сказати, одкрив для нашої епохи Д. І. Солідна книжка в 397 сторінок складається з короткої передмови й двох частин. Першу частину автор присвятив особі Сквороди: дає критичну його біографію й говорить у окремих розділах про погляди на особу Сквороди, про відповідність життя науці і про вплив на сучасне йому суспільство. В другій частині Д. І. пише про науку й значіння Сквороди й містить такі розділи: огляд рукописів та видань його праць, зміст його філософських та літературних творів, погляди на його філософію дослідників і загальна філософська концепція Сквороди. В кінці книжки додано бібліографічний покажчик про Сквороду.

Названа розвідка Д. І. про Сквороду — це зразкова наукова праця що до повноти й уважності вивчення всієї попередньої літератури про Сквороду й його філософії.

В „Истории гор. Харькова“ Д. І. присвятив спеціальні розділи історії харківської журналістики, історії Слобожанської літератури й театру XIX ст.

Крім того, Д. І. написав низку окремих біографій слобожанських письменників: Гулака - Артемовського, Прокоповича, Переверзева й инш. (видрук. в різних „біографічних словниках“).

Ми коротенько розглянули лише найголовніші історично-літературні студії акад. Д. І. Багалія, не згадуючи його дрібних заміток. Великої популярності зажив собі Д. І. Багалій, розуміється, своїми історичними працями, присвяченими вивченню Слобожанщини, але не мало прислужився він українській науці й своїми історично-літературними студіями та матеріялами, яких не може поминути історик української літератури.

І. Котляревський і українська література

(КІЛЬКА ЗАГАЛЬНИХ УВАГ)

Літературна боротьба кожної епохи складна, і складна вона через кілька причин. По-перше, ворожі течії, підносячись по еволюційній лінії до різних попередників, не завжди ясно тямлять свою спадковість і часто, з одного боку, огулом визнають усю попередню літературу, не добачаючи в ній ні друзів, ні ворогів, з другого боку, — часто й густо борються зі своїми старшими друзями — за дальший розвиток їхніх же форм. Факти такого роду боротьби й такого роду визнань, звичайно, в корінні відмінні від фактів боротьби з ворожими течіями та фактів визнання родства, приналежності до однієї течії. По-друге, часто боротьба провадиться на кількох фронтах: одні літературні групи не покривають других, при чім у той чи інший момент перемагають різні об'єднуючі принципи. Крім того, кожна течія має за одного об'єднуючого принципу різноманітні відтінки, що з-поміж них один якийсь (і не завжди основний та істотний) набуває — особливо при кінці, коли життєздатність, а, значить, і складність течії вичерпані — головної ролі, робиться прапором і ярликом та згодом часто сприяє неправильній оцінці тієї чи іншої течії з боку літературного¹⁾. Загальна картина в значній мірі ускладнюється, коли в літературу даної епохи могутнім джерелом вриваються нові побічні впливи, нові побічні традиції. Останні, — як це ми бачимо в українській літературі початку ХІХ століття, — рішуче перемагають, задають тон усій літературі, однак старі традиції не гинуть цілком: вони то живуть поруч з новими, яко нижчі жанри й форми, то зливаються з ними, утворюючи надзвичайно складні, своєрідні конгломерати, що їх розкласти на основні елементи справа часом майже неможлива, хоча й надзвичайно інтересна.

Такою складною й у багатьох неясною картиною стає перед очима дослідника українська література перших десятиліть ХІХ століття. До останнього часу на сторінках загальних і спеціальних журналів порушується питання початку нових форм і жанрів в українській літературі, починаючи від Котляревського, питання самої творчості українською мовою. „Чому один провінціальний семінарист, Котляревський, — запитує, напр., акад. Сергій Єфремов, — пише українською мовою „Енеїду“ та „Наталку Полтавку“, а другий провінціальний семінарист, Гнідич, перекладає „Ліяду“ на мову російську? Чому один поміщик, Квітка,

¹⁾ Див. про це докладно в статті Юрія Тинянова: „Архаїсти и Пушкин“ (Пушкин в мировой литературе. Сборник статей. ГИЗ, 1926, ст. 215 — 286).

врешті по довгих блуканнях прибився до рідного берега, а другий такий самий поміщик, Капнист, так і лишається російським письменником? Чому один петербурзький службовець, Гребінка, свої задушевні думки виливає якраз українською мовою, а його земляк, і мало не шкільний товариш, Гоголь, у тому ж таки Петербурзі, поза всім своїм інтересом до „затишної старосвітчини“, по-українському випишує тільки епіграфи до своїх раних оповідань?“¹⁾ Подібні „les rouquoi“, запитання, скеровані супроти думок Мик. Зерова про провінціяльний, „хуторянський“, характер української літератури; безперечно, „можна без кінця добирати“ одначе й з'ясувати їх не так трудно, як це, може, здається тому, хто запитує. „Провінціяльного семінариста“ Гнідича, так само, як і „поміщика“ Капниста, зовсім не можна вважати за представників українського хуторянства, бо вони перебували виключно під російським культурним впливом. Що ж до Гребінки, то, по-перше, російською мовою він писав значно більше, ніж українською, а, по-друге, він, приїхавши до Петербургу, опинився в літературнім оточенні, напоєнім українськими симпатіями; Гоголь же мусив частково цю обстановку, це оточення створювати. При всім цім я зовсім не маю на думці якось применшувати значіння можливих заперечень, спрощувати загальну картину української літератури. Навпаки, мені здається, що іменно для встановлення правильного погляду на стан речей треба питання розглядати так, як воно є, складне й запутане.

Одна з останніх в часі характеристик Котляревського малює його читачем - провінціалом, який, з цілком випадкових причин, узявся творити рідною мовою. Котляревський, — читаємо ми в цій характеристиці, — не належав до письменників з покликання, для яких все життя полягає в їх літературній праці; непереможна потреба ділитися своїми думками з широким світом не була йому відома, принаймні, в тій мірі, як її знали Шевченко, Франко, Леся Українка. Його твори всі постали немов випадково, не з внутрішньої потреби вислову, але з якогось зовнішнього підгону, і являють собою коректив, а то і простий відгук на відповідні твори російські. „Мирный обыватель“, „любимец публики“, „веселый рассказчик, душа дружеских кампаний“, „остроумный балагур, чтимый... за свою приветливость и хлебосольство“, — Котляревський писав помалу, в хвилини відпочинку од службових та товариських обов'язків, писав для розваги, не надаючи своїй праці якогось більшого значіння, не поспішаючи з друком, задоволений аудиторією кількох приятелів та знайомих“²⁾. Хоч і викликала ця характеристика заперечення декого з критиків³⁾, мені вона видається за найудалішу й найобгрунтованішу відомими нам фактами.

Цілком зайва річ, щоб довести або відкинути характеристику М. Зерова (ще раніше з тотожною характеристикою виступав М. Євшан), покликатися на тексти „Енеїди“ або на біографічні дані: практика показала, що так перші, як і другі можна тлумачити аж надто по-різному, із їх можна робити як найпротилежніші висновки. Остаточо розв'язати спірну проблему допоможуть не різні операції, перекручування й тлумачення відомих фактів, а долучення по змозі нових, свіжих даних. За такі я маю вважати вияснення читацького обличчя Котляревського.

¹⁾ Зап. Іст.-Філол. Відділу УАН, кн. VII — VIII, 1926, стор. 504 — 505.

²⁾ М. Зерова. Нове українське письменство. Київ, 1924, стор. 30.

³⁾ Прикладом, А. Музичка („До п'ятків нової української літератури“ — „Черв. Шлях“, 1925, № 1 — 2, ст. 222 — 237) ладен бачити в особі Котляревського свідомого українця, що писав „семінарським способом, козацьким ладом“ і т. д.

Щоб з'ясувати справу про засвоєння (в данім разі, російських вірців травестії й бурлеска), необхідно викрити психологію читача, причім не слід забувати, що літературний твір у значній мірі живе й прибирає те чи інше обличчя іменно завдяки читачеві і його розумінню та сприйманню. Один і той самий стиль, одні й ті самі літературні прийоми, залежно від кола читачів, у яке вони потрапляють, набувають зовсім різних естетичних функцій. Те, що здавалось у свій час комічним, може для нас це своє комічне забарвлення стратити (і навпаки!), те, що минулі покоління вабило новизною й гостротою новаторської трактовки, може нині видатись звичайним, непомітним і навіть старомодним, „стилізованим“. Треба твердо знати, на тлі яких літературних уподобань, фактів і ідей перебігає сприймання даного явища¹⁾.

Саме з'ясування читаного Котляревським у багатьох стверджує характеристику, дану М. Зерозим.

Ми не маємо відомостей про те, що читав наш поет заморуду, але С. Стеблін-Камінський згадує, що за останніх років життя бібліотеку Котляревського „складали кілька латинських і французьких авторів класичної епохи, а російські книги були переважно перекладні романи ходовитих тоді письменників (підкреслення моє—І. А.): Августа Лафонтена, Дюкре-Дюменіля, Котень Жанліс, Радклеєф. Котляревський любив їх перечитувати й постачав книжки своїм приятелям; був у нього й „Дон-Кіхот“ в перекладі Жуковського, і „Жільбляз-де-Сантілана“ Лесажа, і навіть (сховані на задній полиці) „Походження кавалера Фоблаза“, „Монах“ тощо. Згодом кількість книг збільшили романи В. Скотта і Купера, прислані од видавців, альманахи й ще деякі твори 20 і 30 років. З періодичних видань Котляревський завжди передплачував „Северную Пчелу“, раніший „Сын Отечества“ з „Северным Архивом“, за раніших років одержував „Вестник Европы“, „Благонамеренный“, а за останніх років життя передплачував „Библиотеку для чтения“²⁾. Додатком до цих спогадів може стати лист Котляревському від Ореста Сомова—літератора й белетриста 20—30 років, відомого своїми повістями з українського життя (псевдонім: Порфирій Байський). Лист цей є не що інше, як відчит у справі добору книжок, які цікавили Котляревського. Такими виявилось, були: роман А. Погорельського „Монастырка“, роман г-жи Гариссон-Шмидт „Что такое хороший тон?“ в перекладі К. Мазальського, „Карл Смелый“ (певне, Вальтер-Скотта) в перекладі Де-Шаплера... З цими даними цікаво порівняти цю цитату: „За кожного царя подибуємо ніби улюблені письменники. За Катерини II, порівнюючи, на більше перекладано романів: д'Арно, Вольтера, Віланда, Мірмонтеля, Флоріяна, Лесажа і Фільдинга; за Павла I—Дідерота, Дюкре-Дюменіля, Горжі; за Олександра I—г-жі Жанліс, або Жанлі, як тоді її називали, Радклеєф, Августа Лафонтена і Коцебу, погім Шатобріана, Крамера і Марлі Рош. Ця перевага, віддавана одним письменникам перед другими, нам здається, в значній мірі з'ясовує прагнення потрапити на смак і вимоги читачів“³⁾.

Мені здається, що наведені вище факти досить переконують про міру начитаности Котляревського: його особисті читацькі інтереси

¹⁾ Див. Б. Томашевский. Пушкин — читатель французских поэтов — Пушкинский Сборник памяти проф. С. А. Венгерова. Пгр., 1922, стр. 210—228.

²⁾ С. Стеблін-Камінський. Воспоминание о Котляревском — Полтавск. Губ. Ведом., 1866, № 45.

³⁾ И. Белозерская. В. Т., Нарезный. Историко-литературный очерк. СПб, 1896, стр. 35.

не переступали межі інтересів, так званої, читацької маси того часу. Здаючись цілковито на смак „суспільства“, він читає переважно романи ходовитих на той час письменників; навіть добір журналів характерний для нього — „Северная Пчела“, „Сын Отечества“ і, нарешті, „Библиотека для чтения“,— всі видання, спеціально призначені для широкого кола читачів. Разом з тим ці дані дозволяють нам зробити припустимий проте досить ймовірний висновок про склад читаних Котляревським книг замолоду, тоді, коли він замислив писати „Перелицьовану Енеїду“. Очевидно, що ці книги були не з тієї класичної літератури, що її ще й досі накидають Катерининській Росії. Читацька маса того часу була в значній мірі розмаїта, і, коли „верхи“, літературні гурми й сноби, з насолодою смакували високу поезію Державина, Хераскова, Петрова, оцінювали перші спроби молодого Карамзіна, то „низи“, широкі маси читачів, упивались перекладними романами Лесажа, пригодами „Пригожей Поварихи“ Чулкова то - що, а свій смак поетичний заспокоювали комічними поемами В. Майкова, травестійними „Энеидой“ Осіпова й „Душенькой“ Богдановича, що досить швидко й значно розповсюдились.

В своїй „Енеїді“ й „Оді до князя Куракина“, а також у своїх п'єсах Котляревський переніс в українську літературу цю другу, нижчу лінію літератури російської. Значність творчої індивідуальності Котляревського зробила те, що ця лінія, точніше, дві традиції — травестія й сентиментальна драма (про неї так само можна було б написати багато) — дуже вплинула на весь наступний перебіг розвитку української літератури.

При всій своїй поважності ці дві традиції не вичерпують одначе сучасної української літератури цілком. Так, з одного боку, в найнижчих культурних шарах, по глухих провінціальних закутках, по духовних колегіях і семінаріях доживала свій вік традиція старої української літератури XVIII століття, традиція псалмів, віршів, кантів та інтермедій, традиція, створена (або, вірніше, прищеплена) на Україні духовними школами. Деякого впливу цієї традиції зазнав і Котляревський: на це вказував ще П. Житецький в своїй відомій книзі, хоча ні він, ні наступні дослідники не спробували точніше визначити розміри й межі цього впливу. П. Гулак - Артемовський звертався до неї в своїх шуканнях¹⁾. До друкарського станка одначе ця література переважно не доходила: твори, як - от, прикладом, „Вакула Чмир“, видрукований у граматиці А. Павловського²⁾ — поодинокі винятки.

Разом з тим уже в цім раннім періоді проглядають спроби прищепити українській літературі справжні класичні й античні взірці, спроби створити високу класичну традицію. Спроби ці (я маю на увазі діяльність П. Гулака - Артемовського) не вдалися, по - перше, тому, що сама класична традиція по суті закінчувала коло свого розвитку й поступалась місцем іншим, зберігаючись в обіході низки епігонів; по - друге, українська література, як виявилось, була надто отруєна стилем, фразеологією травестії, і стиль цей настирливо проступав зовні,— може, всупереч бажань і намірів автора. Проте історик літератури мусить облічувати ці спроби (звичайно, розцінюючи їх іменно, як спроби), бо вони саме

¹⁾ І. Айзеншток. П. Гулак - Артемовський Матеріали до біографії та історично-літературної оцінки. Харків, 1927, стор. 84 - 85.

²⁾ А. Л. Павловський. Грамматика Малороссийского наречия или грамматическое показание существеннейших отличий, отдаливших малороссийское наречие от чистого русского языка, сопровождаемое разными по сему предмету замечаниями и сочинениями. СПб, 1818, стор. 93 - 106.

й штовхнули до дальших спроб насадити в українській літературі високі традиції: тому таки Гулакові - Артемовському належать і перші спроби романтичних творів („Рибалка“, „Твардовський“) і коли сам Гулак, під впливом невідомих нам особистих обставин, покинув далі працювати над цим, то під його впливом в українську літературу прийшли нові люди, романтики. Останні часом досить гостро протиставляли себе Котляревському, але не Гулаку,— це править за один з найбільших доводів, що була в українській літературі першої третини ХІХ ст. окрема одмежована од Котляревського традиція на чолі з Гулаком.

Нарешті на початку 30 років з'являються перші спроби нової української прози (Квітка), що спираються, з одного боку, на російську повість 20—30 років, з другого— на сентиментальну традицію міщанської комедії типу „Наталки Полтавки“. При цім необхідно підкреслити, що прозу Квітки треба звязувати зовсім не з „Памелой“ і „Клариссой“ Річардсона, „Новой Элоизой“ Руссо, „Бедной Лизой“ Карамзіна, як це робить, прикладом, В. Бойко, слідом за М. Петровим і М. Дашкевичем („Щиру Любов“ він навіть називає „українською Памелою“), але з повістями Полевого, Марлінського і особливо Мих. Погодіна.

Таким чином, загальна картина української літератури перших десятиліть ХІХ століття виявляється зовсім не така одноманітна й убога, як її мають нахил вважати історики. Ми, присутні при народженні кількох самостійних і по-своєму одмежованих традицій, ми спостерігаємо навіть деяку (правда, в найпервіснішій стані) літературну боротьбу. При повнім майже бракові відповідних матеріалів вважаю за досить показові такі, прикладом, факти, як прагнення П. Гулака - Артемовського в „Рибалці“ „попробовать, нельзя ли на малороссийском языке передать чувства нежные, благородные, возвышенные, не заставляя читателя или слушателя смеяться, как от „Энеиды“ Котляревского и от других, с тою же целью писанных стихотворений¹⁾, як лист Квітки до П. Плетньова, де читаємо: „По случаю, был у меня спор с писателем на малороссийском наречии. Я его просил написать что-нибудь серьезное, трогательное. Он мне доказывал, что язык неудобен и вовсе неспособен. Зная его удобство, я написал Марусю и доказал, что от малороссийского языка можно растрогаться“²⁾; як, нарешті, лист Л. Боровиковського до М. А. Максимовича, де він стверджує, що „ошибочна мысль, будто бы малороссийский язык пригоден только для выражения смешного и низкого“³⁾ і т. д.

Не слід, звичайно, перебільшувати значіння цих і схожих фактів, проте не можна й не визнати, що вони виразно показують на якийсь рух у тій воді, яку звикли вважати за стоячу. Рух цей, як уже сказано, часто й густо ледве тільки позначався, і тільки одна течія, одна традиція виступає досить виразно й чутливо. Течія ця— так звана „Котляревщина“, традиція „Енеїди“ й „Оди до князя Куракина“ Котляревського.

¹⁾ Вестник Европы, 1827, т. V, стор. 286—287.

²⁾ Г. П. Данилевский. Украинская Старина. Харьков, 1866, стор. 253, лист від 15-III—1839 р.

³⁾ Исторический Вестник, 1881, № 5, стор. 190—191, лист від 1/I—1836 р.

ПРОФ. Н. М. ЖИНКИН

Рифма и ее композиционная роль в поэме Лермонтова „Демон“

(С ПРИЛОЖЕНИЕМ СЛОВАРЯ РИФМ¹⁾)

Вопросам поэтики М. Ю. Лермонтова в ряде работ, посвященных вообще его творчеству, отведено сравнительно незначительное место, писалось много о демонизме его натуры (Дашкевич, Григорьев Ап., Сиповский), о народничестве его (Ключевский, Владимиров, Мендельсон), о богоборчестве (Закржевский, Соколов), о скорбничестве и искании нравственной истины (Прохоров, Н. Котляревский), об идеализме (Замогин, Соловьев), о поэзии сверхчеловечества (Мережковский), но вопросам поэтики Лермонтова посвящено немного работ — Гинзбурга, Анненского, Фишера, Сакулина, Ожигова и некоторые другие. Да и из всех перечисленных работ, посвященных юбилею поэта в 1914 г., собственно одна только статья Фишера, напечатанная в сборнике „Венок М. Ю. Лермонтову“, 1914 г., касается творчества поэта, формы, стиля и метрики его произведений. Из работ последнего времени вопросам поэтики Лермонтова посвящены книги: Яковлева М. А. — „Лермонтов, как драматург“ Л. и М., 1924, и Б. Эйхенбаума — „Лермонтов. Опыт историко-литературной оценки“, Л., 1924. Но и в них нет ни слова о рифме и ее композиционной роли у Лермонтова. Этому вопросу частично и попутно посвящены ценные замечания В. Жирмунского, рассыпанные в его книге: „Рифма, ее история и теория“, П., 1923 г.; некоторые материалы, касающиеся звуковой стороны рифмы, находим в книге Рад. Кошутича: „Грамматика руского језика. I Гласови. А. Опшети део (Книжевни изговор). Друго издание. Изд. Академии Наук. Петроград, 1919 г.

Первое, с чем сталкивается исследователь в вопросе об изучении рифмы, это система классификации концевых созвучий и, конечно, с самим определением рифмы. Проф. Жирмунский приводит старую классическую формулу, взятую из известного учебника Шалыгина („Теория словесности“, 1916): „Рифмами называют сходные созвучия в конце стиха, начиная от последнего ударяемого гласного в стихе“ (стр. 103); эта формулировка его не удовлетворяет, хотя она отличается характером общепринятости и притом не только у нас, но и за границей (Ср. определения Ad. Tobler'a и Minor'a, приводимые Жирмунским, 310). Он дает свое определение рифмы в двух формулировках, при чем я приведу здесь только первую, хотя несколько суженную, но более определенную, отвечающую общим воззрениям

¹⁾ Существенную помощь при составлении словаря рифм оказала мне доктор Серафима Харитоновна М а л я р, за что приношу ей благодарность.

и, по моему, более правильную и бесспорную: „Рифмой мы называем звуковой повтор в конце соответствующих ритмических групп (стиха, полустихия, периода), играющий организующую роль в строфической композиции стихотворения“ (стр. 9). Я. Зунделович („Литературная энциклопедия. Словарь литературных терминов“, т. II, М. и Л., 1925, стр. 717) дает определение рифмы в формулировке В. Брюсова: „Рифма отмечает сходным звучанием слов определенное место (большей частью конец) в метрических и эвфонических звуко-рядах“. В общем все определения рифмы сходятся, только проф. Жирмунский в качестве главного фактора в понятии рифмы выдвигает (другие ученые только подразумевают) организующую роль звукового повтора в строфической композиции стихотворения. Это важное добавление необходимо всегда иметь в виду при изучении рифмы, так как оно определяет не только строфическую композицию, но без него нельзя правильно подойти к смысловой и эвфонической стороне рифмы.

Что касается классификации рифм по определенным рубрикам, то здесь вопрос осложняется тем, что до сих пор еще не выработано единой, твердо установленной и оправданной научно системы классификации. А. Белый, Брюсов, Брик, Жирмунский — каждый по своему подходит к решению этой проблемы, каждый старается внести ясность и добиться той четкости, которая бы дала длительную устойчивость предлагаемой системе; в результате однако мы не имеем до сих пор единой классификации. Классификация Брюсова с внешней стороны имеет все преимущества четкости, простоты и наглядности, но, по справедливому замечанию Жирмунского (стр. 311), страдает одним крупным недочетом: во вторую группу — рифма с эвфонической точки зрения — попали корневые, флективные, омонимические и т. п. рифмы, т. е. смешаны в одну кучу деления по эвфоническим, морфологическим и семантическим признакам, что противоречит основным заданиям научной классификации. Наиболее приемлемой является классификация Жирмунского, хотя и она, как увидим ниже, не решает целиком этой проблемы.

С точки зрения метрической рифмы делятся на два отдела или группы: по окончанию (мужские, женские, дактилические) и по положению (смежные, перекрестные, охватные). В поэме Лермонтова „Демон“ всего 549 рифмованных концовок и три концовки нерифмованные. Из всего богатства рифм поэт пользовался в поэме только мужскими и женскими рифмами, при чем мужских рифм у него 280, а женских 269, т. е. почти поровну. Можно смело считать, что равенство между мужскими и женскими рифмами не нарушается этой арифметической разностью в 11 превалирующих мужских рифм, потому что эта разность падает на все разнообразие форм расположения рифм в поэме. По положению рифмы „Демона“ так распределяются:

перекрестных рифм (а б а б)	327	60,3%
смежных „ (а а б б)	159	29 ⁰ / ₁₀₀
охватных „ (а б б а)	60	10,2 ⁰ / ₁₀₀
„ особого вида (а б с б а)	3	0,5 ⁰ / ₁₀₀

549

Таким образом мы видим, что наибольшее количество рифмовых созвучий падает на перекрестные рифмы — именно 60,3%; наименьшее количество, если не считать охватные рифмы особого вида (0,5%), падает на охватные — 10,2%; среднее место занимают рифмы смежные, которые составляют 29% всего количества рифм.

С точки зрения эвфонической рифмы разделяются на богатые точные — графически или акустически, приблизительные, тавтологические и составные. Богатые по Жирмунскому рифмы — это созвучия, в которых есть какой-либо добавочный элемент по сравнению с рифмой достаточной; обычно это опорный согласный ударного слога (67 и 103 стр.). Точная рифма — это акустическое тождество всех звуков стиха, начиная с последнего ударного (13 и 67 стр.). Приблизительная рифма — это несовпадение заударных звуков (68 стр.) В эвфонической классификации рифм я ограничиваюсь намеренно только приведенными категориями рифм из тех соображений, что у Жирмунского нет ясности и четкости в определении рифм узуально-точных, неточных, бедных, достаточных; даже в определении богатой и бедной рифмы, в четком разграничении богатой и точной рифмы (103 — 106) замечается неустойчивость и недоговоренность. Поэтому, желая избежать этой неясности, происходящей в значительной степени от излишней дробности в классификации и неустановленности границ между смежными категориями, я ограничиваюсь названными рядами рифм.

Богатых рифм в „Демоне“	76
Точных: акустически	51
графически	343
Приблизительных	57
Составных	2
Тавтологических	20

Если остановиться на вышеприведенном определении богатой рифмы, то с точки зрения эвфонической получится значительная разница в качестве звучания между богатыми рифмами мужскими и женскими: элементов созвучия в первых будет меньше, чем во вторых. Жирмунский делает, правда, оговорку относительно богатых мужских рифм с открытым конечным слогом (стр. 68) типа видна — волна, считая их только достаточными, а не богатыми; но относительно мужских рифм с закрытым слогом он, очевидно, полагает, что качество их звучания ничем не отличается от богатых женских рифм, а между тем это далеко не так. Конечно, человек с мало-мальски развитым слухом не будет считать богатыми рифмами, например, такие мужские рифмы с открытым слогом, как: чела — замерла, ума — сама, тишине — сне, отвезли — облекли, полна — окна, присуждена — глубина; но, с другой стороны, и такие мужские рифмы с закрытым слогом, как: вдруг — вокруг, взглянул — вздохнул, ждет — придет, едва ли можно считать богатыми, а между тем они созвучны ударными гласными и опорными согласными, т.-е. отвечают определению богатых по Жирмунскому рифм. Пересматривая все 76 богатых рифм в „Демоне“, я прихожу к выводу, что в категории богатых мужских рифм могут остаться только такие, как спине — вышине, расплела — цвела, т.-е. такие, где созвучие составляют не только опорный согласный с ударным конечным, но и гласный пред опорной согласной; говоря другими словами, к богатым мужским рифмам нужно относить рифмы, сконструированные по схеме: неударяемый гласный + опорный согласный звук + ударный конечный гласный. Это — первый случай. Второй случай богатой мужской рифмы — это рифма типа мила — чела, где хоть предупредительные гласные графически и не совпадают, но в произношении они не так резко одна от другой отличаются. Конечно, в эвфонике мужской рифмы немаловажное значение имеет качество согласных и гласных предупредительных звуков: они всегда придают известную окраску всему звучащему комплексу.

Теперь перейдем к рассмотрению другой группы, именно: точных по Жирмунскому рифм из подгруппы „точных акустически“. Здесь всего 51 рифма. Относительно мужских рифм этой подгруппы не возникает никаких сомнений, чего нельзя однако сказать относительно женских рифм: значительная часть их с точки зрения эвфонической может быть смело перенесена в отдел богатых рифм. Возьмем для примера такие рифмы, как: томится — молиться, — проклятье — объятья, полуночный — урочный, полный — безмолвный, оковы — новый, новый — основы, ожиданья — страданье, бездыханный — бранной, немножко — ножка, преступной — недоступно. Эта категория по своей звуковой окраске в целом (заударная и отчасти предударная части) так богата созвучием, что ничем не отличается для слуха от так называемых по Жирмунскому богатых рифм (я не говорю здесь о „глубоких“ по Брюсову рифмах типа обеда — победа, летая — святая, для которых Жирмунский не дает особого определения). Таких рифм, которых можно из подгруппы точных акустически перенести в группу богатых, я насчитал 21, т.-е. 41,2%.

Что касается подгруппы рифм точных графически (точных на глаз, как их некоторые называют), то обилие рифм этой категории вовсе еще не говорит о том, что Лермонтов, где только можно, предпочитал рифму на глаз рифме на слух: довольно нередко в его написании живое произношение брало верх над грамматическими правилами. В этой подгруппе 343 рифмы. Если мы обратим внимание на женские рифмы, то увидим, что значительная часть из них смело может быть отнесена в категорию богатых по звучности рифм, — богатых не потому, что у них есть добавочный элемент по сравнению с рифмой достаточной (опорный согласный ударного слога), а главным образом потому, что эвфоническая природа, инструментовка предударных звуков создает общую слуховую гармонию. Приведу примеры: Кавказа — алмаза, караваны — туманы, матерями — чадрами — мольбами; здесь ясно различимая и немзыкальным ухом инструментовка на „а“, при чем слог, „мо“ в слове „мольбами“ вовсе не нарушает общей звуковой гармонии, так как в произношении литературного говора мы слышим „мальбами“. К этой же категории нужно отнести и такие случаи инструментовки на „а“, когда в парном созвучии один элемент представляет слово трехсложное, а другой — двухсложное, например: заката — злата, кара — Тамара, Карабах — страха; здесь, как и в случае комбинации равносложных, общее звуковое впечатление определяется предударным „а“, что особенно рельефно выделяется в примере Карабах — страха.

Громады — водопады, господине — осетине — здесь инструментовка на „о“, если брать рифму на глаз и на „а“, если брать рифму на слух, при чем слог „се“ в слове „осетине“, как редуцированный, неясный в произношении, не нарушает общей звуковой картины. Приюта — минута, Синодала — кинжала — здесь характерную звуковую окраску в предударной части дает звук „и“, при чем безударное конечное „а“ в общем звучащем комплексе не нарушает инструментовки, как неясно слышимое в произношении.

К категории богатых нужно отнести и такие рифмы подотдела точных графически, как: мукой — разлукой, горы — Авроры, зыбкой — улыбкой, эфира — мира, тени — ступени, ураганом — туманом, туманы — великаны, глубокой — одинокой и под. Во всех этих рифмах или в предударной части есть созвучающие элементы (напр., „у“ в рифме туманом — ураганом или „т“ в рифме тени — ступени) или ударные гласные подчеркиваются некоторой долготой произношения (напр., „у“

в рифме мукой — разлукой, „и“ в рифме эфира — мира, „ы“ в рифме зыбкой — улыбкой).

Таких рифм (исключительно женских), которых нужно перенести из точных графически в разряд богатых, я насчитал 103, т.-е. 30%. Наконец, из категории богатых мужских рифм типа ждѣт — придет, расплѣла — цвѣла (примеры были приведены выше) нужно перенести в категорию точных графически 25 рифм, как не богатых по звучности, т.-е. 33%.

Таким образом, если принять во внимание сделанные поправки, то картина рифмового богатства „Демона“ получится в следующем виде:

Богатых рифм	175
Точных акустически	30
„ графически	265
Приблизительных	57
Тавтологических	20
Составных	2

419

Число богатых рифм можно бы увеличить еще 8 рифмами из отдела тавтологических: видел — ненавидел, одиноком — оком, востока — ока, очи — ночи и пр., но его лучше сохранить самостоятельным, как это и делает Жирмунский, при чем и здесь принцип возможного деления на богатые и небогатые остается тот же: все женские рифмы могут быть отнесены к богатым, все мужские остаются в отделе тавтологических.

Подводя итоги всему сказанному, я прихожу к выводу, что номенклатуру рифм с точки зрения эвфонической необходимо свести к более точным названиям, чем это сделано в цитированной работе проф. Жирмунского, и дать более резкое и точное разграничение одного отдела от другого, принимая во внимание только большие объединения рифм. Затем, необходимо обратить внимание на женские рифмы и уточнить в этом отношении номенклатуру; в понятие богатой рифмы ввести добавочный признак — инструментовку предупредных звуков, дающих, как мы видели выше, своеобразную слуховую окраску или предшествующему комплексу звуков или же всему слову.

С точки зрения смысловой рифмы в „Демоне“ делятся на однородные, разнородные и корневые. Однородные рифмы — когда рифмующие слова относятся к одной грамматической категории; разнородные — когда эти слова относятся к разным грамматическим категориям; корневые дают в рифмовке или чистый корень (при нулевом окончании) или же корень, осложненный флексией.

Однородные чистые рифмы:

Существительное рифмуется с существительным	247 (64,66)
Прилагательное с прилагательным	47
Глагол с глаголом	79
Наречие с наречием	9
	<hr/>
	382 (70%)

Разнородные рифмы:

Существит. с наречием	40
„ с прилагательн.	72
„ с глаголом	36
Прилагательн. с наречием	12
„ с глаголом	5
Глагол с наречием	2
	<hr/>
	167 (30%)

Рифмы на существительные (сюда входят рифмы: существ. с существит., существ. с другими грамматическими категориями)	321, или	58,76 ⁰ / ₀
Рифмы на прилагательные	91, "	16,61 ⁰ / ₀
" " глагол	101, "	17,88 ⁰ / ₀
" " наречие	36, "	6,75 ⁰ / ₀

Сравнивая приведенные данные, мы видим, что в поэме „Демон“ однородных рифм почти в два с половиной раза больше, чем разнородных, разбирая их по грамматическим категориям отдельно, мы видим, что рифм на существительные немного больше половины всех рифм (58,76⁰/₀), рифм на глаголы и прилагательные почти одинаковое количество и рифм на наречия всего меньше (6,75⁰/₀). Интересно, что глагольными рифмами Лермонтов пользуется очень умеренно, очевидно, помня основное узуальное правило поэтики первой половины XIX века, которое „наглагольные“ рифмы не считало звучными: обычно в „Демоне“ глагольные рифмы находятся в окружении рифм других категорий, пространственно отстоят одна от другой часто на несколько строк. Случаев пользования для рифмовки строфы одними глаголами очень мало — всего только 4 на все 1138 стихов поэмы. Вот эти случаи: пролетая — взглянул — вспоминая — вздохнул, губит — расцветет — любит клянет, желать — видеть — возненавидеть — презирать, правил — учил — бесславил — хулил. Случаев употребления подряд трех глагольных рифм тоже 4: захотел — слетел — пропел, сказал — дремая — ожидал, отвечал — торжествовал — настал, решалась — стоял — узнал; во всех этих случаях, кроме последнего, три глагольные рифмы не составляют строфы.

Судьба грядущего решалась:
Пред нею снова он стоял,
Но, Боже! Кто б его узнал!

Здесь три глагольные рифмы составляют композиционно строфу. Случаев употребления двух подряд глагольных рифм больше, именно 22. Большинство из этих двойных глагольных рифм употребляется поэтом или для усиления смыслового значения действия или же вся строфа так сконструирована, что идет перечисление действий. Например:

И звуки песни раздались;
И звуки те лились, лились,
Как слезы, мерно, друг за другом (366 стр.)

Здесь глаголы нужны были поэту для изображения процесса действия и его длительности.

Среди этих 22 глагольных рифм есть пять пар, смежность которых не может быть объяснена композиционными заданиями: каждый член этой пары принадлежит разной строфе — одна рифма заканчивает строфу, другая — начинает. Например:

Вечерней мглы покров воздушный
Уж холмы Грузии одел.
Привычке сладостной послушный,
В обитель Демон прилетел.
Но долго, долго он не смел
Святыню мирного приюта
Нарушить. И была минута,
Когда казался он готов
Оставить умысел жестокой (стр. 366¹).

¹) Цитирую везде по первому академическому изданию, т. II СПб, 1910.

Здесь рифма „прилетел“ кончает первую строфу, а рифма „не смел“ начинает вторую. Или такой пример:

В последний раз она плясала...
Увы! Завтра ожидала
Ее, наследницу Гудала,
Свободы резвое дитя,
Судьба печальная рабыни (стр. 355).

Здесь „плясала“ завершает собою первый стих, композиционно являющийся заместителем целой строфы, что вызывается длительной паузой, указателем которой служит многоточие. Из пяти вышеуказанных рифмовых пар к этой категории относятся четыре:

Грудь высоко и трудно дышит...
И вот она как будто слышит (359 стр.)

Невольный страх в душе ласкаешь...
Но ты все понял, ты все знаешь (стр. 373)

Последний сон не возмутится...
Напрасно! Мертвым не приснится (стр. 379)

Между прочим, интересно здесь отметить, что так любимая поэтом рифма влажная на „ю“ употребляется всего только два раза: один раз в тройственном созвучии: молю — люблю — мою (369 стр.), другой раз в парной рифме: мою — люблю (367 стр.).

Из вышеприведенной таблицы мы видим, что однородные рифмы представляют 70% всех рифм, при чем среди однородных рифмовка существительных с существительными дает 64,66%, т. е. две трети. Это весьма характерно для поэтики Лермонтова, именно: для пользования им разными грамматическими категориями, в частности — именами существительными. Всего в „Демоне“ 4828 слов, из которых: существительных 1530, прилагательных 589, глаголов 807, наречий 495, местоимений 591, предлогов 459, союзов 302, числительных 38 и междометий 17¹⁾. Эти статистические данные указывают на преимущественное пользование поэтом именами существительными, как грамматической категорией, дающей эффекты наибольшей конкретности и образности, при чем внутри этой категории у Лермонтова значительно меньше отвлеченных понятий, чем конкретных. Оставляя за собой право в другом месте подробно обосновать свою мысль, я утверждаю, что Лермонтов и в данном частном вопросе его поэтики — в созвучиях концовок стиха, давая 64,66% рифм однородных существительных, может быть, бессознательно, стремился этим путем к образной четкости, к ясности и легкости восприятия, хотел конкретными существительными помочь читательскому восприятию, эмоционально заразить его своими переживаниями. Пути этого заражения двойки: звуковые образы и смысловые (если можно так выразиться). Однородные рифмы в „Демоне“ имеют специфически звуковое воздействие на читателя, оттеняют преимущественно сторону звучания, чем смысловую; наоборот, рифмы разнородные, которых у Лермонтова только 30% в „Демоне“, „являются резко выраженными смысловыми рифмами, объединяя звуковым подобием два разных смысла, два полновесных, но различных по содержанию понятия“ (Жирмунский, 83). Значит, если это определение

¹⁾ Настоящие данные заимствую из уцелевших остатков громадной коллективной работы — словаря к сочинениям М. Ю. Лермонтова, на что мною было затрачено около четырех лет упорного труда. Словарь весь был составлен и одобрен таким знатоком этого дела, как покойный Венгеров. Во время гражданской войны словарь погиб.

проф. Жирмунского в общем верно, то $\frac{2}{3}$ лермонтовских рифм в поэме „Демон“ подчеркивают звуковую их сторону; это положение вполне соответствует общему тону лермонтовской поэзии: как известно, звук в стихах поэта и звуковые образы играют громадную роль и являются фактором его поэтики. Где это допускают сюжетика и обстановка, действующие лица Лермонтова и сам поэт воспринимают жизнь и природу слухом, чутким ухом прислушиваются они к жизни и ловят каждый ее звук.

Если рассматривать рифму с точки зрения эвфонической и смысловой, то рифмы точные и приблизительные (неточные) соответствуют: первая однородной рифме, вторая — разнородной, т. е. точные рифмы, подобно однородным, более подчеркивают звуковую сторону в рифме, а рифмы приблизительные или неточные имеют большее смысловое значение.

Что касается значения рифм в строфической композиции „Демона“, то о нем можно говорить с большей осторожностью, так как поэма представляет из себя монолитное целое, разделенное на главы, где, конечно, нет такого четкого на глаз деления на строфы, как это мы часто видим в лирических стихотворениях. Однако, и здесь можно говорить о строфе постольку, поскольку в ее композиции играет роль конечное созвучие. Так, из приведенной выше таблицы мы видим, что в системе рифмовки „Демона“ больше всего перекрестных рифм, именно: 327 рифм, или 60,3%. В лирических стихах обычного, наиболее распространенного типа система перекрестной рифмовки абаб дает законченную строфу, и именно две пары перекрестных рифм композиционно знаменуют эту законченность. „Демон“, как я уже сказал, не разбит на строфы, поэтому перекрестная рифмовка далеко не всегда членит текст на четырехстрочные строфы; по приблизительному подсчету таких строф, законченных эвфонически и по смыслу, можно отметить около 50% всего количества перекрестных рифм.

Например, такие четверостишия

И в монастырь уединенный
Ее родные отвезли,
И власяницею смиренной
Грудь молодую облекли (стр. 363).

И входит он, любить готовый,
С душой, открытой для добра,
И мыслит он, что жизни новой
Пришла желанная пора (стр. 366).

можно смело считать законченными строфами с рифмовкой типа абаб. Остальные 50% смежных рифм не образуют четырехстрочной строфы, а являются составной частью иного членения, как, например:

Недолго жениха младова,
Невеста, взор твой ожидал!
Сдержал он княжеское слово:
На брачный пир он прискакал...
Увы! но никогда уж снова
Не сядет на коня лихова!.. (стр. 359)

Клянусь полночною звездой,
Лучем заката и востока,
Властитель Персии златой
И ни единый царь земной
Не целовал такого ока (стр. 354).

В первом случае шестистрочная строфа типа абабаа, во втором — абааб. Разнообразие строфического членения в поэме „Демон“ способ-

ствует большое количество смежных рифм — 29/0/0: в различных комбинациях с перекрестными они дают причудливое рифмовое плетение, которое часто очень выигрывает с точки зрения эвфонической от простой перестановки членов строфы или их комбинации. Смежными рифмами, а также охватными Лермонтов пользуется для придания строфе особой музыкально-ритмической значимости, особой экспрессии, которая осуществляется путем звукового и смыслового подчеркивания (смыслового — особенно там, где рифмы разнородные, как было замечено выше); например:

В последний раз она плясала...
Увы! завтра ожидала
Ее, наследницу Гудала,
Свободы резвое дитя,
Судьба печальная рабыни,
Отчизна, чуждая доньше
И незнакомая семья.

Трудно в такой короткой статье исчерпать разнообразие рифмовых комбинаций поэта, имеющее значение в строфической композиции; их так много и они так разнообразны в зависимости от места и расстановки членов формулы, что свести воедино все приемы рифмовки для определения строфики „Демона“ очень трудно, да и едва ли это возможно, принимая во внимание сделанную уже оговорку относительно членения поэмы только на главы.

В заключение необходимо указать на довольно широкое пользование Лермонтовым тройственными созвучиями, которых в поэме насчитывается 41; есть у поэта и четверные созвучия — их всего 9; напр.:

Ни разу не был в дни веселья
Так разноцветен и богат
Тамары праздничный наряд.
Цветы родимого ущелья
(Так древний требует обряд)
Над нею льют свой аромат (стр. 377).

Пятерных созвучий, объединенных рифмою композиционно в строфу, всего два; вот одно из них:

Когда грузинка молодая
С кувшином длинным за водой
С горы спускается крутой,—
Вершины цепи снеговой
Светло-лиловою стеной
На чистом небе рисовались,
А в час заката одевались
Они румяной пеленой (стр. 364).

Эти тройственные и четверные созвучия в большинстве случаев имеют музыкальное значение, придавая стиху напевность путем повторения на близком расстоянии комбинации одинаковых звуков; эмоциональное значение этих созвучий очень велико: ритмически четкая поэтическая речь с повторяющимися звуковыми мотивами ласкает слух читателя, затемняет несколько смысл и выдвигает на первое место звучащую сущность рифмы. Иногда эти тройственные созвучия в соединении с охватной рифмой имеют не исключительно музыкальное значение, но и смысловое, напр.:

„Исчезни, мрачный дух сомненья!“
Посланник неба отвечал:
Довольно ты торжествовал;
Но час суда теперь настал
И благо Божие решенье“ (стр. 380).

Здесь пятистрочная строфа, построенная по схеме аббба; три одинаковые рифмы в середине строфы, обрамленные суффиксальными рифмами сомненья — решенье. Употребляя подряд три одинаковые глагольные созвучия, поэт, помимо эвфонического эффекта, хотел подчеркнуть глаголами торжествовал — настал давно ожидаемую смену действий.

Ту же самую роль играют часто охватные рифмы в строфах, построенных по схеме абба, напр.:

И перед утром сон желанной
Глаза усталые смыкал,
Но мысль ее он возмущал
Мечтой пророческой и странной (стр. 361). 2

или:

Слеза катится за слезой,
Грудь высоко и трудно дышит...
И вот она как будто слышит
Волшебный голос над собой (стр. 359).

Здесь охватные рифмы, замыкая четырехстрочную строфу, грамматическими категориями (глаголами в данных примерах) подчеркивают смысловое значение рифм: смыкал — возмущал, дышит — слышит.

Просматривая словарь рифм, мы видим, что так называемых банальных рифм, изысканных, экзотических, созданных ad hoc, у Лермонтова очень мало в поэме „Демон“, имея в виду последний его очерк, напечатанный в академических изданиях II тома 1910 и 1916 годов. За рифмой поэт не гонялся, не искал рифмы ради рифмы, хотя постоянно имел в виду звуковую ее стихию: рифмовка стиховых окончаний на слух для него, как мы видели выше, представляла несравненно большую поэтическую значимость, чем рифмовка графически точная; это качество его рифмы вполне определяется его отношением к звуку, как к таковому. Рифма у Лермонтова была могучим орудием инструментровки, которым он так умело, мастерски пользовался; но она — не обособленный элемент инструментровки: она стоит в органической связи со всей структурой стиховой речи, неся на себе организующие функции. С точки зрения эвфонической она поражает читателя часто необыкновенно полновесным звучанием, я бы сказал — звонком. „Стих у него льется свободно; слова поют в его сердце, и рифма связывает разрозненные части песни“, говорит о рифме Лермонтова Д. Г. Гинзбург („О русском стихосложении. Опыт исследования ритмического строя стихотворений Лермонтова. П. 1915, стр. 75), сделавший удачную попытку сближения стихотворной речи с музыкой и давший интересное определение стиха¹⁾. Разнообразие концевых созвучий у Лермонтова — одна из самых характерных особенностей его поэмы „Демон“; во всей поэме мы встречаем у него только девять повторений одинаковых рифм, при чем одна пара рифм (эфира — мира) повторяется четыре раза. Вот эти повторения: взглянул — потонул (стр. 368, 381), дня — меня (362, 370), Казбека — человека (383, 379), коня — дня (356, 379), красоты — мечты (355, 374), очами — крылами (368, 381), свои — любви (381, 381), свою — семью (354, 381 — 382), эфира — мира (370, 374, 379, 380).

С точки зрения композиционной рифма в „Демоне“ играет организующую роль в строфике поэмы, связывая воедино отдельные стихи. Наконец, с точки зрения смысловой рифма подчеркивает и выделяет в сознании читателя, путем охватной, перекрестной и др. рифмовых конструкций, те акты, волевые и эмоциональные движения, на которые поэт старается обратить его внимание.

¹⁾ „Стих есть изображение ритма речи, вставленной в рамки музыкального такта“ (там же, стр. 257).

СЛОВАРЬ РИФМ К ПОЭМЕ ЛЕРМОНТОВА „ДЕМОН“

Адом — взглядом — 373.
Аул — гул — 381.

Бездыханный — бранной — 359.
Берегов — даров — 356.
Битву — молитву — 357.
Блуждал — бежал — 351.
Богат — наряд — обряд — аромат — 377.
Брани — они — 362.
Будуя — янтаря — 375.

Вдруг — дух — 380.
Вдруг — вокруг — 382.
Вдруг — звук — 355.
Веры — лицемеры — 371.
Вершине — поныне — 382.
Веселья — келья — 362 — 363.
Веселья — ущелья — 377.
Ветерка — река — 377.
Ветрил — светил — 360.
Вечность — бесконечность — 369.
Взглядом — ядом — хладом — 380.
Взглянул — потонул — 368 — 381.
Взглянул — вздохнул — 355.
Взор — укор — 367.
Взгляд — яд — 367.
Видел — ненавидел — 353.
Видеть — возненавидеть — 370.
Виноградной — жадно — 361.
Внимали — провожали — 352.
Внимала — шептала — отгадала — 368.
Водой — крутой — снеговой — стеной — 364.
Возбудил — сил — 353.
Воздушный — послушный — 365.
Возмутится — приснится — 379.
Возмущал — целовал — 357.
Возрождения — искушенья — забвенья — 356 — 356.

Вокруг — дух — 352.
Волной — скалой — 363.
Востока — ока — 354.
Восточной — полночной — 357.
Восхода — свобода — 382.
Врагов — трудов — 375.
Врагу — могу — 369.
Всегдашней — страшно — 365.
Вспомяни — они — 360.
Встанет — взглянет — 361.
Встретит — осветит — 378.
Высокой — далеко — 375.

Глас — час — 364.
Глубокой — одинокой — 371.
Глухой — бой — 357 — 358.

Глядели — звенели — 358.
Глядит — блещит — 354.
Годы — свободы — природы — 368.
Гордыни — святыни — 367.
Гор — метеор — 371.
Горы — авроры — 364.
Горы — поры — 381.
Горой — мечтой — 362.
Господина — осетина — 359.
Готов — шагов — 366.
Готовый — новой — 366.
Граниты — покрыты — 382.
Гривой — молчаливой — 358 — 59.
Гробниц — птиц — 363.
Грозно — поздно — 367.
Громады водопады — 382.
Грудь — путь — 377.
Губам — мольбам — 376.
Губит — любит — 368.
Гудала — сквала — 379.

Давно — одно — 370.
Дара — Тамара — 374.
Двое — такое — 357.
Двор — пор — гор — 353.
Денницы — ресницы — 361.
Детей — лней — 381.
Дитя — семья — 355.
Днезной — золотой — 377.
Днем — торжеством — 373.
Дня — сохгана — 378.
Дня — меня — 370, 362.
Добра — пора — 366.
Добру — сотру — 374.
Долиной — старинной — 381.
Долины — вины — 351.
Долины — груины — 358.
Долины — муэдзины — 364.
Лем — в нем — 354.
Дороге — Боге — 357.
Дороже — тоже — ложе — 372.
Достойном — спокойном — 374.
Другом — другом — 366.
Дум — ум — 373.
Духов — врагов — 373.
Дух — слух — 365.
Дымок — восток — 364.
Дыханьем — страданьем — 373.
Дышит — слышит — 359.

Его — всего — 351.
Ей — речей — 365.
Ей — змей — 372.

Ждет — придет — 365.
 Желанной — странной — 361.
 Желанья — познания — 375.
 Желать — презирать — 370.
 Женою — землею — 362.
 Женихам — отдам — 362.
 Жених — своих — 357.
 Жестокой — высокой — 366.
 Жильцы — концы — 382.
 Жить — любить — 374.

 Заглуша — душа — 380.
 Заглушить — забыть — 372.
 Заката — аромата — 375.
 Заката — злата — 378.
 Застыла — говорила — 378.
 Захотел — слетел — пропел — 366.
 Зачем — эдем — нем — 371.
 Звезда — тогда — 356.
 Звездой — златой — земной — 354.
 Звук — вокруг — испуг — вдруг — 361.
 Звучало — доставало — 370.
 Землей — святой — 382.
 Землей — толпой — 351.
 Земли — ручьи — 352 — 353.
 Земля — змея — 369.
 Земная — блуждая — рая — такая — 355.
 Земной — тобой — 369.
 Земной — дорогой — 360.
 Земных — твоих — 368.
 Злата — собрата — 370.
 Знаком — языком — 356.
 Зной — росой — молодой — 353.
 Золотой — росой — 375.
 Зыбкой — улыбкой — 354.

 Игрою — построю — 375.
 Играет — выползает — 382.
 Издалека — река — 381.
 Изголовью — любовью — 361.
 Изумрудной — трудной — 358.
 Изгнания — воспоминанья — 351.
 Иногда — следа — звезда — куда — 363.
 Искупленье — пенье — 379.
 Искупила — любила — 380 — 381.
 Их — них — 380.

 Кавказа — алмаза — 352.
 Казбека — человека — 383, 379.
 Казни — боязни — 374.
 Камень — пламень — 366.
 Картины — долины — раины — 352.
 Караван — христиан — 353.
 Кара — Тамара — 359.
 Карабах — страха — 357.
 Караваны — туманы — 381.
 Караван — стан — 356.
 Картины — длинной — 355 — 356.
 Кладбище — жилище — 379.
 Ковражи — горами — 354.
 Коня — дня — 379, 356.
 Конца — лица — 380.
 Копыт — летит — 358.
 Костей — ей — 379.
 Красоты — мечты — 355, 374.
 Края — моя — 374.
 Крутизны — волны — стороны — 357.
 Кровавый — лукавый — 362.

Крыльца — кольца — 382.
 Кровавый — забавы — 371.
 Крутизны — мне — 371.
 Крутой — доской — 376.
 Крылами — друзьями — 371.
 Кудрей — моей — 373.
 Кустов — цветов — 364.

 Ладья — руля — 371.
 Ласкаешь — знаешь — 373.
 Ласкалы — печали — 365.
 Лани — брани — 358.
 Лежала — покрывала — 377.
 Лишений — поколений — мучений — 372.
 Листов — голосов — 353.
 Лихой — золотой — 356.
 Лице — конце — 378.
 Лобзанья — молчанье — 376.
 Лукава — слава — 372.
 Лукавый — отравой — 369.
 Любовь — кровь — 374.
 Любви — мои — 368.
 Людей — дней — 379.
 Людской — одной — 372.
 Лучей — кудрей — 362.
 Львица — птица — 352.

 Матерями — чадрами — мольбами — 358.
 Мгновенье — отдаленье — 378.
 Мгновенье — мученье — 380.
 Мгновенье — волнение — 355.
 Мелькая — молодая — 353.
 Мертвей — очей — 378.
 Мечтою — тьмою — 357.
 Мест — крест — 358.
 Мечты — ты — 373.
 Мести — лесты — 373.
 Мечтой — тобой — 373.
 Меч — сеч (6) — 382.
 Миг — велик — 374.
 Мила — чела — 377.
 Миндальных — печальных — 363.
 Мира — эфира — 370.
 Младова — слово — 359.
 Морское — земное — 375.
 Мольбой — молодой — 376.
 Молчанье — лобзанье — 376.
 Мог — Бог — 356.
 Молодою — весною — 381.
 Молчанье — рыданье — вниманье — 364—65.
 Молчанья — бряцанье — 366.
 Молю — люблю — мою — 369.
 Мою — люблю — 367.
 Мою — раю — 370.
 Моя — судья — 367.
 Мукой — разлукой — 373.
 Мученье — волнение — 366.
 Мятёжной — неизбежной — 372.
 Мятёжной — снежной — 357.

 Наслажденья — сопротивленья — 351.
 Народ — ворот — 359.
 Напрасно — безгласный — ясный — 360.
 Напевы — девы — 360.
 Напечатлен — он — 370.
 Неоможно — ножка — 354.
 Нетерпеливо — счастливо — 356.
 Необозримых — неуловимых — 360.

- Несчастья — участь — 360.
 Ней — веселей — 361.
 Немой — неземной — 361.
 Небожитель — хранитель — 362.
 Нет — свет — 362.
 Ней — ночей — 364.
 Немой — душой — 367.
 Нежна — она — сложена — 366.
 Нет — след — ответ — 367.
 Небесам — там — 368 — 369.
 Нежданный — раны — 369.
 Невольно — больно — 369.
 Них — моих — 371.
 Ниспали — ждали — 380.
 Ничего — его — 382.
 Ним — херувим — 367.
 Новый — основы — 382.
 Ночной — золотой — 361.
 Новой — терновый — 369.
 Обет — нет — 373.
 Обовью — напою — 375.
 Облака — слегка — 375 — 76.
 Обещал — скал — залетал — 379.
 Облакам — небесам — 379.
 Облака — издалека — 352.
 Обовьет — пешеход — отдохнет — 358.
 Обитель — Спаситель — 362.
 Обоймет — упадет — 364.
 Об'ят — яд — 369.
 Огня — меня — 374.
 Огоньком — конем — 371.
 Одежде — прежде — 363.
 Одиноком — оком — 365.
 Одел — прилетел — смел — 365.
 Ожидал — прискакал — 359.
 Ожиданья — свиданье — 367.
 Оком — высоком — 352.
 Океане — тумане — 360.
 Оковы — новый — 361.
 Окно — даю — 366.
 Он — стон — 376.
 Она — полна — 354.
 Она — обложена — 356.
 Опасна — прекрасна — 368.
 Осудит — будет — 372.
 Осенит — замолчит — 360.
 Осеня — меня — 362 — 63.
 Отцвести — прости — 378.
 Отвечал — торжествовал — настал — 380.
 Отслуживший — переживший — 381 — 82.
 Отдаленье — поколение — 383.
 Отдаленье — смятенье — сравненьи — 361.
 Отвезли — облекли — 363.
 Оценил — сло жил — 374.
 Очи — ночи — 376.
 Очами — крылами — 368, 381.
 Очах — устах — 365.
 Парчой — мечтой — 363.
 Пеленой — головой — парчевой — 364.
 Пеня — моления — 363.
 Переступая — мелькая — 356.
 Перстами — шагами — 377.
 Печали — целовали — 377.
 Печаль — жаль — 360.
 Печать — сорвать — 377.
 Пламень — камень — 372.
 Платье — пожатье — 359.
 Плечи — встречи — 365.
 Плит — зарыт — 358.
 Плит — грустит — сторожит — возмутит — 383.
 Плющом — днем — 353.
 Плясала — ожидала — Гудала — 355.
 Победенный — надменный — вселенной — 381.
 Поведет — плывет — 354.
 Поводами — струями — 359.
 Погубишь — любишь — 369.
 Погубя — тебя — 372.
 Подвластных — бесстрастных — 373.
 Подобных — злобных — 370 — 371.
 Подруг — досуг — полукруг — 354.
 Подруге — круге — 374.
 Покровом — словом — 360.
 Полна — окна — 365.
 Полосою — горою — 382.
 Полны — безмолвный — 381.
 Полны — волны — 352.
 Полуживой — ледяной — 378.
 Полуночный — урочный — 376.
 Понять — страдать — ожидать — 370.
 Поныне — святыней — 374.
 Порой — громовой — 371.
 Порой — головой — 359.
 Порой — живой — 354.
 Порою — росой — 355.
 Порочной — полночной — 367.
 Построил — стоил — 353.
 Почему — ему — 365.
 Правил — бесславил — 371.
 Прах — очах — 369.
 Прах — облаках — 371 — 372.
 Прежней — безнадежной — 378.
 Прекрасной — ясной — 367.
 Презренье — выраженье — 378.
 Преступной — недоступно — 364.
 Прижалась — решалась — 380.
 Прилетать — навевать — 361.
 Примириться — молиться — 373.
 Приносило — уныло — 377.
 Присуждена — глубина — 375.
 Приюта — минута — 351, 365 — 366.
 Пробегал — звучал — 361.
 Пробегает — страдает — 362.
 Пробуждая — молодая — 364.
 Проклятье — объятья — 370.
 Пролетал — сиял — Дарьял — 352.
 Пролетая — вспоминая — 355.
 Проник — крик — 376.
 Пространство — убранство — 370.
 Прошли — земли — 380.
 Прочитать — отогнать — 377.
 Птицы — ресницы — 354.
 Птица — гробница — 358.
 Пустыню — святыню — 355.
 Путь — грудь — 378.
 Разлука — скука — 374.
 Разгонял — смывал — 379.
 Рай — пересекал — 380.
 Расвели — вдали — 352.
 Разноцветных — безответных — 353.
 Распела — цвела — 355.
 Рабыни — доныне — 355.

- Раздувая — ударя — 358.
 Раздались — лились — 366.
 Раз — глаз — 366.
 Рай — отвечай — 368.
 Расцветет — клянет — 368.
 Ресницы — денницы — 377.
 Рисовались — одевались — 364.
 Роковую — тоскую — 373.
 Родные — седые — 378.
 Рукою — землею — 378.
 Рукавами — щелками — кистями — 356.
 Рукою — скалою — весною — 358.
 Ряд — звенят — 356.

 Садится — длится — 379.
 Сберегала — кинжала — 357.
 Сверкал — кинжал — торжествовал — 376.
 Света — комета — привета — 351.
 Света — привета — 367.
 Свеч — речь — 363.
 Свиданье — предвещанье — 367.
 Свиданья — желанья — 360.
 Своего — ничего — 352.
 Своему — ему — 351.
 Свои — любви — 381, 381.
 Свой — рукой — головой — 354.
 Свою — пролью — 362.
 Свою — семью — 354, 381 — 382.
 Святого — злого — 377.
 Святой — рукой — 357.
 Святой — порой — молодой — 363.
 Святых — золотых — своих — 379.
 Седых — часовых — 383.
 Сел — пришел — 379.
 Семью — свою — 359.
 Семья — змея — 382.
 Сени — олени — растений — 353.
 Силой — заговорило — 356.
 Синодала — кинжала — 356.
 Сказал — дремал — ожидал — 377.
 Скаку — ветерку — 358.
 Скалах — часах — 352.
 Скалою — травой — 361.
 Следа — куда — 371.
 Следа — стада — 360.
 Следил — светил — любил — 351.
 Следов — веков — 382.
 Слезой — собой — 359.
 Слова — снова — 357.
 Слова — божества — 369.
 Словом — покровом — новым — 368 — 69.
 Служебных — волшебных — 375.
 Случайной — тайной — 372.
 Сметала — Гудала — 382.
 Смотрел — жалел — 361.
 Смыкал — возмущал — 361.
 Сна — она — 365.
 Снова — лихова — 359.
 Сны — стороны — 360.
 Снов — слов — 362.
 Собой — борьбой — 370.
 Созданье — страданье — 375.
 Соловьи — любви — 353.
 Соиненье — мгновенье — 376.
 Сомненья — движенья — выраженья 355.
 Сомненья — решенье — 380.
 Сонной — иконой — 361.
 Спешил — приносил — 357.

 Спине — вышине — 352.
 Спиной — вырезной — 356.
 Стал — узнавал — 370 371.
 Старика — издадека — 376.
 Ствол — орел — 357.
 Ст. нет — гонит — 365.
 Стоны — запаленный — 359.
 Стопам — дам — 375.
 Стоял — узнал — 380.
 Стоят — лат — горят — 382.
 Стране — одне — 383.
 Страданье — прощанье — 376.
 Страстей — людей — 375.
 Страстей — мавзолей — 372.
 Стростью — властью — 370.
 Стрела — догнала — 359.
 Стременах — папах — 357.
 Стремена — видна — 359.
 Струи — моя — 380.
 Стяжаний — обещаний — 373.
 Судьбе тебе — 375.
 Судьбой — рабой — 374 — 75.

 Такое — молодое — 374.
 Творенья — преступленья — 373.
 Творенья — сомненья — сожаленья — 351.
 Твой — очей — 360.
 Творенья — мгновенья — 360.
 Тех — утех — 380.
 Тени — ступени — 353.
 Тенью — мученью — 364.
 Теченья — назначенья — 371.
 Тишине — сне — 368.
 Тобой — слезой — 373.
 Тобой — рукой — 372.
 То я — моя — 372.
 Толпой — головой — 352.
 Толпой — порой — степной — 358.
 Томится — молиться — 365.
 Той — слезой — 366.
 Томленье — разделенья — вознагражденья — примиренья — 370.
 Труд — пройдут — суд — тут — 372.
 Тревожит — может — 362.
 Трещет — блещет — 366.
 Туманы — караваны — 351.
 Туманы — великаны — 352.
 Туман — караван — 357.
 Тучи — могучий — 364.
 Ты — красоты — 374.
 Ты — мечты — 370.

 Увы — головы — 369.
 Увидел — возненавидел — 369.
 Угловой — чадрой — водой — 353.
 Угрозы — слезы — 362.
 Ударя — молодая — 354.
 Уединенный — смиренный — 363.
 Ужасный — ясный — 362.
 Узнает — ласкает — 360.
 Укротил — остановил — 376.
 Ума — сама — 378.
 Унылый — силы — 351.
 Упоенье — выраженья — 378.
 Упадет — жжет — 360.
 Упованья — страданья — 379.
 Ураганом — туманом — 371 — 372.
 Устами — речами — 376.

Устам — глазам — 378.
 Усмехнулся — проснулся — 367.
 Утешенье — мученье — сожаленья — 368.
 Участья — счастья — 374.
 Учил — хулил — 371.
 Ущелья — кельи — 363.

Фонтан — стан — 355.

Херувим — с ним — 351.
 Ходит — заводит — 383.
 Холодных — бесплодных — 375.
 Холмами — рядами — 363.
 Холодной — бесплодной — 353.
 Храм — там — 379.
 Храма — фамилама — 363.

Чела — замерла — 359.
 Челом — крылом — 367.
 Чернея — смея — 371.

Чернеет — зеленеет — 381.
 Чернея — змея — 352.
 Черты — простоты — 355.
 Черты — красоты — 378.
 Чредой — землей — 351.

Шумный — безумной — 380.

Шутя — дитя — 381.

Эфира — мира — 374, 379, 380.

Юной — чугунной — 376.

БЕЗ РИФМЫ:

Не знал — 351.
 Шумели — 363.
 Ущелья — 363.

М. П. САМАРИН

Из Маргиналий к „Евгению Онегину“

(МЕСТО И РОЛЬ СНА ТАТЬЯНЫ В КОМПОЗИЦИИ „ЕВГЕНИЯ ОНЕГИНА“)

I

„... Весь „Евгений Онегин“, как ряд открытых светлых комнат, по которым мы свободно ходим и разглядываем все, что в них есть. Но вот в самой середине здания тайник; дверь заперта, мы смотрим в окно — внутри все загадочные вещи: это „сон Татьяны“... И странно: как могли люди столько лет ходить мимо запертой двери, не любопытствуя узнать, что за нею, и зачем Пушкин устроил внутри дома это тайнохранилище?“

Этими словами начинает покойный М. О. Гершензон в своей последней статье¹⁾ разбор сна Татьяны. Он безусловно прав: сон Татьяны — тайник и по смыслу, заключенному в его фантастических образах, и по тому значению, которое Пушкин ему, видимо, придавал в общей композиции романа, а в композиции образа Татьяны — в частности.

Правда, ни в авторских признаниях Пушкина, ни в показаниях его друзей, ни в наблюдениях пушкинистов мы не найдем этого последнего положения ни высказанным, ни доказанным, но вот факты, которые говорят кое-что: в „Евгении Онегине“ по нумерации самого Пушкина всего 390 строф; если мы вычтем 94 строфы „лирических отступлений“, у нас получится 296 строф, непосредственно относящихся к развертыванию романа, и наряду с этим 10 строф, уделенных только одному эпизоду (если не считать еще трех — о соннике Мартына Задеки, по смыслу примыкающих ко сну и без него не уместных), кажутся огромным куском, в силу своего размера требовавшим от автора очень сложной мотивировки, которую Пушкин от нас утаил.

Если пойти еще дальше путем этих сравнительных вычислений, то получатся еще более любопытные наблюдения. В самом деле, о Татьяне говорится в разных местах романа на протяжении 97 строф, и десять-тринадцать строф, отданных эпизоду сна с тяготеющими к нему деталями, отнимают более одной десятой всего, что сказано о Татьяне.

Пожалуй, если не считать снов Веры Павловны в романе Чернышевского, мы не найдем в русской литературе второго случая, где бы сну, как эпизоду, не имющему очевидной связи с действием, уделялось столько внимания.

Заметим еще, что эпизодов, говорящих о Татьяне, не так уж и много, и вот даже в ряду самых главных из них (письмо, первое объяснение, встреча с Онегиным в Татьянин день, посещение усадьбы

¹⁾ „Сны Пушкина“ в сб. „Пушкин“ (изд. Пушкинского О-ва Любителей Российской Словесности), ред. Н. К. Пиксанова, М., 1924 г., стр. 77 — 96.

Онегина, встреча с ним в свете и последнее объяснение) сон занимает наибольшее количество строф после эпизода с письмом и примыкающих к этому эпизоду подробностей.

На это соседство (письмо и сон) следует обратить сугубое внимание по причинам, о которых ниже.

Как ни прихотливо создавался „Онегин“ на протяжении от 1823 года (а вернее — еще раньше) до 1831 вряд ли можно удовлетвориться по вопросу о сне Татьяны соображением, что, дескать, тут просто каприз творческой фантазии, случайно затянувший конец мелкого эпизода, и, таким образом, все вышеприведенные соображения грозят привести к смешной и педантической бухгалтерии.

Объяснить же сон Татьяны только как прием предварения — тоже неубедительно: ведь, как-никак, а это 10—13 строф. Не слишком ли много потрачено вдохновения и мастерства для подобного приема в повествовании и похожа ли такая неэкономная растрата сил на мастерство Пушкина? Орнаментальная подробность развивается до большого нароста, уродующего своим размером архитектуру романа в целом. Пусть и верно то, что поэт не однажды пользуется (как прекрасно показал М. О. Гершензон) темой сна в целях предварения, но эти случаи никогда не переходят в ту гипертрофию, какую является при данном толковании сон Татьяны.

Правда, М. О. Гершензон этого и не хочет сказать. Отмечая прием предварения, как одно из возможных объяснений смысла и места сна Татьяны в композиции романа и как бы чувствуя, что этого мало, покойный пушкинист откровенно признался: „Я не берусь разгадать мысль Пушкина“.

Конечно, расшифровывать смысл фантастических образов из сна Татьяны — вроде того, как это делал в свое время С. Судиенко¹⁾ — задача безнадежная. В лучшем случае, применив „метод медленного чтения“, можно получить при ее решении ряд интересных и даже увлекательных догадок, щедро рассыпанных М. О. Гершензоном в его статье.

Настоящая статья ставит себе целью не добавку новых попыток решения той же задачи, а нечто иное.

Значительная по своей величине часть — эпизод сна Татьяны — не может быть объясняема, как случайно разросшийся прием предварения: она несет в себе обязанности гораздо более сложные и, с точки зрения архитектуры романа, вполне целесообразна.

II

Известно, что Пушкин сначала хотел дать своей героине имя Натальи. Если к этому имени присоединить имена Евгения, Владимира, Ольги — получается отборный букет имен, сделавшихся модными в литературном обиходе к началу XIX века. Так ведь и поступал Пушкин немного раньше, создавая „Руслана и Людмилу“: там нет ни одного имени, которого читатель не нашел бы раньше в литературе русских псевдоисторических повестей и так называемых „сказок“ (Чулкова и др.) конца XVIII века.

Что касается имен в „Онегине“, то имя Евгений уже облюбованным перешло из эпохи Кантемира в сентиментальный роман, вполне отвечая своим переводным на русский язык значением наивному дидактизму сентименталистов (у Карамзина, например, повесть „Евгений

¹⁾ Тайна поэмы Пушкина „Евгений Онегин“. Тверь, 1909.

и Юлия“), а имена Ольги и Владимира стали модными благодаря историческим повестям конца XVIII века, повестям, где недочет исторического колорита с успехом покрывался избытком патриотического одушевления. Если к этому отбору модных в литературе имен прибавить имя Натальи, это только польстило бы литературно настроенному читателю напоминанием, что некогда он прочел (возможно, что и недавно) „Наталью — боярскую дочь“ Карамзина.

Тем не менее, Пушкин, поколебавшись, нашел нужным старшую дочь Лариных назвать Татьяной.

Со времен Татьяны Лариной это имя, поэтизированное сперва Пушкиным, а затем его читателями и читательницами, сделалось распространенным в образованном слое нашего общества, окружилось эстетическими ассоциациями.

Но не таким оно впервые взглянуло со страниц черновых тетрадей Пушкина на самого поэта.

Это чувствуется и теперь, благодаря следам некоторого замешательства, колебания, испытанного Пушкиным в момент литературных крестин его любимой героини.

Называя ее Татьяной, он находит нужным как бы извиниться в этом перед читателями целой полустрофой. Вспомним XXIV строфу второй главы:

Ее сестра звалась Татьяна.
Впервые именем таким
Страницы нежные романа
Мы своевольно освятим.

Почему таким? Каков смысл этого слова под сильным логическим ударением?

Далее:

... Оно приятно, звучно,
Но с ним, я знаю, неразлучно
Воспоминанье старины
Иль девичьей...

Однако, и эти извинения кажутся Пушкину не то слишком короткими, не то недостаточно ясными — и XXIV строфу второй главы он снабжает следующим примечанием к имени Татьяны: „Сладко звучащие греческие имена, каковы, например, Агафон, Филат, Федора, Фекла и проч. употребляются у нас только между простолюдинами“. Правда, среди „сладкозвучнейших имен“ еще раз Татьяна не названа, но фигура умолчания здесь достаточно красноречива. Так — и это имя „употребляется у нас только между простолюдинами“.

Отсюда понятны выраженья — „впервые именем таким“ и „воспоминанья старины иль девичьей“. Встарину именами пользовались, как песнями, одинаково — и терем, и изба (Юлиания или, по простонародному, Ульяна Лазаревская, Марфа Борецкая и т. д.), но европеизация верхнего общественного слоя наложила свой сугубо-классовый отпечаток и на имена, в силу чего некоторые из них, даже „сладкозвучнейшие“, не проникали из деревни в барскую усадьбу дальше девичьей, как и песни, сменившиеся романсами западного фасона.

Теперь понятно, почему полуизвинением звучит XXIV строфа, почему она, вдобавок, снабжена примечанием — барышню, героиню романа, автор хочет назвать именем, пристойным для „девки“ из разряда „сенных“, ткущих, прядущих и шьющих на барскую потребу, так как, безусловно, в ту пору имя Татьяны для ушей благородного читателя звучало одинаково с Матреной или Феклой, — оно может нам встретиться

в комедии, в сатирической повести того времени, а в романе оно было новостью.

Но почему же Пушкин все-таки остановился на нем, Пушкин, определенно не любивший такого рода „нововведений“, заменивший в „Полтаве“ историческое имя Матрены Кочубей более „романическим“ именем Марии и облюбовавший сперва для героини „Онегина“ традиционное, не требовавшее никаких оговорок, имя Натальи?

Вопрос сам по себе как будто мелкий, но его надобно разрешить, так как через него идут пути к большому вопросу о сне Татьяны, оставленному нами выше.

III

Пятая глава „Евгения Онегина“ дает нам иную Татьяну, нежели главы предыдущие. Пушкин как будто хочет, чтобы читатель забыл на время прежний портрет Татьяны, уездной барышни с французской книжкой в руках, с глазами, устремленными мимо деревенской русской действительности в мир мечты, созданной с помощью той же иностранной книжки. Чтобы образ был выпуклей, поэт познакомил нас с семьей Татьяны, сообщил о соседях, о пристрастиях и вкусах героини, а в заключение показал сделанный им с французского перевод письма к Онегину, где открылось самое затаенное ее души: и желание любви, и разлад со средою, казавшийся гораздо более серьезным, чем он был на самом деле, и, наконец, ее манера мыслить и чувствовать с помощью нерусских мыслей и образов.

Такова была задача второй и третьей главы. В пятой, рядом с этой Татьяной, сочиненной на манер Дельфин, Кларисс и Юлий, является другая задача — показать другую Татьяну, такую, которой и она сама, может быть, в себе не подозревает и не замечает. Для этого к услугам Пушкина его прежнее мастерство и новые краски — то, что сам он позже назовет — „фламандской школы пестрый сор“. Поэт тщательно подбирает приметы, суеверия, подробности соверной зимы, картинки захолустного быта — и все это складывается в наек на некое целостное жизнеощущение; сама Татьяна им, может быть, и пренебрегает, как пренебрегала она в третьей главе крестьянской песней про молодца, но этим жизнеощущением насыщен новый портрет Татьяны. Эту новую Татьяну можно охарактеризовать, как дикарку с невежественным умом, с наивным кругозором.

И чем же она, в самом деле, отличается от своих сенных девушек? Только платьем, неправильной русской речью да сомнительной грамотностью? Да и на что ей эта грамотность в условиях ее быта? Чтобы читать сонник Мартына Задеки, которого от строчки до строчки поймет и сенная девушка не хуже своей барышни? И даже наверное среди сенных девушек Татьяны живет другая Татьяна, работающая на барышню-тезку. Если бы она умела читать, и у нее любимой книгой был бы сонник Мартына Задеки.

Подсознательный мир второй Татьяны, Татьяны из пятой главы, проникнут деревенской стихией гораздо больше, нежели думает „уездная барышня с французской книжкой в руках“. Он полон теми образами, что и подсознательный мир девушек, летом распевавших в саду Лариных песню про молодца. И хотя офранцуженная Татьяна внимала песне с пренебреженьем — „молодец“ близок ей до того, что она его видит во сне.

Так вот эту новую героиню, о которой мы и не подозревали до пятой главы, Пушкин и одевает, как русским сарафаном, просто-

народным именем Татьяна. У такой девушки имя должно быть самое деревенское, не освященное еще романической традицией. Только отсюда и может быть понятен момент выбора имени (Татьяна, а не Наталья), только отсюда и объяснимо желание Пушкина извиниться за этот выбор и значение, которое он имени придавал, полувывысказав, полузатаив намеки на это в XXIV строфе второй главы и в своих примечаниях к XXIV строфе.

IV

Теперь мы можем снова обратиться к вопросу о сне Татьяны.

Возможно, что Пушкин видел картину Босха и лубок XVIII века на сюжет¹⁾ искушения св. Антония, но, вероятно, в основном сон Татьяны не изменился бы, если бы Пушкин и вовсе не видел ни лубка, ни картины Босха, так как в основе сна заключена не фантазмагория, созданная воображением монаха-аскета, а тематика русской разбойничьей сказки.

Мы уже знаем от самого Пушкина из второй главы про Татьяну, что

...страшные рассказы
Зимой в темноте ночей
Пленяли больше сердце ей.

И в добавление к этому, из пятой главы, что

...тайну прелесть находила
И в самом ужасе она.

Наряду с мифологическими сказками и демонологическими преданиями в репертуар таких сказочниц, какою была Татьяна Филиппевна, входили, конечно, разбойничьи сказки. О них говорит обстановка сна — лес, ночь, скитания без дороги по неведомым местам, избенка-притон, разгульная компания, прямо названная Пушкиным — шайкой, наконец — подглядывающая девушка.

Кстати сказать, эти элементы сна Татьяны сами должны были бежать под перо Пушкина в силу того, что недавно, перед пятой главой „Онегина“, они уже фигурировали в его же балладе „Жених“.

Пятая глава романа начата 4 января 1826 года, а четвертая закончена 3 января 1826 года, и в рукописи Моск. Румянцевского Музея за № 2370 среди набросков четвертой главы „Онегина“ находятся черновые наброски баллады „Жених“, сделанные под впечатлением сказки, услышанной от Арины Родионовны.

Упомянув об этой балладе, нельзя не отметить двух существенных фактов.

О первом свидетельствует В. Е. Якушкин, указывающий, что в черновике баллады купеческая дочь носит имя Т а т ь я н ы. Второй факт дается окончательной редакцией баллады, где купеческая дочь названа уже Н а т а ш е й. Это, может быть, и мелочи, но для наших наблюдений они ценны, потому что перед нами еще раз открывается раздумье поэта: Татьяна или Наташа? — с предпочтением на этот раз второго имени. Ясно, что для Пушкина в этот период данными именами обнималось нечто одинаковое.

Теперь уже о самой балладе — еще мелочь, ведущая прямо к эпизоду сна из „Онегина“.

¹⁾ См. Бояновский „Незамеченное у Пушкина“. „Вестн. Лит.“, 1921, № 6.

В своей статье об „Онегине“ Воейков возмущался („Атеней“, 1828, № 4), между прочим, стихом пятой главы

людская молвь и конский топ,

из-за недопустимого, по его мнению, слова „топ“. В балладе „Жених“ оно есть:

Вдруг слышу крик и конский топ.

Далее пусть говорят за себя тексты баллады и романа.

Баллада: „Мне снилось,— говорит она,—
Зашла я в лес дремучий,
И было поздно. Чуть луна
Светила из-за тучи.
С тропинки сбилась я в глуши.
И сосны лишь да ели
Вершинами шумели.

Роман: Пред ними лес: недвижны сосны
В своей нахмуренной красе.
Отягчены их ветви все
Клоками снега. Сквозь вершины
Осин, берез и лип нагих
Сияет луч светил ночных.
Дороги нет.

Баллада: И вдруг, как будто наяву,
Изба передо мною...

Роман: Вдруг меж дерев шалаш убогий...

Далее и в балладе и в романе — дверь, разгул шайки, длинный нож, коновод-атаман; только в балладе это настоящий разбойник, а в романе преображенный прихотью сна Онегин. В довершение этой параллели остается добавить, что рассказ Наташи, правда, не сон, но оформлен, как передача сна.

Короче говоря, связь между „Женихом“ („простонародной сказкой“, как обозначил в подзаголовке сам Пушкин) и сном Татьяны не подлежит сомнению: рассказ Наташи — оригинал, сон Татьяны — переиначенная деталями копия; не только имена Татьяны и Наташи, но и обе вещи целиком (и баллада, и сон) в замыслах Пушкина были тесно связаны.

Разбойничья „простонародная сказка“ сказывается основой сна по-простонародному названной барышни Лариной.

Влияние русской сказочной „флоры“ на образы этого сна отмечалось исследователями неоднократно. В соединении с частично воспроизведенной Пушкиным композицией разбойничьей сказки это дает впечатление сна, составленного очень прихотливо, как бы путем сплетения цитат из сказок.

V

Выше не без умысла были сближены письмо Татьяны и ее сон, как почти равные (по своему размеру эпизоды. Разумеется, для сближения одного этого слишком мало, но все же и здесь угадывается сопоставляющая работа архитектурской мысли, распределяющей более или менее стройно массы строительного материала. Если к этому прибавить ряд параллелей, больше обосновывающих право читателя на подобное сближение, то, пожалуй, оно выйдет и не таким произвольным.

Несомненно, что письму Татьяны поэт придавал очень большое значение. Все, что говорится о Татьяне до письма, все это, мотивируя

те или иные черты ее личности, прямо или косвенно мотивирует двоякую для романа сущность ее письма — и как поступка, и как комплекса ее настроений и мыслей ее вокруг ее самой, ее среды, а главное — вокруг Онегина.

Мотивировка письма течет в читательское сознание убедительными картинами деревенского быта, образами семьи Лариных, няни, соседей, мотивировкой насыщен тщательный перечень любимых Татьяной книг (о Мартыне Задеке пока ни слова), благодаря чему самое письмо является как бы трудным куполом, для которого долго строились многочисленные устои. Центр этого письма в образе Онегина. Онегин представлен таким, каким представляет его себе Татьяна — и тут-то затаено самое любопытное.

Как показано В. Сиповским, Пушкин в письме Татьяны вплел несколько цитат из любимой Татьяной „Новой Элоизы“ Руссо в нехитрый узор настроений русской барышни первой четверти XIX столетия. Помимо них, впрочем, весь характер письма становится каким-то сгущенно-цитатным в той своей части, где Татьяна, переходя на „ты“, устремляется в безкрайный книжный пафос, и где, в сущности, и заключен образ того Онегина, какого она себе сочинила.

Голоса многих романистов здесь звучат сливающимся хором, так что трудно угадать хоть одну цитату из определенного автора так, чтобы она не сливалась с цитатой из другого. Получается впечатление бегло рассказанного романа, как бегло рассказана во второй части сна разбойничья сказка.

Это вполне понятно: Пушкин потратил много внимания, чтобы заставить говорить девушку, которую любви учили одновременно и „Сталь с Шатобрианом“, и „природа“, при чем в ту пору, когда писалось письмо, для уха девушки гораздо громче звучали декламаторские голоса нерусских учителей, заглушавшие соловьиную песню бедной русской природы — песню без риторства, без декламации и даже без слов:

И соловей во мгле древес
Напевы звучные заводит (2, XVI).

Чувство, посланное природой в бессонные соловьиные ночи, оформилось в письме на манер литературных образцов, выученных наизусть благодаря постоянному перечитыванию, но само по себе оно живет внутри, мало завися от этого случайного оформления, ибо оно пришло не искусственным путем, не по соблазняющей воле романистов, а по непреложным законам природы („пора пришла“, „так в землю падшее зерно огнем весны оживлено“, „давно сердечное волнение теснило ей младую грудь“...).

Любовь Татьяны имеет длинную историю, Татьяна борется с нею, убеждается, что Онегин не тот, каким он ей казался, готова посчитать его „ничтожным призраком“, но все же побеждена этой любовью — во всяком случае настолько, что вне любви к Онегину „для бедной Тани все были жребии равны“.

Конечно, это не могло бы случиться, если бы увлечение Онегиным было только головное.

Итак, письмо Татьяны, составленное из литературных цитат, сгущенное до беглого пересказа целого романа сентиментальной школы, — лишь одно из оформлений подлинного чувства, рисующее нам в сложном образе Татьяны только одну сторону — барышню-Татьяну, чей законченный портрет дан II, III и IV главой.

Создавая в пятой главе портрет Татьяны - русской („русская душа“), деревенской девы и, видимо, придавая ему гораздо больше значения для дальнейшей судьбы героини, Пушкин повторил те же приемы, что и в первом портрете, только место Руссо занимает здесь Мартын Задека, нет не понимающей Таню среды, нет угнетающего одиночества) на которое жаловалась Татьяна в письме, невольно стилизуя под прочитанное и, вероятно, преувеличивая тяжесть своего положения), а показана русская усадьба, где русской барышне живет, в конце концов, вовсе не плохо.

Идет та же сложная мотивировка, которая готовит читателя к пониманию некоей важной стороны в новом портрете. Мы видим, что все обстоит так, как уже однажды обстояло, но не находим второго письма, оформляющего чувства деревенской девушки и рисующего за него образ ее возлюбленного, но, разумеется, в обстановке такой же простой среды. Однако, ведь не пишут писем деревенские девушки, они не читают и о возлюбленном, они думают не цитатами из сентиментальных романов в письмах, а цитатами из песен и сказок для „простолюдинов“.

Вместо письма Пушкин довершает второй портрет Татьяны описанием ее сна.

Так же, как в письме, центром внимания во сне служит Онегин, и если он теперь является „не Грандисоном“, то это понятно: сон, как выше было показано, воспроизводит сказочные мотивы, а в сказках героями бывают либо царевичи, либо добрые молодцы, либо атаманы.

Подведем итоги:

1. Для завершения портрета героини с простонародным именем, с простонародным кругозором и с темным по-простонародному умом Пушкин дает эпизод сна Татьяны так же, как для аналогичной цели при первом портрете он приводит письмо.

2. Сон Татьяны приводится после сложной мотивировки его содержания, как и письмо.

3. Композиция сна в главном очень близка к композиции письма:

а) и там, и здесь центральная фигура — Онегин;

б) сон частично воспроизводит сюжет сказки, как письмо — сюжет романа;

в) в сон цитатами вплетены образы и ситуации сказок, как в письмо вплетены цитаты из Руссо, помимо бегло рассказанного романтического сюжета (часть письма, где Татьяна переходит на „ты“).

Вот те основания, которые в соединении с вышеприведенными арифметическими выкладками (теперь можно на выкладки и не опираться) позволяют сблизить письмо и сон Татьяны.

Короче говоря, сон Татьяны, конечно, служит не только предварением дальнейших событий: за исключением той частности, что письмо влечет за собою новое событие (объяснение в саду), тогда как сон лишь питает темные предчувствия героини и читателей, — за исключением этого в композиционном отношении сон вполне соответствует письму, занимает такое же большое место и выполняет такую же важную роль.

Форма диалога в былине

При самом беглом чтении бросается в глаза количественная значительность прямой речи в былине; явное преобладание этой формы повествования заставляет обратить на нее самое тщательное внимание: необходимо поставить вопрос о технике диалога¹⁾, о его композиционных функциях и, наконец, о его художественном назначении в связи вообще со стилистическими принципами великорусской эпической песни.

Но не будем голословными в утверждении количественной значительности диалога в былине и приведем несколько цифр, которые выведут суждение о нагруженности былины прямой речью из области суждений о субъективных впечатлениях и дадут ему опору в точном и объективном критерии.

В сборнике Гильфердинга (над материалом произведены наблюдения), мы имеем 86 вариантов, в которых отношение стихов с прямой речью ко всему количеству стихов колеблется между 0,4—0,5; 80 вариантов — 0,3—0,4; 31 вариант — 0,2—0,3; 20 вариантов — 0,5—0,6; 8 вариантов — 0,1—0,2; 1 вариант — 0,6—0,7. Типичным, таким образом, для сборника является соотношение, колеблющееся между 0,3—0,5, но и в данном случае возможно уточнение: — 30 вариантов — 0,4—0,34; 50 вариантов — 0,35—0,39; 58 вариантов — 0,4—0,44; 28 вариантов — 0,45—0,49. Итак наиболее характерным является соотношение 0,35—0,45.

При рассмотрении указанных цифр естественно возникает вопрос об изначальности этого количества прямой речи в былине? Было ли характерным это соотношение прямой речи и собственно повествования для более ранних периодов эпической техники и не дает ли сборник Гильфердинга указаний на древнюю черту? Или же значительность

---

¹⁾ Нужно оговориться, что диалог иногда в работе условно обозначает всякую прямую речь, в том числе и монолог; это употребление термина диалога, как синонима прямой речи, делается не по соображениям теоретического характера, а в целях удобства изложения.

Автору статьи известны иностранные работы, посвященные изучению эпического диалога как то Heusler — *Der Dialog in der altgerm. Erzählenden Dichtung* — *Zeitschrift für Deutsche Altertum und Deutsche Literatur*, Bd. 46, H. 1—2, 1902. Hentze. *Die Chorreden in den homerischen Epen.* — *Zeitschrift f. das clas. Altertum*. B. LXIV. 1905; Hentze — *Die Monologe in den homerischen Epen.* — *Ib.* B. LXIII, 1904; Hinz — *Virgils epische Technik*, 3 Aufl., 1915, но, к сожалению, ввиду некоторых существенных различий в методе диалога, в данной работе и в указанных исследованиях не приводится здесь сравнительный материал.

диалоговых партий явилась продуктом разложения старого эпического стиля?

Конечно, надо признать большие трудности в разрешении поставленных вопросов, так как неизвестны первоначальные формы эпической песни, но все же нам представляется методологически возможным воспользоваться в данном случае теми выводами, которые можно получить из сравнения количества диалоговых партий в былинах более ранних по времени записей с былинами более поздних; если соотношение останется тем же, мы с достаточной уверенностью сможем признать указанную количественную роль диалога изначальной; если же дробь, определяющая отношение между прямой и непрямой речью, изменится, то возможно поставить вопрос об эволюции эпического диалога и о характере этой эволюции; впрочем, надо оговориться — в данной работе не рассматривается диалог с этой точки зрения, так как автору представляется более удобным поставить вопрос об эволюции диалога в связи вообще с вопросом об эволюции эпического стиля.

Для сравнения привлекаем сборник Кирши Данилова. Из 22 былин, по сюжетам сходным с былинами сборника Гильфердинга, в 12-ти отношении колеблется между 0,2 — 0,3, в 4-х — 0,1 — 0,2; в 5-ти — 0,3 — 0,4; в одной былине — 0,41. Для данного сборника оказывается, следовательно, наиболее характерным отношение — 0,2 — 0,3, явно указывающее, что в былинах сборника Кирши Данилова количественная роль диалога меньше: прямая речь не захватывает здесь и трети стихов, тогда как в сборнике Гильфердинга она больше трети стихов, почти достигая половины (0,35 — 0,45).

Позднейшие записи обнаруживают в былинном диалоге тенденцию захватить значительно больше стихов, чем это имеет место в сборнике Гильфердинга. Так, из 50 былинных вариантов сборника Маркова 29 имеют отношение, колеблющееся между 0,4 — 0,64, (при чем 16 из них — 0,4 — 0,5; десять — 0,5 — 0,6; три — 0,6 — 0,64); 1 вариант — 0,15; 5 — 0,2 — 0,3; 15 — 0,3 — 0,4.

Не так разительны, но все же достаточно внушительны и цифры, которыми выражается количество диалога в сборниках Григорьева. Из 59 вариантов — 26 имеют соотношение 0,4 — 0,6 (из них 16 вариантов 0,4 — 0,5; 9 вариантов — 0,5 — 0,6, 1 вариант — 0,6 — 0,7); 24 варианта — 0,2 — 0,4 (из них 7 — 0,2 — 0,3; 17 — 0,3 — 0,4).

Эти данные о количественном соотношении прямой и непрямой речи явно указывают, что прямая речь в былине имеет тенденцию к захвату все большего числа стихов; правда, это явление мы наблюдаем лишь за тот период, когда былина попала к сказителю. Мы должны признать, что большая по размерам роль диалога — сравнительно поздняя черта — периода сказителей, но, тем не менее, наблюдение над постепенным и не прекращающимся ростом диалога в былине, естественно, влечет предположение, что в начальном своем виде былина в отношении диалога должна была быть ближе к записям Кирши Данилов, чем Маркова, т. е. диалог в былине не достигал и трети всех стихов.

По вопросу о том, какова была количественно роль диалога в былине в тот период, когда она еще не была в руках сказителя, нам кажется возможным получить некоторые сведения, правда, до известной степени гипотетические, исходя из рассмотрения количества прямой речи в зависимости от композиции былыны. Так, былина, признаваемая обычно за наиболее древнюю, богатырская, с темой воинского подвига, имеющая свою отличную от других видов былыны конструкцию, отдает под диалог меньшее число стихов, чем былина орнамен-

Уального или новеллистического типа¹). Так, из всего количества богатырских былин сборника Гильфердинга 34% имеет стихов с прямой 0,3—0,4 всего количества стихов; 33%—0,4—0,5; 21%—0,2—0,3; 9%—0,5 и выше. Былина-орнамент имеет в 48% своих вариантов соотношение 0,4—0,5; в 40%—0,3—0,4; в этой группе растет по сравнению с богатырской процент вариантов (12%) имеющих соотношение—0,5—0,6 и падает количество вариантов (8%), имеющих 0,2—0,3. Приблизительно та же картина в былине—новелле: 39% имеет соотношение 0,4—0,5; 36%—0,3—0,4; 13%—0,5—0,6; 1%—0,2—0,3; тоже и в былинах с драматическим действием, развертывающим любовную тему:—47%—0,4—0,5; 41%—0,3—0,4; 11%—0,5—0,6; 3%—0,2—0,3.

Мы привыкли думать, что эпический стиль, о котором мы судим по довольно поздним записям, представляет собой нечто одинаково обязательное для всех былин; допускается лишь предположение, что, может быть, когда то былина и распадалась на какие то жанры, но теперь, когда время нивелировало эпический стиль, мы получаем возможность восстанавливать виды былин лишь по их тематическим различиям (так именно поступил Вс. Миллер в своей классификации былин на две группы: богатырские и новеллы. Мы ни в какой мере не согласны с этим положением: проблема жанра в былине нам представляется одним из существенных моментов в построении эпической поэтики. Богатырская былина, отличающаяся особыми приемами строения, особыми формами действия, надо думать, не требовала значительного диалога, и эпическая традиция сохранила, повидимому, эту, старую особенность. С другой стороны, этот возможный жанровый признак говорит и за то, что в своем начальном периоде эпическая техника не требовала диалога в той мере, в какой ее дает былина сказителей, обнаруживающая рост, и значительный, диалоговых партий. Древняя эпическая песня—скорее повествовательного типа, чем драматического, но это лишь возможное предположение, а не утверждение.

Прямая речь в былине представляет собой форму эпической динамики. являясь одним из тех средств повествовательного движения, какими располагает эпическая техника. В этом своем виде былинный диалог допускает сравнение со сказочным, давая по сравнению с ним более сложные своей динамикой диалоговые партии.

Прежде всего, как и в сказке, в былине прямая речь стремится отмечать новые моменты действия,—в этом отношении для сказки типичен переход к диалогу в эпизодах встреч, когда в повествование входит новое действующее лицо, с которым сталкивается герой—носитель действия; кроме того, для сказки характерно введение прямой речи, когда персонаж обращается к новому действию. Общее целеустремление былинного диалога таково же: прямая речь фиксирует новые этапы действия, его сдвиги; но, сравнительно со сказочным, былинный диалог гораздо больше упорядочивает повествование; его участие в нем закономернее. Общее конструктивное задание былинного диалога—в ритмизации хода действия (эта упорядоченность и закономерность не типична в такой же мере для сказки). Течение былинного действия можно представить, как поток, повествовательного материала, в котором важные в динамическом отношении моменты

¹) Композиции былины посвящена моя работа: „Формы былинного действия“, печ. в „Ученых записках кафедры истории европейской культуры“ Харьков; не даю здесь поэтому характеристики типов былинной конструкции и отсылаю читателя к указанной работе.

(как - то толчки, сдвиги, завязки, драматические верхушки и т. д.) акцентируются диалогом, в результате чего в повествовательной ткани располагается правильно идущий узор из прямой речи.

Это взаимоотношение прямой и непрямой речи следует признать характерным для всех видов былины, и, надо думать, что количественная значительность диалога в былине объясняется именно этим его конструктивным назначением.

Возможны два случая ритмизации прямой речью повествования: 1) она зачинает действие; ею открывается новый момент его, и 2) она заканчивает динамический сдвиг.

Как пример первого случая можно привести былину о Калине (69). В диалоге отведены все действенные моменты повествования: наказ Калина послу с угрозами по поводу Киева; передача этого наказа Владимиру; согласие Владимира отдать Калину Киев; совет Апраксии созвать богатырей, и т. д.; тогда как в изложение отошли финалы намеченных в прямой речи действий или, вообще, несущественные моменты, явно введенные, как последовательно и правильно разрежающие прямую речь. За наказом Калина послу (прямая речь) сообщается о поездке посла; за угрозами его Владимиру (прямая речь) повествуется о горе Владимира; после монолога Владимира, что он готов отдать Киев, рассказано, что Апраксия читает ерлыки; Апраксия дает совет созвать богатырей (прямая речь), а затем излагается, как Владимир их созывает.

Обратное взаимоотношение прямой и непрямой речи, когда диалог завершает этап действия может быть иллюстрирован хотя бы былиной о ссоре Ильи Муромца с Владимиром (№ 76). Рассерженный Илья Муромец снимает маковки с церковей — повествование; а заключительный момент в характеристике его гнева — приглашение голей кабацких пьянствовать — прямая. Владимиру доносят о бесчинствах Ильи сначала в общей форме — повествование; а затем идет прямая речь — подробный рассказ о них; Владимир устраивает пир и размышляет о том, как усмирить Илью — повествование; в прямую речь отходит вопрос, кого же послать к Илье с приглашением; Владимир подходит к Добрыне — повествование, просит его пойти к Илье — прямая, и т. д.

Ритмизация повествования — внешний конструктивный признак диалога, определяющий скорее его местонахождение, чем объясняющий его композиционные функции, которые весьма значительны и связаны с развертыванием действия. Исключительно орнаментальный диалог, лишь ритмизирующий повествование редок; его можно отметить только в былине о молод сти Чурилы (№ 229).

Одна из главных особенностей диалога, определяющая его динамичность, установка не на слушателя, а на участника действия. Слушателю уже известно какое-нибудь событие, но оно повторяется в форме рассказа, пользующегося прямой речью, если о событии этом должно узнать втянутое в действие новое лицо. Мы привыкли подчинять эту повторность эпизодов эпическому закону ретардации и упускаем при этом из виду, что действие в эпической песне развертывается в зависимости от участвующих в нем — оно должно быть ясным и мотивированным для тех, кто его двигает. Один из способов разворачивать действие, исходя от персонажей, а не от слушателей, представляет информационный монолог (иногда и диалог), оповещающий действующее лицо о предшествующем событии, уже известном слушателю. Информационные монологи часты не только в былине, но и в сказке, причем и композиционная роль их родственна.

Характерно, что информационные рассказы, как самоцель, неосложненные иной функцией, сравнительно редки и отодвинуты в исход — таков рассказ Ильи Муромца о том, как он доехал в Киев и победил Соловья-разбойника (№№ 3, 56, 74, 171) или рассказ Добрыни о том, как он убил Маринку (№ 122). Такие чистого типа монологи-информации имеют в иных случаях тенденцию сокращаться, как это, например, можно наблюдать в некоторых вариантах былины об Илье и Соловье (№№ 212, 274), где заключительный рассказ заменен краткими репликами.

Типичен для былины информационный рассказ, отягченный или функцией мотивирования, или функцией двигательной; то же находим и в сказке. Это осложнение повторного эпизода новым, по сравнению с первым, композиционным заданием, говорит за то, что надо ограничить или-даже отказаться от признания, что в данном случае действует закон эпической ретардации: Монолог — информация не замедляет действия, а наоборот, двигает вперед или поясняет его. Повторность, таким образом, только в теме — рассказывается дважды одно и то же событие, и в ее внешней обработке — обычно рассказ второго эпизода воспроизводит дословно первый, но нет повторения отношений эпизода действию. Есть повтор, как прием эпического стиля, и нет повтора, как приема эпической композиции: нет налицо ретардации.

Как мотивировка последующих событий, информационный рассказ использован, например, в былинe о Добрыне и Змее. На пиру Владимир предлагает богатырям выручить из змеиного плена его племянницу (дочь). Следующий за тем рассказ кого-либо из присутствующих, повторяющий события первой части былины — бой Добрыни со Змеем, его заклад с ним, мотивирует поручение Добрыне спасти плененную т. е. все последующие события эпической песни.

Надо отметить, что перевес в данном приеме на мотивировке, а не на информации, потому что есть случаи, когда информационный рассказ затушеван, а выступает на первый план его мотивирующая роль. В былинe об Иване Годиновиче герой произносит монолог — информацию в момент, когда отсылает рать, его сопровождающую — по ходу действия он должен остаться один (№№ 51, 83); информационный монолог, мотивируя этот момент действия, сокращается или до схематической характеристики предшествующих событий:

А взята у нас Марья Митриевна

А взята - то, взята, мы силом доведем (№ 51, ст. 53 — 54)

или совсем исчезает, (№№ 188, 275).

Информационный рассказ не только способ мотивировки, но и средство двинуть действие. В такой роли он помещается обычно в сдвигах действия, в моментах, когда действие поворачивается в резко противоположную сторону; рассказ информация должен сделать персонаж активным. Бездействующему Василию Буслаевичу сообщает девушка-чернавушка, что дружина его побита; он вступает в бой, резко изменяя ход действия (№№ 103, 259, 286, 321). Рассказ коня, или голубя, или калики, или Ильи Муромца, извещающий Добрыню о свадьбе Настасьи Никулишны и Алеши Поповича, заставив действовать Добрыню, поворачивает действие в обратную сторону; удачно начавшаяся свадьба Алеши заканчивается неудачей (№№ 65, 80, 118, 145, 206, 211, 215, 217, 222, 228, 290, 292, 306, 315).

Структура информационного рассказа трех родов: 1) монолог, за ним новое действие (№ 76, ст. 26 — 39); 2) диалог в вопросо-ответной форме (монолог в ответ на вопрос), предшествующий действию.

— Ах ты гость, ты купец да еще Митрищо!
 — А ты скажи, скажи да не утай себя:
 — А где у ты Марья Митриевична?

„А царь ты Кошег сын Трипетович!
 А тая эта Марья Митриевична
 Увезена у Иванушка Годиновиче,
 А взята - то, взята за себя замуж“.
 Как Царь тут Кошег сын Трипетович
 А скоро то он ведь снаряжается,
 А скоро за Иваном отправляется... (№ 51 ст. 71 — 82) (3)

диалог, состоящий из монолога — информации и реплики лица оповещаемого, формулирующей перелом действия (обозначаем ее: динамическая реплика). Такого типа, например, информационный рассказ чумаков о пьянстве Ильи Муромца и динамическая ответная реплика Владимира — приказ засадить Илью в погреб (№ 257) или рассказ вдовы Блудовой о ссоре на пиру, заканчивающийся динамической репликой хотена:

В честь я Офимку за себя возьму,
 А й не в честь я Офимку за товарища (№№ 84, стр. 100 — 101)

(тоже в №№ 126, 282, 308; в былине о ставре — №№ 17, 140, 151, 169; в былине в Сухмане — № 63; в былине о Василии Буслаеве — №№ 44, 284; в былине об Илье и Сокольнике — №№ 114, 219, 226).

Информационные рассказы, заключающие *Vorgeschichte*, неизвестную слушателю, явление редкое в былине. Можно отметить лишь несколько случаев, когда информация о предшествующих событиях персонажа в то же время и информация слушателя. Так, в некоторых вариантах былины о Василии Буслаеве утеряно изложение событий боя дружины Василия, когда он спит, запертый матерью, а есть только рассказ о бое девушки - чернавушки (№№ 30, 44, 141) то же один раз в былине о Добрыне и Алеше — 26; в былине об Идолище — (№№ 146, 196, 232, 245).

Гораздо типичнее для былины, чем информационный рассказ о неизвестных дотоле событиях, близкая к этому роду другая разновидность — рассказ с ложной информацией — о событиях, которые не имели места; в этой форме эпического рассказа ясно выделяется его динамизирующий характер. Ложное сообщение — двигатель действия. Монолог информация о ложной смерти Добрыни заставляет Настасью Никуличну согласиться на брак с Алешей (№№ 118, 49, 206, 217). Ложная информация девушки - чернавушки о надругательстве Ильи над Владимиром влечет за собой то, что Илью сажают в погреб (№ 296).

Рассмотренные формы информационного диалога повествуют о прошлых событиях, так или иначе дают *Vorgeschichte*; другая значительная группа информационных диалогов связана с сообщением о том, что в данный момент происходит; этот вид информационного диалога о наблюдаемом то же двигатель действия, причем почти всегда заканчивается динамической репликой. В былине о Калине Алеша Попович со стороны наблюдает за подвигом Ермака Тимофеевича, сообщая о нем богатырям, которые в ответ производят динамическую реплику приказ Добрыне укротить Ермака (№ 92, ст. 132 — 150; № 105, ст. 105 — 47; № 138). То же в былине об Илье и Соловье - разбойнике, где информационный рассказ о наблюдаемой через окно дочками Соловья победе Ильи над Соловьем заканчивается динамической репликой: „а убейте мужика да на проезде тут“. №№ 3, 74, 274). Информационный диалог с динамической репликой или без нее, но предшествующий сдвигу

в действии, встречается в былинах с тематикой борьбы (богатырский поединок, воинский подвиг или борьба за женщину — Алеша и Добрыня, Хотен Блудович, Иван Годинович), где два главных действующих лица противники, и одного из них надо побудить к борьбе; информационный диалог и служит этим побудителем. Прямая речь — толчок к действию — явление, характерное для былины; такого рода ряд монологов-вызовов на бой, подзадоривающих противника, — в былине о первых поездах Ильи таков монолог Ильи, обращенный к разбойникам и заключающийся динамической репликой разбойников, подчеркивающей этот именно характер вызова в речи Ильи Муромца.

Ну чтож вы долго дали старому да выговаривать!
Принимайтесь ко вы ребятушки за дело ратное. (№ 171, ст. 90 – 91)
(тоже в №№ 266, 221, 271, 287, 58, 274).

Другой пример — насмешливый вызов Сокольника:

„Уж ты старая собака, ты седатый пес!
Тебе ли ездить во чистом поли,
Во чистом поли да на добром кони?
Жил бы ты во городи во Киеве,
Пас бы ты гусей да лебедей,
Да вель пернатых серых утушок*.
Это слово - то Ильи вель не слюбилося,
Как ударил - то Илья вель татарина в белую грудь... (№ 114, ст. 30 – 37).

Действие в былине двигается посредством антитезных сдвигов: два рядом стоящих события взаимно противоположны; если на героя нападают, то гибель постигнет не его, а нападающего; в этом антитезном строении действия видную роль играет диалог: действие разворачивается антитезно тому, что было сказано. Прямая речь — приказ; следующее действие нарушает его, например, в былине о Соловье: Илья приказывает Соловью засвистеть в полсвиста; он засвистал во весь свист (№№ 3, 74, 104, 171, 212, 274); тоже отношение по антитезе между речью старчища - Перегримища, приказывающего Василию Буслаеву уняться, и результатом ее, последующим действием — Василий убивает старчище - Перегримище (№ 54), или между речью Василия Игнатьевича, предлагающего Батыче помощь и следуемым за тем избиением татар (№№ 18, 60, 66, 181, 231 258).

Такого же типа и диалог - узнание, помещаемый обычно в момент боя и резко изменяющий положение побежденного. Илья расспрашивает Сокольника об имени, прежде чем пластать его груди, и, узнав, кто он, отпускает его. (№№ 46, 77, 219, 226, 233, 246; тоже в былинах о Дунае в эпизоде боя его с Настасьей - королевичной — №№ 94, 139; аналогичный диалог в былинах о Добрыне и Алеше — №№ 23, 49, 206, 228, 290, 292, 306, 315).

С этой формой диалога, антитезного действия, мы выходим за пределы рассмотрения роли диалога, в действии внешнем, механическом, где прямая речь — способ сцепления двух рядом стоящих действий или событий, и переходим к диалогу, драматизирующему действие, этот вид диалога — средство, устанавливающее внутренние связи между событиями, динамические взаимоотношения между лицами. Былина о смерти Чурилы заключает в себе прямую речь, определяющую внутренние связи между персонажами. Приглашение Чурилы Катериной в гости, а затем „позабавиться“, неудачный подкуп девушки - черневушки и расправа Безмера Васильевича, эти три существенных момента завязка любовного действия, его осложнение (донос) и развязка, обозначены прямой речью. Но в данном случае диалог лишь сопутствует

драматизму ситуаций, а не создает их, но существует в былине и такая именно форма прямой речи: ею формулируется сложившееся положение и в ней предлагается новая ситуация, причем персонаж должен выбрать из этих двух положений; ответ его — динамическая реплика — резко поворачивает судьбу героев. Диалог — выбор, диалог колебания линии героя — в былине об Иване Годиновиче. Речь Ивана Годиновича, просящего у Марьи Митриевны нож, чтобы убить Кошега, формулирует первую ситуацию: Иван Годинович — победитель и близок к женитьбе на Марье Митриевне; речь Кошега Трипетовича, вторая часть диалога, формулирует новое положение; Кошег предлагает Марье Митриевне выйти за него замуж; выбор из двух положений — динамическая реплика Марьи Митриевны — резко поворачивает судьбу Ивана Годиновича в прямо противоположную сторону: из победителя он становится побежденным; он готовится убить Кошега, а теперь ему грозит смерть.

— Ай ты Марья, ты Марья Митриевична,
— А дай ко ты ножище мне кинжалищо
— А пластать мне Кошегу белая грудь...

А говорит Кошег тут таково слово;

„Ай ты Марья же, Марья Митриевична!

„А не давай ко ты Иванушку ножища того,

„А поди ка ты Марья за меня замуж,

„Дак будешь станешь слыть ты царицею;

„А не ходи ко ты за Иванушка Годиновича.

„Да если ты да ведь пойдешь за его,

„Дак будешь ты там слыть да во портомойницах

„А у стольного князя у Владимира.

Как этая тут Марьюшка раздумалась.

— „А что мне ка слыть да в портомойницах,

— А лучше мне слыть буде царицею (№ 51, ст. 101-119)

Такой же формы и другой диалог в этой былине: Марья Митриевна хочет убить Ивана Годиновича, — первый член диалога с формулировкой данной ситуации; Иван Годинович предлагает ей выйти за него замуж — второй член, формулирующий новое положение; динамическая реплика Марьи Митриевны с выбором из двух положений — она согласна выйти замуж, резко поворачивающая ее судьбу в обратную сторону: смерть грозит теперь не Ивану Годиновичу, а ей (тоже в 83, 173, 188, 256, 275, 293, хотя иногда динамическая реплика отсутствует).

Приходится все же отметить известную ограниченность в пользовании этой формой диалога; она лишь в былинах с драматическим действием, где диалог колебания, построенный на выборе из двух ситуаций, отмечает драматическую вершину или катастрофу. В былине богатырской с действием механическим аналогичный диалог с выбором из двух или нескольких положений теряет свою драматизирующую функцию, приобретая характер размышления по поводу событий. Строение этого вида прямой речи тоже антитетическое; отрицается одно или несколько положений; утверждается одно, избранное. Такого рода монологорефлексия в былине о трех поездках Ильи Муромца перед выбором дороги:

„На что мне - ка стару убиту быть,

„На бою стару не написана.

„А начто мне - ка стару женату быть,

„Мне ка старая взять на печи держать,

„Ай молодая взять до чужа корысть.
 „А на что мне ка стару богату быть,
 „Еще нет у меня любимой семьи.

„А поеду в ту дорожку, где убиту быть. (№ 190, ст. 10.14)

Такого же типа и другой диалог в этой же былине, диалог Ильи и разбойников; теза: „взять - то со старого нечего“; антитеза: „один солом на главы сорок тысячей; выбор: „мы убьем ко старого, пограбим - ко“... там же ст. 93—43; то же в №№ 197, 216, 240, 266, 271, 291, 305, 58, 171, 274).

Иногда в былине богатырской этот вид прямой речи теряет свою динамичность, когда в нем исчезает момент выбора, и он превращается в реплику рефлексии по поводу события. Так, Илья Муромец делится своими мыслями во время боя с Сокольников, нечувствительным к его ударам. Антитезность сохраняется: татар „бивал“, „пошибал“, а этого татарина „не мог сшибать“ (№ 46, ст. 83—87; то же в № 226; то же в былинах об Илье и Идолище — слова калики № 144).

Рассмотренная форма прямой речи явно указывает на то, как один и тот же тип ее в зависимости от композиции былины видоизменяется, подчиняясь жанровому заданию былины; снова приходится отметить, что диалог может быть жанровым признаком в былинах.

Диалог, как это только что было указано, является одним из способов движения, причем часто диалог конечной динамической репликой предопределяет событие. В таком случае диалогу легко превратиться вообще в предваряющий действие. Подобная прямая речь — предсказание, достаточно краткая, состоящая из одной реплики, часта в былине: конь Ивана Гостиного сообщает ему, что не посрамит его, предсказывая таким образом исход заклада; угроза — реплика Хотена: „Я насмешку эту отсмеюсь“ (№ 282, то же в №№ 308, 19, 84, 126) предсказывает развязку ссоры Часовой и Блудовой.

Одна из разновидностей предваряющего диалога — всякого рода вещие слова, например, коня Ильи, что он его не вывезет во время боя (№№ 57, 75, 304), кости в былине о Василии Буслаеве (№№ 44, 141); ворона в былине об Иване Годыновиче (№ 51); просто вещий голос в былине о Добрыне и змее (№ 148) и т. п.

Разростаясь до больших размеров, прямая речь — предсказание, помещенная непосредственно перед событием, как, например, монолог морского царя в былине о Садке, в полной мере предваряющий все последующие события, или речь старцев к выздоравливавшему Илье (№ 210) представляет явление обратное информационному монологу или диалогу; она не двигает, а замедляет действие; в данном случае прямая речь служит средством ретардации.

Диалог в былине, как мы видим, дирижирует действием, руководит им, направляя его ход. Соответственно этой своей динамической функции, прямая речь в былине выдержана в определенном тоне, который возможно определит, как волевое напряжение речи. Отсюда преобладание монологов-приказов, наказов. Их основной признак — повелительная форма глагола.

Да садись - ко ты со мной а за единый стол,
 Ешь ко ештушку мою сахарную,
 Да и пей - ко мой пипица медвянть,
 И одежь - ко ты мою одежду драгоценную
 И держи - тко мою золоту казну... и т. д.

Распространен еще способ антитетического соединения того, что нужно сделать с запрещением того, чего не следует делать:

Хоть вдовой живи, хоть замуж поди,
За купца поди, за боярина поди... и т. д.
За Олешеньку только не поди (№ 26, 54—57).

Просьбы в былине не менее императивны и передаются той же синтаксической конструкцией. Разница лишь в предшествующем прямой речи слове: в приказе наказывала, в просьбах — „смолились“ (№ 190, ст. 61; № 197, ст. 41), или во вторжении в обычную повелительную форму ласкательного обращения.

А спусти ты нас, свет, по своим домам (№ 305, ст. 53).

Или: Ай же бурышко мой маленькой косматенькой.
Послужи - то мне верой - правдою... (№ 77, ст. 122—123).

Былинные монологи - приказы по своему строению близки былинным разговорам (обычно над стрелой). Общее между ними — перечисление желательных действий и по антитезе к ним перечисление тех действий, которые не следует выполнять. Вот, например, один из заговоров над стрелой. Первая его часть — регистрация нежелательных действий: А поди моя стрела ни на воду, ни на землю и т. д. Вторая часть — регистрация желательных действий:

А поди, моя стрела, на тую ли на гору, на высокую.
А пролومي - тко крышу ту шатровую,
А поди - тко крестному ты батюшку...

А разрубь ему ты груди белые (№ 57, стр. 256—62).
(то же в № 304, ст. 174—78)

Для сравнения возьмем наказ матери Добрыне о том, чтобы не ходил он к Маринке; построен он по антитезе: первая часть — разрешение: „ты ходи - гуляй, Добрынюшка, по городу“; вторая часть — запрещенье: „только не ходи во улочки Маринкины“ (№ 17, ст. 69).

Есть в былине и типичные заговоры, построенные на параллелизме двух действий: одного — выполняемого в данный момент, другого: желательного:

Как я режу - то Добрынины следочки,
Так бы резала Добрынине сердечушко,
А по мне ли по Мариночке Игнатьевской (№ 227, ст. 67—69)

(тоже — № 267, № 316; заговор Ильи над шубой. № 257).

Монологи - приказы, монологи - заговоры, придавая своей внешней формой волевое напряжение речи, уже являются не столь средством, динамизирующим действие, сколь подготавливающим динамику. Этой ролью обусловлено и местонахождение магической прямой речи — перед драматическими вершинами: в былине о Маринке заговор ее перед встречей с Добрыней и превращением его в тура; наказ матери в былине о Добрыне и змее перед его купаньем в Пучей - реке и боем со змеем.

Но былинной прямой речи свойственен не только магизм и волевое напряжение; в нее отходит все то, что так или иначе окрашено эмоцией. Былина допускает вставные лирические партии, носящие песенный характер. В этом отношении типичные монологи - плачи, в которых мы найдем свойственные песне обращения, как в плаче Ильи обращение к молодости старости: „Ах ты старость, ты старость, ты старая“, символику: молодость — ясный сокол; старость — черный ворон.

„Улетела ты, молодость, во чисто поле,
„А во чисто поле да ясным соколом. (№ 197)

(или катучий валучий белый камешек из плача Добрыни — № 33); синонимические повторения:

Я бы рада была тебя спородити
Во казаку Илью Муромца,
Я бы рада была тебя спородити
Силою во Собора во богатыря. (№ 33, ст. 35—38)

и, наконец, двучленное (двогласное) строение: плач Добрыни и ответный повторный плач матери (№ 33).

Такие песенные вставки ни в какой мере не многочисленны; они обычно связаны с Добрыней и отнюдь не единственное средство былинной эмотивности. Еще одно из них — вторжение эмотивно-оценочных суждений по поводу событий, констатируемых говорящим; такого рода, например, слова Владимира, отмечающего, что беда пришла:

По грехам надо мной случилось
Молодцов у меня не случилось. (№ 181, ст. 42—43);
(тоже № 1/0, ст. 38—39).

Кроме того, эпический лиризм в ряде психологических монологов, обычно незначительных по объему, ни в какой мере не нужных для динамики, а сообщающих о душевном состоянии героя, о его лирической настроенности. Это — монологи радости, удивления, сожаления, печали и т. п. Эмоциональный оттенок монолога уясняется не столько самою речью, сколько той связью, которая устанавливается между нею — она обычно констатирует факт, и предшествующий ей повествовательную часть: ронит слезы, платком утирается, заплакала, стала скорбить, запечалился, закручинился — перед монологом печали; счудоваласе, здивоваласе — перед монологом удивления; розгорелося сердце, россерчал — перед монологом гнева и т. д. Иногда, впрочем, и в речь входят скромные слова эмотивности: восклицания — „Слава тебе, господи, тридцать лет сидел Илей да на седалищи“ (№ 120; ст. 71) или: „Что это за чудо есть“, (№ 273, ст. 5); „Ах, да что я за сильный богатыре“ (№ 273, ст. 11). Или слова, указывающие своим значением на лирический оттенок речи; таков, например, монолог гневного удивления:

Не дивую я теби да молода жена,

А дивую то названному же брату с крестовому. (№ 23, ст. 253—65)
(тоже в №№ 33, 38, 43).

Наконец, экспрессивность достигается соответствующими эпитетами; таков, например, монолог из ругательств:

Ох ты сука блядь Маринка дочь Игнатъевна,
Ты была во городе, жалищница,
Была в городе ты, кровопивчица. (№ 163, ст. 97—104).

Рассмотренная форма диалога, являясь средством эпической эмотивности, ни в какой мере не динамична; она осуществляет другое заданье былевой композиции, представляя собой один из способов характеристики и описания. Характеризующий диалог в былине — не менее значительное явление, чем динамический, но, надо признать, формы динамического диалога разнообразнее, чем формы диалога характеризующего. Собственно говоря, в диалоге характеризующем можно отметить две группы:

1. Прямая речь — лишь внешняя оболочка характеристики или описания, при чем в других вариантах те же описания и характеристики

переданы непрямою речью; стилистических признаков, характерных именно для диалога, в этих описательных частях не имеется, а потому методологически правильнее рассматривать их, вообще, в связи с изучением описательных средств былины¹⁾.

2. Диалог — сравнительная экспозиция — прием, сущность которого неразрывно связана с прямою речью. Вообще, в прямую речь былина отводит сплошь да рядом экспозицию действия (угрозы, заклады, сватовство, поручения и т. д. — №№ 196, 104, 121, 170, 304, 103, 181, 133, 135, 63), но, как и в описаниях, это несущественный для прямой речи признак; экспозиция действия, оставаясь в сути своей той же, может не пользоваться прямою речью. Сравнительная экспозиция — вне диалога — не встречается; средство ее оформления — именно прямая речь. Сравнительная экспозиция бывает двух родов:

1. Диалог состоит из двух членов, взаимно сопоставляемых; каждый из членов — характеристика; таков, например, диалог Ильи и Идолища:

I) член, „Да ай же ты погаво Идолищо!

„У нас - то есть во Киеви

„Илья - то ведь да Муромец

„А волосом да возрастом ровным с меня,

„А хлеба ест так по три то калачика крупивчатых,

„А пьет то зелена вина на три пятачика на медных“.

II) член. — Как я то еще ведь Идолищо

— А расту две сажени печатных,

— Как я - то ведь да к выти хлеба ем

— А ведь по три то печи печоных.

— Пью - то я еще зелена вина

— А по три - то ведра я ведь мерных... (№ 48, ст. 164—187);
(тоже №№ 4, 22, 106, 144, 178, 186, 196, 245) 2).

Такого же типа и диалог Ильи и одного из богатырей по поводу Сокольника: дан его портрет, как поляницы удалой (I член), а затем реплика испуганного богатыря (II член) — „Я не смею ехать за богатырем (№ 219, ст. 49; тоже №№ 226, 233).

2. Первый член сравнительной экспозиции в повествовании, второй — прямая речь — монолог. Такого рода сравнительная экспозиция: испуг коня и храбрость богатыря. Илья обращается с монологом к коню, испугавшемуся свиста Соловья-разбойника (№№ 3, 56, 74, 104, 112, 171, 212, 274, 210, 120).

Типичность для былины этой формы характеризующего диалога — сравнительной экспозиции — подтверждается и тем, что ею может обуславливаться вся композиция былины, конструкция которой и представляет собой развитую сравнительную экспозицию. Таково построение былины о Ставре, где диалог играет количественно большую роль;

¹⁾ Укажем, где встречается такого рода прямая речь: описание вещи посредством прямой речи: соха Микулы (№ 195), костюм Чурилы (№ 67); костюм и ковь Илья Муромца (№№ 190, 197, 216, 266, 221, 240, 276, 287, 291, 305, 58); корабль Садка (№ 146); ковь Микулы (№№ 45, 55, 73, 17); характеристика в прямой речи: Микула (№ 131); поляница (№№ 77, 219, 226, 246); портрет Идолища (№ 48); портрет Настасьи Митриевны (№ 179); портрет невесты Владимира (№№ 81, 94, 102, 108, 139, 214); характеристика Маринки (№ 17); физическое состояние Соловникова во время ударов Ильи (№ 46); душевное состояние: испуг Алеши (№ 77); любовное состояние Катерины (№№ 8, 132, 189, 224, 35).

²⁾ Отягченный динамической репликой, этот характеризующий диалог может осуществлять и динамическую функцию, как это имеет место в былинах об Идолище.

из восьми вариантов в шести на прямую речь падает или половина или больше половины стихов — 0,48 — 0,58; и только в двух — около трети стихов; надо полагать, что здесь диалог и количественно определяется конструктивным заданием былины.

Диалог — сравнительная экспозиция заключает в себе элементы состязания, прения. Именно такого рода былина, о Ставре с темой состязания в уме. Первый монолог — похвальба Ставра Василисой Микуличной — дает сравнительную экспозицию:

Она всех князей бояр повыманит,
Она солнышка Владимира сведет. (№ 7, ст. 42—43).

а дальше подтверждение этого положения в состязании Василисы Микуличны и Владимира посредством сватовства и испытаний баней, постелью, стрельбой и т. п. Состязание дано в диалогах, где Василиса Микулична торжествует над Владимиром. Такого же рода состязание Василисы Микуличны и Ставра в загадках (№№ 7, 16, 21, 109, 140, 151, 169).

Мы рассмотрели былинную прямую речь в ее отношениях к действию, к изобразительным моментам и должны отметить, что она имеет существенное значение, как средство повествовательного движения и как способ характеристики развитой техникой диалога; этим, надо думать, объясняется его значительная количественная роль. Кроме того, в некоторых приемах ведения диалога скрывается, как можно предполагать, жанровые особенности былины.

Признавая большое композиционное значение диалога, мы вправе поставить вопрос о том, что осуществляет в художественном отношении диалог, не заключены ли и в нем основные для эпического стиля принципы? На этот вопрос мы должны ответить утвердительно: былинная прямая речь способствует осуществлению принципа равновесия, симметрии, которые лежат, вообще, в основе былинной композиции. Симметрия, как основной художественный принцип былевого стиля, осуществляется орнаментальностью прямой речи (ритмизация), диалогом — антитезным сдвигом (обратная симметрия), диалогом драматизирующим (равномерное колебание судьбы героя) и характеризующим диалогом (сравнительная экспозиция, держащаяся на параллелизме тематическом и синтаксическом).

Но особенно ясно выступает этот принцип равновесия в конструкции самой прямой речи. Одна из главных ее форм — антитезный дву-член (она уже была отмечена, как наиболее типичная конструкция, в предшествующем изложении). Форма эта достигается синтаксическим параллелизмом двух или нескольких предложений, например:

— Ай ты Марья, ты Марья Митриевна!
— А дай - ко ты ножищо мне княжалищо...

„Ай ты Марья же Марья Митриевна!
„А не давай ко ты Иванушку ножища того. (№ 51, ст. 100, 101, 107—108).

Трехчлен такого же рода: третий член или повторяет первый или представляет собой динамическую реплику. К антитезическому параллелизму тяготеет и монологическая речь:

Ты с добра мне отдашь, дак я добром возьму
А с добра не отдашь, так я силой возьму. (№ 51, ст. 38 — 39).

Правильное симметрическое строение выдерживается в чередовании речей говорящих, при чем диалог как бы распадается на строфы:

1 строфа. — Мы уьем - ко старого, пограбим - ко,
— С конем, животом его розлучим —

II строфа. Говори стар таково слово:
 „Убить то вам старого некого
 „И взять - то со старого нечего.
 „Золотой казны не случилось
 „И только с собою прилучилось
 „Один солом на главы сорок тысячей
 . . . . .

Говоря вору - разбойнику:
 — Мы убьем - ко старого, пограбим - ко, | повторяется
 — С конем, животом его разлучим. | I строфа

Говори стар таково слово:
 „Убить - то вам старого некого,
 „И взять - то со старого нечего.) Повторяется II строфа
 „Золотой казны не случилось) с вариацией
 „Только прилучился добрый конь) (№ 190. ст. 29—48).

Особенно рельефно выступает это правильное строфическое строение в вопросе - ответной форме диалога:

— Ай же старчишо да перегримишо.
 — А й велик у вас казак да Илья Муромец?
 Отвечает ему старец перегримишо:
 „Не огромный наш казак да Илья Муромец,
 „Уж он толь велик, как я же есть“.
 — А помногу ли ваш есть да Илья Муромец?
 Отвечает ему старец перегримишо:
 „Не помногу есть казак да Илья Муромец:
 „По три калачика крупивчатых“. (№ 4, ст. 95 103 и дальше)

Правильно симметрического строения и диалог переменяющийся, разделенный на части повествованием:

... Да срубил ей ножки по колечкам.
 Говорил Иванушка ей таковы слова:
 — А почто - то эти ноженки - ты резвыи
 Оплетали то татарина поганого?
 . . . . .
 Отрубил ей ручки по локоточкам
 Говорил Иван да таковы слова:
 — Ай почто - то эти ручки белые
 — Обнимали то татарина поганого. . . (№ 83, ст. 147—56 и дальше)

Вторгаясь небольшими и повторяющимися репликами, перемежающийся диалог превращается в рефрен к повествованию. Добрыня нападает на поляницу, остающегося нечувствительным к его ударам; каждое действие его сопровождается, как рефреном, словами:

„Как сила у богатыря по старому,
 „А смелость у богатыря не по старому. (№ 157, ст. 207—08)

Говоря о симметрическом строении прямой речи, мы отнюдь не настаиваем на том, что все поголовно диалоги таковы, мы лишь отмечаем здесь основные конструктивные тенденции, проявляющиеся далеко не всегда с одинаковой силой.

Былинная прямая речь, таким образом, из технического средства превращается в важный для композиции элемент, обнаруживающий один из ее основных художественных принципов — симметрию.

Фантастика в „Страшной Мести“ Гоголя *)

По своему тематическому характеру — а отчасти и по формальным признакам — „Страшная Месть“ занимает особое место среди повестей, вошедших в состав „Вечеров на хуторе близ Диканьки“; если же отвлечься от произведений не сохранившихся, не законченных и фрагментарных, то и во всем литературном творчестве Гоголя „Страшная Месть“ окажется стоящей особняком. Эта „наиболее романтическая“ (по мнению Кирпичникова¹⁾) и Виноградова²⁾ из повестей Гоголя является его первым — и едва ли не единственным — беллетристическим произведением, из которого решительно изгнано все комическое во всех его видах: нет ни комической фантастики, ни комического быта, ни комизма языкового. Этого нельзя сказать ни о „Портрете“, в котором мрачный рисунок основной фабулы оттенен бытовыми — более или менее юмористическими — сценами и описаниями, ни о „Вечере накануне Ивана Купала“, сближаемом обычно со „Страшной Местью“ („две сказки - трагедии“, по определению Гиппиуса³⁾), и сближаемом не без основания. Действительно, характерная для „Страшной Мести“ трагическая фантастика является и в „Вечере накануне Ивана Купала“ тематически-господствующим элементом; однако, здесь она сильнейшим образом осложнена юмористическим обрамлением и юмористическими элементами „сказа“, ведущегося от лица дьячка Фомы Григорьевича и постоянно перебивающего изложение трагической фабулы; а чисто-комическая фантастика заключительной части (эпизоды с кланяющейся чаркой, с пляшущей дижою, и т. п.) побуждают сопоставлять „Вечер накануне Ивана Купала“ отнюдь не с трагедией, а скорее с романтической драмой, последовательно смешивающей трагическое с комическим. Наоборот, в „Страшной Мести“ нельзя не усмотреть совершенно исключительную выдержанность жанра, которая — помимо этого произведения — встречается у Гоголя лишь в чисто-юмористических вещах („Нос“, „Коляска“, комедии). Комические ингредиенты в „Страшной Мести“ до крайности немногочисленны и, как увидим в дальнейшем, всецело подчинены основному трагико-фантастическому характеру сюжета; они не контрастируют с ним, а функционально зависят от него и поэтому лишены самостоятельного жанрового значения. Такая полная отрешенность от комической тематики замышлялась,

*) Настоящая статья была прочитана, в качестве доклада, на торжественном заседании памяти Гоголя Харьковской Научно-Исследовательской Кафедры Литературоведения 21 марта 1927 г.

¹⁾ Примечания в конце статьи.

повидимому, Гоголем в некоторых произведениях, оставшихся незаконченными: в „Кровавом Бандуристе“ и в „Ночах на вилле“; но законченное осуществление этой стороны своего творчества было достигнуто им в беллетристике лишь однажды — в „Страшной Мести“. Только здесь фантастическая тематика выступает в чистом виде, не осложненном ни эпико-дидактическими (как, например, в „Портрете“) ни комическими (как в большинстве „Вечеров на хуторе“) ингредиентами; и только здесь, следовательно, мы имеем дело с фантастикой, как с особым поэтическим жанром; поскольку фантастика комическая есть уже (до известной степени) фантастика пародируемая, принципиально разрушающая жанровую цельность и эмоциональную согласованность произведения. Поэтому — а также принимая во внимание и стилистическую сторону поэзии — мы в праве определить „Страшную Месть“, как единственную чисто-фантастическую поэму в прозе, созданную Гоголем.

После этого едва ли не излишне настаивать на весьма существенном значении „Страшной Мести“ (со стороны ее жанрового единства) для проблемы поэтических жанров вообще и для классификации жанров в пределах романтического стиля — в частности. Борьба, которую в теории и на практике вели представители романтизма против классической эстетики жанрового единства, до крайности затрудняет приложение какой бы то ни было жанровой классификации к произведениям романтического стиля и побуждает даже сомневаться в правомерности самого понятия „поэтического жанра“; а с другой стороны — та плачевная путаница, которая господствует в учении о жанрах со времен победы романтизма, требует коренного пересмотра и коренных реформ в этой области поэтики; в противном случае нам останется только продолжать называть „повестью“ такие тотально диспаратные произведения, как „Страшная Месть“ и „Портрет“, или „поэмой“ — „Руслан и Людмила“ и „Мертвые Души“, т.-е. применять в качестве научных терминов слова, потерявшие всякий объективный смысл. Не удивительно, что за последнее время — при переживаемом нами возрождении интереса к теоретико-литературным вопросам — проблема поэтических жанров начинает привлекать к себе более серьезное внимание. В качестве примера, ограничусь ссылкой на статью Н. И. Жинкина в изданном Академией Художественных Наук сборнике „Художественная Форма“, где предлагается новая и весьма глубоко продуманная классификация жанров. Само собой разумеется, что критерием для правильности теоретических решений вопроса должна служить приложимость получающихся рубрик к конкретным поэтическим произведениям, — в особенности, к произведениям романтическим, которые, по своей трудности, являются подлинным пробным камнем для всякой классификации жанров. С другой стороны, очевидно, что работа в данном направлении должна исходить из анализа наиболее простых случаев, и лишь от них переходить к количественно господствующим (в романтической поэзии) произведениям смешанного типа. Вот почему изучение — с точки зрения жанрового единства — таких сравнительно немногочисленных романтических произведений, как „Страшная Месть“, которые этим единством, несомненно, обладают, представляется не лишним теоретического значения. Чистая, не осложненная комическою окраской фантастика „Страшной Мести“ и составляет ее жанровое единство.

Излишне было бы перечислять фантастические мотивы, содержащиеся в „Страшной Мести“: они всем известны. Не буду также рассматривать каждый из них в отдельности: это представляло бы

интерес только в плане сравнительно-исторического исследования, для определения источников Гоголевской фантастики. Конечно, работа в этом направлении (отчасти уже выполненная Кирпичниковым⁴⁾ и Стендер-Петерсеном⁵⁾ имеет немалое историко-литературное значение; хотя, с другой стороны, определение литературных параллелей и прототипов Гоголевской фантастики вообще является темой насколько благодарной, настолько же и малоплодотворной, — в виду массовой распространенности применяемых у Гоголя фантастических мотивов в романтической беллетристике двадцатых и начала тридцатых годов; а что касается и а р о д н о й фантастики (в частности, украинских народных сказаний и легенд), то ее влияние на фантастическую тематику „Страшной Мести“ приходится признать малосущественным и почти сплошь недостоверным⁶⁾. Во всяком случае, сравнительно-историческое изучение Гоголевской фантастики не связано непосредственно с интересующим нас вопросом о жанровой цельности „Страшной Мести“; и происхождение отдельных содержащихся в ней фантастических мотивов ничего не даст нам для понимания ее поэтической структуры. Отдельный элемент содержания, отдельный мотив, не может иметь художественного значения ни в каком искусстве; художественность сюжета заключается не в отдельных мотивах — сколько бы фантастическими или, наоборот, натуралистическими они ни были — и не в выборе отдельных мотивов, а исключительно в их внутреннем соотношении и группировке, то-есть — применительно к поэзии — в их временной последовательности, причинной зависимости и аналогическом или контрастном способе сопоставления. Поэтому ни выбор, ни происхождение отдельных фантастических мотивов не определяют собою „Страшной Мести“, как фантастической поэмы, как произведения художественного, и не должны, следовательно, приниматься во внимание при анализе ее поэтической структуры. Конечно, „фантастическая поэма“ должна заключать в себе фантастические элементы содержания; но доказывать, что „Страшная Месть“ действительно заключает в себе таковые — излишне; а взятые сами по себе, в отдельности, они являются элементами чистого содержания поэмы, — содержания внеэстетического и вnelитературного; и только та взаимная связь, в которую они поставлены в художественном произведении, делает их элементами уже не содержания, а сюжета, и придает им поэтическую значимость. Вот этот-то художественно-оформленный синтез фантастических мотивов в „Страшной Мести“ и составляет единственный предмет нашего рассмотрения.

Что касается временной последовательности событий, развертывающихся в „Страшной Мести“ — как фантастических, так и „естественных“ — то она дана в относительно несложном виде. В первых пятнадцати главах, являющихся повествованием в собственном смысле, изложение в точности соответствует хронологическому порядку событий; 16-ая глава, представляющая собою э п и л о г, дает (от лица бандуриста-рассказчика) события, предшествовавшие началу повествования, обходит содержание повествования посредством лаконической формулы „И то все так сбылось, как было сказано“, и придает заключительной картине повествования вневременный (вечный) характер: „И донныне стоит на Карпате на коне дивный рыцарь, и видит, как в бездонном провале грызут мертвецы мертвеца“, и т. д. Таким образом, временное смещение фабулы сводится к тому, что вся *Vorgeschichte* *)

*) Часть действия, предшествовавшая началу повествования.

дана в эпилоге к основному повествованию,— так же, как в 1-ой части „Мертвых Душ“, где роль эпилога играет вторая половина заключительной главы. В данном случае, однако, применение этого приема, несомненно, обусловлено фантастической тематикой „Страшной Мести“; ибо смещение временной последовательности дает автору возможность до крайности усложнить причинную связь фантастических событий, развертывающихся перед читателем в основном повествовании. При этом и само основное повествование определенно рассчитано на непонимание (со стороны читателя) причинной связи между описываемыми фантастическими происшествиями, и, следовательно — на усиление их фантастичности. Фантастические мотивы в том виде, как они даются, остаются непонятными для читателя и получают свое объяснение только в последующем изложении. Рассмотрим, в качестве примера, эпизод с вызыванием души Катерины в 4-ой главе; то, что читатель узнает из него, делает понятными все предшествующие моменты фабулы. Тождественность загадочного колдуна с отцом Катерины и страсть последнего к Катерине объясняют собою: во-первых, „чудный сон“ Катерины, о котором говорится в начале 4-ой главы; во-вторых, все события 3-ей главы (ревность Катеринина отца к дочери, столкновение и поединок с Данилом и прощение, данное ему Катерининым отцом ради дочери); в третьих, появление колдуна на свадьбе в 1-ой главе, вызванное, очевидно, желанием незаметно приблизиться к дочери; и, в четвертых, загадочное поведение Катеринина отца, упомянутое уже в начале 1-ой главы и иллюстрированное описанием обеда у Данила в начале 4-ой главы. Далее, вставленное в ту же сцену колдовства восклицание „Катерининой души“: „Покайся, отец! Не страшно ли, что после каждого убийства твоего мертвец поднимается из могил?“ — дает предварительное объяснение эпизоду с поднимающимися из могил мертвецами во 2-ой главе*), хотя окончательный смысл этой сцены узнается лишь из слов Ивана в эпилоге: „Сделай же, Боже, так, чтобы все потомство его не имело на земле счастья; чтобы последний в роде был такой злодей, какого еще и не бывало на свете, и от каждого его злодеяния чтобы деды и прадеды его не нашли бы покоя в гробах и, терпя муку, неведомую на свете, подымались бы из могил!“ — И совершенно так же сама сцена вызывания души, объясняющая так много в предшествующем изложении, получает, в свою очередь, окончательное объяснение лишь в последующем: во 2-ом сне Катерины, упомянутом в начале 5-ой главы, и в замечании Данила о власти антихриста вызывать душу каждого человека (там же). Тот же прием объяснения предыдущего через последующее — при чем фантастические мотивы даются первоначально сами по себе, а причинная связь раскрывается лишь в дальнейшем — тот же прием находим мы в 10-ой главе, где неожиданно появляющееся перед колдуном в момент заклинания незнакомое лицо оставляет читателя в полном недоумении вплоть до середины 14-ой главы, где оно сливается с образом „чудного рыцаря“: „Со страхом взглядевшись в чудного рыцаря, узнал он на нем то же самое лицо, которое, незваное, показало ему, когда он ворожил“. Таким образом, фантастика основного повествования уже сама по себе, дается в чрезвычайно запутанном и загадочном виде; но этого мало: большинство фантастических мотивов получают свое окончательное — или даже единственное — разъяснение лишь в 16-ой главе, т.-е. в оторванном от основного действия эпилоге. Лишь по прочтении эпилога читатель в состоянии осмыслить не только многочисленные фантастические события 14-ой и 15-ой глав (которых нет надобности пере-

числять), но и ряд происшествий, описанных гораздо раньше: появление таинственного всадника в 12-ой главе, появление „чудного лица“ в 10-ой главе и даже восстание мертвецов из могил во 2-ой главе. Итак, фантастические мотивы даются в „Страшной Мести“ в виде загадок, раз’ясняющихся большей частью лишь по прочтении всего произведения в целом.

Параллельно с этим приёмом, автор применяет и обратный, заранее раскрывая перед читателем частичное значение последующих фантастических событий. На первый взгляд этот приём должен преследовать цели, противоположные предыдущему, и не усиливать, а ослаблять загадочность фантастики для читателя; но на самом деле получается иное: во-первых, автор объясняет ровно столько, сколько абсолютно необходимо для частичного понимания последующего события, т.-е. скорее намекает, чем объясняет; а во-вторых, объяснение обычно отделено от последующего события таким большим промежутком, что причинная связь — при первом чтении — скорее смутно предчувствуется, нежели отчетливо воспринимается в сознании читателя. Так, например, эпизод со смехом коня в 14-ой главе („Уже он хотел перескочить с конем через узкую реку, выступившую рукавом среди дороги, как вдруг конь на всем скаку остановился, заворотил к нему морду и — чудо! — засмеялся! Белые зубы страшно блеснули двумя рядами во мраке“) и эпизод с кажущимся колдуну смехом схимника в 15-ой главе („Отец, ты смеешься надо мною! — Иди, окаянный грешник! Не смеюсь я над тобою. Боязнь овладевает мною. Не добро быть человеку с тобою вместе! — Нет, нет! Ты смеешься, не говори... Я вижу, как раздвинулся рот твой: вот белеют рядами твои старые зубы!... — И, как бешеный, кинулся он — и убил святого схимника“), — оба эти эпизода понятны читателю лишь в том случае, если он помнит слова Катерины о колдуне в начале поэмы — во 2-ой главе: „Слушай, пан Данило, как страшно говорят: что будто ему всё чудилось, что все смеются над ним. Встретится ли под темный вечер с каким-нибудь человеком, и ему тотчас покажется, что он открывает рот и выскаливает зубы. И на другой день находили мертвым того человека“. И совершенно так же, место, непосредственно следующее за убийством схимника: „Что-то тяжело застонало, и стон перенесся через поля и лес. Из-за леса поднялись тощие, сухие руки с длинными когтями, затряслись и пропали“, требует для своего понимания, чтобы читатель вспомнил о словах Катериной души в 4-ой главе (относительно мертвецов, поднимающихся из могил при каждом новом убийстве), и чтобы он сопоставил это место с описанием аналогичного восстания мертвецов во 2-ой главе. Аналогия между сценами заклинания в 1-ой главе и в 10-ой заставляет предполагать, что и в 10-ой колдун пытается вызвать душу Катерины, но установить это читатель должен самостоятельно: сам автор этого не говорит.

Итак, даже в тех случаях, когда автор заранее раскрывает причинную обусловленность фантастических мотивов, постижение этой обусловленности настолько затруднено, что весь этот приём скорее усиливает, нежели ослабляет, таинственность изображаемой фантастики, превращая событие просто непонятное в событие загадочное; читатель чувствует во всём этом какой-то особый смысл, но едва ли в состоянии определить его отчетливо при первом ознакомлении.

Необходимо ещё отметить, что некоторые моменты действия, тесно связанные с фантастической фабулой, остаются загадочными до

конца и вовсе не получают раз'яснения. Так, например, появление мертвецов во 2-ой главе должно было быть вызвано чьим-то убийством, которое колдун мог совершить только после своего исчезновения со свадьбы в 1-ой главе; но автор об этом ничего не говорит. Слова безумной Катерины в 13-ой главе: „У отца моего далеко сердце... У него сердце из железа выковано; ему выковала одна ведьма на пекельном огне“ — что это: бред или новый сказочный мотив? А может быть и рядом стоящее утверждение Катерины, что её мужа погребли живого, тоже имеет какое-либо фантастическое значение? — Немотивированным остаётся, в конечном счёте, видение „чудного лица“ в 10-ой главе; из 14-ой главы и из эпилога мы узнаём, кто это; но само появление его в момент вызывания Катериной души остаётся ничем не обусловленным. Выпадает из причинной связи чудо с налившимися кровью буквами священной книги (глава 15-ая), при чем — на мой взгляд — именно отсутствие мотивации создаёт здесь особенно яркий эффект. Загадочно, наконец, всё, что говорится о матери Катерины; и вопрос Катериной души: „Отец! зачем ты зарезал мать мою?“ — оставлен без ответа не только колдуном, но и самим автором.

Итак, причинная (и подчиненная ей временная) связь между фантастическими мотивами определённо рассчитана на усиление фантастичности последних в глазах читателя. В группировке мотивов по контрасту и аналогии эта функция выступает менее явственно, хотя и здесь можно отметить некоторые симметрические построения, фиксирующие внимание читателя на определённых моментах фантастического действия. Несколько раз применяется троекратное повторение мотива. Трижды снится Катерине колдун (в 4-й, 5-ой и 11-ой главе), и каждый раз требует, чтобы она вышла за него замуж. Трижды повторяется чудесное превращение колдуна в безобразного старика: в 1-ой главе, где его заклинаят чудодейственной иконою, и в 4-ой и 10-ой, где он сам творит заклинания⁹⁾. Симметрическая группировка мотивов проявляется также в повторении двух фантастических „лейт-мотивов“, которые сопутствуют почти каждому появлению колдуна: это, во-первых, мотив „красного жупана“, несомненно родственного мотиву „красной свитки“ в „Сорочинской ярмарке“, и связанный с образом колдуна в 4-ой главе, в 9-ой и в 13-ой; в последней он получает композиционную значимость, предвещая читателя о тождестве сватающегося к Катерине гостя с колдуном; во-вторых, мотив таинственно-быстрого исчезновения в 1-ой главе („И зашипев и щелкнув, как волк, зубами, пропал чудный старик“), в 6-ой („Не прикасайся ко мне, неслыханный грешник! Уходи скорее! — говорила Катерина. Но его уже не было“), в 9-ой („Мушкет гремит, — и колдун пропал за горою. Только верный Стецько видел, как мелькнула красная одежда и чудная шапка“) и в 13-ой („Изумившиеся казаки кинулись — было на него; но колдун уже успел вскочить на коня и пропал из виду“). Отметим, что в двух последних случаях быстрое исчезновение колдуна находит кажущееся (по крайней мере) естественное объяснение, а в двух первых оно представлено в более загадочном виде. Здесь, следовательно, мы уже переходим к контрастному сочетанию фантастических и „естественных“ мотивов, которое наиболее ярко проявляется в совершенных колдуном убийствах: они все даны по-разному. Первое из них, случившееся после исчезновения колдуна со свадьбы в 1-ой главе, никак не дано и даже не упомянуто автором: о нём можно только догадываться по вызванному им

появлению мертвецов во 2-ой главе; второе — убийство Данила в 9-ой главе (подготовленное поединком Данила с колдуном в 3-ей главе) — совершается естественным способом; наоборот, третье — убийство сына Катерины в 11-ой главе — обрисовано совершенно фантастически и усиливает загадочность лаконизмом: „На дворе и в хате всё было тихо; не спали только казаки, стоявшие настороже. Вдруг Катерина, вскрикнув, проснулась, и за нею проснулись все.— Он убит! он зарезан!— кричала она и кинулась к колыбели... Все обступили колыбель и окаменели от страха, увидевши, что в ней лежало неживое дитя“. Отсутствие объяснения, как совершилось это сверхъестественное событие, делает его — на наш взгляд — наиболее фантастическим во всём основном повествовании. Четвёртое убийство — убийство Катерины в 13-ой главе — совершается не только естественно, но и невольно, в момент самозащиты. Наконец, пятое и последнее — убийство „святого схимника“ в 15-ой главе — мотивировано внезапным бешенством, вызванным в колдуне кажущимся смехом схимника: оно должно, следовательно, резюмировать собою все убийства, совершённые колдуном до начала основного повествования, согласно словам Катерины в начале 2-ой главы: „Ему всё чудилось, что все смеются над ним. Встретится ли под темный вечер с каким-нибудь человеком, и ему тотчас покажется, что он открывает рот и выскаливает зубы. И на другой день находили мертвым того человека“. Сходным образом чередуются фантастические и естественные мотивы в эпизоде с освобождением колдуна из плена в 6-ой главе: освобождение происходит естественным путём — колдуна выпускает Катерина; но сама эта естественность мотивирована фантастически: святостью стен, воздвигнутых „святым схимником“, и не доступных для адской силы. Сюда же присоединён второй фантастический мотив: колдун отвёл глаза казакам, и они заковали в цепи сухое дерево.

Помимо этого контрастного чередования мотивов фантастических и „естественных“, находим ещё контрастное чередование в пределах самой фантастики, проявляющееся в композиции всей поэмы. Основной фантастический мотив — мотив колдуна-антихриста, проходящий через всё повествование, перебивается двумя другими мотивами, появляющимися троекратно: мотивом встающих из могил мертвецов (в главах 2-ой, 4-ой и 15-ой) и мотивом чудного всадника (в главах 10-ой, 12-ой и 14-ой — 15-ой), при чём эти три главные линии фантастической тематики соединяются лишь в конце 15-ой главы, и вторично — в конце эпилога. Таким образом, можно установить зависимость композиционного строения поэмы от расположения фантастического сюжета. В целях подтверждения, рассмотрим композиционную роль описания природы в „Страшной Мести“, весьма многочисленных и необычайно интенсивных даже для Гоголя. Недаром описание Днепра в начале 10-ой главы считается образцом Гоголевского пейзажа; хотя помещение этого описания в оторванном виде в хрестоматиях едва ли правомерно, ибо побуждает забывать его композиционную функцию: оно служит интродукцией для сцены вторичного вызывания Катериной души колдуном и для неожиданного появления „страшного лица“, впервые намечающего мотив мести. Описание Днепра, начинающееся со светлых и заканчивающееся мрачными мотивами, подчёркивает свою символическую значительность этого момента в развитии фантастического действия. Отметим необычайную смелость в переходе от описания к фабуле, который уже сам по себе содержит нечто фантастическое: описание бури даётся первоначально в качестве воображаемого

состояния Днепра (параллельно предыдущим воображаемым состояниям: „Чуден Днепр при тихой погоде“... „Чуден Днепр и при теплой летней ночи...“), и это описание воображаемой бури внезапно превращается в повествование о буре действительной, связанной с определённым моментом фабулы, — без каких либо указаний со стороны автора¹⁰): „Дико чернеют промеж ратующими волнами обгорелые пни и камни на выдавшемся берегу. И бьётся об берег, подымаясь вверх и опускаясь вниз, пристающая лодка“. И далее: „Лодка причалила и вышел из неё колдун“.

Таково же композиционное значение описания Днепра ночью в начале 2-ой главы и в середине 4-ой, гиперболическое описание Карпат в начале 12-ой главы и проникнутое фантастическими мотивами описание ночного леса в середине 13-ой главы: все они служат эмоциональной интродукцией для непосредственно следующих фантастических событий и до некоторой степени предваряют их своею символикой. Эта символическая функция описаний природы особенно ярко проявилась в кратком описании утра в начале 4-ой главы: „Блеснул день, но не солнечный: небо хмурилось, и тонкий дождь сеялся на поля, на леса, на широкий Днепр. Проснулась пани Катерина, но не радостна: очи заплаканы, и вся она смутна и беспокойна“, — и дальше следует рассказ о страшном сне.

Помимо интродукции, описания природы несут ещё функцию концовки к определённым моментам фантастической фабулы, но в таких случаях они сами приобретают полуфантастический характер; таково, например, описание леса, приуроченное к бегству колдуна во святое места (в конце 14-ой главы), где автор намеренно стирает грань между иллюзорными переживаниями колдуна и объективной фантастикой: „Ему чудилось, что всё со всех сторон бежало ловить его... Сама дорога, чудилось, мчалась по следам его“. Сходный (колеблющийся между фантастикой и действительностью) характер присущ описанию землетрясения в конце 15-ой главы, которое служит концовкой для всего основного повествования.

Можно было бы привести и другие примеры композиционной зависимости всего произведения от тематической фантастики; но для нашей цели сказанного достаточно. Относительно связи тематической фантастики со стилистикой „Страшной Мести“, т. е. с поэтическим оформлением языка, можно было бы, вероятно, сказать многое, если бы исследователи „Гоголевского стиля“ действительно изучали языковой стиль определённых произведений или определённых групп произведений Гоголя, — вместо того, чтобы спешить ко всеобъемлющим абстрактным формулам, долженствующим якобы выражать индивидуальное единство Гоголевского стиля вообще¹¹); при чём, разумеется, забывалось, что языковое единство стиля не имеет ничего общего с психофизическим единством человеческого организма, и что языковое творчество не есть функция личной жизни и личного характера¹²). В результате самые элементарные проблемы Гоголевского поэтического языка (например, ритм и синтаксис) остаются неразработанными¹³). При таких условиях неоднократно отмечавшееся стилистическое единство „Страшной Мести“¹⁴) является величиной недостаточно определённого содержания, чтобы можно было непосредственно связывать его с фантастической тематикой и соответственной композицией данной поэмы. Ограничимся констатацией, что в трех (по крайней мере) пунктах языковой стиль „Страшной Мести“ функционально связан с её фантастикой. Во-первых, в отсутствии языкового комизма. В самом

повествовании дважды встречается ирония, но настолько мрачная, что говорить о комическом эффекте вовсе не приходится: во второй главе: „На берегу виднелось кладбище: ветхие кресты толпились в кучу. Ни калина не растет меж ними, ни трава не зеленеет, только месяц греет их с небесной вышины“; и в шестой: „Не совсем легкая казнь его ждет: это еще малость, когда сварят его живого в котле или сдерут с него грешную кожу“. Сходная ирония в диалоге, в словах колдуна: „Э, козак! знаешь ли ты... Я плохо стреляю; всего за сто сажень пуля моя пронизывает сердце; я и рублюсь незavidно: от человека остаются куски мельче круп, из которых варят кашу“ (глава третья). Комический эффект могут вызвать слова Данила о галушках: „А брезгать ими нечего, — это христианское кушанье! Все святые люди и угодники божии едали галушки“ (глава четвертая); но они служат для того, чтобы придать определённый локальный колорит довольно мрачному контексту. То же можно сказать о смешении украинских песенных мотивов в речи безумной Катерины (глава тринадцатая). Таким образом, элементы комизма в „Страшной Мести“ (как языкового, так и вне-языкового) весьма немногочисленны и всецело подчинены общему тематическому заданию.

Вторым пунктом, в котором проявляется зависимость поэтического языка от фантастической тематики, можно считать применение гипербол и гиперболических сравнений при описании впечатления, вызванного фантастическими событиями в сознании действующих лиц, например: „Страх и холод прорезался в козацкие жилы“ (глава вторая); „Голос его, будто нож, царапал сердце“ (глава вторая); „Ему чудилось, что будто кто-то сильный влез в него и ходил внутри его и бил молотами по сердцу, по жилам... так страшно отдался в нем этот смех!“ (глава пятнадцатая). Этот гиперболический способ выражения распространяется иногда и на аффекты, не связанные непосредственно с фантастикой, например, в седьмой главе: „Дух занялся у Катерины, и ей почудилось, что волосы стали отделяться на голове ее“ (ужас Катерины вызван чисто-реальными угрозами Данила). Этот пункт был уже отмечен Виноградовым, но вне связи с тематикой¹⁵⁾.

Наконец, сказочной тематике „Страшной Мести“ явственно соответствует сказочный характер многочисленных и общеизвестных сравнений, одушевляющих воду и растительность (например: „весь Днепр серебрился, как волчья шерсть среди ночи“, глава четвертая¹⁶⁾) и еще более характерное для сказки применение числительных: „Не мало поплатились ляхи: сорок четыре пана со всею сбруею и жупанами да тридцать три холопа изрублены в куски“ (глава десятая).

Итак, мы видим, что не только причинная и временная связь между фантастическими мотивами и контрастно-симметрическое их расположение, но и ряд формальных (композиционных и языковых) признаков направлены на усиление фантастики. Этим оправдывается, в конечном счете, отнесение „Страшной Мести“ к особому „фантастическому жанру“ и определение ее, как „фантастической поэмы в прозе“; ибо понятие поэтического жанра должно включать в себя не только тематическое единство и эмоциональную согласованность сюжета, но и функциональную связь с определенными композиционными и языковыми элементами формы. Только при учете формальной стороны поэзии „поэтический жанр“ перестает быть вне-литературной абстракцией и делается применимым к конкретному историко-литературному материалу. И, наоборот, только при учете жанрового единства (или жанровой двойственности) отдельного произведения формальная

сторона последнего перестает быть суммой вне-эстетических „особенностей“ и приобретает значение для характеристики соответствующей литературной школы и эпохи. Попыткой такого применения понятия жанра к исследованию определенного поэтического произведения и является данная статья.

ПРИМЕЧАНИЯ

- 1) См. примечания к редактированному проф. Кирпичниковым изданию Гоголя (изд. Сытина, 1902, т. I).
- 2) Виноградов — Гоголь и натуральная школа, 1925, стр. 50—51.
- 3) Гиппиус — Гоголь, 1924, стр. 34.
- 4) См. примечания к редактированному им изданию Гоголя (изд. Сытина, 1902, т. I). См. также статью А. К. и Ю. Ф.—Русск. Ст. 1902, 3, стр. 643 сл.
- 5) О его малодоступных в С. С. С. Р. работах см. Виноградов, там же, стр. 37.
- 6) Гиппиус, там же, стр. 32.
- 7) См. примечания Н. И. Коробки к редактированному им изданию Гоголя (Библиотека Русских Писателей, под общ. ред. Е. В. Аничкова, изд. „Деятель“), т. I, стр. 375—376.
- 8) Характерно, что первое объяснение, непосредственно следующее за сценою с мертвецами (гл. 2), предназначено направить мысль читателя по ложному пути: „это колдун хочет утратить людей, чтобы никто не добрался до нечистого гнезда его“.
- 9) О троекратном появлении мотивов „мертвецов“ и „всадника“ см. ниже.
- 10) Заключительное сравнение („Так убивается старая мать козака...“) отделяет описание от последующего повествования в стилистическом, но не в семантическом (смысловом) отношении.
- 11) Ср. Мандельштам—О характере Гоголевского стиля, 1902, гл. 8а; Виноградов — Гоголь и натуральная школа, стр. 42 сл.
- 12) Ср. Мандельштам там же, гл. 22.
- 13) Это признает, напр., В. Гиппиус (Гоголь, стр. 225, прим. 22 и 23).
- 14) Гиппиус, там же, стр. 37; Виноградов—Гоголь и натуральная школа, стр. 50 сл.
- 15) Виноградов, там же, стр. 51—52.
- 16) См. также сравнение лесов с бородою „лесного деда“ (гл. 2), олицетворения Днепра (гл. 4 и 10) и деревьев (гл. 10 и 14).

Из наблюдений над синтаксисом русского былевого эпоса¹⁾

Поэтика былевого эпоса более полутора столетия привлекала внимание исследователей различных специальностей и толков. Да и в настоящее время продолжают появляться работы, выясняющие тот или иной вопрос исторического или собственно — литературного характера. Надо сказать, что сделано в этой области очень многое, — недаром изучением былевого эпоса занимались классики русской историко-литературной науки, недаром на почве изучения былин произошло столкновение между историко-романтическим и историко-реалистическим научными мировоззрениями. Правда, огромное большинство этих исследований относится к тому, что в настоящее время принято называть „тематикой“ былин; что же касается техники былинного творчества, то здесь неисследованного остается значительно больше. И сейчас еще нельзя сказать с достаточной определенностью, что собой представляет былинный стих, какова связь между размером и синтаксическим строем стиха, остаются неразработанными некоторые вопросы композиции, деления на жанры в пределах самих былин, да и вообще в области „устной“ литературной традиции.

Остается совершенно темным вопрос о поэтике былин, как о некотором систематическом целом. Термин „поэтика“ я понимаю, вслед за определением К. Borinski (*Die Poetik der Renaissance und die Anfänge der lit. Kritik in Deutschland*), как „науку о поэтическом искусстве, которая охватывает не только совокупность поэтических правил, но также и философское осознание сущности этого искусства и отношения его к действительности (zur Welt)“. О такого рода поэтике былин и в настоящее время приходится только мечтать.

В настоящей работе я ставил себе целью выяснение не особенностей тематики, а более узких и специальных вопросов былинной техники, именно — изучение некоторых ритмико-синтаксических особенностей словесного орнамента. Об этом словесном узоре, очень причудливом и ассиметричном на первый взгляд, можно сказать словами Гераклита „неявная гармония лучше явной“. Стихи былины, иногда совершенно уподобляясь друг другу в своем ритмико-синтаксическом строении, расходятся в следующем колене широкой вариацией с тем, чтобы снова замкнуться в строгие параллельные ряды. В этом узоре можно видеть две основные тенденции: сближение и расхождение.

¹⁾ Статья является переработкой доклада, читанного в Харьковской научно-исследовательской кафедре литературоведения 3 февраля 1927 г.

Даже там, где стихи почти совершенно совпадают друг с другом, мы находим разобщающие элементы и, наоборот, в совершенно разнородных стихах встречаются одинаковые составные части. Если продолжить изречения эфесского мудреца, можно сказать, что это — гармония лука и лиры.

При всем разнообразии словесного орнамента, для изучения его необходимо найти такой мотив, такую простейшую единицу, которая всегда оставалась бы равной сама себе и вместе с тем входила бы в качестве конструирующего элемента в любое из сложных словесных сочетаний.

Синтаксис былинного стиха тесно связан с его ритмом. Синтаксические приемы приходится наблюдать в неразрывной связи с другими стилистическими особенностями, например, с риторическими фигурами. Таким образом, простейшая единица — мотив, в качестве формообразующего начала, должна содержать в себе и начало ритмическое (ударение) и начало смысловое, т.-е. должна быть целым словом или группой слов; так или иначе, границей мотива должен быть словораздел. Сочетание таких неделимых единиц от словораздела к словоразделу является носителем и правильно распределенных ударений. Мало того, поскольку неделимая единица представляет собой нечто, имеющее словесный смысл, она всегда является каким-нибудь членом предложения и, следовательно, может либо содержать в себе смысловое, логическое ударение по отношению ко всему предложению в целом, либо не обладать этим свойством. Почти в каждом предложении находится какое-нибудь слово или группа слов, на которые падает наибольшая тяжесть смысла всего предложения (например: „сегодня Пушкинский день“ или „сегодня Пушкинский день“). В произношении логическое ударение подчеркивается средствами экспирации, т.-е. усилением грамматического ударения и паузой и по своему назначению, конечно, отличается от грамматического ударения. Итак, простейшая неделимая единица, которая могла бы входить в состав любого сложного сочетания в словесной ткани былинного стиха, должна обладать следующими свойствами: 1) она должна быть объединена одним грамматическим ударением, 2) должна представлять законченное синтаксическое целое, т.-е. заканчиваться словоразделом и 3) может быть носителем логического ударения.

В поисках такой единицы всего рациональней было бы обратиться к тому, что уже сделано в области изучения ритмики и синтаксиса былинного стиха. Но для этого необходимы некоторые предварительные разъяснения. Как уже было сказано, строение таких стихов отличается большим разнообразием. Для того, чтобы найти в былинах хотя бы два стиха, построенных, например, по силлабо-тонической системе, т.-е. содержащих одинаковое количество слогов и одинаковые промежутки между ударяемыми слогами, нужно потратить много времени. Стих в былине весьма отличается от того, что русская классическая метрика называла „правильным чередованием ударяемых и неударяемых слогов“. Более удовлетворяет былинный стих требованиям чисто тонического стихосложения, так как в каждом стихе содержится три или, по Коршу, четыре главных ударения. Начинается стих анапестом, заканчивается дактилем, место же среднего ударения можно определить лишь приблизительно, например:

Выходил он Дюк; да на боярский двор.

Но и эти правила соблюдаются далеко не всегда. Исследователям приходится вводить всякого рода дополнительные элементы: анакрузу

(Auftakt), теорию стяжений и т. д. Однако, то, что отличает прежде всего былинный стих от прозы — это расстановка ударений на третьем слоге от начала и на третьем от конца.

Своеобразный характер стиха заставлял некоторых исследователей вовсе отказываться от установления каких бы то ни было законов его. Для характеристики этого направления любопытно было бы привести заявление одного из первых собирателей „народных“ песен, Михайлы Попова, к сборнику „Российская Эрата или выбор наилучших новейших русских песен“ (1791 г.): „Со старинными песнями поступал я таким образом: по учинении оным из преогромныя стаи очень малого выбора, потщался в некоторых исправить не токмо разногласия и меру во стихах, но и переставлял оные в иных с одного места на другое, дабы связь течения и смысла сделать через то плавнейшою и естественнейшою“. „Кто бы задумал искать правил для них, тот потерял бы понапрасну время“, говорит Самсонов („Вестник Европы“ 1817 г.). Того же мнения держится и Конст. С. Аксаков в статье „Богатыри времен вел. кн. Владимира по русским песням“ (т. I, 1861): „Наша народная песня, особливо богатырская, не обнаруживает определенной версификации и не имеет определенного метра, который отличал бы ее от прозы“, говорит он. „У нашего народа стихов собственно нет“.

Своеобразие былинного стиха заставляло исследователей искать выхода в области общестилистической и музыкальной. Так, например, Шафранов в своей работе „О складе народно-русской песенной речи, рассматриваемой в связи с напевами“ приходит к следующим выводам ¹⁾: „Народно-русское стихосложение есть стилистическое, не имеющее ничего общего с просодиею, но оно тем не менее не уступает в музыкальности стихотворениям просодическим. Главнейшую особенность склада нашей народной песенной речи составляют повторения и параллелизм. Истинная основа строя песенной речи заключается в песенном ее напеве“. Точно так же и Вал. Брюсов („Предисловие к книге Добролюбова „Собрание стихов“ 1900 — „О русском стихосложении“), отказываясь от установления определенной закономерности в расположении ударений, говорит о счете „образов“, „значащих слов“, которые и составляют внутренний ритм стиха.

Все перечисленные работы не могут дать нам существенных указаний относительно основной, неделимой единицы, так как отказываются от рассмотрения метра или ритма стиха по существу. В работах Шафранова говорится о необходимости изучать самую мелодию стиха, без чего невозможны какие бы то ни было исследования ритмики былинного стиха. При пении в стихи вносится элемент количества, следовательно, различие слогов долгих и кратких, как в греческой античной метрике и ведется счет мор (χρόνοι ῥήτοι).

С наибольшей полнотой и стройностью эти положения выражены в замечательных работах Корша „О русском народном стихосложении“, 1901 г. Корш также вводит понятие количества, подобное античной метрике.

Всего в стихе, по его мнению, 16 мор, которые делятся на 4 такта или на 2 диподии, по 2 такта в каждой, например:

„Ах, вы сѣни, | мои сѣни, | сени нѡвы | е мой“.

¹⁾ Формулировка проф. Фаминцына — „Отчет о 23-ем присуждении наград гр. Узорова“, стр. 134.

Это пример стиха восходящего, в песне же „Барыня“, стих нисходящий. Последние два такта, т.-е. 8 мор, всегда выражены в былинном стихе в стяженной форме:

из — — — / — — — \ — — — — — получается — — — / — — — \ (—).

Последняя мора поглощается паузой, и три слога сливаются в один, длящийся 3 простых времени:

В чердаке бы | ла бесе́да | доро́г ры́бий зу́б.

Такие же стяжения могут происходить и в других тактах стиха. Ударение первых анапестов (тактов) в каждой из диподий несколько сильнее, чем ударение, падающее на вторые анапесты (такты) тех же диподий. Таким образом, „с точки современной музыки и та и другая половины стиха предоставляют собой восходящую ритмическую величину из двух тактов в $\frac{1}{4}$ или $\frac{3}{8}$ “. Стягиваться могут слоги, не носящие на себе ударений или с ударением третьестепенным, тогда как слоги с ударением первостепенным и второстепенным обязательно сохраняются.

Вот пример до последней степени стяженного стиха:

Овёчушкй | косма́тушкй.

Теория Корша, при помощи стяжений, в состоянии охватить огромное разнообразие ритмов былинных стихов в пределах от 16 до 8 слогов и приводит это разнообразие к строгому единству. К сожалению, эта теория может быть принята лишь в том случае, если положить в основу изучения стиха количество, что для русского языка возможно только при пении. В противном случае мы из области искусства слова неизбежно должны будем перешагнуть в пределы искусства звука. Построениями Корша мне не удастся воспользоваться еще и потому, что такт его вовсе не считается со словоразделом и, таким образом, расходится с первоначально поставленным заданием.

По такой же точно причине приходится отбросить и так называемую „классическую“ теорию стиха, т.-е. взгляд тех исследователей, которые вслед за Третьяковским считают, что „народный стих“ ничем не отличается от других стихов на русском языке и содержит обычные стопы: хорей, хорей с дактилем или только дактили.

Особо следует рассмотреть исследования, которые принимают во внимание лишь счет ударений в каждом стихе. Так, например, Востоков в „Опыте о русском стихосложении“ (2-ое изд. 1817 г.) уже высказал все то, что сто с лишним лет спустя повторил Жирмунский в своем „Введении в метрику“. Востоков находит, что названия слогов „долгий“ или „краткий“ несвойственны русскому языку, „ибо повышение голоса совсем не то, что протяжение его... Долгие слоги столь же коротко и скоро произносятся, как прочие слоги, на коих голос понижается и которые слышатся как краткими“. Ряд слов, в коем одному слогу, повышаемому, подчиняются прочие слоги, понижаемые, например, „пойдеш ли ты со мною“, Востоков называет прозодическим периодом. В народно-русских стихах считаются не стопы, не слоги, а прозодические периоды, т.-е. считаются ударения, по которым и должно измерять стихи старинных русских песен. Следовательно, сколько ударений, столько и периодов; бывает же их в стихах, по мнению Востокова, от одного до четырех.

Приведу еще одну интересную мысль Востокова: „поелику размер сей (т. е. народного стиха) основан не на равносложности и не на порядке стоп, то и не составляет в нем разночисленность слогов и разноместность ударений существенной негладкости и разногласицы. Вольность сия нередко еще благоприятствует непринужденному выражению и языку чувств“. То, что Востоков называет „прозодическим периодом“, значительно более соответствует искомой величине — „простейшей ритмико-синтаксической единице“, — чем упоминавшиеся уже такты и стопы.

Небезынтересно проследить за развитием мысли Востокова у других, более поздних исследователей. Так, Перевлесский, непосредственно примыкая к Востокову („Русское стихосложение“ 1853), называет „прозодический период“ Востокова „тактом“, а ударение, составляющее как бы вершину прозодического периода называет почему-то „логическим“; Классовский¹⁾ ту же величину называет „тоническим периодом“. Обе эти работы вносят очень мало нового. Новый и очень важный оттенок мысли вносит Изм. Срезневский („Мысли по истории русского языка“, гл. VII, 1850 г.). „Прозодический период или „стопа“ (по терминологии Срезневского), отмеченная отдельным ударением и заключающая в себе определенное количество слогов, должна быть и по содержанию отдельной частью мысли или фразы; с окончанием стопы должно было оканчиваться и слово... Сделались возможными такие народные песни, которые отличаются от обыкновенной разговорной речи только музыкальным напевом и в которых выражения по своей форме так мало зависят даже от напева, что одну и ту же песню можно прилаживать к напеву и так и иначе, и вставляя слова, и выпуская, и меняя их порядок“.

Потебня, в начале 80-х годов, еще более уточнил учение Срезневского о синтаксической стопе и этим самым сказал почти все то, к чему пришли современные исследователи стиха — Томашевский и Р. Якобсон. В качестве стихообразующего фактора Потебня, употребляя термин Срезневского, устанавливает „синтаксическую единицу“. „Она может представлять а) или строгое синтаксическое и вместе звуковое единство, когда состоит из междометия (в малорусских примерах, гей, ой, и пр.) или одного слова, как члена предложения, или б) единство относительное, из совокупности членов предложения, объединенной и фонетически единством господствующего ударения, называемого силой речи ударением логическим, хотя оно есть исключительно грамматическое“. (Объяснение мр. и сродных народных песен, том II, колядки и щедровки, 1887, стр. 19). Таким образом, синтаксическая стопа отличается от звуковой тем, что она осмыслена и вместе с тем организована при помощи грамматического ударения. Поэтому-то и более сложные образования, как стих, также должны быть осмыслены.

Потебня пишет далее: „Реформа“ (т. е. введение тонического стихосложения) только стеснила русское книжное стихосложение относительно обязательности для стиха числа слогов и относительно распределения этимологических ударений; но это стеснение, действующее и донныне, лишь временное: оно бессильно изменить свойства языка: представляемую им возможность не только в пении, но и в произношении (разрядка Потебни) уравнивать по времени неравносложные синтаксические стопы. Этим свойством языка пользовался уже Пушкин

¹⁾ Классовский — „Версификация“, 1863.

в конце своей деятельности, например, в произведении „Яныш Королевич“, „Сказка и рыбаке и рыбке“.

Сопоставим этот взгляд Потебни с мнением Р. Якобсона („О чешском стихе“, Прага, 1923): „Несомненно велико насилие, состоящее в систематическом членении на двух- или трехсложные сегменты языка, которому подобное членение чуждо, но... вне насилия нет поэзии“ (стр. 100). „Ритмическая инерция силлабо-тонического стиха навязывала стихотворной речи искусственную фразировку и интонацию. Русский стих XIX в. не считался с редукцией ударных гласных“ (стр. 101). Для стихов Маяковского, по мнению Р. Якобсона, „ритмической единицей является, как и в русском народном сказовом стихе, слово или словосочетание, объединенное одним динамическим акцентом“ (стр. 103).

Оставив в стороне вопрос о насилии над языком в стихе, который, как справедливо указывает Р. Якобсон, относится к истории поэтики, мы устанавливаем, что мнение Потебни об основе „народного“ стиха — синтаксической стопе — сохраняет все свое значение и в современных, бесспорно ценных исследованиях¹⁾.

Таковы важнейшие работы по изучению так называемого русского „народного“ стиха вообще и былинного стиха в частности. Не имея возможности в настоящей работе подробно остановиться на просодии былинного стиха, ограничусь лишь заявлением, что наиболее подходящим к основному заданию и наиболее плодотворным принципом мне представляется учение о значущей стопе, объединенной одним динамическим ударением или, по терминологии Востокова, учение о „прозодическом периоде“, который для краткости я, вслед за Перевлесским, буду называть тактом. Для большей ясности изложения я приведу несколько стихов былинного текста (по сборнику Григорьева № 377):

Во стóльном то | гóроде | во Кíеве,
 Да у лáскового | кнѣзя | да у Владíмира,
 У него́ было | пировáние | да был почéстен пѣр
 А и было | на пирѹ | у него | собрано:
 Кнѣзьѣ - бояре | купцы - гости | торгóвыѣ
 И сѣльны́е | могу́чие | богáтыри
 (А) Да всё | полѣницы | да преудáлыѣ.

В каждом стихе мы встречаемся с четырьмя ударениями, при чем последние два падают на последнюю синтаксическую группу, последний такт. Кроме этой последней синтаксической группы, в каждом стихе есть еще две, причем на каждую падает по одному ударению. Такое деление стиха на три части было бы совершенно невозможно, если бы по самому свойству динамического ударения в русском языке не существовало бы многочисленных случаев энклизы (т.-е. подчинения предшествующему ударению, как в прозе „на́ воду“, „ты, брат“, „он мол“). Ссылаясь на неопубликованные работы Корша, Р. Якобсон в своей работе о чешском стихе пишет: „Подчиненные слова очень тесных словосочетаний имеют нормально в русском языке вместо динамического ударения только повышение тона“ (стр. 23). О тех же случаях энклизы он пишет и далее в характеристике просодии Маяковского

¹⁾ Любопытно, что представители того же „Опояз“, к которому принадлежит и Р. Якобсон, обвиняли Потебню в том, что он „при выяснении сущности поэзии оставил в стороне вопросы ритма и звука. О них у Потебни имеется всего несколько строк. Это нежелание считаться с рядом массовых фактов коренного значения“... и т. д. (Статья Виктора Шкловского о Потебне. Сб. „Поэтика“, стр. 5).

(стр. 103 и след.). Но для этого незачем ссылаться на неопубликованные работы Корша, так как в статье последнего об ударениях в русской народной поэзии приведено достаточно большое количество таких энклитик, которые он классифицирует по синтаксическим категориям, именно:

1) Приложение предшествующее (в виде первой части сложения) подчиняет себе определяемое. Так, в нашем примере: „князь*́* - бояре“, „купцы*́* - гости“ или в стихе

„Глубота, глубота, океа*н* - море“.

2) Определяющее прилагательное подчиняет себе определяемое существительное, например, „почетен пир“,

„Говорил Соловей таков*о* слово“,

или

„А летал орел над син*и*м морем“,

3) Дополнение в родительном падеже, управляемое существительным, обращает это существительное в энклитику, например:

„Пригоню ли тебе голуб*е*й стадо“.

4) Глагол - сказуемое подчиняет себе подлежащее, дополнение или обстоятельственное слово:

„И нос*и* платье разноцветное“,

„Вста*е*т рано - ранешенько“.

5) Сказуемое - глагол подчиняется предшествующему слову, по большей части имеющему главное в предложении логическое ударение, например:

„Тут Добрыне за бед*у* стало,

По целой ковриге за щек*у* мечет“.

Кроме того, Корш указывает много случаев энклизы, которые трудно подвести под определенные грамматические категории. Этот ученый полагает также, что, чем стихотворение старше, тем реже в нем попадаются случаи энклизы, не принадлежащие к разрядам наиболее естественным и, повидимому, древним. Мало того, судя по легкости, с какой эти менее естественные примеры устраняются посредством вставки односложных или двухсложных служебных слов, как ты, он, тот, тебе, и другими путями, можно даже думать, что настоящим былинам в их первоначальном виде была свойственна только энклиза разрядов первого, второго и пятого (Корш, стр. 73). Итак, к перечисленным уже случаям энклизы следует, разумеется, отнести и все служебные слова, которых в каждом стихе имеется довольно значительное количество. Былинный стих, в зависимости от напева, может быть весьма растянут даже до 20 и более слогов. Такое растяжение может быть сделано только на том основании, что имеющееся значительное количество энклиз вовсе не припятствует объединению большого числа слогов в один такт, объединенный общим ударением.

Соединение трех тактов в один стих связано с определенным счетом слогов в каждом такте. Правда, определить точное количество слогов в такте нельзя, потому что это величина не постоянная, так сказать, а переменная. Указать же пределы колебаний обычного былинного стиха можно, рассматривая, например, схему Корша. Если в основу быliny положен четырехтактовый стих по 4/4, мы получим — — — — | — — — — || — — — — | — — — — с цезурой после первой диподии. После всех обычных стяжений в конце стиха и перед цезурой, мы получаем — — — — | — — — — (—) | — — — — — — — —. Считая, что все слоги до первого ударения относятся к первому такту, как это всегда

и бывает в действительности, можно видеть пределы колебаний числа слогов для этого такта от первого ударения до второго, т.-е. от 3 до 6. Точно таким же образом на долю второго такта приходится от 6 до 1 и на долю третьего от 5 или 6 до 3. Более всего подвержен колебаниям второй такт, где низший предел — один слог. В приведенном нами выше отрывке в первом стихе:

„Во стольном то городе во Киеве“ число слогов по стопам $4 + 3 + 5$, во втором — $6 + 2 + 6$, в третьем — $5 + 4 + 6$, в четвертом — $4 + 6 + 3$, в пятом — $5 + 4 + 4$, в шестом — $4 + 4 + 4$, в седьмом — $3 + 4 + 6$. Число слогов в среднем такте обычно меньше, чем в двух крайних, потому что в его пределах энклиза встречается реже. Все эти данные, повторяю, действительны для более или менее нормального былинного стиха со счетом слогов от 7 до 13, правда, исключения будут довольно редки, так как обычный стих содержит от 11 до 13 слогов.

Отдельные былинные стихи, т.-е. сочетание трех тактов, обычно представляют законченное синтаксическое целое: это либо отдельные, самостоятельные предложения, либо распространенный какой-нибудь член предложения. Сочетание рядом стоящих стихов обычно представляет собой период, и очень редки стихи вовсе обособленные. Обособленные стихи являются либо распространенным обращением, например:

Государь ты, князь Владимир, столонокиевский

либо приложением, например:

Едино было чадо милое,
Удал добрый молодец на возрасте.

Период — это в значительном числе случаев слитное предложение или сочинение предложений. Случаи подчинения значительно реже и встречаются они как бы в скрытой форме, так как подчиняющие речения отсутствуют, например:

Есть там калашницы хорошие,
По калачику с'едим — по другому хочется,
По другому с'едим — по третьему душа горит.

Смежные стихи составляют период, в пределах которого развертывается какая-нибудь из риторических фигур. Очень часто один период можно отделить от другого, руководствуясь границами такой риторической фигуры. К описанию фигур в былинах я и перехожу.

Наличие в былине такта важно не только для изучения стиха, но и для фигур, которые известны под терминами синтаксического параллелизма и вариации. Сущность этого приема заключается в том, что два рядом стоящих предложения (в нашей области — два смежных стиха) повторяют полностью или лишь частично порядок членов предложения. В былинном стихе этот прием чрезвычайно распространен, при чем очень часты случаи либо полного параллелизма, например:

Матушка Добрынюшке говаривала,
Матушка Добрынюшке наказывала,

или только частичного, например:

Скидывал он с себя платья — ты каличьи,
Раздувал лапотцы семи шелков,
Обувал на ножки - то сапожки сафьянные,
Надевал на ся платьица цветные,
Взимал тут он к себе своего доброго коня,
Садился тут Илья на добра коня

В этом последнем отрывке наблюдается лишь частичный параллелизм, именно глаголов и энклитик, содержащихся в первом такте, остальные два такта представляют вариацию. Приведу пример параллелизма двух стихов с вариацией третьего такта в третьем стихе:

Тут и больш-от хоронится за среднего,
 Да середний хоронится за меньшего,
 От меньших, сидят, долго ответу нет...

Это образец сложной фигуры, каких немало встречается в эпосе, — эпанастрофа. Кроме того, здесь наблюдается полное параллельное совпадение первых двух стихов и частичное совпадение порядка слов второго и третьего стихов. Совпадают, как видим, первая и вторая синтаксические стопы, а третья представляет вариацию. Можно видеть, что и эпанастрофа также составляется из синтаксических стоп („за среднего“ ... „да средний“, „за меньшего“ ... „от меньших“).

Из приведенных наблюдений можно сделать вывод, что синтаксический параллелизм в былинах возможен благодаря параллелизму синтаксических тактов, и, так как в стихе три такта, поэтому и все многочисленные случаи параллелизма и вариации можно свести к трем: совпадение одного такта, двух тактов и всего стиха. Несовпадения, естественно, приходится на долю вариации, которая может быть установлена не иначе, как на фоне параллелизма. Но не только фигура параллелизма составляется из этих тактов — то же самое мы видим и на примере фигуры эпанастрофы.

Для того, чтобы решить принципиальный вопрос о зависимости фигур от повторения тактов, рассмотрим теоретически возможные случаи, расположив основания синтаксических стоп по грамматическим категориям. Основанием стопы я называю либо сказуемое - глагол, либо существительное в функции подлежащего или дополнения, либо определение - прилагательное, на которые падает ударение, объединяющее всю стопу. Итак, если в основании стопы под ударением находится сказуемое - глагол, могут представиться следующие случаи:

1. Глагол, находящийся в основании, повторяется в двух или нескольких смежных стихах на одном и том же месте, образуя анафору, эпифору или симплоку. Этот случай представляет также один из видов частичного параллелизма, например:

Надай - ка ему ты злата - серебра,
 Надай - ка ему злата ты долюби.

В анафоре участвуют первые такты. Конечно, эти же такты образуют частичный параллелизм, которого, строго говоря, во вторых тактах, а тем более в третьих уже нет. Аналогичных случаев эпифоры и симплоки приводить не буду, чтоб не загромождать изложения. О последней фигуре следует заметить, что, встречаясь в смежных стихах, она создает полный параллелизм.

2. В основании нескольких смежных стихов встречаются различные глаголы на одном и том же месте, образуя частичный синтаксический, но не лексический параллелизм. Такие случаи обычно реториками не рассматриваются, хотя сочетания этих глаголов, кроме описанного только - что ряда, создают еще и другие довольно разнообразные фигуры.

Пример синтаксического параллелизма частичного, в начале стиха:

Хватил - то он татарина под пазуху,
 Вытащил погана на чисто поле,
 А начал у поганого допрашивать.

Здесь мы встречаемся с синтаксическими и отчасти с лексическим параллелизмом в первых двух тактах. То же можно встретить и во второй половине стиха — последние два такта:

Там Господу - то Богу | он молился есть,
 Во Ердань - то реченьке | купался он,
 В кипарисном деревце | сушился бы,
 Господнему - то гробу | приложился да.

Характерны случаи энклизы в конце стихов. Стих растягивается на один слог словами, лишенными не только ударения, но почти и значения. Эти слова служат исключительно для заполнения интервала, входя в соответствующий такт. Отметим также одинаковый характер морфемы (прошедшее несовершенного вида), а также и то, что по своему значению все эти глаголы представляют собой понятия, подчиненные одному роду (ряд благочестивых поступков). Так устанавливается параллельность синтаксических рядов по нескольким направлениям, иногда почти сливая стихи - предложения до полного тождества, иногда разводя стихи на очень большое расстояние. И во всех этих случаях можно вспомнить изречение Гераклита о луке и лире.

Следующий, третий, случай риторических фигур на основе глагола-сказуемого представляет более сложные фигуры, каковы: а) анадиплоза (стык, *congeninatio dictionis ex ultimo loco praecedentis et principio sequentis*), б) анадиплоза, соединенная с симплокой, с) анадиплоза, соединенная с наростанием, что создает *climax* (градация), d) кольцо.

Приведу пример наиболее характерный:

Котóрый | сто́я стоит, той сѣдя сидит,
 Котóрый | сѣдя сидит, тот и лёжа лежит.

Здесь 1) анафора, 2) анадиплоза, 3) градация, 4) — а) синтаксический параллелизм, б) параллелизм морфем, 5) рифма и 6) анноминация. Все эти фигуры образованы парами параллельно расположенных синтаксических стоп, за исключением фигуры *anponinatio*, которая помещается в пределах одной стопы, так как объединена одним ударением (один из обычных случаев энклизы).

Наконец, четвертый случай, когда место сказуемого - глагола, лежащего в основании, вовсе не упорядочено и самые эти глаголы различны:

Как тут опять Ильюше не дойдет сидеть,
 Скоро он к поганому подскакивал,
 Ударил как клюшой его в голову,
 Как тут - то он поганый да захамкал есть.

В некоторых случаях, правда, очень редких, такое неупорядоченное расположение глаголов в стихах связано с *enjambement*, например:

Даёт | свое плáтье Калѣ́ка Алеше Попóвичу,
 Не откáзываючи. | А на себя́ надева́л
 То плáтье | богатырское
 (Кирша Данилов, № 19).

Стихи, очевидно, разрушены, так как в первом стихе мы встречаем четыре синтаксические стопы, а в третьем только две. Богишич (как и Востоков) полагал, что *enjambement* служит признаком разрушения эпического стиха и что столь часто встречающийся параллелизм вводится в эпический стих для того, чтобы растянуть предложение, что дает возможность избежать таких *enjambement*.

В классической работе Александра Н. Веселовского о психологическом параллелизме приводятся многочисленные случаи этой фигуры в фольклоре многих народов. Однако этим исследованием мне не пришлось воспользоваться вследствие того, что Веселовский ставит перед собой задачу генетического характера и решает вопросы о содержании понятий. У меня же здесь задача более узкая — чисто морфологического характера. То же нужно сказать и о работе Бориса Солодова „Экскурсы в область поэтики русского фольклора“ в сборнике „Художественный фольклор“, М. 1926 г., где говорится о приеме „постоянного или ступенчатого сужения образа“.

Если в основу такта положено существительное или прилагательное, мы встречаемся с теми же явлениями, что и в тактах с глагольной основой. Приведу для образца лишь несколько примеров:

Уж вы гой еси, князи, да нонче бояра,
Да все же купцы - гости торговые,
Вы не знаете ли где - ка да мне обручницы,
Обручницы да мне - ка да супротивницы,
Супротивницы мне - ка да красной девицы,
Красотой бы красна да ростом высока,
Лицо - то у ней да было б белый снег,
Очи у ней да быф у сокола,
Брови черны у ней да быф два соболя,
А реснички у ней да два чистых бобра.

В этих стихах встречаем анадиплозу, заключающуюся в повторении существительных, заполняющих целиком синтаксическую стопу. Во второй же половине отрывка (здесь пример не совсем удачен) параллельные ряды в начале и конце стиха (собственно, симплока) существительных, играющих одинаковую ритмическую роль. Приведу пример беспорядочной расстановки существительных:

Уж ты гой еси, дружина добрая,
В котору дорожку наш путь лежит,
В Киев ли ехать, аль в Чернигов,
Аль к тому морю Синему.

Ряды глаголов имен располагаются иногда независимо друг от друга, иногда же переплетаются в одну сложную фигуру. Я не буду рассматривать подробно многочисленные и сложные риторические фигуры, встречающиеся в былевом эпосе, тем более, что эту работу проделали такие ученые, как Миклошич и проф. Лука Зима (работами последнего я отчасти пользовался в предшествующем изложении). Здесь важно было ответить на принципиальный вопрос о связи между риторическими фигурами и тактом. Последний и является такой „простейшей ритмико-синтаксической“ единицей, при помощи которой можно, так сказать, измерить и былинный стих и былинную риторическую фигуру.

Строение стиха и риторические приемы являются совершенно формальными областями. Для изучения их нужно было узнать только формальные, совершенно объективные свойства составляющей их единицы. Но эта простейшая повествовательная единица содержит свойство менее формального характера, именно — на каждый из членов предложения может попасть логическое или фразовое ударение, конечно, отличающееся от чисто грамматического или, вернее, морфологического ударения. В предложении носителем логического ударения является

какой-нибудь один из компонентов, поэтому и в стихе былины один какой-нибудь такт содержит в себе также и логическое ударение. Отыскать логическое ударение в устной речи можно по признаку экспирации, которая всегда подчеркивает слово, являющееся носителем логического ударения (например: Илья - богатырь, Илья - богатырь), в былинах же объективными признаками слов, носителей логического ударения, иногда являются некоторые из рассмотренных уже нами фигур, другие же фигуры, наоборот, делают слова индифферентными к восприятию логического ударения. Рассмотрим некоторые случаи, например:

Стоит - то там шатер белополотняный,
 Стоит - то там шатер еще смахнется,
 Стоит шатер там еще размахнется,
 Стоит шатер еще ведь уже сойдется,
 Стоит шатер там еще разойдется.

Первые два такта представляют собой анафору, предусмотренную уже в нашем в первом случае. Третья стопа образует параллельный ряд различных сказуемых — случай второй. Логическое ударение падает, очевидно, на этот последний ряд. Для проверки приведем аналогичный случай, когда при имеющейся также анафоре двух первых тактов третий такт с основой — существительными, но различными:

Не знаю я тебе да ни имени,
 Не знаю я тебе ни изотчины.

Результат получается тот же. Можно сделать вывод, что стопы, составляющие точные параллельные ряды в начале или в конце стиха (так же, как и типа симплоки), логического ударения не имеют. По нашей прежней классификации это первый случай. Наоборот, параллельный ряды начала и конца стиха, содержащие различные глаголы или имена, таким логическим ударением располагают (случай второй). Очень трудно расставить логические ударения в случае сложной фигуры — там все слова оказываются значущими, например:

А не темная туча тучилась,
 А как темна туча да ведь грозная,
 А как туча тучилась, как бы гром гремел,
 Как бы гром гремел да частый дождик шел.

Назовем условно предложения без ясно выраженного логического ударения „словесным орнаментом“ и, наоборот, периоды с отчетливо-выраженным логическим ударением „сообщением“. Последнее понятие можно разбить, опять же условно, на два более привычных нам понятия — термины „описание“ и „повествование“. „Описанием“ назовем те периоды, в которых логическое ударение падает на именную основу синтаксической стопы, „повествованием“ — периоды, в которых логическое ударение падает на глагольную основу, преимущественно действительного залога или глаголов движения. Пример описания:

Молодцы на конях одноличные,
 Кони под ними да однокарие были,
 Жеребцы все латинские,
 Узды - поводы у них да сорочинские,
 Седельники были на золоте,
 Сапожки на вожжах зелен - сафьян,
 Зелена сафьяну - то турецкого,
 Славного покрою - то немецкого,
 Да крепкого шитья - де ярославского.
 Скобы, гвоздь да были на золоте,
 Да кожаны на молодцах лосинные,
 Да кафтаны на молодцах голуб - скурлат, --
 Да источниками подпоясано се.

Логическое ударение падает на стопы первую и третью, иногда одновременно, т.-е. все же на именную основу.

Пример повествования:

А в те поры Алеша того не слушался,
Звился с товарищи и вон пошел,
Садился на добры кони.
Поехали ко Сафат-реке.
Поставили белы шатры,
Коней отпустили в зелены луга,
Стали опочив держать.

Последний случай, четвертый — неупорядоченная расстановка глаголов или существительных, как это ни странно, представляет довольно редкое явление, но выделение слова, носящего логическое ударение, не представляет затруднения, так как выделяется оно на общем основании, путем экспирации. Пример:

Садился Дюк да за дубовый стол,
Понесли как чары пива пьяного,
Чару в руку взял да он и в рот не взял.

Четвертый случай — неупорядоченной расстановки глаголов и существительных — также содержит в себе повествование.

Итак, функции четырех фигур распределяются следующим образом:

1 случай. Повторение одинаковых глаголов или имен на одном и том же месте в ряде смежных стихов — словесный орнамент.

2 случай. Различные глаголы или имена на одном и том же месте в смежных стихах — повествование или описание.

3 случай. Сложные фигуры с глаголом — большей частью орнамент.

4 случай. Место глаголов и именных основ не упорядочено — повествование.

Названия эти, конечно условные так как и словесный орнамент служит в действительности также целям сообщения, поскольку слов незначащих вовсе не бывает.

Последняя классификация относится, собственно, к области композиции, а эта очень обширная область со своими особыми задачами не может быть предметом рассмотрения в настоящей работе.

В заключение приведу тезис, который суммирует все вышеизложенное. „Простейшая повествовательная единица“ — это синтаксическая стопа — основа, на которой строится ритмика былины и часть стилистики, именно — риторические фигуры. Такт, синтаксическая стопа, служит основанием для некоторых явлений композиции.

Происходит это потому, что в синтаксической стопе содержится:

1) ритмообразующий компонент — объединяющее стопу динамическое ударение, 2) такая стопа занимает определенное место в предложении (отсюда фигуры) и наконец 3) простейшая единица может быть носителем логического или фразового ударения.

Настоящая работа представляет собой конспективное изложение некоторых результатов исследования. Вопросы здесь, в сущности, только поставлены и дается характеристика метода, способа их разрешения, но установить, например, связь между размером и синтаксическим строем, — все это пока дело будущего.

Г. І. ТЕСЛЕНКО

Розкопи Верхньо-Салтівського могильника 1920 року

Влітку 1920 року за керовництвом професора О. М. Покровського відбулись коштами археологічної секції Харківського Губерніяльного Комітету Охорони Пам'ятників Мистецтва й Старовини невеличкі розкопи Верхньо-Салтівського могильника¹⁾.

Протягом двадцяти літ, з моменту свого знаходження, Верхньо-Салтівський могильник приваблює до себе увагу численних дослідувачів. Розкопи раз по раз робилися й Д. І. Багалиєм, Е. П. Трефільовим, О. М. Покровським, Н. Я. Макаренком, П. П. Ефименком та О. С. Федоровським. Майже що-року систематичні розкопи робив і В. А. Бабенко. Року 1919 підчас германської окупації України один німецький полк, що стояв у Верхньому Салтові, відкрив чотири камери. Колекції цих розкопок були вивезені до Німеччини. На жаль, ми про їх нічого не знаємо. Загалом до року 1920 відкрито було 400 камер. З 1920—1927 р. розкопи провадив Бабенко.

Колекції Верхньо-Салтівського могильника розкидані по різних музеях Москви, Ленінграду, Харкова, що вельми ускладняє вивчення культури могильника. Спостерігається навіть розрізнення (тоб-то поділення) окремих камер. Наприклад, з розкопок О. М. Покровського року 1901 частина колекцій знаходиться в Археологічному Музеї Харкова, інша частина в Московському Історичному Музеї.

Ми відкрили лише три камери. Спільної траншеї для всіх камер ми не робили, тому що перші дві камери знаходились безпосередньо на стінці яру й тільки для третьої камери довелось прокладати траншеї зверху. Всі проходи та камери лежали рівномірно один одному в напрямі з південного сходу на північний захід. Обвалена земля заповнювала їх, і тому поховання знайдено порушеними. Проходи розтошовані перпендикулярно до камер і закінчуються іноді одним ступенем униз до камери.

КАМЕРА I

Прохід SO—NW: довжина 2 м. 27 ст., шир. 58 ст., височина ступеню 17 ст.

Камера SW—NO: довжина 2 м. 50 ст., шир. 2 м. 20 ст. височина 2 м. 45 ст.

¹⁾ В розкопах брали участь: хранителька Археологічного Музею К. І. Фіногенова, член музейної секції Е. А. Никольська, секретар археологічної секції В. М. Дукельський і помішниця завідувача Арх. Музеєм Г. І. Тесленко.

Камера мала вигляд прямокутника з округленими кутками й сте-лею — склепінням. Стіни камери з жовто-бурого суглинку були вкриті пилом вапни. При вичищенню камери викинено бронзову причіпку в виді коня з вушком до чіпляння на спині. Причіпка, близька з типу до цієї, є в Харківському Археологічному Музеї серед розкопок Д. І. Ба-галія. Іншої такої не зустрінено по інших розкопах. Крім причіпки, разом із землею викинено також просвердлену пташину кістку й за-лізного ножа.

В камері знайдені були три вельми порушені поховання: два до-рослі й одно дитяче. Два дорослі кістяки лежали простягнені на спині перпендикулярно до проходу, головою до південного заходу. Череп ди-тячий найдено праворуч од входу, біля північно-східньої стінки ка-мери, разом із кістками ніг дорослих кістяків. Інших кісток дитячого поховання не знайдено.

Біля правого плеча першого поховання стояли два посуду: один — в виді глека, другий — низький горщик із дірками для почеплювання — лежав перекинутий догори днищем і набитий був землею. Близьче до стінки лежала бараняча стегнова кістка та невелике металеве дзер-кальце з неясним орнаментом. На обох кістяках разом із кістками рук та ребрами лежали розкидані окремі намиста: шкляні, сердоликові, з гірського кришталю, всього 38 намистин, із них три бурштинові (ян-тарні), що їх давніше не зустрічалось зовсім у Салтівському могильни-кові. Крім того, одна місяцеподібна причіпка, чотири срібні диргеми, кожний з двома просвердленими дірочками, десять литих бубончиків і чотири гудзики, три визолочених, один бронзовий. На рівню ніг знай-дено вісім срібних штампованих платівок з рослинним орнаментом, не-величкий шматок шкіри, бронзова карпоушка. Коло лівої ноги другого поховання лежали три залізних ножі, вложені в одну срібну піхву. В північно-західній стінці камери на висоті 10 ст. від підлоги знай-дено великий бронзовий бубончик нового типу. Здебільшого великі бубончики зустрічаються при похованню коня, литі з рядом борознок на поверхні. При люїським же похованні трапляються малі бубонці, значно рідше — великі, але тільки штамповані з високими пліскува-тими вушками. (Табл. I, мал. 1. № 1, 2. Табл. I, мал. 2. № 5).

КАМЕРА II

Прохід SO — NW: довжина 3 м., шир. 62 ст., височина ступеню 20 ст.

Камера SW — NO: довжина 5 м. 75 ст., шир. 5 м. 52 ст., висо-чина 4 м. 12 ст.

Велика, висока камера, майже квадратова й із склепінням. Уміщено в ній два вельми порушених поховання: жіноче й дитяче. Кістяки ле-жали перпендикулярно до проходу головами на південний захід.

Кістяки заховалися зле. Знайдено такі речі: намиста з 8 нами-стин, звичайного для Салтова типу, вісім литих бронзових бубончи-ків, один бронзовий браслет, бронзова причіпка з соколинними голів-ками, п'ять срібних бляшок із рослинним орнаментом, одно бронзове дзеркало з орнаментом у виді шостипромінної зірки, три невеличкі бронзві спіральки, одна бронзова карпоушка, три залізні ножі, дві застібки із шматками шкіри, одна бронзова каблучка, одна велика, кругла просвердлена раковина, що не часто зустрічається й відома тільки з розкопок Макаренка, одна бронзова сережка, одна золота сережка, що трохи відрізняється від звичайної форми — пірамідки з трьох

кульок. Близька до її з форми надруковано у Бабенка в Трудах XIII археологічного з'їзду. Потім одна бронзова рурочка. В розкопах Покровського є близькі до неї срібні рурочки з останками китиці всередині. Інша з тих же розкопок бронзова, трохи іншої форми — частина складного оздоблення з ланцюжками. Наша рурочка мала, мабуть, перше призначення, бо рештки всередині рурки можна приняти за рештки китиці. Вперше трапилися також у Салтові три округлих олив'яних пластівки: одна з чотирма дірками, дві менші з двома дірками, всі неясно орнаментовані. Очевидно, вони нашивалися на одужу. (Табл. I. Мал. 1. № 3, 4. Табл. I. Мал. 2. № 3, 4).

КАМЕРА III

Прохід SO — NW: довжина 3 м. 25 ст., шир. 59 ст., височина ступеню 30 ст. Камера SW — NO: довжина 1 м. 65 ст., шир. 1 м. 55 ст., височина 1 м. 97 ст.

Невелика, майже квадратована камера із склепінням. Підлога камери висипана вугіллям. Знайдено два поховання: чоловіче (діда) й жіноче, головою на південний захід. В головах лежала бараняча стегнова кістка. Між обома черепами лежали шість литих бубончиків і два дзеркала. Одно дзеркало із звичайним для Салтова геометричним орнаментом, друге — з драконом. В розкопах Бабенка (туди XIV арх. з'їзду) є дзеркало, що дуже нагадує наше. Очевидно, там дракон виображений схематично. Бабенко прийняв його за рослинний орнамент. Іншого подібного дзеркала в Верхньо-Салтівському погребіщі й у близьких до його могильниках Північного Кавказу знайдено не було.

Крім того, знайдено каркові кістки, кості ніг і рук; ребра були посушені до східної частини камери. Біля них нічого не знайдено. З правого боку жіночого поховання лежали дві ліктьові кістки з двома бронзовими обручками; кінці одного браслету злегка орнаментовані. Недалеко від руки знаходились фібула й бронзова сережка, два уламки бронзової рурочки, такої же, як у камері № 2, і шість намістин з уламками бронзової причіпки. (Табл. I. Мал. 2. № 1, 2).

ЛІТЕРАТУРА ДО ВЕРХНЬО-САЛТІВСЬКОГО МОГИЛЬНИКА

- 1901 г. Д. И. Багалей. Раскопки Верхне-Салтовского могильника. „Харьковские Ведомости“, № 190.
 1901 г. В. А. Бабенко. Археологические раскопки в Верхнем Салтове. „Харьковские Ведомости“, №№ 174, 178.
 1902 г. Труды Харьковского Предварительного Комитета по устройству XII археологического с'езда в Харькове, т. I, стр. 352.
 192 г. Известия XII археологического с'езда в Харькове, стр. 123.
 1902 г. Каталог выставки XII археологического с'езда в Харькове. Отдел древностей из раскопок, стр. 130 — 177.
 1903 г. В. А. Бабенко. Археологические раскопки в Волчанском уезде. „Харьковские Ведомости“, № 223.
 1905 г. А. М. Покровский. Верхне-Салтовский могильник. Труды XII археологического с'езда в Харькове, т. I, стр. 465.
 1905 г. А. М. Покровский. Дневник раскопок. Труды XII археологического с'езда, т. I, стр. 479.
 1905 г. В. А. Бабенко. Древне-Салтовские придонские окраины южной России. Труды XII археологического с'езда, т. I, стр. 434.
 1905 г. В. А. Бабенко. Раскопки катакомбного могильника в Верхнем Салтове Волчанского у., Харьковской губ. Труды Харьковской комиссии по устройству XIII археологического с'езда в Екатеринославе, стр. 547.
 1905 г. В. Л. Бабенко. Дневник раскопок Верхне-Салтовского могильника. Труды Харьковской комиссии по устройству XIII археологического с'езда в Екатеринославе, стр. 553.

- 1906 г. Н. Я. Макаренко Отчет об археологических исследованиях в Харьковской и Воронежской губ. Известия Имп. Археол. Комиссии, выпуск 19, стр. 122.
- 1906 г. В. А. Бабенко. Что дали нового последние раскопки в Верхнем Салтове. Труды XIII археол. съезда в Екатеринославе, т. I, стр. 381.
- 1906 г. В. А. Бабенко. Дневник раскопок в Верхнем Салтове, произведенных в 1905—6 году. Труды XIII археол. съезда в Екатеринославе, т. I, стр. 387.
- 1907 г. В. А. Бабенко. Дополнение к докладу: „Что дали нового последние раскопки в Верхнем Салтове“. Труды XIII археологического съезда в Екатеринославе, т. I, стр. 394.
- 1908 г. Д. Я. Самоквасов. Могилы русской земли, стр. 232.
- 1908 г. В. Я. Данилевич. Курс русских древностей, стр. 156.
- 1909 г. Д. И. Багалей. Русская история, т. I, стр. 66.
- 1909 г. А. А. Спицын. Историко-археол. изыскания. Журнал Министерства Народного Просвещения. Январь, стр. 72.
- 1909 г. Описание коллекций Имп. Московск. Археол. О-ва, пожертвован. Историческому Музею.
- Коллекция из Харьковской губ. Волчанского уезда, с. Верхний Салтов, собрание П. П. Ефименко.
- Древности, т. XXII, в. I, стр. 313.
- 1910 г. В. А. Барвинский. Верхне-Салтовские раскопки, „Утро“, 29 декабря.
- 1910 г. В. А. Городцов. Бытовая археология, стр. 424.
- 1911 г. В. А. Бабенко. Новые систематические раскопки исследования Верхне-Салтовского могильника в 1908 г. Труды XIV археологического съезда в Чернигове, т. III, стр. 216.
1911. В. А. Бабенко. Дневник раскопок. Труды XIV археологического съезда т. III, стр. 232.
- 1911 г. Б. А. Бабенко. Продолжение тех же раскопок. Труды XIV археол. съезда, т. III, стр. 238.
- 1912 г. А. С. Федоровский. Верхне-Салтовский камерный могильник VIII—X вв. Вестник Харьк. Истор. - Филолог. О-ва, в. II.
- 1913 г. В. А. Бабенко. Археол. иссл. памятников древней культуры в селе Верхний Салтов. Волчанский Земский Листок, № 20, стр. 7.
- 1914 г. А. С. Федоровский. Дневник раскопок Верхне-Салтовского могильника. Вестник Харьк. Истор. - филолог. О-ва, в. 5.
- 1914 г. В. А. Бабенко. 1) Памятники хазарской культуры на юге России. 2) Древние памятники хазарской культуры. 3) дневник раскопок в 1912 г. Труды XV археол. съезда, т. I.
- 1914 г. Arne. La suède et l'Orient. Archives d'Etudes Orientales vol. 8, p. 93.
- 1918 г. А. С. Федоровский. Доисторическое прошл. Харьк. губ., стр. 12.

Д. ГОРДЕЕВ

К стилистической характеристике Мартвильской росписи

Прошло уже десять лет с момента появления в печати интересных и богатых материалами „заметок“ нынешнего акад. ВУАН, в то время проф. харьков. университета, Ф. И. Шмита, в которых, попутно с основной темой, чрезвычайно энергично и широко было обрисовано то неприглядное положение, в котором незаслуженно находилось тогда изучение и исследование дошедших на Кавказе мозаик и фресок¹⁾. Как мне уже приходилось отмечать²⁾, эта часть его статьи в основной мысли не только для своего времени была справедливым отражением существовавшего положения дела, но и теперь, несмотря на ряд усилий и некоторых достижений в этой области за последние годы, она не утратила своего актуального значения. Ведь еще до сих пор не имеется в литературе даже подробных, я уже не говорю исчерпывающих, списков уцелевших до наших дней произведений средневековой и более поздней монументальной живописи хотя бы для одного из более или менее крупных районов Кавказа. И если мы не располагаем полными регистрационными описаниями большинства наличных мозаик и фресок, то тем менее можно насчитать попыток обследовать эти первоисточники с точки зрения изучения их стиля и техники. Некоторые росписи, в том числе и названная в заглавии настоящей работы, отмечались или даже описывались без надлежащего расчленения границ отдельных составных разновременных частей таких памятников. Помещаемый ниже очерк ставит себе основную целью посылно пополнить таковой пробел, а именно — дать классификационное разграничение составных участков Мартвильской стенописи на основании предварительной стилистической их характеристики. Вследствие вышеизложенного я и не имею здесь в виду останавливаться подробно на топографическом и иконографическом описании затронутого первоисточника; интересующегося в данный момент таковым вопросом я позволю себе отослать к наиболее полному из наличных описанию, заключенному в труде (на грузинском языке) Е. С. Такайшвили³⁾, где приведена и предшествовавшая основная ученая литература, посвященная Мартвил-и⁴⁾.

Но, прежде чем перейти к намеченной теме, я считаю необходимым предварительно предпослать несколько кратких указаний о времени и обстоятельствах сбора и проработки публикуемых теперь сведений. Первое и основное обследование этого памятника было выполнено в июле 1919 года в числе других работ, произведенных в западной Грузии по командировке Кавказского Историко - Археологического Института РАН (ныне АН СССР) в Тифлисе. Осенью того же года, а именно

6/XI, в заседании Кавказского отделения Московского Археологического Общества в Тифлисе же мною был прочитан доклад „Стилистическая характеристика Мартвильской храмовой росписи“⁵⁾, легший в основание настоящего очерка. Составленные в 1919 г. описания и заметки я имел возможность — правда, бегло — просмотреть и проработать перед первоисточником во время командировки в Ново-Сенакский уезд весной 1924 г. по сбору в музейный фонд Грузии секуляризованных церковных ценностей. На основании материалов, собранных во время указанных экспедиций, общих отчетов о коих я еще не имел возможности опубликовать, мною был прочитан на Батумском краеведческом съезде доклад, в котором я попытался набросать общую эскизную картину намечающейся группировки обследованных в Мегрелии (Мингрелии) росписей⁶⁾. В этом докладе Мартвил-и было отведено одно из основных мест, соответственно значению этого чрезвычайно интересного и сложного памятника. Некоторые данные и общие рассуждения, взятые мною в переработанном виде из упомянутой последней работы, вошли в заключительную часть настоящего очерка; в ней я делаю попытку дать набросок того фона, который, при более углубленной и всесторонней разработке и основного задания и сопроводительного исследования, дал бы возможность ясно выделить значение Мартвильских стенописей в окружающей среде родственных и территориально близких росписей.

Роспись Мартвильского храма⁷⁾ представляет из себя составное целое, отдельные части которого не только принадлежат к различным эпохам и художественным школам, но местами наслаиваются друг на друга и в общей массе дают картину пестрого сложного набора, созданного многовековой жизнью памятника. Естественным последствием указанного факта — одновременности возникновения отдельных частей этой стенописи — является пестрота и нестройность иконографического набора, перегруженного местами повторяющимися сюжетами⁸⁾, равно как и общая разрозненная бессистемность топографического размещения. Из сохранившихся в Мартвил-и стенописей несомненно наиболее раннюю группу составляют мозаика над западным входом в храм с остатками близлежащих древнейших фресок и открытые мною фрагменты, вероятно первоначальной фресковой росписи в виде восточной апсиды (отношу их ко времени „вторичного процветания византийского искусства“). Фрески в алтаре и в нижней конхе зап. апсиды составляют другую группу (относими мною к кругу „палеологовского“ искусства). Фрески купола, подкупольных столбов, малых угловых апсидок и южн. апсиды принадлежат, несомненно, к одной художественной школе, но, возможно, возникли не одновременно и писаны по кускам различными мастерами (по письму все эти фрески крайне близки одной группе восточно-христианских миниатюр, особенно частых с конца XV и до середины XVII в.в.). Ктиторские портреты середины XVII в., находящиеся на западной стене южн. апсиды, в нижнем регистре писаны поверх фресок первой группы и датируют их — фрески южн. апсиды возникли не позже первой половины XVII в. Роспись сев. апсиды исполнена специально по особому заказу в середине XVII в. Роспись же нарфика (если не считать указанных остатков древнейшей мозаичной и фресковой стенописи и фрагментов различных ктиторских портретов) представляет из себя единое самозамкнутое целое. Возникновение ее можно скорее всего отнести ко времени, предшествовавшему росписи кафоликона и южной апсиды.

Древнейшие фрески, выявившиеся из-под местами опавших более поздних фресок, видны главным образом в замке короба вимы

и по его сев. склону. В замке был писан ангел или архангел поясной в медальоне. Еще различима в контуровке вся верхняя половина изображения. На сев. склоне видны фрагментированные верхние части 2 мужских фигур в хитонах и иматиях (судя по сохранившемуся развитому свитку, вероятно пророки). Чрезвычайно гармонично выдержанная пропорциональность частей фигур, монументальность постановки, жизненность движений, изящная твердость детального, но не мелочного рисунка, умелое сочетание плавных округлых и ломанных линий в логически ясном беге прориси драпировок — все указывает на мастера, принадлежавшего к лучшей школе своего времени. Насколько можно судить при поверхностном изучении в бинокль этого, дошедшего только в прориси, памятника, — наиболее близкими стилистическими аналогиями я бы считал мозаики, сохранившиеся от „эпохи вторичного процветания византийского искусства“.

Фрески „полеологовской“ эпохи дают иную картину. Там, где художник не связан традиционной задачей написания отдельных монументальных фигур, он вносит в композицию (напр., в „приращение апостолов под 2 видами“, в фигурах архангелов в конховой росписи алтаря, в успении богоматери в нижней зап. конхе) много живого движения, местами весьма бурного. В отдельных фигурах он хотя и держится широкого спокойного рисунка, но пропорции дает стройные, несколько переутонченные. Рисунок всюду мастерской, щеголеватый, но сдержанный. Общие массы сделаны широкими заливками, но отдельные детали (напр., лики, части святительских облачений) трактованы с чрезвычайной утонченной тщательностью, почти мелочностью. Фоны темные с празеленью. На них фигуры писаны в легких светлых тонах, дающих четкий, но не резкий контраст явно живописного задания. Лепка ликов (хорошо сохранились только в алтарной конховой композиции и, сравнительно, в святительской серии у Иоанна Златоуста) плавная, с зеленоватыми тенями и охристо-розоватыми светами. Темная контуровка очень тонкая, но и очень твердая, четкая и острая. При глубоких тенях пробела сделаны не резко, а оживки нанесены хотя и четко, но исполнены дробно и утончено и даны в очень умеренном числе в самых нужных местах, так что получается впечатление несколько иконописной трактовки форм. Драпировки писаны с пробелами и оживками, с гармоническими складками из сочетания прямолинейно-угловатых и округлых линий. Письмо без графы и, кажется, в значительной мере сделано довольно плотным поверхностным наложением краски на подмалевок.

Переходя к заметкам касательно стиля и характера исполнения росписи средней части кафоликона, южной апсиды и малых апсидок должно прежде всего отметить общее стилистическое родство фресок, находящихся в этих частях храма. Все эти фрески (не считая ряда позднейших ктиторских портретов), несмотря на отдельные ниже отмечаемые групповые особенности, являются представителями одного и того же местного восточно-христианского художественного течения, создавшего свой особый язык живописных и линейных форм, технически родственных, но стилистически резко отличающихся от современных им греческих и грекофильствующих памятников, сохранившихся в Грузии. Ясно выраженное пристрастие к плоскостной передаче форм и яркой расцветке большими красочными пятнами при упрощенном сочном рисунке, имеющем тенденцию придавать частям тела и драпировкам орнаментальный характер, все это дает привкус декоративно-коврового подхода, столь отличного от

живописно-каллиграфического мастерства поздних греческих фрескистов, так типично представленного в росписях алгарной и северной апсид Мартвильского храма. Однако разбираемые фрески отнюдь нельзя отнести к группе чисто графических стенописей с доминирующим линейным, лишь расцвеченным рисунком (к последней группе относятся ктиторские портреты на зап. стене южной апсиды). Живописцы этой школы, не прибегая к моделировке форм, дают в рамках орнаментального бега линий модуляцию тонов, применяя пробела и подцветочные красочные разбелки. Местами даются и оживки, но и они носят характер прежде всего чисто орнаментальный. Пропорции фигур не отличаются стройностью и движение всегда связано и условно. Ноги имеют более или менее твердую постановку только когда традиционно, едва по щиколотку, выглядывают из-под длинного доличного. Иногда же следки даются пятка в пятку с развернутыми носками или изображаются сбоку обе с тождественным контуром обращенных в одну сторону носков. Лики писаны без теневой прогрунтовки сплошной заливкой, на которую нанесен основной рисунок и подкрашенная белильная пропись с круглыми красными пятнами румян. Часто красочные пятна доличного, а иногда и горы пейзажного фона (напр., в сошествии во ад), прорисованы жирными чисто-красочными и разбеленными линиями, давая впечатление тигровой шкуры. Иногда же пятно разбивается концентрическими неправильной формы обводками, или проходит зигзагообразными или чешуйчато-подобными складками. Архитектурные фоны имеют сложный и пышный, но мелочный и фантастический характер. Отдельные фигуры и типические настенные композиции (купольная, конховая в южной апсиде) еще носят монументальный характер, но сложные композиции и портреты евангелистов ясно обнаруживают свою зависимость от иных прототипов — лицевых рукописей. Однако при всей родственной близости эти фрески распадутся на отдельные обособленные части: 1) роспись купола и барабана, 2) роспись южной апсиды и сцена вознесения в малой сев.-зап. апсидке и 3) роспись подкупольной центральной части кафоликона и 3 других апсидок. Исполнение же одновременных ктиторских портретов, находящихся в этих частях храма, весьма различно.

В северной апсиде имеется совершенно обособленная часть храмовой росписи. Эти позднейшие фрески нанесены поверх ранее бывшей стенописи и занимают всю поверхность апсиды до самых краев ее подпружной арки, где в поврежденных местах виден шов штукатурной притирки. Апсида разбита горизонтальными полосами на посводную долю, 4 настенных регистра и нижнюю декоративно-орнаментальную полосу. По склонам подпружной арки, примыкающей к апсиде, лента с медальонами, а по стенам купольных устоев по 3 фигуры в рост, но по разбивке полей не совпадающие с разграничениями апсидальных регистров. Стенопись исполнена в манере позднегреческих, т. н. „афонских“ фресок с греческими, местами фрагментированными, обычными надписями сюжетов и имен отдельных фигур. Только в нижнем регистре имена апп. Петра и Павла, так же как и имена на ктиторских портретах, писаны по-грузински-мхедрули. Общая гамма живописной расцветки построена на сочетании розовых, голубых и охристо-желтых тонов. Фоны сине-голубые с белыми надписями. И на доличном и на ликах дана лепка четкими пробелами и оживками. Подчеркиваемые места контуровки и пятна глубин писаны черным. Местами сохранилась позолота на нимбах. Рисунок твердый, грамотный, письмо уверенное, мастерское. Графы, насколько можно

судить при осмотре в бинокль, нет. Пропорции фигур ходового канона — не вытянутые. Эти фрески производят впечатление увеличенных икон или, быть может, миниатюр, перенесенных на стены.

Фрески нарфика, исключая остатки древнейших около мозаики и некоторых ктиторских портретов, по исполнению вполне ясно различаются от фресок храма и составляют особую самостоятельную часть росписи. Фрески безусловно местной грузинской работы и едва ли древнее XVI века. Обычно фоны черные-синеватые с белыми надписями. В расцветке фигур преобладают красные и охристо-коричневые тона. Краски целостные, резко сопоставленные большими заливками и лишь слабо пройдены белильной проработкой. Лики исполнены контурным рисунком по охристой заливке. Была ли лепка и оживки — сейчас, до промывки фресок от копоти, сказать не решаюсь. Рисунок уверенный, но не утонченный, трактуемый формы почти плоско. Линии округлые, плавные; угловатые формы избегаются. Общее впечатление — художник не был непосредственно знаком с приемами собственно греческой техники и манеры.

В заключение этой краткой заметки позволю себе уделить несколько слов небольшой настенной мозаике, сохранившейся в люнетной нишке над зап. входом. Она дошла фрагментарно и в главной своей части замазана позднейшей грубой живописью, изображающей богородицу с младенцем (образ поясной). Открытым остается только весь фон, писанный золотыми кубиками, с красной каймой обрамления (блестящие коричневато-красноватые кубики) и греческой надписью под титлами наименования богородицы, исполненной черным. Опавшие места кладки, обнаружив ложе, показывают, что фон был нанесен кубиками по грунту, подкрашенному розовато-коричневатым тоном. Этот редчайший на почве Грузии⁹⁾ памятник нуждается в умелой и бережной расчистке и достойной публикации.

Во время поездок моих по Мегрелии в 1919 и 1924 г.г., я имел возможность лично ознакомиться с целым рядом различных стенописей, наличных и в купальных сооружениях и в базиликах. Тип здания, эпоха возникновения росписи и принадлежность к тому или иному культурно-художественному кругу обуславливали чрезвычайное разнообразие и схем, и топографических размещений и иконографических особенностей этих памятников, среди которых я не встретил хотя бы двух в общем однородных. Особенно должно отметить, что и Хоп-и и Ц'аленджиха, подобно Мартвил-и, представлена каждая сборными, одновременно исполненными и потому крайне пестрыми по составу ансамблями.

Ниже, при группировании мегрельских стенописей, я опираюсь главным образом, как и при классификационном разграничении частей Мартвильской росписи, не на вышеперечисленные особенности, а на стиль и технику фресок.

Однако предварительно следует указать еще на крайне важный и показательный факт — лучшие и значительнейшие по размерам храмы, служившие усыпальницами местных владельцев (Ц'аленджиха, Мартвил-и) или епископскими кафедрами (Мартвил-и, Цаиш-и), а равно и сооружения монастырей (Хоп-и, Оциндале), украшены главным образом произведениями живописи „грекофильского“ круга, местное же художественное течение представлено преимущественно приходскими церквями в менее видных пунктах. Как видно, и материальные возможности и вкусы среды выявились здесь со значительной наглядностью.

От „эпохи вторичного процветания византийского (в широком понимании термина) искусства“ дошли из числа осмотренных мною стенописей Мегрелии только мозаика и обрывки древнейших фресок Мартвил-и. Нахождение этих первоклассных памятников именно здесь вполне понятно — местный епископ, именовавшийся Чконди-дел-и, в период расцвета абхазского и, позже, объединенного грузинского царства домонгольской эпохи занимал виднейший пост и среди церковной иерархии, и среди придворных чинов, являясь, в последнем случае, первым министром царства¹⁰).

„Палеологовское“ и тяготеющее к нему искусство представлено рядом фресок. Вопрос о времени возникновения одной из частей хопской росписи, а именно той, в которой имеется ктиторийский семейный портрет Шергила Дадиани, еще точно не вырешен; в настоящий момент этим вопросом занят Ш. Я. Амирашавили, склоняющийся отождествить изображенных здесь лиц с деятелями первой половины XIII в., упоминаемыми в летописях¹¹); ранее выдвигалась несколько более поздняя датировка. Несомненно, что эти фрески, не нося еще ярко выраженных черт „палеологовского“ стиля, все же тяготеют к этому кругу искусства, являясь либо „предчувствием“ новой эпохи, либо ранним ее представителем (при допущении более поздней ее датировки).

Самым замечательным памятником этого художественного течения из сохранившихся в Мегрелии нужно считать основную долю Цаленджихской росписи; фрески эти были исполнены, как о том говорит современная пространная двуязычная (греческая и грузинская) надпись, выписанным владельцем Вамаком Дадиани (1384 — 1396 г.г. н. э.) из Константинополя художником греком¹²). Роспись царьградского мастера Кар Мануила Евгеника, тончайшего артистического исполнения, уцелела без подновления в барабане, в апсиде и на стенах кафоликона.

К этой же группе относятся вышеуказанные части Мартвильских фресок (более поздних), некоторые части Хопских (южный придел) и грузинская роспись базилики в Оциндале; последний памятник, открытый экспедицией 1919 г., еще ожидает специальной публикации.

После „палеологовское“ или так называемое „афонское“ течение выявлено парадной цельной росписью в Цаиш-и¹³) (возникла после перестройки храма, разрушенного землетрясением в начале XVII в.), поновленными частями Цаленджихской (свод купола и главные кофа кафоликона) и фрагментами Корцхельской¹⁴) стенописей. Все эти три памятника находятся в купольных зданиях. Основная часть фресок Хопской базилики¹⁵) представлена несколько особой струей позднегреческого искусства. К этому же кругу должно отнести также своеобразную роспись северной апсиды Мартвил-и.

Местное, тяготеющее к восточно-христианскому кругу, художественное течение, различные представители коего описаны выше в Мартвил-и (большая часть фресок и кафоликона и притвора), дано разнообразными и весьма характерными образцами — купольными росписями в Тквир-и¹⁶) и в Нак'алак'ев-и, базиликальными в Сеп'ет'-и¹⁷) и Кадар-и¹⁸), а также некоторыми камерами (встроенные боковые приделы — усыпальницы) в Цаленджихе. И в Хоп-и имеются фрески родственной группы. Ни один из них не может быть отнесен, как то оформляется в процессе обработки материалов, древнее XV в.; основная же масса этих местных стенописей, повидимому, должна быть датирована более или менее поздним временем, до

XVIII в. включительно. Памятники эти, оторванные от канонической собственно-византийской живописной традиции и отражающие художественный уровень и вкусы низших слоев Мегрелии, представляют особый значительный интерес. Именно в этой группе и со стороны сюжетов встречаются и всплывания очень древних, пережиточно сохранившихся мотивов¹⁹⁾, и местных народных представлений²⁰⁾, и этнографических черт, особенно ярких в серии разнородных ктиторских портретов.

Среди всего отмеченного разнообразия место росписи Мартвил-и, этого богатейшего, естественно образовавшегося из отложений сменявших друг друга эпох, музея, намечается, как я полагаю, следующее: вместе с Цаленджихой и Хоп-и она является, как то уже отмечалось, одним из самых сложных, но вместе с тем и сугубо ценных памятников, запечатлевших основные этапы художественного прошлого Мегрелии в области истории монументальной живописи. Такие же части, как мозаика и лучшие фрески, выдвигают Мартвил-и в число произведений искусства мирового значения.

Тифлис. Февраль 1927 г.

ПРИМЕЧАНИЯ

¹⁾ Феодор Шмит. Заметки о поздней-византийских храмовых росписях. В. Вр. т. XXII (вып. 1—2), П.-д., 1916, стр. 79—82.

²⁾ Дмитрий Гордеев. Отчет о поездке в Ахалцихский уезд в 1917 году; росписи в Ч'уле, Сап'аре и Зарзме. Изв. КИАИ, т. I, П.-д., 1923, стр. 69.

³⁾ За неимением грузинского шрифта в Харькове, привожу заглавие в переводе Е. С. Такайшвили. Археологические экскурсии и заметки, кн. II (первоначально напечатано, с той же пагинацией, в „Древней Грузии“, сборнике Груз. Общ. Истории и Этнографии, Тфл., 1913—1914), стр. 118—125.

Предварительно предлагаю исправить сл. неточности: 1) при описании святительского ряда алтарной стены отмечена наличность 10 святителей — 4 слева и 6 справа, тогда как с каждой стороны имеется по 5 святителей и по 1 св. диакону; 2) голова „амура“ около алтарных окон — деталь композиции „недреманное око“; 3) изображения около входа в жертвенник отмечены ошибочно — здесь 2 мужских ктиторских фигуры, подносящие „храмы“ богоматери с младенцем; 4) роспись художника Георгия, находящаяся в южной апсиде, отнесена ошибочно в северную, при чем композиция оплакивания тела христового принята за усупение богородицы; благовещение действительно имеется в сев. апсиде, а бегства в Египет нет во всей Мартвильской росписи; 5) надписи на ктиторских портретах Георгия Липартиани с супругой исполнены не мхедрули, а асамтаврули; 6) над изображением Евдемона находится изображение святого воина, а изображения св. жен помещены над портретом Ч'кондидел-и Марка; 7) в нарфике серия апостолов из сложной композиции страшного суда принята за сошествие св. духа; 8) в своде не бог-мать, а ангел, свивающий свиток; 9) в изображении св. Георгия писан юноша с кувшином, а не царевна; 10) надпись о морских разбойниках не относится к фреске Ч'кондидел-и Зосимы, а является деталью ада из композиции страшного суда.

⁴⁾ Ук. соч.; примечание на стр. 40.

⁵⁾ Изв. КОМАО, вып. VI, Тфл., 1921, стр. 47 (прот. № 101, IV).

⁶⁾ Второй краеведческий съезд Черноморского побережья и Западного Кавказа 25/IX — 5/X 1925 г. гор. Батум. Постановления и резолюции. Батум, 1925, стр. 43.

⁷⁾ Новый план Мартвильского собора, исполненный Н. П. Северовым, издан при моем сообщении „о второй выставке древне-грузинской архитектуры, состоявшейся в Тифлисе в марте 1924 г.“ в журн. „Bulletin Historique“ (Тфл.), 1924, II, стр. 239 и рис. 1.

⁸⁾ Напр.: в конхах вост. и южн. апсид дана аналогичная композиция — бог-мать на троне с младенцем на коленях между двух ангелов; в конхе сев. апсиды и в конхе и на стене малей сев.-зап. апсидки — вознесение; в вост. и сев. апсидах есть по святительскому регистру родственного персонажного состава; композиции распятия и сошествия во ад имеются и в сев. и в южн. апсидах; отдельные же фигуры местами также повторены — так, напр., пророки Давид и Соломон были изображены едва ли не по 4 раза каждый.

⁹⁾ До настоящего времени времени зарегистрированы сл. мозаики на территории Грузии: 1) в Малой церкви Креста Мцхетского-Джвариса Кадар-и (Georg Tschubinschwilli, Die kleine Kirche des Heiligen Kreuzes von Mzchetha. I Band I Heft. Untersuchungen zur Geschichte der georgischen Baukunst, изд. Тифлисского Государственного Университета, 1921 [Тфл.], стр. 17—19); 2) Ц'ром-и (Дмитрий Гордеев, Краткий отчет о командировках в Кахию и Горийский уезд летом 1917 г. Изв. КОМАО, вып. V, Тфл., 1919, стр. 29—3.); 3) Мартвил-и (Помимо отдельных упоминаний, напр., Графиня Уварова, Кавказ; Путевые заметки [кн. I], Москва, 1887, стр. 314, в литературе имеются статьи художника А. П. Эйснера, неоднократно возвращавшегося к этой мозаике: а) Забытые сокровища Закавказья. „Искусство и художественная промышленность“, год III № 7, апрель 1901 год, где издан по акварели автора общий вид мозаики; б) Памятники старины юго-зап. Закавказья. Труды всероссийского съезда художников т. I, стр. 85; в) также в журнале „Зодчий“ за 1909 г. № 49, 6/XII—забытые сокровища Закавказья, стр. 486, рис. 1); 4) Гелат-и (часто упоминаемый в литературе памятник этот до сих пор не имеет достойной публикации; лучшее, но местами неточное описание см. Н. П. Кондаков, Иконография Богоматери, II. П.-д., 1915, стр. 143—144 и воспр. 64 на стр. 143; ср. фот. Ермакова № 5652); 5) Шорет'-и (Изв. КИАИ, I, стр. 91, прим. 180); 6) Мокв-и (факт наличия здесь мозаических фрагментов, сохранившихся до последнего капитального ремонта еще кое-где на стенах, может быть теперь точно установлен показанными Сухумского старожилы члена АБНО М. И. Галашевского, собравшего в мусоре, оставшемся после очистки поновленного здания, коллекцию смальтовых кубиков); 7) Тиг'в-и (о храме МАК IV, Москва, 1894, стр. 165 и сл.; Уварова здесь не упоминает о мозаике, но по сведениям очевидцев в семействе тамошних помещиков Амилахвари раньше сохранялись смальтовые кубики из указанного здания, собранные там при производстве последнего капитального ремонта); 8) Ахнза (горсть кубиков оттуда была доставлена в Кавказский Музей—ныне Музей Грузии—г-ном Флоренским, сообщившим мне собранные им в Батумском районе краткие сведения об этом памятнике). Из всех этих мозаик, насколько можно судить теперь по имеющимся данным, только одна Мартвильская относилась к числу наружных—украшающих фасад здания.

¹⁰⁾ Дм. Бакрадзе, Кавказ в древних памятниках христианства. Зап. О-ва Любителей Кавказск. Археологии, I, Тфл. 1875, стр. 96.

¹¹⁾ Эта же датировка была предложена еще Такайшвили (ук. соч., стр. 134).

¹²⁾ Ук. моя работа в I т. Изв. КИАИ, стр. 90, прим. 171. (в тексте опечатка—271), где приведена и литература.

¹³⁾ Ук. соч. Такайшвили, стр. 164.

¹⁴⁾ Там же, стр. 201.

¹⁵⁾ Общее описание Хопской росписи, аналогичное по приему, имевшему место и в Мартвил-и, см. ук. соч. Такайшвили, стр. 134 и сл. Во время экспедиции 1919 г. фресками Хоп-и занимался преимущественно Ш. Я. Амирашавили.

¹⁶⁾ Там же, стр. 2—3; на русск. яз. см. работу того же автора в X В IV (вып. 3, П.-д., 1916), стр. 285.

¹⁷⁾ Груз. текст описания—там же, стр. 34—37; на русск. яз. см. работу того же автора в (печатающемся) II т. Изв. КИАИ, стр. 76—80 (цитирую по верстанной корректуре).

¹⁸⁾ Груз. текст описания—там же, стр. 32—33; русский—во II т. Изв. КИАИ, стр. 81—82.

¹⁹⁾ Напр., купольная композиция „вознесения креста“ в Тквир-и (ук. соч. X В IV стр. 285). Об этом сюжете и его месте в Кавказских росписях см. ук. соч. в I т. Изв. КИАИ, стр. 72 и сл.

²⁰⁾ Напр., изображены в алтаре просветительницы Грузии св. Нины в царском облачении (Сеп'иег'—и; II т. Изв. КИАИ, табл. V и стр. 77); или включение в серию пророков в барабане купола целителей Космы и Дамьяна (Тквир-и; из моих личных заметок).

„Полуботчишина“ сорочка

Року 1902 в Харкові відбувся XII Археологічний З'їзд. Заходами Харківського Комітету підчас з'їзду в університетських приміщеннях організована була виставка, де зібрано й систематизовано було величезну кількість дуже цінного наукового матеріалу. На цій виставці у відділі „Історичної старовини“ було експоновано колекцію гр. В. В. Капнистової з села Михайлівки, тоді Лебединського повіту Харківської губ.; і тут поміж іншими предметами була виставлена т. з. „Полуботчишина“ сорочка. В каталозі виставки вона описана надто коротко і тому неточно, а саме так: „Рубашка супруги Павла Полуботка із домашнього холста, вишита шелком“¹⁾. Харківський Археологічний З'їзд надавав їй, треба гадати, немало значіння; тому загальний знімок її (спереду) разом з іншими важливішими експонатами виставки було вміщено в „Альбомі Виставки XII Арх. З'їзду“²⁾, а в тексті, долученому до альбому фототипій, без змін повторено наведений нами вище опис, поданий у „Каталозі Виставки“³⁾.

Сорочка ця звернула на себе увагу amator в української старовини, як надзвичайно рідка, виїмкова пам'ятка старовинного козацько-старшинського побуту. Полтавське Губерніяльне Земство замовило з неї копію. Ця копія й зараз виставлена в Полтавському Державному Музеї поміж зразками українського шитва. Зацікавився цією сорочкою також кустарний склад при Полтавському Губерніяльному Земстві⁴⁾. Зрозуміло, що вишиванка „Полуботчишиною“ гетьманської сорочки повинна була стати для кустарів одним з важливих зразків характерних українських „національних“ мотивів. Так воно і сталося. Мотиви „Полуботчишиною“ сорочки почали вживати на кустарних виробках; найчастіш для окрас чоловічих сорочок, хоч нерідко їх зустрінемо й на вишиванках жіночих блузок і т. п. І зараз сбов'язковою складовою частиною парадного

1) Е. Рѣдинъ. Каталогъ Выставки XII Археолог. Съѣзда в г. Харьковѣ. Отдѣлъ Историч. древностей. Харьковъ. 1902, ст. 61, № 594.

2) Е. К. Рѣдинъ. Альбомъ Выставки XII Археолог. Съѣзда въ Харьковѣ. Москва. 1903, табл. LI, мал. 160.

3) Там же, ст. 23.

4) Цей склад мав завданням давати населенню Полтавинни (кустарям) підробток через відродження старовинних високохудожніх традицій українського килимарства, вишивання, керамічного виробництва, різьб'рства та інших галузей художнього кустарного промислу в точних копіях старовинних зразків або модернізований переробці їх. Вибори полтавських кустарів, завдяки організованім земством майстерням і школам та доброму інструктуванню, визначалися високою бездоганною технікою і здебільшого певно відтворювали питомі риси українського народного мистецтва. Це забезпечувало їм успішне поширення у значних розмірах на Україні й у межах цілої тодішньої Росії, а також і за кордоном.

„національного“ костюму, а також взагалі найбільш поширеним типом чоловічої вишитої „української“ сорочки, що їх розповсюджує „Кустекспорт“, є т. з. „Полуботківська“ сорочка¹⁾.

Сам „оригінал“ сорочки після виставки XII Археолог. З'їзду повернувся до власниці у панський дім у с. Михайлівку, де й переховався до революції. Року 1918 в липні - серпні в м. Лебедині Харк. губ. заходами місцевої повітової управи було організовано „Першу Виставку української старовини“. Тут знову було експоновано „Полуботчишину сорочку“²⁾.

Після закриття Лебединської виставки сорочка знову вертається до графських колекцій у Михайлівку. Того ж 1918 р. панський дім у Михайлівці з усіма зібраними в ньому добірними й дуже цінними колекціями пам'яток мистецтва³⁾ пішов димом. Дещо — в тому числі „Полуботчишина“ сорочка — не згоріло, а розійшлося по руках. „Полуботчишиною“ сорочкою хтось зацікавився і дістав її в одного з мешканців села Михайлівки; далі вона попадає до рук С. А. Лобка. Ним, у січні чи лютому 1919 року, вона була доставлена разом з старовинним українським килимом панського типу в Лебедин до щойно організованого музею. Тут сорочка була виставлена в кімнаті килимів (пришита до одного з них) і пробула до кінця червня 1919 року, коли під час розгрому музею зникла невідомо куди. На щастя, сорочка завчасу була зафотографована Б. К. Рудневим⁴⁾, а в час Лебединської виставки нами було складено докладний опис її, який і подаємо тут.

Пошита сорочка з грубого селянського полотна і підшита на плечах ще грубшою „ряднюжкою“. Сорочка має одно середне полотнище ціле (шир. коло 36 см. і довж. коло 240 см.) з вирізом посередині для голови та прорізом для пазухи. До цього середнього, складеного удвоє, полотнища нижче рукавів з обох боків д'ячено ще по одному широкому боковому полотнищі. Ззаду в нижній частині, між середнім і боковими полотнищами, вставлено по одному вузькому клину. Ніякого коміра нема. Рукав зшиго з одного широкого полотнища, спереду знизу до нього додано клин. В нижніх внутрішніх кутах рукавів вшито по ластичці.

Цілий крій дуже яскраво підкреслено кольоровими пасочками, нашитими на всіх швах⁵⁾. Ці нашивки з вузьких шерстяних та крашанинних пасочок не тільки позначають шва: знаходимо їх і не на швах, де вони відіграють велику роль в орнаментатії. На сорочці ці нашивки вжито трьох точів — карміново-червоного (тепер, а раніш — густо винного), синього та оливково-зеленого. Синя пасочка — одна верхня, поземна на подолі; оливково-зеленою тонкою шерстяною позначено нижні шва рукавів; червоними шерстяними пасочками обшито низ подолу й вишито головну прикрасу на спині; теж червоними, але крашанинними пасочками обшито усі сторчові шва сорочки, а також нашито пасочки посередині бокових полотнищ та вдовж посередині рукавних полотнищ. Краї рукавів, комір, пазуха оторочено плетеним червоним шер-

¹⁾ Їх у „Кустекспорту“ розходитья тепер біля 800 шт. щорічно. За ці уділені мені відомості складаю тут ширю подяку Л. М. Розенбергу.

²⁾ Каталог 1-шої Виставки Україн. Старовини. Лебедин, 1918, ст. 4 — 5. Під № 29 див. складений нами коротенький опис її.

³⁾ Порцеляна, меблі, західно-європейська, російська й українська живопис. Були, між иншим, тут картина й Тараса Шевченка. Гр. В. В. Капністова походила з роду Репніних, і її Шевченко портретував, коли вона була ще дитиною.

⁴⁾ За дозвіл використати для цієї статті фотографії сорочки та за відомості про місця перебування сорочки в р. р. 1918 — 19 складаю подяку Б. К. Рудневу.

⁵⁾ Див. фотогр. 1 та 2.

стяним шнурочком, такого ж тону, як і шерстяні пасочки. Комір має петельки для зав'язування стрічкою або шнурком.

Сорочка, крім кольорових нашивок, має ще багаті прикраси з вишиванок. Шитво виконано шерстю та шовком. Виключно шерстю (червоною та зеленою) вишито рукава й поділ, самою зеленою — простенькі мотиви, що супроводять червоні нашивки на швах. Головна вишиванка на грудях виконана півхрещиком двома матеріялами: шовком та шерстю. Більша частина оконтуровки виконана шовком (темноцинамоновим), менша — шерстю. Так само й заповнення контурів зашито здебільшого шовком. Вишиванка на грудях виконана переважно у вишнево-червоних та синіх тонах з додатком у невеликих дозах темно-оливкового та палевого тонів. Підкреслено це сполучення червоно-синіх тонів у центральній частині нагрудної вишиванки („павуки“) по боках пазухи. В широких бокових полях (квалратики) палеві та сині площинки йдуть наперемінку в діаганальному напрямку рядками. Схематичні „квіточки“, що закінчують вишиванку внизу, виконано в оливкових та палевих барвах.

Все оздоблення сорочки дуже ефектне і справляє пишно-урочисте вражіння. Разом з тим у ньому виявлено просте й конструктивне розв'язання композиції як цілого, так і окремих частин і продумана комбінація елементів. Лінія — то прямолінійна, чітка (рукава), то м'яка та округлена (верх подолу, край рукавів). У володінні барвами спостерігаємо високе уміння добути бажаного ефекту, сполучаючи тони різної сили й різний матеріял; треба зазначити також іще чуття міри у взаємовідносинах зашитих площин і білих (тло). Орнамент — чисто геометричний, здебільшого прямолінійний, але подекуди й криволінійний (верхній фриз подолу, обшивка країв рукавів).

Описувати тут детально всі складові елементи орнаментики і схему цілої вишиванки та її частин не входить у наше завдання; зазначимо лише те, на що доведеться нижче звернути особливу увагу. Почнімо з нагрудної вишиванки. Вона має форму п'ятикутника, звернутого гострим кутом додолу. Основна частина її — дві рівнобіжні смуги по боках розрізу пазухи; вони сполучаються між собою нижче розрізу. Головним елементом цієї вишиванки є „павук“. Нижній край нагрудної вишиванки облямовано рядом „квіточок“. Кожна „квітка“ має стебло й саму квітку, що складається з трьох трикутників, сполучених з ромбіком кутками й закінчених на зовнішніх сторонах „вусиками“.

Загальному контурові нагрудної вишиванки відповідає нашивка на спині, що складається з двох „спіралей“, сполучених з двома парами трикутників. Рукав зашито у цілу його довжину у верхній його частині симетрично на два боки. В основі схеми вишиванки рукава лежить поставлений під кутом до позоєї ряд паралельних прямих з заламаними краями. Вишиванка на кінцях рукава в основі має криволінійний меандр. Верхня частина вишиванки подола складається з низки тісно поставлених складних „баранячих ріжок“. На цьому закінчуємо наш опис „Полуботчишиної“ сорочки.

Далі постає перед нами завдання ввести цю сорочку в коло відомих пам'яток, визначити її місце. Це найкраще можна було б досягнути шляхом порівняння з іншими подібними сучасними пам'ятками, цеб-то, коли вірити родовим переказам Капністів, нащадків Полуботкових, з пам'ятками початку XVIII ст. Наші головні музеї (Київський Історичний ім. Шевченка, Полтавський, Дніпропетровський, а також Руський музей у Ленінграді й інші) мають у своїх збірках поважні

колекції сорочок з цілого терену України. Дуже старих, таких, що сягали б кінця XVII ст. чи початку XVIII ст., ми в них знайдемо дуже мало. Трохи допомагають нам малюнки та літературні дані, проте вони не дуже докладні. Могли б стати у пригоді дані розкопів, але в. в. XVII і XVIII мало цікавлять археологів, і, відповідного матеріялу в археологічній літературі не знайдемо. Можна б дещо злобути, дослідивши поховання в склепах, та цього досі теж не зроблено. А що зроблено, то без належного наукового апарату (напр., здобуття речей із склепу гетьмана Апостола у В. Сорочинцях). Отже, відповідного, сучасного епісі Полуботка матеріялу у нас надто мало. Це, звичайно, почасти утруднює справу.

Проте, хоч ми й повинні завжди твердо пам'ятати, що одяга — дуже нестійка частина народнього побуту та доволі швидко й легко міняє свої форми та окраси¹⁾, все ж таки сорочка, особливо жіноча, в основних її рисах (крій, технічні засоби вишивання, схема й цілий спосіб оздоблювання) за півтора-два століття значно змінитися не могла, і найбільший авторитет у цій галузі, академик Ф. К. Вовк, доводить, що вона в козацьку добу була такою ж, якою ми її і зараз знаємо²⁾ Українська жіноча сорочка має локальні відміни³⁾, проте при порівнянні до жодного з цих типів „Полуботчишина“ сорочка не підходить⁴⁾.

Тут ми підкреслимо лише основні відміни, поминаючи інші, теж дуже характерні. В українській жіночій сорочці цілком инакше викроюється й вшиваються рукава, цеб-то маємо істотну різницю крою; виріз для шиї обов'язково збирається на нитку; головна увага вишиваної оздоби коли не цілковито, то головним чином зосереджена на рукавах, а не на грудях. Це спостереження примушувало нас поставити під сумнів можливість зачислити т. з. „Полуботчишину“ сорочку до українських пам'яток. Дворозова поїздка моя до Ленінграду дала мені змогу проглянути значний порівняльний матеріял по сорочці, зібраний в Етнографічному відділі Руського музею, і переконатися з цілковитою певністю, що т. з. „Полуботчишина“ сорочка не тільки не українська, але й не слов'янська навіть. В ній ми, без сумніву, маємо хороший старий, дуже можливо — кінця XVII чи початку XVIII ст., зразок фінської сорочки. Проглядаючи сорочки надволзьких фінів, спостерігаємо, що черемиські й мордовські сорочки, полотняні, шити шовком і шерстю, мають шерстяні нашивки на швах і орнаментальні вишиванки на спині, комір иноді обшито плетеним шнурочком (Руський Музей, Етнографічний відділ № 398, 418 та 2089—24), і властиво вони, як і наша „Полуботчишина“, є не натільними сорочками, а родом верхнього убрання.

Ось кілька зіставлень. Порівняймо черемиську сорочку (рис. 5^b) з „Полуботчишиною“ (рис. 1). Обидві вони мають той самий край, на-

¹⁾ Ф. Волковъ *Этнографическія особенности Украинскаго народа*. „Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ“, т. II, стр. 544.

²⁾ Ф. Волковъ, там же, стор. 568.

³⁾ Див. характеристику їх у названій роботі Ф. Вовка (ст. 567 і далі) та Е. Комбенагера: „Взори вишиванок домашнього промислу на Буковині“. Відень, без року, ст. 59 і далі.

⁴⁾ Можна говорити про подібність Буковинської „хлоп'янки“, що має подібний до „Полуботчишиної“ сорочки край і деякі спільності у розполозі вишиванок, але „хлоп'янка“ стоїть осторонь від інших типів українських сорочок, і, на нашу думку, пояснити її можна двома шляхами: 1) або вона започинена (може, з Угорщини), 2) або в ній маємо один із дуже архаїчних тепер на цілому просторі України, крім Буковини, вимерлих типів.

⁵⁾ Руський Музей, Е. В., № 278—5.

шивки з шерстяних пасочок на швах, що їх супроводить дрібна простенька вишиванка, однаково оздоблений нашивкою та вишиванкою поділ, вишитий фриз уздовж верхньої частини рукава, вузеньку вишиванку на кінцях рукавів і, нарешті, вишиванкана грудях в обох сорочках має форму широкого клина, звернутого вістрям додолу, і головна частина нагрудної вишиванки йде двома паралельними пасмами вповдовж пазухи. Беремо другу теж черемиську сорочку (рис. 6¹⁾) і порівнюємо оздоблення спини її та „Полуботчишиної“ сорочки (рис. 2). Крім рис спільности, зазначених при розгляді переду сорочок, бачимо тут ідентичні оздоби з шерстяних нашивок на спині, а на рукавах в обох випадках маємо той самий спосіб оздоблення у вишиванці й ту саму схему: ряд паралельних похилих із заламаними кінцями, відмінних лише як варіанти.

На рис. 7 подаємо деталь з черемиської вишиванки, що точно відповідає „квіточкам“ на грудях „Полуботчишиної“ сорочки (у останньої замість четвертого трьокутника додано ніжку²⁾). Рис. 8 показує нам дуже розпосюджено на мордовських вишиванках (сорочки) деталь: „баранячі ріжки“, що половину її, цілком точно повтोरено, знаходимо у верхній частині „Полуботчишиної“ сорочки³⁾. Мотив доволі близький „павукам“ „Полуботчишиної“ сорочки дає вишита шовком — в тій же вишнево-синій гамі черемиська хусточка⁴⁾ (рис. 3 та 9). Криволінійний меандр, що його знаходимо на рукавах „Полуботчишиної“ сорочки, має „сорбан“ збірок Руського музею⁵⁾.

Ряд паралелів до мотивів орнаментики „Полуботчишиної“ сорочки, знаходимо у виданих А. Гейкелем⁶⁾ зразках мордовських вишиванок і тканин, а саме: криволінійний меандр (таблі ХХІХ, рис. 16), похилі з заломаною верхушкою (т. LV, рис. 13—31), „баранячі ріжки“ (LIX рис. 12—14) і нарешті „реп'яшки“ (т. CLXVIII, рис. 2 та табл. СХС, рис. 2), подібні „реп'яшкам“ на грудях (поруч з „павуками“) „Полуботчишиної“ сорочки. Таким чином бачимо що всі ці елементи дуже поширені у різних фінських народів.

Гадаємо, сказаного досить, щоб визнати т. з. „Полуботчишину“ сорочку пам'яткою не українською. Це і тільки це входило в наше завдання.

Таким чином перед нами тут пройшов один з дуже цікавих своєю наочністю випадок пересадки чужих і то далеких географічно орнаментальних мотивів в нове середовище. Можна з певністю сказати, що Полтавські кустарі мотиви „Полуботчишиної“ сорочки будуть вишивати не тільки на річах, виготовлених на продаж, без сумніву попадуть вони й на предмети їх власного вжитку, розуміється значно модифіковані й українізовані. Перед істориками мистецтва та етнографами стоїть цікаве завдання — простежити цей процес у всіх його деталях. Завдання дуже цікаве й важливе, бо воно дає змогу увійти в саму істоту процесу, простежити всі фази засвоювання й перетворення чужих орнаментальних мотивів.

¹⁾ Руський Музей, Е. В., № 174 — 205.

²⁾ Руський Музей, Е. В., № 2848 — 73, порівн. рис. 3.

³⁾ Руський Музей, Е. В., № 398 — 4-18

⁴⁾ Руський Музей, Е. В., № 2848 — 5.

⁵⁾ Руський Музей, Е. В., № 1239 — 14.

⁶⁾ Axel O. Heikel Trachten und Muster der Mordvinen. Helsingfors, 1899.

Искусство бронзового пояса из села Подгорцы Киевской губернии

Пояс, находившийся в собрании Музея Киевской Духовной Академии, где он числился за № 1608¹⁾, найден в 1889 г. в с. Подгорцы близ Киева²⁾. Пояс неоднократно описан и опубликован³⁾ (см. табл. VI, рис. 1).

Пояс этот принято относить к типу закавказских поясов⁴⁾, связь с которыми бросается в глаза с первого взгляда, но является ли он именно закавказским поясом или только некоторые черты сближают его с закавказскими поясами — этот вопрос я и пытаюсь разрешить в дальнейшем изложении.

Киевский пояс относится к группе закавказских поясов, украшенных узором следующей композиционной схемы: вокруг пояса идет бордюр, состоящий из геометрических мотивов, площадь внутри бордюра заполняется фигурами животных с редкими вкраплениями геометрических мотивов.

Эта группа делится в зависимости от ряда признаков, в свою очередь, на несколько групп. Наиболее ясно заметным различием является способ размещения животных; в рассматриваемых поясах существуют следующие приемы размещения: 1) фигуры зверей, заполняющих пространство, расположены в ряд и направлены в одну сторону; к этому виду относится пояс, опубликованный Р. Вирховым⁵⁾ под № I (см. табл. VI, рис. 2), и пояс, опубликованный А. Ивановским⁶⁾ на табл. I; 2) животные располагаются в несколько рядов (два, три ряда), при чем животные одной породы помещаются друг над другом вертикальными столбцами; к сожалению, сохранились очень плохие образцы этой группы, не позволяющие с достаточной полнотой судить о характере рисунка: один дошел до нас в небольшом обломке (Вирхов № XVI) (см. табл. VI, рис. 3), другой — очень примитивного рисунка

¹⁾ Указатель Ц. — Арх. Музея при Киевской Дух. Акад. Киев, 1897, стр. 13.

²⁾ Подробности находки см. — А. Спицын. Медный пояс кавказского типа, найденный в Киевской губ. — Археологическая летопись южной России, 1899 г., т. I, стр. 153—155, где см. и литературу (Киевская Старина, 1899, октябрь, II, стр. 56—60). П. С. Уварова — Могильники Северного Кавказа МАК. VIII, Москва, 1900, стр. 37—39.

³⁾ А. Спицын Ук. соч. П. С. Уварова. Ук. соч., стр. 37—39, табл. Н. И. Петров. Альбом достопримечательностей церковно-археолог. Музея при Имп. Киевской Духовной Академии, вып. IV—V, Киев, 1915, стр. 6, табл. II, 3.

⁴⁾ А. А. Спицын. Ук. соч. П. С. Уварова. Ук. соч. Б. Фармаковский. Архаический период в России. Маг. по арх. России. 34, стр. 40. Н. Петров. Ук. соч.

⁵⁾ Rudolf Virchow. Über die culturgeschichtliche Stellung des Kaukasus. — Aus den Abhandlungen des Königl. Preuss. Akademie der Wissenschaften zu Berlin vom Jahre 1895.

⁶⁾ А. А. Ивановский По Закавказью. М. А. К., вып. VI, Москва, 1911, табл. 1, 2

(Вирхов № V); 3) расположение смешанное: наблюдается частичное расположение однородных пород животных вертикальными рядами, но вертикальность расположения проведена несистематично: некоторые ряды прерываются животными других пород или в рядах не соблюдается точной вертикальности — некоторые животные выдвигаются вперед или назад из ряда; многие же фигуры располагаются без всякого порядка. Животные направлены все в разные стороны, встречаются даже повернутые вниз головой. Представителем этого типа является пояс, изданный у Вирхова под № II (см. табл. VII, рис. 1). Изданный там же пояс под № III (см. табл. VII, рис. 2) приближается к этому же типу, но отличается тем, что большинство фигур расположено беспорядочно, и лишь в двух парах, крайних левых, замечаются следы вертикального расположения.

Репертуар пород животных рассматриваемых поясов однообразен, в большинстве поясов повторяются одни и те же породы. Вследствие сильной геометризации фигур, определить породы многих животных невозможно, и в сомнительных случаях я буду пользоваться терминологией, данной Вирховым. На рисунках поясов встречаются следующие породы: олень, „каменный козел“, безрогое копытное, по-видимому, оленья самка, „буйвол“ — копытное с полукруглыми рогами, „лошадь“, „собака“, крупный хищник, известный под названием „грифона“¹⁾, птица, змея, человек.

В поясах первого типа с расположением животных в один ряд употребляется незначительное количество различных пород животных: на поясе Вирхова № I все пространство заполнено одной породой — оленями; в поясе Ивановского встречаются две чередующиеся породы — горные козлы и крупные хищники. На сохранившемся обломке пояса, заполненного вертикальными рядами (Вирхов № XVI), заметны также две породы — каменные козлы и птицы. Большое разнообразие замечается в поясах последних типов: в поясе Вирхова № II встречаются все перечисленные породы, в поясе В. № III — каменный козел, оленья самка, „грифон“, птица, змея.

В поясах, в манере трактовки фигур наблюдаются черты, свойственные первичным ступеням искусства: животные изображаются в наиболее характерном для них повороте — в профиль и отдельные части также в наиболее характерном повороте, иногда в ином, чем вся фигура, напр., рога у оленей и буйволов изображаются в фас, — животное изображается как бы видимым с разных точек зрения. Ради той же ясности изображения все части тела по возможности располагаются так, чтобы быть хорошо видимыми, не закрывая одну другой: рога горных козлов, ноги животных изображаются в ряд, друг около друга. Отдельные части животных непропорциональны по отношению друг к другу, наибольшими изображаются наиболее характерные для данной фигуры. Многие части тела неправильно локализованы, помещены не на том месте, где находятся они в натуре.

Все животные сильно геометризованы и геометризация направлена на усиление, подчеркивание анатомических подробностей тела животного, но фигуры каждого типа поясов геометризованы по-своему. Наименее геометризованы фигуры пояса Вирхова № I, линии тела

¹⁾ Вирхов (ук. соч., стр. 33 — 37), основываясь на изображениях на поясах последних типов (пояса № II и № III), где животные имеют пасть в виде загнутых клювов хищных птиц, принимает их за грифонов, но если сравнить их с хищниками пояса Ивановского, то ясно видно, что это те же самые хищники, но значительно сильнее геометризованные.

которых до известной степени соответствуют линиям живого тела и тело которых сравнительно сильно детализировано, обозначено сравнительно большое количество анатомических подробностей, напр., грудная клетка изображается выпуклой, живот — подтянутым, седло вдавлено, круп выступает; подробно трактованы ноги оленей, обозначена вся главнейшая структура ног, сужающихся книзу. Части тела геометризованы преимущественно в кривых линиях, но в кривых разнообразных и сложных, изменяющихся в зависимости от формы изображаемых частей тела.

В поясе Вирхова № II геометризация животного усиливается, линии тела приобретают большую правильность. Проведена геометризация преимущественно в кривых линиях, главным образом приближающихся к округлым: округло заггибаются шея животных, округляется круп, закругляется впадина седла и приобретает плавный округлый переход от крупа к седлу и от седла к шее. В зависимости от усиления геометризации, формы тела животных еще дальше отклоняются от натуральных: задняя и передняя части торса увеличиваются, средняя — сильно сужается, линия груди и живота выравнивается, ноги приобретают одинаковую толщину во всех частях¹⁾).

Все эти особенности еще усиливаются в поясе Вирхова № III, наибольшее стилистическое отличие которого в манере трактовки фигур составляет укорочение торса, благодаря которому изменяются все пропорции тела животного и приобретает большая извилистость контура. Интересной чертой, проявляющейся только в меньшей степени и в предыдущем поясе, является вырождение животных форм, выражающееся: во-первых, в крайней непропорциональности некоторых частей тела, напр., одна нога изображается несоразмерно длиннее трех остальных, сильно вырастают уши и т. д., и, во-вторых, или в прибавлении излишних частей тела, или в выпадении основных, напр., у некоторых фигур на месте хвоста вырастает вторая голова с шеей или животное изображается о трех ногах, но особенно вырождение, полная потеря изобразительного значения фигур проявляется в употреблении отдельных частей тела животного в качестве самостоятельного мотива узора — рога в поясе В. № III и голова быка в поясе В. № II.

Поверхность тела животных во всех поясах украшена узором. В поясе В. № I — заполнена параллельными рядами коротеньких черточек, которые могли явиться в результате натуралистичного стремления, желания изобразить шерсть животного. В поясе Ивановского узор усложняется и теряются следы натурализма: животное обводится двойным контуром, мелкие черточки превращаются в крупную закругленную штриховку, идущую поясами в различных направлениях. В поясах следующих типов наблюдается дальнейшее усложнение и большое разнообразие узора: пространство между линиями двойного контура заштриховывается, появляется заполнение чешуйками, точками, елочкой, крупными параллельными, пространство между которыми, в свою очередь, заполнено короткой штриховкой, и т. д.

Различаются пояса и по характеру поз и движений животных. Отличительной чертой поз в поясах I типа является их однородность: все животные каждого пояса находятся в одинаковых позах: в поясе Вирхова № I все животные имеют одну и ту же позу, хотя движение у них, в сущности, отсутствует; в поясе Ивановского животные

¹⁾ Пояс Ивановского и Вирхова № XVI занимают по степени геометризации промежуточное место между двумя описанными типами.

находятся в быстром движении — беге — и также все находятся в одной и той же позе. Звери пояса В. № XVI находятся в движении, однородном движению животных предыдущего пояса, и позы животных также напоминают позы животных того же пояса (кроме птиц, которые имеют другие позы и другие движения), но однородность поз у некоторых фигур нарушается, напр., в то время, как все козлы держат голову вперед, один повернул ее назад. В поясе В. № II животные находятся в различных движениях — беге, прыжке — и в различных позах этих движений: однородность движений и поз сохраняется у животных, расположенных вертикальными рядами, во всех же прочих фигурах позы разнообразные, часто преувеличенно бурные: ноги широко расставлены, шеи круто изогнуты и т. д. Еще более бурные, доходящие до полной неправдоподобности позы принимают животные на поясе В. № III.

Основные композиционные задания всех закавказских поясов выражаются в стремлении к возможно полному заполнению мотивами украшаемой площади и заполнению преимущественно фигурами животных лишь с редким вкраплением геометрических мотивов; эта задача преобладает во многих поясах над всеми остальными стилистическими проблемами и часто влияет на способ их разрешения.

В поясах, заполненных фигурами животных, вытянутыми в ряд, наибольшее затруднение полного заполнения пространства заключается в заполнении пустого пространства над спиной животного, образовавшегося благодаря подымающейся над спиной шее животного. Разрешается эта задача сильным разрастанием рогов, вытянутых над спиной (у оленей и у козлов), или загнутым над спиной хвостом (у хищников).

Особенно же сильно стремление к возможно полному заполнению пространства сказывается в поясах с беспорядочным заполнением, где извращение формы тела животных, разрастание, уменьшение и выпадение различных частей тела, превращение хвоста в шею с головой, употребление в качестве самостоятельных мотивов отдельных частей животных, помещение животных вниз головой, неестественность поз объясняются желанием заполнить площадь, приспособить фигуру под пространство, требующее заполнения, и вместе с тем эти факты указывают на влияние этой композиционной задачи на разрешение остальных проблем и доказывают, что животные потеряли свое изобразительное значение и сделались простыми орнаментальными мотивами, служащими композиционным целям.

Различаются пояса и по тому значению, какое имеет бордюры в общей декорровке пояса: в поясах с расположением животных в один ряд бордюры играют большую роль и занимают большую площадь, чем в поясах последней группы, где бордюры сужаются, и отводится большая площадь для заполнения фигурами животных.

Различия в искусстве поясов и не случайные различия, но последовательная смена признаков одного типа признаками другого, вытекающих один из другого, при которой в большинстве случаев черты предыдущего типа сохраняются и лишь видоизменяются, указывают на эволюцию искусства поясов, на их стилистическую разновременность¹⁾.

К какому же типу закавказских поясов примыкает киевский пояс?

По расположению фигур ближе всего примыкает к поясам первого типа — животные расположены в один ряд, но имеет и индивидуальное

¹⁾ На эволюцию искусства поясов указывает и Б. В. Фармаковский. Ук. соч. стр. 44 — 45.

отличие, резко отграничивающее его от всех поясов закавказья, — в закавказских поясах животные направлены в одну сторону или располагаются в беспорядке, в киевском звери размещены по группам: центральное поле занимает группа из оленя и двух хищников по обеим его сторонам, обращенных к нему мордами; по сторонам этой группы расположены две другие, состоящие из двух животных, обращенных мордами друг к другу, — слева два рогатых животных, „буйвола“, справа — два „грифона“, за грифонами самый край площади занимает птица.

Из этого перечисления пород видно, что репертуар животных киевского пояса совпадает с репертуаром кавказских поясов. Репертуар киевского пояса характеризуется разнообразием: на восемь фигур, изображенных на поясе, приходится пять различных пород; разнообразием пород пояс также отходит от первой группы кавказских поясов, где встречаются одна-две породы, и приближается к последним.

Большое сходство с закавказскими поясами имеет наш пояс и в манере изображения, иконографии, различных пород животных: иконография фигур „буйволов“ и „грифонов“ почти в точности совпадает с иконографией их на закавказских поясах последних типов.

Значительным отличием киевского пояса является однородность трактовки всех фигур животных, торсы всех животных почти в точности совпадают, характеризуются породы животных различием в головах и в окончании ног: копытные характеризуются копытами, хищники — лапами с пальцами; в закавказских же поясах, хотя характер трактовки, в основных чертах, однороден, каждая фигура изображена по-своему, с индивидуальными особенностями.

Геометризация фигур киевского пояса в точности не совпадает с геометризацией фигур ни одного из закавказских поясов, но ближе всего приближается к геометризации также последних групп: геометризация киевского пояса идет по тому же пути округления форм тела животных, но проведена еще сильнее и более определенно. Геометризация проведена в простых линиях: ноги даны в прямых линиях, а все остальные части тела — в кривых; многие кривые приближаются к округлым: округлы задние части торсов животных, округло загибаются шеи животных, почти правильные незамкнутые круги представляют из себя рога буйволов, „клювы“ грифонов. Геометризация формы тела животного в целом та же, что и в закавказских поясах — расширенные передняя и задняя части торса и суженная средняя, только более резко и определенно проведенная.

В трактовке фигур животных, как и в трактовке фигур закавказских поясов, замечаются черты, свойственные искусству низких ступеней развития: ради ясности изображения части тела животных рисуются в том повороте, в каком они наиболее характерно вырисовываются — при общем профилевом повороте животного головы оленя и буйволов изображены в фас с видимыми по обеим сторонам головы глазами — прием ненаблюдаемой в закавказских поясах — и с изображенными в фас же рогами. Ради той же ясности изображения, как и в поясах Кавказа, части тела стремятся не загоразживать одна другую: изображаются видимыми все четыре ноги, ради чего протянутые передние изображаются друг над другом.

Интересную подробность представляет трактовка глаз животных: в закавказских поясах последних типов (Вирхов, № II, № III) глаза некоторых животных изображаются в виде выпуклостей, выступающих за контур головы; в киевском поясе на мордах грифонов и хищников

этот выступ также изображен, но он не понят, и, наряду с ним, с боку головы посажен другой глаз.

Поверхность тела животных киевского пояса, как и закавказских поясов, покрыта узором. Узор по общему своему характеру приближается к узорам закавказских поясов последних типов: большая часть тела животного обрисована двойным контуром; узор, заполняющий площадь тела, разнообразен: грудь покрыта штриховкой в чешуйку, задняя часть торса — рядом крупных параллельных, пространство между которыми заполнено мелкой штриховкой, шея — частично чешуйчатой, выступы глаз, как и в закавказских поясах, обведены рядом концентрических полукругов. Все животные киевского пояса покрыты приблизительно одинаковым рисунком, что представляет большое отличие от закавказских поясов, где, при общности основного характера заштриховки, каждая фигура имеет свой особый узор.

Все животные киевского пояса находятся в одинаковых позах, в этом отношении он сближается с закавказскими поясами первого типа.

В композиции наблюдается то же стремление к возможно более полному заполнению площади и по преимуществу заполнению фигурами животных. Как и в закавказских поясах с однородным заполнением фигурами, наиболее трудной задачей заполнения является уравнивание линии спины и шеи, уничтожение пустоты над спиной зверя; разрешается эта задача очень остроумным способом, не встречающимся в закавказских поясах: животные изображаются прилежшими на передние ноги, благодаря чему передняя часть опускается, и шея получается на одном уровне с задней частью; пространство под шеей и головой заполняется протянутыми вперед передними ногами: пустота под торсом — одной из задних ног, подогнутой, вытянутой вперед, под задней округлой частью торса и хвостом — другой задней, согнутой под углом; такой удачный прием вкомпановки фигур животных, использования всех частей тела для заполнения свободной площади, не встречается ни в одном из закавказских поясов.

Это стремление к заполнению пространства, как и в закавказских поясах, оказывает влияние на форму тела животных: передние ноги буйволов удлинены по сравнению с ногами остальных животных, что вызвано удлинением площади, требующей заполнения, благодаря присутствию у буйволов рогов.

Сильно отличается киевский пояс от закавказских сложностью композиции, сложностью расположения фигур: в закавказских поясах все поле заполнено однородно расположенными фигурами; в киевском же композиция строго централизована — центральное поле выделено специальной группой, по обеим сторонам которой находятся две другие, композиционно однородные между собою. Симметрию нарушает лишь птица, находящаяся за группой грифонов, но присутствие ее объясняется строго проведенной централизацией и стремлением к полному заполнению пустоты: благодаря присутствию у буйволов рогов, буйволы занимают большую площадь, чем безрогие грифоны, излишек площади, равной площади, занимаемой рогами, и заполняется фигурой птицы.

По той роли, какую играет бордюр в общей композиции, киевский пояс приближается к первому типу закавказских поясов: бордюр занимает сравнительно большое пространство в общей композиции; ближе всего подходит к поясу Ивановского — имеет на узких сторонах иной узор, чем на широких. Геометрические мотивы киевского пояса также совпадают с мотивами закавказских поясов.

Из данного краткого описания киевского пояса видно, что он во многих чертах сходится с закавказскими поясами, но не примыкает ни к одному из типов, а с каждым отдельным типом сближается какой-нибудь особой чертой.

Чертами сходства с закавказскими поясами вообще являются: общая композиционная схема, однородность репертуара, мотивов и стремление к возможно полному заполнению рисунком площади, от которого в значительной мере зависят и разрешения остальных проблем рисунка. В частности, с поясами первого типа имеет сходство в однородном расположении фигур, в однородности поз всех животных и в композиционном значении бордюра, а к последним типам приближается общностью иконографии фигур, характером геометризацией и характером узора, покрывающего тела животных.

Но, с другой стороны, искусство киевского пояса имеет ряд индивидуальных черт: более сильная геометризация фигур животных, направленная на придание формам большей геометрической определенности; однородность изображения всех фигур и узора, покрывающего тела животных, своеобразная вкомпановка фигур, централизация композиции и расположение фигур группами.

Черты сходства киевского пояса с закавказскими указывают на несомненную связь между ними, а знакомство киевского пояса с позднейшими типами закавказских поясов указывает на то, что он является младшим из них. Но, несмотря на это знакомство, не все черты воспринимает из последних типов закавказских поясов — некоторые совпадают с первоначальной группой. Некоторые черты, взятые из закавказских поясов, киевский пояс не понимает, они остаются у него в вырождающемся виде, напр., выпуклые глаза зверей, сохранившиеся на ряду с глазами, посаженными сбоку головы, другие черты — воспринимает, но перерабатывает; все эти особенности, наряду с индивидуальными чертами, делают невозможным отождествление киевского пояса с закавказскими поясами.

Какому ж искусству родственно искусство, наслоившееся на искусство закавказских поясов?

Наиболее характерной особенностью искусства киевского пояса является удачная вкомпановка фигур животных, достигаемая приданием животному позы прилегшего на передние ноги. Такая поза была распространена среди искусства греческих колоний и известны случаи применения ее для вкомпановки в площадь на подобие киевского пояса. Но обычно животное изображается не прилежшим на передние ноги, а лишь слегка опустившимся на них.

Очень сильно распространена эта поза среди греко-скифского искусства, где она наблюдается в той же трактовке, как и в киевском поясе — передние ноги протянуты и расположены одна над другой, одна из задних подвернута под торс, другая согнута под углом, при чем часто эта поза служит для заполнения площади. Со скифскими же предметами сближает киевский пояс централизация композиции и групповое расположение; сильно распространена группа из оленя и с обеих сторон нападающих на него грифонов, имеются и фигуры, попарно стоящие друг против друга¹⁾. С изображением на золотой пластинке из

¹⁾ И. Толстой и Н. Кондаков. Русские древности в памятниках искусства, вып. II, СПб, 1889, стр. 148, рис. 125 — золотая пластинка с ножом меча из Куль-Оба; стр. 150 рис. 127 — 128, стр. 151, рис. 129 — золотые пластинки из Чертомлыцкого кургана и другие. Древности Приднепровья. Собрание Хоненко. Вып. II, Киев, 1899, табл. XXV, 426 — с. Будки Роменск. у. Полтавск. губ.

с. Будки¹⁾ сближается и по манере изображения движения — грифоны, нападающие на оленя, в действительности не нападают на него, а лишь стоят по обеим его сторонам.

Такое сходство искусства киевского пояса со скифским искусством, конечно, не может указывать на временную зависимость киевского пояса от скифского, но указывает на какую-то несомненную культурную связь между ними.

¹⁾ Собрание Ханенко. Ук. соч.

Е. НИКОЛЬСКАЯ

Декоративная резьба Самтависи

По декоративной отделке наружных стен Самтависская церковь относится к группе памятников грузинской архитектуры, наружные фасады которых представляют из себя цельные орнаментальные композиции. Такие фасады разбиваются рядом слепых арок, опирающихся на тонкие полуколонки, при чем разбивка эта носит чисто декоративный характер. В некоторых случаях она соответствует конструктивному членению здания, но никогда не вытекает из конструктивной необходимости. Цель такой разбивки арками заключается в стремлении украсить большие пустые поверхности наружных стен, внести криволинейный узор в однообразное сочетание вертикалей, горизонталей и наклонных, которые являются результатом конструктивных особенностей здания. Интересно отметить, что в смысле богатства украшения наибольшее внимание обращено не на тот фасад здания, на котором имеются входы, а на восточный.

Древняя орнаментация фасадов Самтависи сохранилась далеко не полностью и существует сейчас в том виде, в каком она вышла из последнего ремонта, законченного в 1853 г. Из опубликованного архивного материала и чертежей архитектора Рипарда, производившего ремонт¹⁾, мы можем определить, какие именно части были поновлены. К сожалению, материалы эти дают не достаточно подробные данные о деталях переделок. Мы можем установить, напр., какие арки были переложены, сколько было сделано новых баз и капителей, сколько потребовалось камня для этих переделок, какие наличники окон и другие резные части нуждались в починке и т. д. Но в какой именно починке они нуждались, какие базы и капители нужно было заменить, т. - е., следовательно, какие части орнамента в нашем памятнике новые, а какие старые — этого из материалов нам узнать не удастся. В частности, на восточном фасаде нельзя установить, насколько сохранили первоначальный вид следующие рельефные украшения: орнаментальные завитки по сторонам центральной арки, наружные колонки верхних малых арок, оканчивающиеся свисающими гроздьями винограда и двух гранат, орнаментальные композиции из пальметкообразных мотивов и гроздей винограда, расположенные на юго - восточном и северо - восточном углу здания.

Наиболее богато украшенный восточный фасад Самтависи представляет из себя следующую композицию.

¹⁾ См. Дмитрий Гордеев. Материалы к обследованию грузинского зодчества, преимущественно по архивным данным. „Известия Кавк. Ист.-Арх. Института“, т. V, стр. 89 — 122, табл. III.

Центральная часть, соответствующая главной апсиде, выделена большой аркой, доходящей почти до наклонных линий карниза, венчающего выступ среднего нефа здания. Вверху на выступе этого нефа к средней большой арке с двух сторон примыкают две меньших. На половине высоты колонок, на которые опирается средняя арка, к ним примыкают с обеих сторон по арке, которыми открываются две треугольные в плане ниши, каждая с четырьмя свисающими тройными зубцами на полукружии. Ниши эти отделяют главную апсиду от боковых. По сторонам ниш, в местах, соответствующих расположению малых боковых апсид, находится с каждой стороны еще по одной арке, наружные колонки которых помещены на самом углу здания. Пята их приходится на высоте двух третей высоты колонок ниши. Если центральная арка соответствует действительной высоте главной апсиды, то для этих боковых арок высота выбрана произвольно, т. к. боковые части здания двухъярусны, и арка малых апсид приходится значительно ниже. Таким образом, расчленение восточного фасада арками на ряд отдельных частей хотя и соответствует действительному делению здания, но отнюдь не вызвано его конструкцией, а только подчеркивает и выделяет эти части и представляет из себя симметричную композицию.

Все арки имеют сложный профиль из перемежающихся трех круглых и одного прямоугольного выступа. Верхние малые арочки имеют только два круглых выступа. Все круглые выступы ниже пяты арок снабжены капительками, состоящими из слегка приплюснутого шара, над и под которым положен ряд резных плетеных или перистых колец. Далее эти выступы доходят до низа здания, где опираются на базы. Получается, таким образом, впечатление углубленных арок, поддерживаемых колонками.

Кроме расчленения арками, восточный фасад имеет еще следующие декоративные части.

В центральной арке в самом веру помещен крест, состоящий из полосы резного орнамента. На перекрестии помещена круглая выпуклина в виде полушария, также покрытая резьбой. Под крестом помещена аналогичная выпуклина, только большего размера и покрытая иным орнаментом. Ниже — прямоугольное окно с резным наличником, еще ниже — два резных квадрата, поставленных на углы с круглыми выпуклинами посередине. Все эти отдельные части — крест, выпуклина под ним, резной наличник окна и оба квадрата — обрамлены двумя полукруглыми и одним прямоугольным выступами. Это обрамление обходит не только отдельные части, но и соединяет их между собою и доходит до низу, где полукруглые выступы имеют базы. Вверху же, перед соединением этого обрамления с обрамлением арки, имеются капители, что указывает на происхождение его из колонок, которые сделались декоративной рамкою.

Ниши, отделяющие главную апсиду от боковых, отделаны двойным кольцом веерообразно расходящихся из вершины угла ложек. Эта орнаментированная часть перекрывает самый угол ниши и представляет из себя своеобразный переход от треугольного плана ниши к сводчатому перекрытию. Свисающие зубцы на арках ниши по краю орнаментированы полосой из ряда кружков, на которых сохранились следы раскраски. В оставшихся свободными треугольниках помещены симметричные лиственные мотивы.

Если на восточном фасаде декоративное деление его соответствовало конструктивным частям здания, то на северном и южном эта разделка никакой связи с конструкцией не имеет. Средняя высокая

часть разделена тремя арками равного диаметра, опирающимися на колонки — более высокие в середине, более низкие по сторонам. На боковых низких частях фасада помещены с каждой стороны по 3 арки равной высоты и приблизительно равного диаметра. Кроме того, на южном фасаде, в западной его части, сохранились прислоненные к стене 4 устоя, на которые опирались арки притвора, разрушенного при последнем ремонте. Между двумя средними из этих устоев перекинута арка, повидимому, над заложенной теперь дверью; между другими — сохранились прямые карнизы.

На боковых стенах восточного выступа главного нефа с обеих сторон имеется по пяти одинаковых арочек. Возможно, что и на западном выступе были такие же арочки, которые были разрушены и не восстановлены при более ранних ремонтах.

Под полукружием средней арки вставлено по круглой „розе“ такого же диаметра, что и арка; ниже помещается высокое узкое окно, наличник которого на южном фасаде резной, на северном же — гладкий. Кроме того, на южном фасаде, справа от центральной арки, приблизительно на уровне нижнего края оконного наличника сохранилась полоса резного орнамента, быть может — фрагмент наличника бывшего на этом месте окна. Гладкий наличник и „роза“ северного фасада сделаны при позднейших ремонтах. „Роза“ эта состоит из двух колец гладких остроугольных зубцов с выпуклой посередине, в то время как на южном фасаде эти кольца составлены из пышных листьев, напоминающих аканф с загнутыми внутрь вершинами. Кроме того, в средние арки восточной части на обоих фасадах вставлено по камню с наличником вокруг маленького круглого окна, закрытого камнем с просверленными круглыми отверстиями.

Что касается западного фасада, то на нем совершенно отсутствуют арки. В кладку стены вставлены отдельные камни, покрытые резным орнаментом. Наличники окон и полоса между ними, представляющая из себя остаток орнаментального креста¹⁾, составлены из частей различного орнамента. Наличники окон сложены из кусков разного камня и с разным узором, полоса же между окнами покрыта однородной клетушкой, сделанной плоским и неглубоким рельефом, по всей вероятности, более позднего времени, чем все остальные рельефы Самтависи. Западный фасад сильнее всех остальных был разрушен и больше других, повидимому, был переделан при позднейших ремонтах, а поэтому о его первоначальном виде сказать что-либо определенное едва ли возможно.

Переходя к отдельным орантированным частям фасадов Самтависи, отметим большое разнообразие узоров, покрывающих эти части. За исключением наличников двух окон в малих апсидах восточного фасада, где орнамент повторяется почти в точности, в остальных случаях мы нигде такого повторения не встречаем. Каждый наличник, каждый медальон покрыт особым узором.

ВОСТОЧНЫЙ ФАСАД

Орнаментальный крест. Мотивами узора служат шестилепестковая пальметка и плетение „стебля“, образующего кресты с закругленными концами, в выступы которых вкомпанованы эти пальметки. Поверхность рельефа не плоская, а выпуклая. В левый от

¹⁾ См. чертеж арх. Рипарда. „Изв. Кавк. Ист.-Арх. Института“, т. V, табл. III и V.

зрителя рукав креста вставлен кусок серого камня с совершенно иным и по мотивам и по стилю орнаментом. Это крупная, сильно криволинейная плетушка с глубокими и большими прорезами фона. Выпуклина на перекрестье с расходящимися из центра ложками, окруженная кольцом зерни, сделана из другого камня и представляет из себя позднейшее исправление.

Круглая выпуклина под крестом. Мотив орнамента — та же пальметка и плетение „стебля“, вкомпанованные в круг. Выпуклина также окружена кольцом зерни.

Центральное окно в главной апсиде. Наличник состоит из полосы бесконечно повторяющихся растительных мотивов. Мотивы эти составлены из пальметок двух размеров, парных, как бы сложенных пополам зубчатых листьев, расходящихся из одной точки, и загибающегося петлями „стебля“. Узор дан на вертикальной поверхности. В нижний край наличника вставлен камень иного цвета, позднейшего происхождения, покрытый совершенно иным узором.

Окно с северной стороны главной апсиды. Основным мотивом узора, покрывающего верхние и боковые стороны наличника, служит перевивающийся „стебель“. В промежутках, которые по форме приближаются к треугольникам, вкомпанованы пальметки — в одном ряду основанием вниз, в другом — основанием вверх. Нижняя сторона наличника покрыта иным узором в виде цельной симметричной композиции. Углы заняты пышными пальметками с сильно развитым средним лепестком, помещенными в сердцевидном обрамлении из „стебля“, от которого отходят половины пальметок, заполняющие свободные углы. Середина стороны занята обращенной вниз вершиной пальметкой с обрамлением из „стебля“ и фестончатых листов, от которых свисают вниз „гранаты“. С орнаментом боковых сторон эта композиция соединена плетением из „стебля“.

Окно с южной стороны главной апсиды. На боковых сторонах наличника орнамент состоит из парных, как бы сложенных пополам листьев, повернутых друг к другу зубчатыми краями. Они перекрещиваются стеблями и сплетены с круглой петлей. Между рядами листьев расположены пальметки основанием вверх, нижняя сторона имеет иной узор из расходящихся зубчатых листьев, увенчанных пальметками; угловое заполнение состоит из таких же листьев и парной спирали. Верхняя часть наличника покрыта несколько сходным узором из парных листьев и пальметок; по бокам в промежутках помещены свисающие „гранаты“.

Наличники обоих боковых окон главной апсиды имеют выпуклую поверхность.

Окна в малых боковых апсидах. Орнамент обоих наличников почти одинаков. Окно с южной стороны сохранилось полностью, в северное окно вставлен камень с узором в виде ряда пальметок. Орнамент наличника состоит из диагональной сетки, в ромбовидные промежутки которой вставлены растительные мотивы, представляющие из себя, повидимому, видоизмененную пальметку. Средняя часть у некоторых из них (боковых) отсутствует, следующие два лепестка вытянуты, перекрещиваются и соединяются с основанием пальметки следующего ряда. Все четыре угла выделены особой композицией из тех же мотивов, при чем композиция эта не вполне одинакова в верхних и нижних углах; даже в двух верхних углах существует разница в деталях. В середине нижней стороны помещен медальон из плетения.

Левый квадратный медальон под центральным окном. Орнамент, данный на выпуклой поверхности, состоит из волнообразного, членистого, тройного „стебля“, от которого загибаются в обе стороны такие же завитки, окапчивающиеся тремя крупными зубцами.

Правый квадратный медальон под центральным окном. Орнамент представляет из себя плетушку и состоит из ряда квадратов, поставленных на угол и сплетенных боковыми углами между собой. Верхние и нижние углы этих квадратов сплетены с волнообразной полосой бордюра.

Фигура грифона на отдельном камне, вставленная в крайнюю правую арку восточного фасада, представляет из себя высокий, но плоский рельеф с закругленными краями. Рельеф сделан в несколько планов. Ближние к зрителю ноги и туловище исполнены более высоким рельефом, дальние от зрителя ноги и хвост — более низким. Рельеф головы и ближнего крыла выступают над туловищем, дальнее же крыло едва различимо от фона. В изображении грифона можно отметить некоторые черты натурализма, которые наблюдаются в передаче внутренних деталей мускулатуры, пальцев лап, шерсти и подробностей морды животного. Весьма возможно, что грифонов таких было два, но второе изображение не сохранилось.

Карниз на фронте покрыт рядом крупных пальметок, помещенных в сплетающихся между собою кругах „стебля“.

ЮЖНЫЙ ФАСАД

Полностью сохранились:

Наличник центрального окна. Орнамент представляет из себя прямолинейную двойную плетушку, образующую сплетенные восьмиугольники. „Роза“ под центральной аркой состоит из двух колец малых и больших аканфовидных листьев, расположенных по радиусам круга, основанием внутрь круга. По окружности размещены загибающиеся внутрь концы этих листьев. Поверхность рельефа сильно выпуклая.

Наличники круглого окна в левой части фасада. Мотивы орнамента несколько напоминают наличники окон в малых боковых апсидах на восточном фасаде. Это те же пальметки без среднего лепестка. Следующая пара лепестков симметрично заворачивается внутрь. Второй мотив — тоже пальметка, но упрощенная, из пяти лепестков. Оба мотива вставлены в криволинейные изгибы „стебля“. По окружности тянется полоса витушки.

СЕВЕРНЫЙ ФАСАД

Сохранился только наличник круглого окна в левой части фасада. Орнамент представляет из себя плетение. Два пересекающихся квадрата сплетены по углам круглыми петлями с ободком, идущим по окружности. С этими двумя квадратами переплетены 8 кружков, связанных крупными петлями с наружным и внутренним ободком. Круглая „роза“ под центральной аркой, как уже упоминалось, является позднейшей переделкой. Не останавливаемся на западном фасаде, т. к., ввиду многочисленных переделок, при настоящем положении дела является затруднительным выделить его первоначальную орнаментацию.

Резные украшения Самтависи не представляют из себя единообразия не только по мотивам орнамента. По характеру композиции всего наличника в целом и по стилю покрывающего наличник орнамента они могут быть разбиты на ряд групп, характеризующихся различными

способами композиции наличника, различными способами композиции орнаментальных мотивов и, наконец, даже различными техническими приемами (см. табл. VII—IX).

В композиции наличника в целом мы имеем следующие приемы.

1. Наличник покрыт полосой орнамента, скомпанованного, как горизонтальная лента, допускающая деление мотивов на симметричные части только по вертикали. Эта лента обходит окно со всех сторон, загибаясь на углах, где орнамент несколько видоизменен, для того, чтобы дать угловые заполнения. Пример — центральное окно восточного фасада. Этот орнамент представляет из себя ленточный узор, приспособленный для обрамления прямоугольного окна. Встречается также ленточный орнамент с мотивами, симметричными по вертикали и горизонтали, т. е. рассчитанный и на вертикальное, и на горизонтальное расположение. Примером такого орнамента является крест на восточном фасаде, правый квадратный медальон и окно на южном фасаде. Для такого орнамента не нужно особо скомпанованных угловых заполнений, т. к. симметричный по вертикали и горизонтали мотив может заполнять собою угол, как мы это и видим в окне на южном фасаде и в правом квадратном медальоне.

2. Боковые стороны наличника покрыты орнаментальной композицией, рассчитанной на вертикальное положение. Все четыре угла заняты отдельной угловой композицией, составленной из тех же мотивов, что и боковые части. Эти угловые заполнения занимают большую площадь; они симметричны; при этом линия симметрии приблизительно совпадает с биссектрисой угла. На нижней и верхней стороне — пальметки, которые на боковых сторонах обращены вершиною вниз, повернуты вершинами к середине, и, таким образом, обе эти стороны представляют из себя законченную симметричную композицию. На нижней стороне эти пальметки соединяются, сплетаясь со средним медальоном; на верхнем соединение это чисто механическое: два встречных ряда пальметок перерезаны пополам и приставлены друг к другу. Пример такой композиции наличника мы видим в окнах малых боковых апсид на восточном фасаде.

3. Нижняя сторона наличника покрыта орнаментом в виде цельной композиции, рассчитанной именно на окно данного размера; при этом углы заняты крупными симметричными мотивами с подчеркнутой средней линией, совпадающей, как и в предыдущей группе, с биссектрисой угла. Середина нижней стороны также выделена особым мотивом. На боковых сторонах угловые заполнения переходят в узор иного характера. Узор этот, состоящий из симметричных по вертикали мотивов, рассчитан на вертикальное положение и занимает обе боковые стороны наличников, доходя до их наружного верхнего края. Верхние углы не выделены особой композицией, а заполнены тем же орнаментом, который продолжается и на верхней стороне (окно с северной стороны большой апсиды). В другом случае верхняя сторона заполняется иным орнаментом, рассчитанным на горизонтальное положение (окно на южной стороне большой апсиды).

Что касается композиции круглых наличников, то здесь мы видим два приема: наличник южной стороны составлен из узора, который по существу представляет из себя ленточный орнамент, рассчитанный на горизонтальное положение, и только слегка видоизменен и приспособлен для заполнения круга. Композиция круглого наличника на северной стене не может быть ленточным орнаментом, а создана для заполнения ограниченного со всех сторон пространства.

В композиции отдельных орнаментов мы встречаем такие приемы:

1. Композиция бесконечного ленточного орнамента из мотивов симметричных по вертикали и горизонтали.

2. Такая же композиция из мотивов симметричных только по вертикали.

3. Композиция из таких же мотивов, рассчитанная на вертикальное положение.

4. Композиция законченная, рассчитанная на определенной величины площадь.

Мотивы орнамента размещаются различными способами. Они могут тесно покрывать всю поверхность наличника, оставляя только узкие углубления фона (центральное окно, крест, боковые окна главной апсиды на восточном фасаде). Или же отдельные мотивы, менее компактные, расположены более свободно и просветы фона более значительны (окна в боковых апсидах, левый квадратный медальон и карниз на восточном фасаде; круглый медальон на южном фасаде).

Что касается формальных особенностей орнамента, то они также различны для различных частей.

Орнамент креста, центрального окна и боковых окон главной апсиды на восточном фасаде может быть объединен в одну группу. Линия изображений сильно геометризована, почти исключительно кривая, приближающаяся к простейшим кривым (дугам окружности), очень редко приближается к прямой. Рельеф узора двупланный: на одной плоскости находятся все выступающие части узора, вторая плоскость — это фон. Ни одна часть рельефа не выступает за эту общую поверхность, которая может быть или плоскою или выпуклою. Орнамент исполнен мелкими врезами, образующими острые края. Эти края еще подчеркнуты идущей вдоль края узкой двойной бороздкой, которая употребляется и для отделения внутренних деталей. Врезы внутренних деталей приблизительно одинаковой глубины, при этом, в качестве декоративного элемента, в большом количестве употреблены круглые сверлины, которые покрывают выступающие зубчики пальметок и листьев. Особенно обильны эти сверлины на боковых частях наличников северного и южного окна апсиды. Мотивы орнамента отличаются массивностью и мало вырезанными краями. Такой же массивный здесь и „стебель“, прорезанный тремя продольными желобками. В пределах описанной группы некоторые варианты представляют южное и северное боковые окна. Северное окно отличается более однообразной геометризацией, большей линейностью и поэтому меньшею изобразительностью, чем южное.

Вторую группу представляют наличники окон в боковых малых апсидах на восточном фасаде и оба круглых наличника на северном и южном фасадах. Мотивы орнамента на наличниках окон боковых апсид и круглого наличника на южной стене растительные — пальметка и плетение стебля, как и в первой группе, но иной формы. Линия изображения — кривая и хотя сильно геометризованная, но более сложной формы, чем в первой группе. Встречается (в наличниках боковых окон и в круглом наличнике на северной стороне) в значительном количестве и линия, приближающаяся к прямой, но углы всегда закруглены. И пальметки и „стебель“ значительно менее массивны, чем в первой группе. Края пальметок сильно вырезаны, „стебель“ тонкий, в ширину одного продольного желобка. Края рельефа менее остры. Совершенно отсутствует линия вдоль контура и сверлины, употребленные в качестве украшения. Если они и встречаются, то только в тех местах, где нужно дать круглые углубления фона (в круглых завитках лепестков пальметки,

в плетении „стебля“ и т. д.). Внутренние детали хотя и не глубоки, но не одинаковой глубины, благодаря чему не так строго выдержана однообразная поверхность рельефа. Круглый наличник на северной стене отличается иными мотивами орнамента: здесь мы видим плетение, которому приданы геометрические формы. Однако, широкие углубления фона, мягкие края рельефа, отсутствие сверлин дает возможность и этот наличник отнести ко второй группе.

В третью группу можно выделить левый квадратный медальон на восточном фасаде и „розу“ на южном фасаде. Эта группа отличается от предыдущих значительно более высоким рельефом. Рельеф этот — особенно в „розе“ — исполнен в несколько планов. Здесь не видно следов сверла и края выступающих частей закружены, как во второй группе. К этой группе ближе, чем к остальным стоит рельеф карниза на восточном фасаде, хотя многопланность в нем менее резко выражена.

В зависимости от этих разнообразных стилистических и технических особенностей, разные орнаментальные части фасадов Самтависи производят совершенно различные эффекты.

В первой группе весь эффект орнамента построен на сопоставлении частей ярко освещенных и черных теней. Благодаря тому, что рельефные части густо покрывают всю площадь и прорезы фона очень узки, эти прорезы бывают сильно затенены и резко контрастируют с выступающими частями. Поверхность выступающих частей разделена двойными желобками и врезами, которые дробят эту поверхность на однообразные, геометризованные, закругленные полосы освещенных частей и темные впадины теней, более глубоких в прорезах фона и менее интенсивных во врезках деталей. Этому однообразию способствуют еще правильные ряды сверлин. Желобки, которыми подчеркнуты острые края наружного контура и отделены внутренние детали, придают узору характер линейности. Это однообразие и линейность нарушаются только в нижней части боковых окон, где более широкие просветы фона не создают таких однообразных и резких теней.

Во второй группе менее массивные мотивы орнамента, более широкие углубления фона создают менее резкие контрасты между частями рельефными и фоном. Каждая выступающая часть орнамента разбита на отдельные части врезами различной глубины, благодаря чему получаются тени разной интенсивности, плавные переходы от ярких бликов к теням при помощи полутеней. Этим достигается впечатление большего разнообразия поверхности. Мягкие края рельефа, отсутствие повторяющей контуры линии и просверленных отверстий, менее строго геометризованная линия вносят в орнамент некоторые черты большей изобразительности, чем в предыдущей группе.

Третья группа в виду многопланности и вышины рельефа наиболее „скульптурна“. Разная интенсивность теней еще более разнообразна, т. к. она достигается не только различной глубиной деталей, но и различной высотой поверхности рельефа. Отсутствие линейности и просверленных отверстий приближают ее ко второй группе.

Итак, в стилистическом отношении рельефные украшения Самтависи совершенно лишены единства. Едва ли это явление случайное, которое может быть объяснено тем, что отдельные части резьбы делались разными мастерами или относятся к разному времени. Эта разнохарактерность не только в мотивах, но и в стиле орнамента свойственна многим памятникам грузинской архитектуры. Однако, если мы обратимся к памятникам XI века (напр., Михетский собор. храм Баграта в Кутаисе,

Гелати), то хотя мы и не встретим здесь полного единообразия (многопланый рельеф употребляется наряду с двупланным), однако, во всех этих памятниках композиция наличников относится к группе 1. Орнамент с мягкими краями, без подчеркнутой линейности и декоративных сверлин. Почти совершенно не встречается композиция орнамента, рассчитанного на вертикальное положение, и крупных угловых заполнений, линия симметрии которых совпадала бы с биссектрисой угла. Особенно распространенным является мотив орнамента, которым покрыт крест на восточном фасаде, и левого квадратного медальона на том же фасаде.

Наличники окон группы 2 и 3 мы встречаем в таких памятниках, как Питорети ¹⁾, Цугругашени ²⁾, церкви Метехского замка в Тифлисе ³⁾, и др. Интересно отметить, что орнамент с острыми краями рельефа с обильно просверленными декоративными ответвствиями мы встречаем не на наличниках окон, а на резных иконостасах таких, как Сафарский иконостас ⁴⁾, иконостас храма Спаса на горе Квирикe ⁵⁾, где и мотивы орнамента весьма близки к тем, какие покрывают наличники боковых окон главной апсиды на восточном фасаде Самтависи. Наиболее оригинальным в нашем памятнике является узор на боковых окнах в малых апсидах на восточном фасаде.

Среди перечисленных памятников Самтависи занимает как бы промежуточное место. Здесь сохраняются и принципы более ранней декорации и наряду с ними употребляются те приемы и в композиции наличника и в стиле орнамента, которые мы находим в более поздних памятниках. Быть может, объясняется это тем, что Самтависи относится к периоду формации нового стиля, когда различные элементы, из которых этот стиль сложился, еще сохранили черты своего первоначального характера и существуют наряду с новыми приемами.

¹⁾ Два окна на западном фасаде. Фотогр. Ермакова № 5696.

²⁾ Фотограф. Ермакова № 18160.

³⁾ Фотограф. Ермакова № 18093.

⁴⁾ Материалы по археол. Кавказа, т. IV, табл. XXXIII.

⁵⁾ Материалы по археол. Кавказа, т. VII, табл. XIV.

1. The first part of the document
describes the general situation
of the country and the
state of the economy.

2. The second part of the document
describes the state of the
economy and the
state of the country.

3. The third part of the document
describes the state of the
country and the
state of the economy.

К. БЕРЛАДИНА

Матеріали з історії українського образотворчого гаптування ¹⁾

(КОРОТКИЙ НАРИС ЗМІНИ СТИЛІСТИЧНИХ ФОРМ ТА ТЕХНІЧНИХ ЗАСОВІВ
З СЕРЕДИНИ XVII ДО XIX СТ.)

Образотворче гаптування — один із найцікавіших відділів українського мистецтва. Судячи з кількості матеріалу, що дійшов до нашого часу, цей рід мистецтва користувався широкою популярністю на Україні. Пам'ятки образотворчого гаптування дійшли до нас у сотнях примірників, що уважно зберігалися по ризницях наших старовинних церков і монастирів. Вся ця величезна спадщина гаптування тепер переходить до колекцій наших музеїв, за останній час утворюючи значні музейні збірки. З них треба назвати: колекцію образотворчого шитва в Лаврському музеї, у Києві, що її зібрав Ф. М. Морозов; колекцію Полтавського музею, зібрану К. В. Мощенком, і колекцію Чернігівського музею, зібрану В. Г. Дроздовим. Значний матеріал українського образотворчого шитва, скупчений по наших музеях настирливо вимагає тепер наукової обробки. І ця обробка тим бажаніша, що пам'ятки українського образотворчого шитва відкривають перед дослідником надзвичайно привабливі можливості. Справа в тому, що практичним призначенням образотворчого гаптування є, по більшості, оздоблення всіляких церковних уборів. Такі гаптовані вбори на колишній Україні були за звичайний дарунок до церков і монастирів, тому багато з них має на собі підписи вкладачів і дати вкладки, тоб-то являють собою підписні датовані пам'ятки українського мистецтва. Наявність таких пам'яток, при великій кількості цілком анонімного матеріалу з мистецтва України, є коштовним придбанням для дослідника, що в даному разі одержує цілий датований відділ українського мистецтва, що його вивчення можна дати на базі певних хронологічних даних. Цей важливий відділ українського мистецтва в науці майже невідомий. Ми в цей час не маємо ні порядних видань пам'яток, ні їхніх описів ні відомостей, хоч би про важливіші колекції українського образотворчого шитва. Вся література цього питання складає незначну кількість окремих, випадково виданих пам'яток, з додатком коротеньких, на декілька рядків коментаріїв ²⁾. В таких умовах вивчення історії

¹⁾ Доповідь зачитана в вересні 1924 р. на засіданні катедри мистецтвознавства у Києві.

²⁾ Ряд пам'яток з колишн. музею Київської духовн. академії. „Альбом достопримечательностей церковно-археологическ. музея при Киевск. духовной академии. Вып. IV — V, Киев, 1915 г., ст. 50. табл. XXX, табл. XXXIX, мал. 5.

Ряд пам'яток Полтавського музею. Трипольський „Полтавское Епархиальное древлехранилище“. Полтава, 1909 г. Про низку пам'яток образотворчого гаптування згадано

українського образотворчого шитва доводиться розпочинати з обліку й розробки зібраного матеріалу. Саме таку мету й ставить собі ця робота. Це не історичний огляд даного мистецтва в його цілому, а тільки спроба якось розібратися в пам'ятках українського образотворчого шитва, скупченого в колекціях наших музеїв. За матеріал до цієї роботи стало образотворче гаптування з колекцій Полтави (Полтавськ. муз.), Київ (Лаврський муз.), Катеринославу (Округовий муз.), Чернігова, (Черніг. муз.) та Харкова (Муз. Українськ. мистецтва). Огляд згаданих колекцій українського образотворчого шитва виявив, що хронологічний склад їхній має в собі пам'ятки від середини XVII по XX ст. включно. Кількість датованого матеріалу зводиться приблизно до 60 примірників. Загальний розподіл цього матеріалу є цілком рівномірний: в середньому на кожне десятиріччя припадає 1—3 підписних пам'ятки. Наслідком такого добору й розподілу датованого матеріалу є повна можливість спостерігати, як жило й одмінялося мистецтво українського образотворчого гаптування протягом трьох сторіччів. Ця робота ставить собі за мету простежити за зміною стилістичних форм і технічних засобів цього мистецтва за час від середини XVII до XX стол. включно. Розмір цієї статті дозволяє лише намітити загальну лінію цієї зміни, цілком занедаючи всілякі другорядні подробиці. До цього ще слід додати, що аналіза стилістичних форм обмежується лише на образотворчій частині шитва, поминаючи цілком орнамент. Останній в українському образотворчому шитві знаходимо в такому багатому й складному вигляді, що він вимагає для свого дослідження окремого розділу, що розміром не надається до цієї статті. У викладі ми базуємось головним чином на датованому матеріалі, посилаючись на анонімні пам'ятки тільки побіжно.

МАТЕРІЯЛ І ТЕХНІКА

Попереду, ніж перейти, до огляду пам'яток українського образотворчого шитва, вважаємо за потрібне дати деякі короткі відомості про матеріал і технічні засоби цього мистецтва.

Українське образотворче гаптування переводиться звичайно шовком та металевою (золотою, срібною) ниткою. Шовк береться як у крученому, так і в некрученому виді. Кручений шовк відоміший, некручений—зустрічається значно рідше. Окрім чистого шовку широко вживають також шовк прядений з металом. Таку пряжу готують у ручний спосіб із крученої шовкової й металевої пряденої нитки.

Метал відомий різних сортів. Найчастіше вживається прядена металева нитка, що являє собою тонку смужечку розплесканого металу, накрученого на шовковий стрижень. В українському образотворчому шитві XVII і першої половини XVIII ст. цей сорт металу є майже єдиним матеріалом металевого гаптування. У другій половині XVIII і в XIX ст. до пряденого золота, срібра додається ще ряд інших сортів металу, а саме: „біть“—тонка листова смужка розплесканого металу; „грань“—

на ст. 92—115. Видані №№ 679, 684, 688, 693, 680—684, 692—775. 586, 625, 628, 631, 632, (табл. без №).

Ряд пам'яток Чернігівського музею. „Тр. XIV арх. с'їзда в Чернігове, 1908 г., в. II. Москва 1911, табл. XXX, № 1413, ст. 144, табл. XXXI, №№ 620, 623, ст. 148.

Пам'ятки, що були на виставі XII арх. з'їзду у Харкові, Альбом виставки XII арх. с'їзда в Харькове. Москва, 1903 г., табл. XXI, рис. 56, табл. XXII, рис. 57, табл. XXIII, табл. XXIV, рис. 62, 63, 65—67, 68.

прядена нитка зигзаговидної виробки і „канітель“ — кручений джгутом дріт. Останній у пам'ятках кінця XVII, початку XVIII стол. з'являється у вигляді товстого джгута, накрученого, очевидно, в ручний спосіб на шовковій нитці. У пізньому шитві XIX—XX стол. канітель являє собою тонкий, чисто дротяний джгут машинного виробу, що в ньому розрізняють по виробці „просту“ канітель, „гранясту“ і „перлисту“.

Окрім шовку й металу в українському образотворчому шитві вживають ще й фарбованої шерсти. Але цей сорт матеріалу зустрічається дуже рідко. Його вживають лише в канвових роботах кінця XVIII й XIX століття.

До цього ж часу слід віднести й техніку „аплікації“, що в ній матеріалом для вишивання служать вирізки різних тканин, шматки фольги і т. д.

За оздобу, чи „убір“ для шитва вживали дорогоцінного каміння або його імітацій, також бісеру, блискіток і фольгових виробів.

Техніка. Шитво виконується за заздалегідь наміченим малюнком, що він або наноситься на основу мистцем — „знаменщиком“, або переводиться самою швачкою з особливих прорисів¹⁾. Для орнаменту основою вишивки служить звичайно тканина одягину, що її вишивають, вся ж образотворча частина шитва, а саме — фігура й деталі пейзажу по більшості виконуються окремо на полотні, потім вирізуються і прикріпляються на речі, що її оздоблюють шитвом.

Властивості вишивального матеріалу визначають основні засоби техніки. Шовкова нитка — м'яка волокнувата речовина, що вона може суцільно зливатися з кожною тканиною основи, легко пройти крізь основу й дати стібок потрібного розміру. Тому в шитві шовк звичайно накладають безпосередньо на саму тканину основи й шиють переважно „прохватною“ технікою. Із шовкових швів у українському образотворчому шитві зустрічаються: „едвабний“ шов, табл. X, мал. 3, „тканій“ шов, табл. X, мал. 2, шов „вузловатий“ і „тамбур“, табл. X, мал. 1.

Металева нитка значно менш гнучка й еластична, аніж шовк. Вона не може, подібно до останнього, цілком підлягати кожній тканині основи. Здатність її до „прохватного“ стібка дуже обмежена. З перелічених сортів металу тільки прядене золото може, та й то з труднощами, пройти крізь тканину. Решта ж металевих ниток своєю конструкцією цілком нездатна до прохватної техніки й, проходячи крізь тканину, псується. Зважаючи на зазначені властивості металевої нитки, українська швачка звичайно не накладає металу безпосередньо на тканину основи, а підшиває під нього особливу прокладку й шиє потім метал „в прикріпу“, залишаючи всю вишивальну нитку на поверхні тканини та прихватуючи її зверху шовковим стібком²⁾.

Прокладка, що підшивається під метал зустрічається в двох видах: — 1) як нитяна „настилка“ з льонових чи бавовняних ниток, з домішкою подеколи в деталях некрученого шовку, й 2) як особливо

¹⁾ Такі прориси звичайно обережно зберігалися швачкою, переходячи од покоління до покоління. Засіб переводу малюнку з прорису полягає в тому, що дрібно наколотий прорис накладається на тканину речі, яку вишивають, і „припорашивається“ зверху якоюсь-небудь порошнатою фарбою, напр., перетертим на порошок вугіллям. Просіваючись через якили, воно дає точну репродукцію на тканині малюнку, що переводиться. Він потім наводиться зверху якоюсь міцною фарбою.

²⁾ Шитво золотом „в прохват“ в українському образотворчому гаптуванні відомо мені лише в деяких „сулках“ з Київо-Софійського собору (зараз знаходяться в Лаврському муз.). Ці пам'ятки можна віднести до другої половини XVIII ст. Шитво виконано на тонкій, шовковій тканині двобічним засобом, „у тамбур“, або візерунковим швом.

приготований кардон — „карта“¹⁾. Ці два типи прокладки зв'язані з різними технічними та стилістичними можливостями. Нитяна настилка робиться прохватною нашивкою ниток, що вона кладеться на основу декількома шарами. Накладання цих шарів по більшості переводиться рівномірно, утворюючи рівну площинну поверхню. Правда, на певному ступні еволюції українського образотворчого гаптування, швачка пробує надати настилці опуклої форми, накладаючи шари ниток у певних частинах образу нерівними утовщеннями. Та все ж ця спроба обмежується лише найелементарнішою опуклістю поверхні, з підвищенням фігури в середній частині та зникненням її до зовнішнього контуру. Дати детальну „ліпку“ форми при нитяній настилці занадто тяжко. Цій прокладці, зважаючи на її технічні особливості, властива саме площинна поверхня.

Матеріал прокладки обумовлює засіб прикріплення металевої нитки. На м'якій нитяній настилці стібки-прикріпи розподіляються по всій поверхні образу. Звичайно, ці стібки накладаються різними комбінаціями розводів і перетворюють вишивану поверхню в поспільний візерунок стібків. При виконанні візерунків, швачка зважає на число ниток „настилки“, чому таке шиття й зветься шитвом „за лічбою“. Деяки з найбільш розповсюджених візерунків цього шитва подано в схематичних рисунках на табл. X, мал. 4—12²⁾.

Поверхня, що одержується в наслідку лічбово-візерункового гаптування своїм характером цілком необразотворча. Нитяна настилка обумовлює площинність форми, а техніка шитва „за лічбою“ вкриває поверхню суцільним візерунком стібків, перетворюючи образи у плоскі силуети, заповнені золотими розводами (див. табл. XIII, мал. 2).

Цілком інший вигляд має гаптування „за картою“³⁾. Тут гаптарка має справу з еластичними міцними платівками, особливо приготованого кардону, що його можна по бажанню то накладати на основу цілком плоско, то давати в ньому опуклу поверхню. Опуклість форми в „карті“ досягнути легше й з більшим поспіхом, аніж при нитяній настилці. Українська гаптарка знає два засоби опуклої обробки „карти“: 1) засіб „викачування“, що при ньому опуклі частини малюнку видавлюють зовні й 2) засіб „накладки“, коли опуклість фігури досягається накладкою на основну платівку окремих шарів „карти“. В обох випадках досягають цілком детальної опуклості форми з цілковито „ліпним“ характером поверхні.

Принцип прикріплення вишивальної нитки в „карті“ цілком інший, аніж у шитві „за лічбою“. На твердій поверхні кардону кожен стібок зв'язаний з проколом „карти“, тому той засіб поспільного прикріплення нитки на всій поверхні, що його практикують при м'якій нитяній настилці в даному випадку — дуже незручний. Тут гаптарка звертається до особливого засобу прикріплення, розрізаючи в певних місцях „карту“ до основи та прикріплюючи в цих щілинах металеву нитку. Оскільки прорізи „карти“ робляться звичайно, за лініями внутрішніх деталей образу — наслідком такої системи прикріплення одержується поверхня рівно натягнутої нитки, прорізна лініями образотворчих

¹⁾ Іноді за прокладку під метал служить шкіра, що вона, як матеріал для цього, має такі ж стилістичні й технічні можливості, що й „карта“.

²⁾ Українські назви цих візерунків шва, на жаль, мені невідомі й на табл. довелися звернутися лише до числового їх означення.

³⁾ „Карту“ звичайно готує сама гаптарка, разом склеюючи листи паперу од 4 до 12 з прошаруванням поміж ними тонкою тканиною. Під золоту поверхню „карти“ „шапранять“, під срібло — лишаять білою.

подробиць. Коли до цього ще додамо можливість детальної опуклості форми, що її дає карта, то доведеться визнати цю техніку цілком образотворчою, коли не в кольорах і розфарбовці (звичайно золото й срібло), то принаймні в фактурі поверхні.

ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД ПАМ'ЯТОК

Пам'ятки образотворчого шитва безперечно української роботи відомі мені лише починаючи з середини XVII ст. (Датовані пам'ятки див. „Додаток“, стор. 409).

Переважає матеріалом для шитва в середині XVII ст. є метал, що його вживають тільки, як прядену нитку. Для убирання шитва вживають найбільше дрібних перлів, що ними оздоблюють німби, контури фігур і написи.

Шитво металом виконується тільки по нитяній настилці, що її рівно й низько наложено (височінь: 1—2 мм.). В більшості пам'яток прикріпка дається кольоровим шовком, переважно синього чи кармазинового кольору. Розводи прикріпного стібка складні й різноманітні. Вживають усіх зазначених на табл. X разводів, при чому домінують складні комбінації ромбу. Якість техніки чудова. Металева нитка натягнута туго, прикріпка накладається густо, даючи вражіння цільного дрібного шитва. Розводи прикріпки виконується дуже чепурно й правильно. Малюнок подробности одягу виконують то за швом „по мотузочці“ (рос. „по веревочке“), то стебнуванням чорного чи кольорового шовку.

Обличчя тільки в дуже незначній кількості пам'яток вишито шовком (із датованих пам'яток назову епітрахіль р. 1640, Лаврськ. муз. № 115, табл. XIII, мал. 2 деталь) в більшості випадків їх зроблено з вирізок шовкової тканини блідо-жовтого („нагого“) кольору, що по ньому подвійним стібнуванням чорного й блідо-жовтого шовку прошито очі ніс, рот і т. д. Руки іноді вишито, іноді зроблено з вирізок тканини.

Шовк, у шитві цього часу, вживають у значно меншій кількості, аніж метал. У пам'ятках золотної техніки шовком звичайно вишивають волосся фігур. Колір волосся — чорний або коричнявий для молодих персонажів, блідо-жовтий — для старих. Шитво звичайно виконують „едвабним“ швом.

З чисто шовкового шитва, чи принаймні такого, що в ньому шовк має переважне значіння, від середини XVII ст. мені відомі тільки дві пам'ятки — плащаниця р. 1655 (табл. XI) і анонімний фрагмент од плащаниці (Київ. Лаврськ. муз. № 1043), що являє собою образ Христового тіла, вишитий на окремій вирізній основі (табл. XII, мал. 2, деталь).

Принцип шитва в обох пам'ятках цілком однаковий. За матеріал служить тонкий кручений шовк блідо-жовтого кольору, одного тону (деяку варіацію відтінку можна спостерігати лише в нижніх повіках Христа). Шитво виконано „едвабним“ швом, дрібним стібком (довжина стібка: 1—3 мм.). В розполозі стібків можна спостерігати засіб так званого „шва за формою“. Суть цього засобу полягає в тому, що стібки не кладуть в одному напрямі, але весь час погоджують їх з формою образу, що його вишивають. Закруглено їх положено на плечах і грудних залозах у фігур Христа наших плащаниць, поземно (до віси фігури) ідуть вони під грудьми та по боках біля ребер, і радіальними пучками розходяться від пупа (див. табл. XI і XII мал. 2) На обличчі дуже витончено й ніжно „формовано“ верхні повіки й просторінь побіля очей. На лобі півколами повторено лінії брів,

понад якими поземними шарами стібків намічена чільна кістка (див. деталь плащ. 1655 р., тб. XII, мал. 1).

Описані засоби шовкового й металевого шитва серед. XVII ст. можна визначити, як чисто „вишивальні“ в принципі. Технічним засобом вишивки є стібок, і швачка середини XVII ст. увесь ефект вишиваної поверхні буде саме на стібкові. У металевому гаптуванні „за лічбою“ стібок прикріпи ввесь виступає поверх металевої нитки, видавлюючи на ній всілякі визерунчасті комбінації й утворюючи характерну поверхню техніки „за лічбою“, вкриту суцільними розводами. У шовковому вишиванні, при однобарвному офарбленні нитки, гаптарка розроблює поверхню тільки технікою шва, надаючи різним напрямом стібків переливної гри одноманітному шовкові.

Стиль. В типі людської постаті українське образотворче шитво середини XVII ст. дотримується „візантійського“ зразка. Цей тип фігури в наших пам'ятках має такі характерні особливості: пропорції у довжину 6—7 голів. Форму виконано цілком лінійно. Характер рисунку дуже геометризований. Суцільною правильною лінією обрисовано контур фігур; такими ж суцільними, визерунково-сполученими, лініями намічено внутрішні подробиці. В рисункові домінує пряма лінія. Фігуру виконується цілком площинно: у шовкові — одноманітно, без ніякої модельовки, в золоті пласко — на низькій настільці.

Поверхню одягнутої постаті залито суцільними розводами „лічбової“ техніки. Внутрішні деталі форми дано в дуже невеликій кількості, обмежуючися лише контурами одягу й одною-двома складками. Очевидячки, в даному випадку гаптарку зовсім не цікавить жива поверхня форми. Всілякий образ, що вишивається, вона насамперед розглядає, як площину для розводів шва, а тому лінія внутрішніх деталей, що розбиває й розрізає ці розводи, є небажана й скорочується до мінімуму.

Образ голої постаті в пам'ятках середини XVII ст. відомий мені тільки в шитих шовком зразках — плащаниці р. 1655 (тб. XI) і з фрагменту від плащаниці Лаврськ. музею N 1043 (тб. XII, мал. 2). В обох пам'ятках поверхня голої постаті має цілком однаковий вигляд. Деталі тіла означено, лінійно, коричнявою ниткою, що різко виступає на блідо-жовтому тлі фігури; кількість деталей трохи перебільшено; окрім грудних залоз і пула, на тілі означено ще грудну кістку, ребра, обрисовано черевну ямину що в ній виділяється ще живіт і надчеревний край. Всі ці деталі подається в дуже умовних, сильно геометризованих формах. Отже, поверхня голого тіла зводиться до умовної лінійної схеми деталей, що різко виступає на блідожовтому тлі фігури¹⁾.

¹⁾ Таке виображення голого тіла є, очевидячки, звичайним у XVII ст. для образів шитва всього „візантійського“ кола. Слід тут одмити грецьку плащаницю р. 1609. з Дохіяра (Кондаков. Памятники христианск. иск. на Афоне, 1902 г., СПб, ст. 275 — 277, тб. XIII), ряд російських плащаниць кінця XVI і першої половини XVII ст., а саме:

Плащ. 1595 г. (Георгієвський. Древне-русское шитье в ризнице Троице - Сергіевск. Лавры. „Светильник“, 1914 г. № 11 - 12, тб. IV).

Плащ. 1644 г. (Кондаков. Памятники . . . рис. 96 на ст. 279).

Плащ. 1645 г. (Щекотов. Древне - русское шитье. София, 1914, 1, ст. 28).

Плащ 1661 г. (Иосиф, еп. Угличский. Плащаница Ростовского Успенск. соб. „Светильник“, 1914 г., 1, ст. 19 — 22).

І нарешті, ряд грузинських плащаниць XVII ст., а саме:

Плащан. р. 1653 з с. Цайші, тепер, знаходиться в музею Мінгрелії (Такайшвили. Археологическ. экскурсии, разыскания и заметки, кн. II, 1914 г., ст. 185).

Плащан. з Мцсту Карталінської царниці Манучари Дадіяні (XVII ст.), університетський муз. в Тифлісі Джанашвили (каталог предметів церковн. музею грузинск. духовенства, Тифлис, 1914 г., от. III, ст. 19 — 21. Фотографія Ермакова № 11050).

Композиція. У відомих мені композиційних схемах українського образотворчого шитва середини XVII ст. розподіл елементів композиції в більшій частині дається за принципом симетрії. В цілому ряді датованих пам'яток (див. додаток) симетрія доходить чи не до математичного повторення. В епітрахілях р.р. 1640, 1642, 1643 (тб. XIII, мал. 1), палиці р. 1640, орарі р. 1651 паристі фігури повторюють одна одну поставою, позою, жестом і навіть одягом. При чому в епітрахілях мистець не задовольнюється одноманітністю фігур у межах окремих пар, а проводить ще цю одноманітність у всій композиції. Чотири пари фігур, уміщених у довжину епітрахілі, цілком тотожні в повороті та позі й тільки чергуються одягом (одна пара одягнута в сакоси, друга — в фелоні) (див. тб. XIII, мал. 1).

Проблема руху. Ця проблема, очевидно, не цікавить мистця наших пам'яток. Вся різноманітність дії зводиться до невеликого репертуару шаблонних поз і жестів, вироблених за „візантійським“ трафаретом. Фігури наших пам'яток дано по більшості нерухомо. Вони стоять у шаблонних, одноманітних, що постійно повторюються, позах. Ніякої спроби до утворення нової пози чи до різноманітності жесту непомітно. Очевидячки, у даному випадку мистця цікавить не дієвий рух постатів, але ж одноманітно повторені фігури, що потрібні йому для симетричних пар і симетричних рядів його композицій. Проблема руху в наших пам'ятках має чисто службове значіння, цілковито підлягаючи композиційному ритмові¹⁾.

В наслідок проробленої нами аналізи стиля та техніки пам'яток українського образотворчого гаптування серед. XVII ст. одержуємо такі дані для характеристики цього мистецтва за розглянутої доби.

В техніці шитва вживають тільки чисто „гаптувальних“ засобів, побудованих на грі стібка. У золоті — лічбову техніку по м'якій настилці, у шовковій — одноманітне шитво з багатою „формовкою“ швом.

Стилістичні форми розглянутих пам'яток в основі своїй наслідують „візантійську“ традицію, приймаючи „візантійський“ зразок для виображення людської постати й „візантійський“ репертуар поз і жестів.

Плещан. з Цілкан. р. 1686. (Матеріали по археол. Кавказа. Т. VII. Москва 1898 г. тб. V ст. 55 — 57).

Засіб обробки поверхні голої постати в усіх перелічених пам'ятках однорідний. Голе тіло являє собою одноманітне блідо-жовте тло, що на ньому різко виступає лінійна схема деталей, вишита чорною чи коричнявою ниткою. Особливо докладного й умовного вигляду набирає ця схема в російських плащаницях. Кількість деталей перебільшується тут настільки, що лінійний рисунок майже цілком покриває поверхню торси. Геометризація форми подробиць доходить до ступня цілком необразотворчих визерункових комбінацій. Отже схема деталей набирає значіння визерунку, що заповнює поверхню голої постати. А оскільки в російському образотв. шитві кінця XVI і XVII ст. одягнута фігура шиться визерунковим швом, то в наслідку принципу обробки поверхні одягнутої й голої постати збігаються, являючи в обох випадках заповнені розводами площини. Визерунковим значінням схеми деталей голого тіла можна, мабуть, пояснити той незвичайний на перший погляд факт, що в той самий час кількість деталей в одягнутій постаті скорочується, а в голій перебільшується. В першому випадку визерунок поверхні досягається грою прикріпного стібка, а тому лінійні внутрішніх деталей, що порушує ці розводи, небажана. В другому випадку розводи даються саме лінією деталей, в кількості яких швачка безпосередньо зацікавлена, як у лінійному матеріалі для визерунка.

¹⁾ Аналізу проблеми простору ми дозволяємо собі цілком поминути в цьому, побіжному нарисі. Справа в тому, що виображення фігур на тлі певної просторової в пам'ятках українського образотв. гаптування зустрічається дуже рідко й носить цілком випадковий характер. Це пояснюється, очевидно, особливим добром сюжетів, що їх у певний спосіб зв'язано з призначенням убрання, що вишивається. Ці сюжети своїм змістом у більшості випадків є позапросторові композиції, а саме: в фелоні — серії Дейсусних і пророчих композицій, в епітрахілях — прямовісні ряди фігур святих і та композиції „Есеева древа“, на плащаницях — самотні фігури мертвого Христа і, врешті, на воздухах — символічні композиції „агнца“.

для проблеми руху. Загальний ухил стилю характеризується перевагою чисто ритмових тенденцій. Рисунок форми дуже геометризовано, поверхню образу залито розводами стібка, композицію побудовано за принципом строгої симетрії й одноманітності, проблема руху цілком підлягає ритмові композиції й обмежена шаблоновими одноманітними позами й жестами.

УКР. ОБРАЗОВ. ГАПУВАННЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII Й ПОЧАТКУ XVIII СТ.

(Датовані пам'ятки див. додаток ст. 409).

В шитві другої половини XVII ст. знову таки домінує, як матеріал, металева нитка. Техніка гапування, в головних своїх засобах лишається стара, але в деталях подає вже деякі відступи від шитва середини XVII ст.

В металевому гапуванні спостерігаємо ступневе підвищення настилки, що її височінь в епітрахілях р. 1686, 1687 і возд. р. 1682 доходить до 3 мм., в епітрахілі й возд. р. 1690 до 3—4 мм. і нарешті, в Мазепинському возд. і возд. р. 1691 досягає 5—6 мм. Рівнобіжно з підвищенням „настилки“ змінюється також і характер її поверхні. Нашивка її переводиться вже тепер не рівномірними шарами, але утворює на грудях і плечах фігур особливі утовщення, що вони дають вражіння грубої, елементарної опуклості поверхні. Окрім змін у настилці, в пам'ятках другої половини XVII ст. спостерігаємо також зміни й у кольорі прикріпного шовку, різнобарвність якого за цього часу помітно падає. Розфарблення прикріпи по більшості підбирається в тон металевої нитки (золтаво-жовтий колір— до золота, білий— до срібла). При умові ж різнобарвної прикріпки береться бліді тони шовку, переважно блідо-блакитні й блідо-зелені.

В рисунку внутрішніх деталей кольорова нитка щезає зовсім, замінюючись або на чорний шовк, або швом „по мотузочці“. Якість техніки лишається незмінна.

Шовкове шитво другої половини XVII ст. відоме мені найбільше з образів голих фігур у плащаницях і воздухах. З датованих пам'яток цього типу назвемо: „плащаницю Ясинського (тб. XIV, мал. 2, деталь), Мазепинський возд. (тб. XIV, мал. 1) й возд. р. 1690. Шитво перелічених пам'яток виконано по старому, однобарвною ниткою „едвабним швом“. та все ж якість техніки тут уже цілком інша, аніж у плащаницях серед. XVII ст. Нитка— товста, стібок більший (завдовжки— 4—6 і 8 мм.), „формовку“ швом виконано бідніше, простіше й грубше. Одноманітно кладуться стібки на торсі фігури, даючи рівну, безживну поверхню, і тільки в скрещених руках Христа Мазеп. возд. прямовісний шов заміняється на похилий, та в обличчі плащ. Ясинського грубо, великим стібком, дано формовку повік і підборіддя. Це наявне згіршення якості техніки в порівнянні з шитвом середини XVII ст. ніяк не можна віднести на рахунок другорядних майстерень. Такі багаті й коштовні вкладки, як Мазепинський возд. й плащаниця Ясинського, виключають всіляку можливість подібного припущення. Одмічені особливості техніки наших пам'яток, очевидячки, є характерними ознаками шовкового гапування кінця XVII ст. і свідчать, певне, про розклад і занепад старої, чисто гапувальної в своїй основі традиції шовкового шитва.

Стиль. Стилістичні зміни в пам'ятках другої половини XVII ст. найпомітніше позначаються на проблемі форми, що на її описі ми й обмежимо в даному разі аналізу стилю.

В основі людської постати, по-старому лежить „візантійський“ зразок. Конструкція форми в більшості випадків не різниться від звичайних норм „візантійської“ фігури. Та все ж, у деяких пам'ятках наприкінці XVII ст. і на початку XVIII ст., цей тип фігури починає підлягати певним змінам, що вони, очевидно, йдуть у двох напрямках:

1) „Візантійський“ тип постати ніби вироджується, набираючи цілком „спотворені“ форми. Фігури надзвичайно узагальнюються в своїх обрисах, іноді гублячи навіть саму образотворчість форми й перетворюючись у якусь геометричну будову¹⁾.

Це виродження „візантійського“ типу фігури спостерігаємо переважно в серіях деісусних і пророчих композицій на оплеччях фелонів, у прямовісних рядах поодиноких фігур святих і в композиціях „древа Есеєва“, на епітрахліях.

2) Поруч с зазначеним виродженням „візантійського“ зразка спостерігаємо, правда рідше, випадки переробки „візантійської“ фігури на західній кшталт. У чисто „візантійську“ конструкцію форми вносяться іноді деталі, взяті в західніх зразків (див. на Мазепинському возд. розробку голого тіла Христа (тб. XIV, мал. 1). Іноді ж змінюється й сама конструкція фігури, наближаючись у пропорціях і в засобі виображення деталей до форм західнього мистецтва (возд. р. 1682).

Детальова обробка форми наших пам'яток теж трохи відступає від стилістичних традицій середини XVII ст.

Пропорції фігур у довжину хитаються між 5—7 головами.

Геометризація форми в шитві останньої чверти XVII ст., помітно знижується. В рисункові складок з'являються окремі, випадкові уривки та зломи ліній (епітр. р. 1673, возд. р. 1682, епітр. р. 1690, фел. р. 1702, тб. XV, мал. 2). Іноді весь рисунок одержує неправильно покручений вигляд, намагаючись, очевидно, передати живі, безладні складки тканини (фелонь р. 1702 і цілий ряд безіменних пам'яток, що з них на тб. XV, мал. 1, показано фелонь з Київ. Фрол. Ман. Лавр., Музей № 36).

Поверхня форми теж підлягає змінам. В одягнутій фігурі кількість внутрішніх деталей, порівнюючи з пам'ятками серед. XVII ст., помітно зростає. Окрім контурів уборів, з'являються також і складки, що вони в деяких пам'ятках рясно вкривають розводи поверхні (епітрах. р. 1673, епітрах. р. 1690, Мазепинський возд., фелоні р. 1702).

Голе тіло в пам'ятках другої половини XVII ст. відоме нам у виконанні сріблом і шовком. У першому випадку це — необразотворча поверхня, виконана технікою „за лічбою“, що на ній умовно, чорною ниткою, намічено звичайну схему подробиць (воздухи р. 1691 і р. 1696). У другому випадку цепто у виконанні голого тіла шовком, ми зустрічаємо вже два різних зразки голої фігури. На плащаниці Варлаама Ясинського голе тіло дано так само, як і в плащаницях середини XVII ст., тільки рисунок подробиць намічено у даному випадку не коричнявою, а срібною ниткою. На Мазепинському возд. і на возд. р. 1690 голе тіло бачимо вже в інших формах. Засіб означення деталей лишається, правда, старий — у вигляді лінійного рисунку чорної стібнівки, що він різко видається на тлі „нагого“ шовку, — але саме виображення деталей становиться цілком інше. Кількість їх не перебільшується. На тілі лишається тільки те, що на ньому звичайно можна бачити —

¹⁾ Зразки такої „спотвореної“ постати в виданих пам'ятках див. на ризи з с. Великої Загоровки, Черніг.вськ. губ (Тр. XIV а. с. в Чернигове, 1908 г., т. II, Москва, 1912 г., тб. XXX, № 1413) і на ризи с. Печеніги, Харк. губ. (Альбом виставки XII а. с. в Харькове, Москва, 1903 г., тб. XXIV, рис. 62).

грудні залози й пуп. При змалюванні подробиць мистець уже не прагне давати якісь комбінації розводів, але ж пробує виявити живі форми тіла. Особливо далеко з цього погляду йде Мазепинській возд. Тут у голому Христовому тілі живіт уже не вирізняється умовною лінією, але намічається на боках штриховкою; над пупом дається характерна звисла складка шкіри, а грудні залози мають натуралістичні обриси двох окремих півкол. Перед нами вже не умовна схема деталей, а поверхня живого людського тіла.

Форми як голої, так і одягнутої фігури в шитві другої половини XVII ст. не завжди лишаються площинними. В деяких пам'ятках цілком певно ставиться проблему модельовки. В металевому шитві гаптарка намагається розв'язати цю проблему „скульптурними“ засобами — шляхом опуклого накладання настилки, що утворює грубу, дуже узагальнену „ліпку“ поверхні. Що ж до шовкового шитва, то тут, при умові однотонности нитки, „тілесність“ форми може передаватися тільки в лінійний спосіб. Таку спробу можна, здається, вбачити в фігурі Христа Мазепинського возд., де гаптарка трактує живіт саме як опуклість, замінюючи лінійні обриси його на штрихування (див тб. XIV малюнок 1).

Особливості стилю й техніки пам'яток другої половини XVII ст. вказують на певний поворотний момент в еволюції українського образотворчого гаптування. В техніці можна одмітити наявні ознаки розкладу старої, чисто вишивальної в своїй основі, традиції шовкового однотонного шитва „за формою“. В стилі починають змінитися засоби виявлення проблеми форми. В типі людської фігури спостерігаємо, по-перше, виродження старого „візантійського“ зразка, а по-друге — вплив нового типу форми, що йде від зразків західного, реалістичного мистецтва. В самій обробці форми почуваємо певний здвиг у бік натуралізму. Спроба модельовки форми, з'явлення рясних внутрішніх подробиць на розводах одягнутої фігури й трактовка голого тіла в Мазепинському возд. свідчать, що перед мистцем встає проблема живої поверхні фігури. Порушення геометризації рисунку й з'явлення в ньому складної неправильно покрученої лінії свідчать, що мистець уже не задовольняється абстрактно-геометричною будовою рисунку, а шукає таких ліній, що вони більше відповідають живим формам тіла й живим складкам одягу.

УКРАЇНСЬКЕ ОБРАЗОТВОРЧЕ ГАПТУВАННЯ XVIII СТ.

(Датовані пам'ятки див. додаток ст. 409 — 410).

Переважним матеріалом для гаптування в пам'ятках XVIII ст. по-старому лишається метал. Кількість шовкового шитва, порівнюючи з металевим, незначна. В оздобленні гаптування помітна особлива любов до рясних, хоч і недорогих, оздоб. Перли зустрічаємо порівнюючи рідко; з'являється фальшоване каміння; в більшій кількості вживається блискітки й особливі скляні розетки.

Техніка. В металевому шитві XVIII ст. ми зустрічаємо вже дві різні техніки — старе „за лічкою“ шитво по нитяній настилці й вишивку „за картою“, що знову з'явилася.

Розгляньмо спочатку перший спосіб шитва. З латованих пам'яток XVIII ст. лічковим способом пошито: ризи р. 1702, 1707, 1718, плащан. р. 1756., воздухи р. 1731 і 1735, ризи р. 1737, 1742. Шитво цих пам'яток зберігає основні особливості техніки другої половини XVII ст., з її високою опуклою „настилкою“ і розцвіткою прикріпного шовку під колір металу. Та все ж, порівнюючи з шитвом XVIII ст.,

у наших пам'ятках спостерігаємо певне зниження якості техніки „за лічбою“. Майже всюди прикріпний стібок рідшає, і шитво вже не має того ефекту старанної, дрібної роботи, що давала гаптарка у XVII ст. (порівн. шитво епітрахлі р. 1640, тб. XIII, мал. 2 і фелони р. 1718, тб. XVII мал. 1). Розводи шва спрощуються. Складні комбінації ромбу майже щезають, замінюючись простішими мотивами зигзагу, косою ряди в комбінації з ромбом і косою сітки. В деяких пам'ятках помічаємо неохайне виконання розводів, що в них лінія іноді ведеться невірною, збиваючись, і порушується порядок чергування мотивів (див. ризу 1718 р. тб. XVII, мал. 1). Нарешті де-не-де помітна і слабка натяжка нитки, і відставання її від основи. Оскільки всі зазначені явища мають масовий характер, спостерігаючись не тільки в рядових пам'ятках, а також і в багатих, дорогих вкладках, — доводиться прийти до висновку, що в даному випадку ми маємо справу з наявними ознаками розкладу старої, суто „вишивальної“ в своїх принципах, техніки „лічбового“ шитва. Цей висновок стверджується ще й тим що рівнобіжно з погіршенням якості гаптування „за лічбою“, у XVIII ст. спостерігаємо також і зменшення його кількості. З 40 датованих пам'яток XVIII ст. тільки 12 шито „лічбовим“ засобом, при чому всі вони датуються саме першою половиною XVIII ст. (До цього ж часу можна, очевидно, віднести й більшість недатованого гаптування „за лічбовою“ технікою, з характерними ознаками XVIII ст.).

Приблизно з другої половини XVIII ст. гаптування „за лічбою“ починає витіснятися новим технічним засобом шитва „за картою“. „Карта“ несе з собою образотворчу поверхню й можливість детальної опуклості форми, тоб то задовольняє якраз ті вимоги, що їх видвинуло шитво кінця XVII ст., не маючи можливості задовольнити їх стилістично необразотворчою технікою „за лічбою“. Та все ж; у українському шитві „карта“ не зразу набирає звичайних, характерних для неї форм. Шитво „за картою“ з'являється на Україні ще за доби значної поширеності старого „лічбового“ гаптування, а тому й підлягає його безпосередньому впливові. Найраніші пам'ятки картової техніки відомі нам ще з першої чверті XVIII ст. Це оплеччя од фелоні та епітрахлі р. 1714 і недатована епітрахлі Києво-Печер. Лаври (Лавр. Музей, № 320, тб. XVII, мал. 2, деталь). Зазначені пам'ятки зроблено за тонкою „картою“ в один шар. Поверхню вишивки поспіль покрито розводами прикріпного стібка, що він у картовому шитві цілковито непотрібний і навіть шкодить, бо гальмує роботу, вимагаючи спеціальної „наколки“ „карти“. Кількість прорізів на картовій поверхні, особливо в епітрахлі, дуже невелика. Через тонкість картового шару ці прорізи роблять дуже неглибоко й до того зверху ще прикривається золотим шнурком. В наслідок, рисунок внутрішніх подробиць лишається, як і в „лічбовому“ шитві на поверхні вишивання, а не заглиблюється в щілини прорізів. Увесь зовнішній вигляд цього шитва цілком тотожний гаптуванню за „лічбою“, відрізняючись од останнього лише більшим розміром і спрощеністю розводів. Отже ранні українські пам'ятки картової техніки являють собою, очевидно, просто наслідування в новому технічному засобі ефектів старого „лічбового“ шитва¹⁾.

У пізніших пам'ятках шитво „за картою“ виглядає вже інакше. Тут гаптарка починає використовувати ті технічні можливості, що їй дає

¹⁾ Ця імітація „картою“ ефектів „лічбового“ шитва, що виникла в українському образотворчому гаптуванні наприкінці XVII та початку XVIII ст., спостерігається також і в пізніших пам'ятках — друг. полов. XVIII та перш. полов. XIX ст.

„карта“. Прикріпка нитки переводиться найбільше в прорізах, що вони вже рясно вкривають поверхню фігури, йдучи за рисунком внутрішніх подробиць форми. Шитво, в більшості випадків, виконується на „карті“ з одного шару, що є найлегший засіб картової техніки. Височінь такої „карти“ в першій половині XVIII ст. хитається поміж 1—2 мм., а в деяких пам'ятках другої половини XVIII ст. доходить до 3—4 мм. У зв'язку з підвищенням картового шару, малюнок внутрішніх подробиць заглиблюється в щілини прорізів, чому поверхня „карти“ губить уже свій площинний характер, набираючи в якийсь мірі ефекту „тілесности“ форми. Окрім того, у XVIII ст. з'являються вже пам'ятки з складнішим засобом шитва за накладною й викатною „картою“, що в них гаптарка дає вже детально опуклу, немов би „ліпну“ поверхню, що нагадує своїм ефектом лиття або грубу карбівку (ризи р. 1726, 1754, 1764). Височінь накладної карти, судячи з відомих нам датованих пам'яток, на кінець XVIII, ст., очевидячки, зростає, а саме в ризах р. 1726 вона сягає до 4, 6 мм., в ризи р. 1754 до 5, 7 мм. і, нарешті, в ризи р. 1764 (Лавр. муз. № 1265) до 7, 12 мм.

В найраніших пам'ятках картової техніки поверхню вишивки, як відомо, густо вкрито розводною прикріпою і ці розводи прикріпи переходять також і на пізнішу „карту“. В ризах рр. 1726, 1745, 1754, 1764 (Лавр. музей № 1264) на поверхні гаптування ми бачимо рясні розводи прикріпного стібка. Та все ж характер цих розводів цілком інший, аніж на ранній карті. Визерунки наших пам'яток не просто заливають поверхню образу, але в якійсь мірі зважають на малюнок внутрішніх подробиць форми. Іноді мотив розводів перебивається складкою одягу, іноді ж лінія складки визначає загальний напрям мотиву і т. ін. Отже попереднє розуміння розводної поверхні в даному випадку радикально змінюється. Розводи наших пам'яток є вже не абстрактним заповненням площі образу, а в певний спосіб зв'язуються з самою формою цього образу, являючи визерунок самої тканини, упіддєлений складкам одягу.

Дальша еволюція карти йде лінією звільнення поверхні від визерункової прикріпи. Уже в пам'ятках другої половини XVIII ст. в ризах р. 1764 (Лавр. Музей № 1265), 1772, (тб. XVIII мал. 1) 1773, 1784, палиці р. 1793 — кількість розводів „прикріпи“ на поверхні карти значно зменшується. На одягу фігур лишаються тільки окремі випадкові мотиви ромбиків та косих ліній, що вони рідко, в розбивку, вискакують на рівній прошивці одязі. В XIX ст. „карта“ майже остаточно звільняється від пережитків старого шитва „за лічбою“. На ризи р. 1802 (тб. XVIII, мал. 2) від колишнього визерунку фігур лишається декілька лише стібків на одязі янголів.

Шитво за „картою“ в своєму принципі цілковито різниться від „лічбового“ гаптування. Останнє ми визначили, як чисто „вишивальну“ техніку, засновану тільки на грі стібка. В цьому типі шитва весь стібкоб видно; він увесь виступає наверх, утворюючи гаптувальну поверхню комбінаціями своїх розводів. Цілковиті інакше стоїть справа з „картою“.

У картовій техніці стібка не видно, — його сховано в прорізах; поверхня вишивки в даному випадку будується не на стібкові, а рівним натягненням нитки, що її прикріпу всіляко маскується. Коли в „лічбовій“ техніці гаптарка виявляє, що вона робить стібком, що вона саме гаптує, то в картовій техніці вона це ховає. Визерункове шитво „за лічбою“ ми назвали гаптуванням у повному значінні цього слова; про „карту“ цього самого сказати вже не можна.

Закінчуючи огляд золотного шитва XVIII ст., спинимося ще на техніці тілесних частин фігур. На самому початку XVIII ст. обличчя, руки й ноги продовжують ще виконуватися з вирізок шовкової тканини (ризи р. 1702, 1707, воздух р. 1735). Та вже з першої чверті XVIII ст., цей старий засіб обробки тілесних частин починає дуже швидко витіснятися малярством. В пам'ятках другої половини XVIII і в XIX ст., коли малярський спосіб виконувати тілесні частини остаточно затверджується, обличчя й руки фігур розписуються, звичайно, одночасно з „прорисом“ і в готовому вже вигляді переходять до гаптарки. Такої левности засобів не було, очевидно, за перших досвідів заведення малярства до гаптування. У першій чверті XVIII ст. тілесні частини розмальовувалися іноді разом з „прорисом“, а іноді й після гаптування. На ризах р. 1726 золоту нитку навкруги намальованих обличчя місцями замазано фарбою. Це явно свідчить, що тілесні частини фігур у даному випадку були розписані після вишивання.

Шовкове шитво. З відомих мені датованих пам'яток XVIII ст. шовком шито: палиці р. 1739, 1770, 1780, плащаниця р. 1769. В техніці шовкового шитва XVIII ст. спостерігаємо ряд різноманітних швів. Найрозповсюдженіший — відомий уже нам „едвабний“ шов, що його за цього часу шиють одноманітним стібком великого розміру майже без „формовки“ поверхні. Поруч цієї техніки, переважно в пам'ятках другої половини XVIII й початку XIX ст. зустрічаємо: „тамбур“ (тб. X, мал. 1), дрібний, ніби тканий шов (тб. X, мал. 2) і шов „вузликком“. Принцип обробки поверхні різнобарвний, при чому площину оброблюють різного відтінку шовком. По суті це чисто малярський спосіб, що його засновано тільки на малярському засобі — офарбовки матеріалу. Шиту поверхню фарбується тут різними тонами шовку, що передають ефекти модельовки, гру світо-тіни й т. д. За цих умов шовкове шитво є свсіми завданнями найчистішим наслідуванням малярства. І не тільки малярство наслідує шовкове вишивання XVIII ст., в ньому за цього часу ми знаходимо цілий ряд спеціально імітаційних прийомів, а саме: „тканий“ шов, що імітує ткацтво, шов „вузликком“, що репродукує поверхню ворсяної тканини і „тамбур“, що наслідує в'язання. Закінчуючи огляд шовкової вишивки XVIII ст., згадаємо ще про випадки репродукування в шовковій золотних швів. Це, очевидно, дуже рідкі засоби техніки, що вони мені відомі в 2—3 недатованих пам'ятках XVIII ст. На палиці з Києво-Печер. Лаври № 1222 (Лавр. музей) шов покладено навперемін із золотом на нитяній настилці й шито в „прикріпу“ швом „за лічбою“. На другій палиці звідти ж, № 1234/20¹⁾ і на поручах Полтав. музею № 775²⁾ шитво шовком виконано „за картою“, з точним додержанням всіх засобів „картової“ техніки. Отже, підводячи підсумки цьому короткому огляду пам'яток шовкового шитва XVIII ст., ми повинні прийти до висновку, що це останнє є своїми засобами й завданнями чисто наслідувальним мистецтвом. Воно імітує малярство, ткацтво, в'язання, а іноді звертається також і до репродукації засобів золотної техніки.

Стиль. Форма. Тип людської постати в шитві XVIII ст. іде вже за двома різними зразками — старим „візантійським“ зразком, що він набирає тут згаданих уже „спотворених“ форм, і за новим типом, що йде від зразків західнього, „барочного“ мистецтва. Ця західня фігура з'являється в наших пам'ятках то в умілій передачі, з додержанням характеру стилістичних особливостей даного оригіналу, то,

¹⁾ № 4 пам'яток показано за останнім розписом лаврської ризниці.

²⁾ Трипольский. Полтавск. епархиальн. древлехр., ст. 112, тб. без №.

навпаки, являє собою слабе, подеколи спотворене наслідування західніх форм, яке свідчить, що художник ще далеко не опанував новим типом фігури.

Пам'ятки, що йдуть за „візантійським“ зразком, являють собою у XVIII ст. консервативну течію українського образотворчого шитва. Звичайно, вони беруть старі, шаблонні композиційно-іконографічні схеми, що з ними в гаптарки звязуються уявлення про старі ж стилістичні й технічні форми. Шитво цих пам'яток виконується або в „личбовий“ спосіб з нитяною настилкою, або за тонкою „картою“ з суцільною „наколкою“. „Стилістичні форми зазначених пам'яток майже не відступають від традицій кінця XVII ст., являючи собою ту ж поверхню фігури, заповненої розводами, ту ж строгу симетрію композиції й ті самі шаблонні, одноманітні пози в проблемі руху.

Особливості, що характеризують саме стиль шитва XVIII ст., доводиться шукати найбільше в пам'ятках західньої течії. В шитві цих останніх ми зустрічаємо всі технічні засоби шовкової та металевої вишивки XVIII ст. Рід техніки визначає характер поверхні образу. В золотному шитві „за личбою“ поверхня лишається тією ж, що й у пам'ятках кінця XVII ст. Цю фігуру поспіль залито розводами шва, з елементарною опуклістю нитяної настилки, з площинним рисунком подробиць, що вони іноді обмежуються тільки необхідними контурами одягу, а іноді укривають розводи поверхні рясними складками. В картовому шитві всю вищеописану еволюцію „карти“ можна розглядати, як і еволюцію поверхні фігури. Шлях цієї еволюції іде від необразотворчої, залитої суцільним візерунком, площини ранньої „карти“ до рівної, образотворчої фактури поверхні, що її прорізано рясними лініями образотворчих подробиць, яку ми зустрічаємо в картовій техніці кінця XVIII і початку XIX ст. У шовковому шитві, при різнобарвній розфарбовці нитки, поверхня форми виконується за принципами західнього малярства XVIII ст. з усіма натуралістичними подробицями, виконаними засобом „ліпки“ світо-тінню.

Голе тіло в XVIII ст. дається сріблом, шовком, вирізками шовкової тканини й засобом малярства. Срібло шиється звичайно за „личбовим“ способом з нитяною настилкою, являючи собою той же умовний тип поверхні голої фігури, що його ми бачили в пам'ятках українського образотворчого шитва кінця XVIII ст.

Виконання тіла вирізками тканини дається тією самою обробкою, що її зустрічаємо й на обличчях металевого шитва XVII ст. Фігура робиться з едвабу блідожовтого кольору, що на ньому чорною ниткою прошито звичайну умовну схему подробиць. Стилістичний ефект такої поверхні аналогічний до типової голої фігури XVII ст., що її вишито шовком в один тон. Та коли обидва описаних засоби звязано із стилістичними традиціями XVII ст., то шитво голої фігури шовком і виконання її малярським засобом іде вже за лінією нових стилістичних досягнень. В шитві різнобарвним шовком гаптарка ставить собі за завдання дати живу поверхню голого людського тіла. Кількість і форма подробиць тут по можливості відповідає живій дійсності, а означення їх дається вже не лінійним рисунком, а виконуються перелідними тонами в прийомі „ліпки“ світо-тінню. (З датованих пам'яток див. плащаницю Валкевича, тб. XIX, мал. 2, і плащаницю р. 1781). Виконання голого тіла малярськими засобами йде власне за тими стилістичними принципами, що й різнобарвне шовкове шитво XVIII ст., являючись так само, як і це останнє, наслідуванням зразків західнього малярства.

Рівнобіжно з виробкою образотворчої поверхні фігури ставиться також питання про „тілесність“ форми. Цю проблему видвинуто вже деякими пам'ятками кінця XVII ст., що вони пробують її розв'язати за старими технічними засобами. Та все ж остаточне розв'язання цієї проблеми сталося тільки в XVIII ст. у шитві „за картою“ і в шовковому різнобарвному вишиванні. У першому випадку вона розв'язується чисто „скульптурними“ засобами — детальною опуклістю прокладки, в другому — малярським засобом — „ліпки“ світо-тінню.

Новий, західний тип фігури видвинув і нові засоби трактовки форми. Перед мистцем стоїть завдання дати вже не умовний образ людини, збудований на геометрично-правильних, розводно-сполучених лініях, а передати форму живої дійсності. Старий засіб спрощеного геометризованого малюнка для цієї мети вже не підходить. Тут мистець бере дуже складну, неправильну, звертисту, іноді переривчасту лінію „живої форми“, що в ній він пробає передати живі обриси фігури й живі склади одягу. В цьому рисунку домінує лінія складна, крива й хвиляста.

Проблема композиції. В розподілі елементів композиції по-старому домінує принцип симетрії. Та все ж цей принцип переводиться тепер далеко не так строго, як у композиціях XVII ст. В останніх ми бачили чи не математичну симетрію, при якій паристі образи майже точно повторюють один одного, при чому до симетрії приєднується ще й часто повна одноманітність усіх елементів композиції. Така послідовність композиційного ритму для пам'яток XVIII ст. уже не типова. Симетрію композиції витримується тут головне в розподілі спільних мас — в загальних групках фігур, окремі ж елементи композиції, окремі фігури симетричних груп можуть бути цілком різноманітні й асиметричні. Такі композиції 4-х риз р. 1726 (№ 1920, див. тб. XVII, м. 3), возд. р. 1735, ризи р. 1742 (вкладка невідомого), ризи р. 1754, р. 1764, р. 1772 (№ 1274, див. тб. XVIII, м. 1.), р. 1773, р. 1784. Це вільне ставлення до композиційного ритму спостерігаємо не тільки в композиціях, що знову з'явилися у XVIII ст., а зустрічаємо також і в деяких старих, споконвіку симетричних, композиційних схемах (порів. фелонь р. 1737, № 1229, тб. XVI з її різноманітними асиметричними в деталях фігурами й ряд риз тієї ж схеми XVII і поч. XVIII ст., що в них апостольські ряди „деісусів“ складаються з цілком однакових фігур, що повторюють одна одну)¹⁾.

Рух. У протилежність образотворчому гартуванню XVII ст. композиції наших пам'яток повні руху. Разом із новим, західним зразком форми, перейшли й нові мотиви поз і жестів, що поширили репертуар проблеми руху.

Поруч старої, шаблонової іконописної постави в пам'ятках XVIII ст. з'являються життєвіші, хоч іноді й занадто ефектовні та театральні жести й пози „барочних“ оригіналів. В русі фігур помітно більшу різноманітність. Мистець немов уникає повторення тієї самої пози, намагаючись всіляко варіювати постановки, статі й жести своїх фігур. Цим же прагненням внести якомога більше руху та різноманітності в фігури пояснюється порушення симетрії композиції старих шаблонових композиційних схем, (риза р. 1737, № 1229). Через це в даному випадку ми з повним правом можемо сказати, що коли в XVII ст. проблема руху цілком підлягала композиційним, ритмовим завданням, то

¹⁾ Видані пам'ятки цієї схеми див.: риза р. 1702, тб. XV, мал. 2. Риза з м. Коропа. Тр. XIV а. с. Т. II, тб. XXX, № 1413. Риза з Петропавлівської церкви слоб. Печеніги Харків. пов., альбом виставки XII а. с. в Харькове, Москва, 1903 г., тб. XXIV, № 62.

у XVIII ст., навпаки, ритм старих композиційних схем порушується заради руху.

Підсумовуючи тільки-но пророблену аналізу пам'яток XVIII ст., ми повинні прийти до таких висновків. Той перелом у бік натуралізму, що намічався в пам'ятках українського образотворчого шитва кінця XVII ст., набирає дальшого розвитку в XVIII ст., у тій стилістичній течії, що йде на Україну з заходу. Ця течія приносить з собою чисто натуралістичну форму людської фігури, ослаблює майже абстрактну точність композиційного ритму і, нарешті, надає проблемі руху нового репертуару жвавіших і природніших поз і жестів.

ШИТВО XIX І ПОЧАТКУ XX СТ.

Пам'ятки образотворчого гаптування XIX—XX ст. у музейних колекціях України представлено в дуже невеликій кількості. Наші музейні збирачі доки-що ставляться до цих пізніх пам'яток із значною долею презирства, вбачаючи в них тільки продукти сучасного гаптування, що вже ніби виродилося. Вони цілком не звертають уваги на те, що образотворче шитво зараз як мистецтво уже вимерло. Речі цього мистецтва тепер нікому непотрібні, і останні гаптарки або вимирають, або переходять на іншу кориснішу роботу. Пам'ятки XIX—XX ст. являють собою останній етап в еволюції українського образотворчого шитва і, як такі, заслуговують всілякої уваги з боку історика, бо простежити кінець даного історичного процесу так само важливо, як і встановити його початок. Коли завдання дослідити цю цікаву галузь українського мистецтва стане перед істориком у всю широчінь, тоді й пізні пам'ятки образотворчого гаптування зустрінуть до себе уважне й любовне ставлення з боку музейного збирача.

Матеріал з історії українського образотворчого шитва XIX—XX ст. мені довелося шукати найбільше по церковних ризницях та у приватних осіб. Серед розшуканих у такий спосіб пам'яток мені відомо поки-що лише дуже невелика кількість датованого матеріалу, що його перелік і подається в додатку (див. ст. 410).

Техніка. Шовкова вишивка за цієї доби наслідую технічні засоби XVIII ст. Із швів, що домінують, можна зазначити „едвабний“ шов, далеко рідше спостерігаємо „тамбур“ і зовсім рідко, найбільше серед пам'яток першої половини XIX ст., зустрічаємо „тканий шов“.

Тілесні частини фігур у шовковому вишиванні іноді вишиваються, а іноді виконуються в малярський спосіб, як і в золотному шитві. Кількість участків, що їх розписується, взагалі, порівнюючи з шитвом XVIII ст., наявно збільшується. Тепер розписують не тільки дрібні площини голів і кінцевостей, а й значні поверхні Христового тіла в плащаницях.

В золотній вишивці XIX—XX ст. ми бачимо вже повний розклад старої „лічбової“ техніки. Вживання її за цього часу дуже скорочується. У чистому вигляді вона зустрічається найголовніше при суцільній зашивці ф'єнів. Що ж до шитва фігур, то тут лічбове шитво самостійно вживається рідко. По більшості воно приєднується до особливого виду накладної опуклої роботи з драпірованої, вишитої золотом тканини, що її зашивка переводиться в „лічбовий“ спосіб по тонкій, нитяній настилці (опис цієї роботи див. ст. 405). Якість „лічбової“ техніки, особливо в другій половині XIX-го ст., дуже знижується. Металеву нитку прикріплюється рідко (просторінь поміж стібками прикріпи хитається від 5 до 8 мм), розводи швів остаточно спрощуються, зводя-

чись найголовніше до похилого ряду, зигзагу й чотиристібкового ромбіку. Поруч упрощення техніки „лічбового“ шитва в пам'ятках XIX—XX ст. спостерігаємо також намагання замінити його на легший засіб гаптування. Справа в тому, що за цього часу розповсюджуються різноманітні сорти металевої нитки. Окрім звичайного пряденого золота, вживають ще в більшій кількості „біть“, „грань“ і різні сорти „канітелей“. Гранчасте золото, срібло і канітель своєю фактурою є в якійсь мірі „розводними“ нитками: коли їх класти простою протяжкою, вони дають вражіння поверхні, ніби наведеної розводною рябизною. До розводної фактури нитки приєднується ще часто рясний „убір“ блискітками, фальшованими камінцями й фольговими виробами, що надає всьому цьому цяткуванню неприємного шумишного вигляду. Спосіб розробки поверхні візерунковою ниткою є, очевидно, останнім етапом в еволюції шитва розводами. В даному випадку воно сходить уже на ступінь повного виродження, замінюючи візерунок техніки шва розводною фактурою нитки.

В шитві XIX і XX ст. цілком домінує „карта“. Звичайні пам'ятки картової техніки на другу половину XIX ст. цілком звільняються від розводної прикріпи (палиці р. 1853, 1876. Плащ. р. 1864).

„Карта“ за цього часу являє собою звичайно рівну поверхню, ясно вкриту глибокими прорізами. Височінь картового шару, порівнюючи з пам'ятками XVIII ст., зростає. „Карта“ на один шар доходить до 4—5 мм., височінь же „карти“ на декілька шарів і викатної вимірюється вже на сантиметри. На великій іконі св. Варвари з Михайл. Золотоверх. мон. в Києві (Лавр. музей, № 165) викатна карта в деяких деталях фігури доходить до 15 см. Це, власне, вже чисто барельєфна робота з картону, і роля гаптування зводиться в даному випадку лише до позолоти поверхні.

Цікавий зразок такої ж барельєфної роботи являє собою особливий засіб накладного шитва, що його зустрічаємо, очевидно, в гаптуванні кінця XVIII ст. і першої половини XIX ст. При цьому засобі поверхню одягнутої фігури вже не вишивають. Її роблять з вишитого золотом проклеєного полотна, що воно драпірує фігуру дійсними, живими складками. Драпіровка підтримується з середини різноманітними прокладками з картону, паперу, тряпок та інш., що надають їй необхідної міцності й опуклості форми. З датованих пам'яток цього типу мені відомо лише плащаницю р. 1822. (На тб. XX, мал. 1 маємо деталь оплеччя ризи з Київськ. Фрол. мон., тієї ж роботи. Ризи можна датувати приблизно перш. полов. XIX ст.).

Високо-опукла, накладна й „викатна“ „карта“ так само, як і барельєфна робота з драпірованого, розшитого полотна, зовнішньо вже майже губить вигляд вишивки, даючи вражіння пластики по металу або позолоченого різьбярства.

Отже в шитві XIX—XX ст. ми маємо в золоті—наслідування пластики по металу, в шовку—наслідування малярства і ткацтва та в'язання, тоб-то образотворче гаптування за цієї доби перестає бути значним, самостійним мистецтвом, а перетворюється на імітацію.

Пам'ятки кінця XIX—XX ст. можна розглядати, як останній етап в еволюції українського образотворчого гаптування. Вони являють собою вже приклад занепаду гаптувальної майстерності. Коли швачка XVIII і першої половини XIX ст. робить чудові імітації (див. ікону Лаврськ. муз., № 1171, табл. X, мал. 2, деталь. Плащаниця р. 1822), то швачка кінця XIX і XX ст. робить кепські імітації. Вся техніка гаптування за цього часу грубує й спрощується. Багатий, але технічно

складний засіб виконання поверхні з драпірованої, розшитої тканини тут уже не зустрічається. Накладна „карта“ на багато шарів дається в дуже грубій і спрощеній обробці. Вона губить колишню витонченість і детальність рельєфу. В шовку гаптарка не береться вже імітувати ткацтво, а обмежується лише тим, що наслідує малярство, при чому добірні шовкові роботи є до цього часу рідким винятком. Дуже неприємно вражає шитво шовком за друкованим поперовим малюнком, що зразки його доводиться іноді зустрічати в пізніх роботах черниць. Засіб цей полягає в суцільному зашиванні малюнку шовком, що його підібрано відповідно до друкованої розфарбовки. Зашивка ця переводиться грубим, великого розміру „едвабним“ швом. Шитво цього типу має, звичайно, дуже неохайний і нечепурний вигляд. На слизькій поверхні паперу великі стібки шовкової нитки збиваються в купу, оголюючи розфарбовану паперову основу, при чому обірвані шматочки паперу іноді вистромлюються на місцях проколів. До такого крайнього занепаду майстерности може дійти тільки мистецтво, що остаточно виродилося.

Стиль. Образотворче шитво за розглянутої доби відбиває всі ті стилістичні течії, що за ними йде офіційне церковне мистецтво України XIX ст. У гаптуванні першої половини XIX ст. спостерігаємо, з одного боку, наслідування „барочних“ зразків, з їхніми масивними фігурами, розкішними драпіровками одягу й ефектовними позами, а з другого — вплив форм „ампірного“ стилю, з його характерними стрункими фігурами й спокійним рухом. У другій половині XIX-го ст. і в XX ст. поруч цих форм ми зустрічаємо той характерний для пізньої російської й української іконописи тип фігури (див. тб. XX, мал. 2), що він у своїй сухій і нежиттьовій трактовці виник, певне, як реакція проти занадто натуралістичних західних форм, являючи собою своєрідний продукт казенного, церковного „благочиння“.

* * *

Аналіза пам'яток українського образотворчого гаптування в їхній історичній послідовності дозволяє дати таку картину еволюції цього мистецтва від середини XVII до XX ст.

В XVII ст. у стилістичних формах українського образотворчого гаптування домінують традиції „візантійського“ мистецтва.

В шитві серед XVII ст. загальний ухил стилю характеризується наявною перевагою ритмових тенденцій — суворою геометризациєю фігури, абсолютно симетричною композицією й упідглегненням композиційному ритмові проблеми руху.

Загальному антинатуралістичному ухилу стилю цілком відповідає характер техніки вишивки. У шовковому шитві ми зустрічаємо площинну заливку поверхні одним тоном шовку, в золотному гаптуванні — „лічбову“ техніку, що перетворює поверхню в суцільний візерунок стібків.

Шовкове шитво одного тону „за формою“ й золотне шитво „за лічбою“ будують ефект гаптувальної поверхні тільки на грі стібка і являються в своїх технічних принципах чисто „гаптувальними“ засобами. Шитво XVII ст. можна назвати гаптувальним мистецтвом у повному значінні цього слова. Тут вишивка дає саме те, що їй технічно властиве. Вона нічого не наслідує, нізвідки не запозичає, а є цілком самостійним мистецтвом, що створює саме ті ефекти, яких можна досягти тільки засобами гаптування.

Кінець XVII ст. є певним поворотним моментом в еволюції українського образотворчого гаптування. За цього часу „візантійський“ тип фігури починає або вироджуватися, або перероблюватися, наближаючись до форм західного мистецтва. В обробці фігур спостерігаємо певний здвиг у бік натуралізму. Перед мистцем стає проблема образотворчої поверхні фігури, проблема модельовки форми і, нарешті, проблема складної, „живої“ лінії рисунка, що передає живі форми фігури й живі складки одягу.

Цей поворот у бік натуралізму розвивається далі в XVIII-му й XIX-му ст. За цього часу переважного значіння набирають форми західного мистецтва, що вони приносять з собою новий, чисто реалістичний тип людської фігури й новий репертуар природніших поз і жестів у проблемі руху. У картовій техніці золотного шитва та в різнобарвному засобі шовкового гаптування мистець має можливість розв'язати проблему образотворчої поверхні фігури, а також дати модельовку форми. Новий репертуар поз і жестів дозволяє мистцеві цілком розвинути проблему руху, вносячи в неї різноманітність постав, а також жвавність і природність пози західного мистецтва.

Загальні зміни в стилістичних формах цілком відповідають переминам у технічних засобах шитва. Стара, чисто „гаптувальна“ традиція „лічбової“ техніки золотного шитва, абсолютно необразотворча по фактурі поверхні, в XVIII ст. розкладається й поступається місцем перед новим технічним засобом шитва за „картою“. Цей останній зв'язано вже з образотворчими можливостями. Він дозволяє гаптарці позбавитися чисто абстрактних розводів прикріпи, а також дати цілком детальну опуклість поверхні.

Шитво „за картою“ вже не можна назвати чисто „гаптувальною“ гехнікою в тому значінні цього слова, як ми його вжили до шитва „за лічбою“. У картовому гаптуванні стібок прикріпи сховано в щілинах прорізів. Ввесь механізм гаптувальної техніки замасковано. Ефект вишитої поверхні побудовано тут не на стібку, а на рівній натяжці ниток. У високо-опуклій, накладній „карті“ цей засіб шитва наслідуює ефект різьбярства й пластики за металом.

Аналогічні по характеру зміни переживає й шовкове шитво XVIII—XIX ст. Уже наприкінці XVII ст. помічаємо ознаки розкладу старої техніки гаптування що до шовкового шитва в один тон. В XVIII і XIX ст. ця техніка замінюється новим засобом гаптування на багато тонів. Останнє дає можливість мистцеві утворити цілком образотворчу поверхню, що наслідуює ефект ілюзійністичного малярства. Все шовкове шитво XVIII і XIX ст. є мистецтвом наслідувальним, що відтворює на своїх поверхнях ефекти малярства, гобеленового ткацтва та в'язання.

Отже, українське образотворче шитво XVIII—XIX ст. губить значіння самостійного мистецтва й перетворюється на імітацію.

Установити цей факт — значить визначити, що образотворче шитво, як мистецтво, гине. Ті художні ефекти, що їх передається саме гаптувальними засобами, у XVIII—XIX ст. є, очевидно, непотрібні й нецікаві, а тому вишивка, виживаючи себе, несамохіль звертається до наслідування. При такому стані шитво, як особливий вид мистецтва, стає цілком непотрібними розкошами. Воно відтворює в дорогій і складній, що потребує багато часу, техніці ті ефекти, яких малярство й пластика по металу досягають у дешевший і легший спосіб. Загубивши своє оригінальне значіння й перетворившись на коштовну імітацію, мистецтво образотворчого гаптування повинно швидко й неухильно прийти до повної загибелі. І ознаки цієї загибелі, у вигляді повного виродження

й огрубіння техніки гаптування, являють собою пам'ятки кінця XIX і XX ст., що їх можна розглядати, як останній етап в історії українського образотворчого гаптування.

Отже, на підставі тієї зміни технічних засобів гаптування, що пройшла перед нашими очима від серед. XVII до XX ст., весь хід еволюції українського образотворчого шитва, як особливого гаптувального мистецтва, за розглянуті часи, уявляється в такому вигляді. В середині XVII ст. ми застаємо ще повний розквіт образотворчого гаптування. Тут воно виступає, як значне й незалежне мистецтво, що створює самостійні вартості, даючи саме те, що йому технічно властиве. Шлях образотворчого гаптування від кінця XVII до XIX ст.— це поступовий розклад гаптувальних прийомів і перехід шитва з самостійного мистецтва в мистецтво наслідувальне. Це шлях поступового занепаду образотворчого гаптування, що привів його за наших часів до логічного кінця.

ДОДАТОК

ДАТОВАНІ ПАМ'ЯТКИ УКРАЇНСЬКОГО ОБРАЗОТВОРЧОГО ГАПТУВАННЯ XVII — XX СТОЛІТТЯ

XVII століття

- Епітрахиль р. 1640 з с. Пуховки Чернігівськ. пов. (Лаврськ. муз.)¹⁾.
Епітрахиль р. 1640 з Михайлівського Золотоверхого ман. у Києві (Лавр. муз.), тб. XIII, мал. 2 (деталь).
Палиця р. 1640 з Київо - Софійськ. соб. (Лавр. муз.), тб. XIII, мал. 3 (деталь).
Епітрахиль р. 1642 з Микольськ. соб. у Києві (Лавр. муз.).
Епітрахиль р. 1643 з Видубицького ман. біля Києва (Лавр. муз.), тб. XIII, мал. 1 (деталь).
Орар р. 1651 з ризниці Київо - Печ. Лаври (Лавр. муз.).
Епітрахиль р. 1653 з Київо - Спаської, що на Берестові, церкви (Лаврськ. муз.)²⁾.
Епітрахиль р. 1653 з Соборної церкви м. Лубень (Полтавськ. муз.)³⁾.
Плащаниця р. 1655, вклад до Києво - Печ. Лав. Чернігівськ. єписк. Зосими Прокоповича (Лаврськ. муз.), тб. XI й тб. XII, мал. 1.
Епітрахиль р. 1673 з Михайл. Золотов. ман. у Києві (Лавр. муз.).
Орар р. 1673 з ризниці Київо - Печ. Лаври (Лавр. муз.).
Епітрахиль р. 1674 з Видубицьк. ман. біля Києва (Лавр. муз.).
Епітрахиль р. 1674 з Михайл. Золотов. ман. у Києві (Лавр. муз.).
Воздух р. 1682 з ризниці дальніх печер Києво - Печ. Лав. (Лавр. муз.).
Епітрахиль р. 1686 з Микольськ. мал. ман. у Києві (Лавр. муз.).
Епітрахиль р. 1687, звідти ж (Лавр. муз.).
Епітрахиль р. 1690, вкладка Марії Мазепи до Фроловськ. ман. у Києві (Лавр. муз.).
Воздух з гербом Івана Мазепи з ризи. Київо - Печ. Лаври. (Лавр. муз.).
Воздух р. 1690 (підпис на підкладці атрамент.) з Видубицьк. ман. біля Києва (Лавр. муз.).
Воздух р. 1691 (підпис на підкладці атрамент.) з Видубицьк. ман. біля Києва (Лавр. муз.).
Воздух р. 1696 з Домніцького ман. Чернігівськ. пов. (Чернігівськ. муз.).
Плащаниця з гербом Варлаама Ясинського з Київо - Софійськ. соб. (Лавр. муз.), тб. XIV, мал. 2 (деталь).

XVIII століття

- 2 ризи р. 1702, вкладка до Київо - Печ. Лаври Мокієвського (Лавр. муз. Риза № 1211, зається на тб. XV, мал. 2).
2 ризи р. 1707, вкладка до Київо - Печ. Лаври невідомого (дату показано за Лаврськ. опис.) (Лавр. муз.).
Оплеччя від ризи та епітрах. р. 1714 з Домніцьк. ман. Черніг. пов. (Черніг. муз.).
Риза р. 1718, вклад до Київо - Печ. Лаври Бунчуковського (за Лавр. опис.) (Лавр. муз.), тб. XVII, мал. 1 (деталь).
2 ризи р. 1719, вкладка до Київо - Печ. Лаври цариці Катерини I (за Лавр. опис.) (Лавр. муз.).
4 ризи р. 1726, вклад цариці Катерини I (Лавр. муз., № 1218 — 1221), № 1220, вид. на тб. XVII, мал. 3.
Воздух р. 1731 невідомого походження (Чернігівськ. муз.).
Воздух р. 1735 з церкви архієрейськ. дому в Житомирі (Харків. муз. укр. мистецтва).

¹⁾ Альбом достопримечательностей церковно - археол. муз. при Киевск. духовн. академии, вып. IV — V, Киев, 1915 г., стр. 50, тб. XXX, рис. 3.

²⁾ Альбом достопримеч. церк. арх. муз. при Киев. дух. акад., вып. IV — V, тб. XXX, рис. 4.

³⁾ Трипольский, Полтавское Епарх. древнехр., № 625, тб. без №, стр. 102.

- 2 ризи р. 1737, вкладка до Київо - Печ. Лаври войтихи Войнічевої (за Лавр. опис.), (Лавр. муз. №№ 1229 — 1230) № 1229, вид. на тб. XVI.
 Палиця р. 1739 з Київо - Печ. Лаври (за Лавр. опис.) (Лавр. муз.).
 Епітрахиль р. 1742, вклад до Київо - Печ. Лаври монаха Ів. Кмети (Лавр. муз.).
 Риза р. 1742, вклад до Київо - Печ. Лаври архідіяк. Йосипа Якубовича (за Лавр. опис.) (Лавр. муз.).
 Риза р. 1742, вклад до Київо - Печ. Лаври невідомого (за Лавр. опис.), (Лавр. муз.).
 Риза р. 1748, вкладка ігумені Київо - Фроловськ. ман. Олени (Полтавськ. муз. ¹⁾).
 Риза, вклад до Київо - Фроловськ. ман. тієї ж ігумені (Лавр. муз.).
 Плащаниця тієї ж ігумені, вклад до Фроловськ. ман. у Київі (Лавр. муз.).
 Плащаниця р. 1756 з собору м. Нікополя ²⁾.
 Риза р. 1754, вклад до Київо - Печ. Лаври есаула Якубовича (за Лавр. опис.) (Лавр. муз.).
 2 возлухи р. 1758 (Полтавськ. муз.).
 Риза р. 1764, вклад до Київо - Печ. Лаври невідомого (за Лавр. опис.) (Лавр. муз. № 1265).
 Риза р. 1764 з Київо - Печ. Лаври (за Лавр. опис.) (Лавр. муз. № 1264).
 Плащаниця р. 1769, переробл. Зосимою Валкевичем. Київо - Печ. Лавра (Лавр. муз. тб. XIX, мал. 2).
 Палиця р. 1770, вклад до Київо - Печ. Лаври архієп. Павла Тобольського (за Лавр. опис.) (Лавр. муз.).
 2 ризи р. 1772 з Київо - Печ. Лаври (за Лавр. опис.) (Лавр. муз. № 1274, 1275) № 1274 вид. на тб. XVIII, мал. 1.
 2 ризи р. 1773, вкладка до Київо - Печ. Лаври невідомого (за Лавр. опис.) (Лавр. муз.).
 Плащаниця р. 1781 (Чернігівськ. муз.).
 Риза р. 1784 (Черніг. муз.).
 Покров на раку р. 1790 з Київо - Софійськ. Соб. (Лавр. муз.).
 Палиця р. 1793 з Київо - Печ. Лавр. (за Лавр. опис.) (Лавр. муз.).

XIX — XX століття

- Риза р. 1802, вклад до Київо - Печ. Лаври невідомого (за Лавр. опис.) (Лавр. муз.), тб. XVIII, мал. 2.
 Ікона р. 1803 з Київо - Фроловського ман., робота кн. Шаховської (Лавр. муз.) тб. XIX, мал. 1.
 Риза р. 1818, вкладка до Київо - Печ. Лаври Молдавського господаря Александра Негра (за Лавр. опис.) (Лавр. муз.).
 Плащаниця р. 1822, ігумені Київо - Фроловськ. манаст. Норової (Лавр. муз.).
 Ікона р. 1844 з Київо - Печ. Лаври. (Лавр. муз.).
 Палиця р. 1853 з Київо - Печ. Лаври. (Лавр. муз.).
 Плащаниця р. 1864 (підпис на підкладці атрамент.) у церкві Миколи Доброго у Київі.
 Палиці р. 1876, вклад до Київо - Печ. Лаври після смерті мітроп. Арсенія (за Лавр. опис.) (Лавр. муз.).
 Ікона „мучениця Пелагея“, власність Губанової, робота р. 1908, черниці Київо - Фроловськ. ман. Корноушко (дату показано майстрицею).
 Ікона „св. Оксана“, власн. Дорожинської, робота р. 1910, черн. того ж манаст. А. Щербініної (дату показ. майстр.).
 Ікона „св. Миколи“, власн. Лазарева, робота р. 1912 тієї ж майстер. (дату показ. майстер.).
 Ікона „цариця Феодора“, власн. Коробкіної, робота тієї ж майстер. (дату пок. майст.).
 Ікона „св. Микола“, власн. Півоварової, робота р. 1908 черн. Флор. мав. А. Півоварової (дату пок. маст.).
 Ікона „введення во храм“ та „св. Микола“ в Александро - Невській церкві у Київі робота р. 1910 — 1911 А. Півоварової (дату пок. майст.).

¹⁾ Трипольський, Полтавск. епарх. дrevлехр. ст. 95, № 596, табл. без №.

²⁾ Альбом виставки XII я. с. в Харькове, тб. XXI р. мал. 56, стор. 14.

РЕЕСТР МАЛЮНКІВ

- Табл. X.* Зразки швів українськ. образотворчого гаптування:
Мал. 1 — 3. Шви шовкового гаптування.
Мал. 4 — 12. Шви металевого гаптування „за лічкою“.
Мал. 13. Металеве шитво „за картою“.
- Табл. XI.* Плащаниця р. 1655 з Київо-Печерської Лаври, вклад єпископа чернігівського Зосими Прокоповича. (Лаврськ. музей у Київі).
- Табл. XII.* Мал. 1. Деталь плащаниці р. 1655.
Мал. 2. Деталь фрагмента плащаниці (Лаврськ. муз. № 1043).
- Табл. XIII.* Мал. 1. Деталь епітрахілі р. 1643 з Київського Видубицького ман. (Лаврськ. муз.).
Мал. 2. Деталь епітрахілі р. 1640 з Михайловського Золотоверхого ман. у Київі (Лаврськ. муз.).
Мал. 3. Палиця р. 1640 з Київо-Софійського соб. (Лаврськ. муз.).
- Табл. XIV.* Мал. 1. Воздух з гербом Мазепи з Київо-Печерської Лаври, вкладка матері Ів. Мазепи (за Лаврськ. описом) (Лаврськ. муз.).
Мал. 2. Деталь плащаниці с гербом Варлаама Ясинського з Київо-Софійського соб. (Лаврськ. муз.).
- Табл. XV.* Мал. 1. Частина оплеччя фелоні з Київського Фроловського ман. (Лаврськ. муз. № 36).
Мал. 2. Частина оплеччя Фелоні з Київо-Печерської Лаври, р. 1702, вклад Костянтина Мокієвського (Лаврськ. муз. № 1211).
- Табл. XVI.* Оплеччя фелоні р. 1737 з Київо-Печерської Лаври, вклад Київської войтихи Войнічевої (за Лаврськ. опис.) (Лаврськ. муз. № 1229).
- Табл. XVII.* Мал. 1. Деталь постаті Христа з оплеччя фелоні р. 1718. Київо-Печерська Лавра, вклад Бунчуковського (за Лаврськ. опис.), (Лаврськ. муз.).
Мал. 2. Деталь епітрахілі з Київо-Печерської Лаври (Лаврськ. муз. № 1320)
Мал. 3. Частина оплеччя фелоні р. 1726 з Київо-Печерської Лаври, вкладка цариці Катерини I (за Лаврським опис.), (Лаврськ. муз. № 1220).
- Табл. XVIII.* Мал. 1. Частина оплеччя фелоні р. 1772 з Київо-Печерської Лаври, вклад невідомого (за Лаврським опис.) (Лаврськ. муз.).
Мал. 2. Частина оплеччя фелоні р. 1802, вклад невідомого (за Лаврським опис.), (Лаврськ. муз.).
- Табл. XIX.* Мал. 1. Ікона р. 1803 з Київського Фроловського ман., робота княг. Шаховської (Лаврськ. муз.).
Мал. 2. Плащаниця р. 1769, переробл. єпископом Зосимою Валкевичем з Київо-Печерської Лаври (Лаврськ. муз.).
- Табл. XX.* Мал. 1. Деталь оплеччя фелоні з Київського Фроловського ман. (ризниця Фроловського ман.).
Мал. 2. Ікона р. 1912, робота гаптарки Київського Фроловськ. ман. А. Щербіної (власн. Лазарева).

БОРИС РУДАЕВ

О словечке „факт“

К ВОПРОСУ О ЗАДАЧАХ И МЕТОДЕ ИСТОРИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ
(ГЛАВА „ТЕОРИИ ВОЗМОЖНОСТИ“)

В своей общей части (стр. 413—426) эта работа составляет главу более обширного исследования на тему „Теория возможности. Опыт критического материализма“ (см. Борис Рудаев. — На путях к материализму XX века. Харьков. 1927. Предисловие) и в таком же сокращенном виде она входила и в состав доклада „О так называемых законах логики“, зачитанного в заседании методологической секции Коммунистической Академии в Москве 4 января 1926 года.

Мысль распространить эти общие выводы о факте на исторический факт и с этой точки зрения подвергнуть критическому разбору основоположения исторической школы была навеяна мне докладом акад. В. П. Бузескула—„Ранке и Штенцель. Из истории критического метода“ в заседании Кафедры Западно-Европейской Культуры в Харькове 16 марта 1926 г. (доклад этот, бывший также предметом сообщения во Всесоюзной Академии Наук, напечатан в „Известиях“ Академии за 1927 г., стр. 1121—1138, и в дальнейшем при ссылках на акад. Бузескула имеется в виду именно это издание).

Ознакомившись с моим намерением, акад. В. П. Бузескул с присущей ему любезностью и обстоятельностью информировал меня о всех тех местах в произведениях Ранке, которые, по его предположению, могли бы быть полезными для указанной цели. Эти предположения, конечно, полностью оправдались, и результатом такой дополнительной проработки вопроса явился настоящий доклад, послуживший предметом обсуждения в общем собрании Кафедры Западно-Европейской Культуры 30 января 1927 года.

Пользуясь настоящим случаем, я приношу искреннюю благодарность акад. В. П. Бузескулу за оказанную мне существенную помощь.

г. Запорожье (б. Александровск Екат. губ.)

23 августа 1927 года

АВТОР

В девятую годовщину смерти моего отца

О ФАКТЕ ВООБЩЕ

„О словечке факт“ („Ueber das Wörtlein Tatsache“). Под таким заголовком в литературном наследии Лессинга сохранилась небольшая— в одну страничку— заметка, к тому же незаконченная. О существовании этого обрывка я узнал в осенне-зимний семестр 1909—1910 г. из очередной лекции курса логики, который читал тогда в Берлинском университете Бенно Эрдман. Если бы не этот случай, едва ли мне

пришлось бы встретиться с мнением Лессинга о факте. Правда, ссылка на указанную заметку имеется и в печатной „Логике“ Эрдмана, но, когда слушаешь устный курс, неохотно обращаешься к печатному. С другой стороны, вы можете самым добросовестным образом перелистать все собрания сочинений Лессинга, за исключением одного, но нигде вы не встретите „О словечке факт“. И только в издании Lachmann, Berlin, 1839, среди собранного там рукописного наследия Лессинга обнаруживается и набросок „Ueber das Wörtlein Tatsache“.

Точка зрения самого Эрдмана в данном вопросе сводится к следующему:

„Задача всякой науки — создать мысленное отображение существующего... Совокупность предметов, в отношении которых мы предполагаем такое — независимое от представления о них — существование, мы называем действительностью. Представления об этих предметах мышления, наприм., основанные на восприятиях представления, коих предметы мы в развитом сознании непосредственно предполагаем, как действительные, в основу коих, таким образом, мы непосредственно кладем независимое от представления о них существование, мы обозначаем как знание и соответственным образом те репрезентативные процессы, с помощью которых мы получаем такое знание, как познание. Поскольку эти предметы мы находим непосредственно данными в восприятии, — напр., телесный мир в чувственном восприятии, психические явления чувства, представления и воли в самовосприятии, — мы называем их фактами“¹⁾.

К этому месту — выноска с упомянутой ссылкой на Лессинга, из чего надлежит, очевидно, заключить, что в данном пункте имеет место совпадение взглядов. В какой мере это верно, — и верно ли вообще — выяснится в дальнейшем, — после того, как мы ознакомимся с содержанием коротенького рассуждения Лессинга; но что касается Эрдмана, то его взгляд, очевидно, совпадает с обычным пониманием факта, как предмета непосредственного чувственного восприятия. И мы склонны были бы согласиться с этим, если бы не кое-какие факты, как будто не укладывающиеся в рамки указанного понимания.

Так, напр., известно, что луна обращена к земле всегда одним и тем же своим полушарием, и, следовательно, только это полушарие является предметом нашего более или менее „непосредственного“ наблюдения. Но, ведь, существует еще и другое лунное полушарие, и существование этого другого полушария — факт. И, таким образом, приходится, очевидно, считаться, как с фактами, с явлениями, не входящими в круг непосредственного восприятия.

Здесь, однако, еще легко как будто выйти из затруднительного положения. Ибо можно сказать, что, конечно, при данном состоянии наших знаний и техники — в частности, средств передвижения — второе лунное полушарие для нас недоступно; но уже сейчас ученые и техники возятся вокруг каких-то „ракет“, с помощью которых предполагается осуществить междупланетное передвижение. И, как бы ни обстояло дело с этим начинанием, во всяком случае возможность такого передвижения для человека, повидимому, не исключена; а при таком

¹⁾ Велло Erdman. Logik. I Band. Zweite Auflage, Halle, 1907, S. 16. Перевод и курсив мой.

положении надлежит считаться и с возможностью непосредственного наблюдения второго лунного полушария; и потому существование этого полушария — ф а к т.

Таким образом, если факт не всегда совпадает с действительным восприятием, то его всегда можно истолковать, как предмет возможного восприятия.

Мы готовы уже признать себя посрамленными, но тут же наталкиваемся на другого рода „факт“, снова осложняющий положение.

Известно, что сила притяжения обратно пропорциональна квадрату расстояния между взаимно притягивающимися предметами; а так как земля сплюснута у полюсов, то, очевидно, сила тяжести должна сказываться там в большей степени, нежели в центральных широтах. Если же это так, то потенциал земного тяготения, скажем, в Мурманске, должен быть больше, нежели в Лиссабоне. И эта разность потенциалов — ф а к т.

Но можно ли говорить в данном случае о непосредственном восприятии, хотя бы только возможном? Как я уже указывал в другом месте¹⁾, об этом в подобных случаях не может быть и речи; ибо такие вещи, как „энергия“, „потенциал“ и т. п., получают свое отображение в нашем сознании лишь в результате весьма длительного и чрезвычайно сложного логического процесса, при чем те чувственные данные (восприятия), которые служат материалом для этого процесса, отнюдь не являются материалом, из которого состоят сами вещи (энергия, потенциал и т. п.). И потому эти вещи мы способны мыслить, о них мы можем рассуждать, эти рассуждения о них мы способны понимать, — но воспринимать энергию, потенциал и, тем более, разность потенциалов мы не можем; да все это и не подлежит восприятию по идее своей²⁾.

И в самом деле. Пусть разность потенциалов достигнет даже такой степени, о которой в условиях нашего примера не приходится и думать: возьмем, с одной стороны, положение пассажиров Жюль-Верновского ядра, которые, находясь на полпути между землей и лунной, подскакивают до потолка при малейшем усилии с своей стороны и с такой же легкостью перебрасывают с места на место любые предметы, и, с другой стороны, героев другого — не припомню сейчас чьего — фантастического романа, которые попали на Нептун и там еле передвигают ноги под притягательным действием его огромной массы. В обоих случаях то, что дано непосредственно, в чувственном восприятии, есть только большая или меньшая легкость (или трудность) передвижения собственного тела или других тел. Но отсюда до идеи потенциала и, тем более разности потенциалов — дистанция огромного размера, а до того, что составляет предмет этих идей, — еще дальше. Здесь не может быть речи не только о восприятиях, но даже о возможности таковых.

Но и тут можно представить себе еще если не выход из положения, то, по крайней мере, вылазку. Ибо можно сказать: „Конечно, потенциал и разность потенциалов мы воспринимать не можем, — ни прямо, ни косвенно, ни в действительности, ни в возможности, — но мы можем воспринимать и воспринимаем те явления, на основании которых мы заключаем о наличии потенциалов и об их количественном различии; скажем, положение стрелки гравиметрического прибора. Таким образом, в конечном счете основанием для утверждения

¹⁾ Борис Рудаев. — На путях к материализму XX века. Стр. 47 сл.

²⁾ Там же, стр. 48.

факта оказывается все же некоторая чувственная данность — восприятие.

При всей отдаленности этого объяснения от непосредственности и ясности первоначального ответа, мы готовы и тут считать себя удовлетворенными... Но как быть с тем драконом, который в настоящий момент врывается через окно в наше помещение и направляется прямо на почтенного Председателя, изрыгая на него дым и пламя? Как быть с такого рода фактом?

Вы начинаете думать, что докладчик хватанул через край, ибо, конечно же, дракон, о котором идет речь, не факт, а... „простите, ваше воображение“.

Да я и не собираюсь с этим спорить. Действительно, дракон—мое воображение. Но, как мое воображение, как то, что я в данный момент себе представляю, этот дракон факт или не факт? Выразимся точнее во избежание всяких кривотолкований: факт ли то, что в настоящую минуту я представляю себе дракона, причиняющего всякие неприятности уважаемым слушателям и почтенным коллегам?

Поверьте, что факт. И вам не надо проникаться особым доверием ко мне, чтобы согласиться с этим. Ибо каждый из вас без особого труда может воспроизвести в своем воображении любую — самую дикую — картинку из детской сказки, любую из фантастических иллюстраций Густава Доре к „Божественной комедии“ Данте, — и, поскольку вы это воспроизведение осуществите, фактом будет наличие в вашем сознании определенного вымысла.

Но если так, — то где же кончается факт и начинается нефакт? Где грань, отделяющая факт от вымысла, коль скоро сам вымысел способен выступать в качестве факта?

Но это — не все: есть факты похуже и в то же время поважнее. Ибо, если дракон, о котором мы только что говорили, существует, по крайней мере, в воображении, то содержанием фактов, о которых сейчас будет идти речь, является нечто заведомо несуществующее.

Поважнее же эти факты потому, что они входят в железный инвентарь нашего житейского и научного мышления.

Мы ими сейчас займемся, но предварительно я хотел бы попросить вас воздержаться хотя бы на время от всяких проявлений благородного „противосхоластического“ возмущения; ибо поводов для такого возмущения будет достаточно, но достаточных оснований не будет.

Итак, сейчас мы имеем воскресенье, 30 января 1927 года. Это — факт. Но не менее достоверен и тот факт, что завтра мы будем иметь понедельник, 31 января 1927 года. И хотя сам-то понедельник, 31 января, еще только будет завтра, но тот факт, что завтра будет понедельник, мы констатируем уже сегодня, — именно сегодня, ибо завтра мы уже не сумеем утверждать, как факт, что завтра будет понедельник, — так же, как не могли этого сделать вчера. И понятно почему: завтра это будет уже сегодняшней понедельник, а вчера это был послезавтрашний понедельник, — понедельник же, как завтра, есть факт только сегодня.

И спрашивается: что же соответствует сегодня, вот сейчас, этому сейчас нами констатируемому факту завтрашнего понедельника?

Но и это еще не все. Ибо понедельник, 31 января 1927 года, если и не существует еще сегодня, то, по крайней мере, будет „налицо“

завтра. Но вот суббота, 29 января 1927 года,— ведь ее-то и нет и никогда уже больше не будет. Но она была, эта суббота, 29 января, вчера только была; и это факт, что вчера была суббота. И, хотя сама-то суббота, 29 января, уже была — и сплыла — вчера, но тот факт, что вчера была суббота, мы констатируем лишь сегодня,— именно сегодня и только сегодня,— ибо вчера еще мы не могли бы утверждать, как факт, что вчера была суббота,— так же, как не сумеем сделать этого завтра. И опять таки понятно почему: ибо вчера это была сегодняшняя суббота, а завтра будет позавчерашняя; суббота же, как вчера, есть факт только сегодня.

И снова — вопрос: что же соответствует сегодня этому сегодня нами констатируемому факту вчерашней субботы?

Приступая к описанию изложенных фактов, я просил вас сдержаться хотя бы на время всякие противохлоастические порывы; ибо я представлял себе возможность замечаний в таком роде, что-де к чему вся эта умственная гимнастика, на какой предмет нужно все это многоглаголание о вчерашнем дне и завтрашнем дне, о том, чего уже нет и чего еще нет?

Но если бы подобная мысль возникла в вашем сознании и вызвала бы с вашей стороны соответствующие упреки по моему адресу, то это было бы, по меньшей мере, несправедливо; ибо с фактами указанного типа мы сталкиваемся всякий раз, когда речь заходит о прошлом и будущем, а об этом мы говорим всегда,— и в жизни и в науке. Правда, о науке принято говорить, что она имеет дело с „существующим“, т.-е. с настоящим; но что составляет при этом задачу всех ее усилий, как не мысленное установление будущего (*savoir pour prévoir*)? И чем достигает наука этой своей цели, как не систематическим сопоставлением настоящего с прошлым? Таким образом, в значительной,— если не в подавляющей,— своей части наука имеет дело со вчерашним днем и с завтрашним днем; и особенно все это применимо к той отрасли знания, которая известна под названием истории и которая целиком посвящена вчерашнему дню, как факту. Вчерашний день, как факт,— вот собственно задача и вот подлинный предмет всякого исторического исследования; и оба элемента приведенного определения — „вчерашний день“ и „факт“ — являются здесь одинаково существенными, конститутивными.

И действительно. Что история имеет дело со вчерашним днем,— это ясно само собою; но, с другой стороны, ведь, и в сказке о царе Салтане и т. п. произведениях говорится о том, что было — в некотором царстве, в некотором государстве, во времена незапамятные,— и все же это только сказки, „сочиненные истории“, а не исторические сочинения.

И не надо думать, будто „сказочный“ характер подобных произведений вытекает из пространственно-временной неопределенности сообщаемых в них событий („в некотором царстве, в некотором государстве“, „во времена незапамятные“). Мы знаем сказки, в которых все события точно размещены во времени и в пространстве, будучи к тому же отнесены к действительно историческим личностям и географически реальным местностям: былины. Здесь — стольный город Киев, Владимир Красное Солнышко и т. п.; но обо всем этом рассказывается без какого-либо притязания на фактичность,— и потому это только былины, а не историческая быль.

И только потому. Ибо так же ошибочно, как и в указанном выше случае, было бы объяснять сказочность какого-либо повествования его „невероятностью“. Вероятность — вещь отчасти субъективная и нередко — в значительной части субъективная, хотя и редко когда только субъективная, и потому границы вероятного и невероятного весьма текучи.

Чтобы убедиться в этом, достаточно поставить себя на момент в положение наших отдаленных потомков. Эти потомки прочтут о том, как „в некотором царстве, в некотором государстве, во времена незапамятные“, почти „в один прекрасный день“ несметная народная масса сбросила с себя многовековое бремя социально-чуждой власти и оказалась полным господином положения, неограниченным властелином своих политических и социальных судеб; в то же время в большинстве своем лишенная политического опыта и воспитания и, по своему преимущественному классовому составу (мелкое, хозяйственно отсталое крестьянство!), казалась бы, склонная и способная скорее к безвластию, нежели к строительству государственной власти;

и как в результате всего этого огромная страна — шестая часть земного шара — оказалась в первый момент в состоянии безбрежного моря раскаленных и расплавленных человеческих страстей, ничем не сдерживаемых и как будто совершенно неудержимых;

и как в течение каких-нибудь двух-трех лет, — в сущности, в историческое мгновение, — при весьма неблагоприятных к тому же внешних условиях, — эта необъятная мятушаяся стихия остыла. Остыла в форме столь же грандиозного, но уже совершенно твердого государственного образования, возглавляемого властью, — не откуда-то извне навалившейся, а самой стихией рожденной, при этом сплоченной, решительной и выразительной, как никакая другая власть, совершенно самостоятельной по отношению к внешнему миру, — враждебному, как никогда, и осуществляющей свое полное господство изнутри, — от моря до моря и от океана до океана.

И, несмотря на всю „невероятность“ такой быстрой метаморфозы, это будет добросовестное историческое повествование, ибо оно будет сообщать о фактах.

„Невероятно, но факт!“

И снова перед нами этот загадочный карлик, — такой незатейливый на вид и в то же время такой значительный по существу.

Положение наше час-от-часу не легче. Но тяжесть его усугубляется еще тем, что во всех случаях, о которых мы только-что говорили, слово „факт“ может быть заменено словом „стина“, — и, таким образом, все то, что мы говорили о факте, окажется само собою приложенным и примененным к истине.

И действительно. Существование второго лунного полушария — факт, — но, ведь, это существование также истина; разность потенциалов Мурманска и Лиссабона — факт, — но, ведь, это также научно удостоверяемая истина; что в данный момент я представляю себе дракона, налетающего на моих слушателей, это — факт и, поверьте, истина; наконец, что вчера была суббота, а завтра будет понедельник, это — факты, и это — святая истина.

Но в таком случае перед нами — в другом только выражении — те же вопросы, с которыми мы встретились раньше, размышляя над фактом. Где кончается истина и начинается неистина? Где грань, отделяющая ложь от истины? И что же такое, наконец, есть истина?

ИСТИНА И ФАКТ

Приступая к обсуждению этой вековой проблемы, невольно вспоминаешь одно место из „Арабского Оракула Мудрости“, переведенного на немецкий язык Шопенгауэром: „Злейший враг успеха — преувеличенные надежды“.

Следуя этому совету мудрости, я хотел бы, прежде всего, предостеречь слушателей от преувеличенных надежд и упований по адресу докладчика, — вернее, уберечь докладчика от таких надежд и упований со стороны слушателей. В этих целях я обращаю внимание на чисто формальный характер всего этого исследования, а стало-быть, и на неизбежно общий, формальный характер возможных результатов.

Второе, на что надлежит обратить внимание, — это двойственное значение слова „факт“. В одном своем значении это слово, по существу, лишено смысловой самостоятельности. Так, напр., когда говорят: „вокруг нас совершаются возмутительные факты“, то с таким же правом и успехом можно было бы сказать: „вокруг нас совершаются возмутительные явления, с бытия, поступки“ и т. п.

Но это не единственно возможный способ использования слова „факт“: последнее имеет еще и другое, ему одному свойственное значение. Но значение это лежит несколько глубже, и для того, чтобы добраться до него, нам придется осуществить совместно некоторый умственный эксперимент.

Представьте себе, что заседание наше уже закончилось. Мы расходимся по домам, и, в частности, наш уважаемый председатель уже дома и собирается садиться за стол — обедать.

В этот момент с шумом отворяется дверь, и на пороге появляется — бледный, явно взволнованный — коллега наш Александр Павлович и с трудом переводя дыхание, заявляет: „Николай Сергеевич, в помещении; где мы только что заседали, вспыхнул пожар, и огонь перебрасывается уже в сторону библиотеки!“

— ?!!

Мы только что все там были; в помещении не было ничего легковоспламеняющегося, все было оставлено в полном благополучии, и вдруг — такое сообщение, и --- от кого? От Александра Павловича, оставшего помещение вместе с остальными...

И потому, не имея никаких оснований не доверять Александру Павловичу, Николай Сергеевич все же невольно делает большие глаза и сквозь скептически сжатые губы процеживает: „Пожар?.. Там, где мы только что были?“..

Но Александр Павлович не привык, чтобы ему не доверяли. И потому он розовет, недовольно сдвигает брови и выразительно заявляет:

— Факт!

Вот где слово „факт“ выступило, наконец, в своем подлинном, ему одному свойственном смысле и значении! В сущности, мы уже обнаружили это значение, мы держим его в руках. Но для того, чтобы удержать эту находку всерьез и надолго, нам придется несколько продолжить свой эксперимент, изобразив окончание эпизода в несколько ином виде.

А именно: представьте себе, что, услышав сообщение Александра Павловича, Николай Сергеевич не говоря ни слова, схватывает шляпу и быстро направляется к выходу, бросая на бегу в сторону Александра Павловича: „Идемте!“. И вот, — впереди мчится Николай Сергеевич,

за ним едва поспевает Александр Павлович и кричит вдогонку: „Факт, Николай Сергеевич, факт!..“.

Явная бессмыслица! К чему это назойливое „факт!“, когда Николай Сергеевич и без того уже мчится на место происшествия?

Но ведь огонь свирепствует; пожар — факт, так же, как фактом он был и в первом случае. Почему же возглас Александра Павловича, вполне уместный и разумный в первом случае, становится бессмысленным во втором? Да потому, что во втором случае нет налицо того сомнения и той попытки отрицания, с какими мы имели дело вначале; и, вместе с сомнением и попыткой отрицания, отпадает разумное основание для суждения „факт!“.

Почему?

Потому, что самый факт есть не что иное, как недопустимость сомнения и невозможность отрицания.

Этим определением устанавливается, прежде всего, природа факта, как явления объективно-реального порядка. Ибо даже в тех случаях, когда осуществление возможности — или обнаружение невозможности — связано с сознательным волевым усилием, эти состояния ни от нашей воли, ни от сознания, — по крайней мере, не предполагают такой зависимости. Независимость же от нашей воли и сознания и есть то, что мы понимаем обычно под объективной реальностью.

Если же установлена природа факта, как некоторого явления, или предмета в самом широком смысле этого слова, — то тем самым определено и содержание понятия факта, как идейного отображения этого предмета, и значение слова „факт“, как его терминологического знака.

Вместе с тем обнаруживается смысловое сходство — и даже тождество — различных терминов, которые оказываются, таким образом, — целиком или, по крайней мере, в части своего значения, — лишь различно-звучащими.

Мы только что отметили это в отношении „истины“ и „факта“. Но к этой же группе надлежит присоединить и такие выражения, как „действительность“ и „достоверность“, которые обозначают то же самое явление. — ту же самую „вещь“, — что и первые два термина, разве только с различных сторон. Без гарантии за точность (в данном случае возможность такой гарантии исключается благодаря неточности обычного — и даже научного — словоупотребления), здесь можно было бы провести такое разграничение.

1. Невозможность отрицания отображается понятием факта в виде двойной панорамы;

а) со стороны объективной реальности и

б) со стороны, обращенной к познающему эту реальность субъекту; и этому именно второму снимку в нашем определении соответствует „недопустимость сомнения“.

2. В случае „истины“ указанным двум снимкам соответствуют два значения, в каких на деле мы пользуемся этим термином: одно — объективное и другое — субъективное.

3. С объективным значение „истины“ (и объективной стороной факта) совпадает „действительность“,

4. Субъективное же значение того же термина (и следовательно, субъективная сторона факта) совпадает с „достоверностью“.

Как мы вскоре увидим, полученные нами результаты таят в себе возможности развития. Но предварительно необходимо остановиться на двух вопросах, несомненно созревших уже у каждого вдумчивого слушателя.

Вопрос первый. Говорится о „невозможности отрицания“. Но ведь невозможность — „понятие растяжимое“¹⁾. Какое же из многочисленных возможных значений этого термина — и какой его смысл — имеются в виду при определении истины и факта?

Ответ. То самое значение и тот самый смысл, в каких утверждается истинность и фактичность.

Вопрос второй. Истина и факт отождествляются с невозможностью отрицания. Но невозможность в различных случаях обуславливается различными обстоятельствами, причинами, — вообще, основаниями. Какие же основания невозможности имеются в виду в том случае, когда последняя, в качестве невозможности отрицания, отождествляется с истиной и фактом?

Ответ. Те самые основания, по которым утверждаются истинность и фактичность. И единственное ближайшее определение, возможное в данном случае, состоит в том, что, поскольку речь идет об истине и факте, основания невозможности (отрицания) предполагаются лежащими вне рассуждающего субъекта. Иначе говоря, имеется в виду т. наз. объективная невозможность.

Чтобы рассеять, — или хотя бы смягчить, — отрицательное впечатление, которое способны произвести эти ответы своей кажущейся уклончивостью, следует напомнить о сказанном выше по поводу общего формального характера настоящего исследования. В качестве такового, оно не касается ни отдельных случаев и видов истины и факта (вопрос первый), ни оснований истинности и фактичности (вопрос второй). Речь идет об истине и факте вообще, — „как таковых“, — и с точки зрения этого намерения достаточно того, что нами обнаружено и установлено. Именно, что истина и факт вообще совпадают с объективной невозможностью отрицания вообще; и что поэтому во всех частных случаях судьба (идейная и реальная) первых оказывается неразрывно связанной с судьбой последней.

Но не попадаем ли мы в результате такого раз'яснения из огня да в полымя? Отводя от себя упрек в уклончивости, не навлекаем ли справедливое обвинение в бессодержательности?

Для беспристрастного решения нашей тяжбы с настойчивыми критиками, надлежит, прежде всего, отметить, что, отказываясь определять смысл и основание невозможности для отдельных случаев, мы отнюдь не намерены лишать ее в нашем исследовании всякого смысла и какого бы то ни было основания. Речь идет о невозможности отрицания — в том смысле, что, поскольку признается одно, нельзя отрицать другое; иначе говоря, признание одного необходимо связано с признанием другого; и это признание другого имеет, таким образом, свое основаное в признании первого.

¹⁾ „Понятие растяжимое“ приходится заключать в кавычки, потому что это выражение по существу неправильно: „растяжимых“ и „неопределенных“ понятий не существует, — можно говорить лишь о многозначных и неопределенных выражениях, терминах.

Но такая необходимая связь между признанием одного и признанием другого должна, в свою очередь, иметь основание в природе того и другого, в их реальных взаимоотношениях; и только необходимый характер этих реальных взаимоотношений между различными объектами признания может рассматриваться, как достаточное основание для обязательности совместного признания этих объектов,— иначе говоря, для признания одного из них фактом, а остальных—его основаниями¹⁾).

И потому, чем шире круг предметов и явлений, необходимо связанных с данным явлением, и признание коих делает поэтому обязательным признание последнего, тем с большим основанием мы можем утверждать, что „перед нами — факт“, что речь идет о „действительных событиях“, что сообщаемые нами в отношении этих последних сведения „безусловно достоверны“, „передают неприкрашенную истину“ и т. д.

Но область нашего признания так же обширна, как область познания вообще; сфера же возможного признания так же необъятна, как и само бытие.

В одном отношении она даже шире бытия, понимаемого как совокупность всего ныне существующего; ибо наше признание может относиться как к настоящему, так, равным образом, к прошедшему и будущему, т.-е. не только к тому, что есть, но и к тому, чего сейчас либо уже нет, либо еще нет.

Но в таком случае реальная связь объектов признания, их необходимое взаимоотношение есть не что иное, как закономерность сосуществования и следования всего сущего и совершающегося; и предпосылка этой всеобъемлющей закономерности оказывается, таким образом, лежащей в основе всякой „фактичности“, „действительности“, „достоверности“.

Именно — всеобъемлющей. Ибо если допустить, что сеть закономерных явлений имеет где-либо прореху, то в этом месте мы находимся, очевидно, в царстве случайности, и постольку оказывается случайной и вся прилегающая к этому месту область указанной сети, т.-е., в конечном счете, вся сеть.

В этом смысле можно и надо сказать, что необходимость либо существует сплошь и во всем, либо сплошь и вовсе не существует.

Но могут заметить что вообще одно дело — необходимость, и другое дело — закономерность: последняя, помимо необходимости, предполагает еще и постоянство, повторяемость.

Но здесь мы имеем дело с несомненным,— хотя и часто встречающимся,— недоразумением. Необходимость есть нечто большее, чем повторяемость; понятие необходимости поглощает понятие повторяемости,— но необходимость не предполагает все же действительного повторения: необходимая связь сменяющихся друг друга явлений означает, что если имеется одно, то за ним всегда следует,— не может не следовать,— другое; но и имеет ли, действительно, место это одно (а следовательно, и другое),— это для существа необходимой связи не имеет значения.

¹⁾ В известном смысле необходимая связь признаний и необходимая реальная связь их объектов — даже тождественны. Однако обоснование этого положения значительно отвлекло бы нас в сторону, между тем как для целей настоящего исследования достаточно установления — ясной для каждого — тесной зависимости между указанными двумя видами связей.

Полученный нами результат, во всяком случае, должен рассеять выраженное выше опасение насчет бессодержательности наших выводов; и хотя мы и предупреждали в свое время о формальных намерениях предстоящего исследования и общем характере ожидаемых следствий, но мы видим теперь, что общность еще не означает незаполненности, а формальность отнюдь не равносильна пустоте.

Напротив, теперь следует считаться уже с возможностью подозрений обратного рода: мыслимо ли, чтобы из такого тощего семени, каким, повидимому, является „одно сухое понятие“ факта, могло произрости столь существенное следствие, как идея всеохватывающей закономерности? Не было ли здесь допущено каких-либо скачков в ходе рассуждения?

И такое подозрение представляется тем более естественным, что полученный вывод и его содержательность явились в свое время приятной неожиданностью для самого докладчика. Поэтому, предоставляя слушателям проверять ход рассуждения, мы, с своей стороны, подвергнем испытанию его результаты.

Прежде всего, таким испытанием должно было бы явиться сопоставление наших выводов относительно факта с истолкованием этого термина другими исследователями; и здесь на первый взгляд результат получается не в нашу пользу, ибо мы знакомы уже со взглядом Эрсмана, отождествляющего факт с непосредственной—чувственной—данностью. Это свое толкование Эрдман подкрепляет, как мы знаем, ссылкой на Лессинга, и теперь представляется уже совершенно своевременным познакомиться вплотную с мнением последнего. Вот оно в полном виде:

„О словечке „факт“.

„Не без основания говорю я,—словечко,—ибо оно еще так молодо. Я хорошо помню время, когда его еще не было ни у кого на устах. Но из чьих уст, из-под чьего пера оно впервые появилось,—этого я не знаю. Еще меньше знаю я о том, как это случилось, что, в полную противоположность обычной судьбе новых слов, это новое словечко в короткое время достигло таких огромных успехов; равным образом, чем оно заслужило такое всеобщее признание, что в ином сочинении нельзя перевернуть страницы, чтобы не натолкнуться на факт.

В некоторых латинских и французских книгах, у тех бравых мужей, что заняты латанием основ христианства, можно было встретить, что последнее является непоколебимо обоснованным, ибо оно зиждется на *Facta, sur les Faits*, которые ни одним человеком не могут быть поставлены под сомнение.

Но *Facta* и *les Faits* означает не что иное, как совершившиеся вещи, случаи, деяния, события, происшествия, историческая достоверность коих так велика, как это только возможно для исторической достоверности.

Эти немецкие выражения имеют еще каждое свое дополнительное значение, и надлежало бы, смотря по обстоятельствам, пользоваться то одним, то другим“...¹⁾)

¹⁾ Gotthold Ephraim Lessings sämtliche Schriften, hrsg. von Karl Lachmann. Berlin 1839. Elfter Band, S. 615. Grammatisch-kritische Anmerkungen. Перевод мой.

На этом заметка обрывается.

Совпадает ли это с тем, что мы слышали у Эрдмана? Нисколько. Ибо отличительным признаком факта для Лессинга является отнюдь не его прямая чувственная данность, — каковой по Эрдману определяется и исчерпывается содержание факта, — а максимальная историческая достоверность составляющих его событий („историческая достоверность коих так велика, как это только возможно для исторической достоверности“), а несколькими строками выше определяется и смысл самой этой достоверности: ... „ибо оно покоится на *Facta, sur les Faits*, которые ни одним человеком не могут быть поставлены под сомнение“.

Обретая, таким образом, несомненного союзника в лице пронизательного и находчивого немецкого мыслителя середины XVIII столетия, мы должны все же найти объяснение тому самообману, в который, очевидно, впадает ссылающийся на Лессинга столь видный представитель современной немецкой логики. И это объяснение мы видим в том, что для характеристики факта привлекается то параллельное значение этого термина, о котором мы говорили выше, как о собственном и, по существу, побочном, — поскольку „факт“ совпадает при этом с „явлением“, „событием“, „действием“, — и оказывается, таким образом, ненужным словесным нагромождением. И ослепленный этим именно второстепенным, — хотя и широко используемым, — значением словечка „факт“ Эрдман не замечает даже резкого расхождения между толкованием Лессинга и его собственным пониманием.

Но если в отношении Эрдмана такая ошибка может быть отчасти оправдана указанным односторонним пониманием, то уже совершенно непростительной является подобная же ошибка в устах исследователя, полагающего основной задачей философии вообще и теории познания в особенности „уяснение идеальных единиц познания“, — иначе говоря, вскрытие подлинного содержания понятий и всестороннее их описание. Мы имеем в виду, конечно, Гуссерля, который по интересующему нас вопросу высказывается следующим образом:

„Опытные науки — это „науки о фактах“. Лежащие в основе познавательные акты опыта полагают реальное индивидуально, они полагают его, как существующее в пространстве и во времени, как нечто, находящееся в этом пункте времени, имеющее его длительность и некоторое содержание реальности, которое по существу своему с таким же успехом могло бы находиться в любом другом пункте времени; опять же, — как нечто, находящееся в этом месте в этом физическом виде... при чем, однако, это же самое реальное, рассматриваемое по сути своей, с таким же успехом могло бы находиться в любом месте в любом виде, и точно также могло бы изменяться, в то время как фактически оно неизменно, или могло бы изменяться иным образом, чем оно изменяется фактически. Всякого рода индивидуальное бытие, вообще говоря, — „случайно“ (Husserl. *Ideen zu einer reinen Phänomenologie* — S. 8—9).

Таким образом, для Гуссерля факт есть то, что „могло бы быть иным“ и по существу вовсе могло бы не быть, — в полную противоположность нашему выводу, согласно которому фактом является именно то, что не может быть иным и, тем более, не может не быть.

При таком решительном разномыслии, очевидно, остается только прибегнуть к „испытанию огнем“, т.-е. выяснить, какое из приведенных толкований более оправдывает себя на деле, в жизненной и научной практике.

Истомленные жаждою и зноем участники каравана внезапно обнаруживают на горизонте,— там, где пустыня земли сливается с пустынею неба,— зыбкие очертания оазиса. Еще одно усилие — и конец испытаниям. Но радостные возгласы молодых и неопытных быстро приглушаются суровыми голосами старших: „Не верьте глазам своим: перед вами — призрак“. И действительно, неопытные путники стали жертвой „обмана зрения“, ибо никакого оазиса „в действительности“ на горизонте нет, а мы имеем дело с обычным для этих местностей явлением *fata morgana*.

Что же составляет содержание этого явления, — факт или не-факт?

И если в данном случае возможна и требуется характеристика по частям, то что в указанном явлении — факт, и что — не-факт?

Прежде всего, фактом надо признать наличие определенных зрительных впечатлений у некоторой группы людей. Ибо такой вид переживаний „естествен“, т.-е. с точки зрения общепризнанных закономерностей всегда возможен там, где есть живые люди; а поскольку эти люди к тому же единодушно утверждают о наличии у них некоторого впечатления, — и нет оснований не доверять им, — не представляется возможным отрицать их показания.

Перед нами, таким образом, определенный „психологический“, — вернее, психический, — факт. Но — не только психический, а — в известном смысле — и физический. Ибо речь идет не о массовой галлюцинации, — и даже не о каком-то общем обмане зрения в подлинном смысле этого слова (в том и другом случае фактом все же было бы наличие соответствующего представления или впечатления), а о „реальном оптическом явлении“. И так как при данном состоянии атмосферы и направлении солнечных лучей такое явление должно иметь место, — не может не иметь места, — то его не приходится и отрицать; отрицание при таких условиях шло бы вразрез с известными нам физическими законами, — и потому приходится признать фактом наличие определенного оптического явления.

Но если бы, не довольствуясь таким признанием, мы вздумали утверждать, что с этим реальным видением оазиса связаны столь же реальные навесы пальм, прохлада тени, веселое журчание ручья и т. п. проявления твердой, жидкой и газообразной массы, то из „мира фактов“ мы сразу оказались бы перенесшимися в область „фантастических вымыслов“. Ибо из географических указателей и со слов недавно побывавших в этих местах путешественников нам известно, что еще месяц, год или три года тому назад здесь была голая пустыня, и что никаких мер искусственного орошения за это время не предпринималось. Появление воды и такой богатой растительности при таких обстоятельствах, — да еще в столь короткий срок, — было бы „форменным чудом“, совершенно не вязалось бы, другими словами, со всем тем, что нам известно о свойствах пустыни, о тропическом солнце и о законах растительного мира. И потому мы спешим рассеять все эти мысли о „подлинном“ оазисе и связанные с ними надежды на близкое отдохновение, как „бессмысленные мечтания“, „противоречащие всем известным фактам“.

При всей своей противоположности предыдущим выводам, этот последний все же совпадает с ними в предпосылках. Ибо общей

предпосылкой всех приведенных рассуждений является закономерная обусловленность явлений природы и допустимость лишь таких утверждений, которые находятся в согласии с этой закономерностью.

Не иначе обстоит дело и в том случае, когда астроном пытается установить положение небесного тела в определенный момент. На первый взгляд, как будто совершенно простая задача, ибо наблюдатель непосредственно видит, где находится это тело, созерцая его в телескоп. Но это видимое положение — только „кажущееся“; а для того, чтобы определить фактическое положение данной звезды или планеты, требуется, во-первых, элиминировать влияние так наз. „личной ошибки“, связанной с техникой наблюдения и с органическими особенностями наблюдателя (ошибка эта устраняется, как известно, методом фотографирования) и, во-вторых, учесть роль аберрации. Другими словами, то, что разумеется в данном случае под „фактическим положением“, выводится из непосредственно данного восприятия путем исправляющего и дополняющего его учета целого ряда физических и психофизических закономерностей.

ИСТОРИЧЕСКИЙ ФАКТ

На этом можно было бы и закончить проверку наших выводов и, вместе с тем, все это исследование факта, если бы не следующее соображение.

Примеры, из которых мы только что исходили, взяты из области явлений природы; природа же по идее своей предполагает „обычность“ элементов и раз навсегда данный характер их взаимоотношений, — иначе говоря, закономерность сосуществования и смены. Но что получилось бы, если бы, вместо физического мира, мы обратились за примерами в ту область, которая, по мнению некоторых, характеризуется именно непохожестью любого из ее элементов на остальные и своеобразием каждого сочетания этих элементов по сравнению с другими. Речь идет, конечно, об истории и о необходимости проверить наши соображения также на примере исторических фактов; точнее, — о необходимости выяснить смысл и значение факта в историческом исследовании и размышлении.

И в этом отношении мы пойдем даже дальше наших воображаемых противников. Ведь и в области исторического исследования приходится считаться с направлениями, исходящими из принципа закономерности явлений и полагающих своей основной задачей вскрытие этой закономерности. С этой точки зрения нам следует отказаться, — как от недостигающего цели, — прежде всего, конечно, от использования трудов историко-материалистического направления, и даже таких течений, как школа Лампрехта, где принцип исторической закономерности, хотя и не проводится до конца на деле, но все же провозглашается, как исходный пункт и задача. И мы остановимся поэтому лишь на той школе, для которой считается характерным именно ее отказ от обобщений и сосредоточенность интереса на установлении исторических фактов, как таковых.

Историческая школа, — а о ней именно мы сейчас говорим, — представляет удобное поле для нашего „контрольного опыта“ еще и потому, что ее устремления и сфера ее фактического влияния не ограничиваются собственно-историческим исследованием, а распро-

страняются на все области обществоведения,— в частности, на такие, как право и политическая экономия; и в этом отношении перед нами универсальная система наподобие гегельянства, исторического материализма или психологической школы, с одинаково широкими возможностями наблюдения, анализа и проверки.

Впрочем, в настоящем исследовании мы не собираемся особенно широко пользоваться этими возможностями,— этого не позволяют уже поставленные нам пространственно-временные пределы. Мы ограничимся собственно историей и отчасти политической экономией и в обеих областях остановимся лишь на классических образчиках. Под классическим же образчиком мы понимаем наиболее совершенное сочетание первичности и полноты выражения. Иначе говоря, с нашей точки зрения классичность сама по себе не предполагает ни абсолютной первичности, ни абсолютной полноты выражения, а представляет собою лишь максимально эффективное соединение того и другого; и в этом смысле мы едва ли ошибемся, если остановим свой выбор на Ранке и Шмоллере.

„Раз навсегда: идеал — представить миру историческую правду“. („Das ideal ist immer die historische Wahrheit der Welt zu vergegenwärtigen“) ¹⁾.

Так формулирует Ранке задачу исторического исследования „Истории“, говорит Ранке в предисловии к I изд. своей „Истории романских и германских народов“: „приписывают назначение изрекать приговоры о прошлом и поучать современников на пользу грядущих лет. Таких высоких задач настоящий опыт себе не ставит: он хочет просто показать, как оно собственно было“ ²⁾.

Ибо, вообще, „нельзя требовать от исторического произведения того свободного разворачивания, которого, по крайней мере, ищет теория в поэтическом произведении... Строгое изложение факта, как бы некрасив и чем бы обусловлен он ни был, несомненно, высший закон“ ³⁾.

Но к этому „высшему закону“, как будто, такому простому и ясному, тут же присоединяется еще одно усложняющее положение.

„Вторым было для меня — развитие единства и последовательности событий“. В силу этого второго требования историк видит себя вынужденным, прежде всего, вести свое изложение не тем путем, „какого можно было бы ожидать“, а несколько иным, — при котором в отношении „каждого народа, каждой силы и каждого индивидуума“ „удается лучше уловить линию, какой они в общем держатся, путь, по которому они направляются, мысль, которая ими движет“ ⁴⁾.

Руководствуясь тем же положением, Ранке подвергает суровой критике — уже со стороны формы — „Историю Италии“ Гвиччиардини, где события излагаются в хронологическом порядке, будучи сгруппированы по годам и даже по месяцам. Казалось бы — идеальный прием для того, чтобы „показать, как оно собственно было“, и образцовый — для „строгого изложения фактов“. И, тем не менее, „подобное произведение было бы, несомненно, неудобочитаемым (в подлиннике —

¹⁾ Zur Kritik neuerer geschichtsschreiber. Schluss S. W. B. 33 — 34. S. 150.

²⁾ S. W. B. 33 — 34. S. VII.

³⁾ Там же.

⁴⁾ Там же.

сильнее: unlesbar) и невыносимым, поскольку жизнь бьется всегда одновременно во многих пунктах“. Положение спасает лишь то обстоятельство, что на деле хронологическое начало не является для рассматриваемого произведения единственным, а, поскольку этот принцип все же применяется, он не проводится последовательно до конца.

„Так как для каждого момента одно что-нибудь оказывается обычно наиболее значительным, так как остальное связано с первым и зависит от него, так как то, что не оказывает никакого влияния, отодвигается на конец года, и так как только действительно связанное распределяется и излагается по месяцам,— то произведение остается все же историей и не превращается в собрание заметок, каковым иначе оно должно было бы оказаться“¹⁾.

Теперь нас не удивит уже та характеристика задачи исторического исследования, какую дает последнему Ранке в своей речи „О родственности и различии истории и политики“, и которая на первый взгляд так резко отличается от приведенной выше первоначальной формулировки:

„Переходя к истории... мы утверждаем, что ее назначение не столько в собирании фактов и как бы низизывание их друг на друга (*non tam in rerum gestarum collectione et quadam coacervatione*), а в том, чтобы понять таковые. Не к одной лишь памяти, как полагают некоторые, обращается история, а, прежде всего, она требует остроты мысли“²⁾.

Между этими словами и цитированными выше незатейливыми определениями лежит, правда, промежуток в 12 лет. Но было бы ошибочным видеть в данном случае какое-либо влияние времени.— хотя бы в смысле развития и усовершенствования первоначальных взглядов.

Все, о чем говорит здесь Ранке, по существу имеется уже и там, только в сжатом до пределов одного слова виде: „Показать, как оно собственно было“,— очевидно, в отличие от поверхностной картины соответствующих событий, какая рисуется непосредственно преданием,— вот, в сущности, чего хочет и требует Ранке от истории, как отрасли научного знания. Но не в этом ли выделении „подлинного“ из „кажущегося“ задача всякого научного исследования? Не в этом ли видит смысл и задачу науки уже Демокрит, противопоставляющий „подлинное знание“, добываемое с помощью мышления, „неподлинному“, полностью полагающемуся на непосредственные показания чувств? Самое же это противопоставление вытекает для Демокрита из сознания, что „истина лежит в глубине“; и, равным образом, Ранке, указывая на недостаточность одной лишь „памяти“ для исторического исследования и настаивая на привлечение к делу еще и „острой мысли“, ссылается на то, „как трудно бывает отличить истинное от ложного, и среди разнообразных свидетельств выбрать то, которое действительно является наилучшим“³⁾.

Как и в общей части настоящего исследования, где речь шла о факте и научном факте вообще, и здесь, размышляя над фактом, мы само собою оказались перед проблемой истины; и соответственно этому „высший закон строгого изложения фактов“, о котором говорит

¹⁾ Zur Kritik neuerer geschichtsschreiber. Zweite Auflage. S. W. B. 33—34. S. 8.

²⁾ De historiae et politicae cognatione atque discrimine. S. W. 23. S. 272.

³⁾ Там же.

Ранке в предисловии к первому изданию „Истории романских и германских народов“, выступает в послесловии ко второму изданию „Критики историков нового времени“ (пятьдесят лет спустя) уже в виде идеала исторической истинности¹⁾.

Но, если в этом отношении история по характеру своих задач и материала („исторические факты“) не обнаруживает никаких особенностей по сравнению с другими отраслями научного знания,—особенно, с так наз. эмпирическими науками,—то, с другой стороны, уже в пределах отмеченного сходства приходится констатировать и некоторое своеобразие. Последнее состоит в том, что роль чувственного сырья, обработка которого должна дать в результате научное построение, играет здесь главным образом, предание,—иначе говоря, различные виды сознательного свидетельства людей о минувших событиях; в связи с чем выступает на передний план то субъективное значение истины,—и та субъективная сторона факта,—о которых мы говорили в общей части, и умственное отображение коих мы нашли в понятиях несомненности и достоверности. И действительно, для истории задача установления фактов совпадает с поисками достоверности и с отделением сомнительного и вымышленного от несомненного.

„Так как история по природе своей не терпит измышлений и призраков и не допускает ничего, кроме достоверного (*nisi quod certum sit*), то она в такой же мере продукт рассудительности духа, как и его отважности; ибо ему надлежит, с одной стороны, с величайшей тщательностью исследовать единичное явление, добросовестно избегая при этом ошибок, а с другой стороны, не давая отвлекать себя многообразием вещей, не сводить глаза с конечной цели“²⁾.

Ту же мысль и почти в тех же выражениях мы находим у непосредственного предшественника Ранке—Штенцеля и у другого, еще более раннего представителя того же направления,—Геерена. Первый считает необходимым „со строгим разбором различных сообщений и отделением достоверного или истинного от неправдоподобного или явно ложного дать то, что мы можем знать с достоверностью из самых надежных источников“³⁾, а второй „исследование достоверности считал важнейшим вопросом и в исследовании источников видел прочное основание для определения достоверности“⁴⁾. И, наконец, такое же точно понимание задач исторического исследования руководит, очевидно, уже Фукидидом, когда он „ставит своим предшественникам в упрек, что они перенимают друг от друга предания о прошлом без всякой критики и мало заботятся об отыскании истины“⁵⁾.

Однако, это субъективное проявление истинности и фактичности не должно затмевать их объективного содержания, которое и в данном случае сохраняет все свои отличительные черты. Ибо, как всякая истина и как всякий факт, исторические истины и факты означают не что иное, как объективную невозможность отрицания; или, при данных познавательных условиях,—объективную необходимость признания.

1) См. цитату в начале этого отдела.

2) *De historiae etc.* 273.

3) Цити. по Бузескулу, у. с. 1134.

4) Там же, 1127.

5) Там же, 1126.

„Факты — упрямая вещь“ — в такой же мере характеризует поэтому исторический факт, как и естественно-научный; и так же, как в сфере научно-физических суждений, необходимость признания в области истории может иметь свое основание лишь в столь же необходимом характере предметов признания. И, так как этими предметами в данном случае являются сменяющие друг друга события, — а необходимость в отношении преходящего явления есть не что иное, как закономерность его появления и смены, — то само собою мы приходим к идее закономерной обусловленности исторических событий.

К такому результату приводит нас феноменологическое уяснение понятия достоверности, и достаточно ознакомиться с тем, что говорит историческая (или критическая) школа по вопросу о критериях достоверности, чтобы убедиться в почти полном совпадении выводов.

На первый взгляд, впрочем, и здесь мы имеем дело как-будто скорее с противоположностью, нежели с совпадением. Так, в своей речи в день 90-летия Ранке характеризует свой „критический метод“ в виде требования „оставаться при том, что буквально передано, или что оттуда может быть развито с некоторой достоверностью... Держаться того, что передают авторы, это для меня ненарушимый закон“¹⁾. Но это, в лучшем случае, крайне неудачная формулировка, простибельная, впрочем, для 90-летнего оратора. Ибо тот же Ранке посвятил целое произведение доказательству того, как не следует „оставаться при том, что буквально передано“, и „держаться того, что передают авторы“. Я имею в виду уже цитированное выше „Zur Kritik neuerer geschichtsschreiber“, где подвергаются критике общепризнанные „источники“ новой истории „для обоснованного суждения о природе и ценности относящихся к ней первоисточников“ (urkundliche Schriften)²⁾.

И вот к каким результатам приходит здесь Ранке.

Г в и ч ч и а р д и н и — *Historia d'Italia* („История Италии“) — „основа всех позднейших произведений о зачатках новой истории“³⁾:

„Эта история в доброй своей части натаскана (zusammengetragen) без особого разбора из других книг; значительная часть ее — речи — ни в коем случае не исторические памятники, а лишь ораторские упражнения; важные факты совершенно извращены, договоры изменены, и рассказывается о чудах, которых никогда не было; описание автором своего собственного поведения, по крайней мере, вызывает большие сомнения“⁴⁾.

Б о к а р и й (Bocarius), „на авторитет которого Сисмонди ссылается 27 раз в 104 гл своей „Истории Италии“ и не менее 27 раз — в 105 гл.“⁵⁾.

„Этот труд, в том виде, как он есть, не может быть причислен к источникам новой истории — его можно рекомендовать лишь для составителей французско-итальянско- и даже немецко-латинских словарей“⁶⁾.

¹⁾ Цитир. по Бузескулу, у. с. 1123.

²⁾ Zur Kritik u. s. w. S. III.

³⁾ Там же, S. IV.

⁴⁾ Там же, 36 — 37.

⁵⁾ Там же, IV.

⁶⁾ Там же, 59.

Иоанн Мариана (Ioannus Mariana) „... Так или иначе, не подлежит сомнению, что Мариана не может занимать места среди источников новой истории“¹⁾.

Правда, не во всех случаях дело обстоит так плохо: ряд произведений исследуемой эпохи, как полагает Ранке, заключает в себе элементы подлинной объективности, первичности и достоверности; но окончательный результат сводится все же к тому, что почерпаемые из общих исторических трудов этого периода „сведения не являются ни достаточными, ни аутентичными; что, поскольку мы доверчиво следуем им, мы бродим в потемках“²⁾.

Не лучше обстоит дело и со „свидетельствами современников и очевидцев“, и с так наз. „документальными материалами“. Мы могли уже убедиться в этом на примере Гвиччардини, извращающего события, коих он был не только современником и очевидцем, но и непосредственным участником, и неправильно воспроизводящего содержание документов, в отношении которых он являлся, по крайней мере, одним из авторов. Но еще поучительнее в этом отношении выводы, к которым приходит Ранке по поводу Слейдана. Главе, посвященной этому историку, предшествует критика Гвиччардини, Бокария и Мариана, результаты которой уже цитировались нами выше. Поэтому, исследование начинается здесь с противопоставления:

„Совсем иного рода книга — знаменитое произведение Иоанна Слейдана: *De statu religionis et reipublicae Carolo V imperatore*. Это произведение сплошь документально (*durch und durch urkundlich*). Оно содержит в себе не столько самостоятельные наблюдения, как можно было бы ожидать от историка-современника, сколько переработку общественно-исторических памятников, сохранившихся в большей части и до настоящего времени“³⁾.

Не довольствуясь этой характеристикой, Ранке на следующей странице прибавляет:

„Так - что, этот писатель, поскольку он был знаком с обстоятельствами, должен рассматриваться, как безусловно правдивый“⁴⁾.

Но... „все зависит от того, можно ли рассматривать, как правдивые, те источники и памятки, которыми он пользовался“⁵⁾. И ближайшее исследование убеждает Ранке в том, что эти источники далеко не всегда отличаются доброкачественностью. В качестве примера приводится повествование Слейдана об избрании Карла V. Как показывает Ранке, источником для историка послужила здесь посвященная специально этому событию книга Георгия Сабина — *Electio et coronatio Caroli V*. Но возникает „вопрос, является ли подлинным этот первоисточник (*Urkunde*) и говорит ли он правду?“⁶⁾. Для разрешения этого вопроса производится сопоставление указанного первоисточника с другим „несомненно подлинным“, каковым, по мнению Ранке, надлежит считать письмо курфюрстов к новому королю, приводимое Гольдастом в числе других относящихся сюда документов; и это сопоставление оказывается отнюдь не в пользу Сабина.

¹⁾ Там же, 62.

²⁾ Там же, 144.

³⁾ Там же, 65.

⁴⁾ Там же, 66.

⁵⁾ Там же.

⁶⁾ Там же, 67.

Однако, цепь злоключений исследователя на этом не заканчивается: перед ним новое затруднение в виде трех писем кардинала Гаэтского папе Льву, в которых первый, в качестве папского легата на франкфуртском избирательном собрании, подробно доносит своему повелителю о различных обстоятельствах этого дела. Письма эти входят в состав специального сборника, изданного Ruscelli и заключающего в себе переписку выдающихся современников, — и в них общается буквально то же, что и в повествовании Сабина-Слейдана.

Таким образом, мы имеем еще одно „документальное свидетельство“, противоречащее, однако, ранее указанным.

Ближайшее ознакомление с содержанием писем обнаруживает, что в них сообщаются всем известные вещи относительно родословной Карла, и в то же время ничего не говорится о всей той скрытой дипломатической возне, которой должно было сопровождаться избрание императора, и в которой папский легат, несомненно, принимал деятельное участие.

Возможно ли что-нибудь подобное? Мыслимо ли, чтобы житейски опытный (weltkluger) кардинал кормил такой элементарной — и к тому же отчасти неверной — информацией своего столь же опытного в житейских делах доверителя, — „как будто последний не имел двадцать раз дело с Фердинандом, Максимилианом и самим Карлом?“, — умалчивая в то же время о всей той закулисной игре, которая только и должна была интересовать папу.

И Ранке категорически заключает: „Эти письма ложны и суть не что иное, как перевод и отчасти переделка Слейдана“¹⁾; и Ruscelli, включивший эти „документы“ в свой сборник, оказался, очевидно, жертвой обмана²⁾.

Итак, — ни свидетельство современника, ни показание очевидца и даже участника события, ни документальный памятник не могут служить сами по себе достаточной гарантией достоверности. И такого же мнения на этот счет, очевидно, и предшественники Ранке по критическому методу. „Разумеется“, говорит Штенцель в письме к Ранке: „легче всего списать и напечатать“; но „не всякий памятник заслуживает того, чтобы издавать его целиком“³⁾; а о свидетельских показаниях еще Фукидид заявляет, что основанные на таковых исследования трудны, ибо свидетели говорят об одном и том же не одинаково, а под влиянием пристрастия или памяти⁴⁾.

Становится все более затруднительным установить, в каком направлении и какими способами должны мы искать ту „точную истину“, обнаружение которой, как мы видели выше, Ранке вменяет в обязанность историку; и при каких условиях мы вправе считать, что находимся в обладании этой „синей птицы“ всякого научного и, в частности, научно-исторического исследования?

И не приходится удивляться, если такое положение вещей ставит самого историка, — на этот раз в лице акад. Бузескула, — перед вопросом: „Но что есть истина? Как найти ее?“⁵⁾.

Буквально в такой же формулировке этот вопрос вставал уже перед нами раньше, при общем рассмотрении факта; и, если сейчас проблема исторического факта заставляет нас спрашивать о том

1) Там же, 69.

2) Там же, 70.

3) Цит. по Бузескулу, у. с. 1134 — 1135.

4) Там же, 1126.

5) Там же, 1123.

же, то не говорит ли уже одно это обстоятельство о безусловном падении исторического факта, как видового явления, под родовое понятие факта вообще. Иначе говоря, что природе исторического факта во всяком случае, не чуждо ничто из того, что свойственно всякому факту, как таковому, к какой бы области знания и действительности он не принадлежал.

Это вынужден признать и сам Ранке. Указав в приведенном уже месте своей речи „О родственности и различии истории и голики“¹⁾ на то, что история не довольствуется простой регистрацией событий и одним лишь их „запоминанием“, а желает еще удостовериться в их истинности, тщательно отделяя зерно несомненного от плевел сомнительного и вымышленного, — Ранке продолжает:

„И все же, это только часть задачи, которую преследует история. Другая, куда более славная и несравненно более трудная сторона состоит в том, что должны стать явными причины событий, а затем их следствия; что должны быть строго разобраны человеческие планы, — как те ложные пути, по которым одни идут к гибели, так и мудрость, благодаря которой другие оказываются победителями; что должно быть познано, почему один выдвигается, а другой оказывается побежденным; по какой причине одни государства крепнут, а другие распадаются; короче — в том, чтобы с такой же основательностью постигнуть скрытые причины событий, как и их открыто выступающие формы. Ибо именно этого хочет, на это преимущественно направлена история. Ибо, подобно тому как естествознание, с одной стороны, предпринимает тщательную обрисовку формы предметов природы а с другой стороны, стремится к высшему, стараясь исследовать вечные законы, данные миру в целом и его отдельным частям и органам, и отсюда пробивается к сокровенному ключу природы, откуда все пристекает, — точно также обстоит и с историей: как бы велика ни была ее забота о том, чтобы по возможности резко и точно развернуть последовательность событий и отобразить в отношении каждого из них его очертание и окраску, — придавая этому огромное значение, — она, однако, не ограничивается этим делом, а движется дальше — к исследованию начал, стараясь проникнуть до глубочайших и сокровеннейших биений жизни человеческого рода“²⁾.

Как бы предвидя за полстолетия спор, возгоревшийся к концу XIX века вокруг основных задач исторического исследования, Ранке подчеркивает, что „идиографическая“ (выражаясь языком этого позднейшего спора) функция истории („по возможности резко и точно развернуть последовательность событий и отобразить в отношении каждого из них его очертания и окраску“) не освобождает ее от не менее важной „номотетической“ задачи („исследование начал“ вплоть „до глубочайших и сокровеннейших биений жизни человеческого рода“), и что в этом отношении история не отличается существенно от естествознания, которое осуществляет свое номотетическое назначение с помощью и на почве идиографического изучения природы.

¹⁾ См. стр. 428.

²⁾ De historiae etc, 272. Перевод и курсив мой.

Пользуясь этим случаем, я хотел бы попутно отметить неубедительность еще одного соображения в пользу разнородности задач исторического и естественно-научного исследования. Указывают именно на то, что историк, имея дело с неповторимыми явлениями, обычно лишен возможности непосредственно наблюдать таковые, — в отличие от естествоиспытателя, якобы всегда имеющего „под рукой“ интересующие его явления. Откуда, как-будто, с необходимостью вытекает коренное различие приемов одного и другого.

Но ведь, с одной стороны, историк имеет дело и с явлениями, протекающими „на его глазах“, и, с другой стороны, естествоиспытатель может интересоваться „неповторимыми“ вещами и событиями (первичная туманность, ледниковый период, космические и геологические катастрофы и т. п.). А затем, что касается вообще возможности и невозможности непосредственного наблюдения, то таковые могут обуславливаться не только временной природой соответствующих явлений („неповторимость“), но и пространственной: такие вещи, как физико-химическое строение „загадочного“ спутника Сириуса, или внутриатомное ядро, едва ли могут быть отнесены к числу предметов, допускающих непосредственное наблюдение. И для истории, и для наук о природе область непосредственного наблюдения — лишь уголок необъятного поля исследования. И в одном, и в другом случае выход на это широкое поле дается методом и некоторыми (по возможности немногочисленными) основными предположениями насчет природы исследуемых предметов и явлений. И, если для естествоиспытателя эгог метод и эти основные предположения служат киркой и лопатой, с помощью которых он пробивает себе путь сквозь толщу мирового пространства и теснины внутриаомных расстояний, то историк с помощью тех же орудий прокладывает свой извилистый туннель в граните тысячелетних промежутков.

Возвращаясь к Ранке, мы должны все же предостеречь от односторонней оценки его позиции в рассматриваемом вопросе, ибо позиция эта менее всего отличается тем, что можно было бы назвать однозначной определенностью. Уже вслед за приведенными словами он говорит:

„До такой высоты некоторые в мечтах своих считают возможным вознестись как бы взлетом, — но в этом они ошибаются и, обнимая вместо Юноны облако, выдают за истину формулы и пустой звук (*formulas ventumque*). Другие, напротив, смутным чутьем сознают неудовлетворительность своих взглядов, ищут спасения в богословских и философских теориях и принаравливают к ним свое историческое творчество. Однако, из этого их заблуждения не следует, что поставленная ими себе цель вообще не существует в природе: цели своей они не достигают, — но эта цель существует; пальма победы им не достается, — но будут некогда такие, которые, по изречению Горация, возвратятся на родину в сознании небесного счастья и в сопровождении победного трофея. Но совсем по иному пути, нежели те, должны будут, если я не ошибаюсь, продвигаться вперед эти последние“¹⁾.

Ранке хочет, повидимому, сказать, что законы исторического развития могут быть обнаружены не путем какой-либо спекуляции — будь то чисто исторической, философской или богословской — а лишь в

¹⁾ De historiae etc, 272 -- 273.

результате кропотливого эмпирического — и при этом критического — исследования. Но, во-первых, это выражено довольно невнятно, а, помимо этого, двумя страницами дальше обнаруживается, что дело не только в способе отыскания исторических законов, а, очевидно, и в их особом характере. Ибо:

„Если мы спросим, что же это такое, что дает жизнь государству, то здесь дело обстоит не иначе, чем у человека, у которого жизнь содержится и в духе, и в теле, — но таким образом, что от духа, как преимущественной части, зависит все остальное. И хотя нам не дано извлекать на свет сокровитное, обнаружить и назвать собственным именем душу и ее деятельность, — источник и поток жизни, — но мы все же вольны наблюдать лежащее перед глазами и отсюда путем размышления вскрывать тайны отдаленных причин. Ибо дух не может ни осязаться руками, ни нащупываться глазом: по своим последствиям и действиям он познается. О боге думать, что он может быть узрен глазами, — какая степень глупости требуется для этого! И все же всякий без колебания подтвердит, что он есть, и что все от него происходит“¹⁾.

Как ни туманно это место, ясно одно: что законы, с которыми, по мнению Ранке, может и должна иметь дело история, по своей природе родственны „законам духа“, определяющим материальные жизненные процессы и носящим на себе печать божественного происхождения. Это говорилось в 1836 году и аналогия с законами органического развития до некоторой степени может быть оправдана состоянием биологических знаний того времени, в частности, физиологии. В наши дни возможность такой аналогии отпадает, поскольку жизнь и деятельность организма объясняются сейчас отнюдь не туманными „законами духа“, а куда более умственно-осозательными, — хотя и далеко еще не удовлетворительно разъясненными, — физиологическими законами. И, тем не менее, было бы ошибочным думать, что отмеченное обстоятельство могло бы иметь в данном случае сколько-нибудь существенное значение для судьбы основной идеи. Косвенным опровержением такого взгляда могут служить теоретические построения позднейших — почти современных — последователей и продолжателей Ранке, работа которых протекала уже в совершенно ином естественно-научном окружении, и которые, несмотря на это, сохранили в основном взгляды своего учителя на природу исторической закономерности — во всей их неопределенности, половинчатости и противоречивости.

Ярким образчиком в этом отношении может служить Шмоллер. Начав свою научную деятельность с заявления о несвоевременности каких бы то ни было обобщающих теоретических построений в области экономической науки и с провозглашения — на этом основании — принципа специального „монографического“ исследования, Шмоллер оказывается под конец автором двухтомных „Основ общего учения о народном хозяйстве“ (1900 — 1904), реализуя, таким образом, во времени основное внутреннее противоречие исторической школы: отрицание и, наряду с этим, признание общих теоретических предпосылок, как необходимых орудий обработки накопленного фактического материала²⁾. И так же, как у Ранке, эти две души исторической

¹⁾ De historiae etc, 274.

²⁾ Срв. по этому поводу Lexis — Systematisierung, Richtungen und Methoden der Volkswirtschaftslehre. В изданной по случаю 70-летия Шмоллера „Die Entwicklung der deutschen Volkswirtschaftslehre“ S. 13.

школы продолжают свою борьбу уже в недрах самого теоретического построения, — в учении о закономерности общественных явлений. Ибо, с одной стороны,

„с того времени, как новейшая наука пришла к этой, правда, недоказуемой, но, тем не менее, непоколебимой вере в однообразный, внутренне сплошь и всюду связанный (*in sich stets lückenlos zusammenhängender*), определенными силами управляемый процесс развития природы, истории и человеческого общества, — установление частных — и к тому же всех — причин каждого отдельного явления представляется главнейшей задачей научного метода. Лишь таким путем достигаются то единство и та стройность в бесконечном многообразии явлений, которые способны нас удовлетворить. От этих многочисленных разнообразных и ближайших причин мы пытаемся затем подняться до немногочисленных и простых, и таким образом надеемся притти к исчерпывающему объяснению мира, сосуществования и последовательности вещей“¹⁾.

Но, с другой стороны, —

„задача эта бесконечно тяжела. Что такое причина? Что такое следствие?.. Уже двойственная обусловленность ~~всех~~ народнохозяйственных явлений материальными и духовными причинами создает особые трудности для исследования. Неоднократно предпринимавшиеся попытки свести последние к первым. — как это делали материалисты и Бокль, который объясняет духовное развитие народа климатом, почвой и т. п. факторами, или как марксисты, которые полагают, что они могут вывести все без остатка явления высшей культурной жизни из экономического производства, — обречены на неизбежное крушение“²⁾.

И опять таки, как у Ранке, — попытка опереться на аналогию с естествознанием, но уже применительно к новой обстановке:

„Ибо, сколько бы не было известно сейчас о связи всей духовной жизни с жизнью нервов и о параллелизме психических и биологических явлений, — из чисто материальных элементов душевная жизнь еще никем не объяснена и, наверное, никогда не будет объяснена“³⁾.

И — общий вывод, почти буквально совпадающий с известными уже нам рассуждениями Ранке:

„Последнего единого закона действия народнохозяйственных сил не существует и не может быть. Совокупное действие народнохозяйственных причин известной эпохи и у известного народа есть всегда индивидуальное образование, которое мы можем сделать понятным, исходя из истории и народного характера и привлекая на помощь общие народнохозяйственные социальные и политические истины, — но далеко не в состоянии свести без остатка к его причинам. О развитии человеческих хозяйственных отношений в его целом у нас имеется лишь идущий

¹⁾ Gustav Schmoller — Grundriss der allgemeinen Volkswirtschaftslehre. Erster Teil. 4 — 6 Auflage. S. 106. Перевод и курсив мои.

²⁾ Там же.

³⁾ Там же.

щие ошупью попытки, гипотетические положения и телеологические размышления. Но мы имеем твердую почву под ногами в отношении многочисленных элементов, из которых слагается народное хозяйство отдельных стран и времен. Но самое общее, как наиболее сложное, остается навсегда наименее надежным: мы продвигаемся вперед, исходя из единичного¹⁾.

Что все эти выводы и положения в действительности не находятся ~~ни~~ в какой зависимости от приведенных аналогий с жизнью организма, а имеют куда более глубокие корни, что сами эти аналогии притянуты в данном случае за волосы,— это теперь уже как будто совершенно ясно. Но для того, чтобы убедиться в этом, нет вовсе надобности в таком окольном пути; ибо нетрудно показать, что сам Ранке умеет отлично пользоваться общими теоретическими предпосылками и охотно опирается на обычные не-„духовные“ закономерности,— но лишь в тех случаях, когда он находит это для себя удобным; напр.,— когда надо подвергнуть критике работу других историков,— иначе говоря, когда материей исторического исследования является сама историография.

Я имею в виду все ту же „Критику историков нового времени“, к которой мы уже неоднократно обращались. Здесь обращает на себя внимание то обстоятельство, что критический разбор каждого автора начинается всегда с более или менее обстоятельного жизнеописания. При этом Ранке не интересуют, очевидно, такие вещи, как научные, философские или религиозные воззрения историка,— ему важно установить, прежде всего, социальное происхождение разбираемого автора, его общественное и служебное положение, его связи с теми или иными социальными и политическими группировками,— короче говоря, то, из чего слагается „общественное бытие“ человека. И мотивы такой подготовительной операции ясны, ибо вслед за этим устанавливается обычно связь между писаниями историка и указанными детерминантами его общественного положения. Так, напр., все те невязки, извращения событий и противоречия у Гвиччардини, о которых так обстоятельно сообщал уже нам Ранке, оказываются стоящими в прямой зависимости от положения Гвиччардини, с одной стороны, как папского сановника, и, с другой стороны, как одного из вождей буржуазно-аристократической партии²⁾. И Ранке отмечает, что первая критика „Истории Италии“ Гвиччардини исходила от его политического противника, приверженца демократической партии — Джакко Питти³⁾.

От этого давления „бытия“,— да еще в значительно более элементарной форме,— оказывается несвободным даже сознание великого Макиавелли. Ранке обращает внимание на то обстоятельство, что в своей „Истории Флоренции“ Макиавелли как-то равнодушно проходит мимо тех жестокостей, с помощью которых Медичи закрепляли за собою,— и в последствии удерживали в своих руках,— власть; факт, на первый взгляд не вяжущийся с определенно демократической позицией писателя, ибо даже официальный сторонник Медичи — Нерли — считает необходимым остановиться на этих отталкивающих

¹⁾ Там же. Курсив мой.

²⁾ Zur Kritik usw, 56.

³⁾ Там же, 39 — 40.

явлениях медийской тирании. Но, отметив это странное обстоятельство, Ранке тут же находит ему объяснение:

„Впрочем, это произведение написано не в условиях полной самостоятельности, а под известным влиянием Медичи, от которых автор получал за свой труд 100 дукатов пенсии“¹⁾.

Но наибольшую настойчивость в установлении объективных условий, определяющих творчество историка, Ранке проявляет все же в отношении Гвиччардини. Едва ли не наиболее ценным элементом его монументальной „Истории Италии“ Ранке считает „рассуждения“ (discorsi), которыми тот сопровождает свое повествование:

„Надо признать, что эти рассуждения у Гвиччардини представляют собою нечто подлинно оригинальное, что они полны ума и остроумия... в своих пояснениях насчет того, в какой мере каждый человеческий поступок вытекает из врожденной страсти, честолюбия, своекорыстия,— он подлинный мастер и виртуоз“²⁾.

Ради этих удивительных поясняющих рассуждений итальянскому историку прощаются все,— порою, как мы видели, довольно крупные, недочеты сообщаемого им „фактического материала“; и, казалось бы, тут уже,— поскольку речь идет об остроте мысли и тонкости понимания,— мы имеем дело с вещами, зависящими исключительно от духовной конституции писателя и мыслителя.

Но нет!

„Эти рассуждения—продукт не одного только духа Гвиччардини; они имеют весьма солидное основание,— и к тому же с двоякой точки зрения,— в положении его родного города—Флоренции.

Так, прежде всего, несамостоятельность флорентийской власти и периодические колебания от одной крайности к другой в государственных делах, само собою заставляли направлять внимание на возможные последствия вещей. Кто хочет составить себе об этом понятие, пусть прочтет письма Франца Веттори к Макиавелли о намерениях держав—от 1513 года. Это—сплошное „если“ и „если нет“ и „если все же“... Это—одно. Но и во внутренних делах культивируются те же способности и приемы. Когда читаешь у Вархи и Нарди об этих нескончаемых размышлениях, толках, переговорах, предположениях и суждениях вокруг выборов гонфалоньера; как в этом маленьком кругу,— не хуже, чем в вопросах европейского значения,— заключаются союзы, контрсоюзы, устанавливаются родственные связи—для получения нескольких лишних избирательных шаров; как много приходилось при этом учитывать, и как отсюда рождались наблюдения, правила, советы,— тогда только понимаешь происхождение такого произведения, как труд Гвиччардини“³⁾.

Дальше идти в объяснении сознания бытием,— т. е. в последовательном проведении одного общего принципа исследования,— и в большей мере руководствоваться этим—безусловно весьма общим—принципом, как, очевидно, всеобщим законом исследуемых явлений,— едва ли возможно.

1) Zur Kritik usw., 154.

2) Там же, 37—38.

3) Там же 38, курсив мой.

И само собою возникает вопрос: если так обстоит дело с Гвиччардини, Макиавелли и им подобными, то почему оно должно обстоять иначе с Петровым и Мейером и им подобными? Почему мы должны думать, что обыкновенный, средний человек,—этот преимущественный носитель всего исторического процесса, должен в своих обычных, повседневных делах,—этом преимущественном материале всякого исторического ставления,—бессознательно руководствоваться какими-то особыми, прямиком от бога идущими „законами духа“,—оказываясь, таким образом, на деле не совсем человеком,—если выдающийся историк, самоотверженный патриот и великий мыслитель оказывается то и дело слишком человеком? Не является ли такое предположение явно искусственным, и не проще ли допустить, что само это предположение способно родиться в голове историка лишь потому и постолько, поскольку его собственное бытие обуславливает непоследовательность его сознания?

ФАКТ И ПРИРОДА

Здесь мы можем остановиться. Ибо нашей задачей было показать, что даже для исторической школы,—то-есть там, где исповедание „чистого факта“ достигает наивысшего развития и расцвета,—факт—не просто предмет регистрации, а рассматривается, как носитель достоверности, стало быть, необходимости и, в конечном счете, закономерности.

Теперь, укрепившись в этом своем убеждении на особенно угрожаемом участке, мы отваживаемся на дальнейший—и на этот раз уже последний—шаг.

Дело в том, что из установленной нами „закономерной“ природы факта вытекает принципиальная невозможность доказательства чуда,—по крайней мере, фактичности чуда. Ибо доказать чудо, как факт, значило бы, после всего сказанного, включить его, в качестве звена, в сплошную цепь закономерности. Но при этом чудо перестает быть чудом.

Но недаром же мы относим чудо к числу явлений „сверхестественных“, т.-е. внеприродных,—ибо мы понимаем под природой—или естественном—не что иное, как совокупность сплошь закономерно (и, следовательно, внутренне закономерно) обусловленного¹⁾. И т. к. все то, что непричастно к этой совокупности, не может (согласно установленному нами ранее) притязать на истинность и фактичность, то можно полагать, как факт, и утверждать, как истину,—только природу.

И—пусть человеческая история есть, действительно, обнаружение духа, отважно противопоставляющего себя природе. Мы не станем против этого возражать, и—с известной точки зрения—против этого нельзя возражать. Но, если в то же время история хочет рассматривать себя, как вместилище фактов, то она должна знать, что таким вместилищем она может быть—и действительно является—лишь постолько, поскольку сам дух, в ней живущий и ею движущий, есть природа,—и только природа.

¹⁾ Срв. выше — Шмоллер: „однообразный, внутренне сплошь и всюду связанный процесс“.

В. О. БАРВІНСЬКИЙ

До питання про індукту та евекту в Гетьманщині

Питання, зв'язані з фінансовим устроєм старої Гетьманщини в широкому розумінні цього поняття, досі ще не вивчені в історичній науці в усій широчині: ще не прийшов час робити узагальнення та висновки, бо зібрано порівняно небагато матеріалу, хіба-що пощастило в деякій мірі питанню про фінансову реформу за часів першої „Малороссийской Коллегии“. Не становлять винятку з обсягу питаєь, що до історії фінансового устрою стосуються, мита-індукта та евекта, тому й не зайві, гадаю, будуть ті уваги, почерпнуті з першоджерел, що їх подаємо тут.

Наші уваги не є засновані на вивченні великого архівного матеріалу, проте вони дають змогу освітлити один етап з історії питання за гетьманування Розумовського, а також у стислому вигляді подати попередню історію індукти та евекти так, як її уявляла Військова Генеральна Канцелярія.

Почали збирати індукту з товарів купців чужоземних ще за часів Богдана Хмельницького, як свідчить про це універсал його з 28 — IV — 1654 р., який доручає збирати індукту якомусь Стамагієнкові й встановлює її розмір: „от сорока соболей — золотых 6, от сорока куниць — зол. 2, от бунта лисиць — зол. 2, а от інших товаров московских: од 100 таляров битих по 5 зол.“, також з товароз турецьких та вірменських вимагали грішми по 2 талери або по леву, в залежності від роду товарів¹⁾. За Самойловича універсалом з 8 — III — 1679 р. встановлено таксу індукти „от всяких купеческих товаров из за граници в Украйну, а из Украйни в заграницу провозимых, которіе гуртом, а не врозь продаваемы бывають за войсковим и давним обичаем от 100 зол. по 2 зол. 2“).

Індукта та евекта, як і інші збори, здавалися за певну суму на відкуп за Брюховецького, Самойловича, а також Мазепи. Але такий спосіб стягання зборів викликав таке велике незадоволення з боку населення, що після падіння Самойловича орендну систему довелося екасувати. Відновлена Мазепою ця система з тих же причин могла проіснувати тільки декілька років²⁾.

За Скоропадського згідно з універсалами 1709, 1714 та 1721 р.р. збиралося індукту „от рубля по шагу“, а евекту — „от воза тютюну

1) Н. П. Василенко. Збірка матеріалів до історії Лівобережної України (Український Археографічний збірник, т. I. У Києві, 1926, стор. 61).

2) Харків. Центр. Істор. Архів. Черн. відд., № 3406.

3) М. Е. Слабченко. Организация хозяйства Украины, ДВУ, т. IV, 1925, стор. 207 — 208.

по 50, ганишу по 60, от вола, что до Шлевска ходят, по 10, от вола, что до Москви ходят, по 4, от куфи горелки по 20, от воза пенки по 12¹⁾.

„Малороссийская Коллегия“ в справі збирання індукти відновила стару практику. 1722 року індуктовий збір був відданий на відкуп сівчанинові Шереметцеву з торгу на три роки за 15180 карб. 25 коп. на рік.

Військ. Ген. Канц. так розповідала дальнішу історію цього збору в своєму „екстракті“, складеному 1733 р. на вимогу Кабінету²⁾. Р. 1725 за приговором Сенату „велено тот збор отдать на откуп малороссийским обывателям, взяв порук добрых, кто с торгу больше даст, не примешивая великороссийских людей, хотя они сверх прежнего откупу и не прибавят“. Того ж року збір був відданий Гаврилові Владиславичу, небожеві відомого негоціанта того часу Сави Владиславича на 4 роки за 18697 карб. 62 коп. „Верховный Тайный Совет“ в 13 пункті своїх „решительных пунктов“ 1728 р. постановив „индукте быть на откупу и откупные деньги принимать в казну“²⁾.

І ось 1729 р. підприємливий Сава вдається з відповідним проханням до В. Т. С., і той „за оказанную его службу при Китайском дворе“ віддає індуктовий збір його небожеві на 20 років „без перекупки“, з 1730 р. за ту ж суму на рік. Але згадана постанова не здійснилася, бо 1730 р. почалися торги для передачі цього збору на відкуп. Справу не розв'язано цього року, і торги відновилися наступного року, тому що гетьман Апостол висловився проти передачі збору деяким претендентам - великоросійським купцям, хоч вони й давали значну „наддачу“ проти попередньої суми.

Гетьмана в його клопотанні підтримували ніженські, київські, полтавські та стародубівські мешканці, а також грецькі та інші чужоземні купці. Вони прохали не віддавати збору Шереметцевим, бо вони 1723 р., коли в них індукта була на откуп, „великие купеческим людям чинили обиды и не токмо что сверх надлежащего собою излишнее брали, но многих купцов били и бесчестили напрасно“, чого вони не зазнавали від попередніх збирачів індукти, коли, навпаки, „во всем чинилась выгода и всякое вспоможение“.

Р. 1731 Сенат ухвалив збирання індукти віддати на відкуп „охочим людям“ на строк не більший як 6 років, про що й публікувати тричі. В торгах взяли участь українські, великоросійські та грецькі купці, що один перед одним давали „наддачу“ й довели відкупну суму до 28697 карб. Але торги були безвслідні, бо гетьман знову висловився проти деяких претендентів, зазначаючи, що один із них „банкрут“, а від інших, як що відкуп буде за ними, населення „от излишних взятков до крайнего придет разорения“. Того ж року Сенат ухвалив „дать торг“ тільки українським мешканцям, „не примешивая греков и протчих приезжих из-за границ и великороссийских людей“. Того ж таки року 18 листопада згідно з царською резолюцією на докладі сенатському відкуп у сумі 20000 карб. на 6 років передано ніженському войтові Петру Стерієву; відкупні гроші треба було „по третям года“ сплачувати в Канцелярію Міністерського Правління.

Через півтора року, тоб-то в червні 1733 р., були заарештовані два помічники Стерієва та їхній писар. Наші матеріали не зазначають

1) Х. Ц. І. А. Черн. відд., згадана справа.

2) Древнехранилище Централархива РСФСР. Дела Сената по быв. Кабинету № 1106. арк. 309 — 314.

причини арешту, але легко здогадатися, що ця причина полягала в підозрінні, що індуктори неправильно збирали індукту та евекту. До слідства було притягнуто також Саву Владиславича з його небожем Гаврилою, що про їхній допит в Канц. Мін. Прав. якраз і подає відомості вищезгаданий екстракт. Допити свідчать, що в компанії зі Стерієвим були Владиславичі, так само як в той час, коли відкуп держав Гаврила, за товариша в цій справі був Стерієв. Владиславичі в своїх зізнаннях твердили, що ніякої письмової угоди зі Стерієвим не було складено, а „был словесный договор, чтоб в том откупе как в прибыли, так и в убытке иметь участие в половине“, при чому вони ніби-то не втручалися в збирання зборів Стерієвим та його товаришами, „поверя им на их христианскую совесть“. Гаврила взяв тільки „до предбудущего щоту“, якого вони хотіли вчинити „на королевской ярмонке“ на свої потреби 4000 карб. готівкою та 800 пуд. воску. Важко припустити, щоб такі досвідчені в комерційних справах люди, як Владиславичі, вступили в компанію зі Стерієвим, не склавши письмової угоди, а покладаючись тільки на совість.

Звичайно, оце слідство не мало ніяких наслідків для Владиславичів. Що ж до заарештованих товаришів Стерієва, то їхню справу розв'язав Кабінет указом на ім'я кн. Шаховського (що був у той час „у правления малороссийских дел“ і стояв на чолі Міністерської Канцелярії) 4 липня 1733 р., запропонувавши звільнити заарештованих, дозволяючи їм збирати індукту „без всякие остановки“ і в той же час призначити „для лучшего и примерного смотра к тому збору из обер и ундер офицеров кого надлежит по рассмотрению“. Оці офіцери мають переводити потрібні витрати „без излишества“, але „остаточных денег“ не треба до указу віддавати індукторам, „а содержать, сколько их будет, на лицо в целости“¹⁾.

Встановлення офіцерського догляду показувало, що відкупна система не виправдала тих надій, що на неї покладалося. Дальшим кроком у цьому напрямкові був сенатський указ з 8—XII—1748 р., за яким Ген. Військ. Канц. повинна була призначити для екзакції індуктової „из знатных природных и оседлых, искусных к тому малороссиян“. Оці екзактори мусили збирати індукту та віддавати її до Військового Скарбу „и тех сборных денег без указа из Сената ни в какие расходы не держать“²⁾.

З відновленням гетьманства індукту та евекту збиралося вже на гетьманський уряд, „принадлежащий собственно на нас индуктивный и свектовой збор“ за означенням Розумовського. Підприємливий сотник Глинський, бажаючи запобігти ласки гетьманської, а також і своє матеріальне становище поліпшити, 10—IX—1751 р. звернувся до гетьмана з проханням передати йому на відкуп збирання індукти та евекти за 50000 карб. на рік, на кондиціях, що будуть викладені в контракті. Як зазначалося в „доношении“, Крижановський бажав „по верности“ зробити послугу, обіцявши збирати „бездоимочно, с полегчением малороссийскому народу“ і в той же час на декілька десятків тисяч карб. вище від всієї суми, яку тепер дає цей збір³⁾. Гетьман пішов назустріч вигідній для нього пропозиції, в наслідок чого вже 12 вересня того ж року був складений в домовій економічній Канцелярії з Крижановським контракт, що ми його цілком цитуємо в додаткові. Контракт давав

¹⁾ Ibidem, № 1106, арк. 337.

²⁾ П. С. З., т. XI, № 9957.

³⁾ Х. П. І. А., Черн. відд., № 3406.

відповідь на питання, з кого стягати збори та в якій сумі. Крижановському надано право „по примеру и обыкновению прежнему“ називатися військовим екзактором. Збирання індукти та евекти переводилося дозорцями, факторами та прикажчиками, що їх запрошував на службу Крижановський. В його віданні перейшли також голова Карвасарія в Ніжені, а також і місцеві¹⁾.

Крижановський ретельно, навіть завзято поставився до своїх обов'язків. Звичайно він тут переслідував дві цілі: зібрати встановлену контрактом суму та ще й себе нагородити в достатній мірі за покладену працю. Зрозуміло, військовий екзактор не обмежував себе рамками контракту, а намагався зібрати якомога більше грошей, тлумачучи по-своєму викладені в ньому правила. Безумовно, і купці старалися за всяку ціну позбутися зборів або сплатити їх у зменшеному розмірі. Крижановський мав рацію, посиляючись в своїх „доношеннях“ на відомі купецькі хитрощі. Та не підлягає також сумнівові, що він порушував умови контракту на шкоду виплатникам і допускав іноді зловживання.

З різних кінців Гетьманщини полетіли „доношення, супплекти“ до Ген. Військ. Канц. зі скаргами на запопадливого екзактора.

Кошовий січовий атаман скаржився, що „откупщики“ Крижановського „неслиханіе в Малой Россіи новости делают, неоднократно із одного товару взимают индукту... не тол з товаров, з лавок и от купцов покупающих, но і с того, что на торгах з рук носящее куплят, не обминая равномерно взимают“ і прохав оборони, щоб військом не зазнало в своїх промислах „нестерпимой обиди“.

Стародубівські розкольникі скаржилися, що з них стягають індукту „с покупаемых и продаваемых товаров домашняго приготовления, что внутри Малой Россіи происходит, а не из загранице привозимо бивает“. Гетьман заборонив стягати індукту з таких товарів.

Находили скарги від грецьких купців з приводу різних неправильностей при збиранні з їхніх товарів індукти, а також і мешканців Нової Сербії, що їм дозволила Колегія „Иностранных Дел“ торгувати „безпошлинно“.

Крижановський в своїх „доношеннях“ до гетьмана, в особі якого, треба зазначити, він мав оборонця, давав відповідні пояснення, доводячи, що він не виходив за межі наданих йому прав.

Та не довго тривала діяльність Крижановського, як військового екзактора. Року 1754 за універсалом гетьманським (на жаль, ми не знаємо його змісту) „содержание на откупе индуктового збору Крижановским отставлено“; натомість призначено „смотрителей индуктового збору“, яким і повинні були підлягати дозорці та фактори, що були у віданні екзактора²⁾.

Така зміна, безперечно, стоїть у зв'язку з тим, що того ж 1754 року 13 травня „индукту та евекту для облегчения и пользы малорос. народа велено отставить“, а заснувати на польському та турецькому кордонах митниці для збирання з довізних та вивізних товарів „пошлин“ як портових затарифом, так і внутрішніх по 13 коп. з рубля³⁾.

¹⁾ Так називалися установи, що віддали збиранням індукти та евекти.

²⁾ Х. П. І. А., № 3406.

³⁾ П. С. З., № 10235.

ДОДАТОК

КОНТРАКТ, СКЛАДЕНИЙ З КРИЖАНОВСЬКИМ

1. Собрать ему, сотнику Крижановскому, индуктовіе и евектовіе денги по всей Малой России и в Заднепрских местах по всем прежним обстоятельствам з разного званія и чина людей, от купцов и продавцев здешних малороссійских, великороссійских и иностранных по прежнему с рубля по 2 коп., яко то из ввозних в М. Р. з заграниц и Великороссіи, з Запорожских козаков и Слободских полков и других зарубешних мест и з вивозних всех всякого званія до наименших товаров с вишней и до нижней вещи, какіе ни были б, в том числе и с таких товаров, которіе з заграници и з Великороссіи и др. зарубешних мест внутр М. Р. привозими, и теми ж купцами и всякими промишленниками и их прикажчиками, куди знутр М. Р. вивозими будут за рубеж и в Великороссію, в Слободскіе полки, в Сеч и др. места заграничніе и зарубешніе взимать евекту.

2. Внутр М. Р. з здешних малороссійских промишленников и др. в М. Р. настоящіе жителства свои имеющих, а не приезжих, от продаваемых их разных товаров, которіе внутр М. Р. з города в город перевозими бывають, с того всего самому сотнику Крижановскому и его дозорцам, факторам и прикажчикам везде по городам, местечкам, селам и деревням индукти не взимать, только би те малороссіяне иностранных великороссійских, слободских и др. мест купечества с их товарами, учиня меж себе какіе-либо зделки, несправедливо под своими именами не укривали, о чем требовал он, сотник, публикаціи во всей М. Р. с крепким обязательством под лишеніем движимого и недвижимого их имения за такой подступ.

3. Всякого чина малороссійскіе, великороссійскіе и др. званія люди, кои всякіе подряды имеют будут с провянта и иных званій подрядов в магазейни вне М. Р. т. е. в слободскіе полка, в Великороссію, в Сеч и др. заграницу места, со всех тех подрядчиков, от всякого званія подряд их да особливо з привозимого з зарубежа, з Великороссіи, слободских полков и др. заграничных мест з вивозимого з М. Р. врознь продаваемого всякого хлеба взимать индукту тож с рубля по 2 коп. против той цены, по якой они подряд или продаж имеют будут.

4. З великороссійских, слободских, запорожских козаков, иностранных и др. промишленников и их прикажчиков в М. Р. приезжающих временно і здесь живущих, кои против малороссіян служеб и повинности не отправляя, ныне имеют и впред имеют будут внутр М. Р. промисли купеческіе, подряди хлеба и протчего и менялческіе разніе с-ои з разных внутр М. Р. родящихся и с покупающих иностранных товаров, с тех всех покупных и менялческих их товаров по оценки с рубля по 2 коп., хотя би оніе промишленники, подрядчики и менялщики показывали, что тіе товары внутр М. Р. продавать будут, собирать. ;

5. Если з заграниц слободских полков и др. мест привозимо будет вино хлебное і виноградное, також он е і ввозимо будет в Велико-россію, слободскіе полки, в Запорожскую Сеч и др. заграницею места, с того вина хлебного і виноградного взимать индукту и евекту с оценки от рубля по 2 коп.

6. От всякого званія людей, кроме природных малороссіян, от которых служби і повинности отправляются, с фабрик суконных и парусного пологна і заводов портного мила, кожаных и др. тому подобных в М. Р. имеющихсѧ ныне и впред имеющих быть, с которых в продажу отпускаемо внутр М. Р. или в тех заводах и фабриках покупаемо будет (яко таких фабрик и заводов в М. Р. прежде сего не бывало, но тие товари ввозими бывали в М. Р. з Великороссіи и др. мест і из оних взимаема была индукта) с тех всех товаров, кроме железных и простого стекла заводов, взимать по оценки с рубля по 2 коп.

7. Всякіе купеческіе люди те, которіе з заграниц із Великороссіи, Слободских полков, з Сечи и др. мест заграничных с товарами следовать будут в М. Р. либо із М. Р. обратно или купечество с какими малороссійскими товарами заграницею следовать имели, должны явится на определенных по их дороги портах со всеми своими товари, а ежели которій купец мимо определеннаго порту проедет в ином месте, тот лишен быть должен всего своего товару и тот товар отберать до скарбу собственнаго нашего і ис того товару двойную индукту взимать и требовал он, сотник, дабы повелено заременно учинить о том в уезде публикацію.

8. Дабы купечество не могли привозимых своих товаров утаевать і верно би они за все те товари свои надлежащую индукту могли платить, для того их товари, примером, великороссійскаго поведенія, клеймить, то есть всякой штуки на одном концу, с котораго купцу при тех товарах способно, прикладывать печать, которая ему, сотнику, даецѧ, толко би тое клеймо держано было до роспродажи того товару, а буди которых товаров клеймить невозможно, то тех товаров хозяеве должны дать за своими руками реестра и на тих реестрах подписоватисѧ им таким обвѧзательством, что они свой товар весь обявили праведно под потераніем за неправильную их обявку всего своего товару, а буди сверх клейменнаго или реестрами обявленнаго товару, в котораго купца якій товар явится тот весь заберать в скарб наш, а индукту двойную с того товару взимать и всякіе товари ревезовать в тех домах, кои по ярманкам и для карвасаріи от его, сотника, показани будут.

9. Которіе в сем 751 году купечество имеют товари, за якіе ими уже индукта заплачена, о тех всех своих товарах должны оніе купци декабря к 20 числу подать заручніе реестра и по оним реестрам те товари их особливим клеймом клеймить без взятія денег, а буди кто к кому 20 числу декабря своих товаров не явит, или в котораго купца в генвар мес. 752 году сверх его даннаго реестра и клейменных товаров другіе якіе товари явятся, с таким поступать так, как в 7 пункте показано и, чтоб в том купци не ослушались, повелено б учинить, куда надлежит, предложеніе, разве которіе покажут о каких товарах, что оніе в отлучки, куда сотник Крижановскій должен будет нарочным послать для освѧдителействования и заклеяменія.

10. С киевских мещан от всяких товаров ввозимых заграницею евекту, а с привозимых индукту взимать, примером, протчих в М. Р. купечествующих людей от рубля по 2 коп.

11. При собраніи того индуктоваго и евектоваго збору в требованіи сотника Крижановскаго и определенных от его дозорцев.

факторов и прикажчиков во время ярманков, торгов и кто би мог в платеже индуктового збору противится и в др. по тому збору случаях, даби господа полковники, старшини полковіе, сотенніе и селскіе всякое вспомошествованіе чинили и на ослушников посланних давали, о том во все полки и куда надлежит требовал он, сотник, предложенія, також сосгоящіе штап, обер и ундер офицери и рядовіе при форпостах, с сотником Глинским Крижановским в домовой нашей канцелярії по контракту в определении людей к тому индуктному збору с начала 752 году и в протчем всем вышеписанном чинили неотменное исполненіе, о том, как ему, сотнику Глинскому, дан особій за нашею рукою і при печати національной уневерсал, так кроме того и к должному по тому исполненію сим вам предлагается, а в надлежащіе места наши ордери отправлены сентября 12 д. 1751 году.

А в греческое братство особливій 13 пункт прибавлен о следующем.

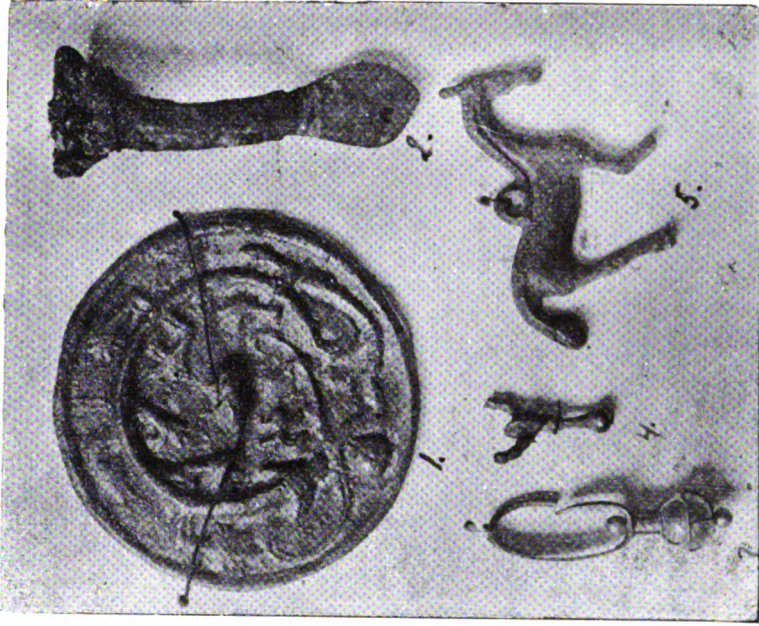
Всякіе купечества в ярманках и без ярманков по делам своим купеческим веденным за товари (ежели сами пожелают и прошенія зайдут) были б судими в карвасаріях, токмо никого к тому не понуждать.
(Х. Ц. І. А. Черн. від. № 3406).

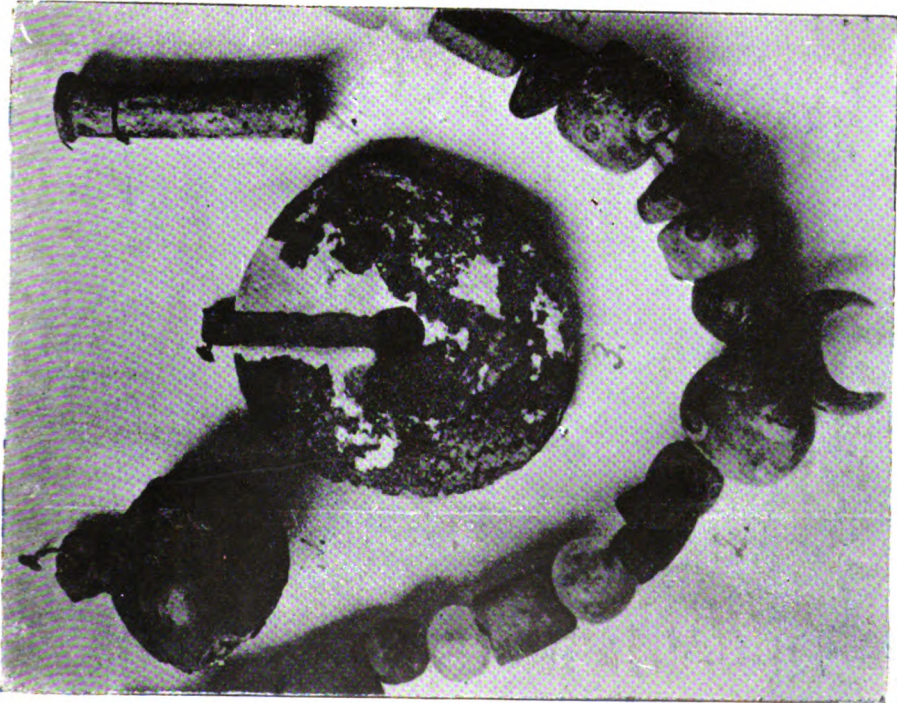
ТАБЛИЦІ

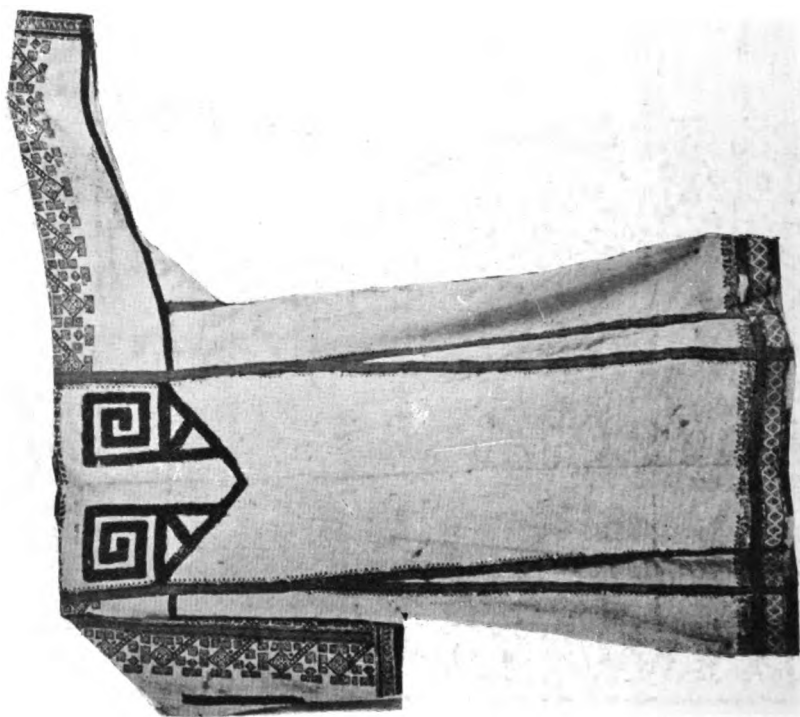
2

Верхній Салтів

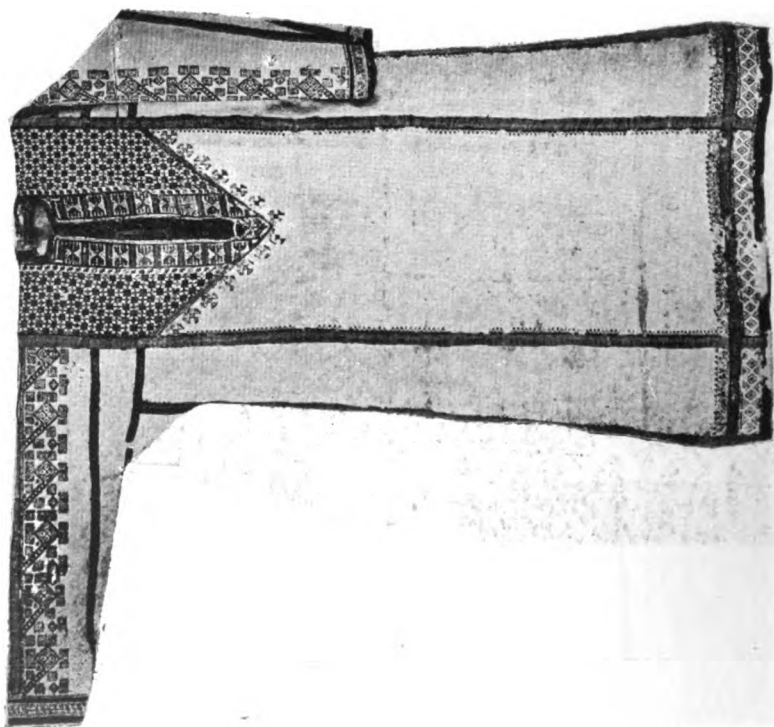

1

Таблиця 1

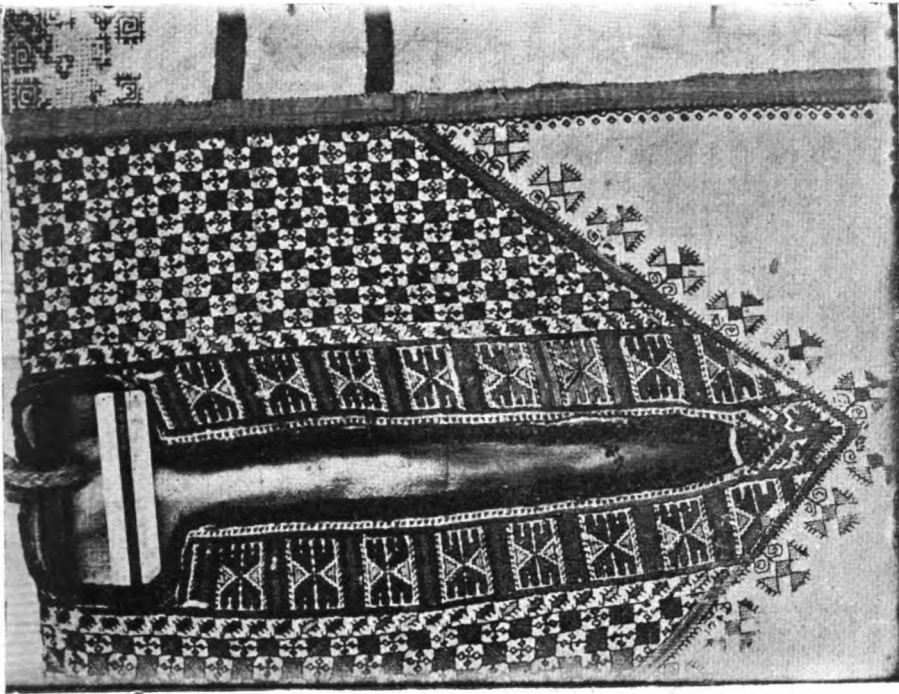

„Полуботчишина“ сорочка (спина)

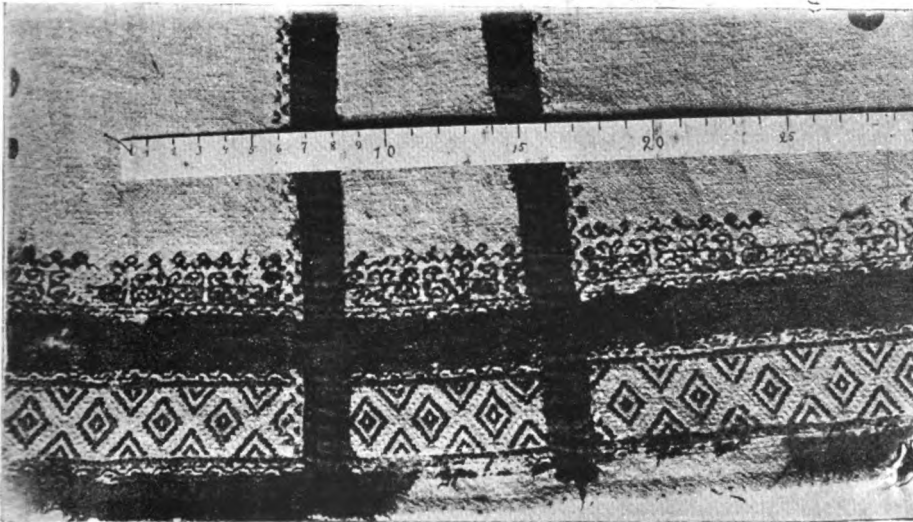

„Полуботчишина“ сорочка (спереду)

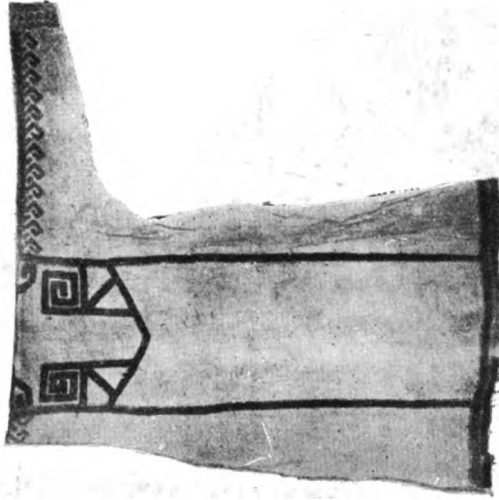
Таблиця II

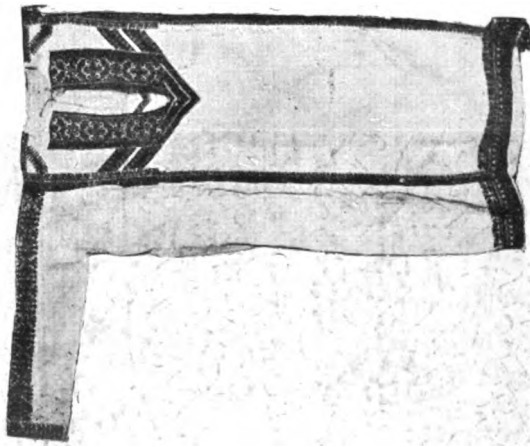
3. „Полуботчишина“ сорочка (груди)

4., „Полуботчишина“ сорочка (поділ)

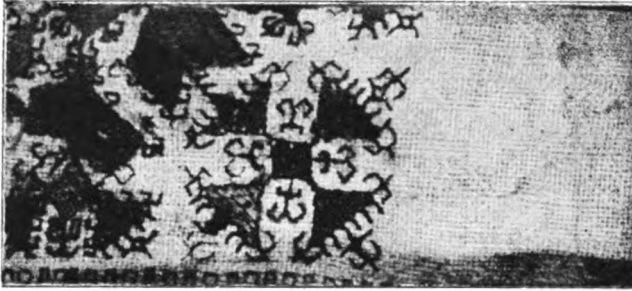

Черемнська сорочка

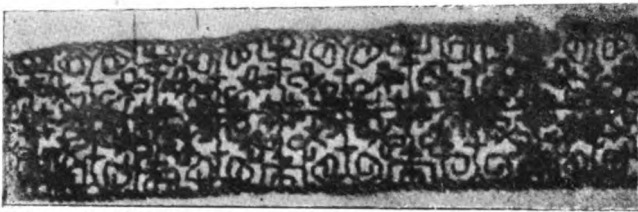

Черемнська сорочка

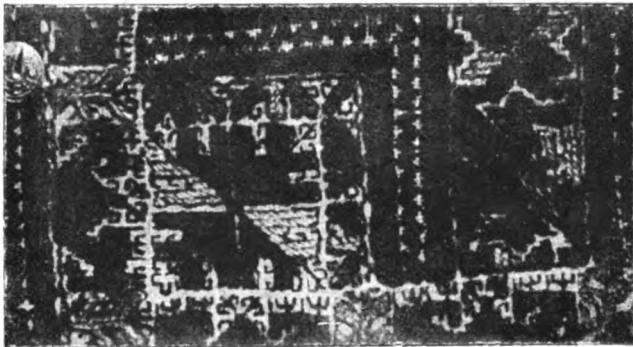
Таблиця IV

Черемиська вишиванка (деталь)

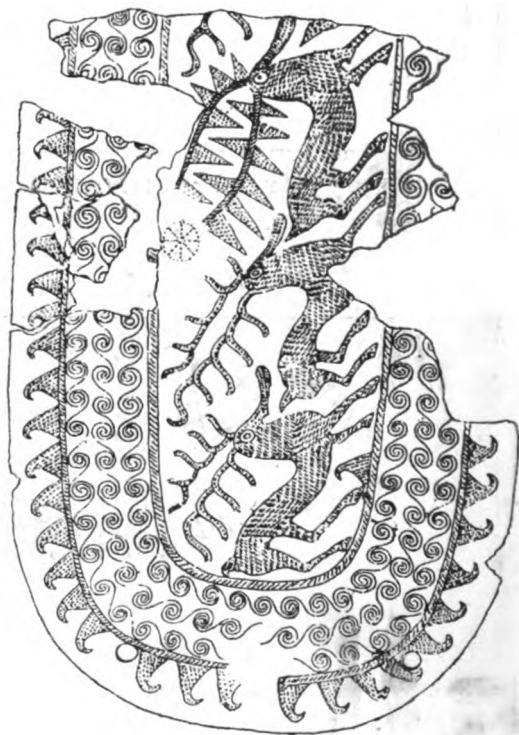
Мордовська сорочка (деталь)

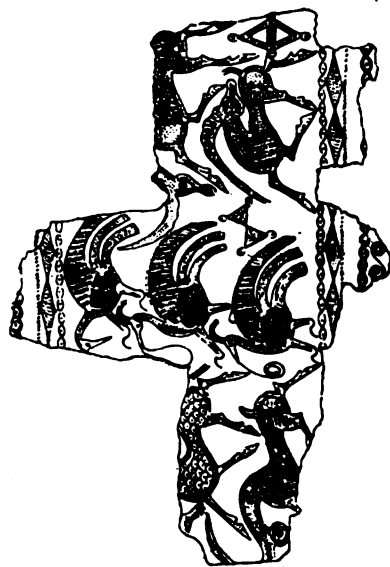
Черемиська хусточка (деталь)

1

2

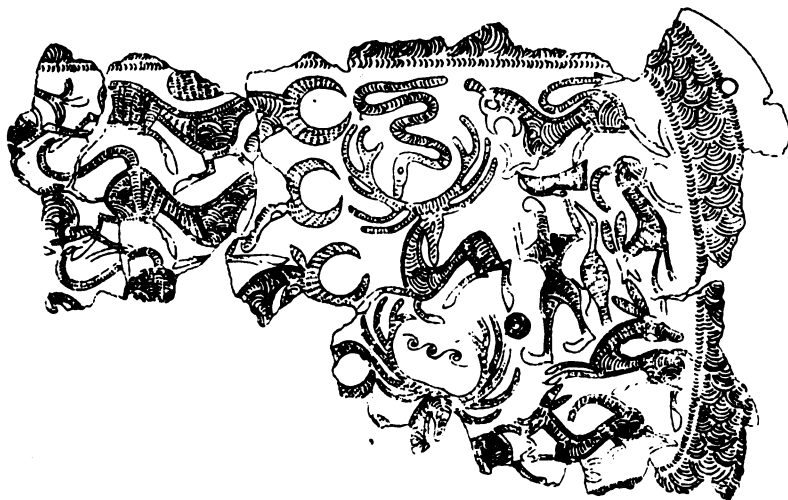

3

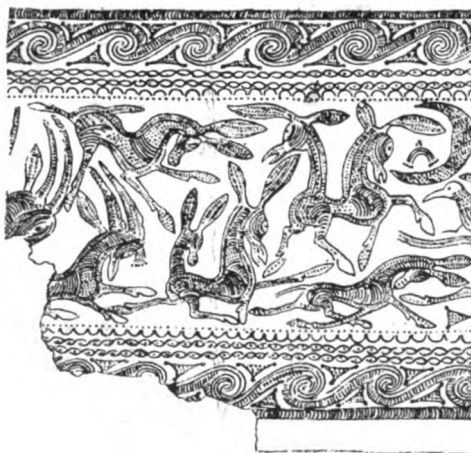
1. Бронзовый пояс из с. Подгорцы 6, Киевского уезда. (Из соч. [Петров]. Альбом достопримечательностей Церковно - Археологического Музея при И. Киевской Духовной Академии, вып. IV — V. Табл. II, 3).
2. Закавказский бронзовый пояс. (Из соч. R. Virchow. Über die culturgeschichtliche stellung des Kaukasus. Berlin 1895, Taf. I. Nr 1)
3. Закавказский бронзовый пояс. (Из соч. R. Virchow. Ук. соч. Taf IV, Nr XVI)

Таблица VI

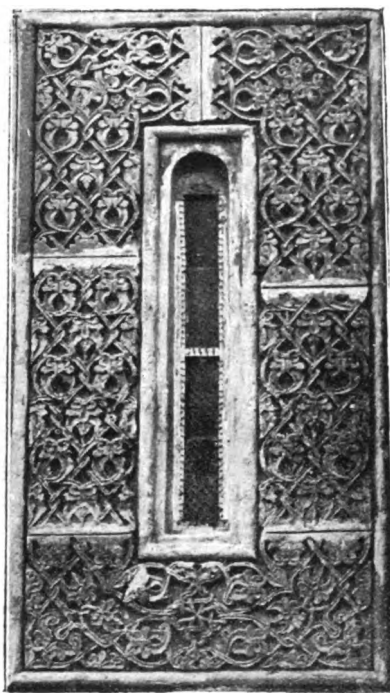

1

2

1. Закавказский бронзовый пояс (Virchow. Ук. соч. Taf. I, Nr II)
2. Закавказский бронзовый пояс (Virchow. Ук. соч. Taf. II Nr III)

1

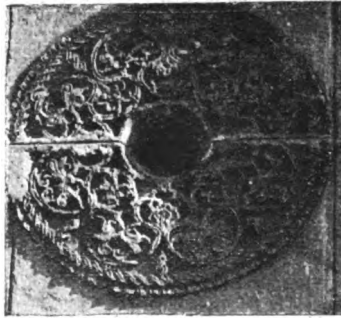

2

1. Самтависи. Наличник окна в южной боковой апсиде восточного фасада
(фот. Ермакова, 15428)
2. Самтависи. Наличник центрального окна в главной апсиде восточного фасада
(фот. Ермакова, 15424)

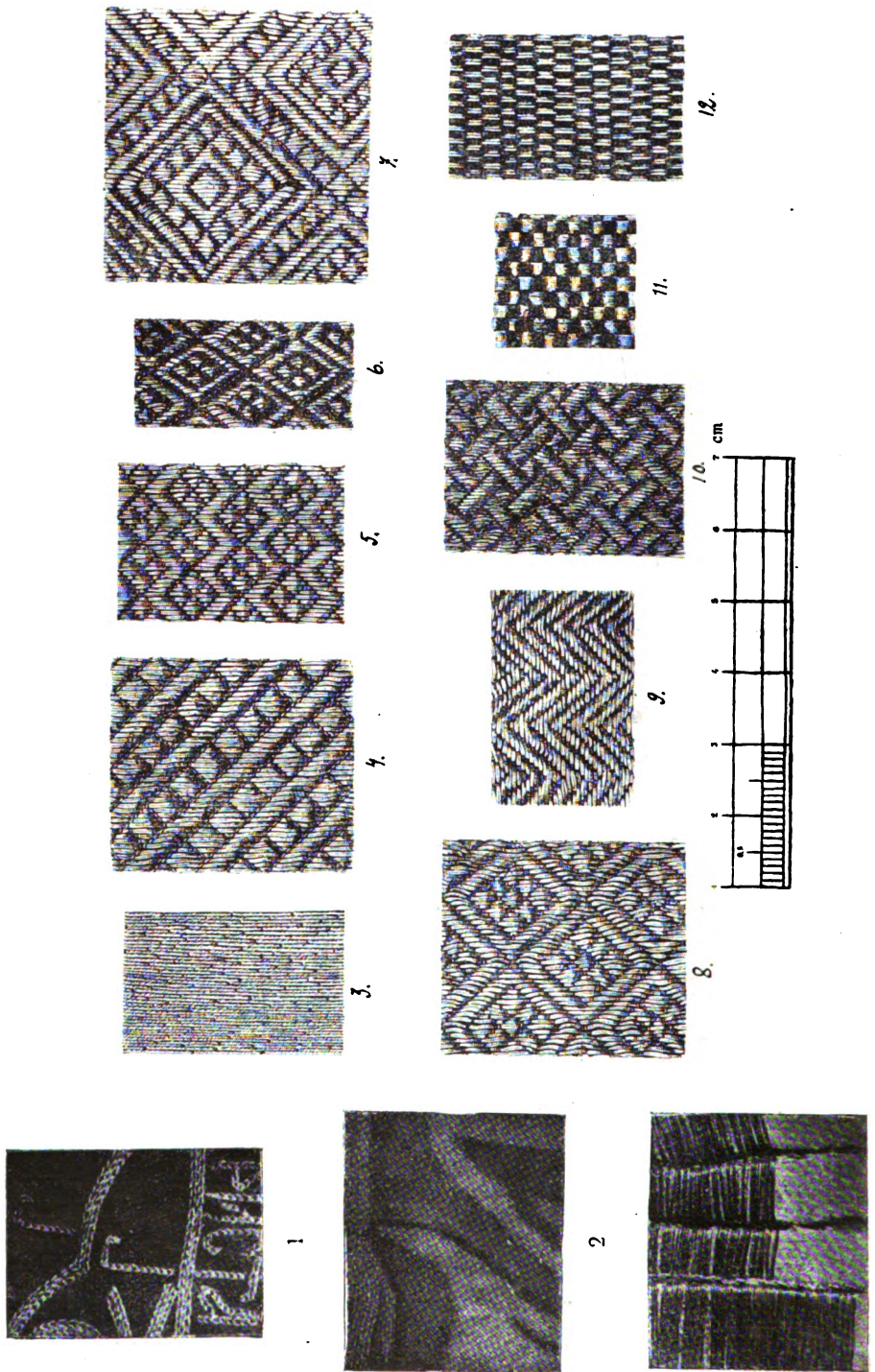
1

2

1. Самтависи. Наличник бокового окна с южной стороны главной апсиды на вост. фасаде (фот. Ермакова, 15427)
2. Самтависи. Наличник круглого окна на южном фасаде (фот. Ермакова, 15437)

Таблица IX

Таблиця X

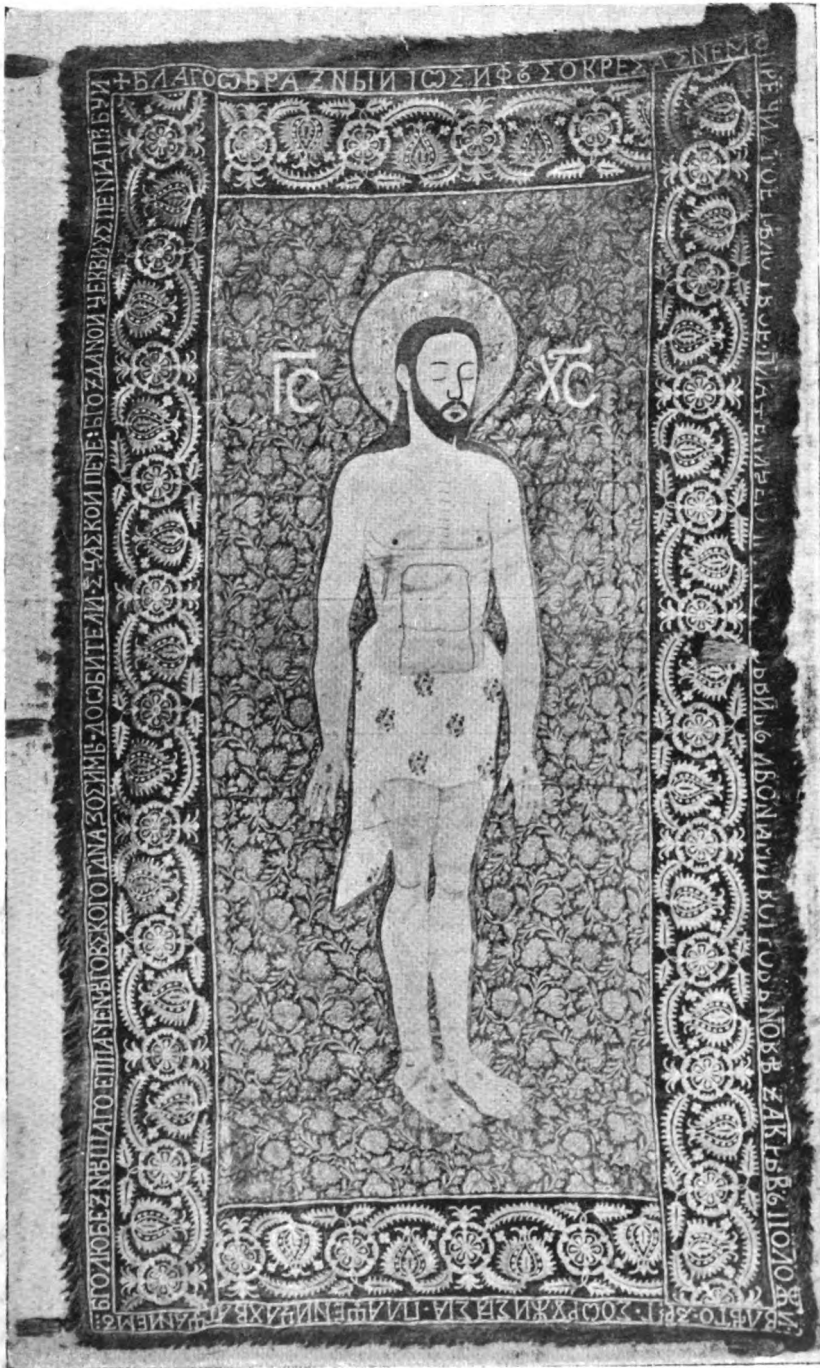
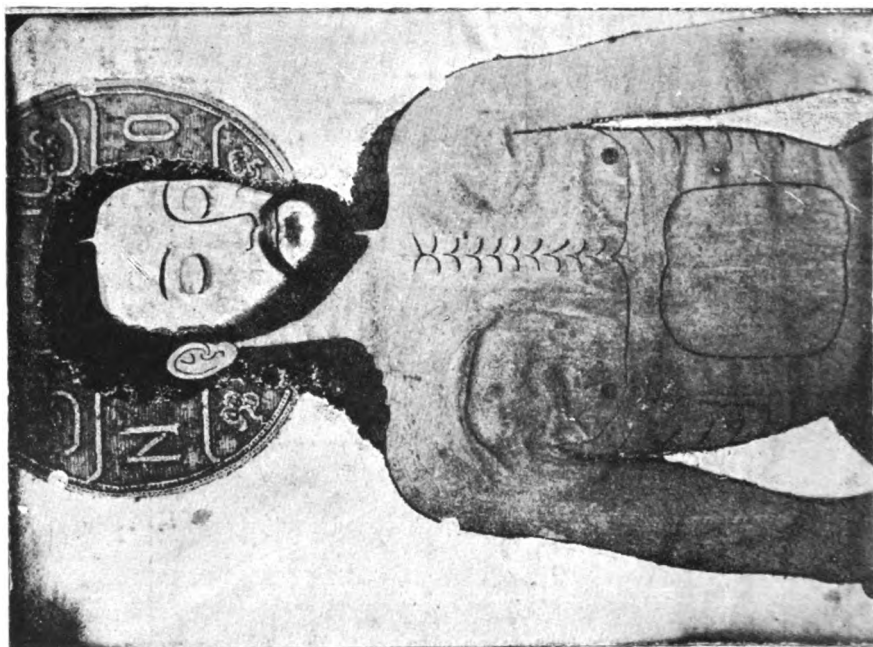
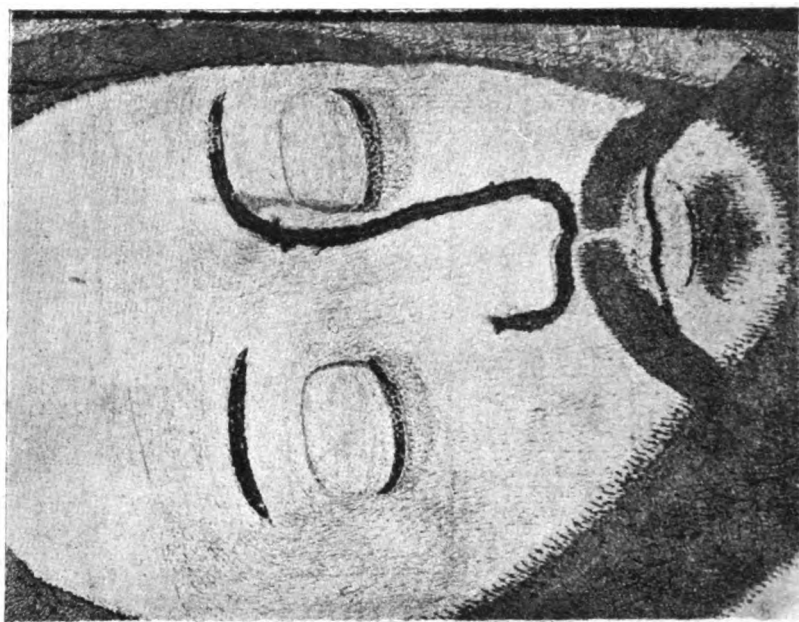

Таблица XI

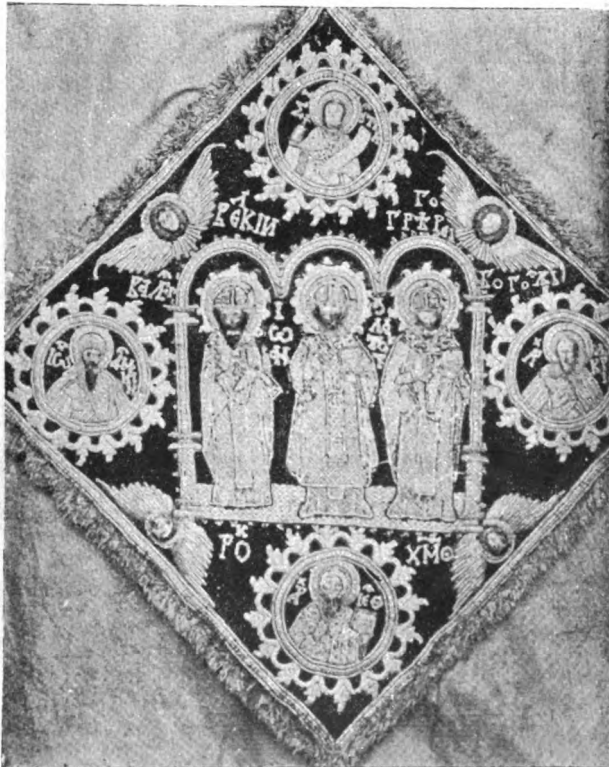
Таблиця XII

1

2

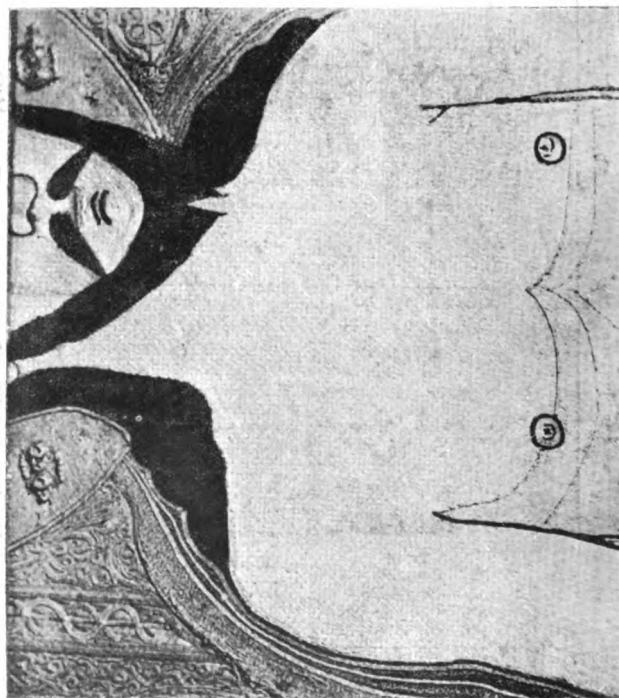

3

Таблиця XIII

1

2

Таблиця XIV

1

2

Таблиця XV

Таблиця XVI

1

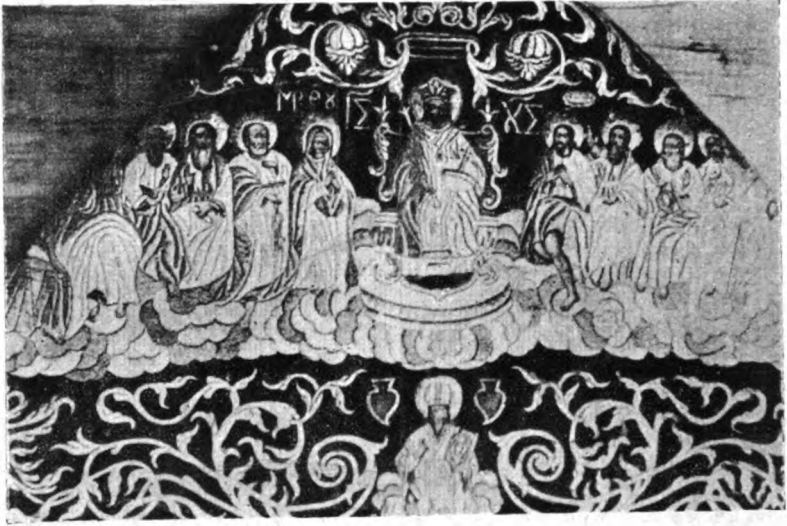

2

3

Таблиця XVII

1

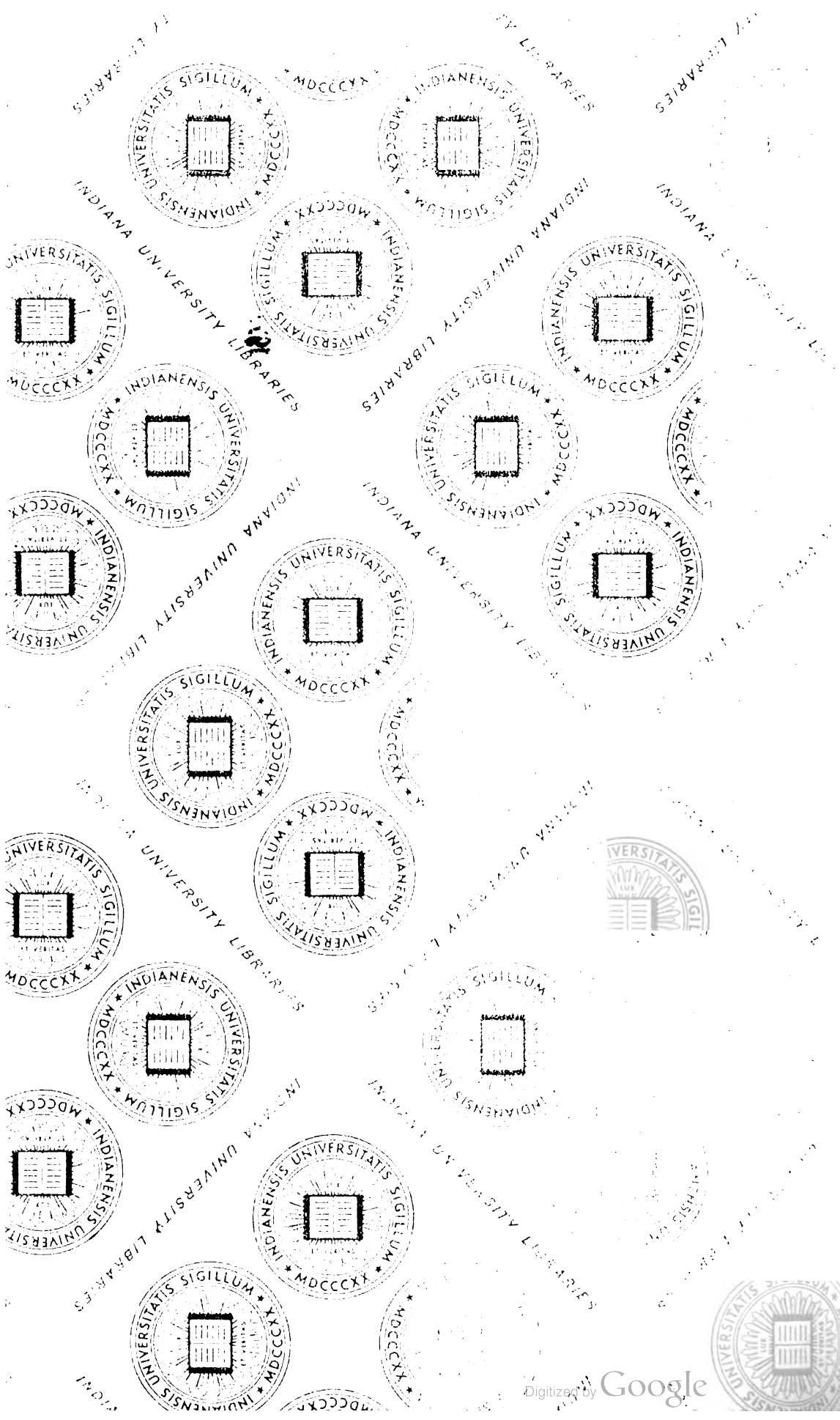
2

Таблиця XVIII

DA 508. A

K 45
no. 6

3 000 108 611 363

DO NOT REMOVE
SLIP FROM POCKET

